॥ अथ योगवासिष्ठे षष्ठस्य निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्द्धं प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ शिवमभयमनाद्यनंतमध्यंपरमसुखाद्वयबोधमात्रसारम् ॥ उपरतसकलभ्रमंविशुद्धंनिजमहसास्फुरदात्मतत्त्वमीडे ॥ १॥ उत्पत्तिस्थित्युपशमाख्यैस्त्रि
भि प्रकरणैर्जगज्जन्मस्थितिलयबोधकानांअथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिसर्वप्रपंचनिषेधकानांचवेदांतवाक्यानामध्यारोपापवादन्यायेनात्मतत्त्वव्युत्पादकतयावासनाक्षयम
नोनाशपर्यंतज्ञानेनपरमपुरुषार्थेतात्पर्यपर्यवसानंदर्शितम् ॥ अथेदानीयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायोवैभूमातत्सुखम् यतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यम
नसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् अमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवान
लमित्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धप्रागुक्तसर्वसाधनसाध्यसाक्षात्कारज्ञानफलनिर्वाणव्युत्पादयितुनिर्वाणाख्यमिदंप्रकरणंश्रावयितुंभगवान्श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तत्राद्यसर्गे ॥ मुनि
वाक्यादिहोत्थानश्रोतॄणामाह्निकक्रिया ॥ श्रुतार्थचिंतानिद्राभ्यांरात्रियापनमीर्यते ॥ १ ॥ तत्रादौपूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुतासंगतिंसूचयन्वक्तव्यंप्रतिजानीते ॥ उपशमेति ॥
जगज्जन्मस्थितिभंगहेतुत्वरूपश्रुत्युक्ततटस्थलक्षणस्यमृल्लोहविस्फुलिंगादिदृष्टांतैर्वाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुतिप्रदर्शितन्यायैनैवान्नेनसोम्यशुंगे

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ उपशमप्रकरणादनंतरमिदंशृणु ॥ त्वंनिर्वाणप्रकरणंज्ञातंनिर्वाणदायियत् ॥ १ ॥
कथयत्येवमुद्दामवचनेमुनिनायके ॥ श्रवणैकरसेमौनास्थितेराजकुमारके ॥ २ ॥ मुनिवागर्थनिक्षिप्तमनस्यस्ततपःक्रिये ॥ राजलोके
गतस्पंदेचित्रार्पितइवस्थिते ॥ ३ ॥ वसिष्ठवचसामर्थंविचारयतिसादरम् ॥ लसदंगुलिभंगेनमुनिसार्थेस्फुरद्भ्रुवि ॥ ४ ॥ विस्मयालोक
नोल्लासप्रोत्फुल्लनयनालिनि ॥ पुरंध्रिवर्गेगंभीरतरुमंजरितांगते ॥ ५ ॥ खेवासरचतुर्भागदेशेदिनकरेस्थिते ॥ किंचिज्ज्ञानोदयात्सौम्ये
किंचिच्छममुपेयुषि ॥ ६ ॥

नापोमूलमन्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं
सआत्मेतिश्रुतितात्पर्यविषयेऐकात्म्येपर्यवसानव्युत्पादनपरप्रकरणत्रयानंतरंतत्फलीभूतस्यसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म नित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्म आनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतिद
र्शितस्वरूपलक्षणस्य तत्त्वमसिश्वेतकेतो अयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यादिमहावाक्यार्थस्यतद्बोधफलनिर्वाणस्वरूपस्यचव्युत्पादकत्वान्निर्वाणाख्यप्रकरणंशृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥
प्रतिज्ञातमर्थंप्रस्तुतकथामेवावलंब्यवर्णयिष्यन्नुपशमप्रकरणोपदेशांतेदशरथसभायांयद्वृत्तंतदाह ॥ कथयतीत्यादिना ॥ सर्वेषांसप्तम्यंतानांभेरीपटहशंखानांध्वनिरासीदिति
षोडशस्थेनान्वयः ॥ मुनिनायकेवसिष्ठे ॥ राजकुमारकेरामे ॥ २ ॥ अस्तात्यक्तातपोमानसवाह्यार्थालोचनक्रियाशरीरचेष्टाचयेन ॥ तदेवाह ॥ गतस्पंदेइति ॥ ३ ॥ अंगुलि
भंगेनउत्क्षिप्ततर्जनीचेष्टाभिनयेन ॥ स्फुरद्भ्रुविसभ्रूभंगमितियावत् ॥ ४ ॥ विस्मयःपरमाश्चर्यरूपप्रत्यगात्मातदालोकनोल्लासेनगभीरामकरंदास्वादनासक्तभ्रमरैर्निष्कंपशब्दाया
तरुमंजरीतद्भावमिवगते ॥ ५ ॥ यत्रवासरस्यचतुर्थभागमात्रावशेषोलक्ष्यतेतस्मिन्देशेप्रदेशेश्रवणायेवस्थिते अतएवकिंचिज्ज्ञानोदयादिवसौम्येदृष्टिप्रियेकिंचित्तापोपशममुपे
युषीवेत्युत्तरादनुकृष्यान्वयः ॥ ६ ॥

श्रवणायमरसंगनिहत्येतदेहलीदीप न्यायेनमध्नीत्यग्रापिसंबध्यते ॥ कुसुमवितानस्पंदेनमालिनेसम्विणि ॥ अतएवमंदारमधुरामोददायिनि ॥ ७ ॥ ८ ॥ मुक्तामयानांजालक लाषानांआलावारसायीर्धरणांनांअतर्गतासुअंतरभूमिषुमध्यमस्थवापीप्रदेशेषुश्रोतुमास्थितेसोत्कंठइवअपगतस्पंदनिश्चलकथंतिमुक्ताविभाभिर्दीप्यमानेसति ॥ ९ ॥ अंशुपुर विरश्मिपुशीतलंगृहांतरंप्रवणशालामध्यंविश्रामायमिवप्रविष्टेषु ॥ येशांत कालतश्च आवीर्घनत्रसिपांथेषुचिरदूरप्रसारप्रतिष्ठितियावत ॥ १० ॥ शाम्यतोदिनस्यदेहभूते मुक्ताजालकानांप्रभाजाललक्षणेनभस्मनाउद्धूलितात्मनितदंतःप्रविष्टदिवातपेतपस्विलक्षणेनस्वात्मनिशमशांतिगुणशंसनिचपतीवसति ॥ ११ ॥ भूषुनारांसांकरेपाणीशे खरेषुशिरस्सुपस्थितेषुलीलासरोजेषुशोभनारसायस्मिनस्तरसुरसमतिप्रोपदेशश्रुत्वाआमोदादानदायिर्भावासेपामन स्विवअवृत्तिपुनिमीलनोन्मुखेषुसत्सु ॥ १२ ॥ लीलापक्षि

श्रवणायेवमशांतविितानस्पदमालिते ॥ मौनमरुतिमंदारमधुरामोददायिनि ॥ ७ ॥ पुष्पदामसुपुंभासुमहाभ्रमरपंक्तिषु ॥ ज्ञातज्ञेयत यानूनंसम्यग्ध्यानवतीष्विव ॥ ८ ॥ मुक्ताजालकलापांतर्गतास्वंतरभूमिषु ॥ कंचत्यपगतस्पंदतोयेश्रोतुमिवास्थिते ॥ ९ ॥ गृहांतरप्रवि ष्टेषुगवाक्षेदूरमंशुषु ॥ विश्रामार्थमिवादीर्घनभःपांथेषुशीतलम् ॥ १० ॥ मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि ॥ शंसतीवशम शाम्यद्दिनदेहेदिवातपे ॥ ११ ॥ करेलीलासरोजेषुशेखरेषुमहीभृताम् ॥ श्रुत्वासुरसमामोदादवृत्तिषुमनस्स्विव ॥ १२ ॥ बालकेष्वञ्जलो केषुलीलापक्षिषुसादरम् ॥ भोजनार्थंवधूलोकमुपरुधत्स्वनारतम् ॥ १३ ॥ भ्रमद्भ्रमरपक्षोत्थवातधूतरजस्यलम् ॥ कौमुदेपरिविश्रांते चामरेष्वक्षिपक्ष्मसु ॥ १४ ॥ रश्मिष्वगगुहोन्मुक्तच्छायाजालभयादिव ॥ गवाक्षादिष्विवोड्डीयप्रविष्टेषुगृहांतरम् ॥ १५ ॥ आसीद्दिन चतुर्भागसत्तावेदनतत्पर ॥ भेरीपटहशंखानादिक्पुरखापूरकोध्वनि ॥ १६ ॥ तेनतत्तारमप्याशुवश्यौंतर्धानमाययौ ॥ मौनंजलदनादे नमायूरइवनिस्वन ॥ १७ ॥ आक्षुभ्याक्षुभ्यपक्षालि पंजरस्थास्वगावली ॥ मूकंपेतरसातालीपल्लवेववनावली ॥ १८ ॥ आययुर्गयवि न्नस्ताथालाधात्रीकुचांतरम् ॥ सारवभ्रादपीवाब्दाः प्रोन्नतश्रृंगकोटरम् ॥ १९ ॥ उत्तस्थुरवतंसेभ्योभूभृतांभ्रमरस्रजः ॥ ईषत्करालवा हाभ्य सरिज्झोंबुकणाइव ॥ २० ॥

षुपंजरस्थशुकादिषु ॥ उपरुधत्सुत्वरयत्स्वितियावत् ॥ १३ ॥ कौमुदेदीपिकायांउन्मुखकुमुदसंबंधिनि भ्रमद्भ्रमराणांपक्षोत्थितवातैरुद्धूतैरजस्विचामरेष्वक्षिपक्ष्मसुचपरितोविश्रांतिसति ॥ १४ ॥ सूर्यरश्मिषुअगानांमेर्वादिपर्वतानांगुहाभ्यउन्मुक्तात्छायासमूहात्कान्तमसोभयादिवउड्डीयपलाय्यगवाक्षादिपुद्वारेषुनिलयनायगृहांतरगृहमध्यंप्रविष्टेष्विव ॥ १५ ॥ दिनचतुर्थभागस्यसत्तापरिशेषस्तस्यावेदनेतत्पर ॥ १६ ॥ तेनध्वनिनातत्तारमपिमुनेरिवमौनवाग्विषयःअंतर्धानमाययौ ॥ १७ ॥ तरसाजवेनआक्षुभ्यासचलिताजातेत्य र्थः ॥ आतालीपल्लवाआकंपितातालीवल्लाधनापलीव ॥ १८ ॥ सारवरोदनशब्दसहितयथास्यात्तथाशृंगकोटरंप्रमदवनमभ्ययिव ॥ १९ ॥ ईषत्कराल क्षुब्धोवाहःप्रवाहोयासांताभ्यः ॥ भ्रमराणांरजोगौरत्वपोतनांबुकणदृष्टांत ॥ २ ॥

१ मर्गेदनिरासच्छावनंता

॥ २१ ॥ प्रस्तुतंवस्तुवक्तव्यार्थंसंहरन्नुपसंहरन् ॥२२॥ क्रोडीकृत्यत्वद्दिरुत्थ्वेतियावत् ॥ २३ ॥ अक्षीणःअक्षयोमद्गिरामर्थः ॥ हंसेनअं
वासरस्यवृद्धत्वे चतुर्थवयसिप्राप्तेसति ॥ २४ ॥ अनेनवासनाक्षयमनोनाशप्राणसरोधज्ञानाभ्यासपथा ॥ २५ ॥ २६ ॥ यथाअधस्त्यक्तदीपोवापुरुषोऽवटेगर्तेपततितद्वत्
भस अभ.परित्यज्येतिल्यब्लोपेपचमी ॥ २७ ॥ अस्यमदुक्तार्थस्यसिद्धयेयथाप्राप्तोव्यवहार.असगेनकार्यइत्येवसर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयसिद्धातमादायमनसिकृत्यउदारवानपरिच्छिन्नात्मबोधवान्भवेत्यर्थः

एवंप्रक्षुभितेतस्मिन्गृहेदाशरथेतदा ॥ प्राप्तेवासरवृद्धत्वेशांतशंखस्वनेशनैः॥ २१ ॥ संहरन्प्रस्तुतंवस्तुवचोमधुरयुक्तिमत् ॥ उवाचमुनि
शार्दूलःसभामध्येरघूद्वहम्॥ २२ ॥ राघवानघवाग्जालंमयैतत्प्रविसारितम् ॥ तेनचित्तखगंबध्वाक्रोडीकृत्यात्मतांनय ॥ २३ ॥ कच्चि
द्गृहीतोभवतामद्गिरामर्थईदृशः॥ त्यक्तादुर्बोधमक्षीणोहंसेनेवांभसःपयः॥ २४ ॥ विचार्यैतदशेषेणस्वधियैवंपुनःपुनः॥ अनेनैवपथा
साधोगंतव्यंभवताधुना ॥ २५ ॥ अनयैवधियारामविहरन्नैवबध्यसे ॥ अन्यथाधःपतस्याशुविंध्यखातेयथागजः॥ २६ ॥ सुगृहीतंधि
यारामम‌द्वचोनकरोषिचेत् ॥ तत्पतस्यवटेत्यक्तदीपोवांधोनिशास्विव॥ २७॥ असंगेनयथाप्राप्तोव्यवहारोस्यसिद्धये॥ इत्येवशास्त्रसिद्धां
तमादायोदारवान्भव ॥ २८ ॥ हेसभ्याहेमहाराजरामलक्ष्मणभूमिपाः॥ सर्वएवभवंतोद्यतावद्यापारमाह्निकम् ॥ २९ ॥ कुर्वंत्वयंहि
दिवसःप्रायःपरिणताकृतिः॥ शेषंविचारयिष्यामोविचार्यप्रातरागताः॥ ३० ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥इत्युक्तामुनिनातेनसास
वैवतदासभा॥ प्रोत्तस्थौपद्मवदनासविकासेवपद्मिनी ॥ ३१ ॥ राजानःस्तुतराजानःकृतराघववंदनाः॥ परिष्टुतेवसिष्ठेतेजग्मुरात्मनि
वेशनम्॥ ३२ ॥ विश्वामित्रेणसहितोवसिष्ठोगंतुमाश्रमम् ॥ उत्तस्थावासनाच्छ्रीमान्नमस्कृतनभश्चरः॥ ३३ ॥ दशरथप्रभृतयोराजा
नोमुनयस्तथा ॥ यथानुरूपंवक्तारमनुगम्यमुनिंचिरम् ॥ ३४॥ आपृच्छ्यकेचिद्गगनंययुःकेचिद्वनांतरम् ॥ केचिद्राजगृहंसंतोभृंगाःप
द्मोत्थिताइव ॥ ३५ ॥ वसिष्ठपादयोस्त्यक्त्वापुष्पांजलिमनाविलम्॥ दारैरनुगतोराजाप्रविवेशगृहांतरम्॥ ३६ ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः
प्राप्तस्यस्वाश्रमंगुरोः॥ अभ्यर्च्यचरणौभक्त्यात्वाजग्मुर्नृपमंदिरम्॥ ३७॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रातःश्वःसभायामागताःस्तः ॥ धातुसंबंधेप्रत्ययाइतिभविष्यतिक्तः ॥ ३० ॥ इतिउक्ताआज्ञप्ता ॥ पद्मानीवपद्मान्येवचवदनानियस्याः ॥ ३१ ॥ स्तुतोरा
जादशरथोयैस्तेस्तुतराजानः ॥ वसिष्ठेपरिष्टुतेसर्वैःप्रणम्यप्रशसितेसति ॥ ३२ ॥ नमस्कृतानभश्चरादेवायेन ॥ ३३ ॥ वक्तारमुपदेष्टारम् ॥ चिरमाश्रमांतमनुगम्य ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ अनाविलनिर्मलम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स्वाम्पितृंश्वआनचु ॥ विमानअतिथीन्अभ्येयु ॥ अभिमुखआर्ययुरभिगमनादिनापूजनायस्वीचक्रुरित्यर्थ ॥ अभ्येतुरितिपाठेतुअभ्येतुरतिथिवर्गस्यमध्येविमानानचुरित्ये
वंपोज्यम् ॥ ३८ ॥ परिच्छदैःपरिवारै सह ॥ ३९ ॥ ४ ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्ने सुंदरीरमणीयाम् ॥ तथाचश्रुतिरयमथवेषस्वप्नराजेवअहमेवेदसर्वो
स्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतिस्वात्मसाक्षात्कारस्यदर्शनस्यभाविमोक्षफलसूचकत्वाविर्शयति ॥ दिनार्थिनोरात्र्यतिक्रमणकामाइतियावत् ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अधिगतसा
रतयाआत्मतत्त्वबोधेनउदित सविकासआशयोयेषांरामादीनाम ॥ धियामाराधि ॥ विरतिमुपरमअगाजतमाप ॥ अतएवारुणकिरणव्याप्त्यामलिनोनिशाकरएवषक्त्रम

सदनानिसमासाद्यश्रोतार सर्वएवते ॥ सस्नुरानर्चुरभ्येयुर्देवान्विप्रान्पितृंस्तथा ॥ ३८ ॥ यथाकर्मस्वभृत्यांतैर्विप्रायैश्वपरिच्छदै ॥ सम
युभुजिरेतोज्यंवणधर्मक्रमोदितम ॥ ३९ ॥ अस्तगतेदिनकरेसमदिवसकर्मभि ॥ अभ्यागतेरात्रिकरेसमंरजनिकर्मभि ॥ ४० ॥ स्थि
त्वातल्पेपुकौशेयशयनेष्वासनेपुच ॥ भूधरामुनिराजानोराजपुत्रामहर्षय ॥ ४१ ॥ संसारोत्तरणोपायंवसिष्ठवदनेरितम् ॥ यथावदे
काग्रधियश्चिंतयामासुरादृता ॥ ४२ ॥ तत प्रहरमात्रेणनिद्रामामुद्रितानना ॥ उत्स्वप्नसुंदरीमीयुःपद्माइवदिनार्थिन ॥ ४३ ॥ रामल
क्ष्मणशत्रुघ्ना प्रहरत्रयमेवतत् ॥ वासिष्ठमुपदेशतेचिंतयामासुरक्षतम् ॥ ४४ ॥ प्रहरस्यार्धमात्रंतेततआमुद्रितेक्षणा ॥ उत्स्वप्नमापयु
र्निद्राक्षणाद्विद्रावितश्रमाम् ॥ ४५ ॥ इतिशुभमनसांविवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् ॥ अभजतविरतिंतदात्रियामाम
लिननिशाकरवक्त्रताजगाम ॥ ४६ ॥ ॥इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्त्र्यांसंहितायांमोक्षोपायेपुनि
र्वाणप्रकरणेदिवसव्यवहारवर्णननामप्रथम सर्ग ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥तत क्षिन्नेंदुवदनापर्या
कुलतमःपदा ॥ क्षीयमाणानभोक्ष्मामाविवेकद्दववासना ॥ १ ॥ पूर्वेध्वस्ततयालोकहस्समानेपरेचले ॥ शयालीकावतसाक्रांतापको
निकरोदधौ ॥ २ ॥ अवश्यायकणाकर्षीपरामृष्टेंदुमंडल ॥ ज्योत्स्नाकवलनालोकोयभौप्राभातिकोनिल ॥ ३ ॥

स्यास्तद्भावजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेप्रथमःसर्ग ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहरात्रावितिभ्रातर्वसिष्ठस्यसमानय ॥
उत्कार्यस्मरणात्तस्वेविश्रामस्थोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ क्षिन्नोम्लानश्चंद्रुरेववदनयस्या ॥ क्षीयमाणामरणोन्मुखी ॥ १ ॥ ततोनिकरोनिगच्छत्किरणस्तापक सूर्यश्चासुखैजनैर्दृश्य
मानेपूर्वेपूर्वदिक्स्थेअचलेगंगभेरैर्ध्वस्ततयाप्रतिबद्धतयात स्वतरालनिर्गतमालोकशाया:प्रसारितहस्तास्तयागदधौ ॥मत्यक्षुसुखैअनिर्दश्यमानेपरेपश्चिमदिक्स्थेअचलेतुअलीको
मिथ्याकस्पितोवतस किरीटादिशिरोभूषणतयागमालोकवधाचितिर्द्धेविभज्याम्वय ॥ २ ॥ ज्योत्स्नानोकवलनायआलोकश्चासुःप्रसारश्चवसीरालोकोयस्येति ॥ सूर्यस्यत
दीयचतुसारोपाविप्रमुक्ति ॥ अनेनसुसुपातःदयेस्तुखेक्षागम्यते ॥ ३ ॥

अस्नातानाश्रवणानधिकारात्स्नात्वावंदितसंध्याः ॥ एवमग्रेपि ॥ ४ ॥ निर्गतस्यनिर्गमिष्यतः ॥ ५ ॥ नीरंध्रतांनिरवकाशताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृहप्रवेशात्पूर्वमेवसंवप्रातिमेलय तीतिपूर्वंसंबधस्त्वरोत्साहोयस्यतथाविधोमहीपतिर्दशरथः ॥ ८ ॥ विष्टरालिषुआसनपंक्तिषु ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ ९ ॥ ह्यस्तना पूर्वेद्युर्भवाः ॥ १० ॥ राज्ञासम आभोगःसस्थानस्थितिर्यस्याः ॥ राजानयतवाक्कायचेष्टदृक्षासर्वैपितथाआसन्निति भावः ॥ ११ ॥ तद्देशयोग्येषुसभाप्रदेशप्रविष्टेषुविप्रादिषुयथाप्रदेशप्रात्यहिककॢप्तप्रदेशानु

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाउत्थायानुचरैःसह॥ ययुर्वंदितसंध्यास्तेपुण्यंवासिष्ठमाश्रमम्॥ ४ ॥ तत्रवंदितसंध्यस्यनिर्गतस्यापिसद्मतः ॥ मुने र्ववंदिरेपादौपदोर्दत्वार्घ्यसंततिम्॥ ५॥ क्षणात्तत्सदनंमौनंमुनिब्राह्मणराजभिः॥ हस्त्यश्वरथयानैश्चशनैर्नीरंध्रतांययौ ॥ ६ ॥ अथा सौमुनिशार्दूलस्तथैवसहसेनया॥ गृहंदाशरथंकालेरामाद्यनुगतोययौ॥ ७॥ तत्रैनंपूर्वसंबंधःकृतसंध्योमहीपतिः॥ दूरमार्गंविनिर्गत्य पूजयामाससादरम्॥ ८॥ पुष्पमुक्तामणिव्रातैर्भूयोत्यधिकभूषिताम॥ सभांप्रविश्यतेसर्वेविविशुर्विष्टरालिषु॥ ९॥ अथतस्मिन्नवस रेह्यस्तनाःसर्वएवते॥ श्रोतारस्समुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः ॥ १० ॥ विवेशसासभासौम्याकृतान्योन्याभिवंदना ॥ बभौराजसमा भोगाशांतवातेवपद्मिनी॥ ११॥ यथाप्रदेशमेवाशुनिविष्टेषुयथासुखम्॥ तेषुतद्देशयोग्येषुविप्रर्षिमुनिराजसु॥ १२॥ मृदुनिस्वागतर वेशनैःशममुपागते॥ सभाकोणोपविष्टेषुशांतशब्देषुवंदिषु॥ १३॥ तरसैवोदितेष्वाशुश्रोतुमभ्यागतेष्विव॥ गवाक्षादिवजालेषुप्रवि ष्टेष्वर्करश्मिषु॥ १४॥ सत्वरप्रविशल्लोकहस्तस्पर्शघटोद्भवे॥ मुक्ताजालझणत्कारेनिद्रायामिवशाम्यति ॥ १५॥ कुमारःशंकरस्येव कचोदेवगुरोरिव॥ प्रह्लादइवशुक्रस्यसुपर्णइवशार्ङ्गिणः॥ १६ ॥ वसिष्ठस्याननेरामःशनैर्दृष्टिंन्यवेशयत्॥ भ्रमंतीमंवरोपांतेफुल्लपद्म इवालिनीम्॥ १७॥ मुनिस्त्वनुज्झितेनाथतेनैवरघुनंदनम् ॥ क्रमेणोवाचवाक्यज्ञोवाक्यंवाक्यार्थकोविदम्॥ १८॥ ॥श्रीवसिष्ठउ वाच॥ ॥कच्चित्स्मरसियत्प्रोक्तंह्योमयारघुनंदन॥ वाक्यमत्यंतगुर्वर्थंपरमार्थाविबोधनम्॥ १९॥इदानीमवबोधार्थमन्यच्चरिपुमर्दन॥ उच्यमानंमयेदंचशृणुशाश्वतसिद्धये॥ २०॥

क्रमेणनिविष्टेषूपविष्टेषुसत्सु ॥ १२॥ मृदुनिपरस्परस्वागतप्रश्नरवे ॥ १३॥ उदितेष्वर्करश्मिषुश्रोतुमिवतरसैवाभ्यागतेषुगवाक्षाद्गवाक्षंप्राप्यैवतज्जालच्छिद्रेषुप्रविष्टेषुसत्सु ॥ १४॥ सत्वरसभाप्रविशतांश्रोतॄणाहस्तस्पर्शैरगघट्टनैश्चोद्भवोयस्यतथाविधेमुक्ताजालकभूषणादिझणत्कारेनिद्रायामिवनिस्पंदभावाच्छाम्यतिसति ॥ १५ ॥ दृष्टेर्भक्तिगौरवोत्कंठाद्य तिशयद्योतनायबहून्युपमानानि ॥ १६॥ अंबरे भ्रमंतीमलिनीं भ्रमरीफुल्लेपद्मेउदयादिकालोनिवेशयतितद्वत् ॥ १७ ॥ तेनप्रागनुक्रांतेनैवक्रमेण ॥ १८ ॥ ह्यःपूर्वेद्युः॥ १९॥ २०॥

१ अभिवादनेतिक्वचित्पाठ.

प्रागुक्तक्रममेवानुक्रम्यदर्शयति ॥ वैराग्येत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नविविधपरिच्छेदशून्यम् ॥ तस्यैवविवरण अदृष्टेति ॥ नदृष्टेदेशतःकालतोवाउभेको
टीप्रत्यपरापर्यंदिनयस्य ॥ उभशब्दस्यसमासेद्विवचनलुकिउभयोन्यमित्यपच् ॥ २३ ॥ समेषुसाधारणेषुगोत्वादिष्वप्यनुगतत्वात्समसमासत्तातत्परिशेषेणप्रथमानम् ॥२४॥
इतिउक्तन्यायस्वभावंमत्वानिश्चित्यअहमित्यभिमानमुक्तस्त्वात्मैवसुशोभनस्वमाकाशमानंदोवायस्यतथाविधोभव ॥२५॥ स्वा कलना कल्पना ॥ २६ ॥ सपदोभोग्या ॥दृशा
स्तत्प्रमदस्य ॥ चित्तस्तस्यतिफलितचिदाभासा स्ततयाधा ॥ तेषांभोगानामेषणा स्पृहा ॥ २७ ॥ पातालादिदेशभेदैस्तृणादिवस्तुभेदैश्चकाराद्भूतादिकालभेदैश्चतवैवसर्वदृश्या

वैराग्याभ्यासवशतस्तथातत्त्वावबोधनात् ॥ ससारस्तीर्यतेतेनतेष्वेवाभ्यासमाहर ॥ २१ ॥ सम्यक्तत्त्वावबोधेनदुर्बोधेक्षयमागते ॥
गलितेवासनावेशेविशोकःप्राप्यतेपदम् ॥ २२ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ॥ एकब्रह्मैवहिजगत्स्थितंद्वित्वमुपागतम्
॥ २३ ॥ सर्वभावानवच्छिन्नयत्रब्रह्मैवविद्यते ॥ शांतसमसमाभासतत्रान्यत्वंकथंभवेत् ॥ २४ ॥ इतिमत्वाहमित्यतर्मुक्तामुक्तवपुर्महा
न् ॥ एकरूपःप्रशांतात्मासाक्षात्स्वात्मसुखोभव ॥ २५ ॥ नास्तिचित्तंनचाविद्यानमनोनचजीवकः ॥ एता स्वकलनारामकृताब्रह्मणए
वता ॥ २६ ॥ यास्सपदोयाश्चदशोयाश्चितोयास्तदेषणा ॥ ब्रह्मैवतदनाद्यंतमब्धिवत्प्रविजृंभते ॥ २७ ॥ पातालेभूतलेस्वर्गेतृणेप्राण्यव
रेपिच ॥ दृश्यतेतत्परंब्रह्मचिद्रूपंनान्यदस्तिहि ॥ २८ ॥ उपेक्ष्यहेयोपादेयपवोविभवावपु ॥ ब्रह्मैवविगताद्यंतमब्धिवत्प्रविजृंभते ॥ २९ ॥
यावदज्ञानकलनायावदब्रह्मभावना ॥ यावदास्याजगज्जालेतावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३० ॥ देहेयावदहंभावोदृश्येस्मिन्यावदात्मना ॥
यावन्ममेदमित्यास्यातावच्चित्तादिविभ्रम ॥ ३१ ॥ यावन्नोदितमुच्चैस्त्वंसज्जनासंगसगत ॥ यावन्मौर्ख्यंनसक्षीणंतावच्चित्तादिनिश्च
ता ॥ ३२ ॥ यावच्छिथिलतांयातंनेदंभुवनभावनम् ॥ सम्यग्दर्शनशक्त्यांतस्तावच्चित्तादय स्फुटा ॥ ३३ ॥ यावदज्ञत्वमंधत्वंवैव स्वंवि
षयाशया ॥ मौर्ख्यान्मोहसमुच्छ्रायस्तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३४ ॥ यावदाशाविषामोदःपरिस्फुरतिहृद्वने ॥ प्रविचारचकोरोंतर्नताव
त्प्रविशत्यलम् ॥ ३५ ॥ भोगेष्वनास्थमनसःशीतलामलनिर्वृते ॥ छिन्नाशापाशजालस्यक्षीयतेचित्तविभ्रम ॥ ३६ ॥

त्मनादृश्यतेनान्यदस्तीत्यर्थ ॥ २८ ॥ उपेक्ष्या हेयाउपादेयाइतिसामान्यत ॥ तथाप्युत्तरोत्तरमुपादेयतमावधवोविभवावपुरित्येवंप्रकारेणेत्यर्थ ॥ २९ ॥ किसदैवतथाविजृंभ
तेनेत्याह ॥ यावदित्यादिना ॥ ३० ॥ आत्मनास्वेनममेदमित्यास्याभिमतःकलिशेष ॥ ३१ ॥ उच्चैस्त्वंपूर्णता ॥ चित्तादिमयुक्तानिश्चतानीयता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अज्ञत्वरूपम
धत्वम् ॥ ३४ ॥ आशाविषामोदविषगध ॥ तावन्नप्रकृष्टात्मविचारलक्षणश्चकोरोंतर्नप्रविशति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

१ संसारात्तीर्यतइत्यपिपाठः   २ अभेकोप्याभञ्छवोवधारणार्थ साकल्यार्थोवा ॥ सकलेदृश्येइतिर्मवैवमितिवान्वय ॥

चित्तानुदयएवतस्त्यागइत्याशयेनाह ॥ असंस्तुतमिति ॥ असंस्तुतमनुपयुक्तंदूरस्थमवस्तुअतएवा अनास्थयात्यक्ताचित्तभूःप्रबुद्धाप्रबोधफलवतीभवतिनात्यक्तेत्यर्थः ॥३७॥ भावितश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारैःपरिष्कृतमनतचिन्मात्ररूपससारप्रसिद्धरूपाद्रूपां सतमभ्रपुरुषाकारमिवस्वदेहमनास्थंपरिपश्यतश्चित्तस्यभवनंचित्तभूःकुत. ॥३८॥ चित्ताभावेकथं तरमात्मायस्य ॥ स्वांतेमनसिअवलीनजगद्यस्य ॥३९॥ असम्यग्दर्शनेसम्यग्दर्शनविरोधिनिअज्ञानेमिथ्याभ्रमान्करोतितथाविधस्वभावेनष्टेसति ॥४०॥४१॥ भ्रममतिव्यवहरति ॥ सत्त्वसस्थितिप्रयुक्तयाहेलयाअनास्थ व्यवहारस्तत्राह ॥ जीवन्मुक्ताइत्यादिना ॥ चित्तपदवीजलेशुष्केसिकतासुजलरेखेवचित्तप्रचाररेखा॥४२॥४३॥

असंस्तुतमिवानास्थमवस्तुपरिपश्यतः ॥ तृष्णामोहपरित्यागान्नित्यशीतलसंविदः ॥ पुंसःप्रशांतचित्तस्यप्रबुद्धात्यक्तचित्तभूः ॥ ३७ ॥ दूरस्थमिवदेहंस्वमसंतंचित्तभूःकुतः ॥ ३८ ॥ भावितानंतचित्तत्त्वरूपरूपांतरात्मनः ॥ स्वांतावलीनजगतःशांतोजीवादिविभ्रमः ॥ ३९ ॥ असम्यग्दर्शनेशांतेमिथ्याभ्रमकरात्मनि ॥ उदितेपरमादित्येपरमार्थैकदर्शने ॥ ४० ॥ अपुनर्दर्शनायैवदग्धसंशुष्कपर्णवत् ॥ चित्तंवि गलितंविद्धिवह्नौघृतलवंयथा ॥ ४१ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानोयेपरावरदर्शिनः ॥ तेषांयाचित्तपदवीसासत्त्वमितिकथ्यते ॥ ४२ ॥ जीव न्मुक्तशरीरेषुवासनाव्यवहारिणी ॥ नचित्तनाम्नीभवतिसाहिसत्त्वपदंगता ॥ ४३ ॥ निश्चेतसोहितत्त्वज्ञानित्यंसमपदेस्थिताः ॥ लीलयाभ्र भ्रमंतीहसत्वसंस्थितिहेलया ॥ ४४ ॥ शांताव्यवहरंतोपिसत्त्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ नित्यंपश्यंतितज्ज्योतिर्नद्वैतैक्येनवासना ॥ ४५ ॥ अंत र्मुखतयासर्वंचिद्वह्नौत्रिजगत्तृणम् ॥ जुह्वतोंतर्निवर्त्तंतेमुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ४६ ॥ विवेकविशदंचेतःसत्वमित्यभिधीयते ॥ भूयःफ लतिनोमोहंदग्धबीजमिवांकुरम् ॥ ४७ ॥ यावत्सत्वंविमूढांतःपुनर्जननधर्मिणी ॥ चित्तशब्दाभिधानोक्ताविपर्यस्यतिबोधतः ॥ ४८ ॥ प्राप्तप्राप्योभवान्नामसत्त्वभावमुपागतम् ॥ चित्तंज्ञानाग्निनादग्धंनभूयःपरिरोहति ॥ ४९ ॥ संरोहतीषणाविद्धंयथापरशुनाग्निना ॥ न तुज्ञानाग्निनिर्दग्धंप्रबोधविशदंमनः ॥ ५० ॥

या ॥ ४४ ॥ तर्हिकितेषांवासनयाव्यवहारपरमार्थोभयदर्शनात्द्वैतैक्येनेत्याह ॥ शांताइति ॥ तदद्वयंज्योतिर्नित्यंपश्यंतितद्बाधितेद्वैतैक्येतद्वासनावानसंभवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ त देवस्पष्टमाह ॥ अंतर्मुखतयेति ॥ ४६ ॥ अतएवाज्ञचित्तात्सत्वस्यवैलक्षण्यमित्याशयेनाह ॥ विवेकेति ॥ ४७ ॥ विमूढानाजनानामतश्चित्तशब्दाभिधानोक्तासाभवतिताव देवपुनर्जननधर्मिणी ॥ बोधतस्तुसासत्वंसतीविपर्यस्यतिजन्मनिवृत्तिलक्षणविपरीतकार्यंकरोतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ चित्ततवेतिशेषः ॥ ४९ ॥ कीदृशंतर्हिभूयःसरोहतितदाह ॥ सरोहतीति ॥ ईषणाएषणावित्तपुत्रलोकविषयास्ताभिराविद्धरवचितम् ॥ यथापरशुनाच्छिन्नमग्निनादग्धमपितृणादिअंतर्बीजशक्त्याविद्धंभूयःप्ररोहतितद्वत् ॥ निर्दग्धंनिर्दग्धे षणाबीजशक्तिकम् ॥ ५० ॥

ज्ञानाग्निनाकुतोजगद्वीजशक्तिदाहइत्यभाह ॥ ब्रह्मेति ॥ हियस्माजगद्ब्रह्मण्येवमोहाद्बुद्ध्याआरोपितस्वरूपेणवर्द्धि यस्माद्ब्रह्मज्ञानाज्जगदपिबाल्यब्रह्मस्वभावाभिवृद्धिक यतश्च
अनयोर्ब्रह्मजगतोरज्ञानमात्रकृतोभेदस्तन्नाशेनविघटेतअतोनमरोहतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ चिज्जगच्चिदतश्चिद्रूपेणैवास्तियथातीक्ष्णतैकरसेमरिचेतीक्ष्णतातद्वत् ॥ अतस्तत्स्वरूपाच्चिज्ज
गतीनभिन्ने ॥ तस्मात्तदसतीवस्तुपरोक्षमलयीमुधामायामयुक्तव्यतिरेकेत्यर्थं ॥५२॥ तर्हिअसद्वासदेवमयमासीत्ततोवैसदजायतेत्यादिश्रौता घटोस्तिघटोनास्तीत्यादिलौकिका
श्चसदसच्छब्दाःकिंनिरर्थकानेत्याह ॥ शब्देति ॥ सदसतीनलौकिकव्यवहारेपरस्परव्यावृत्ताशब्दाव्याव्रत्तेष्वर्थेपुसंकेतिताइतिवक्तव्यौमृषासतैषव्यावृत्त्याकारेणभासते तेवरा
शब्दसंकेतसंविदाव्रमान अवस्तुभूतायाव्यावृत्त शब्दार्थत्वाभावात् ॥ एवव्यावृत्त्यपगमेउभेसदसच्छब्दार्थेअव्यावृत्तानुमतचिद्योमत्वादेवपरमार्थतोभातइतितेवपरमार्थं
वस्तुशब्दावइत्यर्थः ॥ ५३॥ एवसदसद्विकल्पत्यागेनचिन्मात्रवनिष्ठायास्तताममयुक्तजननमरणाद्यनर्थपाभिमयुक्तरोदनस्यापिनप्रसक्तिरित्याह ॥ अचिन्मयत्वादिति ॥

ब्रह्मपूर्वैवहिजगज्जगच्चब्रह्मपूर्णम् ॥ विघटेनानयोर्भेदश्चिहनवप्रणोरिव ॥ ५१ ॥ चिदतरस्तित्रिजगन्मरिचेतीक्ष्णतायथा ॥ नातश्चि
ज्जगताभिन्नेतस्मात्सदसतीमुधा ॥ ५२ ॥ शब्दशब्दार्थसंकेतवासनेहनसविदा ॥ चिद्व्योमत्वादुभेभातस्त्यजात सदसन्मती ॥ ५३ ॥
अचिन्मयत्वान्नासित्वस्वात्मा किमिवरोदिषि ॥ अचिन्मयत्वेजगतामभावेकल्पनकुत ॥५४॥ चिन्मयञ्चेत्सदासर्वतच्चित्त्वप्रविचारय ॥
शुद्धसत्वमनाद्यंतंतत्रांगकल्पनाकुत ॥ ५५ ॥ चिदात्मासिनिरंशोसिपारावारविवर्जित ॥ रूपंस्मरनिजंस्कारमाऽस्मृत्यासमितोभव
॥ ५६ ॥ तास्वसत्तांगतःसर्वमसर्वभावयोदयी ॥ तादृग्रूपोसिशांतोसिचिदसिब्रह्मरूप्यसि ॥ ५७॥ चिच्छिलोदरमेवासिनासिनानास्य
याप्यसि ॥ योसिसोसिनसोस्मीवसदस्यसदसिस्वभा ॥५८॥ य पदार्थविशेषोंतर्नत्वनत्थ्यवसोस्तिते ॥ तदस्यतदसिस्वस्थश्चिद्घनात्मन्न
मोस्तुते ॥ ५९॥

त्वत्वमितिम्यवह्रियमाणरामाभिधसदसत्त्वभावशरीरमात्मास्वयनासि अचिन्मय
त्वात् ॥ सर्वस्यजगत अचिन्मयत्वेअभावेचावगतेदेहादिविकल्पनैवतथकुतइत्यर्थ ॥ ५४ ॥ यदितुचिद्याकृतिलक्षणजाड्यमात्रपरित्यागाच्चिन्मयमेवजगदितिमन्यसेतदाचित्त्वचि
त्स्वभावप्रविचारय ॥ तत्रमन्यग्विचार्यमाणशुद्धविधविधपरिच्छेदशून्यमेकरसम् ॥ तथदेहाद्यनर्थकल्पनाकुतइत्यर्थ ॥ ५५ ॥ अस्त्वन्याचित्स्वरूपविस्मरणेनसमित परिच्छि
न्न ॥ ५६ ॥ तांसत्तांपूर्णचित्स्वभावस्थितिगतः समुद्भवी निरतिशयानंदलाभापुष्पपथाप्नूत्वाअसर्वपरिच्छिन्नजगत्सर्वपूर्णस्वभावभावयसपादय ॥ ५७ ॥ नानासिनानाभावे
नआत्मेतच्छीलःनासिअयापितद्बाधावधित्वादसिपरिशिष्यसे ॥ तथसर्वभावेनसद्भवत्तिनिमित्तापगमाद्योसिसोसि ॥ तर्हिकिमत्यलपरोक्षोनेत्याह ॥ नेति ॥ नसःपरोक्षोसीव
यत स्वभा स्वप्रकाश ॥ ५८ ॥ सदस्यसदसीत्यरापिवणोमि ॥ यदिति ॥ य सर्वपदार्थानांविशेषोव्यावृत्तिलक्षणोंऽत परिच्छेदःसएवअलीकत्वादसच्छब्दार्थ ॥ सत्वनभवसी
तिसदसीत्यस्यार्थ ॥ सएवतद्भावजसद्धर्मत्वेनकल्प्यमानोव्यावहारिकःसत्तेतिव्यपदिश्यतेसतेनास्येवेत्यसदसीत्यस्यार्थ ॥ इत्याशयेनसदस्यसदसीत्युक्तइत्यर्थ ॥ ५९ ॥

१ सदसच्छब्दरूतानृत्यपिपाठ

आद्यंतवर्जितंविशालंस्फटिकशिलांतरालमिवसंपीडंनिबिडंयच्चिद्धनंतद्वपुस्तत्स्वभावस्त्वंनदुःखादिविक्रियाभागितिमत्वास्वस्थोभव ॥ आसमंताद्विस्तीर्णेत्वदीयचिच्छिलाज
ठरेप्रतिबिंबितपल्लवकोशइवकल्पितायामायायारेखासदृशवासनाभेदेषुमनोलीलयास्थितान्यखिलानिजगंतियस्मिंस्तथाविधहेरामतेनादृशायनमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ इ
तिश्रीवासिष्ठमहारामा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ब्रह्मजीवमनोदेहजगतामैक्यदर्शनात् ॥ सर्वद्वैतभ्रमेशांतेपूर्णैकस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥
तत्रादौसर्वकल्पनाप्रतिभासनिमित्तचित्स्वरूपमात्मेतिपरिचाययति ॥ भावीति ॥ अबुधौभाविनांजायमानानांभूरितरंगभेदकल्पनानामास्पदंपयोवद्जलसामान्यमिवयाचित्
अनंतानिजगतिवहतिसाउइतिसंभावनायासैवात्मेतिसंभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्सभावनोत्तरंद्वैतभावनात्यागमात्रेणनिष्प्रपचंनिर्वासनंचतत्स्वरूपमनुभावयति ॥ भवेति ॥ २ ॥ त

आद्यंतवर्जितविशालशिलांतरालसंपीडचिद्घनवपुर्गगनामलस्त्वम् ॥ स्वस्थोभवाजठरपल्लवकोशलेखालीलास्थिताखिलजगज्जय
तेनमस्ते ॥ ६० ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेविश्रांतिसुदृढीकरणंनामद्वितीयःसर्गः॥ २ ॥ ॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥ ॥भाविभूरितरंगाणांपयोवदमिवांबुधौ॥याचिद्वहत्यनंतानिजगंत्यनघसोभवान्॥ १ ॥भवभावनयामुक्तोभावाभावविव
र्जितः॥ चिदात्मन्संस्थिताःकेववदतेवासनादयः ॥ २ ॥ जीवोयंवासनादीदमितिचित्कचतिस्वतः ॥ इतरोक्त्यर्थयोरत्रकःप्रसंगोंगक
थ्यताम्॥ ३ ॥ महातरंगगंभीरभासुरात्मचिदर्णवः ॥ रामाभिधोर्मिस्तिमितःसमसौम्योसिव्योमवत् ॥ ४ ॥ यथानभिन्नमनलादौ
ष्ण्यंसौगंध्यमंबुजात्॥ कार्ष्ण्यंकज्जलतःशौक्ल्यंहिमान्माधुर्यमिक्षुतः ॥ ५ ॥ आलोकश्चप्रकाशांगादनुभूतिस्तथाचितेः॥ जलाद्वीचि
र्यथाऽभिन्नाचित्स्वभावात्तथाजगत्॥ ६ ॥ चितोनभिन्नोनुभवोभिन्नोनानुभवादहम्॥ नमत्तोभिद्यतेजीवोनजीवाद्भिद्यतेमनः॥७॥
मनसोनेंद्रियंभिन्नंपृथग्देहश्चनेंद्रियात्॥ नशरीराज्जगद्भिन्नंजगतोनान्यदस्तिहि॥८॥ एवंप्रवर्त्तितमिदंमहच्चक्रमिदंचिरम् ॥ नचप्रव
र्त्तितंकिंचिन्नचशीघ्रंचनोचिरम्॥ ९ ॥ स्ववेदनमनंतंचसर्वमेवमखंडितम् ॥ विद्यतेव्योमनिव्योमनकस्मिंश्चिन्नकिंचन ॥ १० ॥

त्स्वरूपेपरिचितेजीववासनाजगद्विभागाश्चितएवकचनभेदकल्पनानपृथक्सतीत्यनुभवितुशक्यतइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतरोक्तेरचिदर्थकशब्दस्यतदर्थस्यच ॥ अत्रएवंरूपेचि
द्वस्तुनि ॥ ३ ॥ रमंतेयोगिनोयस्मिन्नित्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयतइतिव्युत्पादितान्वर्थरामाभिधानः ॥ ४ ॥ तत्रदृश्यस्यदृग्व्यतिरेकंदृग्धर्मस्योपपाद
कदृष्टांतैःसाधयति ॥ यथेत्यादिना ॥ ५ ॥ प्रकाशांगात्तेजसः ॥ अनुभूतिर्वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्यम् ॥ तथाशब्दःपूर्वदृष्टांतसमुच्चये ॥ यथाअभिन्नेतिच्छेदः ॥ ६ ॥ उक्तमेवा
र्थमध्यासक्रमोद्घाटनेनस्फुटंदर्शयति ॥ चितइत्यादिना ॥ चितोमूलाधिष्ठानब्रह्मचितः ॥ अनुभवोमायावृत्त्यारूढचिदाभासः ॥ अहंव्यष्टिसमष्ट्यहंकारः ॥ एवमग्रेपिशरीरां
तेबोध्यम् ॥ ७ ॥ नशरीरादिति॥समष्टिशरीरेजगतोंतर्भावादित्याशयः ॥ ८ ॥ इदमस्तुतमिदंदृश्यमानंजगच्चक्रंचितैवस्वरूपमोहादध्यासपरंपरयाप्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ परमार्थदृ
शातुर्नकिंचिदपिप्रवर्त्तितम् ॥ ९ ॥ १० ॥

तस्यनिरतिशयपूर्णतामेवभगिर्भौवर्णयति ॥ शून्यमिति ॥ ११ ॥ सत्यकर्तृतानेव ॥ १२ ॥ यत्उपादेयमुद्धाविषयजातमावीयतेतदेवतेदु स्वायसुखायचभवति ॥ भावउपा
देयताबुद्धिस्तदभावेनतुनकिंचिदावेयनाम्नभवति अनार्सचसुखदु खयोरकत्वमसिद्धमितिनदु स्वाविभसक्तिरित्यर्थ ॥ अथवाभावानांदृश्यानामभावेनअसत्येननादेयंकिंचिद
स्तीनितनसुखदु खयोरकर्मित्यर्थ ॥१३॥ नानात्वेनप्रतीयमानानांभावानांकथमभावत्वमाह ॥ यथेति ॥ १४ ॥ काष्ठलोष्टसमस्थितिर्भवेतिशेष ॥१५॥ शत्रुशरीरेपिस्वस्यै
वात्मत्वात्स्वशरीरइवतत्राप्यकृत्रिमप्रीतिरात्मदर्शिनोभवतीत्याह ॥ यएवेति ॥ मित्रप्रियतमम ॥१६॥ ततएवहर्षामर्षदोषनिवृत्तिरित्याह ॥ समूलेति ॥ योनदीस्वतटेवियमान
द्रुममिवसौल्यमत्सरचसमूलकापकपतिसमूलमुन्मूलयतिसएवहर्षामर्षदोषाणांहताभवतीत्यर्थ ॥ समूलोपपदात्कर्षेर्णमुलिकषादिषुयथाविध्यनुप्रयोग ॥ १७॥ रागद्वेषयो

शून्यशून्येसमुच्छूनब्रह्मब्रह्मणिबृंहितम् ॥ सत्यविजृंभतेसत्येपूर्णेपूर्णमिवास्थितम् ॥११॥ रूपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपिनकिंचन ॥ न
करोत्यनुपादेयान्नतस्यैवहिकर्तृता ॥१२॥ यदुपादेयमुद्धाचतदुःखायसुखायते ॥ भावाभावेननादेयमकर्तृसुखदुःखयो ॥१३॥ यथा
नानाप्यनानैवखंखस्थानीतिवाग्गण ॥ सार्थकोप्यतिशून्यात्मातथात्मजगतोक्रम ॥१४॥ अतत्र्योंमामलोवात्येसम्यगाचारचतुर ॥
हर्षामर्षविकारेषुकाष्ठलोष्टसमस्थिति ॥१५॥ यएवातितरांशत्रुःसत्वरमारणोद्यत ॥ तमेवारूत्रिमंमित्रंय पश्यतिसपश्यति ॥१६॥ स
मूलकापकपतिनदीतटइवद्रुमम् ॥ यःसौल्दमत्सरचसहर्षामर्षदोषहा ॥१७॥ रागद्वेषविचाराणांस्वरूपंचेन्नभाव्यते ॥ तत सतोप्यसद्रू
पा सेविताअप्यसेविता ॥ १८ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमांल्लोकान्नहतिननिबध्यते ॥ १९ ॥ यन्नास्तित
स्यसद्भावप्रतिपत्तिरुदाहृता ॥ मायेतिसापरिज्ञानादेवनश्यत्यसंशयम् ॥ २० ॥ निःस्नेहदीपवच्छांतोयस्यांतर्वासनाभर ॥ तेनचित्ररू
तेनैवजितज्ञेनाविकारिणा ॥ २१ ॥

स्तत्कार्यविकाराणांचस्वरूपनस्वचेन्नभाव्यतेनविचार्यतेततस्तर्हिसत अरागद्वेषत्वेनप्रसिद्धाअपिजनाअसद्रूपा ॥ रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञानेतन्मूलोच्छेदासंभवेनपुनस्तेषांरागद्वे
षमरोहापरिहारात् ॥ अतस्तेसेविताअपिदयेत्यर्थ ॥ १८ ॥ किंतर्हितत्तयोरितिचेदहंकारएव अतस्तत्परित्यागेआत्यंतिकरागद्वेषनिवृत्तिरित्याशयेनगीतावाक्यमुदाहर
ति ॥ यस्येति ॥ १९ ॥ अहंकारस्यतुतत्त्वमज्ञानमेवतन्निवृत्तिस्तुस्वात्मपरिज्ञानादित्याशयेनतत्प्रमायाशब्दार्थप्रसिद्धिदर्शयन्नाह ॥ यदिति ॥ २० ॥ यस्यवासनाभर शांत
स्तेनजितम ॥ सकिमय सत्योनेत्याह ॥ चित्ररूतेनेति ॥ यथाचित्रकृतेनराज्ञाचित्रलिखितशत्रुशिरश्छिदनाजितमिवतथानित्यमिरतसंसारनिरासबोधान्निस्यसिद्धाहिमी
मपूर्णात्मनाजितमित्यर्थ ॥ २१ ॥

यस्यपुरुषधौरेयस्यइदंसमस्तभोग्यपदार्थजातंसदसद्दशासु आविर्भावतिरोभावावस्थासुवैभवदारिद्र्यदशासुआरोपापवाददशासुवामिथ्यात्वात्तत्वतआत्मतयानित्यलब्धत्वा
द्वाअनुपादेयंसत्तद्वियोगसंयोगप्रयुक्तायदु:खदाहायसुखायचनभवतिकिंतुइहसजीवोजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थ ॥२२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०तृतीय
सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ निरस्यान्या परां दृष्टिं वसिष्ठेनेहराघव ॥ प्रत्यग्दृष्टौस्थिरीकृत्यपृष्टःसंशयशांतये ॥ १ ॥ रामस्यप्रत्यग्दृष्टिमुद्घाटयिष्यन्वसिष्ठःप्रथ
ममाध्यात्मिकेषुमनआदिभेदेष्वनुगतास्वचिदैक्यदर्शयन्जीवादिभेदबाधमनुभावयति ॥ मनइति ॥ १ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ एकेनेति ॥ दत्तास्वसत्तासंसर्गाध्यासेनप्रापिता ॥
॥ २ ॥ मनआद्यनुगतप्रत्यक्तत्वदर्शनादेवतत्रविश्रांतस्यबाह्यार्थभोगतृष्णाक्षयेबाह्यसर्ववस्त्वनुगतसन्मात्रस्यापिप्रत्यगभेदेनस्वतएवभानाद्बाह्याध्यासनिमित्तमप्यज्ञानंक्षीयतइ

यस्यानुपादेयमिदंसमस्तंपदार्थजातंसदसद्दशासु ॥ नदुःखदाहायसुखायनैवविमुक्तएवेहसजीवएव ॥ २२॥ ॥इ०वा०वा०दे०
मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामतृतीयःसर्गः ॥ ३॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥मनोबुद्धिरहं
कारइंद्रियादितथानघ ॥ अचेत्यचिन्मयंसर्वंकृतेजीवादयःस्थिताः ॥ १ ॥ एकेनैवात्मनादत्तानानातेयंमहात्मना ॥ यथैकेनैवचंद्रेणति
मिराप्यान्नदर्पणैः ॥२॥ भोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमंगतः ॥ तदैवमस्तमज्ञानमांध्यंध्वांतक्षयादिव ॥ ३ ॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणतृ
ष्णाविषविषूचिका ॥ क्षीयतेभावितेनांतःशरदामिहिकायथा ॥४॥ मौर्ख्यंक्षीणेक्षतंविद्धिचित्तंरामसबांधवम् ॥ विलीनांबुधरेव्योम्निजा
ड्यंशाम्यत्यविभ्रतः ॥ ५ ॥ अचित्तत्वंगतेचित्तेक्षीयतेवासनाभ्रमः ॥ हारमुक्तासमावेशश्छिन्नेतंताविवानघ ॥ ६ ॥ रघुनाथविघाताय
शास्त्रार्थंभावयंतिये ॥ कृमिकीटत्वयोग्यायचेतसासंमिलंतिते ॥ ७॥ नवतामरसाकारकांतलोचनलोलता ॥ शांतेमौर्ख्यंक्षतावातेच
लतासरसोयथा ॥ ८ ॥ स्थिरतामुपयातोसिभावाभावविवर्जितः ॥ पदेपरमविस्तारेनभसीवप्रभंजनः ॥९॥ मन्येमद्वचनैर्बोधमागतो
सिरघूद्वह ॥ विगताज्ञाननिद्रोंतर्नृपतिःपटहैरिव ॥ १० ॥

त्याशयेनाह ॥ भोगेति ॥ एवमुक्तरीत्याप्रत्यक्तत्वदर्शनेनभोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमंगतस्तदैवाज्ञानमस्तंनिरस्तमित्यर्थः ॥ आध्यंचक्षुषोविषयप्रथनासामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ अं
तर्भावितेनसम्यग्विचारितेन ॥ ४ ॥ मौर्ख्यमज्ञानम् ॥ जाड्यंशैत्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवंसर्ववेदांतशास्त्ररहस्यभूताप्रत्यग्दृष्टिसम्यगुद्घाट्यतद्विपरीतदर्शनशास्त्रार्थविघातकंनिंदति ॥
रघुनाथेति ॥ ॥ दर्शितशास्त्रार्थंशास्त्ररहस्यं उपेक्ष्येतिशेषः ॥ येनद्विघातायान्यथाभावयंतितेकृमिकीटत्वयोग्यायपापायचेतसारागादिहेतुदुर्बुद्ध्यामिलंति ॥ ७ ॥ तादुर्बुद्धिव्य
वहितसर्गेप्रपंचयिष्यमाणाप्रतीकेनोदाहरन्मौर्ख्यक्षयात्तत्क्षयंदर्शयति ॥ नवेति ॥ रूप्यादिपिंडेषुदुर्बुद्धिकल्पितेतिशेषः ॥८॥इदानींरामस्यदर्शितप्रत्यग्दृष्टौस्थिरीभावलिंगैरुपल
क्ष्याह ॥ स्थिरतामिति ॥ प्रभंजनोवायुः ॥ ९ ॥ पटहैर्वैतालिकानाप्रबोधनवाद्यभेदैः ॥ १० ॥

१ नेत्ररोगविशेषः

इदानींस्वकृतस्योपदेशस्यसाफल्यदर्शनाद्रामंस्तवप्रशंसयाह ॥ सामान्येइति ॥ छर्मंतिबोधजननफलेनयुज्यते ॥ ११ ॥ यन्ममयित्वयाउपादेयवाक्यत्वमाततमत्वमावितर्षि तितमतोमद्वचसत्वांतर्देविविशति ॥ १२ ॥ इदानींफलपर्यवसितस्योपदिष्टार्थस्यापिस्मरणेनधारणंस्वस्यकुलपूज्यत्वान्माननीयशासनत्वस्थापनेनविधत्ते ॥ वयमिति ॥ भव तांसर्वेषामिक्ष्वाकूणांविशेषतस्त्वरघूद्वहानांवयकुलगुरवइतिहेतोस्त्वयामदुदितमिदशुभवचनधार्यंपुनःपुनश्चिंतनेनदृढीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य प्रकाशेनिर्वाण०चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इत्थंमुखाद्गुरोःश्रीरामोविश्रांतःपरमेसुखे ॥ गुरोःपुरःस्वानुभवंवर्णयामासविस्तरात् ॥ १ ॥ चित्स्वविवेकरसपूर्णास्मजा

सामान्येचलगंत्येवजनेकुलगुरोर्गिरः ॥ अत्युदारमतौरामनलगंतिकथंत्वयि ॥ ११ ॥ यत्रोपादेयवाक्यत्वमावितंस्वेनचेतसा ॥ मद्वचो तर्विशत्युच्चैस्तत्तैलमिवपयसि ॥ १२ ॥ वयमिक्ष्वाकुमहानुभावनित्यंकुलगुरवोभवतांरघूद्वहानाम् ॥ मदुदितमिदमाशुधार्यमार्यशुभ वचनंहृदिहारवत्त्वयेति ॥ १३ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेचित्ताभावप्रतिपादनंनामचतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥
॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ अहोअहंगतश्चित्तंभवद्वाक्यार्थभावनात् ॥ शांतंजगज्जालमिदमग्रस्यमपिनायमे ॥ १ ॥ परामत प्रयातोस्मि परमात्मनिनिर्वृतिम् ॥ दीर्घावग्रहसंतप्तव्यवृष्ट्येववसुधातलम् ॥ २ ॥ शाम्यामिशीतलाकारःसुखतिष्ठामिकेवलम् ॥ प्रसादमनुयातोहस रोनिर्वारणंयया ॥ ३ ॥ सम्यक्प्रसन्नमखिलंदिङ्मंडलमिदंमुने ॥ यथाभूतंप्रपश्यामिनिर्नीहारमिवाधुना ॥ ४ ॥ जातोस्मिगतसंदे हःशांताशाखगवण्णिकः ॥ रागनीरागनिर्मुक्तोवत्सजंगलशीतलः ॥ ५ ॥ आत्मनैवांतरानंदत्वमात्मस्यंतवर्जितम् ॥ रसायनरसास्वादो यत्रनायवणायते ॥ ६ ॥ अथाहंप्रकृतिस्थोस्मिस्वस्थोस्मिमुदितोस्मिच ॥ लोकारामोस्मिरामोस्मिनमोमत्यंनमोस्तुते ॥ ७ ॥ तेसंश याला कलना सर्वमस्तंगतंमम ॥ रात्रिवेतालसंसारःप्रभातइवभास्करे ॥ ८ ॥ निर्मलेहृदिविस्तीर्णेसपन्नेहिमशीतले ॥ मनोनिर्वृति मायातंसरसीशरदीवमे ॥ ९ ॥

वम् ॥ १ ॥ दीर्घेणचिरकालानुवृत्तेनावग्रहेणवृष्टिप्रतिबंधेनसंतप्तम् ॥ २ ॥ निर्वारणंनिर्मलमज्ञानिर्विशोकनिमित्तमितियावत् ॥ ३ ॥ यथाभूतंयथार्थभूतंतस्मात्स्वभावम् ॥ ४ ॥ रागैर्विषयरंजनैर्नीरागैस्सहिरोधिवैराग्यादिभिश्चनिर्मुक्तः ॥ वत्सजंगलशीतलः ॥ ५ ॥ रसायनमप्यंतरसास्वादोपियत्रयस्मिन्नानंदेतु लायतेतुलनयमीरसीभवतिदुर्भेद्योभवतिवा ॥ ६ ॥ प्रकृतिःपारमार्थिकस्वभावःसास्य ॥ लोकाआरमंतेविश्राम्यंतियस्मिन्सुखेतद्रूपमस्मिएतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रा मुपजीवंतीतिश्रुते ॥ अतएवरमंतेयोगिनोयस्मिन्नितिपामर्शितमपुत्रस्यारामोस्मि ॥ स्वनामतार्थकथनमात्मसंपन्नमित्यर्थः ॥ तारतम्यमसंतस्वर्शकायतेतुल्यवमनः ॥ ७ ॥ कल नया ॥ रात्रौवालभीतिकल्पितोवेतालस्यसंसारःप्रभातेसूर्यउदितेइव ॥ ८ ॥ मम शारदसरसीवहृदाकाशवनिर्मलीभूतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

चिदेकरसस्यात्मन·अज्ञानादिकलंक कस्मान्निमित्तादागत· कथंस्वप्रकाशेतिष्ठतिसःअसंगमपरिच्छिन्नंचतंकथमाच्छादयति कथंचकूटस्थस्यसांसारिकविकारानुभवइत्या दिसंशयःसर्वसंशयमूलभूताज्ञानापगमान्निर्मूलतांयातः ॥ १० ॥ भाविताकृति स्फुरदाकारः ॥११॥ अहंसांप्रतविकासवान्सन्ननुभूयमानमशनायाद्यतीतमात्मानमंतरात्मविनैव प्राकृतृष्णानिगडयंत्रितःकःअभवमितिविहसामि ॥ १२ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपातः ॥ निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वादसंधिः ॥ त्वद्वागमृतापूरस्नातेनमयाअयमहयोय थापरमार्थत.स्थितएषसकलश्चास्मितथाइदानींस्मृतमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अहमिहस्थएवसन्कांचिद्विततामपरिच्छिन्नांब्रह्मलोकभूमिमधिरूढोस्मि यत्रयस्यांभूमावर्कःसूर्यः पातालमास्थितइवात्यंतमधोदेशस्थितोपिनभवति कार्यब्रह्मलोकाद्धिसोऽधःस्थितोनपरब्रह्मलोकात् ॥ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकमित्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ १४ ॥ भावा भावभवार्णवात् ल्यब्लोपेपंचमी ॥ भावाभावलक्षणभवार्णवंनिस्तीर्यतत्पारभूतातदधिष्ठानसन्मात्रतामुपेतायेत्यर्थः॥यतोहमात्मनाआत्मनिस्वेमहिम्निजयामिसर्वोत्कर्षेणवर्त्ते

कलंकआत्मनःकस्मात्कथंचेत्यादिसंशयः ॥ नूनंनिर्मूलतांयातोमृगांकाग्रेयथातमः ॥ १० ॥ सर्वमात्मैवसर्वत्रसर्वदाभाविताकृतिः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदित्यसत्कलनाकुतः ॥ ११ ॥ कोभवंप्रागहंतादृकृतृष्णानिगडयंत्रितः ॥ अंतरात्मानमेवेतिविहसामिविकासवान् ॥१२॥आइदानींस्मृतंसम्यग्यथैषसकलोस्म्यसौ॥यस्त्वद्वागमृतापूरस्नातेनायमहंस्थितः॥१३॥अहोनुविततांभूमिमधिरूढोस्मिपावनीम्॥इहस्थएवयत्रार्कोनपातालमिवस्थितः॥१४॥मत्यंसत्तामुपेतायभावाभावभवार्णवात्॥नमोनित्यंनमस्यायजयाम्यात्मात्मनात्मनि॥१५॥अनुभववशतोलृदब्जकोशेस्फुटमलितांसमुपागतेननाथ॥ तववरवचसेहवीतशोकांचिरमुदितांचदशामुपागतोस्मि॥१६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेराघवविश्रांतिवर्णनंनामपंचमःसर्गः॥५॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः॥यत्तेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया॥ १ ॥भेदमभ्युपगम्यापिशृणुबुद्धिविवृद्धये॥भवेदल्पप्रबुद्धानामपिनोदुःखितायथा ॥ २ ॥

अत.सर्वैर्नित्यसर्वदानमस्यायनमस्कर्तुमर्हायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ हेनाथअहंहृदब्जकोशेस्फुटमलितांभ्रमरवत्स्थिरतामुपागतेनतववरवचसाइहअस्मिन्देशेकालेचस्वानुभववश तोवीतशोकाचिरसदैवोदितामुदितावाजीवन्मुक्तदशामुपागतोस्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देहा त्मविवेकोत्रदुःखदेहात्मदर्शनात् ॥ मूढानामगनासगान्मोहवृद्धिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ इत्थश्रीरामेसम्यक्प्रबुद्धेप्यन्येषांश्रोतॄणांतथैवप्रबोधजननायप्रवर्त्तमानोभगवान्वसिष्ठो वक्ष्यमाणदेहात्मविवेकादिश्रवणेराममप्यनुकूलयन्नाह ॥ भूयएवेत्यादिना ॥ प्रीयमाणायउपदेशतात्पर्यगोचरनिरतिशयानंदात्मानुभवलक्षणप्रीतिभाजनायतेसर्वजनहित काम्ययायद्वक्ष्यामितच्छृण्वित्यर्थ. ॥१॥ ननुश्रोतृश्रावयितृश्रोतव्यादिभेदानांबाधितत्वात्कथमेश्रवणेप्रवृत्तिःकिंवातत्फलंतत्राह ॥ भेदमिति ॥ बाधितानुवृत्त्याभेदाभ्युपगमे नश्रवणेप्रवृत्तिसिद्धिरल्पबोधाभिवृद्धिरल्पप्रबुद्धोद्धारश्चतत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथादीश्रोतॄणामिंद्रियजयासामर्थ्यान्नैराकृष्यमाणस्यमनसः पूर्णात्मनिप्रतिष्ठाकथंस्यादितिजिज्ञासोर्लिंगैरुपलक्ष्य यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाण्यव श्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेरितिश्रुतिप्रसिद्धयोक्तविशेषताक्रमेणपरिहरति ॥ यस्येतिद्वाभ्याम् ॥ इ स्येतस्मादेवासदात्मभावेनापराधादतिरस्यात्मक्षाणिरिपवः शत्रवोभूत्वात्मनमभिभवतिपराभावयन्ति ॥ १ ॥ सनुष्यासत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेवअक्षाणिसुहृदोभिभा णिभूत्वानप्रभर्त्स्यिनुष्ठानाभिरत्यनुकूलाचरणेनपालयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्फुरतोप्यवहरतोयस्यपुंसोभोग्यपदार्थेसर्वेबोपदर्शनान्निंदनादृतेकुत्सनंविनास्तुतिःप्रशस्ततापुद्भिनप्र मत्येपसपुमान्देहसंबंधितुस्वार्थदेहंकेनहेतुनाआत्मतयाआदत्ते ॥ तद्धेतुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इदानींदेहात्मैक्यभ्रमवारणाययुक्तीःप्रसौति ॥ नात्मेत्यादिना ॥ जडचित्वाभ्यां विरुद्धयोर्देहात्मनोराधाराधेयभावादिसंबंधोपिदुर्लभस्तादात्म्यंतुदूरनिरस्तमित्याशय ॥ ६ ॥ एवंनिर्विकारत्वसविकारत्वाविकृतविरोधादपिनतत्त्वसक्तिरित्याह ॥ सर्वैरिति

यस्याज्ञानात्मनोज्ञस्यदेहएवात्मभावना ॥ उदितेतिरुषैवाक्षरिपवोभिभवतितम् ॥ ३ ॥ यस्यज्ञानात्मनोज्ञस्यसत्येवात्मनिसंस्थिति ॥ सतुष्येवाक्षसुहृदोनप्रतितमर्निंदितम् ॥ ४ ॥ पदार्थेस्फुरतोयस्यनस्तुतिर्निंदनादृते ॥ सदेहंदेहतु स्वार्थमादत्तेकेनहेतुना ॥५॥ नात्माशरीरसंबंधीशरीरमपिनात्मनि ॥ मिथोविलक्षणावेतौप्रकाशतमसीयया ॥ ६ ॥ सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योन्मुक्तस्त्वलेपकः ॥ नात्मात्मेति भगवान्नघोदेतिसदोदितः ॥ ७ ॥ जडस्याज्ञस्यतुच्छस्यकृतघ्नस्यविनाशिनः ॥ शरीरकोपलस्यास्यचद्रवत्यस्तुतत्तया ॥ ८ ॥ आदत्तेत त्कथंनित्यचिन्मयत्वसदोदितम् ॥ ययोरेकपरिज्ञानेजडतैवापरस्थिता ॥ ९ ॥ तयो कीदृग्विधाभूतासमानसुखदुःखता ॥ यौसमौसम धर्माणौनकदापनतौकथम् ॥ १० ॥ यावप्यसक्तावन्योन्यमिथःसंनमितौकथम् ॥ कथंस्थूलोणुरूपःस्यादणुःस्थूलःकथंभवेत् ॥ ११ ॥ एकोदयेद्वितीयस्यनसत्तादिनरात्र्योः ॥ ज्ञानेनाज्ञानतामेतिच्छायानायातितापताम् ॥ १२ ॥ सद्रूपनासद्भवतिविभिन्नास्वपिदृष्टि पु ॥ मनागपिनसंश्लेषःसर्वगस्यापिदेहिनः ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ आत्माधीनत्वमपोपकारमाप्यात्मनएवतु स्वभोजकत्वात्कृतघ्नस्य ॥ ८ ॥ ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तुतथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह ॥ आदत्तेइति ॥ जड स्यात्तचित्स्वरूपमपरिचीयनदेहस्यचिन्मयत्वंज्ञातुंशक्यंतत्परिचयेचजडतैवअपरस्यदेहस्यस्थितेतितत्स्वभावविरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादत्तेइत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वात्मनोमानस दुःखभोगेनदेहेकार्श्यमायमानंदृश्यतेदेहेचताडनाद्विनाआत्मनोदुःखभोगइतितयोःसमानसुखदुःखतादर्शनात्तादात्म्यंकिंनस्यादित्याह ॥ तयोरिति ॥ यौआत्मदेहौचद्वयंपिदा विषमौअपिचित्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौभासेते चिविक्तौमुक्तौनकदापनतयाभासेते तयोःकीदृग्विधाकथंचसमानसुखदुःखताभूतापरमार्थसत्याचकुराक्येत्यर्थः ॥ १० ॥ किंच असंगेनपरमसूक्ष्मेणआत्मनास्थूलस्यदेहस्यसंगमएवदुर्लभोदूरेऐक्यमित्याह ॥ यावपीति ॥ ११ ॥ परस्परोपघातित्वभावत्वादपिनैक्यमसक्तिरित्याह ॥ एकति ॥ १२ ॥ सद्रूपमसद्देहादिरूपनभवति ॥ सतस्वदेहिनोदेहाधिष्ठानप्रतीच स्वाध्यस्तेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेषः ॥ १३ ॥

१ समासांतश्छांदस

उक्तमेवदृष्टांतोपदर्शनायपुनराह ॥ देहेनेति ॥ कुतोनसंश्लेपस्तत्राह ॥ देहसत्तयेति ॥ देहकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवत्पादैर्यत्रहियदध्यासस्तत्कृते नगुणेनदोषेणवाअणुमात्रेणापिसनसंबध्यतइति ॥ १४ ॥ अनहुत्तेःअलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्वभावस्यांवरस्यवायुतोयथाशोषकपरजोलेपादयोदोषानसंतितद्वद्देहादितआत्म नोजगदयोमनागपिनमर्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ देहतयादेहात्मदृष्ट्यास्थितोऽपिमरणजन्मादिभ्रमोब्रह्मात्मदृष्ट्याब्रह्मणिअप्सुवीचिचयइवब्रह्ममात्रोदृश्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ यथापय स्वसत्तयैवस्थितमूर्मित्वमनुभवतीवतद्वत ॥ यथाप्रतिविंबस्यआधारस्पंदनेनहेतुनाक्षोभेसतिसूर्यादेर्मनागपिक्षोभोनास्तितथादेहेनचिदाभासक्षोभेपिदेहिनोदेहसाक्षिण इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सम्यग्दृष्टेनुवस्तुन्येवस्थितिरभिजायतेदेहमयोऽज्ञानविभ्रमश्चलयमेति ॥ १९ ॥ यथाभूतार्थयोर्विमर्शोनिष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानादेह

देहनदेहगस्यापिकमलस्येववारिणा ॥ मनागपिनसंश्लेपोब्रह्मणोदेहसत्तया ॥ १४ ॥ तद्वतस्याप्यतद्वृत्तेरंवरस्येववायुतः ॥ जरामरण मापच्चसुखदुःखेभवाभवौ ॥ १५ ॥ मनागपिनसंतीहतस्मात्त्वंनिर्वृतोभव ॥ स्थितोदेहतयाप्युच्चैःपातोत्पातमयोभ्रमः ॥ १६ ॥ दृश्यते केवलंब्रह्मण्यप्सुवीचिचयोयथा ॥ आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मानुभवतीहहि ॥ १७ ॥ देहंयंत्रंपयःसत्तामात्रादूर्मिमिवस्थितम् ॥ आ धारस्पंदनेनांगयथाक्षोभोनवाभवः ॥ १८ ॥ सूर्यादेःप्रतिबिंबस्यतथादेहेनदेहिनः ॥ सम्यग्दृष्टेयथाभूतेवस्तुन्येवाभिजायते ॥ १९ ॥ स्थितिर्देहमयोज्ञानविभ्रमोलयमेतिच ॥ देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोःस्थितिः ॥ २० ॥ सत्तासत्तात्मिकोदेतिदीपाद्दीपपदार्थयोः ॥ अ सम्यग्दर्शिनोदेहस्यावर्त्तपरिवर्त्तनैः ॥ २१ ॥ अंतःशून्याःस्फुरंतीहतेमोहार्जुनपादपाः ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः ॥ २२ ॥ स्पंदंतेचेतितान्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः ॥ अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाःसर्वेखवायुभिः ॥ २३ ॥

स्यामत्तात्मिकातत्साक्षिणश्चसत्तात्मिकास्थितिरुदेतिप्रकटीभवति ॥ २० ॥ दीपेनाद्यतेयस्यतइतिदीपात्तमःप्रदीपश्चतादृशयोःपरस्परोत्थितिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः ॥ इदानीमज्ञस्यजगद्दर्शनप्रकारनिदिनुप्रपंचयति ॥ असम्यग्दर्शिनइत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ चेतिताचेतनतातयोन्मुक्ताः ॥ भावेघञताच्चितेर्मत्वर्थेइनिस्ततस्तल् ॥ नह्यचे तनदेहात्मभूतार्थेतमादृतिवक्तुंयोग्याइतिभावः ॥ यदितेअचेतनास्तर्हिकथंवदंतितृणकाष्ठाहरणादिनाव्यवहरंतिचतत्राह ॥ अनास्वादितेत्यादिना ॥ तेसर्वेजडाअपिखैर्मुखनासि कादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्चयचयत्रप्रदेशेकीचकवदुदितेननोदनेनआक्रांतास्तत्ररटंतिप्रस्फुरंतिसंचरंतिचेतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥

---

१ देहिनःक्वापीतिपाठ. २ महाभ्रमइत्यपिपाठः ३ इदमर्धंपूर्वान्वयि ४ सर्वपुस्तकेषुमूलेअसम्यग्ज्ञानिनइतिपाठोदृश्यते

गमारीप्योनृणामिंद्रियजयासामर्थ्यान्नेराक्ष्यमाणस्यमनसः पूर्णात्मनिश्रितिशाकथस्यादितिजिज्ञासोर्लिंगैरुपलक्ष्य यस्तुविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाण्यव
श्यानिदुष्टाश्वादवसारथेः ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वादवसारथेरितिश्रुतिद्वयोक्तदिशैवतांक्रमेणपरिहरति ॥ यस्येतिद्वाभ्याम् ॥ इ
त्यनरमारेवासरात्मभावेनापराधारतिम्याअक्षाणिरिपवः शत्रवोभूत्वातमज्ञमभिभवंतिपराभावयंति ॥ ३ ॥ सतुस्यासत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेवअक्षाणिशुद्धःशोभिभ्रा
मिभूत्वानर्मर्मिकिन्तुज्ञानाभिरस्यानुकूलाचरणेनपालयंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्फुरतोप्यपहरतोयस्यपुंसोभोग्यपदार्थेसर्वेविषयोपदर्शनान्निंदनाद्वनेकुत्सनंविनास्तुतिःप्रशंसतावुद्धिनभ
वत्येवमनुमानेदेहमपंधिदु स्वार्थेदईकनहेतुनाआत्मतयाआदत्ते ॥ तत्रहेतुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इदानींदेहात्मैक्यभ्रमवारणाययुक्तीःप्रस्तौति ॥ नात्मेत्याविना ॥ जडचित्त्वाभ्या
मिन्द्रयोर्देहात्मनारोभागधेयप्रायाविसंबंधोपिदुलभमनाक्षात्म्यपतुदूरनिरस्तमित्याशयः ॥ ६ ॥ एवंनिर्विकारत्वसविकारत्वादिरूपविरोधादपिनतत्प्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वैरिति

यस्याज्ञानात्मनोज्ञस्यदेहएवात्मभावना ॥ उदितेतिरुपेवाक्षरिपवोभिभवंतितम् ॥ ३ ॥ यस्यज्ञानात्मनोज्ञस्यसत्येवात्मनिसंस्थिति ॥
सतुस्येवाक्षसद्धदोनप्रतितमनिंदितम् ॥ ४ ॥ पदार्थेस्फुरतोयस्यनस्तुतिर्निंदनाहते ॥ सदेहदेहकु स्वार्थमादत्तेकेनहेतुना ॥ ५ ॥ नात्माशरी
रसंबंधीशरीरमपिनात्मनि ॥ मिथोविलक्षणावेतोप्रकाशतमसीयथा ॥ ६ ॥ सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योन्मुक्तस्त्वलेपक ॥ नात्मास्तमेति
भगवान्नचोदेतिसदोदित ॥ ७ ॥ जडस्याज्ञस्यतुच्छस्यकृतघ्नस्यविनाशिन ॥ शरीरकोपलस्यास्यद्रवत्यसुतत्त्वया ॥ ८ ॥ आदत्तेत
त्कथंनित्यश्चिन्मयत्वसदोदितम् ॥ ययोरेकपरिज्ञानेजडतैवापरस्थिता ॥ ९ ॥ तयो कीदृग्विधाभूतासमानसुखदुःखता ॥ यौसमौसम
धर्माणोनकदाचनतौकथम् ॥ १० ॥ यावप्यसक्तावन्योन्यंमिथःसनमितौकथम् ॥ कथंस्थूलोणुरूपस्यादणु स्थूल कथंभवेत् ॥ ११ ॥
एकोदयेद्वितीयस्यनसत्ताद्दिनरात्र्योः ॥ ज्ञानेनाज्ञानतामेतिछायानायातितापताम् ॥ १२ ॥ सद्रूपनासद्भवतिविचित्रास्वपिदृष्टि
षु ॥ मनागपिनसंश्लेषःसर्वगस्यापिदेहिनः ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ आत्माधीनत्वमयोपकारमाप्यात्मनएवतु स्वभोजकत्वात्कृतघ्नस्य ॥ ८ ॥ ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तुतथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह ॥ आदत्तेइति ॥ जड
त्यावर्तवास्वरूपमपरिशीयनदेहस्यचिन्मयत्वंज्ञातुंशक्यंतत्परिचयचजातेवअपरस्यदेहस्यस्थितेनिमरस्वभावविरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादत्तेइत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वात्मनोमानस
दुःखभोगेनदेहकार्यजायमानरूपतेदेहेषताडनादिनाआत्मनोदुःखभोगइतितयोःसमानसुखदुःखतादर्शनात्तादात्म्यंकिंनस्यादित्याह ॥ तयोरिति ॥ यौआत्मदेहौप्रकाशतमसीव
विषमौअविविक्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौभासेते विविक्तौतुतौनकदाचनतथाभासेते तयोःकीदृग्विधाकथंचसमानसुखदुःखताभूतापरमार्थसत्यावक्तुंशक्येत्यर्थः
॥ १० ॥ किंच असंगेनपरमसूक्ष्मेणआत्मनास्थूलस्यदेहस्यसंगमएवदुर्लभोदूरेऐक्यमित्याह ॥ यावपीति ॥ ११ ॥ परस्परोपघातिस्वभावत्वादपिनैक्यप्रसक्तिरित्याह ॥
एकेति ॥ १२ ॥ सद्रूपमसद्देहादिरूपंनभवति ॥ सर्वगस्यदेहिनोदेहाधिष्ठानप्रतीचःस्वाध्यस्तेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेषः ॥ १३ ॥

१ कृतघ्नस्य सोदरम

उक्तमेवदृष्टांतोपदर्शनायपुनराह ॥ देहेनेति ॥ कुतोनसंश्लेषस्तत्राह ॥ देहसत्तयेति ॥ देहकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवत्पादैर्यत्रहियदध्यासस्तत्कृते नगुणेनदोषेणवाअणुमात्रेणापिसनसंबध्यतइति ॥ १४ ॥ अतद्वृत्तेःअलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्वभावस्यांबरस्यवायुतोयथाशोषकपरजोलेपादयोदोषानसंतितद्वद्देहादितआत्म नोजरादयोमनागपिनसंतीत्यर्थ ॥ १५ ॥ देहतयादेहात्मदृष्ट्यास्थितोऽपिमरणजन्मादिभ्रमोब्रह्मात्मदृष्ट्याब्रह्मणिअप्सुवीचिचयइवब्रह्ममात्रोदृश्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ यथापयःस्वसत्तयैवस्थितमूर्मित्वमनुभवतीचतद्वत् ॥ यथाप्रतिबिंबस्यआधारस्पंदनेनहेतुनाक्षोभेसतिसूर्यादेर्मनागपिक्षोभोनास्तितथादेहेनचिदाभासक्षोभेपिदेहिनोदेहसाक्षिण इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सम्यग्दृष्टेतुवस्तुन्येवस्थितिरभिजायतेदेहमयोऽज्ञानविभ्रमश्चलयमेति ॥ १९ ॥ यथाभूतार्थयोर्विमर्शोनिष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानादेह

देहेनदेहगस्यापिकमलस्येववारिणा ॥ मनागपिनसंश्लेषोब्रह्मणोदेहसत्तया ॥ १४ ॥ तद्वतस्याप्यतद्वृत्तेरंबरस्येववायुतः ॥ जरामरण
मापन्नसुखदुःखेभवाभवौ ॥ १५ ॥ मनागपिनसंतीहतस्मात्त्वंनिर्वृतोभव ॥ स्थितोदेहतयाप्युच्चैःपातोत्पातमयोभ्रमः ॥ १६ ॥ दृश्यते
केवलंब्रह्मण्यप्सुवीचिचयोयथा ॥ आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मानुभवतीहहि ॥ १७ ॥ देहयंत्रंपयःसत्तामात्रादूर्मिमिवस्थितम् ॥ आ
धारस्पंदनेनांगयथाक्षोभोनवाभवः ॥ १८ ॥ सूर्यादेःप्रतिबिंबस्यतथादेहेनदेहिनः ॥ सम्यग्दृष्टेयथाभूतेवस्तुन्यवाभिजायते ॥ १९ ॥
स्थितिर्देहमयोज्ञानविभ्रमोलयमेतिच ॥ देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोःस्थितिः ॥ २० ॥ सत्तासत्तात्मिकोदेतिदीपाद्दीपपदार्थयोः ॥ अ
सम्यग्दर्शिनोदेहस्यावर्त्तपरिवर्त्तनैः ॥ २१ ॥ अंतःशून्याःस्फुरंतीहतेमोहार्जुनपादपाः ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः ॥ २२ ॥
स्पंदंतेचेतितोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः ॥ अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाःसर्वेखवायुभिः ॥ २३ ॥

स्यासत्तात्मिकातत्साक्षिणश्चसत्तात्मिकास्थितिरुदेतिप्रकटीभवति ॥ २० ॥ दीप्यतेयस्यतइतिदीपात्तमःप्रदीपश्चतादृशयोःपरस्परोत्थितिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः ॥ इदानीमज्ञस्यजगद्दर्शनप्रकारंनिंदितुंप्रपंचयति ॥ असम्यग्दर्शिनइत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ चेतिताचेतनतातयोन्मुक्ताः ॥ भावेघञन्ताच्चितेर्मत्वर्थेइनिस्ततस्तल् ॥ नन्वचे तनदेहात्मभूताश्चेतनाइतिवक्तुंयोग्याइतिभावः ॥ यदितेअचेतनास्तर्हिकथंवदंतितृणकाष्ठाहरणादिनाव्यवहरंतिचतत्राह ॥ अनास्वादितेत्यादिना ॥ तेसर्वेजडाअपिखैर्मुखनासि कादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्चयत्रयत्रप्रदेशेकीचकवदुदितेननोदनेनआक्रांतास्तत्रटंतिप्रस्फुरंतिसंचरंतिचेतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥

---

१ देहिन.कापीतिपाठः   २ महाभ्रमइत्यपिपाठः   ३ इदमर्धंपूर्वान्वयि   ४ सर्वपुस्तकेषुमूलेअसम्यग्ज्ञानिनइतिपाठोदृश्यते

॥ २२ ॥ शब्दस्पर्शसहितरूपादिविषयलाभैर्नैवआढ्या कृतार्थमन्या ॥ स्फारोरसोभोगाभिनिवेशएवआसवमिवोन्मादकायेषाम् ॥ २५ ॥ यथानघादिमहौषधाअचेतना अविविहारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्वद्‌धियोपिकिमपामालषिन्नास्सेव न किंतुविद्यमानाप्यबोधाद्यर्थाऽसपन्नेत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ २६ ॥ अज्ञानमूर्खानि ॥ नि सर स्पदनिरोध ॥ २७ ॥ जठराग्निस्संदमाधार्थम ॥ एवमूढान्निष्पद्यमानपरतजनगजनधनचेतनतालिंगमरणायनर्थमात्महेतुत्वाद्धनुर्गुणविस्फारवदित्याह ॥ तजनमिति ॥ २८॥

यनतनोदिताक्रांतारंतिप्रस्फुरतिच ॥ तृणकाष्ठादिकसर्वमाहरतित्यजंतिच॥ २४॥ सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरगतरलांगका ॥ जडा सत स्फुरद्रूपास्थरसस्काररससासवा ॥ २५ ॥ सविहारागमापायामहौषधाइवद्रुमिय ॥ सर्वेपामेवचैतेषांस्थितेवैपाचिदव्यया ॥ २६॥ किंत्वबोधवशादस्याःपरांरूपणतांगता॥ श्वाससततयोत्थज्वालोहकारहतेर्यथा॥ २७॥ स्पंदमात्रायमेवाशुहस्यतेनार्थकारिण ॥तर्ज नगजनमूढाद्धनुर्दंडगुणादिव ॥ २८॥ श्रूयतेमरणायैवचिद्बोधपरिवर्जितम्॥ फलभोगोपियोमूढात्तदरण्यतरोरिव ॥ २९॥ तस्मिन्विश्र मणयत्तच्छिलाफलहकेयथा ॥ तेनयत्संगम सस्यात्स्याणुनाभुविजगले ॥ ३० ॥ तदर्थंयत्कृतंकिंचित्तद्योमलकुटैर्हतम् ॥ तस्मिन्यद धमेदत्तंतस्यक्तकिंनफदमे ॥ ३१ ॥ तेनसार्द्धंकथायत्तत्कोलयाक्षानमथरे॥ अज्ञानमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानत ॥ ३२ ॥ इयससा रसरणिवहत्यज्ञप्रमादत ॥ अज्ञस्योग्राणिदु खानिसुखान्यपिद्दानिच ॥ ३३॥ पुन पुनर्निवर्ततेयुगप्रत्यचलाइव ॥ शरीरधनदारादा वास्यासमनुयभ्रत ॥ ३४॥ इदद्दु खमज्ञस्यनकदाचनशाम्यति॥ अनात्मनिशठेदेहेआत्मभावमुपेयुषि॥ ३५॥ असद्बोधमयीमाया कथनामापिनश्यति ॥ दुर्भावस्वपितधियोवस्तुन्यंधस्यदुमते ॥ ३६ ॥ अवस्तुनिसनेत्रस्यलुठतश्चपदेपदे ॥ विपमुत्पद्यतेचंद्रादामो द कुसुमादिव ॥ ३७॥

फलभोग फललाभ ॥ २९ ॥ शिलाफलहकेमशिलाफलकेयथातथा ॥ स्याणुनाछिन्नतरुमूलेन ॥ ३० ॥ कृतमुपकृतस्तेननतत् ॥ लकुटैर्दंडै ॥ हतताडितम् ॥ ३१ ॥ कौ लेयःश्वा ॥ कुलकुक्षीत्यादिनाविहितस्यढकञ फलोपश्लोरस ॥ दरमर्शनिरलमज्ञानस्येयतामवशनार्थंवयथानत्वंपुण्येथा विस्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युगयुगोपलक्षितलांगलरथयामतिअचलाइवस्थनिदुरुत्सुघनानिच ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुष्टेर्भावि सुप्तुअर्पिताभ्यामाधीर्यस्य ॥ ३६ ॥ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिसनेभस्यपश्यतइति यावत ॥ ३७ ॥

१ मद्यावतद्दर्त्यपिकचित्पाठ

पयस क्षीरात्कटकश्चएतिआगच्छतिउत्पद्यतइतियावत ॥ देहलक्षणस्यशाल्मले.कोटरेनिवसंत्योभोगिन्यःसर्पिणीभूताआशाःप्रसूयंतेरागलोभदैन्यादिसर्पान् ॥ अथवामनो
मातंगस्यशृंखलाभूताआशाद्गु स्वानिप्रसूयतेइतिआंतरबाह्यविषयभेदेनाशाभेदप्रकल्प्यरूपकद्वययोज्यम् ॥ ३८ ॥ सुकृष्टात्क्षेत्रात् ॥ नविद्यतेज्ञानयस्यस अज्ञानस्तंनरक
श्री परिपालयतिप्रतीक्षते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हृदिमनोलक्षणायासद्भूमौ ॥ ४१ ॥ तरुच्छद पल्लवस्तत्स्थानापन्नयोःस्फुरदोष्ठयोर्लसतोनिःश्वासधूमायस्य ॥ शस्त्रजालमिवकट
कटायमानारदादताएवोल्मुकायस्य ॥ द्वेषएवदावाग्निर्यस्य ॥ हृन्मनस्तल्लक्षणेमरौनिर्जलारण्येज्वलतिभस्मीभवतीव ॥ ४२ ॥ मात्सर्यजलपूर्णेमनसिमानसे ॥ मात्सर्यमान

कंटकश्चैतिपयसोदूर्वांकुरइवस्थलात् ॥ देहशाल्मलिभोगिन्योमनोमातंगशृंखलाः ॥ ३८ ॥ अज्ञस्याशाःप्रसूयंतेसुकृष्टादिवशालयः ॥
नरकश्रीरिहाज्ञानंदुष्कृतव्यालवेष्टितम् ॥ ३९ ॥ परिपालयतिप्रीतामयूरीवारिदंयथा ॥ नेत्रलोलालिनीलोलास्फुरिताधरपल्लवा ॥ ४० ॥
मूर्खार्थमेवविकसत्यंगनाविषवल्लरी ॥ अज्ञस्यहृदिसद्भूमावेवपेलवपल्लवा ॥ ४१ ॥ विधतेपतगच्छायोरागविद्रुमदुर्द्रुमः ॥ तरुच्छद
लसद्धूमःशस्त्रजालरदोल्मुकः ॥ ४२ ॥ ज्वलतिद्वेषदावाग्निर्हृन्मरौकायतापदः ॥ अज्ञमात्सर्यमनसिपरापवदनच्छदा ॥ ४३ ॥ ईर्ष्याक
मलिनीचिंताषट्पदाविलसत्यलम् ॥ प्रतिजन्मप्रमृष्टोग्रदुःखकल्लोलविभ्रमम् ॥ ४४ ॥ जडमेवसमभ्येतिपुनर्मरणवाडवः ॥ जन्मबाल्यं
व्रजत्येतद्यौवनंयुवताजराम् ॥ ४५ ॥ जरामरणमभ्येतिमूढस्यैवपुनःपुनः ॥ जगज्जीर्णारघट्टेस्मिन्नज्ञवासंसृतिरूपया ॥ ४६ ॥ मज्जनोन्म
ज्जनैरज्ञोयंत्रेकलशतांगतः ॥ यदेवगोष्पदापूरंज्ञधियःपेलवंजगत् ॥ ४७ ॥ तदेवापारपर्यंतमगाधममहात्मनः ॥ धियोदृशइवाज्ञस्यदी
र्घंजठरकोटरात् ॥ ४८ ॥ नप्रयात्यपरंपारंविहंग्यःपंजरादिव ॥ भावमात्रपरावृत्तवासनाभारनाभयः ॥ ४९ ॥

सेऽज्ञस्येतिपाठःसाधुः ॥ ४३ ॥ प्रमृष्टानानाप्रतीकारोपायवेलोपसर्पणेनमार्जिताउग्रदुःखकल्लोलविभ्रमायत्रतंजडमज्ञंजलमयंसमुद्रंचमरणलक्षणोवाडवोवडवानलः ॥ ४४ ॥
जन्मादीनामुत्तरोत्तरमनर्थप्रापकत्वमेवेत्याह ॥ जन्मेति ॥ ४५ ॥ आरघट्टेयन्त्रेघटीयन्त्रे ॥ ४६ ॥ गोष्पदमापूरयतीतिगोष्पदापूरम् अल्पजलप्रायमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अमहात्मनः
परिच्छिन्नदेहात्मदर्शिन.अपारपर्यंतमगाधचभवतिअतःअदृशःअधस्यैवअज्ञस्यधियोजठरकोटराद्गुदरभरणासक्तिबंधनवशादपरदीर्घसंसाराब्धिपारनप्रयातीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥
कुतोनप्रयातितत्राह ॥ भावेत्यादिना ॥ परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्निति श्रुतेर्बाह्येषुविषयमात्रेषुपरावृत्तवासनाभाराक्रांतहृदयनाभयःसत्योवि
षयपंकेषुमग्नाजन्मचक्रस्यनेमयोनेमिस्थानीयेंद्रियगणाउद्धृत्यस्पष्टीकर्तुंशोधयितुंनशक्यते ॥ ४९ ॥

॥ २४ ॥ शमस्यरासहिनतपारिविषयलाभैनेवआत्मा कृतार्थमन्या ॥ स्फारोरसोभोगाजिनिवेशएवआसवमिवोन्मादकायेषाम् ॥ २५ ॥ यथानयाविमहोपाअचेतना अपिविहारागमापायारिवेष्टासहितालवदुर्धियोपिक्रियमामालक्षिन्चासेव न किंतुविषमानाप्यबोधाद्यर्थाऽसंपन्नेत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ २६ ॥ अज्ञानमूर्खाणि ॥ नि सर स्पद्गतोप ॥ २७ ॥ जठराग्निर्स्वदमाधाधम ॥ एवमूढान्निष्पद्यमानपरतर्जनगर्जनघनपतनतालिर्गमरणाद्यनर्थमात्रहेतुत्वाद्धनुगुणविस्फारवदित्याह ॥ तजनमिति ॥ २८॥

यन्नतन्नोदिताक्रांतारटंतिप्रस्फुरतिच ॥ तृणकाष्ठादिकसर्वमाहरतित्यजतिच ॥ २४ ॥ सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरंगतरलांगका ॥ जडा संत स्फुरद्रूपाभ्रशस्फाररसासवा ॥ २५ ॥ सविहारागमापायामहौघाइवदुर्धिय ॥ सर्वेषामेवचैतेषांस्थितेवैपाचिदध्ययया ॥ २६ ॥ किंत्वयोधवशादस्यापरांकृपणतांगता ॥ श्वाससततयोत्थज्ञाहोहकारहतेर्यथा ॥ २७ ॥ स्पंदमात्रार्थमेवाशुहसतेनार्थकारिण ॥ तर्ज नगजनंमृताद्धनुर्दंडगुणादिव ॥ २८ ॥ श्रूयतेमरणायैवचिह्नोधपरिवर्जितम् ॥ फलभोगोपियोमूढात्तदरण्यतरोरिव ॥ २९ ॥ तस्मिन्वित्र मणंयत्तच्छिलाफलहकेयथा ॥ तेनयत्संगम सस्यात्स्याणुनाभुविजगले ॥ ३० ॥ तदर्थयत्कृतकिंचित्तद्व्योमलकुटैर्हतम् ॥ तस्मिन्यद धमेदत्तंतत्स्यक्तकिंनकर्दमे ॥ ३१ ॥ तेनसार्द्धंकथायत्तत्कौलेयाह्वानमध्वरे ॥ अज्ञानमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानत ॥ ३२ ॥ इयससा रसरणिर्वहत्यज्ञप्रमादत ॥ अज्ञस्योग्राणिदु खानिसुखान्यपिद्वानिच ॥ ३३ ॥ पुन पुनर्निवर्ततेयुगंप्रत्यचलाइव ॥ शरीरधनदारादा वास्यासमनुबध्नत ॥ ३४ ॥ इवदु खमज्ञस्यनकदाचनशाम्यति ॥ अनात्मनिशठेदेहेआत्मभावमुपेयुषि ॥ ३५ ॥ असद्बोधमयीमाया कथनामापिनश्यति ॥ दुर्भावित्वधितधियोवस्तुन्यंधस्यदुर्मते ॥ ३६ ॥ अवस्तुनिसनेत्रस्यलुठतश्चपदेपदे ॥ विषमुत्पद्यतेचंद्रादामो दकुसुमादिव ॥ ३७ ॥

फलभोग फललाभ ॥ २९ ॥ शिलाफलहकेप्रस्तरशिलाफलकेयथातथा ॥ स्थाणुनाछिन्नतरुमूलेन ॥ ३० ॥ कृतमुपकृतसेवनतम् ॥ लकुटैर्दंडै ॥ हतनाशितम् ॥ ३१ ॥ कौलेय श्वा ॥ कुलकुक्षीस्थाविनाविहितस्यडकस्य फलोपश्लोकस ॥ एवमज्ञानिवनमज्ञानस्यहेयतामदर्शनार्थवयथानर्थहेतुत्वेपासिस्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युगंयुगोपलक्षितलांगलरथवामतिअचलाइवरवानिवुरुक्षुपनानिच ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुष्टैर्भावि सुपुआषिताभ्यामाधीर्यस्य ॥ ३६ ॥ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिसनेत्रस्यपश्यतइति पावत् ॥ ३७ ॥

१ मद्यारलहस्यपिकविसाठ

कामादिभिरनर्थादिष्वर्थतारम्यतावहा· ॥ विस्तरेणात्रवर्ण्यंतेअज्ञानस्यविभूतय· ॥ १ ॥ तत्रसर्वविवेकापहारिण्यःसद्योनर्थगर्तपातिन्य प्रस्तुता·स्त्रियएवाज्ञानस्यकामस्यच
महाविभूतयइत्याशयेनताएवप्रथमंवर्णयति ॥ यदित्यादिना ॥ अस्ययच्छब्दस्यसर्वेषुश्लोकेषुप्रतिवाक्यसंबध्यमानस्यसमषष्टितमंसर्गोपात्यश्लोकार्धेतदज्ञानविजृंभितमि
त्यत्रसंबंध· ॥ मदलक्षणेइंदौउदितेसतियोषित क्षुब्धस्यकामक्षीरार्णवस्योर्मयइवयद्भांतितदज्ञानस्यविजृंभितविभूतिरितिप्रतिवाक्यंयोज्यम् ॥ १ ॥ यद्धारयंतितदप्यज्ञानविजृं
भितम् ॥ २ ॥ मधौवसंतेवनखंडेषुतरुषुभूमौच ॥ मनोभुवोदासाआज्ञाप्याइव ॥ कृतमदा कामिनाजनितोन्मादाः ॥ ३ ॥ क्रव्यादा क्रव्यमात्राहाराश्वादय ॥ गृध्र
गोमाय्वादयस्तुलाभेअन्नाद्यन्यश्नतीतिपुनर्ग्रहणम् ॥ ४ ॥ रक्तपूतिगंधएवसुगंधोयस्यास्तथाविधास्त्रीणास्तनश्रेणि सौवर्णकलशादिवद्यद्दृश्यतेतदज्ञानविजृंभितम् ॥ ५ ॥ इं

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यन्मुक्तावलितारत्नभूषिताभांतियोषितः ॥ मदेंदावुदितेक्षुब्धकामक्षीरार्णवोर्मयः॥ १ ॥सौवर्णांभोजकोश
स्थलोलालिपटलश्रियम्॥ धारयंतिदृशःस्त्रीणांकपोलतलदोलिताः ॥ २ ॥ उद्यानवनखंडेषुभूमौकृतमदामधौ॥ दृश्याःसुमनसोभांति
दासाइवमनोभुवः॥ ३॥ क्रव्यादगृध्रगोमायुकौलेयकबलांगिकाः॥ स्त्रियःसमुपमीयंतेचंद्रचंदनपंकजैः ॥ ४ ॥ सौवर्णकलशांभोज
कलिकामातुलुंगवत्॥ दृश्यतेस्त्रीस्तनश्रेणीरक्तपूतिसुगंधिका ॥ ५॥ रसायनेंदुनिस्यंदमधुविंबासवद्रवैः॥ ओष्ठाभिधोमांसलवोला
लाक्तउपमीयते॥ ६॥ अल्पाल्पाष्ठीवदाकाराभुजाक्रूरास्थिशंकवः॥ महाबाहुलताशब्दैर्वर्ण्यंतेकविभिःशुभैः ॥ ७॥ कदलीस्तंभसं
भारसुंदरीभिस्तथाभृता॥ कुचशोभोचितानंदातोरणालिर्विराजते॥ ८॥ आपातमंदमधुरामध्येद्वंद्वानुबंधिनी॥ शीघ्रावसानविरला
लक्ष्मीरप्यभिवांछ्यते॥ ९॥ समुपैतिमतिर्दुःखंसुखंचशतशाखताम्॥ दुःखशाखास्तुजायंतेनानाकर्मफलाःश्रियः॥ १०॥

दुनिस्यंदोऽमृतम् ॥ ६ ॥ प्रत्येकंविभज्यदर्शनेअल्पाल्पाअष्ठीवतःपर्वाणितदाकाराश्वभुजाशब्दवाच्या.क्रूराअस्थिशंकवः ॥ ७ ॥ तथाकदलीस्तंभावेवसंभारउरुसामग्रीयासां
तथाविधाभि·सुंदरीभिर्भृता कुचकलशशोभायाउचितोदृष्टनेत्रानंदोयस्या सकाशान्तथाविधातोरणालिर्मन्मथागारतोरणस्रग्भूताकाचीयद्विराजतेतदप्यज्ञानविजृंभितमिति
प्राग्वत् ॥ ८ ॥ आपातेआरंभेमंदानामधुराआपाततोल्पमधुरावा ॥ मध्येव्ययकालेरागद्वेषादिद्वंद्वानुपातिनी ॥ शीघ्रमवसानंक्षयोयस्याः ॥ कतिपयजनेषुदृश्यत्वाद्विरला ॥
ईदृशीलक्ष्मीरपियदभिवाछ्यतेतदितिप्राग्वत् ॥ ९ ॥ यन्मतिर्दुःखसमुपैति यच्चसुखशतशाखतासमुपैति यच्चनानाकर्मफलाःश्रियोदुःखान्येवशाखायासांतथाविधाजायते
तदपीतिप्राग्वत् ॥ १० ॥

१ सप्तषष्टितमयत्सर्गोपात्यश्लोकार्धेतस्मिन्

॥ रागान्मृगयाव्यसनात् ॥ ५० ॥ आमिषपिंडवदितिषतिभयोगोमां

गृध्रपरत्मगयोपयोगिन श्येनापासा ॥ ननु स्वदेहपरपरा ॥ दूरादूरदेशकालयोरपिसर्वदासर्वभतियावत् ॥ रागान्मृगयाव्यसनात् ॥ ५० ॥ आमिषपिंडवदितिषतिभयोगोमां

निदृधाभेवाभावेसादरयाभावादित्याशयेनाह ॥ भूतेति ॥ भूतमयीमनुष्यपश्वादिप्राणिप्रचुराहिमवान्विंध्योमलयइत्याविशैलप्रचुराचदृष्टिर्यस्तुतोमांसलवमात्रिकामक्षुसमा

पिकापेतिविभस्यप्युकमपसंबंध ॥ मोहात्तस्यापमालोपनावेषगीरस्य पुरुषोभाता भाताहिमवान्मलयन्नत्याविकल्पनयासलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ अतएवविश्वेपैवैरथैश्व

अनतानिरजनानियस्यनथाविधाऽनस्यसकल्पकल्पनालक्षणकल्पपादपोजयति ॥ अत्यतासद्भिरपिपदार्थै सर्वकामपूरणसमर्थत्वात्सर्वोत्कर्षेणवर्तत इत्यर्थ ॥ ५२ ॥ इदानीं

तादृशकल्परसकोटिप्यामससारवनखंडवणयति ॥ अज्ञानादित्यादिना ॥ ५३ ॥ पर्णानिपल्लवा ॥ कोरककलिका ॥ छावसीछवता ॥ ५४ ॥ योपिल्लक्षणाओषधयोलता

स्पर्शीकर्तुनशक्यतेजन्मचक्रस्यनेमय ॥ अज्ञेनेंद्रियगृध्रार्थरागान्मृगयुणातनु ॥ ५० ॥ ससारारण्यआस्तीर्णादूरादामिषपिंडवत् ॥

भूतशैलमयीदृष्टिर्म्मांसलवमात्रिका ॥ ५१ ॥ मोहात्सलक्ष्यतेचित्रपदार्थानतरंजन ॥ जयत्यनल्पसकल्पकल्पनाकल्पपादप ॥ ५२ ॥

अज्ञानात्प्रस्तुतायस्माज्जगत्पर्णपरपरा ॥ यस्मिस्तिष्ठतिराजंतेविशतिविलसंतिच ॥ ५३ ॥ विचित्ररचनोपेताभूरिभोगिविहंगमा ॥

यत्रजन्मानिपर्णानि[illegible]ीशोरकम् ॥ ५४ ॥ फलानिपुण्यपापानिमजर्याविभवश्रिय ॥ अज्ञानेंदूदयेनैतायोपिदोषधय स्फुट

म् ॥ ५५ ॥ संसार[illegible]मि ॥ ३१ ॥ ज्ञनैसमुपागता ॥ जन्मजालकलापूर्णस्तम कालकृतोदय ॥ ५६ ॥ शून्यादितात्मादोपेशोजयत्य

ज्ञानचंद्रमा ॥ अज्ञानद[illegible]रजस्योग्रा नान्तशालिना ॥ ५७ ॥ तर्पिताशाचकोरेणचित्तरत्नरसैषिणा ॥ राजहंसविलासिन्यप्रालेय

शिशिरांगिका ॥ ५८ ॥ शांतिका[illegible] स्वमन्योलोललोचनषट्पदा ॥ धम्मिल्लतिमिरोल्लासालसत्पांडुपयोधरा ॥ ५९ ॥ रामारजन्योराज

तेतन्मौर्ख्यंणविजृंभितम् ॥ ६० ॥ आनधियोत्रमधुरत्वमनयसत्त्वमापतवत्त्वमखिलस्थितिभंगुरत्वम् ॥ अज्ञानशाखिनइतिप्रसृतानिरा

मनानारुतीनिविपुलानिफलानितानि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० निर्वाण० मोहमाहात्म्यनामषष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

अस्मिन्वर्णितलक्षणेससारवनखंडेपरांशाभामुपागता ॥ ५५ ॥ अज्ञानस्येंदुत्वमुक्तमुपपादयति ॥ जन्मेति ॥ तम कालेविवेकसूर्यास्तमयकाले ॥ शून्येनिष्प्रपंचेब्रह्मणिनभसि

चउदितात्माभकाशमान ॥ दोषायारामेवोपाणांपेश ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तर्पिताःपोषिताआशालक्षणाश्चकोरायेन ॥ चित्तलक्षणपद्मरत्नपुमर्णिस्तदीयोरसोविषयास्वादनामृत

सदपिणा ॥ सर्पमबलातिगर्तेनवाम्रनेनशुक्लपक्षेषत्पूर्णैरितिभाव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ रामालक्षणारजन्योराभयोयत्राजंतेतन्मूढानांमौर्ख्येणैवविजृंभितम् ॥ तच्छोभाकारेणपरि

णतनतपरोगमर्नकिंचिद्वस्तुनोस्तीतिभाव ॥ ६० ॥ अज्ञानमेवसर्वानर्थहेतुरितिदर्शयन्नुपसहरति ॥ आपातेति ॥ हेरामयविषयेषुप्रसिद्धमापातमात्रमधुरत्वमनर्थपर्यवसान

त्वमार्थनवरत्नरेशतपरिच्छिन्नत्वमखिलस्थितिभंगुरत्वनश्वरत्वचतत्सर्वमज्ञानलक्षणस्यशाखिनोवृक्षस्यइतिएवविधानिनानाकृतीनिफलानिबीजांकुरपरंपरयाजननाकारेण

प्रसूतानि ॥ तस्मादज्ञानमेवतन्मूलमुच्छेद्यमितिभाव ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

अश्लीलापंथयः ॥१९॥ सत्यवस्त्वनवलंबनादंतःशून्यःसकोटरश्वस्वोन्नतिभारेणत्रुटश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्रकृतालयः ॥ मायालक्षणायांबहुलयामिन्यांकृष्णपक्षनिशाया
म् ॥२०॥ पूर्वमारंभकालेकर्णाभ्यांकर्णसन्निहितकपोलयोर्गृहीत्वा॥२१॥अज्ञानादेवपुनस्सृष्टिप्रसरंदर्शयति ॥ निस्सारेत्यादिना ॥ क्रमशःक्रांतारचयितुमुपक्रांताधराधराणां
धराधरइवचसमुन्नतिर्यया ॥ डिंडीरस्यफेनस्यपिंडिकातादृशीप्रसिद्धास्सृष्टिर्जगत्सृष्टिः ॥ २२ ॥ आभासश्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवलाउज्ज्वला सत्ताव्यावहारिक
सत्यतालक्षणालता ॥२३॥ सुराचलोपलक्षितपर्वताएवमहांतःस्थूणाःस्तंभायस्य ॥ गगनमेवाच्छादनछदिर्यस्य ॥२४॥ स्फारेविस्तीर्णेसंसारसरसिजातेषुशरीरपुष्करेषुअंतःस्थ
चिद्रूपरसपानशीलाःप्राणषट्पदाश्चरंति॥एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति आनंदेनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतेरितिभावः॥२५॥ नभोमार्गलक्षणेमहतिनीलमणिनि

दुःखशोकमहाष्ठीलःकष्टकंटकसंकटः ॥ सहस्रशाखतांयातिदारिद्र्यदृढशाल्मलिः ॥ १९ ॥ अंतःशून्योन्नतिध्वस्तचित्तचैत्यकृतालयः ॥
मायाबहुलयामिन्यांलोभोलूकोविवल्गति ॥ २० ॥ पूर्वंगृहीत्वाकर्णाभ्यांस्फुरंतीपरिनिश्चयम् ॥ जराजर्जरमार्जारीयौवनाखुंनिकृंत
ति ॥ २१ ॥ निःसाराक्रमशःक्रांतधराधरसमुन्नतिः ॥ डिंडीरपिंडिकेवेयंसृष्टिरायातिपुष्टताम् ॥ २२ ॥ आभासपुष्पधवलाजगत्पल्लव
शालिनी ॥ सत्तालताविकसिताधर्मार्थफलधारिणी ॥ २३ ॥ सुराचलमहास्थूणंचंद्रसूर्यगवाक्षकम् ॥ गगनाच्छादनंचारुध्रियतेत्रिज
गद्गृहम् ॥ २४ ॥ संसारसरसिस्फारेचरंतिप्राणषट्पदाः ॥ शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः ॥ २५ ॥ नभोमार्गमहानीलकुट्टिमेकांतशा
लिनी ॥ भुवनोदररम्यांतःस्फुरत्यादित्यदीपिका ॥ २६ ॥ आशातंतुनिबद्धांगीजागतीजीर्णपक्षिणी ॥ स्ववासनाशलाकेंतर्निबद्धेंद्रियपं
जरे ॥ २७ ॥ अनारतपतज्जालभूतपर्णपरंपरा ॥ स्पंदतेमरुताम्रष्टासंसृतिव्रततिश्चिरम् ॥ २८ ॥ सृष्टेःकतिपयंकालंप्रहृष्टाःकुलशालिनः ॥
अधःकृताग्रनरकपंकाःशंकोज्झिताःक्षणम् ॥ २९ ॥ भुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले ॥ स्वर्गमार्गसरस्यंतःस्फुरंतिसुरसारसाः ॥ ३० ॥
नानाफलालिमलिनावासनाजालमालिता ॥ स्पंदामोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताब्जिनी ॥ ३१ ॥

र्मितेकुट्टिमेकृत्रिमभूभागेएकांतशालिनीशोभमाना भुवनोदरेरमणीयतरा आदित्यदीपिकास्फुरतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र ॥ २६ ॥ जागतीजगदंतर्गतजीवरा
शिलक्षणाजीर्णपक्षिणीस्ववासनाशलाकेइंद्रियपंजरेदेहेयन्निबद्धातदपि ॥ २७ ॥ मरुताप्राणेनआमृष्टाकंपिता ॥ २८ ॥ अधःपातालेस्पष्टंप्रदर्शनायथायाकृताग्रनरकपंकाः
संतोपितत्पतनशंकोज्झिताःसंतोयत्प्रहृष्टास्तदपीतिप्राग्वत् ॥ अथवास्वात्मतादात्म्याध्यासेनअधःकृतास्तिरस्कृताइवउग्रारक्तमांसमलमूत्रादिदेहनरकपंकायैस्तथाविधास्तच्छं
कोज्झिताःसंतोवयंकुलशालिनोमहाशयाइत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदित्यर्थः ॥ २९ ॥ स्वर्गलक्षणेघमार्गस्यसरसिसुरादेवास्तद्रूपाःसारसपक्षिणोयत्स्फुरंतितदपि ॥ ३० ॥ य
च्चनानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्मलिनाक्रियालक्षणाअब्जिनीविकसितातदपि ॥ ३१ ॥

श्रीमामज्ञानविजृंभितत्वमल्लकाम्यकमसुप्रवृत्तकानांकमकांडवचसांसुतरांतथात्वमित्याशयेनाह ॥ यद्धेति ॥ प्रतानानिकाम्यकर्मविस्ताराास्तल्लक्षणेगहनेअरण्येस्थिता स्ताइवद्वैनानाफलकामजालैपनाकारानिबिडाकाराअतएवदेवाविकर्मिणिनांकर्मिणांकारायहरक्षणाथारज्जवइवस्थिता ॥ दलादलानांछदाओष्ठौतत्सदृशारागवापलप्रधाना इतियावत् ॥ ईदृशा कर्मकांडवाचोप्यविद्याविजृंभितमित्यर्थ ॥ छदशब्दस्यसमासेविभक्तेरलुग्विसर्गश्चच्छांदस ॥ दर्शयामिमांपुष्पितांवाचमित्यादिनाभगवतागीतासुस्फुटीकृत ॥ ११ ॥ मोहवशात्स्वतएवकाम्येषुप्रवृत्तानांपुन शास्त्रेणापिप्रवर्तनमधोम्मत्तस्यस्वत कूपेपततोबलात्पातनमिवानुचितमित्याशयेनमोहात्स्वत प्रवृत्तिंदर्शयति ॥ सततेति ॥ कार्याणिपरत्तपस्लक्षणैरासारैर्विसारिणीविस्तीर्णामोहलक्षणामिहिकास्वत श्यामलाप्राक्परिरजसावकलुषातथापिनिशितिमिरेणात्यतरश्यामलायमुनायथाएतिप्रवहतितद्वत्तथैवेति ॥ दुर्मर्मधीकृत्यविषयेषुप्रवर्तयतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ भोगेप्रवृत्तस्यसविषयेषुपुनःपौषाविषुपरामोभिवर्द्धतइत्याह ॥ कटुरिति ॥ आपाततो नानासुखविशारदप्रियेण्वेषुस्त्ववमानाएवमात्मर्पयिताविजननास्वगतस्नेहयथास्यात्तथाकटूस्सत कृण्णोजन्मलक्षणायाप्रतिविपायाविषवत्सुधारसश्चपञ्चोपचयमवोरागोवर्धते ॥ १२ ॥

यद्वजालघनाकारा कारायैमिवरज्जव ॥ दच्छद सदृशावाच प्रतानगहनेस्थिता ॥ ११ ॥ सततामोहमिहिकाकार्यासारविसारिणी ॥ यमुनाप्रावृषीवेतितिमिरश्यामलाचिरम् ॥ १२ ॥ कटूकृतांत करणोनानासुखविशारद ॥ वर्द्धतेहिगतस्नेहंजन्मप्रतिविषारस ॥ १३ ॥ व्याधूतजजराकीर्णजनतापर्णराजय ॥ स्वकर्मपवनावांतिनानावकरेणव ॥ १४ ॥ कालकवलितानंतजगत्पक्कफलोप्ययम् ॥ घस्मराचारजठर कलैरपिनतृप्यति ॥ १५ ॥ मोहमारुतमापीयत्वचाविषमचारिण ॥ स्फुरंतीहाहयश्चित्रा शीतलाचलदीसय ॥ १६ ॥ चिंतापिशाचोपहताविवेकैदृदयविना ॥ तमसेवनिरालोकायातियौवनयामिनी ॥ १७ ॥ जिह्वाजर्जरतामेनिप्रारुतानुनयज्वरे ॥ पयफांटरकोणस्यमपिसूत्रैहिमैरिव ॥ १८ ॥

ततस्वकर्मात्सुधादीनांमरणतद्वियोगदु खपरपराभवतीत्याशयेनाह ॥ व्याधूतेति ॥ व्याधूता पातितास्याव्यादिजर्जराआकीर्णजनता पुत्रादिपरिजनसमूहाएवपर्णराजयोयैस्तथाविधानानाविधाअत्रकररणवश्रवविधकदृष्टिहारिणाविक्षेपभेदायेषुतथाविधा स्वदुष्कर्मपरिपाकलक्षणा पवनावांति ॥ १४ ॥ तत स्वस्यापिमृत्युरितिसंदेवैपजन्मपरपरयान्स्यमुखेप्रवेशइत्याह ॥ कालइति ॥ १५ ॥ एवपरिपच्यमानानजीवानहित्वेनोपेक्षते ॥ मोहेति ॥ शीतलस्यविविधतापशून्यस्याचलस्यब्रह्मणोदीप्तयप्रकाशायमानाजीवाहृदहसारविषाअहय सर्पाएव ॥ तत्कुत ॥ यतएतेमोहलक्षणमारुतमापीयात पूरयित्वास्थिता पुनर्वियुज्यमानयानानादेहलक्षणयात्वचाचोपलक्षिताविषमचारिण कुटिलगमय स्फुरंतिसंचलंतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ तेप्रतिजन्मप्राप्यमाणयौवनमपिमोक्षसाधनेष्वविवेकवैराग्यश्रवणादिष्वनुपयोजनाद्व्यर्थमेवेत्याशयेनाह ॥ चिंतेति ॥ यातितेषामितिशेष ॥ १७ ॥ एवंनरीयजिह्वादीनामपिवैयर्थ्यानर्थांदर्शयति ॥ जिह्वेत्यादिना ॥ प्राकृतानांपामराणांधीपुत्रादीनामनुनय कोपापनयनमनस्पुर्वकैर्ज्वरे सताके ॥ जिह्वोपनामतोपयपनवरमतरागवश्मंतरमंलक्ष्यते ॥ उक्तोप्यायमसुरायमप्यपिवाय ॥ १८ ॥

अष्ठीलामंथय. ॥१९॥ सत्यवस्त्वनवलंबनादंत शून्य सकोटरश्चस्वोन्नतिभारेणभुग्नश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्रकृतालयः ॥ मायालक्षणायांबहुलयामिन्यांकृष्णपक्षनिशाया
म् ॥२०॥ पूर्वमारंभकालेकर्णाभ्याकर्णसन्निहितकपोलयोर्गृहीत्वा॥२१॥अज्ञानादेवपुनरस्तदृष्टिप्रसरंदर्शयति ॥ निस्सारेत्यादिना ॥ क्रमशःक्रांतारचयितुमुपक्रांताधराधराणां
धराधरइवचसमुन्नतिर्यया ॥ डिंडीरस्यफेनस्यपिंडिकातादृशीप्रसिद्धास्तदृष्टिर्जगद्दृष्टिः ॥ २२ ॥ आभासश्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवलाउज्ज्वला सत्ताव्यावहारिक
सत्यतालक्षणालता ॥२३॥ सुराचलोपलक्षितपर्वताएवमहांत.स्थूणाःस्तंभायस्य ॥ गगनमेवाच्छादनच्छदिर्यस्य ॥२४॥ स्फारेविस्तीर्णेसंसारसरसिजातेषुशरीरपुष्करेषुअतःस्थ
चिद्रूपरसपानशीला प्राणषट्पदाश्चरंति॥एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति आनंदेनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतेरितिभावः॥२५॥ नभोमार्गलक्षणेमहतिनीलमणिनि

दुःखशोकमहाष्ठीलःकष्टकंटकसंकटः ॥ सहस्रशाखतांयातिदारिद्र्यदृढशाल्मलिः॥ १९ ॥ अंतःशून्योन्नतिध्वस्तचित्तचैत्यकृतालयः॥
मायाबहुलयामिन्यांलोभोलूकोविवल्गति ॥ २० ॥ पूर्वंगृहीत्वाकर्णाभ्यांस्फुरंतीपरिनिश्चयम् ॥ जराजर्जरमार्जारीयौवनाखुंनिकृंत
ति ॥ २१ ॥ निःसाराक्रमशःक्रांतधराधरसमुन्नतिः ॥ डिंडीरपिंडिकेवेयंसृष्टिरायातिपुष्टताम् ॥ २२ ॥ आभासपुष्पधवलाजगत्पल्लव
शालिनी ॥ सत्तालताविकसिताधर्मार्थफलधारिणी ॥ २३ ॥ सुराचलमहास्थूणंचंद्रसूर्यगवाक्षकम् ॥ गगनाच्छादनंचारुध्रियतेत्रिज
गद्गृहम् ॥ २४ ॥ संसारसरसिस्फारेचरंतिप्राणषट्पदाः ॥ शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः ॥२५॥ नभोमार्गमहानीलकुट्टिमैकांतशा
लिनी ॥ भुवनोदररम्यांतःस्फुरत्यादित्यदीपिका ॥ २६ ॥ आशातंतुनिबद्धांगीजागतीजीर्णपक्षिणी ॥ स्ववासनाशलाकैतनिबद्धेंद्रियपं
जरे ॥ २७॥ अनारतपतज्जालभूतपर्णपरंपरा ॥ स्पंदतेमरुतास्पृष्टासंस्तिव्रततिश्चिरम् ॥२८॥ सृष्टेःकतिपयंकालंप्रदृष्टाःकुलशालिनः॥
अधःकृतोग्रनरकपंकाःशंकोज्झिताःक्षणम्॥२९॥ भुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले ॥स्वर्गमार्गसरस्यंतःस्फुरंतिसुरसारसाः॥ ३०॥
नानाफलालिमलिनावासनाजालमालिता ॥ स्पंदामोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताब्जिनी ॥ ३१ ॥

भितेकुट्टिमेकृत्रिमभूभागेएकांतशालिनीशोभमानाभुवनोदरेरमणीयतराआदित्यदीपिकास्फुरतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र ॥ २६ ॥ जागतीजगदंतर्गतजीवरा
शिलक्षणाजीर्णपक्षिणीस्ववासनाशलाकेइंद्रियपंजरेदेहेयन्निबद्धातदपि ॥ २७ ॥ मरुताप्राणेनआस्पृष्टाकंपिता ॥ २८ ॥ अधःपातालेस्पष्टंप्रदर्शनायधात्राकृतोग्रनरकपंकाः
संतोपितत्पतनशंकोज्झिताःसतोयत्प्रदृष्टास्तदपीतिप्राग्वत् ॥ अथवास्वात्मतादात्म्याध्यासेनअधःकृतास्तिरस्कृताइवउग्रारक्तमांसमलमूत्रादिदेहनरकपंकायैस्तथाविधास्तच्छं
कोज्झिताःसतोवयंकुलशालिनोमहाशयाइत्याद्यभिमानैर्यत्प्रदृष्टास्तावित्यर्थः ॥ २९ ॥ स्वर्गलक्षणेभमार्गस्थसरसिसुरादेवास्तद्रूपाःसारसपक्षिणोयत्स्फुरंतितदपि ॥ ३० ॥ य
च्चनानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्मलिनाक्रियालक्षणाअब्जिनीविकसितातदपि ॥ ३१ ॥

गरीयावयान्यासुद्गतस्यजाति ॥ ३२ ॥ श्वःश्वःअपरापतेविनभिन्नपरिमाणाश्चुलेखेव ॥ ३३ ॥ क्षणभगानिअचिरनश्वराणि ॥ ३४ ॥ कस्मानिसत्वव्यवहारस्समथानि ॥ अघल्परप्रपणि ॥ युगवह्निनायुगांताग्निना ॥ ३५ ॥ वैपरीत्यविपरिणामम ॥ ३६ ॥ एतादृशानर्थपरंपरादर्शनिष्यज्ञानोकुतोननिर्वेदोदयस्तमाह ॥ क्षुब्धैरिति ॥ यास नाशेवलाभि उभितापूरिताअनुज्ञानांमीरप्यदाव्यलक्षणाधीरतायनोनकेश्चिदपिअभेत्यर्थ ॥ ३७ ॥ मायासनाज्ञाननाज्ञानयाधेप्यधिकारमारभ्यबल्याविद्वाखिशरीरमन्वत ग्कास्पर्यंतधत्तनस्या केनाप्येनभंगयसक्तिरित्याशयेनोदाहरति ॥ शतशइति ॥ स्वपराक्रमेणशतशोविद्रुतानप्यरीन्पुनःपुनयुद्धाभिकांक्षयाधारयतिपालयतीतिविद्रुतारिस्तथाविधैरनृपैरप्यभिद्रुताभवेपुनर्जन्मादिविषयभ्रमस्तयोर्वेगोयस्यास्तथाविधामपिऐंद्रींतनुंशासनाय्यद्वहतियावदधिकारंधास्यतितावदपीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ भूतसर्गएवपांसुपरंपरायस्यांतयाविधानियतिलक्षणावात्याकालव्यालस्यगलांतरंप्रविशतितवदपि ॥ सर्पाणांवायुभक्षकत्वप्रसिद्धेरुत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ अभावोनाशस्तल्लक्षणेवडवाग्निमुखे

वराकीस्त्विवशफरीस्फुरंतीभवपल्वले ॥ रुतांतवद्धगृध्रेणशठेनविनिगीर्यते ॥ ३२ ॥ तरंगफेनमालेवसैवान्यैवचभंगुरा ॥ श्वःश्वोपरेंदुलेखेवमुदेतिविनिघ्नता ॥ ३३ ॥ भूरिभूतशरावाणिक्षणभंगानिकुर्वता ॥ इदंकालकुलालेनचक्रंसपरिवर्त्यते ॥ ३४ ॥ असंख्यातानिफल्गूनिसंजातान्यघलेपदे ॥ जगज्जंगलजालानिदग्धानियुगवह्निना ॥ ३५ ॥ भावाभावैरपर्यंते सुखदुःखदशाशते ॥ वैपरीत्यप्रयात्येवमजस्रंजागतीस्थिति ॥ ३६ ॥ क्षुब्धैर्युगपरावर्तैर्वासनाग्रंथलोभिता ॥ महाशनिनिपातैश्चनभग्नायुद्धधीरता ॥ ३७ ॥ शतशोविद्रुतारिर्येदनुपुनैरभिद्रुताम् ॥ भवभ्रमतयामैंद्रींतनुंवहतिवासना ॥ ३८ ॥ विशत्यविरतंभूतसर्गपांसुपरंपरा ॥ नित्यंनियतिवात्येयंकालव्यालगलांतरम् ॥ ३९ ॥ पदार्थाभससिसर्वाणिफलफेनानिसर्वत ॥ पतत्यविरतापातमभावबडवामुखे ॥ ४० ॥ स्फुरंत्याकस्मिकोद्भूताविचित्रद्रव्यशक्तय ॥ स्वभावमात्रसपन्ना स्पंदश्रियइवांभस ॥ ४१ ॥ भूतमौक्तिकसपूर्णान्बृहत सुबहूनपि ॥ जगत्कलभकानत्तिमत्तोऽद्रिककेसरी ॥ ४२ ॥ कुलशैलफलामेघपक्षपुजा फलाम्रज ॥ जायतेचम्रियतेचाध्रियंतेचजगत्खगा ॥ ४३ ॥

यस्ततिनदपि ॥ ४० ॥ स्वभाव अभिधानसत्तामात्रेणसपन्नाअलब्धस्वरूपाआकस्मिकेनातर्क्येणवासनावैचित्र्येणोद्भूताश्चालिताःपरस्फुरतिप्रसरतितवदपि ॥ ४१ ॥ कलभकान्मत्तगजाप्यदस्तिनदपि ॥ ४२ ॥ कुलशैलाहिमवदादयउपभोग्यत्वान्महत्त्वाच्चफलानियेषाम् ॥ मेघाएवनभोगत्याकारसादृश्याच्चापक्षपुंजायेषाम् ॥ फलानिआम्रजनित्रवत परिशोधयतिविधिम्वतीतिफलाम्रज ॥ मृजेर्बाहुलकात्क ॥ गच्छतिउत्तरायणदक्षिणायनादिमार्गेणसदाम्रमतीतिजगतिजीवास्तल्लक्षणा खगा पक्षिणोमज्जायते पम्पिपनपतम्रियंतेयावन्मरणजीवतितदप्यज्ञानविजृंभितमित्यर्थ ॥ अथकुलाचलानांमूलमध्याग्रभागानांनागमर्त्यदेवैरुपभोग्यत्वात्फलत्वोत्प्रेक्षामेघानांचदक्षिणायनमार्गपक्षभूतत्वेनाधमेघत्वादिनाचोर्ध्वाधोगतिनिषाहकत्वात्पक्षतोत्प्रेक्षाबोध्या ॥ ४३ ॥

१ विनिगीर्यतइत्यपिपाठ ॥ २ पुस्तकांतरेभवभ्रमरयाभितिमूलेपाठस्तथैवटीकायांव्याख्यातंच ॥ अभवस्यपाठेभुतमयभिवनमाविस्पस्पष्टत्वम्

दृष्टिसृष्टिपक्षमवलंब्याह ॥ चिदिति॥स्पंदैश्चाक्षुषादिवृत्तिव्याप्तिभिर्निरस्तावरणस्पष्टत्वाच्छुभायाम ॥ रंगैरंगद्रव्यस्थानीयैः पंचभिर्बहिरिंद्रियैर्विदधातिदृष्टिमात्रेणसृजतीतिवि
धिर्द्रष्टासएवचित्रकृत ॥ ४४ ॥ तस्याद्दृष्टिसृष्टौस्थावरजंगमयोरनुभवेयोविशेषस्तंप्रथमस्थावरेषुदर्शयति॥ अजस्रेतिद्वाभ्याम् ॥ स्थावरजातयःस्वस्यात्मन समुत्थानजगदाका
रेणविवर्तस्तत्कारिणीमजस्रगत्वरत्वादिविशेषणविशिष्टासूक्ष्माकालस्यकलनाध्यानेनैवांतरेणवहिःस्फुटव्यवहाराक्षमेणानुभवेनअन्ववेक्ष्यस्थिताइतिद्वयोरर्थ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
ततोजंगमेषुविशेषदर्शयति ॥ रागेति ॥ ४७ ॥ तेष्वपिकृमिकीटादीनादुःखानुभवातिशयसनिमित्तदर्शयति ॥ सुदुष्कृतेति ॥ सुष्ठुअतिशयेनदुष्कृतोत्तमैस्तत्फलभोगानुसारि
ध्यानान्येवचरितुंशीलयासातथाविधा ॥ ४८ ॥ सयद्यदेवासृजततत्तदत्तुमध्रियतेतिश्रुते कालकवलनीयत्वस्थावरजंगमानांसमानमित्याह ॥ क्षणेनेति ॥ ४९ ॥ एवस्थाव

चिद्धित्तौस्पंदशुभ्रायांरंगैःपंचभिरिंद्रियैः ॥ उन्मीलयतिसंसारचित्राणिविधिचित्रकृत् ॥ ४४ ॥ अजस्रगत्वरींसर्वंपरिवर्तविधायिनीम् ॥ निमेषशतभागांगीमसद्बुःसाधितांकुराम् ॥ ४५ ॥ सूक्ष्मांकालस्यकलनांस्वसमुत्थानकारिणीम् ॥ ध्यानेनैवान्ववेक्ष्यैताःस्थिताःस्थावरजातयः ॥ ४६ ॥ रागद्वेषसमुत्थेनभावाभावमयेनच ॥ जरामरणरोगेणजीर्णाजंगमजातयः ॥ ४७ ॥ सुदुष्कृतोत्तमध्यानचारिण्योधरणीतले ॥ नियत्यानियतंकालंपीड्यंतेकीटपंक्तयः ॥ ४८ ॥ क्षणेनादृश्यएवेदंनिगिरत्यखिलंसुखी ॥ सुदुर्लक्ष्यबिलःकालव्यालोविपुलभोगवान् ॥ ४९ ॥ कालेनकिंचिदालक्ष्यस्वशरीराकुलीकृताः ॥ शीतवातातपप्रौढाःप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः ॥ ५० ॥ फलप्रदाश्चवरंतीहशीलिनःश्वभ्रविग्रहाः ॥ पयःपटलविश्रांतत्रैलोक्यांभोजकोटरे ॥ ५१ ॥ करोतिघुंघुमंभूरिभूतभ्रमरपेटिका ॥ ब्रह्मांडभैक्ष्यभांडेयंकालीभगवतीक्रिया ॥ ५२ ॥

रेषुनियतकालफलपुष्पादिपरिणामशालित्वमनिवार्यशीतवातातपादिसहत्वंचविशेषइतिदर्शयति ॥ कालेनेतिसार्धेन ॥ श्वभ्रंभूविलंतत्रप्रविष्टोविग्रह शरीरमूलभागोयेषांत
थाविधाःस्थावराः किंचिद्भोजकस्यपरादृष्टमालक्ष्यनिमित्तीकृत्यमनुष्यपक्षिसर्पादिभिःस्वशरीरेआकुलीकृताःपीडितावसंतादिकालभेदेनप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः फलप्रदाश्चअतए
वशीलिनस्तपःशमदमतितिक्षौदार्यादिशीलवंतइवचरंतिकालनयंति ॥ ५० ॥ इदानींलोकत्रयमंभोजत्रयत्वेनकल्पयित्वातत्रत्यचरप्राणिनिकायभ्रमरसमूहत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ पय
इत्यर्द्धाभ्याम् ॥ यद्यपिपृथिव्येवपद्मपत्रवज्जलेप्रतिष्ठितापुराणादिप्रसिद्धानांतरिक्षद्युलोकौनथापितयोरपित्रिवृत्कृतजलकार्यत्वाज्जलभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेतिसूचनायपटल
पदम् ॥ ५१ ॥ घुंघुमगुंजाध्वनिम ॥ भ्रमरपेटिकाभ्रमरसमूहः ॥ इदानींफलनियताप्राणिक्रियांकालीत्वेनब्रह्मांडंचतदीयभिक्षापात्रत्वेनचतुर्विधभूतग्रामंचतदीयभैक्ष्यभावेनो
त्प्रेक्षते ॥ ब्रह्मांडेति ॥ कालस्यस्त्रीकालीपूर्वंगृहीताभूतभिक्षांस्वभर्त्रेकालायदत्वैवदत्वैवपुनःपुनर्दत्वाअन्यामन्याभूतभिक्षांजिघृक्षतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

धरागिरिवरादिका
रानीक्रियाफलभूतां त्रिलोकीं स्वकामिनीत्वेन वर्णयति ॥ तिमिरेत्यादिना ॥ अलीकपदस्य आशार्थे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिका आंतरचेतनस्वभावेन ॥ धरागिरिवरादिका
बाह्यस्थूलदेहस्थानीयजडस्वभावेन ॥ ब्रह्मतत्त्वमेवैकस्य दिग्विस्फोटइव वधूनि पिधायसर्वांगोप्ययस्या ॥ ५४ ॥ चिच्छक्तिश्चिदाभासः सैवमातेव पोषयित्री यस्या अतएवस्थूला
॥ ५५ ॥ समस्तापयिन्योविसलताइलायस्या ॥ नीलमवरनभस्तदेवांबरमुत्तरीयं तेनपरीवृता ॥ वज्र किंपिनष्टिवतिरधीत्यादिनापरेर्दीर्घ ॥ आपचैमहलंनानामितिभागु
रिमतदाप् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इदानींकालमहार्णवत्वेनवर्णयति ॥ मममिति ॥ निदाद्ययभावे ॥ ५८ ॥ कस्याएवक्षणा ॥ वीप्सायामभ्ययीभावः ॥ अगाध रसस्यंदोभातिसह

तिमिरालीककबरीइहर्कैचपलेक्षणा॥ ५३॥ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिधरागिरिवरादिका॥ब्रह्मतत्त्वैकपि
स्वयदन्त्वेवदन्त्वेवभूतभिर्सांजिपूसति॥
स्वयदन्त्वेवदन्त्वेवभूतभिर्सांजिपूसति॥तिमिरालीककबरीइहर्कैचपलेक्षणा॥ ५३॥ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिधरागिरिवरादिका॥ब्रह्मतत्त्वैकपि
टकालंबमानपयोधरा॥५४॥ चिच्छक्तिमातृकास्थूलातरलाघनचापला॥ तारकाजालदशनासंध्यारुणतराधरा॥ ५५॥ समस्तपयि
नीहृन्नाशतक्रतुपुरानना॥ सप्ताब्धिमुक्तालतिकानीलांबरपरीवृता॥ ५६॥ जंबूद्वीपमहानाभिर्वनश्रीरोमराजिका॥ भूत्वाभूत्वाविन
श्यंतीत्रिलोकीत्वद्वकामिनी॥ ५७॥ असरुज्जायतेनश्यभूरिविभ्रमकारिणी॥ मममन्येरथोन्मग्नाभीमेकालमहार्णवे॥ ५८॥ प्रतिकल्प
क्षणंक्षीणैर्ब्रह्मांडस्फुटबुद्बुदे॥ कालेऽगाधेरसस्यंदेस्थित्वास्थित्वापुनःपुनः॥ ५९॥ कस्यमात्रनिमेषेणोड्डीना कारणसारसा॥ उत्पत्त्योत्प
त्यनाशिन्यः सततमास्वपिविद्युतः॥ ६०॥ कालमेघेस्फुरत्येताश्चिरप्रकाशवनोपमा॥ प्रपतद्भूतविहगा पतंत्यविरतभ्रमा॥ ६१॥ का
लतालाकिलोत्तालाद्ब्रह्मांडफलपालय॥ उन्मेषकृतविश्वस्तष्टयोदेवनायका॥ ६२॥ निमेषकृतसंहारा संतिकेचनकुत्रचित्॥ निमे
षोन्मेषसंक्षीणकल्पजाला सहस्रशः॥ ६३॥ रुद्राः केचनविद्यतेतस्मिंश्चित्परमेपुनः॥ तेपियस्यनिमेषेणभवंतिनभवंतिच॥ ६४॥ ता
दृशोप्यस्तिदेवेशोत्यनंतेयक्रियास्थिति॥ अनंतसंकल्पमयेशून्येपरब्रह्मणिपदे॥ ६५॥

सतृष्णाजलस्पर्शोपस्निग्॥ ५९॥ कारणभूतहिरण्यगर्भसारसा॥ सारससदृशास्कालस्यनवत्यकल्पनागम्यते॥ मेघत्वेनतकल्पयति॥ उत्पत्त्योत्पत्त्येति॥ ६०॥ विद्युत्का
शस्यवननयन सुखजननेनउपमः प्रकाशाराक्रियासाम्॥ तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुते॥ ६१॥ उत्तालाउत्सुन्नतात्कालरक्षणात्तालवृक्षात्प्रपततोभूतानिप्राणिनस्तद्रूपा
विहगा काकायेभ्यस्तथाविधाः॥ ब्रह्मांडरूपाणांफलानांपालयःपङ्क्तयःप्रपतति॥ अतर्कितोपस्थितत्वसूचनात्काकतालीयन्यायोभोत्रेक्षित॥ देवनायकाविष्णुरुद्रेश्वरसदा
शिवाख्याः॥ ६२॥ ६३॥ चित्स्वरूपेपरमेपरमकारणे॥ तेरुद्राअपि॥ ६४॥ इयदहितात्क्रियास्थिति कर्मोपासनफलस्थितिरनंताश्वसत्त्यात॥ ननिवर्तकपदमाभ्यंतर
मित्येभ्यायार्थांतरसंगतंभाषावासनाप्रकाशपुरुषार्थयेनाह॥ अनंतेति॥ ६५॥

चित्रस्यआश्चर्यसहस्रस्यपूरका ॥अज्ञानविभूतिप्रपंचनमुपसहरति ॥ एवमिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उक्तमेवार्थंसंक्षिप्यस्पष्टमाह ॥ याःसंपदइति ॥ ताःसर्वाअज्ञानलक्षणस्यतीव्रस्यगाढस्यतिमिरस्यविभूतयः ॥ एतद्विशेषणत्वादेवताइतिपदेनपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषस्याप्रवृत्तिः ॥ अद्वद्वतत्पुरुषविशेषणानामितिवाच्यमितितन्निषेधात् ॥ ६८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०सप्तमःसर्गः ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णिताकारणाविद्याजगत्त्रयस्याविभूतयः ॥ कार्याविद्याभवारण्येलतात्वेनेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रादौविषयनिर्दिश्यवर्णनप्रकारप्रस्तौति ॥ संसारेति ॥ कूटस्थत्वाच्चिदेवपर्वतस्तत्तटेस्थिता ॥ कारणाविद्याव्यावृत्तयेस्पष्ट्यविद्याख्येति ॥ कदाकीदृशीतिकालभेदेनविकासवैचित्र्यद्योतनार्थम्॥तद्वर्णयाम-श्रूयतामितिशेषः ॥१॥ बृहतोमेर्वादयःपर्वताएवपर्वाणिकांडसंधयस्तैराढ्या ॥ ब्रह्मांडपदेनतदावरणानिगृह्यंतेतल्लक्षणत्वग्भिःसमावृता ॥ लोकैर्जनैः

नसंभवतिकानामशक्यश्चित्रपूरकाः॥ एवमक्षीणसंकल्पलब्धार्थभरभासुरा ॥ जागतीकल्पनायेयंतदज्ञानविजृंभितम् ॥ ६६ ॥ याःसंपदोयद्युतसंततमापदश्चयद्बाल्ययौवनजरामरणोपतापाः॥यन्मज्जनंचसुखदुःखपरंपराभिरज्ञानतीव्रतिमिरस्यविभूतयस्ताः॥६७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०अज्ञानमाहात्म्यंनामसप्तमःसर्गः॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संसारवनखंडेस्मिंश्चित्पर्वततटेस्थिता ॥ कीदृशीस्पष्ट्यविद्यास्यालताविकसिताकदा ॥ १ ॥ बृहत्पर्वतपर्वाढ्याब्रह्मांडत्वक्समावृता ॥ देहयष्टिरियंयस्यास्त्रिलोकीलोककासिनी ॥ २ ॥ सुखंदुःखंभवोभावोज्ञानमज्ञानमेवच ॥ अत्रैतान्युरुवृत्तानिमूलानिचफलानिच ॥ ३ ॥ सुखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवांतेप्रयच्छति ॥ दुःखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवैपाफलत्यलम् ॥ ४ ॥ भवादविद्योदेत्येपातमेवफलतिस्फुटम् ॥ भावात्सत्तामवाप्नोतितमेवफलतिक्षणम् ॥ ५ ॥ अज्ञानाद्वृद्धिमायातितदेवस्यात्फलंस्फुटम् ॥ ज्ञानेनायातिसंवित्तिस्तामेवांतेप्रयच्छति ॥ ६ ॥ नानाविधोल्लासवतीवासनामोदशालिनी ॥ घनप्रवालतरलातनुरस्याविजृंभते ॥ ७॥ दिवसव्यूहकुसुमायामिनीलोलषट्पदा ॥ अजस्रस्पंदमानैषाप्रपतद्भूतपल्लवा ॥ ८॥

कासिनीपत्राकुरादिविकासवतीइयत्रिलोकीयस्यादेहयष्टिःसंस्थानम् ॥२॥ भवोजन्म ॥ भावःस्थितिः ॥ अत्रअविद्यालतायाम ॥ उरुवृत्तानिप्रतिदिनंवृद्धिस्वभावानि ॥ ३॥ मूलत्वफलत्वचसुखादेरुपपादयति ॥ सुखादित्यादिना ॥ भुज्यमानात्सपत्त्यादिसुखादप्येपिमेइतोधिकासंपद्भूयादितिरागलक्षणाअविद्योदेतिसाचयज्ञदानादिधर्मद्वारासुखंफलति ॥ दारिद्र्यादिदुःखाच्चधनतृष्णादिलक्षणाअविद्योदेतिसाचपापवासनयादुष्प्रतिग्रहचौर्याद्यधर्मप्रवृत्तिद्वारापुनस्ततोधिकंदुःखंफलतीत्यादिसर्वत्रोह्यम् ॥ एवकारःसर्वत्रनित्यक्रमः ॥ फलत्येवेतियोज्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ज्ञानेनप्रत्यक्तत्त्वविमर्शेनसंवित्तिरुत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहलक्षणाज्ञानवृद्धिः ॥ अंतेसप्तमभूमिकायाम ॥ ६ ॥ प्रासंगिकमुपपाद्यप्रस्तुतालतामेववर्णयति ॥ नानाविधेति ॥ ७ ॥ नानाविधोल्लासवतीत्येतत्प्रपंचयति ॥ दिवसेत्यादिना ॥ रागादिनाप्रपतंतिप्रधावमानानिभूतानिप्राणिनएवपल्लवायस्याः ॥ ८॥

१ इत्वाभावश्छांदसः

आगत्यागत्यक्रमवायुनापुन पुनर्भ्रमित्वाकचित्कस्मिंश्चिदधिकारिभूतपल्लवाशोविवेकलक्षणाकरिणीप्रतिपततितयाचक्रवाचिद्विचारशुंडाग्रेणतवालंबनविषयतरुविश्लेषणेन
विधूयनकम्प्यते ॥ धूतरजा निरस्तदुर्वासनापरागापिदैवात्सत्कराच्च्युतापुनर्विषयतरुणामसक्तिमेति ॥ ९॥ जायमानैर्मिथ्यपश्चादिप्रवालैराढ्या ॥ सजातै पुण्यपौण्याख्यकुरैश्चदंतुरा
आनदस्मितास्या ॥ १० ॥ जन्मलक्षणेषुपथसुदु स्वरागाबद्धिभिर्नीरधानिरवकाशा ॥ विनाशामरणानितल्लक्षणेषुशास्त्रासंधिच्छिद्रेषुबलाद्विदीर्यमाणेषयचुराभ्याकुला ॥ भो
गानांविषयाणामाभोगेनुभवस्तद्विषयेणरसेनरागमकरंदेनापूर्णा ॥ ११ ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेतेनियदुक्तत्विश्लेणोति ॥ विकसंत्यदति ॥ महानवपल्लवरूपा ॥ चंद्रार्कसहिताआवल

आगत्यागत्यपततिविवेककरिणींकचित् ॥ विधूयतेधूतरजा प्रसक्तिंपुनरेतिच ॥९॥ जायमानप्रवालाढ्यासजातांकुरदंतुरा ॥ सर्वर्तुकु
सुमोपेतासमग्ररसशालिनी ॥ १० ॥ जन्मपवाहिनीरध्राविनाशच्छिद्रचंचुरा ॥ भोगाभोगरसापूर्णाविचारैकघुणक्षता ॥ ११ ॥ विक
सत्य प्रतिदिनचंद्रार्कावलयोज्ज्वित ॥व्योमिवातविलोलानिपुष्पाण्यस्या फिलग्रहा ॥१२॥अस्या प्रस्फुरिताकारा कोरकत्वमुपागता ॥
पूरिताकाशकोशायास्तारकारघुनंदन ॥१३॥चंद्राकदहनालोकायस्यास्तत्कौसुमरज ॥ अनेनेयहिगौरांगीस्त्रीवचेतांसिकर्षति ॥१४॥
मनोमातंगविधुतासकल्पकलकोकिला ॥ इंद्रियव्यालसंबाधातृष्णात्वगुपरंजिता ॥ १५ ॥ नीलाकाशतमालागसश्रयेणोन्नतिंगता ॥
रोदसीजानुसुस्तंभाभुवनोपानभूपिता ॥१६॥अधोब्रह्मांडखंडेपुस्वालवालेनजालिता ॥विधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचना ॥१७॥
ध्यपीविलोलभ्रमरारमणीपुष्पपुंजिका ॥ चित्स्पंदवातचलिताक्रियाविमलपुत्तिका ॥ १८ ॥

योज्योतिर्पंक्तय ॥ १२ ॥ १३ ॥ चंद्रार्कदहनानामालोका प्रकाशायस्यास्तत्प्रसिद्धंकौसुमकुसुमसंबंधिरज ॥ अनेनरजसाचेतांसिकर्षतिमनोहराभातीतियावत् ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ नीलाकाशलक्षणस्यतमालवृक्षस्यागसश्रयेणोन्नतिंविस्तारंगता ॥ रोदस्यौद्यावापृथिव्यौतेएवसंकुचितजान्वाकारा सुस्तंभा परितोमूलावष्टंभायस्या ॥ १६ ॥
समाब्धिस्वानल्क्षणेनशोभनेनास्थालेनविधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचनासतीअधोभुवनखंडेपुमूलसतानैर्जालिता ॥ १७ ॥ मयीकाम्यकर्मकांडलक्षणावेदमयीतयावि
लोला ॥ रागिजनाएवभ्रमरायस्याअतएवतदुपभोग्यारमण्य श्रिय पुष्पपुंजानियस्या ॥ क्रियाशब्देनस्वाभाविकप्रवृत्तिपराज्ञानालक्ष्यते तएवविपुलावल्लीमूलपभकांडा
रिपुभ्रमस्य पुत्तिका सूक्ष्मकीटजातयोयस्याम ॥ १८ ॥

१ भूस्थिनेस्मविपाठः

२ टीकागुरोधाराधोभुवनखंडेष्वितिपाठोस्ति

नानाविधैरामोदै

कुकर्मशास्त्रनिषिद्धक्रिया ॥ जीवानांजीवनैर्जीवनोपायैर्नीरंध्रापूर्णा ॥ तस्या:प्रसिद्धलताविलक्षणान्यपिबहुविधवैचित्र्याणिदर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
विषयवासनागंधैर्मदप्रदामूढानाम् ॥ १९ ॥ विवेकिनांतुनानोपशमवैचित्र्यलक्षणनानाकुसुमभासिनी ॥ वर्षेणपुष्पफलमकरंदरजोवर्षेणविकासिनी
नित्यप्रवाहरूपेणाच्छेदिनी ॥ २३ ॥ नित्यमभीक्ष्णम् ॥ तरुणीपल्लविता ॥ २४ ॥ परामृष्टाविचारितासतीविनश्यति ॥ २५ ॥ तस्यविचारयितु:स्फीतेपूर्णात्मनिअंतर्गलितावा

कुकर्मांजगरव्याप्तास्वर्गश्रीपुष्पमंडपा ॥ जीवजीवननीरंध्रानानामोदमदप्रदा ॥ १९ ॥ नानोपशमवैचित्र्यनानाकुसुमभासिनी ॥ ना
नाफलावलीव्याप्तानानावर्षविकासिनी ॥ २० ॥ नानालवालवलयानानाविहगधारिणी ॥ नानापरागपरुपानानाभूधरजालिका ॥ २१ ॥
नानाकलाकुड्मलिनीनानावनगणोत्थिता ॥ नानागिरितटारूढानानादलनिरंतरा ॥ २२ ॥ जाताचजायमानाचम्रियमाणातथामृता ॥
अर्द्धच्छिन्नातथाछिन्नानित्यमच्छेदिनीतथा ॥ २३ ॥ अतीतावर्तमानाचसत्येवासत्यवत्सदा ॥ नित्यमत्यंततरुणीनित्यंशोषमुपेयुषी
॥ २४ ॥ महाविषलतैपाहिसंसारविषमूर्छनाम् ॥ ददातिरभसाश्लिष्टापरामृष्टाविनश्यति ॥ २५ ॥ स्फीतेंतर्गलितातस्यअज्ञेंत:संस्थिता
न्विता ॥ इतोजलमित:शैलाइतोनागा:सुराइत: ॥ २६ ॥ इत:पृथ्वीत्वमायातातथेतोद्युतयास्थिता ॥ इतश्चंद्रार्कतांप्राप्तातथेतस्तारका
कृति: ॥ २७ ॥ इतस्तमइतस्तेजइत:खमितउर्वरा ॥ इत:शास्त्रमितोवेदाइतोद्वयविवर्जिता ॥ २८ ॥ क्वचित्खगतयोड्डीनाक्वचिद्देवतयोत्थि
ता ॥ क्वचित्स्थाणुतयारूढाक्वचित्पवनतांगता ॥ २९ ॥ क्वचिन्नरकसंलीनाक्वचित्स्वर्गविलासिनी ॥ क्वचित्सुरपदंप्राप्ताक्वचित्क्रमितयास्थि
ता ॥ ३० ॥ क्वचिद्विष्णु:क्वचिद्ब्रह्माक्वचिद्रुद्र:क्वचिद्रवि: ॥ क्वचिदग्नि:क्वचिद्वायु:क्वचिच्चंद्र:क्वचिद्यम: ॥ ३१ ॥ यत्किंचनांगभुवनेषुमहामहि
म्नाव्याप्तंजरत्तृणलवत्वमुपागतंवा ॥ दृश्यंस्फुरत्ननुहराद्यपितामविद्यांविद्धिक्षयायतदतीततयात्मलाभ: ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे०
मो० नि० अविद्यालताविलासोपदेशोनामाष्टम:सर्ग: ॥ ८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

धिता ॥ अज्ञेतुअत:अन्वितासर्वतोनुवृत्तैवसस्थिता ॥ तदनुवृत्तिमेवप्रपंचयति ॥ इतइत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ उर्वरासस्याढ्याभू: ॥ इत:प्रलयसुषुप्त्योर्द्वयविवर्जिता ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ नरकात्मनापातालकुहरेसलीना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महामहिम्नाप्रभावोत्कर्षेणाव्यामहरादिसर्वसहार्यव्याकृतातप्रभावाल्पतयाजरत्तृणलवत्वमुपागतवायत्किंचनदृश्य
स्फुरदस्तितासर्वामविद्यातत्त्वबोधेनक्षयायबाधायविद्धि ॥ तदतीततयातद्बाधेनआत्मनोलाभोमोक्षइत्यर्थ: ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे
ऽष्टम:सर्ग: ॥ ८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

गुणत्रयविभागाभइरावे शुद्धसत्वता ॥ विद्याविद्यास्वरूपचतत्त्वीतचवण्यते ॥ १॥ दृश्यस्फुरन्नुहरायपितामविद्यांविद्धीतियदुक्तमहराविशरीरस्य भतसत्यपरब्रह्मपुरुपक र्पापिगलम् ॥ ऊर्ध्वरेतविरूपाक्षविश्वरूपायवैनमोनम घृतरीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविग्रहइत्यादिश्रुतिस्मृतिपुपरब्रह्मत्वसच्चिदानन्दरूपत्वप्रसिद्धेरीशान सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभू तानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वविद्याधिपत्यविरोधाद्दाष्टुवेसमूर्त्ते पुराणेपुतुरीयत्वपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्धेश्चाविद्यात्मसमभावयम्मसगात्तद्रहस्यमपिजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ आ कारेति ॥ उक्तिलयाउक्तम् ॥ ममभिवमिथ्याप्रीतिमागतस्तमपनयेतिशेष ॥ १ ॥ तघनिर्विकारशुद्धचितोघृतवत्स्वतोघनीभावस्यमूर्त्ताकारस्यचाघटनान्मायाधीनचित्त प्रयुक्तत्वेसिद्धेशुतस्यपरब्रह्मत्वस्याविरोधायतद्योजकोमायांश स्वच्छसूक्ष्मतमसरूपानावरक कल्प्य सएवशुद्धसत्त्वमित्युच्यतेतस्यचस्वच्छतमत्वाच्चिद्व्यक्तिविषयाहितयास र्वविद्योद्दीपकत्वात्स्वरूपानावरकत्वाच्चनसर्वविद्याधिपत्यविरोध ॥ यच्चत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत् ॥ भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्याअस्मदीयतत्त्वज्ञानवा

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकारजातमुदितशुद्धंहरिहरायपि ॥ अविद्यैवेत्यहंश्रुत्वाब्रह्मन्भ्रममिवागत ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥
सवेद्येनापरामृष्टंशातसदात्मकचयत् ॥ तत्सचिदाभासमयमस्तीहकलनोज्झितम् ॥ २ ॥ समुदेतिस्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी ॥
जलादावर्त्तलेखेवस्फुरज्जलतयोदिता ॥ ३ ॥ सूक्ष्मामध्यातथास्थूलाचेतिसाकल्प्यतेत्रिधा ॥ पश्चान्मनस्तयातेनज्ञातैवपुपापुन ॥ ४ ॥
तिष्ठत्येतास्ववस्थासुभेदत कल्प्यतेत्रिधा ॥ सत्वरजस्तमइतिएपैवप्रकृति स्मृता ॥ ५ ॥ अविद्याप्रकृतिंविद्धिगुणत्रितयधर्मिणीम् ॥
एपैवसंसृतिर्जंतोरस्या पारंपरपदम् ॥ ६ ॥ अत्रतेयेत्रय प्रोक्तागुणास्तेपित्रिधास्मृता ॥ सत्वरजस्तमइतिप्रत्येकभिद्यतेगुण ॥ ७ ॥
नवधैवविभक्तेयमविद्यागुणभेदत ॥ यावत्किंचिदिदंदृश्यमनयैवतदाश्रितम् ॥ ८ ॥ ऋपयोमुनय सिद्धानागाविद्याधरा सुरा ॥ इति
भागमविद्याया सात्विकंविद्धिराघव ॥ ९ ॥

ध्यत्वाच्चाविद्यात्वमितिनाभासभावनायुक्त्यायद्येनोत्तरवक्तुकामोवसिष्ठस्तत्कल्पनाक्रममनुक्रमिष्यन्नधिष्ठानप्रथमदर्शयति ॥ सवेद्येनेति ॥ सवेद्येन जगदाकारेणपरामृष्टस वजगत्संस्कारसभूतमायाशबलत्वात्सदात्मकमतएवसच्चिद्प्रकाशप्रचुरसम्भावमस्तिसर्गादावित्यर्थ ॥ २ ॥ कलनजगत्संस्कारोद्बोधस्तल्लक्षणाकलाचिदाभासस्फूर्त्ति सर्गा दिकालेसमुदेतिस्वसत्तयास्थितिवर्जितपृथगिवगुणिगुणभेदव्यवहारयोग्यतयाआविर्भवति ॥ अतएवतदनुरूपोदृष्टांतआवर्त्तलेखेवेति ॥ ३ ॥ साचकलासूर्यात्पृथक्नीहातपम तातपच्छायाभेदवृत्तेऔपकपदत्वसूक्ष्मामध्यास्थूलाचेतित्रिधाकल्प्यतइत्यर्थ ॥ सूक्ष्मकल्पनात्मत्वात्तेनकल्पयिता मनस्तयाहिरण्यगर्भतयामध्याज्ञातापुनस्तदनंतरवपुपास्थू लविराडाकारेणज्ञातातथैवतिष्ठतीतिपरेणान्वय ॥ ४ ॥ यतएवाअव्याकृतोपाधिमकतिरेवत्रिधास्थिताअतएवासुसूक्ष्माद्यवस्थास्वपित्रिधाकल्प्यतइत्यन्वय ॥ ५ ॥ प्रभो तरानुगुण्यायप्रकृतेरविद्यात्वमाह ॥ अविद्यामिति ॥ ६ ॥ कार्यकारणाविद्यात्वाधारण्यैकैकस्यगुणस्यावांतरभेदंविवक्ष्यमाह ॥ अत्रेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रप्रथमविभागंसत्वांशमु दाहरति ॥ ऋपयइति ॥ ९ ॥

तदवांतरविभागेत्रीनप्युदाहरति ॥ सात्विकस्येति॥१०॥हरादीनांसत्वगुणांतर्गतशुद्धसत्वदेहत्वेउपपत्तिमाह॥सत्वजाताविति ॥ निर्मलंकदाप्यविद्यावरणशून्यंस्वात्मपदंस्वाभावि
क्येवविद्ययासदैवायाताअतस्तेशुद्धसत्वमित्यर्थः ॥ एतेनविधिहरयोराजसतामसशरीरत्वेनमूढजनप्रसिद्धिर्निरस्ता ॥ सत्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्य
धत्ते ॥ स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युरितिभागवतादिवाक्यानि तथायस्यतमःसाक्षाच्छरीरसात्विकोगुणः ॥ पालनायत्रिमूर्त्तीनांसविष्णुः
स्यान्नाचापरइतिस्कांदवचनचस्वष्ट्याद्युपकरणेशरीरत्वोपचारेणद्वाभ्यामेकस्यवरगोश्वीन्यायेनप्रशंसार्थानिनेतरयोरपकृष्टतापराणि ॥ सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पतास्वभक्तप्रबोधक
त्वनिःश्रेयसहेतुत्वानात्रिमूर्त्तिष्वपिश्रुतिस्मृतिपुराणेषुप्रसिद्धतमत्वात् ॥ अयपरस्त्वयंनेतिसरभाभिनिवेशिनः ॥ यातुधानाश्वजायतेपिशाचाश्वनसंशयइत्यपकर्षदर्शनस्यनिंदि
तत्वात्त्रिमूर्त्तीनामीश्वरकोटित्वेनैकतयाअपकर्षायोग्यत्वात्सर्वोत्कर्षप्रयोजकशुद्धसत्वशरीरत्वमेवोचितमितिभावः ॥ ११ ॥ अतएवतदुपासकानामपिज्ञानप्राप्यापुनर्जन्मनि

सात्विकस्यास्यभागस्यनागविद्याधरास्तमः॥ रजस्तुमुनयःसिद्धाःसत्वंदेवाहरादयः॥१०॥ सत्वजातौदेवयोनावविद्याप्राकृतैर्गुणैः॥
निर्मलंपदमायाताःसत्वंहरिहरादयः॥११॥ सात्विकःप्राकृतोभागोरामतज्ज्ञोहियोभवेत्॥नसमुत्पद्यतेभूयस्तेनासौमुक्तउच्यते॥१२॥
तेनरुद्रादयोप्येतेसत्वभागामहामते॥ तिष्ठंतिमुक्ताःपुरुषायावद्देहंजगत्स्थितौ॥ १३ ॥ यावद्देहंमहात्मानोजीवन्मुक्ताव्यवस्थिताः ॥
विदेहमुक्तादेहांतेस्थास्यंतिपरमेश्वरे॥१४॥भागएषत्वविद्याया एवंविद्यात्वमागतः॥बीजंफलत्वमायातिफलमायातिबीजताम्॥१५॥
उदेत्यविद्याविद्यायाःसलिलादिवबुद्बुदः॥ विद्यायांलीयतेविद्यापयसीवहिबुद्बुदः ॥ १६ ॥ पयस्तरंगयोर्द्वित्वभावनादेवभिन्नता ॥ वि
द्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेवभिन्नता॥१७॥ पयस्तरंगयोरैक्यंयथैवपरमार्थतः॥ नाविद्यात्वंनविद्यात्वमिहकिंचनविद्यते॥ १८॥ वि
द्याविद्यादृशौत्यक्त्वायदस्तीहतदस्तिहि॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेतद्द्वयंदृह॥ १९ ॥ विद्याविद्यादृशौनस्तःशेषेवद्रूपदोभव॥ नाविद्या
स्तिनविद्यास्तिकृतंकल्पनयानया॥२०॥किंचिदस्तिनकिंचिद्यत्तिसंविदिततत्स्थितम्॥ तदेवाविदिताभासंसदविद्येत्युदाहृतम्॥२१॥

वृत्तिःप्रसिद्धेत्याह ॥ सात्विकइति ॥ त्रिमूर्त्यात्मकःप्राकृतोभागःसात्विकः अतस्तज्ज्ञस्तदुपासकःअतएवत्रिमूर्तीनामावरणाभावादनागंतुकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ तेनेति ॥ अ
सौहरिहरादिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ परमेश्वरेशुद्धब्रह्मस्वभावे ॥ १४॥ प्रश्नसमाधानमुपसंहृत्यप्रस्तुतमेवप्रस्तौति ॥ भागइति ॥ कार्याविद्याफलतत्प्रलयेबीजतांकारणाविद्यात्वमा
याति ॥ १५॥ कार्याविद्योदयलयाधारत्वादपिविद्याशरीराणांतेषामविद्यात्वमेवेत्याह ॥ उदेतीति ॥ कारणाविद्यांतर्गतशुद्धसत्वभागोविद्यातस्याःसकाशात्कार्याविद्यालक्षण
सृष्टिरुदेतितत्रैवप्रलयेलीयते ॥ १६ ॥ एवंचविद्याविद्याभेदोपिकल्पितएवेतिसिद्धमित्याह ॥ पयइति ॥ १७ ॥ किंचविद्यादृशाविद्याविद्योभयबाधेसुतरांतद्भेदप्रसक्तिर्नास्ती
त्याशयेनाह ॥ नाविद्यात्वमिति ॥ १८ ॥ विद्याविद्यादृशौतद्भेदविरोधादिदृष्टी ॥ ननुअविद्यादृशोबाध्यत्वादस्तुत्यागोविद्यादृशस्तुबाधिकायाःकेनत्यागस्तत्राह ॥ प्रतियोगी
ति ॥बाधेनाविद्यायाअसत्त्वापत्तौतन्निरूपितबाधकतायाअसिद्धेर्व्यावृत्तिप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्याधीनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १९॥ शेषेपरिशिष्टचिन्मात्रे ॥ २० ॥ कोसौशे
षस्तदर्शयस्तदेवप्राग्बोधादविद्येतिकल्पितमित्याह ॥ किंचिदिति ॥ नास्तिकिंचित्स्वातिरिक्तंयत्रतन्नकिंचित् ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ स्वतिमनसिमिथ अन्योन्यछायातपनयोरिवविरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्ये अविद्यायामत अंतरेचितिबाधेनविलीनायांसत्याम् ॥ २३ ॥ अवाप्यविद्याफ
लमभिव्यक्तपूर्णानंदरूपम् ॥ ननुविद्याविनिरासाभत्वात्कुतोनपरिशिष्यतेतमाह ॥ अविद्यासंक्षयादिति ॥ इंधनसंक्षयादग्निरिवेतिभाव ॥ २४ ॥ सर्वबाधात्मकत्वान्नकिंचि
त्परमार्थसद्रूपत्वात्किंचित् ॥ अतएवतद्दर्शनमेवतत्त्वतः सर्वदर्शनसर्वबाधदर्शनमेवेत्याह ॥ तत्रैवमिति ॥ एवमुक्तेनतात्त्विकरूपेण ॥ मायिकरूपेणतुनकिंचिदपिदृश्यते ॥ २५ ॥
अज्ञानावरणदशायामपितस्यैवाकिंचित्स्वेपिवटबीजवद्याकृताभ्याकृतावस्थयो स्थूलसूक्ष्मीभूतसर्वात्मकमालक्षणकिंचित्त्वमसिद्धमित्याह ॥ वटश्चेत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ त
मसत्त्वादसदेशकालक्रमोदयेनतस्मान्निर्यांतीतिपरेणान्वय ॥ अतएवाग्निविस्फुलिंगमादित्यायेनजीवानामुपाधिभि सहततोनिगमनश्रुतिप्रसिद्धमित्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिना

विदितसत्तदेवेदमविद्याक्षयसङ्गितम्॥विद्याभावादविद्याख्यामिथ्यैवोदेतिकल्पना॥२२॥मिथ स्वांतितयोरंतश्छायातपनयोरिव॥अ
विद्यायांविलीनायांक्षीणेद्वेएवकल्पने॥२३॥एतेराघवलीयेतेअवाप्यंपरिशिष्यते॥अविद्यासंक्षयात्क्षीणोविद्यापक्षोपिराघव॥२४॥
यच्छिष्टंतन्नकिंचिद्वाकिंचिद्वापीदमाततम्॥ तत्रैवदृश्यतेसर्वंनकिंचनचदृश्यते॥ २५॥ वटश्चवटधानायामिवपुष्पफलादिमान्॥ स
वशक्तिर्हिकिंचित्त्वसर्वशक्तिसमुद्गकम्॥ २६॥ नभसोप्यधिकंशून्यंनचशून्यंचिदात्मकम्॥ सूर्यकांतेयथावह्निर्यथाक्षीरेघृततथा॥
॥ २७॥ तत्रेदंसंस्थितसर्वंदेशकालक्रमोदये॥ यथास्फुलिंगाअनलाद्यथाभासोदिवाकरात्॥ २८॥ तस्मात्तथेमानिर्यांतिस्फुरत्या स
विदश्चित ॥ यथांभोधिस्तरंगाणांयथामलमणिस्त्विषाम्॥ २९॥ कोशोनित्यमनंतानांतथातत्संविदांत्विषाम्॥सयात्याभ्यतरेसर्वेव
शुन्यस्त्येववस्तुसन्॥ ३०॥ सर्वदैवाविनाशात्मकुंभानांगगनंयथा॥ यथामणेरयःस्पंदेअयस्कांतस्यकर्तृता॥ ३१॥ अकर्तुरेवहित
याकर्तृतातस्यकथ्यते॥ मणिसंनिधिमात्रेणयथायःस्पंदतेजडम्॥तत्सत्तयातथैवायंदेहश्चेतत्यचिद्वपु ॥ ३२॥

॥ २८ ॥ तस्मात्तथस्थितस्यादेवब्रह्मसविदःसकाशादिमा प्रसिद्धाजीवचितोनिर्यांति ॥ अतएवतद्ब्रह्मसर्वजीवसंविदांकोशइत्याह ॥ यथेति ॥ २९ ॥ त्विषांप्रभस्थानीयाना
म ॥ निगमनावधित्वोक्तेमणिप्रभादृष्टांतात्तुजीवब्रह्मतार्भेक्षणोबहिरवस्थानप्रसक्तिंवारयन्नाह ॥ सयात्यभ्यंतरमिति ॥ वस्तुन्येवास्तीतिसंबंध ॥ यतोवस्तुसन्वस्त्वधीनसत्ता
कम् ॥ ३० ॥ वस्तुचसर्वदैवअविनाशात्मभिविधपरिच्छेदरहितमितियावत् ॥ तथाचजीवनिर्गमनकुंभाकाशोदरेकुंभनिर्गमनमात्कुंभाकाशनिर्गमनमिवौपचारिकंत्सपन्नमित्या
शयेनाह ॥ कुंभानामिति ॥ एवंजीवस्यकर्तृत्वमप्यौपचारिकमेवेत्याह ॥ यथेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ इदंतमन्यतमधिकमितिपाठः

उक्तमर्थंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ तत्रेति ॥ तत्रअज्ञातेब्रह्मणिपूर्वंपूर्वंसंविदितजगत्कल्पितवासनाप्रयुक्तेनोत्तरोत्तरकल्पनेनेदंजगत्स्थितम् ॥ यत्रयस्मिन्ज्ञातेखादाकाशादप्यरू
पिणिमूर्त्तामूर्त्तरूपशून्येनान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अविद्याबधविभ्रांतिः
स्थावरेषुमनःस्थितिः ॥ बुद्धिपूर्वाद्विचाराच्चबंधमोक्षःप्रपच्यते ॥ १ ॥ तस्माज्जगज्जीवभेदस्याज्ञातब्रह्ममात्रत्वाज्ज्ञातेतस्मिन्निदंनकिंचिदेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इदंजीवादिसर्वंयत्रभा
वाभावमयात्मिकाकाचित्कलनानास्तितत्तादृशब्रह्मैव ॥ एवंचव्यर्थंकिमीहसेइच्छसि ॥ २ ॥ संबंधोदेहेबाह्यभोग्येचाहंममतालक्षणः ॥ नतंलभामहेविमर्शेनेतिशेषः ॥ ३ ॥
भ्रमताजगद्भ्रांतिम् ॥ ४ ॥ चेत्यबीजभूतमलंस्वसत्तारोपेणाश्रिता ॥ एतिविद्येतिशेषः ॥ ५ ॥ एवमविद्यास्वरूपमुक्त्वातत्कार्योपाधिनाआत्मनोबंधभ्रमंदर्शयति ॥ चित्तमात्र

तत्रस्थितंजगदिदंजगदेकबीजेचिन्नाम्निसंविदितकल्पितकल्पनेन ॥ लोलोर्मिजालमिववारिणिचित्ररूपंखादप्यरूपवतियत्रनकिंचि
दस्ति ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेविद्यानिराकरणंनामनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ तस्मान्नकिंचिदेवेदंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ नकिंचिद्भूततांप्राप्तंयात्किंचिदितिविद्धिहे ॥ १ ॥ यत्रकाचिन्नकलनाभा
वाभावमयात्मिका ॥ तदिदंरामजीवादिसर्वंव्यर्थंकिमीहसे ॥ २ ॥ संबंधोयमसावंतर्ल्लब्धदियोव्यपदिश्यते ॥ नतंलभामहेसर्परज्जुसर्पभ्र
मादिव ॥ ३ ॥ अपरिज्ञातआत्मैवभ्रमतांसमुपागतः ॥ ज्ञातआत्मत्वमायातिसीमांतःसर्वसंविदाम् ॥ ४ ॥ अविद्येत्युच्यतेलोकेचिच्चे
त्यमलमाश्रिता ॥ चेत्यातीतात्मतामेतिसर्वोपाधिविवर्जिता ॥ ५ ॥ चित्तमात्रंहिपुरुषस्तस्मिन्नष्टेचनश्यति ॥ स्थितेतिष्ठतिचात्मायंघटे
सतिघटांबरम् ॥ ६ ॥ गच्छन्पश्यतिगच्छंतंस्थितंतिष्ठन्छिशुर्यथा ॥ भ्रांतमेवमिदंचेतःपश्यत्यात्मानमाकुलम् ॥ ७ ॥ कोशकारवदा
त्मानंवासनातनुतंतुभिः ॥ वेष्टयन्नैवचेतोंतर्बालत्वान्नावबुध्यते ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मौर्ख्यमत्यंतघनतामागतंसमवस्थित
म् ॥ स्थावरादितनुप्राप्तंकीदृशंभवतिप्रभो ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अमनस्त्वमसंप्राप्तंमनस्त्वादपिच्युतम् ॥ तटस्थंरूपमा
श्रित्यस्थितैषास्थावरेषुचित् ॥ १० ॥

मित्यादिना ॥ चित्तमात्रचित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तप्रायः ॥ अतएवचित्तेनष्टेनश्यतीव ॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतिविनाशमेवापीतोभवतीत्यादिश्रुतेः ॥ घ
टांबरयथेतिशेषः ॥ ६ ॥ एवंगत्यादिकमपिचित्तधर्मंस्वात्मन्यारोपयतीत्याह ॥ गच्छन्निति ॥ अयमात्माएवंभ्रांतमिदंचेतश्चित्तमेवआकुलमात्मानंपश्यति ॥ ७ ॥ अतएवत
द्गतवासनाभिःस्वंबध्नातीत्याह ॥ कोशेति ॥ कोशकारःकृमिविशेषः ॥ बालत्वात्विवेकशून्यत्वात् ॥ ८ ॥ बालपदोक्ताविवेकप्रसंगादविवेकपरमावधीनास्थावराणांचित्तस्थि
तिंजिज्ञासुःश्रीरामःपृच्छति ॥ मौर्ख्यमिति ॥ समवस्थितमवलंबितम् ॥ ९ ॥ अमनस्त्वंसुषुप्ताविवसुखदुःखसंवेदनायोग्यतापादकमनोलयम् ॥ पूर्वापरपरामर्शक्षममननयोग्य
तालक्षणमनस्त्वादपिच्युतम् ॥ तटस्थमुग्धतालक्षणंरूपमाश्रित्य ॥ चित्जीवचित् ॥ १० ॥

सुमविवेकासमम् ॥ पुर्यष्टकपदेनतदंतर्गतप्राणांतःकरणजातंलक्ष्यते ॥ अतएवदुःखप्रतीकाराक्षमत्वाद्दुःखदायिनी ॥ मूकपदेनकर्मेंद्रियशून्यता अंधपदेनज्ञानेंद्रियप्रसारशू न्यता जडपदेनमानसप्रसारणशून्यतोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियव्यापारशून्यतयासत्तामात्रेणचित्तस्थितायेत्तादृशास्थितौयोगिनामिवशीघ्रमेववासनाक्षयमनोनाशसम्पत्तेः स्थावरेष्वदूरस्थितामुक्तिरुचितेतिदूरस्थितामुक्तिरितिवचनस्यकोभिप्रायइत्याशयेनरामः पृच्छति ॥ सत्तेति ॥ १२ ॥ शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकृतचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्ति सद्गुरुतत्त्वश्रवणमनननिदिध्यासनजन्यतत्त्वसाक्षात्कारकृतसमूलवासनाक्षयमनोनाशाभ्यांसत्तासामान्यस्थितिर्हिमोक्षः सचानतत्पुण्यकृतदुर्वासनाबीजसमुत्पन्नानांनारकिस्थावराणां

तत्रदूरस्थितामुक्तिर्मन्येवेधविदांवर ॥ सुप्तपुर्यष्टकायत्रचित्स्थितादुःखदायिनी ॥ मूकांधजडवत्तत्रसत्तामात्रेणतिष्ठति ॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सत्ताद्वैततयायत्रसस्थितास्थावरेषुचित् ॥ तत्रादूरस्थितामुक्तिमन्येवेधविदांवर ॥ १२ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥बुद्धिपूर्वंविचार्यैदयथावस्त्ववलोकनात् ॥ सत्तासामान्ययोधोय समोक्षश्चेदनंतक ॥१३॥ परिज्ञायपरित्यागोवासनानांयउत्तम ॥ सत्तासामान्यरूपत्वतत्कैवल्यपदंविदुः ॥ १४ ॥ विचार्यार्यैःसहालोक्यशास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ॥ सत्तासामान्यनिष्ठत्वयत्तद्ब्रह्मपरंविदुः ॥१५॥ अंतःसुप्तास्थितामंदायत्रबीजइवांकुर ॥ वासनातत्सुषुप्तत्वंविद्धिजन्मप्रदंपुन ॥१६॥ अत संलीनमननंपरितःसुप्तवासनम् ॥ सुषुप्तंजडधर्मापिजन्मदुःखशतप्रदम् ॥१७॥ स्थावरादयएतेहिसमस्ताजडधर्मिण ॥ सुषुप्तपदमारूढाजन्मयोग्याःपुनःपुन ॥१८॥ यथाबीजेपुपुष्पादिमृद्राशौघटोयथा ॥ तथांत सस्थितासाधोस्थावरेषुस्ववासना ॥ १९ ॥ यत्रास्तिवासनाबीजतत्सुषुप्तंनसिद्धये ॥ निर्बीजावासनायत्रतत्तुर्यंसिद्धिदस्मृतम् ॥२०॥ वासनायास्तथावह्नेऋणव्याधिद्विषामपि ॥ स्नेहवैरविषाणांच शेषःस्वल्पोपिबाधते ॥ २१ ॥ निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ॥ सदेहोवाविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् ॥ २२ ॥

स्थावराणांशास्त्राधिकारिजन्मदौर्लभ्याद्दुर्लभतरइतिश्रीवसिष्ठःश्लोकैरभिप्रायंवर्णयति ॥ बुद्धिपूर्वमित्यादिना ॥ १३ ॥ परिज्ञायात्मतत्त्वमितिशेषः ॥ १४ ॥ शास्त्राणिआर्यैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिःसहविचार्यअध्यात्मभावनान्मननपूर्वकनिदिध्यासनात्तत्त्वमालोक्य ॥ १५ ॥ स्थावरेषुतद्दूरतरमित्युपपादयति ॥ अंतरित्यादिना ॥ सुषुप्तत्वमिवसुषुप्तत्वम् ॥ १६ ॥ अधमापिपाषाणादिभावप्रवृत्तिशून्यमपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्थावरेषुवासनैवनास्तीतिमंदाशंकांपरिहरति ॥ यथेति ॥ पुष्पादीतिव्युत्क्रमादुक्तिः ॥ अंकुरादिपुष्पांतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ निर्बीजावासनानामिर्भर्जितबीजशक्तिः ॥ २० ॥ अतएवाल्पापिवासनापरिशिष्टाअनर्थायेत्यत्रोदाहरणं...कार्यहत्या यथेमाह ॥ वासनायाइति ॥ २१ ॥ २२ ॥

चिच्छक्तिरावृतचिद्रूपावासनाबीजशक्तिःरसतयाबीजेअंकुरशक्तिलक्षणोभर्जनंनाश्योरसइव ॥ २३ ॥ सैवबीजादिसर्वकारणेषुनानारूपेणस्थितेत्याह ॥ बीजेष्वित्यादिना ॥ उल्लासोभूजलयोगादुत्फुल्लतातेनलिंगेनरूप्यतेअनुभूयतेइत्युल्लासरूपमंकुरजननशक्तिस्तदालनाद्द्रव्येषुधनरत्नादिषुद्रव्यभावेनस्पृहणीयताप्रयोजकभव्यभावेन ॥ द्रव्यंचभव्ये इत्यनुशासनात् ॥ इतरेषुशिलादिषु ॥ बोलेनकुलमितिवदभेदान्वयः ॥ २४ ॥ भस्मनिपांसुष्वप्यनित्यरूपापूर्वतनकाष्ठलोष्टादिध्वंसरूपा ॥ अणुरूपिण्यप्यसितेषुमलिनेष्व क्षाधारेचासितस्थित्यामालिन्यमार्दवरूपयास्थित्याअसिषुखड्गादिषुसितधारतयातीक्ष्णधारतया ॥ २५ ॥ घटपटादिषुसर्वत्रसर्ववस्तुष्वालैवसत्तासामान्यरूपंगृहीत्वाज लाहरणशीतनिवारणादिनानाशक्तिःसन्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ घटामेघजालमेवपटआच्छादकोयस्यास्तथाविधाभावद्रूवर्षर्तुः ॥ २७ ॥ अस्याअज्ञानावृतचिच्छक्तेः ॥ अ

चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणीस्वापधर्मिणी ॥ स्थितारसतयानित्यंस्थावरादिषुवस्तुषु ॥ २३ ॥ बीजेषूल्लासरूपेणजाड्येनजडरूपिषु ॥ द्रव्येषुद्रव्यभावेनकाठिन्येनेतरेषुच ॥ २४ ॥ भस्मन्यथानित्यरूपापांसुष्वप्यणुरूपिणी ॥ असितेष्वसितास्थित्यासितधारतयासिषु ॥ २५ ॥ आत्माशक्तिःपदार्थेषुतथाघटपटादिषु ॥ सर्वत्रसत्तासामान्यरूपमाश्रित्यतिष्ठति ॥ २६ ॥ इतीयमखिलादृश्यदशामापूर्यसंस्थिता ॥ यथाघटापटाप्रावृडंबरालंबिनीतथा ॥ २७ ॥ स्वरूपमस्याश्चैवैतत्कथितंप्रविचारितम् ॥ असर्वंसर्वतोव्यापिसदिवासन्मयात्मकम् ॥ २८ ॥ आत्मदृष्टिरदृष्टैषासंसारभ्रमदायिनी ॥ दृष्टासतीसमग्राणांदुःखानांक्षयकारिणी ॥ २९ ॥ अस्यास्त्वदर्शनंयत्तदविद्येत्युच्यतेबुधैः ॥ अविद्याहिजगद्धेतुस्ततःसर्वंप्रवर्त्तते ॥ ३० ॥ अविद्यारूपरहितायावदेवावलोक्यते ॥ तावदेवगलत्याशुतुहिनाणुर्यथातपे ॥ ३१ ॥ यथानरोगलन्निद्रोयावत्कलनयामनाक् ॥ विमृशत्याशयंतावन्निद्रातस्यविलीयते ॥ ३२ ॥ यथाकीदृगवस्त्वेतदितियावद्विकल्प्यते ॥ अविद्याक्षीयतेतावदालोकेनांधतायथा ॥ ३३ ॥ दीपहस्तोयथाभ्येतितमोरूपदिदृक्षया ॥ तथाविलीयतेसर्वंतमस्तापैर्घृतंयथा ॥ ३४ ॥ नचसंलक्ष्यतेदीपेतमसोरूपनिश्चयः ॥ उदेतिकेवलंध्वांतध्वंसोविमलमूर्त्तिमान् ॥ ३५ ॥

सन्मयात्मकमसत्यमायाविकारतादात्म्यापन्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अस्याआत्मदृष्टेरदर्शनदर्शनविरोध्यावरणरूपम् ॥ ३० ॥ रूपरहितास्वरूपशून्या ॥ ३१ ॥ दृष्टांतांतरा ण्यप्याह ॥ यथेत्यादिना ॥ आशयस्वचित्तवृत्तांतम् ॥ ३२ ॥ तत्त्वपर्यालोचनेसर्पादिभ्रमनिवृत्तिरप्यत्रदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ अवस्तुसर्पादिकीदृक् किंवास्तवमुत मद्भ्रांतिकल्पितमितियावद्विकल्प्यतेविमृश्यते ॥ अधतातमःकृतदर्शनशक्तिप्रतिबंधः ॥ ३३ ॥ अभ्येतिचेदितिशेषः ॥ यथातमोविलीयतेतथासर्वंसाविद्यजगत् ॥ ३४ ॥ तमो रूपादर्शननिदर्शनविवृणोति ॥ नचेति ॥ दीपेआनीयमानेसतीतिशेषः ॥ ३५ ॥

१ पापेनेत्यपिपाठः

गो

७॥

वरमालोक्यमानामस्याविनश्यमालोक्यमानापलायते ॥ ३६ ॥ कुतस्तस्याअवस्तुत्वमितिशेषस्वमतीतिवलादवस्याह ॥ आलोकइति ॥ आलोकआगतेसतितत्तमोयादृक
असद्रूपस्यैवपायाअविद्याप्यसतीदृश्यते ॥ ननुतमसआलोकेनबाध ॥ त्रैकालिकस्वामतीति ॥ किंतुऔष्ण्येनजलशैत्यस्येवतिरोभावमात्रम् आलोकापगमेपुनस्तद्दर्श
नादिति ॥ तमसोवस्तुत्वनुअस्तुतया ॥ अविद्यायास्त्ववस्तुत्वंत्रैकालिकबाधानुभवेनप्रतीयतएवेत्यर्थ ॥ ३७ ॥ किंचिच्छुक्तिरजतादपिविचारअतस्तपायपिविचारमावद्विचार्यते
लोक्यतेनावस्तन्नदृश्यते ॥ आलोकितेतुयथायथावात्वभावाअविद्यायथायथवस्तुस्वरूपतत्तथैवप्रतिपद्यतइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ कथविमृश्यालोकनकार्यंतदाह ॥ रक्तेति
॥ ३९ ॥ एवंविचारवताद्रामनसाआपातयोरसद्रूपसर्वस्मिन्दृश्येपरिच्छेतस्ततिय शिष्यतेइतिशेषश्चिदात्मा ॥ अभ्यस्तवाधस्याधिष्ठानाव्यतिरेकादितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एवमालोक्यमानेयाकापियातिपलायते ॥ असद्रूपात्त्ववस्तुत्वाद्दृश्यतेव्यविचारणात् ॥ ३६ ॥ आलोकआगतेयादृक्तमस्तद्दृश्यतेतया ॥
यावस्तुन्वेत्यविद्यास्त्ववस्तुत्वप्रतीयते ॥ ३७ ॥ यावन्नालोक्यतेतावन्नकिंचिदपिदृश्यते ॥ आलोकितेयथाविद्यातत्तथाप्रतिपद्यते
॥ ३८ ॥ रक्तमांसास्थियंत्रेऽस्मिन्क स्यामहमितिस्वयम् ॥ यावद्विचार्यतेतावत्सर्वमाशुविलीयते ॥ ३९ ॥ आपातयोरसद्रूपेनूनपरिद्ध
तेदृढा ॥ सर्वस्मिन्नेवयच्छेषस्तमविद्यास्यविद्धि ॥ ४० ॥ तन्नकिंचिच्चकिंचिद्वातत्सदृश्येवशाश्वतम् ॥ तद्वस्तुतदुपादेयंयदविद्यानिवर्त्त
ते ॥ ४१ ॥ रूपस्यनाशएवास्याज्ञायतेनि स्वभावकम् ॥ नहिजिह्वागतस्वाद्यस्वादोन्यस्मात्प्रतीयते ॥ ४२ ॥ नाविद्याकचिदप्यस्तिब्रह्मैवे
दमनाहतम् ॥ मदसत्कलनाकारमशेषेणमहितम् ॥ ४३ ॥ एतावदेवाविद्यायानेदब्रह्मेतिनिश्चय ॥ एतदेवक्षयोयस्याब्रह्मेदमितितनि
श्चय ॥ ४४ ॥ घटपटशकटावभासजालनविस्फुरितीत्युदितेहसात्वविद्या ॥ घटपटशकटावभासजालविस्फुरितिचेद्गलितैवसात्वविद्या
॥ ४५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अविद्याचिकित्सानामदशम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ पुन
पुनरिदंरामप्रबोधार्थमयोच्यते ॥ अभ्यासेनविनासाधोनाभ्युदेत्यात्मभावना ॥ १ ॥

शाप्यस्यनि स्वरूपतत्त्वाधस्यात्मवाधत्वानयमाणान्तरंमत्य मायाअविद्याविनाभस्तादृशस्वाभावधैर्येणैवमत्कृत्वाविस्याह ॥ रूपमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एवमतिफलितनि
ष्कृष्टमविद्यातत्त्वपयो स्वरूपमाह ॥ एतावदिति ॥ अविद्याया स्वरूपमितिशेष ॥ ४४ ॥ तदेवविवरणमनुपसहरति ॥ घटेति ॥ घटपट शकटवस्यावभासमानअगआलंबि
गुरपरिच्छिन्नमायिशात्मानंकितम्परिस्याविरारोपितदृष्टिरेवाविद्यातत्पभावनापरिच्छिन्नसम्याभदृष्टिरेवतत्क्षयइत्यर्थ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू०
राम-सग ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ जीवन्मुक्तप्रसादस्यास्थिताहरिहरादय ॥ सर्वमसतिसादरीरामायाभोपदिश्यते ॥ १ ॥ उपविष्टस्यैवार्थस्यपुनःपुनरभ्यस
नेकोपदेशउपदेशपार्थम्पुनरिदंरामत्याय दृष्टफलाद्विभवणाद्योऽप्यताविद्याफलोदयनार्थमीयासमपादिश्यवनोमावदायभवस्यस्यमानमिरसत्कुपदेशाविनीतिरहस्यंजा
निमारोक्तयोहोमोमादमननायोदाहरणकनाविद्याश्वमपतिविधावादिमोत्तुवानवनिमूलीकरोमि ॥ पुनःपुनरिति ॥ १ ॥

सत्वबलम्‌ ॥ २ ॥ चक्षुरादिप्रबल
कुतोनाभ्युदेतितत्राह ॥ अज्ञानमिति ॥ सहस्रपदमानंत्यपरम्‌ ॥ तथाचानंतकोटिजन्माभ्यस्तद्वैतवासनास्थिरीकृतत्वान्नसकृदुपदेशात्समूच्छेदमित्यर्थः ॥ २ ॥ चक्षुरादिप्रबल
तरबाह्याभ्यंतरवस्तुप्रमाणयासद्वैतरूपत्वाच्चप्राबल्यमित्याह ॥ सबाह्याभ्यंतरमिति ॥ देहस्यभावेजीवनजागराद्यवस्थासुइंद्रियैः अभावेमरणप्रलयाद्यवस्थासुसाक्षिणासदानु
भूयते ॥ अतिघनतामतिप्राबल्यम्‌ ॥ ३ ॥ ज्ञानस्यचसामग्र्यादौर्लभ्यंदर्शयति ॥ आत्मेतिद्वाभ्याम्‌ ॥ ४ ॥ प्रोल्लंघ्यअतिक्रम्य ॥ ५ ॥ अतएवपुनःपुनरुपदेशस्यमननाद्यभ्या
सस्यचाविद्यालतानानाप्रतानच्छेदनेनसार्थक्यमित्याशयेनोपसंहरति ॥ त्वमिति ॥ ६ ॥ ■ ॥ अयमदनुभवानुसारीनिश्चयःकार्येणबहिर्व्यवहारेणअकार्येणसमाधिनाचवि

अज्ञानमेतद्बलवदविद्येतरनामकम्‌ ॥ जन्मांतरसहस्रोत्थंघनंस्थितिमुपागतम्‌ ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यंतरंसर्वैरिंद्रियैरनुभूयते ॥ भावाभा
वेपुदेहस्यतेनातिघनतांगतम्‌ ॥ ३ ॥ आत्मज्ञानंतुसर्वेषामिंद्रियाणामगोचरम्‌ ॥ सत्ताकेवलमायातिमनःषष्ठेंद्रियक्षये ॥ ४ ॥ प्रोल्लंघ्यें
द्रियजांवृत्तिंयत्स्थितंतत्कथंकिल ॥ यातिप्रत्यक्षतांजंतोःप्रत्यक्षातीतवृत्तिमत्‌ ॥ ५ ॥ त्वमविद्यालतामेतांप्ररूढांहृदयद्रुमे ॥ ज्ञानाभ्या
सविलासासिपातैश्छिंधिस्वसिद्धये ॥ ६ ॥ यथाविहरतिज्ञातज्ञेयोजनकभूपतिः ॥ आत्मज्ञानाभ्यासपरस्तथाविहरराघव ॥ ७ ॥ निश्च
योयमभूत्तस्यकार्याकार्यविहारिणः ॥ जाग्रतस्तिष्ठतोवापितज्ज्ञानांतेनसत्यता ॥ ८ ॥ निश्चयेनहरिर्येनविविधाचारकारिणा ॥ योनि
ष्ववतरत्युर्व्यांतत्तज्ज्ञत्वमुदाहृतम्‌ ॥ ९ ॥ निश्चयोयस्त्रिनेत्रस्यकांतयासहतिष्ठतः ॥ ब्रह्मणोवाप्यरागस्यसतेभवतुराघव ॥ १० ॥ योनि
श्चयःसुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्यच ॥ दिवाकरस्यशशिनःपवनस्यानलस्यच ॥ ११ ॥ नारदस्यपुलस्त्यस्यममचांगिरसस्तथा ॥ प्रचेतसो
भृगोश्चैवक्रतोरत्रेःशुकस्यच ॥ १२ ॥ अन्येषामेवविप्रेंद्रराजर्षीणांचराघव ॥ योनिश्चयोविमुक्तानांजीवतांतेभवत्वसौ ॥ १३ ॥ ॥श्री
रामउवाच ॥ ॥ येनैतेभगवन्धीरानिश्चयेनमहाधियः ॥ विशोकाःसंस्थितास्तन्मेब्रह्मन्ब्रूहितत्त्वतः ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥रा
जपुत्रमहाबाहोविदिताखिलवेद्यहे ॥ स्फुटंशृणुयथाप्रष्टमयमेषांहिनिश्चयः ॥ १५ ॥ यदिदंकिंचिदाभोगिजगज्जालंप्रदृश्यते ॥ तत्सर्वम
मलंब्रह्मभवत्येतद्व्यवस्थितम्‌ ॥ १६ ॥ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनंब्रह्मभूतपरंपराः ॥ ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्मसन्मित्रबांधवाः ॥ १७ ॥ ब्रह्मकालत्र
यंतच्चब्रह्मण्येवव्यवस्थितम्‌ ॥ तरंगमालयांभोधिर्यथात्मनिविवर्द्धते ॥ १८ ॥

हारिणस्तस्याभूत्‌ ॥ तदेवाभ्यासफलंज्ञानतेनज्ञानेनैवाभिव्यक्तस्यस्वरूपस्यसत्यतानापातज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ योनिषुगर्भवासादिकृच्छ्रेष्ववतरति ॥ अवतरन्नपिनतत्प्रयुक्तदुःखैः
स्पृश्यतइत्यर्थः ॥ एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम्‌ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवकारोजीवतामित्यनेनसंबध्यते ॥ १३ ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ १४ ॥ अयवक्ष्यमाणप्रकारः ॥ १५ ॥ तमेवाह ॥ यदिद
मित्यादिना ॥ व्यवस्थितं मायिकाव्यवस्थितरूपत्यागेनपारमार्थिकस्वरूपेस्थितम्‌ ॥ १६ ॥ संक्षिप्योक्तमेवविस्तराद्विशिष्यदर्शयति ॥ ब्रह्मेति ॥ १७ ॥ विवर्द्धतेविजृंभते ॥ १८ ॥

सवक्रियाकारकस्फलानांमत्यंर्थैत्याशयेनाह ॥ गृह्यतइति ॥ १९ ॥ ब्रह्मशक्त्यामायया ॥ वृत्तिभिर्विवर्त्ते ॥ बृंहतिवर्द्धतइव ॥ अनयादृशानकपिदूपरागाविषसक्तिरित्याश येनाह ॥ ब्रह्मेति ॥ अविपश्चनिटकम् ॥ २ ॥ तत्तर्हि ॥ २१ ॥ अथब्रह्मपि ॥ सर्वस्मिन्पूर्णे ॥ चरणस्पंदनगमनतद्वादिकम ॥ २२ ॥ यत सकलंब्रह्मसुखैकरसस्फुरत्य मोदुःखितादिकन ॥ २३ ॥ २४ ॥ अनयादृशाआत्यंतिकीमभयप्राप्तिमाह ॥ मरणेति ॥ २५ ॥ एवमात्यंतिकीभोगरागनिवृत्तिरपिसिध्यतीत्याह ॥ सभोगेति ॥ २६ ॥ क लनादृष्टा ॥ स्वस्वतो मनोरतुनोऽन्यपर्याकिंचिद्रूपिनास्तितयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ स्पंदोरागद्वेषादिनाचलननद्रूपिणितस्ययोजकेइतियावत् ॥ आवर्त्तस्यम्रुतेनाशे ॥ २८ ॥ तथा

तथापदार्थलक्ष्म्येत्यमिदब्रह्मविवर्द्धते ॥ गृह्यतेब्रह्मणाब्रह्मभुज्यतेब्रह्मब्रह्मणा ॥ १९ ॥ ब्रह्मब्रह्मणिवृंहाभिर्ब्रह्मशक्त्येवबृंहति ॥ ब्रह्मनच्छ द्रूपमेत्रह्मणोऽप्रियरुधदि ॥ २० ॥ तद्ब्रह्मणिब्रह्मनिपृक्किमन्यत्कस्यचित्कृतम् ॥ रागादीनामवस्थानंकल्पितानांखवृक्षवत् ॥ २१ ॥ अ संकल्पेननराणांक्वप्रसंगोनवद्धते ॥ ब्रह्मण्येवहिसर्वस्मिंश्चरणस्पंदनादिकम् ॥ २२ ॥ स्फुरतिब्रह्मसकलंसुखिताद्बुःखितेकुत ॥ ब्रह्मब्र ह्मणिसंलग्नंब्रह्मब्रह्मणिसंस्थितम् ॥ २३ ॥ स्फुरतिब्रह्मणिब्रह्मनाहमस्मीतरात्मक ॥ घटोब्रह्मपटोब्रह्मब्रह्माहमिदमाततम् ॥ २४ ॥ अतोरा गविरागाणांमृषैवकलनेदृशा ॥ मरणंब्रह्मणिस्वैरंदेहब्रह्मणिसंगते ॥ २५ ॥ दुःखितानामवस्थास्याद्रज्जुसर्पभ्रमोपमा ॥ संभोगादौसुख ब्रह्मण्यास्थितेदेहब्रह्मणि ॥ २६ ॥ संपन्नमेतन्मइतिमुधास्यात्कलनाकुत ॥ वीच्यंभसोःस्पंदवतोर्नत्वन्यद्वस्तुनोयथा ॥ २७ ॥ त्वत्तामत्तेत थानस्तोब्रह्मणिस्पंदरूपिणि ॥ यथावर्त्तेम्रतेतोयेनकिंचिन्म्रियतेक्वचित् ॥ २८ ॥ मृतिब्रह्मत्वमायातेदेहब्रह्मणिवैतथा ॥ यथाचलाचले तोयेत्वत्तामत्तनतिष्ठत ॥ २९ ॥ तथाजडाजडेरूपेनस्थितेपरमात्मनि ॥ कटकत्वंयथाहेम्नोयथावर्त्तोजलस्यच ॥ ३० ॥ तदतद्भावरूपेय तथाप्रकृतिरात्मन ॥ इदंहिजीवभूतात्मजडरूपमिदंभवेत् ॥ ३१ ॥ इत्यज्ञानात्मनोमोहोनसज्ञानात्मनःक्वचित् ॥ अज्ञस्यदुःखौघमयंज्ञ स्यानंदमयंजगत् ॥ ३२ ॥ अंधंभुवनमंधस्यप्रकाशंतुसचक्षुष ॥ जगदेकात्मकंज्ञस्यमूर्खस्यातीवदुःखदम् ॥ ३३ ॥ शिशोरिवस्फुरद्ध स्तानिशापुंसःसुखंवला ॥ अस्मिन्ब्रह्मघटेनित्यमेकस्मिन्सर्वतःस्थिते ॥ ३४ ॥ नकिंचिन्म्रियतेनामनचकिंचनजीवति ॥ यथाल्लासवि लासेपुनरस्तिनजायते ॥ ३५ ॥

देहब्रह्मणिमृतिब्रह्मत्वमायातेपिनकिंचिन्म्रियतइत्यर्थ ॥ जडरूपापरित्यागेनैवसर्वपर्यायेषुब्रह्मतामायातीतितन्निषेधति ॥ यथेति ॥ चलाचलेचलेचलेअचलेचेतिवा ॥ २९ ॥ जडरूपाभावनियोग्यप्रसिद्धावजडमितितद्भावस्तद्रूपस्याप्यसक्तेरितिभावः ॥ ३० ॥ तस्यैवअतद्भावोयथातथाह्रूपामकृतिर्भावैक स्वभावसदृशादेवजीवजडरूपभेद कल्पनस्याह ॥ इदमिति ॥ ३१ ॥ अतएवतत्त्वविदःसर्वजगदानंदैकरसमेवेत्याह ॥ अज्ञस्येति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथानिशारात्रि शिशोर्बालस्यदुःखास्पुरत्स्वप्नामिथ्याविकल्पितो पद्मोपम्योमथाविधा ॥ पुंसापुरुषस्य[illegible] ॥ [illegible] ॥ ३४॥३५॥

यथानानाप्रतिबिंबतत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मनाअंतःस्फुरतितद्वत्ताजगदात्मनातत्त्वपदार्थ
॥ ३६ ॥ शक्तिर्मायास्फटिकस्यांशुरनेकप्रतिबिंबग्रहणयोग्यतापादकस्वच्छतासैवयथानानाप्रतिबिंबतत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मनाअंतःस्फुरति ॥ ३७ ॥ अतएवशरीरनाशेननात्मनाशइतिदृष्टांतेनोपपादयतिचतुर्भिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
शक्त्यात्मनाचस्फुरतिप्रथतेसाचप्रथाआत्मैवतच्चब्रह्मस्वात्मन्येवाद्वयेसंस्थितम् ॥ ३७ ॥ अर्थं पुरुषार्थभोगः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाएकएवशब्दःअद्रौपर्व
कलनाइंद्रियव्यापार ॥ दृश्यभोग्यम् ॥ क्षयाक्षयौविपत्संपदौ ॥ भावाहर्षविषादादयस्तद्रचना ॥ ॥ ४४ ॥ अज्ञात्वजीवजगद्भावम् ॥ तत्रात्मनिनैवविचित्राश्चर्द्दा
तसन्निधौप्रतिश्रवेणप्रतिध्वन्यात्मनाद्विरुक्तइवजृंभतेतथादेहचित्तबाह्यार्थादिरूपनामभेदेनात्मैवजृंभतइत्यर्थः

इदंनास्तीदमस्तीतिभ्रांतिर्नामात्मनात्मनि ॥ ३६ ॥ शक्तिर्निर्हेतुकैवांतःस्फुरतिस्फटिकांशुवत् ॥ ज
तरंगादिमहांभोधौभूतवृंदंतथात्मनि ॥ इदंनास्तीदमस्तीतिभ्रांतिर्नामात्मनात्मनि ॥ ३७ ॥ तरंगकणजालेनपयसीवपयोघनम् ॥ शरीरनाशनकथंब्रह्मणोन्तर्धीर्भवेत् ॥ ३८ ॥
गच्छत्स्यात्मनात्मैवब्रह्मस्वात्मनिसंस्थितम् ॥ ३७ ॥ तरंगकणजालेनपयसीवपयोघनम् ॥ शरीरनाशनकथंब्रह्मणोन्तर्धीर्भवेत् ॥ ३८ ॥
ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंहिनशरीरादिविद्यते ॥ पयसोव्यतिरेकेणतरंगादिमहार्णवे ॥ ३९ ॥ यःकणोयाचकणिकायावीचिर्यस्तरंगकः ॥ यःफे
नोयाचलहरीतद्यथावारिवारिणि ॥ ४० ॥ योदेहोयाचकलनायद्दृश्यंयौक्षयाक्षयौ ॥ याभावरचनायोर्थस्तथातद्ब्रह्मब्रह्मणि ॥ ४१ ॥ सं
स्थानरचनाचित्राब्रह्मणःकनकादिव ॥ नान्यरूपाविमूढानांस्वप्नवद्विस्वभावना ॥ ४२ ॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणिच ॥ ब्र
ह्मैवसर्वंनानात्मसुखंदुःखंनविद्यते ॥ ४३ ॥ अयंसोहमिदंचित्तमित्याद्यर्थात्मयागिरा ॥ शब्दप्रतिश्रवेणाद्राविवात्मात्मनिजृंभते ४४ ॥
ब्रह्मैवाज्ञातमज्ञत्वमभ्यागतमिवस्थितम् ॥ तथाहिदृश्यतेस्वप्नेचेतसात्मात्मनात्मनः ॥ ४५ ॥ अभावितंब्रह्मतयाब्रह्माज्ञानमलंभवेत् ॥
अभावितंहेमतयायथाहेमचमूद्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वयंप्रभुर्महात्मैवब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ॥ अपरिज्ञातमज्ञानमज्ञानामितिकथ्यते ॥ ४७ ॥
ज्ञातंब्रह्मतयाब्रह्मब्रह्मैवभवतिक्षणात् ॥ ज्ञातंहेमतयाहेमहेमैवभवतिक्षणात् ॥ ४८ ॥ ब्रह्मात्मासर्वशक्तिर्हिनद्ययाभावयत्यलम् ॥ निर्हे
तुकःस्वयंशक्त्यातत्तथाशुप्रपश्यति ॥ ४९ ॥ अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयम् ॥ स्वयंप्रभुंमहात्मानंब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ॥ ५० ॥ अप
रिज्ञातमज्ञानामज्ञानमितिकथ्यते ॥ परिज्ञातंभवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशनम् ॥ ५१ ॥ बंधुरेवापरिज्ञातोत्यबंधुरितिकथ्यते ॥ परिज्ञातो
भवेद्बंधुरबंधुभ्रमनाशनात् ॥ ५२ ॥ इदंत्वयुक्तमित्यंतज्ज्ञातेसोदेतिभावना ॥ यस्माद्युक्ताद्वैरस्याद्यया किलविरज्यते ॥ ५३ ॥

तिवादरायणोक्तस्वप्नदृष्टांतमाह ॥ तथाहीति ॥ ४५ ॥ अज्ञानस्यात्यंतविरुद्धासंभावितकारितालोकेप्रसिद्धेत्याह ॥ अभावितमिति ॥ ४६ ॥ अतएवतदज्ञदर्शवाज्ञानरूपं
नतत्त्वज्ञदशेत्याह ॥ स्वयंप्रभुरिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आत्मास्वयंब्रह्मयथाजीवजगद्रूपेणतात्त्विकब्रह्मरूपेणवाभावयति ॥ ४९ ॥ अतएवतत्त्वविदोनजीवजगद्भावेनपश्यंती
त्याह ॥ अकर्मेति ॥ स्वबोधात्स्वभावेस्वयंप्रभवतीतिस्वयंप्रभुत्वम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तर्हिजीवजगतोर्ब्रह्ममात्रताभावनासहसैवसर्वेषांकुतोनोदेतिवैराग्याभावादितिचे
त्तद्धेतुवएवतत्सुच्यतइत्याह ॥ इदंत्वित्यादिना ॥ इदंजीवजगद्रूपमयुक्तंविचारासहमितिज्ञातेसतिसाब्रह्मभावनाउदेति ॥ यस्माद्धेतोरयुक्ताच्छुक्तिरजतादेर्वैरस्यप्रसिद्धेर्ययावि
चारणयाजगतइवभोग्यवर्गादपिविरज्यतेपुरुषइत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तविचारत्वाजमद्विपयेतत्पदार्थशोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनजगदसोउक्तमेवस्फुटमाह ॥ द्वैतमिति ॥ ५४ ॥ जीवांशोपिसात्वपदार्थशोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनतव शेप्युक्तस्फुटयति ॥ अयमिति ॥ अयंदेहादिकार्यकारणसंघातोनाहमितिज्ञातेसति ॥ ५५ ॥ पदार्थशोधफलभूतासखंडवाक्यार्थबोधतयापिसापर्यवस्यतीत्याशयेनतस्मिन्जी वजगद्बाधयोबाधलक्षणलयंस्फुटयति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ ५६ ॥ असंगाकारबोधेसतिस्थितमपिजगत्सदेकरसब्रह्मैवनपृथक् सद्रूपमित्याशयेनाह ॥ सतीतिद्वाभ्याम् ॥ तस्मिन्सत्व

द्वैतंत्वमत्यमित्यतज्ञांतेसोदेतिभावना ॥ तस्माद्वैताच्चवैरस्यायया किलविरज्यते ॥ ५४ ॥ अयनाहमितिज्ञातेस्फुटेसोदेतिभावना ॥ मि थ्याहंकारतातस्मायायानूनविरज्यते ॥५५॥ ब्रह्मैवाहमितिज्ञानेसत्येसोदेतिभावना ॥ तस्मिन्सत्येनिजेरूपेययाति परिलीयते ॥५६॥ स तिविस्तारजेतस्मिन्ब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम् ॥ त्वमहत्वादियाधेतत्सवित्यादिजगद्गतम् ॥५७॥ सत्यसर्वप्रकाराढ्यब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम् ॥ न मेदुःखंनकर्माणिनमेमोहोनवांछितम् ॥ ५८ ॥ सम स्वस्थोविशोकोस्मिब्रह्माहमितिसत्यता ॥ कलाकलंकमुक्तोस्मिसर्वमस्मिनिराम य ॥५९॥ नत्यजामिनवांछामिब्रह्माहमितिसत्यता ॥ अहरक्तमहमांसमहमस्थीन्यहंवपु ॥६०॥ चिदहंचेतनंचाहंब्रह्माहमितिसत्यता ॥ द्यौरहंखमहंसार्कमहमाशाभुवोप्यहम् ॥६१॥ अहंघटपटाकारोब्रह्माहमितिसत्यता ॥ अहंतृणमहंचोर्वीगुल्मोहंकाननाद्यहम् ॥६२॥ शैलसागरसार्थोहंब्रह्मैकत्वंकिलस्थितम् ॥ आदानदानसंकोचपूर्विकाभूतशक्तय ॥६३॥ सर्वमेवचिदात्मास्मिब्रह्मण्याततरूपधृक् ॥ लतागुल्मांकुरादीनामहंसंभवनैपिणाम् ॥६४॥ चिदात्मांतर्गतंशांतंपरब्रह्मरसात्मकम् ॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥६५॥ योमत सर्वएकात्मापरब्रह्मेतिनिश्चय ॥ चिदात्माब्रह्मसत्सत्यमृतंतदितिनामभि ॥६६॥ प्रोच्यतेसर्वगंतत्त्वंचिन्मात्रंचेत्यवर्जितम् ॥ आ भासमात्रममलसर्वभूतात्मबोधकम् ॥ ६७ ॥ सर्वत्रावस्थितंशांतंचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ मनोबुद्धींद्रियव्रातसमस्तकलनान्वितम् ६८ ॥

स्वाक्यार्थेविस्तारजअपरिच्छिन्नस्वभावेनाविभूतेसतित्वंत्वमहत्वमादिपदार्थविकल्पतेयांबाधेसतितत्राकूप्रसिद्धंसमआविपराज्ञातिप्रियनामरूपमितिपरूपमिदंजगद्गतसत्सुजा तंब्रह्मैवेतिवेद्मीत्यथ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तास्वभावस्थितमेवपरमपुरुषार्थतयावर्णयति ॥ समइत्यादिना ॥ ५९ ॥ त्वमहत्वार्थशोधनमपिपरिच्छेदपरोक्ष्यनिरासायैवतन्निरासेन सार्वात्म्यलाभतुरक्तमांसादिरूपदेहादिरप्यात्मैवेतिननिरासाहमित्याशयेनाह ॥ अहरक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥६१॥६२॥ शैला सागरा साथ माणिसपश्चाहम् ॥ भूतशक्तय प्रा णिधर्मा ॥ ६३ ॥ सभवनमंकुरकोद्गमतानशाखाद्याविभावस्तद्रूपिणाम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अनुभूयतेब्रह्मविद्भिरितिशेष ॥ ननुमतिपुरुषंमनोबुद्धींद्रियवृत्तिभेदे मिथोव्युत्क्रांतपुत्तातुभवप्रवृत्त्या [illegible] इत्यादिना ॥ समस्ताश्चकलनाश्चवृत्तिभिरन्वितमनुभूतम् ॥ ६८ ॥

स्वंप्रत्यक्स्वरूपमेवमाप्रमातदाभासस्वप्रकाशम ॥ शब्दादीनांतत्कारणानामाकाशादीनांतत्कृतजगत्स्थितेश्चतत्त्वावकाशकसत्ताप्रथास्वरूपम ॥६९॥ समस्तकलनान्वितत्वमु
पपादयन्नुक्तमेवस्फुटमाह ॥ अनारतेति॥अग्निविस्फुलिंगधारावद्वृत्त्युपाधिधाराभिरनारतगलत्योनि सरत्योयाश्चिद्धारास्तासांगहनात्मकमाकरस्थानीयंप्रत्यगात्मरूपम्॥७०॥
सुमनसायोगिनामौनमनुभूयमानमप्यभिलपितुमशक्यम् ॥ अमृतपरंनिरतिशयानंदरूपम् ॥ एतदपिपूर्ववदुपपादयन्नुक्तमेवाह ॥ अनारतेति ॥ अहंकारलक्षणानिनिःशेषाणि
समस्तानिभोक्तृचक्राणिप्रतितत्तद्भोगवृत्तिधारोपाधिभिर्मधुधारावदनारतगलद्रूपकूटस्थनित्यानुभवानंदैकरसचिद्ब्रह्माहमित्यन्वयः ॥ ७१ ॥ नित्यचानुभवामृतमित्येतत्समाधि
निष्ठानुभवेनोपपादयन्नाह ॥ सुषुप्तेति ॥७२॥ संभोगामानुषानंदादिहैरण्यगर्भांतविषयसुखानितेभ्योप्युत्तमम ॥ आभाससर्वतःप्रकाशमानम् ॥ संभोगोत्तममितियदुक्तंतदुपपा

भेदंत्यक्त्वास्वमाभासंचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ शब्दादीनामशेषाणांकारणानांजगत्स्थितेः ॥६९॥ तत्त्वावकाशकंस्वच्छंचिद्ब्रह्मास्मिनमे क्षयः ॥ अनारतगलत्स्वच्छचिद्धारागहनात्मकम् ॥ ७० ॥ आलोकःसुमनोमौनंचिद्ब्रह्मास्म्यमृतंपरम् ॥ अनारतगलद्रूपंनित्यंचानुभवामृतम् ॥ ७१ ॥ अहंनिःशेषचक्राणिचिद्ब्रह्माहमलेपकम् ॥ सुषुप्तसदृशंशांतमालोकविमलात्मकम् ॥ ७२ ॥ संभोगोत्तममाभासंचिद्ब्रह्मास्म्यपवासनम् ॥ खंडादिस्वादुसंवित्तिरोषन्मात्रातुतिष्ठति ॥ ७३ ॥ चित्तादिष्ववबुद्धेपुतद्धिब्रह्माहमच्युतः ॥ कांतासंसक्तचित्तस्यचंद्रेसमुदितेसति ॥ ७४ ॥ चंद्रप्रत्ययसत्वात्मचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ भूमिष्ठनरदृष्टीनांलग्नानांखेनिशाकरे ॥ ७५ ॥ याखस्थाननुचिच्छक्तिस्तच्चिद्ब्रह्मास्तिनिर्मलम् ॥ सुखदुःखादिकलनाविकलोनिर्मलस्तथा ॥ ७६ ॥ सत्यानुभवरूपात्मचिद्ब्रह्मात्मास्मिशाश्वतः ॥ असंस्तुताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते ॥ ७७ ॥

दयानुभावयति ॥ खंडादीति ॥ रसनादिभिरिंद्रियैः खंडशर्करादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्राखंडरसस्यजिह्वांत कंठोपसर्पणपर्यंताल्पतरदेशकालपरिच्छिन्नातिष्ठतिसैवतुस्वपरिच्छे
दहेतुषुचित्तचैत्यचेतयितृपुस्वप्रकाशानंदैकरसतयावबुद्धेषुसत्सुपरिच्छेदोपाधिच्युतावपिच्युतिरहितात्मातदेवनिरतिशयानंदब्रह्माहमित्यन्वयः ॥ ७३ ॥ ननुज्ञानस्यविषयोपा
धिनिर्मुक्तास्थितिरेवाप्रसिद्धेत्याशंक्यतत्प्रसिद्धिंदर्शयति ॥ कांतेति ॥ निशिकांतासंसक्तचित्तस्यचंद्रोदयेसतिचंद्रकांतोत्थदर्शनेअंतरालेदेशेचितोविच्छेदाननुभवाच्चंद्राकारप्र
त्ययपर्यंतमविच्छिन्नसत्तात्मकनिर्विषयचिद्ब्रह्मप्रसिद्धंतदेवाहमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ भूमिष्ठेतितस्यैवस्फुटीकरणम् ॥ ७५ ॥ खस्थाआंतरालिकनभःप्रदेशस्था ॥ उदासीनानांसु
खदुःखाद्याकारवृत्त्यंतरशून्यतादशायांनिर्विषयस्वात्मप्रथाप्रसिद्धैवेत्याशयेनाह ॥ सुखेति ॥ ७६ ॥ एवमिहस्थस्यपुंसोऽन्यत्रदूरस्थेविषयेनसंस्तुतःसंपादितोऽध्वगानामंतरा
लमार्गस्थानांपदार्थानामालोकोयेनतथाविधेमनसिसंस्थितेसतिअंतरालेदेशेअनागस्काविषयसंस्पर्शापराधशून्यायाप्रतीतिश्चिन्मात्रंतदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

सम्बधेमठनेसतिअंकुरलक्षणेपुकमस्तुकार्येपुउद्गमनीयाबहिर्निगमनानुकूलायाचिच्छक्तिस्तमूलेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ खजूरादीनांफलानामात्मनिस्वीयेअत्स्वभावे तिष्ठतोरसभेदा नांस्वयमंतर्लीनारामनाविदस्त्यभिव्यक्तात्मयारूपायास्वादसत्तातदेवब्रह्मत्यर्थः ॥ ७९ ॥ किंचयैवसंवित्तिरिष्टलाभालाभयो खेदानंदवतीप्रसिद्धासैवशास्त्रानुसारिमननोदयवि शाधितासतीखेदानंदविनिर्मुक्ताचेत्तदेवब्रह्मेत्याह ॥ खेदेति ॥ ८० ॥ भूमिष्ठस्यावित्यपश्यतःपुंसोयावद्भूम्यर्कभूमिमारभ्याकपर्यंतयत्नदृष्टिश्चक्षुस्तत्क्षणसूत्रमाततविस्तीर्णम

याप्रतीतिरनागस्कातच्चिद्ब्रह्मास्मिसर्वगः ॥ भूवायनिलबीजानांसर्वधेंकुरकर्मसु ॥ ७८ ॥ शक्तिरुद्गमनीयांतस्तच्चिद्ब्रह्माहमाततम् ॥ खजूरनियर्धियानांस्वयमात्मनितिष्ठताम् ॥ ७९ ॥ यास्वादसत्तालीनांतस्तद्ब्रह्मचिदहंसम ॥ खेदानंदविमुक्तांत सवित्तिर्मननोदया ॥ ८० ॥ लाभालाभविधौतुल्याचिद्ब्रह्मास्मिनिरामयम् ॥ यावद्भूम्यर्कमेतावद्दृष्टिसूत्रयदाततम् ॥ ८१ ॥ तन्मध्यसदृशांतनिर्मलंचिदहंततम् ॥ जाग्रत्यपिसुषुप्तेपितत्स्वप्नेपितयोदितम् ॥ ८२ ॥ तुर्यरूपमनाद्यंतचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ पुंसांक्षेत्रशतोत्थानामिक्षूणांस्वादुवत्स्थितम् ॥ ८३ ॥ सर्वपामेकरूपतच्चिद्ब्रह्मास्मिसम स्थित ॥ सर्वगाप्ररुतास्वच्छरूपाभानोरिवप्रभा ॥ ८४ ॥ आलोककारिणीकांताचिद्ब्रह्मेदमहं ततम् ॥ संभोगानंदलववदन्तास्वादशक्तिवत् ॥ ८५ ॥ स्वानुभूत्येकमात्रयच्चिद्ब्रह्मास्मितदव्ययम् ॥ प्रोतांगमपिगुणास्यंठेहेततुर्विसेय था ॥ ८६ ॥ छेदभेदस्फुरद्रूपचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ आक्रांतभुवनाप्यभ्रमालेवस्पदशालिनी ॥ ८७ ॥ दुर्लक्ष्याणुमयाकाराचिच्छक्ति रहमातता ॥ अनुभूतिमयांतस्यस्नेहमात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥ क्षीराहृतस्यसत्त्वेवचिदहंक्षयवर्जिता ॥ कटकांगदकेयूररचनातदतन्म यी ॥ ८९ ॥ हेम्नीवसास्थितादेहेचिद्ब्रह्मात्मास्मिसर्वगं ॥ पदार्थौघस्यशैलादेर्यहिरतश्चसर्वदा ॥ ९० ॥ सत्तासामान्यरूपेणयाचित्सो हमलेपकः ॥ सर्वासामनुभूतीनामादर्शोयोत्यकृत्रिम ॥ ९१ ॥ अगम्योमललेखानांतच्चित्तत्त्वमहमहत् ॥ सर्वसंकल्पफलदसर्वतेज प्रकाशकम् ॥ ९२ ॥

सितस्पयम्मध्येनभस्सूर्योभयासलमभागस्तत्सदृशविषयप्रकाशनसमर्थमपितद्विनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ८१ ॥ एवमवस्थात्रयसाक्षिरूपमेवतत्परित्यागेतुर्यभूतब्रह्मेत्याह ॥ जाग्रदि ति ॥ ८२ ॥ सर्वेषांपुंसामतःएकरूपस्थितम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ तस्यज्ञानस्यापसर्वगम्यामिवेद्यच्छेदावावच्छेद्यताचाह ॥ प्रोतांगमपीति ॥ बिसतंतुपक्षेस्पष्टोन्वयः ॥ ८६ ॥ भुवनानिलोकाजलानिच ॥ वृत्तिरूपापाधिस्पंदास्पदशालिनि ॥ ८७ ॥ दुर्लक्ष्याअणव सूक्ष्माजीवाजलकणाश्चतन्मयःकल्पिताकारोयस्याः ॥ अनुभूतिमयो नुभवमात्रगम्योरसस्य सारोयस्याः ॥ स्नेहश्चिक्कणतापरप्रेमाचतन्मात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥ तत्तन्मयीहेम्नीवहेमसत्तेवेतिशेष ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अनुभूतीनामनुभववृत्तिभे दानाम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

सर्वेषामुपादेयानामुपादानस्यात्मार्थत्वात्तत्सीमातम् ॥ ९३ ॥ घटपटादौसद्रूपेणस्थितम् ॥ तनौचतुर्विधदेहेस्पंदमानंस्फुरद्रूपचेष्टानिमित्तभूतत्वा ॥ जाग्रदवस्थायामपिसुषुप्त मिवपरमार्थतोनिर्विशेषतयास्थितम् ॥९४॥ अग्न्यौष्ण्यादिसत्तात्मनामपिचितएवस्फुरणात्परमार्थत सैवतानीत्याशयेनाह ॥ उष्णमिति ॥ मृष्टमाधुर्यम् ॥ शितनिशितम् ॥ते क्ष्ण्यमित्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ प्रत्यगात्मत्वाददूरमप्यज्ञानाद्दूरस्थम् ॥ ९७ ॥ गतमितिपूर्वान्वयि ॥ ९८ ॥ कौतुककाम. ॥ ९९ ॥ संरंभःक्रोधः ॥ कौतुकभोगोत्कंठा ॥ आ रंभोयत्नः ॥ ईहाचेष्टा ॥ सर्वंनिरवशेषम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ अपर्यंतानाअनिबिवचिताआरंभायस्मात्तम् ॥ त्रैलोक्यस्थानादेहलक्षणानांमुक्तानांतंतुम् ॥ १०२ ॥ प्रचारा

सर्वोपादेयसीमांतंचिदात्मानमुपास्महे॥ सर्वावयवविश्रांतंसमस्तावयवातिगम् ॥ ९३ ॥ अनारतकचद्रूपंचिदात्मानमुपास्महे॥ घटे पटेतटेकूपेस्पंदमानंसदातनौ ॥ ९४ ॥ जाग्रत्यपिसुषुप्तस्थंचिदात्मानमुपास्महे॥ उष्णमग्नौहिमेशीतंमृष्टमन्नेशितंक्षुरे॥ ९५ ॥ कृष्णंध्वां तेसितंचंद्रेचिदात्मानमुपास्महे॥ आलोकंबहिरंतस्थंस्थितंचस्वात्मवस्तुनि ॥ ९६ ॥ अदूरमपिदूरस्थंचिदात्मानमुपास्महे ॥ माधुर्यादि षुमाधुर्यंतीक्ष्णादिषुचतीक्ष्णताम् ॥ ९७ ॥ गतंपदार्थजातेषुचिदात्मानमुपास्महे॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुतुर्यातुर्यातिगेपदे ॥ ९८ ॥ समंसदै वसर्वत्रचिदात्मानमुपास्महे॥ प्रशांतसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकम् ॥ ९९ ॥ विगताशेषसंरंभंचिदात्मानमुपास्महे॥ निष्कौतुकंनि रारंभंनिरीहंसर्वमेवच ॥ १०० ॥ निरंशंनिरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ सर्वस्यांतःस्थितंसर्वमप्यपारैकरूपिणम् ॥ १०१ ॥ अपर्यंत चिदारंभंचिदात्मानमुपागतः॥ त्रैलोक्यदेहमुक्तानांतंतुमुन्नतमाततम् ॥ १०२ ॥ प्रचारसंकोचकरंचिदात्मानमुपागतः॥ लीनमंतर्बहिः स्वाभान्क्रोडीकृत्यजगत्खगान् ॥ १०३ ॥ चित्रंबृहज्जालमिवचिदात्मानमुपागतः ॥ सर्वंयत्रेदमस्त्येवनास्त्येवचमनागपि ॥ १०४ ॥ सदसद्रूपमेकंतंचिदात्मानमुपागतः ॥ परमप्रत्ययंपूर्णमास्पदंसर्वसंपदाम् ॥ १०५ ॥ सर्वाकारविहारस्थंचिदात्मानमुपागतः॥ स्नेहा धारमथोऽशांतंजडवाताहतिभ्रमैः॥ १०६ ॥ युक्तंमुक्तंचचिद्दीपंबहिरंतरुपास्महे॥ हृत्सरःपद्मिनीकंदंतंतुंसर्वांगसुंदरम् ॥ १०७ ॥

चारौजाग्रत्स्वप्नौसंकोचःसुषुप्तिस्तत्करम् ॥ अन्तर्बहिश्चस्वेनआभान्व्याभान्जगल्लक्षणान्खगान्पक्षिणःक्रोडीकृत्यांऽतर्भाव्यलीनंप्रच्छन्नतयास्थितम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स र्गेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वात्सद्रूपंप्रलयेसर्वासत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमितिभावः ॥ परमप्रत्ययमत्यंतविश्वासार्हंचिदेकरसत्वा ॥ सर्वासांसंपदांसुखलवानामास्पदंप्रतिष्ठाम् ॥ १०५ ॥ स्नेहस्तैलंनिरुपाधिप्रेमाचतदाधारम् ॥ जडानांदेहादीनांवातानांप्राणानांदृष्टिवातानांचाहतिरध्यासोभिघातश्चतत्प्रयुक्तैर्भ्रमैरशांतमविनष्टम् ॥ भ्रांतदृशातैर्युक्तंतत्त्वदृशातुमुक्त च ॥ १०६ ॥ हृत्सरसिपद्मिनीकंदवन्निगूढम् ॥ सर्वेषांहस्तपादाद्यंगानांसुंदरदृढविष्टंभकतंतुरज्जुंतदाधारम् ॥ १०७ ॥

१ कृतैकशेषद्विवचनात्प्रचारशब्देनद्वंद्वस्तेनप्रचारशब्दाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्लाभः ॥ प्रचाराचारावित्यत्रप्रचाराविल्येवापेक्षितमितिभाति २ प्रकृतिभावाभावश्छांदसः

प मेत्रामनवैत्यमण्यमाह ॥ अभीराणवेति ॥१०८॥ अहार्यमकलाविभिरपहनुमशक्यम ॥ आभासअभिव्यक्तिम्॥ १०९॥ रजनस्वम्याप्याअभिव्यजकम् ॥११०॥१११॥
मारात्म्याध्यारापदृशाअविलमह ससगाध्यारोपदृशानुमममसर्वं अपवादृशानुअहत्यारोपनिमित्तमहंकारोपिमाई इतरत्तुसुतरांनाइत्यध्यारोपापवादभ्यांतत्वविदितवतो
ममजग रुतेरुस्थिरमायामपवाअस्तुअथवास्थिरमरूस्थिरमभातीसवास्तुउभयथाप्यहगतज्वरोभवामीत्यर्थ ॥ ११२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि पू प
करणे सर्ग ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नहिनीरागनि सगामत स्वच्छात्मभास्वराम् ॥ जनकादिस्थितिरामोगुरुप्रोक्तामिवापठीत ॥ १ ॥ तेजनकादयोजीवन्मुक्ताअत सत्येपदे

जनताजीवनोपायंचिदात्मानमुपागत ॥ अक्षीराणवसंभूतमशशांकमुपस्थितम्॥ १०८॥ अहार्यमन्तंसत्यचिदात्मानमुपास्महे॥
शब्दरूपरसस्पर्शगंधैराभासमागतम्॥१०९॥तैरेवरहितंशांतचिदात्मानमुपागत ॥आकाशकोशविशदसर्वलोकस्यरंजनम्॥११०॥
नरंजनंचाकाशंचिदात्मानमुपागत ॥ महामहिमासहितंरहितंसर्वभूतिभि ॥ कर्तृत्वेवाप्यकर्त्तारंचिदात्मानमुपागत ॥१११॥ अखि
लमिदमहममेवसर्वंत्वहमपिनाहमयेतरच्चनाहम्॥ इतिविदितवतोजगत्कृतमेस्थिरमथवास्तुगतज्वरोभवामि॥ ११२॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू०जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशोनामएकादश सर्ग ॥ ११॥ ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिनिश्चयवत
स्तेमहांतोविगतैनस ॥ सत्या सत्येपदेशांतेममेसुखमवस्थिता ॥ १ ॥इतिपूर्णधियोधीरा समनीरागचेतस ॥ननिंदतिननंदतिजी
वितमरणतया॥२॥इत्यलक्ष्यचमत्कारानारायणभुजाइव॥ ऋजव स्खलिताकाराअपराइवमेरव ॥३॥ रेमिरेवनखंडेषुद्वीपेपुनगरे
पुच॥ देवोपवनमालासुस्वर्गेपुचसुराइव॥ ४॥ प्रेमु कुसुमपूर्णासुदोलांदोलचलासुच॥ विचित्रवनलेखासुमेरुशृंगशिखासुच॥५॥
चक्रुर्विजितशत्रूणिचामरच्छत्रवंतिच ॥ विचित्राणिराज्यानिचित्राचारमयानिच ॥ ६॥ अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टि
तान्॥श्रुतिस्मृत्युदितारंभामितिकर्त्तव्यतामिति॥ ७॥ईदृशीरमणीयेपुललनाहास्यहारिपु॥ विहाराहाररम्येपुभोगाभोगेपुभूपिता ॥८॥

गाधितनत्परार्थेष्ववस्थिता ॥ १ ॥ यदि पूर्णाधी शोधितत्वपरार्थोयेपाम्॥ अतएवांतर्बहिश्चसमनीरागचेतस ॥ २ ॥ अलक्ष्येसूक्ष्मतमेपिलक्ष्यवेधनचमत्कारोयेपाम्॥ अ
तएवनारायणभुजाइवस्थिता ॥ स्खलिताकारानचस्वभावा अपरामेरवइवस्थिरा ॥ ३ ॥ तेपांसमदृस्याविहारमपश्यति ॥ रेमिरेइत्यादिना ॥ ४ ॥ दोलानामांदोलनैश्च
लासु ॥ ५ ॥ विचित्राअथासिवर्गयेपुतानि ॥ ६ ॥ नानाचारान्बहुविधशिष्टाचारान्सविचेष्टितान् ॥ तान्धर्माननुजग्मु ॥ स्वयमप्यनुष्ठितवंतइत्यर्थ ॥ इतिहस्यमेवश्रुतिस्मृ
त्युदितारंभा यथायामस्यालयाविधानितिकर्त्तव्यतासोमयागादीनियावत ॥ अनुजग्मु ॥ ७ ॥ ईदृशीनिर्दिष्टास्ववधानपविभ्रवणीयेषुभोगाभोगेषुभूपितावेषु ॥ ८ ॥

विविशुर्निर्विविशु. ॥ ९ ॥ चराचरभूतैःसहितेषुसर्वभुवनेषु विश्रांताःसुखिताअखिलाजंतवोयैस्तथाविधेषुयज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुच ॥ अथवाआत्मासर्वेषांभूतानालो
क ॥ यथैवक्षुधिताबालामातरपर्युपासते एवंसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतेइत्यादिश्रुतेरितिभाव ॥ १० ॥ तेरुर्नितेरु. ॥ ११ ॥ परुषाणिक्रूराणिक्रोशसहानिचित्तानियासु
द्धतवित्तैःशत्रुभिरुद्धतासुपरिभूतासु द्वंद्वरीतिषुविपत्स्वितियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ महदपिऐश्वर्यमितिशेष. ॥ कुलशैलाहिमवदादय. ॥१४॥ जलराशिरितिव्यतिरेकदृष्टांतः ॥

विविशुश्चारुचूतासुमंदारवलितासुच ॥ अप्सरोगीतपूर्णासुनंदनोद्यानभूमिषु ॥ ९ ॥ सचराचरभूतेषुविश्रांताखिलजंतुषु ॥ यज्ञक्रिया
कलापेषुगार्हस्थ्येषुयथाक्रमम् ॥ १० ॥ तेरुर्हतगजेंद्रासुभ्रांतभूरिशिवासुच ॥ भेरीभांकारभीमासुसंग्रामार्णववीथिषु ॥ ११ ॥ तस्थुःप
रुषचित्तासुद्धतवित्तोद्धतासुच ॥ संरंभक्षोभरौद्रीषुसर्वासुद्वंद्वरीतिषु ॥ १२ ॥ मनस्तेषांतुनीरागमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ असक्तमुक्तमाशां
तंपरंसत्वपदंगतम् ॥ १३ ॥ नममज्जुःक्वचिदपिसंकटेषुमहत्स्वपि ॥ महदप्युपयातेषुकुलशैलाःसरःस्विव ॥ १४ ॥ नोल्लासविलासि
न्याश्रियापरमकांतया ॥ परिपूर्णेंदुलक्ष्म्येवजलराशीरघूद्वह ॥ १५ ॥ नमम्लौदुःखशोकेनग्रीष्मेणेववनस्थलम् ॥ जहर्षचनभोगौघै
रवश्यायैरिवौषधी ॥ १६ ॥ तेहिकेवलमव्यग्राःकुर्वंतःकाममंजरीः ॥ इष्टानिष्टफलंरामनाभिलेपुर्नतत्यजुः ॥ १७ ॥ नोदगुःकार्यसंपत्ता
वाक्रांतानास्तमाययुः ॥ जल्हुर्नसुखप्राप्तौमम्लुर्नैवचसंकटे ॥ १८ ॥ मुमुहुर्नविमोहेषुनममज्जुर्विपत्क्रमैः ॥ नजहर्षुःशुभैःशोकैरुरुदु
र्नभवानिव ॥ १९ ॥ प्राकृताचारसंप्राप्तेकुर्वंतःकर्मकेवलम् ॥ स्थिताविगतसंरंभमपराइवमेरवः ॥ २० ॥ तांत्वंदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघ
विनाशिनीम् ॥ अनहंकृत्यहंकारोविहरस्वयथाक्रमम् ॥ २१ ॥ यथाभूतामिमामेवपश्यन्सर्गपरंपराम् ॥ मेरुस्थितोब्धिगंभीरःसमनास्त्व
गतभ्रमः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रंसर्वमेवेदमित्थमाभासतांगतम् ॥ नेहसत्यमसत्यंवाक्वचिदस्तिनकिंचन ॥ २३ ॥ महत्तामलमालंब्यत्यक्त्वेद
मवहेलया ॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रभवभव्यभवक्षयी ॥ २४ ॥ किंरोदिषिघनोद्वेगंमूढवच्चानुशोचसि ॥ भ्रमस्युद्भ्रांतचित्तश्चसौम्यावर्त्ते
तृणंयथा ॥ २५ ॥

द्रुलोपेइतिदीर्घ. ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्यग्राःकर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः ॥ काम्यतइतिकामाभोगास्तल्लक्षणामंजरी कुर्वंतोऽनुभवंत. ॥ १७ ॥ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौसत्यांनउद
गुरुत्कर्षंप्रापुः ॥ शत्रुभिराक्रांताश्चअस्तमपकर्षंनाययुः ॥ १८ ॥ विमोहेषुविमोहहेतुषुकृच्छ्रेषु ॥ विपदाक्रमैराक्रमणैः ॥ १९ ॥ प्रकृतएवप्राकृतःस्वस्ववर्णोचितआचारस्ते
नसंप्राप्तेविषये ॥ २० ॥ अनहंकृतौअहंकारनिष्कृष्टशुद्धचिन्मात्रेअहंकारआत्मबुद्धिर्यस्यतथाविधःसन् ॥ २१ ॥ यथाभूतायथास्थिताम् ॥ मेरुरिवस्थितःस्थिरः ॥ २२ ॥
कीदृशंतद्यथाभूतदर्शनंतदाह ॥ चिन्मात्रमिति ॥ २३ ॥ महत्ताब्रह्मताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

गमरास्यानिसरटानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ नविषनमुग्वयसात्तरमुखबद्धात्मताभ्रमम् ॥ एकांतमुद्ध्यानिश्चितमुद्ध्यायनदह अस्मिन् उपदिष्टार्थविषयेवाक्यसाधनअभ्यद्वाराज्यप
रियाम्नादिरत्तम्यनयावदसितनश्चविशंककरिष्ये ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वादश सर्ग ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णितस्तत्त्व
बोधनवासनाविलयक्रम ॥ प्राणरोधेनतत्क्रमपीठिकाप्रोपरच्यते ॥ १ ॥ उपशमप्रकरणेवर्णितयोर्वासनाक्षयहेत्वोर्ज्ञानयोगक्रमयोमध्येउत्तमाधिकारिविषयेणज्ञानविलासेन
वासनाविलयस्तत्रायरुनार्योविरामोमंदमध्यमाधिकारिणामुपकारायचोगक्रमेणापिवासनानाशप्रकारजिज्ञासमान पृच्छति ॥ सम्यगितिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ पृष्टस्योत्त

श्रीरामउवाच ॥ ॥ अहोनुभगवन्नूनसम्यग्जातमलक्षय ॥ त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मिसूर्यसंगादिवांबुजम् ॥२६॥ भ्रांतिरस्तंगतानूनमि
द्भिकागरदोवमे ॥ संशांताखिलसंदेह करिष्येवचनतव ॥ २७ ॥ व्यपगतमदमोहोमानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्माशांतशोकश्चिरे
ण ॥ पुनरनुगमगच्छन्स्वच्छयैकांतमुद्ध्यायदिहवदसिसाधोतत्करिष्येविशंकम् ॥२८॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवन्मुक्तस
शयनिरूपणनामद्वादश सर्ग ॥ १२ ॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥सम्यग्ज्ञानविलासेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नू
नविश्रांतवानहम् ॥ १ ॥ प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम् ॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥
संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते ॥ तांविद्धिद्विप्रकारांत्वंचित्तोपशमधर्मिणीम् ॥ ३ ॥ आत्मज्ञानप्रकारोस्याएक प्रकटितोभुवि ॥
द्वितीय प्राणसंरोध शृणुयोयंमयोच्यते ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥सुलभत्वाददुःखत्वात्कतर शोभनोनयो ॥ येनावगतमात्रेणभूय
क्षोभोनबाधते ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥प्रकारौद्वावपिप्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि ॥ तथापिरूढिमायात प्राणयुक्तावसौभृशम् ॥६॥
एकोयोगस्तथाज्ञानसंसारोत्तरणक्रमे ॥ समावुपायौद्वावेवप्रोक्तावेकफलप्रदौ ॥७॥ असाध्य कस्यचिद्योग कस्यचिज्ज्ञाननिश्चय ॥
ममत्वभिमत साध्योसुसाध्योज्ञाननिश्चय ॥८॥ अज्ञानपुनरज्ञातस्वप्नेप्वपिनतद्भवेत् ॥ ज्ञानसर्वास्ववस्थासुनित्यमेवप्रवर्त्तते ॥९॥

रमकूव सिद्धोपिउपशमप्रकरणोक्तमेवराजयोगहठयोगप्रकारद्वयस्मारयन्प्रतिजानीते ॥ संसारेतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥४॥ तत्रप्रयमतयो कतरस्यसुकरत्वमितिविशेषपृच्छति ॥ सुल
भत्वादिति ॥ क्षोभोविक्षेप ॥ ५ ॥ प्राणयुक्तौप्राणनिरोधे ॥ असौयोगशब्द ॥ ६ ॥ ७ ॥ कस्यचित्सुकुमारचित्तस्यप्राणसंरोधदुःखासहिष्णोर्हठयोगोऽसाध्य ॥ कठोरचि
त्तस्यविचाराकुशलस्यज्ञाननिश्चयोऽसाध्य ॥ ममशुद्धचित्तस्यविचारकुशलस्यज्ञाननिश्चय सुसाध्योऽभिमतश्चेत्यर्थ ॥ ८ ॥ विचाराकुशलत्वाद्विज्ञानाज्ञानस्वरूपविवेकासा
मर्थ्यमस्यात् तत्प्रमाणकुशलस्यस्वमेप्यसभावितमित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ भवत्तेस्वतएवप्रथते ॥ तथाचाज्ञानस्यसर्वैवसाक्षिणाप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यचस्वप्रकाशतया
भान पनिहर्वैधम्यस्यचानुभवारेवमसिद्धेर्विवेकसभवाज्ज्ञानसुकरयोगस्तुनतथेतिबुध्यस्वइतिभावः ॥ ९ ॥

प्रशस्तदेशकालविषयादिवासहेतुसापेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह ॥ धारणेति ॥ धारणादेशोवाक्षोगिरिकूटचंद्रतारादिर्हृदयकंठतालुमूलभ्रूमध्यादिश्च ॥ आसनदेशस्तु समेशुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिरुद्धाश्रयणेप्रयोजयेदितिश्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेनयोगःसुसाध्यतां नायाति ॥ निरुत्साहानामदमतीनामूर्खाणांपुरुषापसदानामिवनधीरस्यसमर्थस्ययतमानस्याधिकारिणःशास्त्रीयेसाधनेसुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचितायुक्तेत्याह ॥ अथवेति ॥ १० ॥ एवमवातरप्रश्ननिरस्यपूर्वप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ द्वावित्यादिना ॥ ११ ॥ प्राणापानतयाप्राणापानयोःसमतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धःसिद्धिकामानांखेचरत्वाद्यनतसिद्धिदः ॥ ज्ञानकामानांतुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुः ॥ अतस्तंशृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमेनसमाधिसुखविश्रांतिफलकीर्तनेनापिप्ररोचयन्नाह ॥ मुखेति ॥ हेन्टपसुतत्वंचेतसाउद्युक्तचित्तेनमुखानिलस्यप्राणस्ययत्स्फुरणसचरणतन्निरोधेनसंभवतिसिद्ध्यतितथाविधास्थितिप्रतिष्ठागतःसन्इहप्रत्यग्रूपेअक्षयेपरेपदेयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद

धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यताम्॥ नायातियोगोत्वथवाविकल्पोनैवशोभनः ॥ १० ॥ द्वावेवकिलशास्त्रोक्तौज्ञानयोगौरघूद्वह॥तत्रोक्तंभवतेज्ञानमंतस्थंज्ञेयनिर्मलम्॥११॥प्राणापानतयारूढोदृढदेहगुहाशयः॥अनंतसिद्धिदःसाधोयोगोयंबुद्धिदःशृणु॥१२॥ मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिंगतोन्टपसुतचेतसाक्षये॥समाहितस्थितिरिहयोगयुक्तितःपरेपदेप्रगलितगीर्निवत्स्यसि॥१३॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०ज्ञानविचारयोगोपदेशोनामत्रयोदशःसर्गः॥१३॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अस्तितावदनंतस्यतस्यक्वचिदयंकिल॥जगद्रूपःपरिस्पंदोमृगतृष्णामराविव॥१॥तत्रकारणतांयातोब्रह्माकमलसंभवः॥ स्थितःपितामहत्वेनसृष्टभूतभरभ्रमः॥२॥तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः॥ऋक्षचक्रेध्रुवधृतेनिवसामियुगंप्रति॥ ३॥ सोहंकदाचिदास्थानेस्वर्गेनिशतक्रतोः॥ श्रुतवान्नारदादिभ्यःकथांसुचिरजीविनाम्॥४॥कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह॥शातातपोनाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः॥५॥मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि ॥ अस्तिकल्पतरुःश्रीमाञ्छृंगेचूतइतिश्रुतः॥६॥

भ्यासयुक्तितःसमाहितस्थितिःसन्विगलितगीर्वागगोचरनिरतिशयानंदरूपोभूत्वानिवत्स्यसिस्थास्यसि ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुरससच्छृंगस्यात्रभुशुंडस्यदिदृक्षया ॥ वसिष्ठगमनमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तुतंप्राणायामादियोगक्रमभुशुंडोक्तिप्रपंचनेनविस्तराद्वर्णयिष्यन्भुशुंडाख्यायिकामारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ तस्ययोगिविश्रांतिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यक्वचिदविद्यावृतप्रदेशेपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेर्जगद्रूपोब्रह्माडाकारःपरिस्पंदोविवर्त्तः ॥ १ ॥ तत्रब्रह्मांडेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः ॥ २॥ ऋक्षचक्रेनक्षत्रचक्रेसप्तर्षिलोके ॥ युगशब्देनयुगसमूहोवैवस्वतमन्वतरंलक्ष्यते ॥ ३ ॥ शतक्रतोरिंद्रस्यआस्थानेसभायाम् ॥ ४ ॥ मौनीअल्पभाषिता ॥ मानीमाननार्हःप्रमाणकुशलश्च ॥ ५ ॥ यदुवाचतदाह ॥ मेरोरित्यादिना ॥ पद्मरागमयेशृंगेदिविनभोदेशेचूतइतिश्रुतोविश्रुतःकल्पतरुरस्ति ॥ ६ ॥

कल्धौतहेमकृच्येतन्मयीभि कल्पलताभि श्राते ॥ ७।८॥९॥ यतोविश्रांतमतिरतएवशांत ॥ १० ॥ तत्तथाविधवीर्यंजीवितसाधनदशायांपुण्यंफलदशायामुदयपरमपुरुषाया
श्युदयपुरुषगमेत् ॥ संभावनायांलिङ् ॥ ११ ॥ भूयोपिमयापृष्टेनतेनशातातपेनइतिउक्तप्रकारेणैवभुशुंडोवर्णित ॥ मधुक्तेःप्रशंसाभावमत्सरशंकांवारयति ॥ सत्यमुक्तवानिति
॥ १२॥१३॥१४॥ तदवर्गंगवर्णयति ॥ रत्नेत्यादिना ॥ रत्नैर्गैरिकैश्चकांतेन ॥ मध्वासवमयुक्तेनरसेनमदेनेवककुभादिशांगणरञ्जयन्लोहितीकुर्वन् ॥ क्षीबाहिलोहितायमानाःप्र
सिद्धा ॥१५॥ कल्पांतज्वलनादुद्गतानांज्वालानांपिंडएवाद्रि सपन्नइवेत्युत्प्रेक्षा॥ संचितरोभोपचितम् ॥ इंद्रनीलानांशिखाइवऊर्ध्वप्रसृता प्रभाएवधूमायस्येत्युत्प्रेक्षायामुप

तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणस्कंधकोटरे ॥ कलधौतलताप्रोतेविद्यतेविहगालय ॥ ७॥ तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायस ॥ वी
तरागोबृहत्कोशेब्रह्मेवनिजपंकजे ॥ ८ ॥ सयथाजगतांकोशेजीवतीहसुराश्चिरम् ॥ चिरजीवीतथास्वर्गेनभूतोनभविष्यति ॥ ९ ॥ सदी
र्घायु सनीराग सश्रीमान्समहामति ॥ सविश्रांतमतिःशांत सकांत कालकोविद ॥ १० ॥ सयथाजीवतिस्वगस्तयेहयदिजीव्यते ॥ त
द्भवेज्जीवितपुण्यदीर्घंचोदयमेवच ॥ ११ ॥ इतितेनभुशुंडोसौभूय पृष्टेनवर्णित ॥ यथावद्देवदेवानांसभायांसत्यमुक्तवान् ॥ १२ ॥ कथाव
सरसशांतावथयातेसुरव्रजे ॥ भुशुंडविहगद्रष्टुमहंयात कुतूहलात् ॥ १३ ॥ भुशुंड संस्थितोयत्रमेरोःशृंगतदुत्तमम् ॥ सप्राप्तवान्क्षणे
नाहपद्मरागमयबृहत् ॥ १४ ॥ रत्नगैरिककांतेनतेजसावह्निवर्चसा ॥ मध्वासवरसेनेवरञ्जयत्ककुभांगणम् ॥ १५ ॥ कल्पांतज्वलनो
ज्ज्वालापिंडाद्रिमिवसंचितम् ॥ इंद्रनीलशिखाधूममालोकारुणितांबरम् ॥ १६ ॥ सर्वेषामेवरागाणांराशिमद्राविवस्थितम् ॥ सर्वसं
ध्याभ्रजालानांघनमेकमिवाकरम् ॥ १७ ॥ उत्क्रांतिकुर्वतोमेरोर्ब्रह्मनाड्येवनिर्गतम् ॥ मूर्धानमागतकांतवाडवंजठरानलम् ॥ १८ ॥
सुमेरुवनदेव्येवनवालक्तकरंजितम् ॥ लीलयादातुमिंदुखेनीतहस्तशिखांगुलिम् ॥ १९ ॥ ज्वालाभिरिवमालाभिररुणाभि पयोमुखम् ॥
खगंतुमिवसस्पंदशैलस्यमिववाडवम् ॥ २० ॥

पत्ति ॥ १६ ॥ सर्वेषांरागाणांलौहित्यानांसर्वेषांमाणिनांरागाणांवासनिष्ठाभावा ॥ १७ ॥ ब्रह्मनाड्यासुषुम्नयाउत्क्रांतियोगेनब्रह्मरंध्रंभित्त्वानिर्गमनंकुर्वतश्चिकीर्षतोमेरोर्जठ
राग्निर्गतंमूर्धानंशिर प्रदेशमागतंवाडवंवडवाग्निकल्पजठरानलमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥ १८ ॥ सुमेरुवनदेव्यालीलयाक्रीडाकौतुकेनइंदुमाराहुपदीदुखेनीतप्रसारितमलक्तकर
संजितहस्तस्यशिखाग्रसहमनंगुलिजातमिव ॥ १९ ॥ मालाभिरिवपंक्तिताभिर्ज्वालाभिःखंगंतुमिवसस्पंदचलितमतएवशैलस्यपर्वतनाडवंह्यपाहकत्वावच्छिन्नोभापाड्ग्नि
पयोमुखेपरस्तथाविधंवाडवंबालानलंबंधिनश्चाग्निमिवस्थितम् ॥ संगमप्रेपयोनिर्गरीयकमुखेअपयामेयस्य ॥ २० ॥

कचद्दलांशुनखाग्राभिस्त्रिभिः शृगाग्रांगुलिभिस्ताराअश्विन्यादी स्पर्ष्टुंस्पृष्ट्वागणयितुमिवआकाशंपरिचुंबन्त्यामुत्वदिवउन्नतम ॥ २१ ॥ मुरजावाद्यभेदाः ॥ पुनर्वनभूम्याभृ तानापुष्टानानवनलक्ष्मीणानृत्यमडपमिवस्थितम ॥ ध्वनत्षट्पदपेटकभ्रमरसमूहोयस्मिन् ॥ २२ ॥ दंतपक्तिवद्धिकसत्यातालपत्राणामावल्ल्याापंक्त्या ॥ उदारौमदमन्मथौसर्वप्रा णिनायस्मिन् ॥ २३ ॥ तापसत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ वरेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पारऊर्ध्वावधिम् ॥ २७ ॥ सितहरितादिवर्णैर्वनकुसुमराशिलक्षणैः प्रतिदिननवैरंगैरंजकद्रव्यैर्दिविव्योम्नि विहितानिलिखितानीवअमलानिचित्राणियेनतथाविधममरयुवतिवर्गस्यलीलाचलक्रीडापर्वतभूतमेस्वशिरः शृगमहमद्राक्षमितिप्राक्तनचतुर्दशश्लोकेसर्वेषामन्वयः ॥ २८ ॥

ताराःस्प्रष्टुमिवाकाशमंगुलीभिरिवत्रिभिः॥ कचदंशुनखाग्राभिःपरिचुंबद्दिवोन्नतम् ॥ २१ ॥ गर्जज्जीमूतमुरजंभूतनानांतुमंडपम् ॥ ह सत्कुसुमगुच्छाढ्यंध्वनत्षट्पदपेटकम् ॥ २२ ॥ दंततालदलावल्ल्यापरिहासादिवस्फुरत् ॥ दोलालोलाप्सरोवृंदमुदारमदमन्मथम् ॥ २३ ॥ शिलाविश्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरम ॥ वरांबराजिनंशुभ्रगंगायज्ञोपवीतिच ॥ २४ ॥ तापसंपिंगलमिववेणुदंडधरंस्थितम् ॥ गंगा निर्झरनिर्ह्रादिलतागृहगतामरम् ॥ २५ ॥ गंधर्वगीतसुभगमामोदमधुरानिलम् ॥ फुल्लहेमांबुजोत्तंसंताराररत्नविभूषितम् ॥ २६ ॥ व्यो म्नःपारमिवप्राप्तंपिंगलंमेरवंशिरः ॥ २७ ॥ सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः ॥ दिविविहितामलचित्रंलीलाचलममर युवतिवर्गस्य ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भुशुंडाख्यानेमेरुशिखरवर्णनंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुंतलेतस्यमूर्द्धनि ॥ कल्पांगमहमद्राक्षंशाखाचक्रमिवस्थितम् ॥ १ ॥ पुष्परेण्वभ्रवलितंरत्नस्तबकदंतु रम् ॥ उत्सेधनिर्जिताकाशंशृंगेशृंगमिवार्पितम् ॥ २ ॥ ताराद्विगुणपुष्पौघंमेघद्विगुणपल्लवम् ॥ रश्मिद्विगुणरेण्वभ्रंतडिद्विगुणमंजरीम् ॥ ३ ॥ स्कंधेषुकिन्नरीगीतद्विगुणभ्रमरस्वनम् ॥ दोलालोलाप्सरोलोकद्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शृगेकल्पतरुश्चूतःपुष्पपक्ष्यादिसंपद ॥ स्कंधेकाककुलंतत्रभुशुंडश्चेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ कुसुमापूर्णानिकल्पाभ्राण्येवकुंतलाःकेशावल्लिस्तथाविधेतस्यशृगस्यमूर्धनिशिरोदेशेप्राणिनामभिलषितार्थपूरणायकल्पंतइतिकल्पान्यंगानिशाखाद्यवयवायस्यतथाविधप रितःसमप्रसृतशाखापंक्तित्वाच्छाखाचक्रमिवस्थितम् परवैचित्र्यमागतमित्यंतद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमर्थात्शातातपोक्तचूततरुमहमद्राक्षमितिसंबंधः ॥ १ ॥ पुष्परे णुलक्षणैरभ्रैर्वलितंव्याप्तम् ॥ उत्सेधऔन्नत्यम् ॥ शृगेप्राग्वर्णितमेरुशृगे ॥ २ ॥ नकेवलमुत्सेधेनैवनिर्जिताकाशंकिंतुताराादिद्विगुणपुष्पौघादिनापीत्याह ॥ तारेति ॥ तडिद्द्वि गुणमंजरीमितिनपुंसकत्वेतिकपिनकपीतिह्रस्वनिषेधश्छांदसःकपोलोपः ॥ ३ ॥ दोलालोलाप्सरोलोकानामोष्ठकरपदपल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

कामकृत्वात्सैरविहारार्थकृतविहगमवपे सिद्धगधवसघातैर्द्विगुणयथास्यात्तथाउत्थानिष्पन्नाविहगमायस्मिन् ॥ रत्नकांतिलक्षणयाअच्छनीहारद्विगुणयात्वचावृतांशुकपरि
हितवगमिवस्थितम् ॥ ५ ॥ ओमित्यातिशयेनचंद्रविंबसमाश्लेषात्मनरसपूर्वैर्वद्विगुणांगानिअतएवबृहंतिफलानियस्य ॥ स्कंधमूलेषुसंलीनैःकस्याभैर्द्विगुणीकृतानीवपत्राणि
यस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ अप्सरोलक्षणभ्रमरीभिर्वलयस्वने कटककणितैर्भृंगानुत्साय्यगृहीता कुसुमानामांतरामकरंदा यस्य ॥ चकार प्राक्तनविशेषणैरस्यसमुच्चयार्थ ॥ ८ ॥ ज
गज्जालंभ्रमतोहंमिवस्थितम् ॥ अनंतानामनवधीनांदशानामाशानांदिशोपरिपूरकम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अशुकादिव्यवधैरभिख्याकाम्यमिषार्थिकामपूरकम् ॥ लतानांविलसन

मिद्धगधवसघातद्विगुणोत्थविहगमम् ॥ रत्नकांत्यच्छनीहारद्विगुणत्वग्वृतांशुकम् ॥ ५ ॥ चंद्रबिंबसमाश्लेषद्विगुणांगबृहत्फलम् ॥ मू
लसंलीनकस्याभ्रद्विगुणीकृतपत्रकम् ॥ ६ ॥ सुरसंवलितस्कंधपत्रविश्रांतकिन्नरम् ॥ निकुंजकुंजजीमूतकच्छसुप्तसुरादिकम् ॥ ७॥
स्वाकारविपुलभृंगानुत्सायवलयस्वने ॥ अप्सरोभ्रमरीभिश्चगृहीतकुसुमांतरम् ॥ ८॥ सुरकिंनरगंधर्वविद्याधरवरान्वितम् ॥ जगज्जा
लमिवानंतदशाशाकाशपूरकम् ॥ ९ ॥ नीरधकलिकाजालंनीरधमृदुपल्लवम् ॥ नीरधविकसत्पुष्पंनीरधवनमालितम् ॥ १० ॥ नीरधम
जरीपुंजनीरधमणिगुच्छकम् ॥ नीरधांशुकरत्नाढ्यलताविलसनाकुलम् ॥ ११ ॥ सर्वत्रकुसुमापूरे सर्वत्रफलपल्लवे ॥ सर्वामोदरज पु
जे परवेनिच्यमागतम् ॥ १२ ॥ तस्यकक्षेपुकुंजेपुलतापत्रेपुपर्वसु ॥ पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् ॥ १३ ॥ निशानाथक
लाखंडमृणालशकलैधितान् ॥ अर्जुनाभोजिनीकंदकवलान्ब्रह्मसारसान् ॥ १४ ॥ विरंचेरग्रहंसानांपोतकान्सामगायिन ॥ ॐकार
वेदसुब्धोब्रह्मविद्यानुशासनान् ॥ १५॥ उद्गीर्णमंत्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् ॥ अस्थिनैकतद्विरपुंजनीलमेघसमोपमान् ॥ १६॥
दवैनिरीक्षितान्नित्ययज्ञवेदिलतादलान् ॥ शुकान्काशानवाञ्छ्यामाञ्छिशून्छिखिशिखाशिखान् ॥ १७॥ गौरीरक्षितबर्हौघान्कौ
मारान्वरबर्हिण ॥ स्कंदोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥ १८॥

लास्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कक्षेपुस्कंधशाखासंधिपु ॥ कुंजेपुलतावनशाखापेपु ॥ १३ ॥ विहगेषुविशेषमाह ॥ निशानाथेति ॥ निशाकरकलानांखंडामृणालशकलानीव
तैरेधितान्वर्धितान् तथाअर्जुनाःशुभ्राअभोजिनीकंदाअपिकवलानिग्रासायेषांतथाविधान् ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान्हंसान् ॥ १४ ॥ ॐकारस्यवेदानांचरहस्यार्थालोचनस
हायत्वात्तुब्धोमिभूतान्परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनगुरुमुखाद्विधिनाध्ययनयेषाम् ॥ १५॥ अग्निवाहनशुकांस्तद्वर्णयति ॥ उद्गीर्णेत्यादिना ॥ अस्थिशस्व नैकाप्यनेका
नितद्विरपुंजाभिनीलमेघाभ्रवर्णत समाउपमायेषाम ॥ १६ ॥ यज्ञवेदिपुआसीर्णानांहरितकुशलतानांदलानीवस्यामान्हरितान्कृशानुरग्निस्तद्वाहनभूतान्शुकानहंदृष्टवानि
त्यन्वयानुषज्यते ॥ मयूरपोतान्वर्णयति ॥ शिखिनित्यादिना ॥ शिखिन अग्नेःशिखेवभास्वरा शिखायेषाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

व्योम्नैवजातानांतत्रैवनष्टानांमरणपर्यंतंभूयाननंतरतःअतएवबलाधिक्यान्महतामतएवव्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानांपक्षिजातिभेदानांनित्यंक्रीडासहायत्वाद्बंधून् आबद्धनि लयानूकृतनीडान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भूतौघप्राणिजातम् ॥ तत्रतस्मिन्वृक्षे ॥ २२ ॥ पुष्टानिघनानिपत्राणियस्याः ॥ २३ ॥ कालेदक्षिणशाखादर्शनानंतरकालेकाको लाद्रोणकाकाख्याःकाकजातिभेदास्तेषांवलयंमंडलम् ॥ कल्पांतानिसवर्तमेघास्तदोघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्यकृतांजनानांयोषिताभोग्यानामप्सरसांस्वर्गैरति सुखभोगयोग्येस्कंधकोटरेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ शात्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः ॥ २६ ॥ मेघावातेनवायुनासमेनसमभागेनविभेद्यच्छित्त्वाअपसारिताःकोटरेप्रवेशि

व्योम्नैवजातनष्टानांमहतांव्योमपक्षिणाम् ॥ बंधूनाबद्धनिलयाञ्छरदभ्रसमाकृतीन् ॥ १९ ॥ विरंचिहंससजानन्यानन्यानग्निशुकोद्भ वान् ॥ कौमारबर्हिजानन्यानन्यानंवरपक्षिजान् ॥ २० ॥ द्वितुंडांश्चभरद्वाजान्हेमचूडान्विहंगमान् ॥ कलविंकबलान्गृध्रान्कोकिलान् क्रौंचकुक्कुटान् ॥ २१ ॥ भासचाषबलाकादीन्बहूनन्यांश्चराघव ॥ भूतौघंजगतीवाहंदृष्टवांस्तत्रपक्षिणः ॥ २२ ॥ दक्षिणस्कंधशाखा यांस्थितायांवैदवीयसि ॥ अथाहंदृष्टवान्पुष्टपत्रायामंबरस्थितः ॥ २३ ॥ कालेकाकोलवलयंमंजरीजालमालितम् ॥ लोकालोकाचले रण्येकल्पाभ्रौघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ तत्रपश्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ विचित्रकुसुमास्तीर्णेविविधामोदशालिनि ॥ २५ ॥ पुण्य कृद्योषितांस्वर्गेप्रियस्तबकवासिताः ॥ अपरिक्षुभिताकाराःसभायांवायसाःस्थिताः ॥ २६ ॥ विभेद्यमेघावातेनसमेनेवापसारिताः ॥ तेषां मध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः ॥ २७ ॥ मध्येचकाचखंडानामिंद्रनीलइवोन्नतः ॥ परिपूर्णमनामानीसमःसर्वांगसुंदरः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ चिरजीवीतिविख्यातश्चिरजीवितयातया ॥ २९ ॥ जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुंडइतिविश्रुतः ॥ यु गागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ॥ ३० ॥ प्रतिकल्पंचगणयन्खिन्नश्चक्रपरंपराम् ॥ जन्मनांलोकपालानांशर्वशक्रमरुत्वताम् ॥ ३१ ॥ संस्मर्तासमतीतानांसुरासुरमहीभृताम् ॥ प्रसन्नगंभीरमनाःपेशलःस्निग्धमुग्धवाक् ॥ ३२ ॥ अव्यक्तवक्ताविज्ञातानिर्ममोनिरहंकृ तिः ॥ सुहृद्बंधुस्तथामित्रंमृत्युपुत्रोगुरुप्रभुः ॥ सर्वदासर्वथासत्यंसर्वसर्वस्यसंस्तवे ॥ ३३ ॥

ताइव ॥ २७ ॥ मानीमान्यः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदस्यावधानेननिरोधेन ॥ तयाप्रसिद्धतमया ॥ २९ ॥ ३० ॥ लोकपालप्रायपाठात्शर्वाईशानाःशक्राइंद्राःमरुत्वंतोमरुत्स खाअग्नयस्तेषांजन्मनांचक्रपरंपरांगणयन्खिन्नोनिर्विण्णः ॥ ३१ ॥ पेशलश्चतुरः ॥ ३२ ॥ अव्यक्तानामस्फुटानांसूक्ष्मतमार्थानांस्फुटीकृत्यवक्ता ॥ यतस्तेषांविज्ञातामृत्योः पुत्रइवपरमप्रियः ॥ बुद्ध्यागुरोर्बृहस्पतेरपिप्रभुःसमर्थः ॥ कुतोयंसर्वेषांसुहृदादिस्तत्राह ॥ सर्वदेति ॥ यतोयंसर्वस्यप्राणिजातस्यसर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथासर्वप्रकारेणापिस र्वदासत्यंसर्वस्यसंस्तवेवर्णनप्रसंगेचसर्वमतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पक्ष्म्पादिविशरणानिलप्टानि ॥ त्वत्पुंडरीकस्यकुहरंहराकाशरूपइत्यर्थ ॥ तस्यभूताकाशशकाधारणायाह ॥ व्यवहारवेत्तेति ॥ सरःपक्षेत्हृदिमध्येपुंडरीकाणामाधारभूतंकु
हरंनिवासस्य ॥ वयःपक्षिणस्तपामव्यवहाराविश्रांतिस्तद्वेत्ता ॥ निर्मलतमत्वाच्छकठाशयश्री ॥१४॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचदश सर्गः ॥१५॥ किंचिद्विक्षो
पुरःवामवसिष्ठनपूजितनासनादिभिः ॥ भुशुंडजन्मकर्मादि कृतःप्रभोभवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथअहतस्यभुशुंडस्यपुरःस्थानअचलेनक्षुब्धमिवअपतअथानंतरम् ॥ १ ॥ किंचिद्विक्षो
भितसभइत्येतद्विवृणोति ॥ चुक्षोभेति ॥ वायसानामास्थानसभा ॥ २ ॥ अशंकितमवितर्कितासभावितागमनमपिमामाम ॥ अथसुखसामृत्रिकालदर्शित्वादेवेतिभाव ॥ ३॥

सौम्य प्रसन्नमधुरोरसवान्महात्माप्त्य सरोवरइवातरखद्वशैत्य ॥ हृत्पुंडरीककुहरव्यवहारवेत्तागांभीर्यमच्छमजहदकटाशयश्री
॥३८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडदर्शननामपंचदश सर्ग ॥१५॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥अथतस्याहमपतदीप्यमानवपु पुर ॥किंचिद्विक्षोभितसभ खान्नक्षत्रमिवाचले ॥१॥ चुक्षोभवायसास्याननीलोत्पलस
र ममम ॥मत्पातमदवातेनभूकंपेनेवसागर ॥२॥अशंकितमपिप्राप्तदर्शनान्मामनंतरम् ॥भुशुंडस्तुवसिष्ठोयप्राप्तइत्यवबुद्धवान् ॥३॥
पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघशावइवाचलात् ॥हेमुनेस्वागतमितिप्रोवाचमधुराक्षरम् ॥४॥सकल्पमात्रजाताभ्याकराभ्यांकुसुमांजलिम् ॥
मत्यमाशुतदवादान्मेघोहैमनिवोत्करम् ॥५॥इदमासनमित्युक्त्वानवकल्पतरुच्छदम् ॥उपानीतवतित्यक्तमृत्येवायसनायके ॥६॥
भुशुंडउत्थितेस्वीयकलापक्षेपुपक्षिपु ॥उपविष्टमुनिरहस्वास्वासनोन्मुखदृष्टिपु ॥७॥ समतात्स्वगवर्दनभुशुंडेनसमतत ॥तस्मिन्कल्पल
तापुंजेत्युपविष्टोहमासने ॥८॥ अर्घ्यपाद्यादिसप्राप्यभुशुंडस्तुष्टमानस ॥मामुवाचमहातेजा सौहृदान्मधुराक्षरम् ॥९॥ ॥भुशुंडउ
वाच ॥ ॥अहोभगवतास्माकप्रसादादर्शितश्चिरात् ॥दर्शनामृतसेकेनयत्सिक्ता सद्रुमावयम् ॥१०॥ मत्पुण्यचिरसभारप्रेरितेनत्व
याधुना ॥मुनेमान्यैकमान्येनकुतश्चागमन कृतम् ॥११॥ कच्चिदस्मिन्महामोहेचिरविहरतस्तव ॥अस्वहितेवसमतास्थिताचेतसिपाव
ने ॥१२॥ किमर्थमद्यागमनक्लेशेनात्माकदर्थित ॥वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोवक्तुमर्हसि ॥१३॥

मेघशाव मूर्ध्नोमेघश्वतियावत् ॥ ४ ॥ नवेप्रस्वागतोक्तिकाएव ॥ हिमवेघहैमशिशिरभासारोत्करमिव ॥ ५ ॥ स्वयं भृत्यैभृत्यद्वाराआसनानयनमकृत्वास्वयमेवासनमा
दरादुपानीतवतीत्यर्थ ॥ ६ ॥ उत्थितादिपूर्वान्वयि ॥ स्वीयाःकलाःकांतियुक्तपक्षसरतःपक्षायेषांतथाविधेषुपक्षिपुतत्सभावायसेषु ॥ ७ ॥ ततस्तदनंतरमहंभुशुंडेनसमुपविष्ट
॥ ८ ॥ ९ ॥ समारोनुपदः ॥ सद्रुमाःपुण्यवृक्षायमाणा कल्पवृक्षसहितावा ॥ वयमितिमिकृष्टजातितायोग्यतायास्यात्स्याप्याविशिष्टवचनम् ॥ १० ॥ कृतं कस्मात्वेगात
॥ ११ ॥ महामोहरूपाणामकार्यमगाति ॥ १२ ॥ आज्ञापनवचनश्रवणेउत्कानामस्माकंमाज्ञाम ॥ आज्ञांआज्ञाप्यमर्थम् ॥ १३ ॥

स्पष्टानिशाणोल्लेखनेनमणिवच्छोधितानि ॥ अतएवमालाद्याकारेणघटितानि ॥ देहेषुकांतानिमनोरमाणिब्रह्मादिशरीराणितन्मयानितद्विकारभूतानीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निलानीर
दामेघाएवपल्लवानिदशायस्य ॥ अंबरमाकाशंदिशइतियावत् ॥ अंबरवस्त्रम् ॥ ८ ॥ भ्रमंतीभिः शिवांगनाभिःक्रोष्ट्रीभिः पक्वैर्महामांसैर्नरामिषैर्बल्योदनैश्च आकुलम् ॥ याम
नगरादिभ्योबहिर्भूतम् ॥ भ्रमंतीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरंगनाभिः पक्वैर्महद्भिर्मृष्टतमत्वात्प्रशस्यैर्मांसौदनादिभोज्यैश्चाकुलंव्याप्तंसर्वदोषेभ्योबहिर्भूतमित्यपिश्लेषादारोप्य
ते ॥ ९॥ मातरोवक्ष्यमाणाः प्रेम्णाबध्नंतीतिबंधवः सदाक्रीडासहाया. ॥ १० ॥ चरतःपर्यायेणतत्तदंगभूषणायप्रसर्पंतः ॥ मसृणागकाःस्निग्धसर्वांगा ॥ दीप्यमानस्वर्णकांतयः
॥ ११ ॥ यस्यभैरवभीषणमाचरितंचरित्रम् ॥ तदेवावधुत्योदाहरति दृक्पातेत्यादिविशेषणैः ॥ १२ ॥ सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचिंतनेनैवस्वस्थीकृतजगज्जातंयेनतथाविधमत
एवस्वव्यापारःसमाधिस्तस्यचेतोयस्यतथाविधस्ययस्ययदृच्छयासमाधिभंगेयःकरस्पंदःसोप्यासुराणिपुराणिक्षिणोत्यसुरैस्सहनाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथाविधोभवतीतिवि

निर्मलानिजितेंदूनिमृष्टानिघटितानिच ॥ यस्यास्थीन्येवरत्नानिदेहकांतमयानिच ॥७॥ सुधाकरसुधाधौतंनीलनीरदपल्लवम् ॥ तारका
बिंदुशबलंयस्यचांबरमंबरम् ॥८॥ भ्रमच्छिवांगनापक्वमहामांसोदनाकुलम् ॥ बहिर्भूतंगृहंयस्यश्मशानंहिमपांडुरम् ॥ ९ ॥ कपा
लमालाभरणाःपीतरक्तवसासवाः ॥ आंत्रस्रग्दामवलिताबंधवोयस्यमातरः ॥ १० ॥ प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरंतोमसृणांगकाः ॥ भुज
गावलयायस्यप्रकचत्कनकत्विषः ॥ ११ ॥ दृक्पातदग्धशैलेंद्रंजगत्कवललालसम् ॥ भैरवाचरितंयस्यलीलासंत्रासितासुरम् ॥ १२॥
स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्यचेतसः ॥ यदृच्छयाकरस्पंदोयस्यासुरपुरक्षयः ॥ १३ ॥ एकाग्रमूर्तयःस्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ॥ स्वश
नायस्यतेशैलाःसरसाअपिनीरसाः ॥ १४ ॥ शिरःखुराःखुरकराःकरदंतमुखोदराः ॥ ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्चप्रमथायस्यलालकाः ॥ १५ ॥
तस्यनेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ॥ यथागणास्तथैवान्याःपरिवारोहिमातरः ॥ १६ ॥ नृत्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणान्विताः ॥
चतुर्दशविधानंतभूतजातैकभोजनाः ॥ १७ ॥

शेषः ॥ १३ ॥ यस्यसमाधिकालेप्रसिद्धमैकाग्र्यपृथिवीशैलरूपतन्मूर्तिषुप्रत्यक्षदृश्यतइत्याशयेनाह ॥ एकाग्रेति ॥ स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिता.रसापृथिवीरसोजलंचत
त्सहिताइतिसरसाअपिस्वशना.शोभनाशनतृप्ताइवनीरसाअशनायापिपासादितृष्णाशून्यास्तेप्रसिद्धामेरुहिमवदादयःशैलायस्यहरस्यएकाग्रभूताध्यानमूर्तयःप्रसिद्धाइत्यर्थः
॥ १४ ॥ इदानींतस्यगणान्सर्वांगेषुसर्वशक्तिमतोवर्णयति ॥ शिरइति ॥ शिरांसिखुराधावनखंडनादिखुरशक्तिमंतियेषाम् ॥ तथाखुराश्चकराविचित्रशिल्पादिकरशक्तिमंतोये
षाम् ॥ तथाकराश्चदंतमुखोदरचर्वणभक्षणावपनादिशक्तिमंतोयेषाम् ऋक्षाभल्लूकाउष्ट्राअजाअहयःसर्पास्तेषामिववक्त्राणियेषांतथाविधाःप्रमथायस्यलालकाःक्रीडासहा
याइत्यर्थः ॥ यथागणास्तथैवसर्वांगेषुसर्वशक्तिमत्योनानाकाराननाश्चमातरस्तस्यपरिवारः ॥ १६ ॥ भुवनसंख्ययाचतुर्दशविधानिस्वसंख्ययाअनंतानिभूतजातान्येकंमुख्य
भोजनमन्नयासाम् ॥ १७ ॥

वादिनां विश्रांतधी। अत परमानन्दघूर्णित ॥ समारेजन्ममयपातथाविधानांसवस्तूनामाविभावतिरोभावीतत्तस्मिन्मिसमायातस्यमात्मतस्वंच जानातीति आविभावतिरोभावत
ज्ञ ॥ ५ ॥ प्रियमधुरंमधवणोभिर्गीणामानमिवद्धपवाक्यस्य साक्षात्कारमाभात्सकलभयापहरंस्वयमलेमजगदुद्धारायनवशरीरमाश्रित अतएवसहजानंदप्रहर्षयुक्तो
॥ ६ ॥ सभ्रमुखोमामाभतिशुद्धममृतमखिलनिजस्वरूपमनुज्झितसभ्रमेणात्यक्तवि
भगुरुप्रश्नावसरकथनावसरेतेनसायानेनवदननाभिरामरूप सम्मितमादेनिपरेणाम्वय ॥ यथामुग्ध मुग्धरोमेघ स्तनितेनस्वगर्जितरवेणमधुपमकरवपानरसिकभ्रमरभतितवेषाहृतह
नयारथागम्याहरिहरिकारणक्रमणकथयितुममलगिरादर्वक्ष्यमाणमानमाह ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० निर्वा० पू० सप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥
न ॥ यथायवागतप्रपृष्ठप्रश्नानरसिकमयितदुक्तिर्नोपदेशः किलनुवावमात्रमितिभाव ॥ ७ ॥
स्वजन्मपरनुमयारोहरलक्षणमानुका ॥ मासोपानोत्तवाम्मात्रा भृगुङेनाभवर्णिता ॥ १ ॥ नत्रकस्मिन्कुलेभवान्जात इतिप्रथमप्रश्नस्योत्तरवक्तुभूमिकांरचयति ॥ अस्तीत्या

परिविश्रांतधीभ्रांत परमानन्दघूर्णित ॥ आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञ संसारजन्मनाम् ॥ ५ ॥ सरभसवदनाभिरामरूप प्रियमधुरोचित
गानल्पवाक्य ॥ स्वयमिवनवमाश्रितशरीरमकलत्रयापहरंप्रहर्षयुक्त ॥ ६ ॥ इदममलगिरासमादिशुद्धममृतमनुज्झितसभ्रमक्रमे
ण ॥ कथयितुमखिलनिजंस्वरूपंमधुपमिवस्तनितेनमुग्धमेघ ॥ ७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडस्वरूपव
र्णनंनाममनदश सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ अस्यास्मिञ्जगतिश्रेष्ठ सर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवा
भिवंदित ॥ १ ॥ षट्पदश्रेणिनयनायस्यांचलयकस्तनी ॥ विलासिनीशरीरार्धेलताभूततरोरिव ॥ २ ॥ हिमहारसितायस्यलहरीस्तव
कोभिता ॥ आवेष्टितजटाजूटागंगाकुसुममालिका ॥ ३ ॥ क्षीरसागरसंभूत प्रस्नुतामृतनिर्भर ॥ प्रतिबिंबकर श्रीमान्यस्यचूडामणि
शशी ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चन्द्रप्रस्रवेणामृतीकृत ॥ यस्येन्द्रनीलवत्कालकूट कंठेविभूषणम् ॥ ५ ॥ धूलिलेखामहावर्तस्वच्छपावकसंभ
वम् ॥ परमाणुमयंभस्मयस्यस्नानजलंसितम् ॥ ६ ॥

दिना ॥ सर्वेषांनाकनिवासिनामभ्यसप्ताशानभ्यवस्थादिगुणैरुत्कृष्टतमावानामपिदेवदष्यउपास्यश्चदेवानदिविभिस्तादिभिरप्याश्रित सवत सदामवदितोनमस्कृतस्तुतश्चेतिभि
त्रिभिश्चपदै सर्वाशापिनस्वैषोत्कर्षपरमावधित्वमितिनिर्दिशमम ॥ अनेनाथाद्वक्ष्यमाणश्रवविचारभेमंगलमपिकृतबोध्यम ॥ १ ॥ षट्पदानांश्रेणिरिवनयनानियस्याः ॥ २ ॥ हि
मनिरहारदवसितालहरीलसर्णसर्वकशभिनापूरितागुंफितेनियाचन् ॥ ३ ॥ प्रतिबिंबकरोसर्पभूतश्चूडामणि ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चन्द्रस्यामृतप्रस्रवेण निरस्तविषशक्तिरा
हितमजीवनशक्तिमचेन्दमर्तीकृत ॥ ५ ॥ तथायस्यस्वच्छास्वाक्षिपावकाजगत्प्रलयहेतो संभवतीतितथाविधधूलिलेखाधूलिमेघविरूपामहातभ्रलयवात्यावर्तायस्मात्तथावि
धे स्थूलसूक्ष्मानामक्षमभस्मवेशकमेणपरममस्थाम्यकमात्रपरिशोषात्परमाणुमय सितशुभ्र तत्सादिविम्बापवलक्ष्मजलदावितत्वात्स्नानजलंमायातस्यजलपस्यमायाश
यसमयमनाविभूषणमित्यनुषज्यते ॥ इह वस्तुम्यनभजनिभासितोद्भूतनविधिनितिनवस्तावः ॥ ६ ॥

ध्वनंतःशैलागृहाश्वयस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथा ॥ चंद्रोदयरागेणरजतूरववत्ध्वनत्त्वसमुद्रवारीवजगर्जुः ॥ ३४ ॥ चंदनादिनारक्तवसासवादिनावाचर्चितान्यनुलिप्तानिपु
ष्टान्यगानिशिरआदिखुरपर्यंतानियथास्युस्तथापानपपुः ॥ ३५ ॥ तासामुन्मत्तवृत्तान्येवकानिचिदभिलपन्नुपसंहरति ॥ पपुरिति ॥ पपु पेयानि ॥ अपुःपरस्पररक्षुः ॥ पर
स्परमुखेअग्रौवाअहौषु. ॥ अपवृत्तंपरिवृत्तस्वाचारशिक्षयाअपगतसद्वृत्तंवा ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥
ब्रालीहृस्यांचद्वयोगात्स्वजन्मभातृभिःसह ॥ ब्राह्म्याःप्रसादाज्ज्ञानाभिःपितुःस्थानाभिरुच्यते ॥ १ ॥ तासांमातॄणाम् ॥ वाहावाहनभूताश्वडादयः ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्नुत्सवे

अन्याजगुर्ध्वनच्छैलगृहमापानतोषिताः ॥ वारीवरववद्वंजज्जगन्मंडलकोटरे ॥ ३४ ॥ अन्याःपानंपपुःपुष्टचर्चितांगशिरःखुरम् ॥ ली
लाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ॥ ३५ ॥ पपुरुदगुरथोच्चैःसत्वराजग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः ॥ नन्तुरनिशमादुःस्वादुमां
संचद्व्यस्त्रिभुवनमपवृत्तंचक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०भु०मातृव्यवहारवर्णनंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥
भुशुंडउवाच ॥ ॥ इत्युत्सवेवर्त्तमानेतासांवाहास्तउत्तमाः ॥ तथैवमत्ताजहसुर्ननृतुःपपुरप्यसृक् ॥ १ ॥ तत्रैकत्रासवोन्मत्ताःकाश्चिन्न
नृतुरंबरे ॥ रथहंस्यःस्थिताब्राह्म्यःकाकश्चालंबुसारथः ॥ २ ॥ नृत्यंतीनांचहंसीनांपिबंतीनामथासवम् ॥ तलेचाब्धितटानांतुरतिःसम्य
गजायत ॥ ३ ॥ संजातरतयोमत्ताःसर्वाहंस्यःक्रमेणताः ॥ रेमिरेसहकाकेनाप्यथमत्तास्तदाकिल ॥ ४ ॥ समानांकुलहंसीनांदयितोवा
यसस्त्वसौ ॥ क्रमेणारमतैकत्रयावदन्योन्यमीप्सितम् ॥ ५ ॥ अथतागर्भधारिण्योबभूवुरतितोषिताः ॥ देव्यश्चकृतनृत्यास्ताःसुप्रशां
तमथाययुः ॥ ६ ॥ ददुरोदनतांयातामीश्वरायप्रियामुमाम् ॥ भोजनायमहामायादेव्यस्ताःशूलपाणये ॥ ७ ॥ प्रियांमेभोजनेदत्तेत्येवं
चशशिशेखरः ॥ बुध्वाबभूवरुषितोयदामातृगणंप्रति ॥ ८ ॥ तदातास्तांसमुत्पाद्यस्वांगदानेनवैपुनः ॥ ददुर्भूयोविवाहेनपार्वतीमिंदुमौ
लये ॥ ९ ॥ ततोदेव्योहरश्चैवपरिवारस्तथैतयोः ॥ सर्वेसंतुष्टमनसःस्वांस्वामुपययुर्दिशम् ॥ १० ॥

ब्राह्म्योब्रह्माणीसवधिन्योरथहंस्य अलंबुसायारथोवाहनभूतश्चडाख्य काकश्च एकत्रस्थितानन्नृतुः ॥ २ ॥ अब्धितटानांवेलानांतलेसमभूप्रदेशेइतिउद्दीपनविभावोक्तिः ॥
रतिरनुराग. ॥ ३ ॥ मत्तत्वादेवोत्कृष्टजातीनामपिहंसीनांनिकृष्टजातीयेनापिकाकेनसहरतिरनुचितापिसपन्नेतिसूचनायापिशब्दः ॥ ४ ॥ एकत्रेतिवीप्सितम ॥ एकैकस्यांह
स्यांयावदन्योन्यमीप्सितमिच्छापूर्तिस्तावदरमतेत्यर्थः ॥ अथकृतोत्सवकृत्यास्तादेव्योमातरश्चस्वमायाचेष्टाऽविमर्शात्सुप्रशांतमकुर्व्यंतरुद्वययुः ॥ ६ ॥ अतएवओदनतांया
तामुमांतस्मैईश्वरायभोजनायददुः ॥ ७ ॥ यथाशशिशेखरोमेप्रियाभोजनेदत्तेतिबुध्वामातृगणंप्रतिरुषितोबभूवतदातामातरस्तांपार्वतीस्वांगदानेनस्वस्वांगैःशिरआद्यैकैकाव
यवकल्पनेनपुनरुत्पाद्यभूयोविवाहेनपाणिग्रहणविधिनाददुरितिद्वयोरन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतयोर्देवीहरयोः ॥ मातॄणांदेव्यंशत्वेनैकीकारादेकशेषेद्विवचनम ॥ १० ॥

रक्तमेदोवसाश्चासवश्चसवरापेयायासाम् ॥ शरीरावयवा शवहस्तपादावयवःश्रजोयासाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्कम्पस्थानांतासांनामान्याह ॥ जयाचेत्यादिना ॥ देवतामातृ
देव्यः ॥ २० ॥ मनुरातकोटयस्तुयामुखाइत्यादिवद्वहुसस्यत्वेनासांप्रसिद्धेकथमष्टावित्युच्यतेतत्राह ॥ सर्वासामेवेति ॥२१ ॥ तासांमध्येसमीयाविपतेतस्यास्तुवाहनचकारस्य
काकोपिचतद्वनिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउक्तलक्षणामातर ॥ कनापिविहारहेतुना ॥ २४ ॥ चित्तिकाख्यद्वारासमाधीपरमार्थभूतत्वात्तत्त्वप्रकाशकपानोत्सवम्॥
वामस्रोतोवाममार्गेप्रपरशक्त्याराधनप्रकारस्तद्गतास्तुंबुरुनामानंरुद्रमूर्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिता ॥ तुंबुरुंरुद्रंवामस्रोतोवाममार्गस्तद्गताःसत्यआश्रिताइतिवा ॥ २५ ॥ २६ ॥

स्वरोष्ट्राकारवदनारक्तमेदोवसासवा ॥ दिगंतरविहारिण्यःशरीरावयवस्रज ॥ १८ ॥ वसतगिरिकूटेपुष्योस्रिलोकांतरेषुच ॥ अवटेषु
श्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनाम् ॥ १९ ॥ जयाचविजयाचैवजयतीचापराजिता ॥ सिद्धारक्तालंबुसाचउत्पलाचेतिदेवता ॥ २० ॥ सर्वा
सामेवमातृणामष्टवेतास्तुनायिका ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताःपरा ॥ २१ ॥ तासांमध्येमहार्हाणांमातृणांमुनिनायक ॥
अलंबुसेतिविख्यातामातामानदविपते ॥ २२ ॥ वज्रास्थितुडभेदास्यद्वनीलाचलोपम ॥ तस्यास्तुवाहनंकाकोवेण्यागरुडायया
॥ २३ ॥ इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिता ॥ कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वा केनापिहेतुना ॥ २४ ॥ उत्सवंपरमचक्रु परमार्थप्रकाश
कम् ॥ वामस्रोतोगताएतास्तुंबुरुंरुद्रमाश्रिता ॥ २५ ॥ पूजयित्वाजगत्पूज्यौदेवौतुंबुरुभैरवौ ॥ विचित्राया कथाश्चक्रुर्मदिरामदतो
पिता ॥ २६ ॥ अथेयमाययौतासांकथावसरतःकथा ॥ अस्मानुमापतिर्देव किंपश्यत्यवहेलया ॥ २७ ॥ प्रभावंदर्शयामोस्यपुनर्ना
स्मांस्त्वसौयया ॥ इष्टमाभमहाशक्तिःकरिष्यत्यवधीरणम् ॥ २८ ॥ इतिनिश्चित्यतादेव्योविवर्णवदनांगिकाम् ॥ उमामेववशीकृत्यप्रो
क्षयामासुराहृता ॥ २९ ॥ माययापहृतांभर्तुरंगादंगमुपागताम् ॥ तामालोलकचादिव्यःशेपुरोदनतांगताम् ॥ ३० ॥ पार्वतीप्रोक्षण
दिनेतस्मिस्तत्रमहोत्सव ॥ बभूवतासांसर्वासांनृत्यगेयमनोहर ॥ ३१ ॥ अत्यानदमनुद्दामरवमेवांबरवशा ॥ दीर्घावयवविक्षेपवि
कासिजघनोदरा ॥ ३२ ॥ अन्याजहसुरुद्दामतालस्वेडाघनारवम् ॥ लसदंगविकारघ्वनत्सगिरिकानना ॥ ३३ ॥

कथावसरतःपरस्परसंवादकथाप्रयुक्तरुद्रस्तुमामवहेलनप्रसंगेनकथाप्रावृत्ताययौ ॥ तामेवदर्शयति ॥ अस्मानिति ॥ २७ ॥ अथासौउमापतिर्दृष्टमाभामहतीशक्तिरस्मत्स
भावोयेनतथाभूत सन्अस्मानुदिश्यययाचुम अवधीरणमवहेलनानकरिष्यतितथाअस्यप्रभावंदर्शयामइत्यन्वय ॥ २८ ॥ उमांरुद्रशक्तिंवशीकृत्यस्वमूर्त्यंतरत्वात्स्वाधीनांकृ
त्वापशुपशुभिरसममेणात्तसाप्रोक्षयामासु ॥ विवर्णवदनांगिकामित्यनेनवदनादिमामावर्णांतरापादनेनसहसापत्याउमामाप्रोक्षितेतिपरिज्ञातुमशक्यत्वापादनंसूच्यते ॥ २९ ॥
रंगादुत्संगमध्यम ॥ रोदनतांगताकर्पुरोपुरिव ॥ मातृणामुमामूर्त्यंतरत्वेनतत्त्वात्तन्निमित्तस्यपापायोनास्तीतिहास्यक्रीडामात्रमनस्तुमूर्त्यवहेलनामपोदितेपि ॥ रोदनमानोस्त्वापि
सर्वतत्त्वमोक्षलेशरपायानतानताकर्तृमितिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तालःस्वनताकःक्ष्वेडार्णिकनादकाभ्यांचमारवंचयथास्यात्तथाजहसु ॥ ३३ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृत्तइत्यादिभिः ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेष ॥ अतएवशैलसंसदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमंबरमाकाशमेवांबरवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृत्तःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि॥२९॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः॥नागजातिद्वयस्यात्मानाकनायकभूषणः॥३०॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः॥ एषनित्यंदिग्भिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः॥३१॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्याकेंदुलोचनः॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः॥३३॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः॥उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम्॥३४॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत्॥ विद्यतेशृंगमपरोदिवाकरइवोदितः॥३५॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान्॥जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः॥ ३६ ॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयस्मिन्किलरमेसुताः॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम्॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति॥३९॥बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णंकाकपुत्रकैः॥शीतलाभ्यंतरंरम्यंपूरितंकुसुमोत्करैः॥४०॥ तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि॥भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ॥४१॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम्॥४२॥ तदुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसान्मुताः॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमिवस्थित कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरंतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतादेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवाद्यैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्याःस्थितिर्यस्मिन्नेवंविधआत्मास्वरूपयस्यतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

अतथाम्योगर्भिण्य ॥११॥ वत्सयत्योगर्भिण्य ॥१२॥ इतिउक्तातनुपहायसपारविहायनिर्विकल्पास्येसमाधानेसमाधी ॥१३॥अजस्यविष्णोर्नाभिसरोजस्यतिमूलेर्वरिष
स्यकमलस्याकरउत्पत्तिस्थानेविषरु ॥१४॥ नाभिकमलस्यपल्लवेकिसलयप्रदेशे ॥१५॥ गर्भाक्रांत्यापरिपक्वगभापायविशेषेणद्विधाजग्मु अभियत ॥ यथासारवत्सारवति ॥
प्यत्ययेनैव चपनम ॥ प्रत्याणानिस्वणरजतरवपराभ्यामभिर्यनतयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १९ ॥ ॥ सातस्य कथमयानित्यस्यप्रश्नस्योत्तरक्रमुपक्रमते ॥ मातृभिरितिमातृभिः स
द्बचिरमागधिताअस्माभिरितिशेष ॥ १९ ॥ तयातादृशनतस्यसाक्षात्कारफलेनअनुगृहीता स्म ॥ २० ॥ तिष्ठाम स्यास्यामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेविंध्यकच्छे ॥ २१ ॥ पू
अंतस्तयोश्चभूवुस्ताब्राह्म्याहस्योमुनीश्वर॥ वृत्तांतकथयामासुब्राह्म्यादेव्यायथास्थितम्॥११॥ ॥वात्स्युवाच॥ ॥हेवत्स्य सांप्रत
वत्सवत्योमेरयरुमणि॥ नममयाभवत्योहिस्वैरचरतसांप्रतम्॥ १२॥इतिगभालसाहमीरुक्तादेवीद्ध्यापरा ॥ निर्विकल्पसमाधाने
वाप्तीतस्थौयथासुखम्॥ १३॥ अजनाभिसरोजातवैरिंचकमलाकरे॥गभालसाविचेरुस्ताराजहस्योमुनीश्वर॥ १४॥ एवंविपध्ग
भात्तानाभीकमलपल्लवे॥ सुवतेस्मद्व्यंडान्ययवक्षयइवांकुरान्॥ १५॥ तानिकालेसमासाद्यततोंडान्येकविंशति ॥ गर्भाक्रांत्याद्वि
धाजग्मुर्ब्रह्मांडानावसारवत्॥ १६॥ अडभ्यस्तेभ्यएवद्विजातावयमिमेमुने॥ भ्रातरश्चवतनयावायसाएकविंशति ॥ १७ ॥तेसंजा
तागताद्वृद्धितस्मिन्कमलपल्लवे॥ संजातपक्षा संपन्नागगनोड्डयनेक्षमा ॥ १८॥ मातरं सहहसीभिर्ब्राह्मीभगवतीतत ॥ चिरमारा
धितास्मयस्माधिविरतामती॥ १९ ॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्यातत स्वयम्॥ तयांगानुगृहीता स्मोयेनमुक्तावयस्थिता ॥ २० ॥
सशांतमनम शांताएकांतेध्यानसंस्थितौ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेवयंगता ॥ २१ ॥ आलिंगितास्तत पित्रापूजितालघुसावय
म्॥ तयादृष्टा प्रसादेनसंस्थितास्तत्रसंयता ॥ २२॥ ॥चंडउवाच॥ ॥पुत्रा कच्चिदपर्यंतवासनातंतुगुंठितात्॥ भवंतोनिर्गतानूनम
स्मात्संसारजालकात्॥२३॥ नोचेद्वयभगवतींतदिमांभृत्यवत्सलाम्॥प्रार्थयामोयथायूयमवयज्ञानपारगा ॥२४॥ ॥काकाऊचु॥
तातज्ञातमलंज्ञेयंब्राह्म्यादेव्या प्रसादत ॥ किंत्वेकांतस्थितेस्थानमभिवांछामउत्तमम्॥ २५॥ ॥चंडउवाच॥ ॥सर्वरत्नगणाधार
समस्तसुरसंश्रय ॥ अस्तित्र्येयमहोत्सेधोमेरुर्नाममहीधर ॥ २६ ॥ लसच्चंद्रार्कदीपस्यभूतवृंदकलत्रिण ॥ ब्रह्मांडमंडपस्यातस्तंभ क
नकनिर्मित ॥ २७॥ सौवर्णचक्रपीठास्योरम्याकृशिखरांगुलि ॥ ध्वनद्वीपाब्धिवलयोभुवेवोन्नमितोभुज ॥ २८॥
जिताअलघुसाये ॥ संयता विनयादिगुणयुक्ता ॥ २२ ॥ संसारलक्षणाज्जालकात्पक्षिबंधनानायान्निर्गता कच्चिदितीष्टप्रश्ने ॥२३॥ तत्त्वदर्थम् ॥ भवयभविष्यथ ॥२४॥
एकांतस्थितरवस्थानस्ययोग्यस्थानमभिवांछाम ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेरुमेववर्णयति ॥ लसदित्यादिना ॥ भूतवृंदान्यभिसमूहैः कलत्रिणःकुटुंबिनोब्रह्मांडलक्षणस्यमंडप
स्यगृहस्यअत स्तंभोमध्यस्तंभ ॥ २७ ॥ सौवर्णेनचक्राकारेणपीठेनमूलधामसदृशेनभिपृथ्वीविस्तीर्णेनरम्या सप्तम्यःरत्नमयैरंगुलीभिरसावाशिखरास्येषांगुल्योयस्य
[illegible] ॥ ईदृशोमेरुभुवः ... ॥ २८ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृतइत्यादिभि॰ ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेष ॥ अतएवशैलससदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमंवरमाकाशमेवांवरवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधार॰ ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि॥ २९ ॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः॥ नागजातिद्वयस्यात्मानाकनायकभूषणः॥ ३० ॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः॥ एषनिस्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः॥ ३१ ॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्यार्केंदुलोचनः॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः॥ ३३ ॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः॥ उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम्॥ ३४ ॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत्॥ विद्यतेश्रृंगमपरोदिवाकरइवोदितः॥ ३५ ॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान्॥ जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः॥ ३६ ॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयस्मिन्किलरमेसुताः॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम्॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णंकाकपुत्रकैः॥ शीतलाभ्यंतरंस्वच्छंपूरितंकुसुमोत्करैः॥ ४० ॥ तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि॥ भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम्॥ ४२ ॥ तद्गुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमिवस्थित कल्पतरु॰ ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरंतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतांदेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवायैः ॥ ४४ ॥

---

१ नागजातिद्वयस्यस्था-स्थितिर्यस्मिन्नेवंविधआत्मास्वरूपयस्येतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

अस्माल्लोकाल्लोकांतरंस्वर्गस्तत्सुरमपरावतीम ॥ ४५॥ तमब्रह्मलोके ॥४६॥ गच्छतेतिआज्ञयाआशीर्वादेनेनाशिषा चएधितावर्धिता ॥४७॥ तपनवद्भास्वरा ॥४८॥ मौनयथा
स्यात्तथाअवस्थिता सदासमाधिपराइतियावत् ॥ ४९ ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ जातेति ॥ हेमहानुभाववयजाता ॥ यथावयथावद्बोधसमाप्य स्थितिमेतत्स्थाननिवासमाग
ताश्चेत्येतत्सर्वमयात्तरसर्वमखिलंयथास्यात्तथातेतुभ्यमुक्तम् ॥ अतःपरशेषेणावशिष्टेनकियत्पृष्टंतेसाधोयत्तस्मरसिकिंचेतिप्रश्नद्वयोत्तरेणाभ्येनवक्तव्यनिमित्तेनमांसम्य
गनुशाधिआज्ञापयतद्दपितुभ्यंवदिष्यामीत्यर्थ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू एकोनविंशतितम सर्ग ॥ १९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रतिकल्प
जगत्साम्यंमातॄणांनिधनतया ॥ प्रलयेपिभुशुंडोपस्थविपश्चस्थैर्यमुक्तवान् ॥ १॥ तत्रत्तस्मरसिकिंचेतिप्रश्नस्यविस्तरेणोत्तरवक्तुकामोवक्ष्यमाणबहुकल्पस्वजीवनोत्कर्षमक

परित्यज्यदिनाधीशलोकांतरपुरंगता ॥ स्वर्गमुल्लंघ्ययाता स्मोब्रह्मलोकंमुनीश्वर ॥ ४५ ॥ प्रणामपूर्वतत्रैतद्यथावत्तत्पितुर्वचः ॥ मात्रेच
भगवत्यैब्राह्म्यैचाशुनिवेदितम् ॥४६॥ ताभ्यांसस्नेहमालिंग्यगच्छतेत्याज्ञयैधिता ॥ वयंकृतनमस्काराब्रह्मलोकाद्विनिर्गता ॥४७॥
उल्लंघ्यलोकपालानांपुरीस्तपनभास्वरा ॥ आकाशगामिनोलोलाःपवनस्कंधचारिण ॥ ४८॥ इमंकल्पतरुंप्राप्यनिजनीडंप्रविश्यच ॥
दूरस्यवाधास्तिष्ठामोमुनेमौनमवस्थिता ॥ ४९ ॥ जातायथावयमिमेस्थितिमागताश्चसंप्राप्यबोधमुपशांतधियोयथावत् ॥ एतत्तदु
क्तमखिलंमलमयातेशेषेणमांसमनुशाधिमहानुभाव॥५०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० आलयलाभोनामएकोनविंशति
तमःसर्ग ॥ १९॥ ॥ ५॥ ॥ भुशुंडउवाच॥ ॥ आसीत्किंचित्पुराकल्पेजगद्यच्चिरमास्थितम् ॥ सन्निवेशेनचैतद्वद्यापिचन
दूरगम् ॥ १ ॥ तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेनवर्णितम् ॥ मयामुनींद्रबोधायप्राग्जन्ममात्म्यदर्शिना ॥ २ ॥ अयमेफलितपुण्यैश्चिरकालो
पसंस्थते ॥ निर्विघ्नमेवपश्यामियद्भवतमुनेतत ॥ ३॥ इदंनीडमिमांशाखामहंचायमयंद्रुम ॥ अद्यपावनतांप्राप्तान्येतानितवदर्शनात्
॥ ४ ॥ इदमध्यमिदंपाद्यंगृहीत्वाविहगार्पितम् ॥ नूनपावनतांनीत्वाशेषेणादिशचाशुभो ॥५॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इदमर्घ्यंचपा
द्यंचगृह्णांदत्तवतिस्वयम् ॥ भुशुंडविहगेतस्मिन्निदरामाहमुक्तवान् ॥ ६ ॥

स्मरसिप्राप्यनिजनीडंप्रविश्यचेत्याद्युक्तश्चपूर्वोत्तरविरोधाशंकामाभूदितिकल्पभेदेमेर्वादीनांप्रतिकल्पसस्थानसाम्यादैक्यवादइत्याशयंदर्शयति ॥ आसीदित्यादिना ॥ पुरा
असज्जन्मदेर्ताकल्पेयत्किंचिज्जगत्पदार्थसंचिरमास्थितमतत्सन्निवेशेनअधयत्सस्थानाकृत्याविनाएतद्वत्एतत्कल्पीयपदार्थवदेवआसीत् ॥ अतस्तद्यापिमदूरगअनेनारोपा
सन्निहितमेवेतिपुष्पाद्भकल्पतरुमित्यादिनिर्देशइत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्तस्माद्वृत्तमतीतमपिजगद्वस्त्वभ्यासाद्वर्तमानेनजगताऐक्येनवर्णितम् ॥ २ ॥ तत्रबीपकथाप्रस्तावेपूजावि
ध्योमाभूद्विनित्रयमंपूजास्वीकारप्रार्थयितुस्तुत्याअभिमुखीकरोति ॥ अयमेमित्राभ्याम ॥ ३ ॥ इमांशाखामनुगतमिदंनीडम ॥ एतानीतिनपुंसकमनपुंसकेनेतिमर्दुकिकशेष ॥
॥ ४ ॥ शेषेणावशिष्टसेवाविषयेजनिमित्तेनआदिशाज्ञाप्रमाप्नमु मित्यर्थ ॥ ५ ॥ गृह्णद्वितीयवारम् ॥ उक्तवानपृष्टवान् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ तनू शरीराणि ॥ ९ ॥ अकलितात्मनाअलक्षितस्वरूपेण ॥ १० ॥ स्कंधेषुमालेवव्यूढाअर्कोद्वादशादित्याःशशिनश्चयैस्तथाविधेषुवातस्कंधप्रवहादिमरुदाते ॥ ११ ॥ १२ ॥ पाषाणवद्घनीकृतानिवारीणियैस्तथाविधैरिंदोः करैरासन्नप्रलयाबुदकरकापातैश्च ॥ १३ ॥ इहमेरुशिखरेविश्रांतैःपरशूनपिच्छिदंति क्रामिषुप्रलयवायुभेदेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ पाषाणवद्घनीकृतानिवारीणियैस्तथा ... क्षतधारान्कुर्वंतिशिलीभूतानीहारायेभ्यस्तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कच्छ्रकालेषुमहतामपिखेदःसंभावित किंपुनर्विहगाधमयोनिजातस्यममतथापिविवेकप्रभावान्नखेदप्रसक्तिरि तिवक्तुस्वयोनिर्जीविकायाइतरजीविकापेक्षयाफल्गुतामाह ॥ निरालंबेति ॥ निरालंबआकाशस्तदास्पदा ॥ १६ ॥ ईदृशेषुफल्गुष्वपिभूतेषुयोनिषु ॥ धात्राआस्थयाप्रीत्या

भ्रातरस्तेविहंगेशताहक्सत्वामहाधियः ॥ इहकस्मान्नदृश्यंतेत्वमेवैकोहिदृश्यसे ॥ ७॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ तिष्ठतामिहनःकालोमहा नतिगतोमुने ॥ युगानांपंक्तयःक्षीणादिवसानामिवानघ ॥ ८ ॥ एतावताथकालेनसर्वएवममानुजाः ॥ तनूस्तृणमिवत्यक्त्वाशिवेपरि णताःपदे ॥ ९ ॥ दीर्घायुषोमहांतोपिसंतोपिवलिनोपिच ॥ सर्वएवनिगीर्यंतेकालेनाकलितात्मना ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्कंधव्यूढार्कशशिषुवहत्स्वविरतंजवात् ॥ वातस्कंधातिवातेषुकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ ११ ॥ दग्धोदयास्तशैलेंद्रवनव्यूहैरवेःकरैः ॥ चिरम त्यंतमासन्नैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १२ ॥ इंदोरथकरैःशीतैःपाषाणीकृतवारिभिः ॥ आसन्नकरकापातैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १३ ॥ अज स्रमिहविश्रांतैःकल्पजीमूतमंडलैः ॥ परशुच्छेदनीहारैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १४ ॥ विषमैर्जागतैःक्षोभैरुच्चैस्तरपदास्थितः ॥ कथंनक्षो भमायातिकल्पवृक्षोयमुन्नतः ॥ १५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ निरालंबास्पदाब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिता ॥ तुच्छेयंसर्वभूतानांमध्येविहग जीविका ॥ १६ ॥ ईदृशेषुचभूतेषुनिर्जरेषुवनेषुच ॥ कल्पितास्थास्थितिर्धात्राशून्येवाव्योमवर्त्मनि ॥ १७ ॥ कथमस्यांप्रभोजातौजात स्यचिरजीविनः ॥ आशापाशनिबद्धस्यविहगस्यविशोकिता ॥ १८ ॥ वयंतुभगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः ॥ नकदाचननीरूपेमु ह्यामोजातविभ्रमैः ॥ १९ ॥ स्वभावमात्रसंतुष्टाःकष्टैर्मुक्ताविचेष्टितैः ॥ क्षिपामःकेवलंकालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये ॥ २० ॥ नजीविता न्नमरणात्कर्मदेहस्यरोधनम् ॥ यथास्थितेनतिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः ॥ २१ ॥ आलोकितालोकदशादृष्टादृष्टांतदृष्टयः ॥ नूनंसंत्यक्तम स्माकंमनसाचंचलंवपुः ॥ २२ ॥ अनारतनिजालोकेनित्यंचापरितापिनि ॥ कल्पागस्योपरिसदावेद्मिकालकलागतिम् ॥ २३ ॥

स्थितिर्जीविकाकल्पितातच्चित्रमित्यर्थः ॥ इवार्थेवाशब्द ॥ १७ ॥ १८ ॥ नीरूपेनिःस्वरूपे ॥ १९ ॥ कष्टैःक्लेशफलैःपरपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः ॥ २० ॥ जीविताज्जीवनात् ॥ देहस्यकर्मऐहिकामुष्मिकफलार्थांक्रियाम् ॥ नापिमरणाद्देहस्यरोधननाशवाञ्छामेत्युभयत्रशेषः ॥ यथाइदानींस्थितेननित्यसिद्धनिरतिशयानंदात्मस्वभावेनतिष्ठामस्तथैवाप्र पितेनैवास्तंगतेहिताःपूर्णकामाःस्थास्यामइत्यर्थः ॥ २१ ॥ लोकानांदशाजन्ममरणाद्यनर्थदशा ॥ मिथ्यात्वनिर्णायिकाःस्वप्नादिदृष्टांतदृष्टयोदृष्टाः ॥ २२ ॥ तत्रतावत्कल्पा तपर्यंतकल्पवृक्षप्रभावादेवनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ आनारतेत्यादिना ॥ कल्पागस्यकल्पवृक्षस्य ॥ २३ ॥

१ जीर्णपुस्तकेनिर्जनेष्वित्यपिपाठोदृश्यतेअयमेवयुक्तइतिभाति

प्रकाशात्पुलत्वादविस्मयदिनरात्रिविभागेप्रकर्षकालस्कलागतिवेत्तितमाह ॥ रत्नेति ॥ प्राणापानप्रवाहेणस्वरोदयशास्त्रप्रसिद्धोपायेनेत्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मन स्थैर्यबलाद
पिनमत्वस्नसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सारेति ॥ २६ ॥ उद्गारध्वनिमायैरस्पष्टध्वनिभिःप्राप्तोभूकाकमुखनाहंवैचरव्यभयंप्रजामि ॥ २७॥ धीरत्वात्पिनास्माकखेदप्रसक्ति रित्याह॥
परेति ॥ २८ ॥ दशाक्रममनुष्यस्यभीमास्वपिदशासुसभाभासुविनिर्मलोपल स्फटिकाविलसाकारास्तत्सदृशा ॥ २९ ॥ अगत्तत्त्वस्यभूयोविमर्शबलादपिनखेदप्रसक्तिरित्याह॥
इयमिति ॥३०॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवजन्ममृतस्यचनिजगवर्दर्शितदिशासर्वसाधारणेषु खेदपरिहायतानिश्चयात्तानभयप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वाणीति ॥ ३॥अथवानधायया

रत्नगुच्छप्रकाशाढ्येप्रम्नकल्पलतागृहे ॥ प्राणापानप्रवाहेणवेद्मिकल्पमखण्डितम् ॥ २४ ॥ अविज्ञातदिवारात्रौत्यस्मिन्नुच्चै शिलोच्च
ये ॥ जानामिनिजयाबुद्ध्यालोककालक्रमस्थितिम् ॥ २५ ॥ सारासारपरिच्छेदिबोधाद्विश्रांतिमागतम् ॥ निरस्तचापलशांतंसुस्थिरंमे
मुनेमन ॥ २६ ॥ समारब्धव्यवहारोस्थैराशापाशैरसन्मये ॥ उद्गारैरिवभूकाकोनवेवक्ष्यव्रजाम्यहम् ॥ २७ ॥ परोपशमधर्मिण्यावयमा
लोकशीतया ॥ पश्यतोजागतींमायांधियाधैर्यमुपागता ॥ २८ ॥ भीमास्वपिमहाबुद्धेदशास्वचलबुद्धय ॥ विनिर्मलोपलाकारा सम्रा
भासुयथाक्रमम् ॥ २९ ॥ इयमारम्भसुभगातरलाजागतीस्थिति ॥ भूयोभूय परामृशानचकिंचनबाधते ॥ ३० ॥ सर्वाण्येवप्रयांत्येव
समायांतिनवानवा ॥ भगवन्भूतजालानिभयमस्माकमत्रकिम् ॥ ३१ ॥ भूतजालतरंगिण्याविशत्या कालसागरे ॥ वयसंसारसरित
स्तस्याअप्यनादृता ॥ ३२ ॥ नाज्ञामोनचगृह्णीमस्तिष्ठामोनेहचस्थिता ॥ मृदुपादादृशाक्रूरावयमस्मिन्द्रुमेस्थिता ॥ ३३ ॥ वीत
शोकभयायामस्त्वादृशे पुरुषोत्तमे ॥ तुष्टैरनुगृहीता स्म सस्थिताविगतामया ॥ ३४ ॥ ततस्ततश्चपर्यस्तलुठितनवद्वत्तिषु ॥ नापराम्र
ष्टतत्त्वार्थमस्माकंभगवन्मन ॥ ३५ ॥ निर्विकारंगतलोभंचात्मन्युपशमगते ॥ चित्तरंगा प्रबुद्धास्म पर्वणीवमहाब्धय ॥ ३६ ॥ भवदा
गमनाद्ब्रह्मन्निदानींमुदिताशया ॥ मंदरोद्धूतसर्वांगःक्षीरोदोयेनतन्यते ॥ ३७ ॥ नात परतरंकिंचिन्मन्येकुशलमात्मन ॥ सतांयदनुग
म्यंतेसंत्यक्तसकलैपणा ॥ ३८ ॥

निनषाममायांतिपरमायदशेत्यर्थ ॥३१॥नश्वरस्यपस्वस्यनटस्यनयासर्वभूतससारप्रवृत्यासभावराभावाव्धनभयप्रसक्तिरित्याह ॥ भूतेति ॥३२॥ व्यवहारनाशसिद्धयेसकटक
मवीबसावधानतयाससारेक्रमणाम्मुपादा ॥ नश्वरशाससारोच्छेदित्वानक्रूरा ॥ ३३ ॥ महतामनुग्रहादपिनम खेदप्रसक्तिरित्याह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ व्यवहारनाशसिद्धय
ननस्तत रयम्नम परागास्वित्तिपुनलुठितम ॥ ३५ ॥ चित सवतोप्रसाकारदृत्तिचद्रोदयाद्विम्नोधाएवतरगायपातथाविधा संत ॥ पर्वण्यिमहाब्धयइवमबुद्धाःस्मः ॥ ३६ ॥
मारत्वावर्पदवानीजवदामननादेतो ॥ येनाहदोनभीरोव क्षीरसागरोमदरोद्धूतसर्वांगानिर्मथ्यमानसत्यपतेतेनाम्रतेनतुविताशया संपन्नाइत्यर्थ ॥ सत्यनइतिचाऽन्यवतार्थमिते
मध्यमस्त्वेवार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सर्वसारज्ञानम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भवदवलोकनेनशांतदुष्कृतंदुष्टप्रारब्धयस्यतथाविधस्यममजन्मअयसफलंनिरतिशयानंदफलयुक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कल्पवृक्षस्यमाहात्म्यप्रलयेधारणास्थितिः ॥ नियतिर्भूरिचित्रार्थस्तुतिश्चात्रोपवर्ण्यते ॥१॥ स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णनेयुगांतोत्पातादिषुस्वस्यखेदाप्रसक्तिप्रपचनमुखेनवृत्तस्मरसिकिंचवेतिप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ युगक्षोभेष्वित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि धरयासहकल्पवृक्षस्यापिहरणंवियतएवतथापिदिव्यप्रभावबलान्नाकंपतेत्याशयः ॥ ३ ॥ सर्वतोदत्ताःसाम्यायस्तभोपष्टंभशिलावदद्रयोयस्यतथाविधोऽमरपर्वतः ॥ अर्थाद्वरा

आपातमात्ररम्येभ्योभोगेभ्यःकिमवाप्यते ॥ सत्संगचिंतामणितःसर्वसारमवाप्यते ॥ ३९ ॥ स्निग्धगंभीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् ॥ त्रैलोक्यपद्मकोशेऽस्मिंस्त्वमेकःषट्पदायसे ॥ ४० ॥ अधिगतपरमात्मनोपिमन्येभवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य ॥ ममसफलमिहाद्यजन्मसाधोसकलभयापहरोहिसाधुसंगः ॥ ४१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वा०पू०भु०भुशुंडस्वरूपनिरूपणंनामविंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥भुशुंडउवाच ॥ ॥युगक्षोभेषुघोरेषुवात्यासुविषमासुच ॥ सुस्थिरःकल्पवृक्षोयंनकदाचनकंपते ॥ १ ॥ अगम्योयंसमग्राणांलोकांतरविहारिणाम् ॥ भूतानांतेनतिष्ठामइहसाधोसुखेनवै ॥ २ ॥ हिरण्याक्षोधरापीठंद्वीपसप्तकवेष्टितम् ॥ यदाजहारतरसानाकंपततदातरुः ॥ ३ ॥ यदालोलायितवपुर्बभूवामरपर्वतः ॥ सर्वतोदत्तसाम्याद्रिस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ४ ॥ भुजावष्टंभविनमन्मेरुर्नारायणोयदा ॥ मंदरंप्रोद्दधाराद्रिंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ५ ॥ यदासुरासुरक्षोभपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥ आसीज्जगदतिक्षुब्धंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ६ ॥ उन्मूलिताद्रींद्रशिलायदोत्पातानिलाववुः ॥ आधूतमेरुतरवस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ७ ॥ यदाक्षीरोदलोलाद्रिकंदरानिलकंपिताः ॥ कल्पाभ्रपंक्तयश्चेरुस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ८ ॥ यदासमंततोमेरुःकालनेमिभुजांतरे ॥ किंचिदुन्मूलितोतिष्ठत्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ९ ॥ पक्षीशपक्षपवनाअमृताक्रांतिसंगरे ॥ यदाववुःपतत्सिद्धास्तदायंनापतद्रुमः ॥ १० ॥ यदाशेषाकृतिंरुद्रोनसमाप्तैकचेष्टिताम् ॥ ययौगरुत्मान्ब्रह्मांडंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ११ ॥

हेणपुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामितिगम्यते ॥ ४ ॥ भुजेति ॥ अत्रापिचतुर्भुजोद्वाभ्यांभुजाभ्यांमेरुमवष्टभ्येतराभ्यांमंदरंप्रोद्दधारेतिगम्यते ॥ ५ ॥ सुरासुरयोःक्षोभस्तीव्रसंग्रामस्तेनपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥६॥७॥ क्षीराब्धौलोलस्यमदराद्रेःकंदरानिलैरिवकंपिताः ॥ ८ ॥ कालनेमिभुजांतरेप्रकंपितस्तारकामयेसंग्रामेप्रसिद्धः ॥ ९ ॥ अमृताक्रांतिरमृताहरणतदर्थेसंगरे ॥ पतंतःसिद्धायेभ्यः ॥ १० ॥ गरुडस्यजातमात्रस्यसर्वेलोकाःप्रकंपिताः प्रकंपितामहीसर्वासमद्वीपाश्वकंपिताः तदुत्पातान्निमज्जंतीभुवनावमिवाभासि दधौसहस्रैःशिरसांसकर्षणवपुर्हरइतिकथामनुसृत्याह ॥ यदेति ॥ रुद्रःसंकर्षणरुद्रः ॥ अद्यापिनसमाप्तएकंभूमिधारणलक्षणंचेष्टितचरित्रंयस्यास्तथाविधांशेषाकृतिंयदाययौ यदाचोत्प्लुत्यगरुत्मान्ब्रह्मांडंययौतदापिनाकंपतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शैलानामब्धीनांसकलानांमानिनांचोल्लप्पादुःसहाःकल्पानलशिखाःफणाभिर्मुखैस्तस्याजउज्जगार ॥ सकपणमुखाम्निनिषाभिमलयस्यपुराणेपुपसिद्धेः ॥ १२ ॥ वौस्थित्ये
नष्टस्थाननिवासन ॥ १३ ॥ इदीभेपुनस्तघेप्वकेंपुचमपत्तसु ॥ तथाचतदानींप्रलयेभूलोकांतस्यवाडान्नमेरुकल्पवृक्षाविभिन्नाणमस्याशोतिभाव ॥ १४ ॥ कल्पांतिसहस्रम
हायुगपर्यंते ॥ १५ ॥ सप्पप्रकृतीनिनिम्वलस्नभावानिसर्वांगानियस्य ॥ १६ ॥ सामान्यतउक्तामाकाशेस्थितिधारणाभेदैर्विशिष्यप्रपंचयति ॥ प्रतपतीति ॥ अस्यतरीतल
सर्वाग्निमंडलव्याप्यपरिच्छेपजलालापठणएवाहमस्मीतिचित्तेनिरंतरधारणावारुणीधारणेत्युच्यते ॥ तयाद्विषठणमालानंसवामम्पतइति ॥ पार्वत्यादिधारणाअप्येवमेवोसा ॥
पृथिव्यादिपचभूतधारणाप्रकारंवसिष्ठ स्वयमेवोत्तरार्धेविस्तरेणवक्ष्यति ॥ १७ ॥ अचलमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १८ ॥ चलेषायामेवालधीर्यस्यतया विधस्सन्नभसिसम्

यदाकल्पानलशिखाःशैलाब्धिसकलोल्पण ॥ शेप फणाभिस्त्याजतदानाकल्पतद्रुम ॥ १२ ॥ एवरूपेद्रुमवरेतिष्ठतामापद कुत ॥
अस्माकमुनिशार्दूलदौस्थित्येनक्लिापद ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कल्पांतेपुमहाक्षुब्धेवहत्सूत्पातवायुपु॥ प्रपतत्स्विद्धुमार्के
पुकर्यंतिष्ठसिविज्वर ॥ १४॥ ॥श्रीभुशुंडउवाच ॥ ॥ यदापपातकल्पांतेव्यवहारोजगत्स्थितौ॥ कृतघ्नइवसन्मित्रंतदानीहंत्यजाम्य
हम्॥ १५॥ आकाशएवतिष्ठामिविगताखिलकल्पन ॥ स्तब्धप्रकृतिसर्वांगोमनोनिर्वासनयया ॥ १६॥ प्रतपंतियदादित्या शकली
कृतभूधरा ॥ वारुणींधारणांबध्वातदातिष्ठामिधीरधी ॥१७॥ यदाशकलिताद्रींद्रावातिप्रलयवायव ॥ पार्वतींधारणांबध्वाखेतिष्ठा
म्यचलंतदा ॥१८॥ जगद्गलितमेवांदियात्येकाणवतांयदा ॥ वायवींधारणांबध्वासप्लुवेऽचलधीस्तदा ॥१९॥ब्रह्मांडपारमासाद्यतत्त्वां
तेविमलेपदे॥ सुषुप्तावस्थयातावत्तिष्ठाम्यचलरूपया॥ २०॥ यावत्पुनःकमलज सृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तत्रप्रविश्यब्रह्मांडंतिष्ठामिवि
हगालये॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ययातिष्ठसिपक्षींद्रधारणाचिरसंस्थित ॥ कल्पांतेपुतयाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिन ॥२२॥
॥भुशुंडउवाच॥ ॥ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्यापारमेश्वरी॥ मयेदृशेनवैभाव्यमाव्यमन्यैस्तुतादृशै ॥२३॥ नशक्यतेतोलयितुमवश्यभ
वितव्यता॥ ययायातत्तथैतद्धिस्वभावस्यैपनिश्चय ॥२४॥

वे ॥ १९ ॥ कियत्कालंतथासंप्लवसेतमाह ॥ ब्रह्मांडेति ॥ ब्रह्मांडस्यस्थूलसूक्ष्मसमष्टेःपारपरमावधिभूतमव्याकृतमासाद्यतस्यानांचतुर्विंशतीनांपड्विंशतीनांपड्विंशतीनांवामा
माविराणांतानांवाअंतिमूनास्येपदेसुषुप्तवदेकरसनिर्विकल्पसमाध्यवस्थया ॥ २ ॥ कियत्कालंतादृशसमाधौस्थितिरितिचेत्तमाह ॥ यावदिति ॥ तत्रपुनःसृष्टिकर्मणिविहगा
नामस्माकमालयेएतत्कल्पवृक्षस्यानापन्नेतिष्ठामि ॥ २१ ॥ अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठंतिकिमर्थमाधिकारिकशरीरांतरमुपक्रिमानपेच्छंतितेनैवशरीरेणत्वामवकुलोमतिवर्ततीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथतत्पथवलप्रारब्धानुसारिणीसत्यसंकल्पब्रह्मपादश्वरनियतिरेवव्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह ॥ ब्रह्मन्निति ॥ २३ ॥ नोकश्चित्पुरुषमित्यमेवेतिपुरुषापराध्ये
नम् ॥ यथायादृशप्रारब्धोपनतमत्रचैव ॥ स्वभावस्यमियते ॥ २४ ॥

प्रतिकल्पमेतत्तरुनिर्माणेपिभोजकादृष्टमूलभूतमत्संकल्पएवनिमित्तमित्याह ॥ मदिति ॥ २५ ॥ मोक्षइवदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोक्षेणजीवन्मुक्त्यावाउपलक्षितंदीर्घमा
युर्यस्य अतएवचिरतनार्थानांनिर्देशविषयेनायकःश्रेष्ठः ॥ २६ ॥ दृष्टा प्रत्येकमनेकविधाअनल्पाबहवःसर्गाणांसर्गस्थितयोगमाःप्रलयाआगमाउत्पत्तयश्चयेन ॥ अत्रास्मि
स्तद्दृष्टेजगत्क्रमेचित्रमाश्चर्यभूतंकिंकिंस्मरसितद्वदेत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेबृहत्तर ॥ मेरोरधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिवाधीशःसूर्यःमेरुप्रभाभिरविभक्तःअपृथग्भूतःपृथगसन्निति याव
त् ॥ दिवालोकोदिनहेतुःप्रकाशः॥३०॥ अर्धप्रकटसप्रकाशकोटरयस्यअतएवलोकालोकमिवस्थितम् ॥ आढ्याःकचित्प्रकाशसंपन्नाअद्रयोयस्मिंस्तथाविधंभुवनम्॥३१॥

मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनःपुनः॥ अस्मिन्नेवगिरेःशृंगेतरुरित्थंभवत्ययम्॥ २५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतमोक्षदीर्घायु
र्भवान्निर्देशनायकः॥ ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयोगयोग्यमनोगतिः॥२६॥ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगगमागमः॥ किंकिंस्मरसिकल्या
णचित्रमस्मिञ्जगत्क्रमे॥ २७॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥बृहत्तराशिलाक्ष्मामजाततृणवीरुधम्॥ अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरा
मधः॥ २८॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥ भस्मसारभरापूर्णांसंस्मरामिधरामधः॥ २९॥ अनुत्पन्नदिवाधीशामज्ञातशशि
मंडलाम्॥ अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः॥ ३०॥ मेरुरत्नतलोद्योतैरर्धप्रकटकोटरम्॥ लोकालोकमिवाढ्याद्रिभुवनंसं
स्मराम्यहम्॥ ३१॥ प्रवृद्धासुरसंग्रामेक्षीयमाणांतरामिह॥ पलायमानामभितःसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३२॥ चतुर्युगानिचाक्रां
तामसुरैर्मत्तकाशिभिः॥ दैत्यांतःपुरतांप्राप्तांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३३॥ अत्यंतांतरितांतांतसमस्तापरमंडलाम्॥ अजदेवत्रयी
शेषांसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३४॥ चतुर्युगार्धमपरंनीरंध्रांवनपादपैः॥ अदृष्टेतरनिर्माणांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३५॥ एवंचतुर्युगं
साग्रंनीरंध्रैरचलैर्वृताम्॥ अप्रवृत्तजनाचारांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३६॥ दशवर्षसहस्राणिमृतदैत्यास्थिपर्वतैः॥ आकीर्णांपरितः
पूर्णांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३७॥ भयादंतर्हिताशेषवैमानिकनभश्वराम्॥ ध्वांचनिर्वृक्षनिःशेषांसंस्मरामितमोमयीम्॥ ३८॥ अ
नगस्त्यामगस्त्याशामेकपर्वततांगताम्॥ मत्तेविंध्यमहाशैलेसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३९॥

पलायमानालक्षणयापलायमानजनाकीर्णाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्युगानीतिकालवाचित्वादत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥३३॥ अत्यंतमतरितानिसमुद्रेणाच्छादितान्यंतांतक्रमेणसमस्तान्य
परमंडलानिमेर्वतिरिक्तदेशायस्याम् ॥ मेरौचअजाब्रह्मविष्णुरुद्राख्यादेवत्रयीशिष्यतइतिशेषोयस्याम् ॥ ३४ ॥ चतुर्युगानामर्धयुगद्वयपर्यंतंनदृष्टंवृक्षेतरनिर्माणंयस्याम्
॥ ३५ ॥ साग्रचतुर्थांशाधिकचतुर्युगंनीरंध्रैर्निबिडैरचलैःपर्वतैर्वृताम् ॥ पृथुचक्रवर्तिनाहिधनुष्कोट्यापर्वतानुत्सार्यपश्चाद्भूमिःसमीकृतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
द्यांअतंरिक्षादिलोकान्चकाराद्धरांचनिर्वृक्षनिःशेषाम् ॥ निर्ऋक्षेतिपाठेदिवएवविशेषणम् ॥ ऋक्षाणितारा: ॥ तमोमयीतमःप्रचुरामित्यप्युभयविशेषणम् ॥ ३८ ॥ मलय
दर्दुरसह्याद्रिविभाजकाभावादेकपर्वततांगताम् ॥ मत्तेमेरुस्पर्धयाअभिवृद्धेसति ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ सर्गे प्रभावातिशयेन बहुलान् ॥ ४१ ॥ आश्चर्यांतरमाह ॥ एकमेवेति ॥ यदा विराड्ब्रह्मांडशरीरउत्पन्नमात्र स्यात्तदा पर्यालोचयितुं कंचित्कालसमाहितचित्तो भू
त्वा वस्थामोप्पन्ने ॥ पुरुषे सुरादिभिरसुरैश्च वर्जितम् ॥ आलोकानां प्रकाशानां भावानां नैजसानामेकनिचयसमष्टिघनवासमकम्रत्स्नं ॥ ४२ ॥ कलियुगसर्गस्थितिस्मरन्नाह ॥
सुरापतीति ॥ सुरापाप्रक्षालनाय यस्मिन् ॥ निषिद्धानि निहिता सुरादेवा येन तथाविधा शूद्रका असच्छूद्रा यस्मिन् ॥ बहुनाथा अनेकभर्तृका सत्य स्त्रियो यस्मिन् ॥ ४३ ॥ आश्चर्यांतरमा
ह ॥ वृक्षेति ॥ समुद्रनिर्माणं प्रियव्रतस्योत्पत्ते प्रागवस्थायामिदं प्रसिद्धम् ॥ स्त्रीपुंसंसर्गं विना मानस्यावस्थायां स्वयमेव संजाता भृग्वादिपुरुषा यस्मिन् ॥ ४४ ॥ भुवि जले भ्रमा यो वन
लोकादिप्रकाशाद्बहु लोकव्यवहारमात्रोपलक्षितेकालया स्थितिस्तां स्मरन्नाह ॥ अपर्वतमिति ॥ व्योमस्था अमरा देवा मानवा योगसिद्धाश्च यस्मिन् ॥ ४५ ॥ न विद्यते मध्यस्था अध

एतांश्चान्यांश्च वृत्तांतान्मस्मरामि बहूनपि ॥ किं तेन बहुनोक्तेन सारं संक्षेपतः शृणु ॥ ४० ॥ असंख्यातान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामि शतशो गता
न् ॥ सवान्संरंभयहुलांश्चतुर्युगशतानि च ॥ ४१ ॥ एकमेव स्वयं शुद्धं पुरुषासुरवर्जितम् ॥ आलोकनिचयं चैकं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥
॥ ४२ ॥ सुरापनाक्षणं मत्तनिषिद्धसुरशूद्रकम् ॥ बहुनाथसतीकं च कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४३ ॥ वृक्षनीरध्रभूपीठमकल्पितमहार्णव
म् ॥ स्वयंसंजातपुरुषं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥ अपर्वतमभूमिं च व्योमस्थामरमानवम् ॥ अचंद्रार्कप्रकाशाढ्यं कंचित्सर्गं स्मरा
म्यहम् ॥ ४५ ॥ अनिंद्रममहीपालममध्यस्थाधमोत्तमम् ॥ सममेकककुप्चक्रं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४६ ॥ सर्गप्रारंभकलनाविभा
गो भुवनत्रये ॥ कुलपर्वतसंस्थानं जंबूद्वीपपृथक्स्थितम् ॥ ४७ ॥ वर्णधर्मधियां सृष्टिविभागो मंडलावने ॥ ऋक्षचक्रकसंस्थानध्रुव
निर्माणमेव च ॥ ४८ ॥ जन्मेंदुभास्करादीनां मिश्रोपेंद्रव्यवस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणं वराहोद्धरणं क्षितेः ॥ ४९ ॥ कल्पनं पार्थिवानां
च वेदानयनमेव च ॥ मंदरोन्मूलनं चाब्धेरमृतार्थं च मंथनम् ॥ ५० ॥ अजातपक्षो गरुडः सागराणां च संभवः ॥ इत्यादिकाया स्मृतय
स्त्वल्पातीतजगत्क्रमाः ॥ बालैरपि हितास्तास्तस्मर्यंते तासु को ग्रहः ॥ ५१ ॥

माउत्तमाश्च यस्मिन् ॥ अत एव समप्रधानिककुभां दिशां चक्राणि यस्मिन्निति पूर्वकल्पास्यमन्वंतरातद्यशोपलक्षितजगत्स्थित्युक्ति ॥ ४६ ॥ एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणं तु एतत्कल्पायु
षो बहूनामस्तीति निरूपयन्नाह ॥ सर्गप्रारंभेत्यादिना ॥ सर्वेषां प्रथमातपद्यानां पंचश्लोकस्थे बालैरपि हितास्तास्तस्मर्यंत इत्यन्वय ॥ आदौ सर्गप्रारंभार्थं कलना सृष्टिसंकल्पस्ततो
भुवनत्रयद्वीपपर्वतादिप्रदेशभेदानां विभजनं विभागस्ततः कुलपर्वतानां संस्थानं यथायोग्यप्रदेशकल्पनं ततः पृथक्स्थितं जंबूद्वीपं तद्विषयब्राह्मणादिवर्णानां तद्धर्माणां धियां तत्तपो
म्यविद्याभेदानां च सृष्टिरिति यथायोग्यं क्रमो बोध्यः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षितेर्वराहेणोद्धरणम् ॥ ४९ ॥ देवदानवमनुष्यादिपुरस्ये कंपार्थिवानां कल्पनम् ॥ मत्स्यावतारे वेदानयन
म् ॥ ५० ॥ स्मर्यंत इति स्मय भवत्पसर्वत्वार्थाः बहूनां अनेककल्पापेक्षया एतत्कल्पनामनित्यमत्वात्स्वल्पा अतीतजगत्क्रमाः ॥ बालैर्मंदप्रेक्षया अस्मन्नवयस्कैरेतत्कल्पभेरपि
भवादिभिः स्मर्यंत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

कल्पांतरेषुत्वद्दृष्टान्याश्चर्यांतराण्यपिवदन्नुपसंहरति ॥ गरुडवाहनमिति ॥ कलितंप्राप्तंजीवितंदीर्घायुर्येनतथाविधःअहंएतत्कल्पेप्रसिद्धगरुडवाहनंविहगोविहगोत्तमोहंसस्त
द्वाहनंचतुर्मुखीभूयदेवदैत्यादिसर्गाधिकारनिष्पादयंतंकलितवान्दृष्टवान् ॥ तथाविहगवाहनंब्रह्माणंवृषभवाहनंरुद्रीभूयसंहाराधिकारंकुर्वाणंकल्पितवान् ॥ एवंवृषभवाहनंरु
द्रंचगरुडवाहनंविष्णुशरीरंधृत्वापालनाधिकारंकुर्वाणंकलितवानितिमहदाश्चर्यंरहस्यमेतदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पूर्वा० एकविंश.
सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमाधेसमसर्गका ॥ क्षीरोदमथनाद्याश्चभूयोदृष्टादहोदिता ॥ १ ॥ ततस्तदनंतरंकिंचिद्दूरेष्वतीतकालेषुतथाअद्यतनसर्गे
षुजातेषुयुष्मदादिषुभगीरथशुकांतेषुस्मरणेकैवगणनेतिसप्तमेसर्वेषांसमभ्यतानांसंबंधः ॥ १ ॥ सनत्कुमारांतेपुब्रह्मर्षिषु भृग्वंगिरःप्रभृतिपुसिद्धर्षिषु ॥ स्कंदेभवदनादिषुशिव

गरुडवाहनंविहगवाहनंविहगवाहनंवृषभवाहनम् ॥ वृषभवाहनंगरुडवाहनंकलितवानहंकलितजीवितः ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० भु० चिरजीवितवृत्तांतकथनंनामएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ ततोजगतिजातेपुभगवन्युष्मदादिषु ॥
भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु ॥ १ ॥ पुलहोद्दालकाद्येषुक्रतुभृग्वंगिरस्सुच ॥ सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु ॥ २ ॥ गौरीस
रस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुभूरिषु ॥ मेरुमंदरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु ॥ हिरण्यकशिपुक्रा
थबलिप्रह्लादकादिषु ॥ ४ ॥ शिबिन्यंकुपृथूलाख्यवैन्यनाभागकलिषु ॥ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादिषु ॥ ५ ॥ आत्रेयव्यासवाल्मी
किशुकवात्स्यायनादिषु ॥ उपमन्युमणीमंकीभगीरथशुकादिषु ॥ ६ ॥ अल्पकातीतकालेषुकिंचिद्दूरेषुकेषुचित् ॥ तथाद्यतनसर्गेषुस्मर
णेगणनैवका ॥ ७ ॥ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टकमिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः ॥ ८ ॥ कदाचिज्जायसेव्योम्नःकदा
चिज्जायसेजलात् ॥ कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ॥ ९ ॥ यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थानदिग्गणः ॥ सर्गोयंतादृशाने
वत्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम् ॥ १० ॥ एकरूपाखिलाचारसन्निवेशधरामरान् ॥ समकालान्स्थिरस्थैर्यान्दशसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥
अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता ॥ मुनेपंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोनिधेः ॥ १२ ॥ मंदराकर्षणावेगपर्याकुलसुरासुरम् ॥ स्मराम्यहा
दशांचेदममृतांभोधिमंथनम् ॥ १३ ॥

पार्षदेषु ॥ २ ॥ गौर्यादिषुतच्छक्तिषु ॥ मेर्वादिषुगिरिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवादिषुदानवेषु ॥ हिरण्याक्षादिषुदैत्येषु
॥ ४ ॥ शिबिप्रभृतिषुराजसु ॥ ५ ॥ आत्रेयादिषुमुनिषु ॥ ६ ॥ गणनैवकेतिनतत्रविस्मरसंभावनाप्यस्तीतिभावः ॥ ७ ॥ अष्टमेसर्गेजन्मनिकल्पेवाममसंगतोमयासहमिलितः
अभूः ॥ ८ ॥ किमष्टस्वपिजन्मसुब्रह्मपुत्रएवनेत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ ९ ॥ सर्वेषुकल्पेषुतत्तदधिकारिपुरुषाणांसमाननामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानांसर्वसन्निवेशाचारसाम्य
नियमःकिंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्साम्यमित्याशयेनाह ॥ यादृशइति ॥ १० ॥ समकालान्तुल्यायुषः ॥ स्थिराणिअसुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदाव
स्थानानिदेवानायेषु ॥ ११ ॥ आचारसाम्यमुक्त्वातद्वैषम्यमाह ॥ अंतर्धानमिति ॥ अंतर्धानंजलेनिमज्जनेनतिरोधानम् ॥ धात्रीभूः ॥ कूर्मेणैवनवराहेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

रिव मगाद्दत्स्कोगतत्रानीतिवलिपाह करदीकृतसर्वेषमण इतियावत् ॥ अथ पातालम् ॥ १४॥ यहुभिःपरशुरामावतारान्यैः सर्गांतरेणाप्यमधानेनापि ॥ १५ ॥ शौकःकौक
दरेशविशेषस्तद्राजतयागुद्दोरनाप्यतत्राजपृष्ठतयेतियावत् ॥ १६ ॥ त्रिशत्सुकल्पेषुत्रिशत्सख्याकांखिपुराणांविक्षोभाम्बाहाम् ॥ प्रतिकल्पंस्वायंभुवेंतरेचाक्षुषेषत्रसिद्धौ
दोरक्षाप्यरमक्षर्यौ ॥ दशामाराकाणांचंद्रमौले कृतापराधानांपरायप्याम्यगिरिगुहासुनिरोधलक्षणाम्सवञ्जगुजस्तभलक्षणाम्याविघातान्स्मरान् ॥ १७ ॥ ज्वराणांमाहेश्व
रवैष्णवाख्यस्मरभेदानांयमथानोयमभकान्आमयापिनृशीर्योत्साहजननेनभवसकानितियावत् ॥ क्षुरमभयमंभकानिनिपाठेक्षुक्षुरप्राग्बाणविशेषाम्मर्थंतेछिंवतीतिक्षुरमम

सर्वौषधिरसोपेतांनलिग्राहस्तदादिव ॥ वारत्रयहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामध ॥ १४ ॥ रेणुकात्मजतांगत्वापष्ठवारमिमहरि ॥ यद्व
सर्गांतरेणापित्रिःकारक्षत्रियक्षयम् ॥ १५ ॥ शतंकलियुगानांचहरेर्युद्धदशाशतम् ॥ शौकराजतयैवाम्स्मरामिमुनिनायक ॥ १६ ॥ त्रि
शत्त्रिपुरविक्षोभानहोदक्षाध्वरसक्षयौ ॥ दशशक्रविघातांश्चचंद्रमौले स्मराम्यहम् ॥ १७ ॥ बाणार्थमशौसंग्रामान्ज्वरप्रमथमत्रका
न ॥ विक्षोभितसुरानीकान्स्मरामिहरिशर्वयो ॥ १८ ॥ युगंप्रतिधियापुंसांन्यूनाधिकतयामुने ॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मरा
म्यहम् ॥ १९ ॥ एकार्थानिसमग्राणियद्बहुपाठानिमेनघ ॥ पुराणानिप्रवर्तंतेप्रस्तुतानियुगंप्रति ॥ २० ॥ पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगे
युगे ॥ वेदादिविवरचितानितिहासान्स्मराम्यहम् ॥ २१ ॥ इतिहासमहाश्चर्यमन्यद्रामायणाभिधम् ॥ ग्रंथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्म
राम्यहम् ॥ २२ ॥ रामवद्भवहर्तव्यंनरावणविलासवत् ॥ इतियत्रधियांज्ञानहस्तेफलमिवार्पितम् ॥ २३ ॥ कृतवाल्मीकिनाचैतदधुना
यत्करिष्यति ॥ अन्यच्चप्रकटलोकेस्थितज्ञास्यसिकालत ॥ २४ ॥ वाल्मीकिनाप्राजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतच्चद्वादशवारंक्रिय
तेविस्मृतिगतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयमेतस्यसमभारतंनाममनामत ॥ स्मरामिप्राक्तनव्यासकृतंजगतिविस्मृतम् ॥ २६ ॥ व्यासाभिधेनजी
वेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतत्तुसप्तमवारंक्रियतेविस्मृतिगतम् ॥ २७ ॥

घालयाविधामभकाममामाणियर्ष्वित्यथ ॥ १८ ॥ युगमतियुगेयुगे ॥ कर्मप्रवचनीयेनमतिनावीप्सायोत्यते ॥ पुंसामप्येमपुरुषाणांधियांबुद्धीनांन्यूनाधिकतयाब्रह्मचर्यगुरु
शुश्रूषाभूमिशयनादिक्रियाणांशिक्षाद्यंगानांसावधानस्वरवर्णोच्चारणलक्षणपाठानांचन्यूनाधिकताकृतप्रभाववैचित्र्यैर्युक्तान् ॥ १९ ॥ प्रतिद्वापरांतनिर्माणभेदाद्बहुपाठानि
॥ २० ॥ वेदादिविद्भिर्व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिर्विरचितान्पुन पुनस्तानेवभारतरामायणादीनितिहासान् ॥ २१ ॥ महारामायणाभिधंब्रह्मणावसिष्ठविश्वामित्राविष्यजपदिष्ट
त्वामयावत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदग्यतद्वसिष्ठरामसंवादरूपमहारामायणंत्रिशत्सहस्रमितंकरिष्यतितदपिविष्यत्कालबलाद्रनुभूतंस्मरामितत्वमपिकालतोज्ञास्यसि ॥ २४ ॥ एतद्
त्रिवर्गवाल्मीकिरेवर्नूतनपमान्येनवावाल्मीकिनामाजीवेनप्राकृतमेवविस्मृतिप्रवाहपरंपरोच्छेदे ... ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अधुनासंनिहितत्रेतायुगे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अधुनाएतच्चतुर्युगांतर्गतद्वापरांते ॥ ३२ ॥ बहिरिदंजायतइतिभ्रांतिरेवेत्याशयेनाह ॥ जगन्मयीति ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ प्रतिसर्गलोकादीनांसन्निवेशादिसाम्यनियमोप्यौत्सर्गिकइत्याह ॥ समेति ॥ ३५ ॥ मन्वाद्यधिकारिपुरुषसन्निवेशचारित्र्यादिष्वपिसाम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह ॥ ता
न्येवेति ॥ ३६ ॥ सश्रुतेप्रख्याते ॥ ३७ ॥ अन्यएवसमाश्रयानिवासाः ॥ ३८ ॥ समाश्रयभेदमेवप्रपंचयति ॥ कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥ मलयेअचलःस्थिरः ॥ ४० ॥ प्रा

आख्यानकानिशास्त्राणिनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर ॥ २८ ॥ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेयु
गे ॥ साधोपदार्थजालानिप्रपश्यामिस्मरामिवै ॥ २९ ॥ राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्य
ति ॥ ३० ॥ नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः ॥ जघानवारत्रितयंमृगेंद्रइववारणम् ॥ ३१ ॥ वसुदेवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अ
धुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ जगन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवत्स्थिता ॥ ३३ ॥ इ
यभ्रांतिरनित्येयमंतस्थासंविदात्मनि ॥ जायतेलीयतेचाशुलोलावीचिरिवांभसि ॥ ३४ ॥ समैकसन्निवेशानिबहूनिविषमाणिच ॥ त
थार्धसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहम् ॥ ३५ ॥ तान्येवतादृक्कर्माणितथान्याचरणानिच ॥ तत्कर्माणितथान्यानिभूतानीहस्मराम्यहम्
॥ ३६ ॥ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मन्विपर्यस्तेजगत्क्रमे ॥ सन्निवेशेन्यथाजातेप्रयातेसंश्रुतेजने ॥ ३७ ॥ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचबंधवः ॥
अन्यएवनवाभृत्यास्त्वन्यएवसमाश्रयाः ॥ ३८ ॥ कदाचिदहमेकांतविंध्यकच्छकृतालयः ॥ कदाचित्सह्यनिलयःकदाचिद्दर्दुरालयः ॥ ३९ ॥
कदाचिद्धिमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः ॥ कदाचित्प्राक्तनेनैवसन्निवेशेनभूधरम् ॥ ४० ॥ चूतवृक्षेचशाखायांप्राप्यनीडंकरोम्यहम् ॥
अनाद्यंतेषुयातेषुयुगेषुमुनिनायक ॥ ४१ ॥ प्राक्तनेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ देहंत्यक्त्वासुखंसाधोनातःपरिणतिंगतः ॥ ४२ ॥
तद्वीयेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ तातेजीवतियैवाभूच्छोभास्यसुतरोस्तथा ॥ ४३ ॥ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहंस्थितिमिहागतः ॥
नेहाभूदुत्तरापूर्वककुब्नायंचभूधरः ॥ ४४ ॥ दिगुत्तराभूदन्येयंपूर्वमेवमहीधरः ॥ एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ॥ ४५ ॥

प्येत्यस्यप्राक्तनेनभूधरमित्यनेनान्वयः ॥ अनाद्यंतेषुअसंख्येयेषु ॥ ४१ ॥ अतःप्राक्तनसन्निवेशात्परिणतिसन्निवेशांतरनगतः ॥ तर्हित्वमिवपादपोपिकिंचिरजीवीनेत्याह ॥
देहंत्यक्त्वेति ॥ ४२ ॥ एवंचनपादपजीवैक्येपितात्पर्यंकिंतुशोभासन्निवेशसाम्यादभेदोपचारइतिसूचयन्नाह ॥ तद्वीयेनेति ॥ तातेचंडे ॥ ४३ ॥ एवंदिग्भूधरयोरैक्यप्रत्यभि
ज्ञापिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह ॥ नेहेति ॥ ४४ ॥ पूर्वंउत्तरादिक्अन्यैवाभूदियमन्या ॥ एवंभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यावृत्तिविपरिणामाभ्यामन्वयः ॥ तर्हितथैवत्वमपिप्रतिक
ल्पमन्यःसमानसन्निवेशश्चकिंनस्यात्तत्राह ॥ एकेति ॥ अहंएकश्चासौएकेनैवदेहसंस्थानेननीताब्रह्मनिशागमायस्यतथाविधः ॥ ४५ ॥

तत्कुतस्तमाह ॥ ध्यानांतइति ॥ यत अवतिप्रागुक्तधारणापूर्वकस्थिरीकृतस्य ध्यानस्य निर्विकल्पकसमाधेरंतेअवसानेपुनर्जातमेनसर्गमालोक्यसएवायमेरुः सएवायपादप
इतिमस्यप्रिज्ञायमानेतत्त्वेएवएनसर्गवेद्यि ॥ यथहमस्य स्यातत्सावगाहिनीमत्यभिज्ञैवनस्याविति भाव ॥ एवपूर्वसस्थानादन्यथासस्थानतामङ्गणादपितदुर्मननाशइत्याश
यगर्भोरिगुत्तरामूत्स्येयमिस्युक्तिमुपपादयति ॥ अर्कादीरिति ॥ दिशःप्राच्यादय अर्कसोमादर्शक्षाणानक्षत्राणामुदयास्तमयाविनियतसचाराञ्चनियतोत्तरविकस्थितमेरुरादि
स्थानकाःभविष्यति ॥ ४६ ॥ सर्गांतरेतुताविशास्तस्मिन्मेरावेवान्यथामकारांतरणस्थितेसतिचित्रपटलिखितमेवाधधीनादिशस्तत्परिवर्त्तनद्वयअन्यथासस्थानव्यत्यस्तस्थिति
यांतीत्यय ॥ एवदिशामनियतस्थित्यामिथ्यात्वेतदनुसारिनियतावयवसन्निवेशघटितस्यसर्वस्यापिजगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणमिथ्यात्वप्रतिभातीत्याह ॥ नसदित्यादिना ॥
॥ ४७ ॥ आत्मन स्पंदचमत्कारोमायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभव ॥ जागतेषुपदार्थेषुविकृतव्यवस्थाव्यत्यासद्वयकालकृतव्यवस्थाव्यत्यासोपिदृश्यनइत्येतद्दपचयन्दर्शयति ॥

ध्यानांतेतत्त्वएवेनसर्गमालोक्यवेद्म्यहम् ॥ अर्कादिऋक्षसचारान्मेर्वादिस्थानकादिश ॥ ४६ ॥ सस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयांतिदि
शोन्यथा ॥ नसन्नासज्जगन्मन्ये भ्रमयन्केवलधिय ॥ ४७ ॥ आत्मस्पदचमत्कारविभवोयविजृम्भते ॥ पुत्र पितृत्वमायातिमित्रयात्यरि
तांतया ॥ ४८ ॥ स्त्रीत्वचशतशोयातान्पुंसश्चैवस्मराम्यहम् ॥ कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगस्थितिम् ॥ ४९ ॥ त्रेतायांद्वापरेचैवसस्मरा
मिमुनीश्वर ॥ अदृष्टवेदवेदार्थान्स्वसंकेतविहारिण ॥ ५० ॥ सर्गान्निरगलाचारान्कश्चित्काश्चित्स्मराम्यहम् ॥ ध्यातरिब्रह्मणोब्रह्मन्ससु
रासुरमानुषम् ॥ ५१ ॥ चतुर्युगसहस्रांतेजगच्छून्यस्मराम्यहम् ॥ मनोमनननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान् ॥ व्योमात्वायुमयैर्भूतैर्द
शसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥ विचित्रसस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलभूतकोशान् ॥ विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहब्रह्म
दिनेष्वशेषान् ॥ ५३ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भु० चिरजीवितवर्णननामद्वाविंश सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथासौवायसश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदमया ॥ भूय पृष्टोमहाबाहोकल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥ चरताजगत कोशेव्यव
हारवतामपि ॥ कथंविहगराजेन्द्रदेहमृत्युर्नबाधते ॥ २ ॥

पुत्रइत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्रेतायांद्वापरेचकृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिचेत्यनुकृष्यान्वय ॥ कलियुगस्थितिमेवसक्षिप्यविवृणोति ॥ अदृष्टेति ॥ ५० ॥ कश्चित्कृतयु
गादावपि ॥ तथाहि ॥ कृतयुगेपिपुष्करेणनलस्यनिकृत्याघूतेजयोविनापराधमेकवस्त्रेणसभार्यस्यनिवासनचप्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥ हेब्रह्मन्चतुर्युगसहस्रस्यतिअवसानेवेधसिज
गदुपसंहारकर्मेणाप्सुशयित्वायोगनिद्राच्छलेनब्रह्मण परमात्मनोध्यातरिसतिससुरासुरमानुषजगच्छून्यमसत्तामिवापन्नस्मरामीत्यर्थ ॥ एवमलीनेपिजगत्येवममनोमनननिर्मा
णान्प्रागुक्ताभूतात्मयैवायुप्रायैर्भूतैःप्राणिभिर्व्याप्तान् ॥ ५२ ॥ उक्तसर्वसक्षिप्योपसंहरति ॥ विचित्रेति ॥ अहब्रह्मदिनेषुकल्पपुविचित्रसस्थानविशेषयुक्तादेशायेषुतथावि
धान्विचित्रकार्याकुलभूतानांकोशभूतान्अशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेमो० पू० द्वाविंशतितम सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥
स्वमभुमेपुरोचेपुनरमृत्युर्नबाध्यते ॥ यस्तरे वनन कार्यंतत्तदनिहर्कीर्त्यते ॥ १ ॥ सर्वतत्यजाजम ॥ पक्षोमौमेकर्नविज ॥ २ ॥ कथकौशराद्योवस्यामगुच्छार्जेमवकारेषु ॥

वाचालयतिमुखरयतिभृत्यवाक्पटुतांप्रश्नमुखेनख्यापयतीतियावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रसर्वदोषाधारवासनान.शएवमुख्योमृत्युतरणोपायइत्याह ॥ दोषति ॥ यथात्यक्तहाराद्याभरणचोरानजिघांसतितद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ५॥ निःश्वासलक्षणादेहवृक्षच्छेदना ककचायेभ्यः सर्वासादेहलतानादेहवृक्षशाखाभूतहस्तपादादीनांघुणाःकाष्ठकीटभूता आधयोमनोव्यथा ॥ ६ ॥ शरीरतरो कोटरस्थसर्पौघभूता अतएवचिंतालक्षणाअर्पिता शिरसिफणायै. ॥ नदहंतिअर्थात्स्वविषाग्निना ॥ ७॥ नभुक्तेनदशति ॥ ८ ॥ शरीरांभोधेर्वाडवोवडवाग्निभूतः ॥ अतएवपीताशेषविवेकांबु. ॥ ९ ॥ आकुलव्ययम् ॥ तिलानाराशिकर्मयत्रकर्त्रिंत्रउपमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥ ब्रह्मात्मविश्रांतिरेवात्यं

भुशुंडउवाच॥ ॥जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्जिज्ञासयेवमाम्॥ पृच्छसिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालयंतिहि॥ ३॥ तथापियत्पृच्छसिमांतत्तेप्रकथयाम्यहम्॥आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंसताम्॥४॥ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः॥ हृदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तंनजिघांसति॥५॥ निःश्वासवृक्षक्रकचाःसर्वदेहलताघुणाः॥ आधयोयंनभिंदंतिमृत्युस्तंनजिघांसति॥६॥ शरीरतरुसर्पौघाश्चितार्पितशिरःफणाः॥ आशायंनदहंत्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति॥ ७॥ रागद्वेषविषापूरःस्वमनोबिलमंदिरः॥ लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्युस्तंनजिघांसति॥८॥ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः॥ ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ९ ॥ यंत्रंतिलानांकठिनंराशिमुग्रमिवाकुलम्॥ यंपीडयतिनानंगस्तंमृत्युर्नजिघांसति॥ १०॥ एकस्मिन्निर्मलेयेनपदेपरमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तंमृत्युर्नजिघांसति॥ ११॥ वपुःखंडाभिपतितंशाखामृगमिवोदितम् ॥नचंचलंमनोयस्यतंमृत्युर्नजिघांसति॥ १२ ॥एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्याधिहेतवः॥ मनागपिनलुंपंतिचित्तमेकंसमाहितम्॥ १३॥ आधिव्याधिसमुत्थानिचलितानिमहाभ्रमैः॥ नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकंसमाहितम्॥ १४॥ नास्तमेतिनचोदेतिनसंस्मृतिर्नविस्मृतिः ॥ नसुप्तंनचजाग्रत्स्याच्चित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १५ ॥ अंधीकृतहृदाकाशाःकामकोपविकारजाः॥ चिंतानपरिहिंसंतिचित्तंयस्यसमाहितम्॥१६॥ नददातिनचादत्तेनजहातिनयाचते॥ कुर्वदेवचकार्याणिचित्तंयस्यसमाहितम्॥ १७॥ येदुरर्थादुरारंभादुर्गुणादुरुदाहृताः॥ दुष्क्रमास्तेनकुंततिचित्तंयस्यसमाहितम्॥१८॥ आभांतिविपुलार्थानिमहांतिगुणवंतिच॥सर्वाण्यवानुधावंतिचित्तंयस्यसमाहितम्॥ १९ ॥

तिकमृत्युजयोपायइत्याशयेनाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ ११ ॥ वपुर्लक्षणेपुष्पितवनखंडेअभिपतितःशाखामृगइवउदितमूर्जितम् ॥ छादसंक्षोबत्वम् ॥ १२ ॥ दोषानुपसंहरंस्तज्जयहेतुगुणान्वक्तुप्रथमसमाधानमेवमुख्योगुणइत्याशयेनतप्रशंसति ॥ एतेइत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कर्माणिकुर्वन्नप्यथाशास्त्रव्यवहरदपि ॥ १७॥ दुष्टा अर्थाअर्जनीयधनादय आरभ्यतइत्यारंभा.कृषिगृहधनादयः ॥ गुणारागद्वेषादय उदाहृतामर्मप्रकाशनोक्तयः क्रमानीतयः नकृततिदुष्टफलेननपरितापयति ॥ १८ ॥ आभांतिप्रकाशमानानिविपुलार्थानिबहुलाभानिसर्वाण्येवसुखानीतिशेषः ॥ अनुधावतिअनुसरति ॥ १९ ॥

उर्कंभीत्तरंकालिकमुसंतसंहितम् ॥ दुरीहितदृशाभोगाभिलापदस्याउन्मुक्तस्वात्मलाभलक्षणतत्परम ॥२०॥ चित्तस्यवैधुर्यंपुरुषार्थविधुरतातद्दायिना ॥ अनेकत्वभेददृटि
स्तछ्क्षणपिशाचेनयत्सीएप्यनदृष्टतत्परम ॥ २१ ॥ आदौचारुमुसारभमध्येअथपरिपाकेपिमधुरम् अनेपथ्यसमसु स्वनिषर्सक्त्वानतत्परम् ॥ २२ ॥ आद्यंतमध्यगसर्वावस्या
स्वनुगतमात्मसुखम् ॥ २३ ॥ नविपतेउत्तमयस्मात्तयाविधसौभाग्यनित्यनिरतिशयानवद्यत्वय ॥ २४ ॥ अनुत्तमसौभाग्यत्वमेवेतरसुखानित्यताविभपषनेनसाधयति ॥ सा
मरत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवलोकमयस्याशुभतामुक्त्वानद्व्रिजगतएवत्वाह ॥ सस्वगइति ॥ २८ ॥ क्रियाशब्देनतत्फलानिलक्ष्यंते ॥ २९ ॥ चितापदमपिमा
नसक्रियामात्रपरंतत्फलोपलक्षकम् ॥ ३० ॥ तन्मनस्तछ्क्षणस्यक्षीरोदकस्यसंस्परिक्षोभणेमदरायमाणेषु ॥ इदमानसक्रियामात्रोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ अतिचित्राकारासुअ

यद्धुदर्कहितसत्यमनपायिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदृशोन्मुक्ततत्परंकारयेन्मन ॥ २० ॥ यददृष्टमशुद्धेनचित्तवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपि
शाचेनतत्परंकारयेन्मन ॥ २१ ॥ आदौमध्येतथांतेचचिरायपरमोचितम् ॥ यच्चारुमधुरपथ्यतत्परंकारयेन्मन ॥ २२ ॥ यदनंतमन प
य्यतथ्यमाद्यंतमध्यगम् ॥ समस्तसाधुभिर्जुष्टतत्परंकारयेन्मन ॥ २३ ॥ यद्बुद्धे परमालोकमाद्यंयदनुत्तमम् ॥ यदनुत्तमसौभाग्यतत्प
रंकारयेन्मन ॥ २४ ॥ सामरासुरगंधर्वेसविद्याधरकिन्नरे ॥ ससुरस्त्रीगणेस्वर्गेनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २५ ॥ सतरोसनराधीशेसपर्व
तपुरव्रजे ॥ सांबुधौभूतलेतातनकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २६ ॥ सनागेसासुरव्यूहेसासुरस्त्रीगणेतया ॥ समस्तएवपातालेनकिंचिच्छो
भनस्थिरम् ॥ २७ ॥ सस्वर्गेससुरालोकेसपातालेसदिक्तटे ॥ जगत्यस्मिन्सुसर्वस्मिन्नकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २८ ॥ आधिव्याधिविलो
लासुदुःखौघवलितासुच ॥ क्रियासुनित्यतुच्छासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २९ ॥ तरलीकृतचित्तासुहृदयानंदिनीषुच ॥ चिंतासुधीवि
कारासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३० ॥ क्षीरोदकसस्पंदमदरेषुचलेष्वपि ॥ स्वसंकल्पविकल्पेपुनकिंचित्सुस्थिरंशिवम् ॥ ३१ ॥ अनार
तागमापायपरास्वसिशिरास्वति ॥ चित्राकारासुचेष्टासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३२ ॥ नवरमेकमहीतलराजतानचवरंविबुधामर
रूपता ॥ नचवरधरणीतलनागतास्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३३ ॥ नवरमाकुलशास्त्रविचारणनचवरपरकार्यविवेचनम् ॥ नवर
मम्यकयाक्रमवर्णनंस्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३४ ॥

त्यमुनासु अतएवासिशिरास्वसिधाराप्रायासुइंद्रियादिचेष्टासु ॥ ३२ ॥ एवमशाश्वतत्वात्तुच्छ
त्वाच्चनजागत किमपिसुखविषेकिभिःस्पृहणीयमित्याह ॥ नवरमित्यादिना ॥ एकाअनन्यराजतासपमहीतलराजतानवरम् ॥ एवविबुधाअभिव्रतमायेअमराइवपृहस्पत्यादय
स्तद्रूपतास्वर्गराज्याख्यपीतिप्रियावत ॥ धरण्यास्तलेपातालेसर्वधरणीधारणसमर्थाशेषनागतापातालराज्यमपीतियावत ॥ यत्रसतांविवेकिनांमन स्थिर्तिपूर्णकामतयाविश्रांतिमु
पैतितयाविधंकिमपिनभवतीत्यय ॥ ३३ ॥ एवंगुरुहस्तादिसमृतत्वाच्चाकुलताहेतुनानाशास्त्राणांचतुरस्रविद्यास्थानानांविचारणंनिष्कर्षसामर्थ्यलक्षणपांडित्यमपिनवरम् ॥ एवं
परोपकाराणांवृद्धिर्हितकार्यविवेचनसामर्थ्यलक्षणंलोकानुरंजनसामर्थ्यमपिनवरम् ॥ अभ्यासोत्पत्तिविकल्पानांकाव्यवर्णनासामर्थ्यंनपिनवरमितिपूर्वेण ॥ ३४ ॥

यदिआधिप्रचुरत्वाज्जीवितनवरंतर्हिसर्वाधिनिवृत्तिमत्वान्मरणंवरंस्यात्तत्राह ॥ दृढमूढेति ॥ सर्वदुःखनिदानमूढतादार्ढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः ॥ तर्हिभोगेनसर्वदुःखक्षयकर त्वान्नरकोवरमस्त्वितिचेन्नेत्याह ॥ नचेति ॥ नरकस्यापिपुनःपापजन्मावसानत्वान्नतत्रापिसर्वदुःखक्षयइतिभावः ॥ विष्टपंसर्वभुवनाधिपत्यम् ॥ ३५ ॥ नरस्यविवेकिनःपुरु षस्यइतिअनेनप्रकारेणविचार्यमाणाविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःसर्वेपिनरम्याः ॥ हियस्माद्धेतोस्तेजगत्क्रमाश्चलतरकलनयाअशाश्वतत्वबुद्ध्याआहितेगृहीतेपदार्थेमहांतःकथं चिरस्थितिमात्यंतिकविश्रांतियांतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देहनाडीक्रमोपेताषट्चक्रहृ द्यान्विता ॥ प्राणस्पंदविभागाढ्याप्राणचिंतेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदिजगतिनकिंचिच्छोभनस्थिरंतर्हिकिंतच्छोभनंस्थिरंचयत्रविवेकिनश्चित्तविश्रांतिस्तदाह ॥ एकैवेत्यादिना ॥

नवरमाधिमयंचिरजीवितंनचवरंमरणंदृढमूढता ॥ नचवरंनरकोनचविष्टपंस्थितिमुपैतिहिनक्वचिदाशयः ॥ ३५ ॥ इतिविविधजगत्क्र माःसमस्ताःखलुमतिमूढतयानरस्यरम्याः ॥ चलतरकलनाहितेपदार्थेकथमुपयांतिचिरस्थितिंमहांतः ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो० नि०पू०भुशुंडोपाख्यानेसमाधानसंकल्पनिराकरणंनामत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ एकैवकेवलादृष्टिर्निरपाया गतभ्रमा ॥ विद्यतेसर्ववित्त्वेषुसर्वश्रेष्ठासमुन्नता ॥ १ ॥ आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी ॥ चिरसंभृतदुःस्वप्नसंसारभ्रमहारि णी ॥ २ ॥ निष्कलंकमनोमार्गविपुलांगणचारिणी ॥ तथासमस्तदुःखानांचितानर्थविनाशिनी ॥ ३ ॥ ज्योत्स्नयेवांधकाराणामलमंतःप्र जायते ॥ सास्वात्मचिंताभगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता ॥ ४ ॥ युष्मदादिपुसुप्रापादुष्प्रापैवास्मदादिषु ॥ समस्तकलनातीतंपरांकोटिमुपागत म् ॥ ५ ॥ पदमासादयंत्येतत्कथंसामान्यबुद्धयः ॥ आत्मचिंताविलासिन्यास्तस्याःसख्योमहामुने ॥ ६ ॥ किंचित्साम्यमुपायाताविज्ञानश शिशीतलाः ॥ आत्मचिंतासमानानांविविधानांमुनीश्वर ॥ ७ ॥ आत्मचिंतावयस्यानांमध्यादेकतमामया ॥ सर्वदुःखक्षयकरीसर्वसौ भाग्यवर्धिनी ॥ ८ ॥ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंतासमाश्रिता ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तवंतंविहगंभुशुंडंपुनरप्यहम् ॥ जानन्न पीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिम् ॥ ९ ॥ सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंतचिरजीवित ॥ यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वेषुवित्त्वेषुज्ञानेषुमध्येसर्वांशेश्रेष्ठासमुन्नतासहसादुरारोहेतियावत् ॥ १ ॥ आत्मचिंतासाक्षात्कारपर्यंतआत्मविचारः ॥ चिरमनादिकालादारभ्यकामकर्मवासनासंभृतस्य दुःस्वप्नकल्पस्यसंसारभ्रमस्यहरणशीला ॥ २ ॥ निरस्तमायादिकलंका श्रत्यक्श्रवणमननएवमार्गोयत्रतथाविधेमनसोप्यमार्गेअगम्येवानिरतिशयभूमानंदलक्षणेप्रत्यगात्मा गणेसंचरणशीला ॥ तथाउपस्थितसर्वदुःखानांभाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचितादिसर्वानर्थानांचविनाशिनी ॥ ३ ॥ अंधकाराणांतत्कार्यभ्रांतिभिःसहपरिगणनाद्बहुवचनम् ॥ अलमत्यंतमतोनाशस्तयेतिशेषः ॥ ४ ॥ दुष्प्रापैवेत्यवधारणेहेतुमाह ॥ समस्तेत्यादिना ॥ ५ ॥ सामान्यबुद्धयःअविशुद्धप्राकृतबुद्धयः ॥ तर्हिसातवकथंसुलभाजातेतिचेत्त त्सर्वासमाश्रयणादित्याशयेनप्राणचिंतांवर्णयितुंपीठिकारचयति ॥ आत्मचितेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रीडयाकौतुकेन ॥ ९ ॥ किंकीदृशी ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ भवतां पूज्यानां पूर्ववार्तानां सन्निधानात्प्राणरक्षणपरिशिक्षितुं विशेषतः परिज्ञातुं पुनः प्रत्युत्तराणि त्वयाऽस्य प्रत्युत्तरवदानि ॥ लोकोत्तम ॥ १२ ॥ देहगेहवर्णनक्रमेणास्य मागम ॥ १३ ॥ वातपित्तकफलक्षणत्रिप्रकारा महान्तः स्थूणा विष्टम्भकाष्ठानि यस्य ॥ १४ ॥ पुर्यष्टकमाख्यायाख्यातम् । तत्पुर्यष्टकमात्मस्वजनाबाधिताश्रयस्य ॥ १५ ॥ अतः साक्षित्वात्मना पालयमानः देहगेहमस्य सिमाक्षात्वमनुभवसि ॥ सत्या कर्णशष्कुलीद्वयलक्षणे चन्द्रशालिके शिरोगृहे यस्मिन् ॥ शिरोरुहैः केशैराच्छादनवत् ॥ १६ ॥ भुजौ पार्श्वे च उपमंदिराणि गवाक्षभागा यस्य ॥ दन्तालिर्दन्तपंक्तिस्तल्लक्षणकेसरमालाभिर्भूषितप्रधानद्वारबिलं यस्य ॥ १७ ॥ रूपरसग्रहणस्वभावास्तविषयो मलक्षणम् ॥ तान्स्पर्शयति अन्तर्निवेशयन्ति यानि ज्ञानेन्द्रियाणि तल्लक्षणद्वारपालवत् ॥ तन्मध्ये च सर्वाङ्गव्यापनात्त्वक् द्वारपालत्वमिति ॥ अधोद्वारयोरपि तद्द्वयम् ॥ सर्वेन्द्रसकुलेन लिङ्गवेद्भ्यामिद्वाराभ्यामेन आत्मालोकेन वलितत्याम ॥ शिरापक्षजागरेतारअक्ष्णा कनीनिकेतल्लक्षणयोरालिवयोः कृष्णतमद्वारकोष्ठयो कृतास्वामिस्थितिर्यस्मिन् ॥ इधोद्भवेनामैपयोपदक्षिणेक्षस्पुरुष नेमस्य

भुशुण्ड उवाच ॥ ॥ सर्ववेदान्तवेत्तासि सर्वसंशयनाशक ॥ मामेतत्परिहासार्थं मुने पृच्छसि वा यसम् ॥ ११ ॥ अथवा भवतामेव भग वन्परिशिक्षितुम् ॥ पुनः प्रत्युत्तराणीदं कामेत्सतिरुपस्थिता ॥ १२ ॥ भुशुण्डजीवितकरं भुशुण्डस्वात्मलाभदम् ॥ शृणु प्राणसमाधानव क्ष्यमाणमिदं मया ॥ १३ ॥ पश्येदं भगवन्सर्वं देहगेहं मनोरमम् ॥ त्रिप्रकारमहास्थूणं नवद्वारसमावृतम् ॥ १४ ॥ पुर्यष्टककलत्रेण तन्मात्र स्वजनेन च ॥ अहंकारगृहस्थेन सर्वतः परिपालितम् ॥ १५ ॥ अतः पश्यसि सत्कर्णशष्कुलीचन्द्रशालिकम् ॥ शिरोरुहाच्छादनवद्विपुला क्षिगवाक्षकम् ॥ १६ ॥ आस्यप्रधानसुद्वारं भुजपार्श्वोपमंदिरम् ॥ दन्तालिकेसरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोटरम् ॥ १७ ॥ अनारतं रूपरस स्पर्शनद्वारपालवत् ॥ सकुलालोकवलिततारालिं कृतास्थिति ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसादिग्धस्नायुसंततिवेष्टितम् ॥ स्थूलास्थिकाष्ठस यद्वस्तु कुड्यमुसमाहितम् ॥ १९ ॥ इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ॥ सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठनिमीलिते ॥ २० ॥ पद्मयु ग्मत्रयं यन्त्रमस्थिमांसमयं मृदु ॥ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् ॥ २१ ॥ सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ॥ चलं तितस्य पत्राणि मृदुव्यासानिवायुना ॥ २२ ॥

जापनविचारितिमुनेरितिभाव ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसाभिश्चारिमज्जोमयैरिवस्निग्धमुपलेपेनोपचितम् ॥ स्नायवः शिरास्तत्संततिभिर्वेष्टितरूद्धम् अतएव सुकुड्यम ॥ १९ ॥ अस्य देहस्य मध्ये इडापिङ्गलाख्ये नाड्यौ कोमलसूक्ष्मनाड्यौ वामदक्षिणपार्श्वकोष्ठनिमीलिते अनभिव्यक्ते नासापुटयोः प्राणसञ्चारलिङ्गेनाभिव्यक्ततुस्थिते ॥ २० ॥ तत्र सर्वप्राणशक्तीना माश्रयभूतं हृत्कमलं सहस्रमध्याकनाभिभेदमूलजालकपुरीतन्नामकं संपुटितसनालपद्मयुग्मभयाकारत्वत्स्वयमभयं प्रशायति ॥ पद्मयुग्मेति ॥ अस्थिग्रहणादधिकसन्धिकीलयोनोऽप्यनास्थानाम्यते ॥ अन्योन्यसंपुटीभावेन मिलत्कोमलमदलमतएव यमनत्यक्रपधाकारम् ॥ २१ ॥ नासापार्श्वशावांतसकलदेहाकाशचारिणा प्राणास्यापानवायुना प्रनसे सनरिक्तमर्त्तपत्राणि दलानि यस्य तत् ॥ एवं प्राणसञ्चारेण पत्राणि द्रुपत्वकुर्वतीत्यर्थादुन्म्यते ॥ अतएव तस्य पर्यंतस्य पत्राणि प्राणापानवायुभ्यामाभिसंतितं चलं तिमन्दुच्छ्वास निश्वासमार्गकुर्वन्ति विकसन्निवेस्यथ ॥ २२ ॥

कितत्तत्राह॥चलत्स्विति ॥ परिवर्ततेपरितःप्रसारात्पुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषुप्रविश्यबहुलीभवतीत्यर्थः॥ यथाबहिररण्यादौलतापत्रजालेवातेनाहतेसतिवायुःपरितःप्रसरतितद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवद्वांद्विनीत सत्हृदयपायुनाभिकंठसर्वांगलक्षणमनेकधास्थानंकृत्वाकल्पयित्वाप्राणादिपंचसंज्ञःसन्ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानासुद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासुएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवाह ॥ प्राणेति ॥ २५ ॥ तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपिसर्वांगेप्रसरंदर्शयति ॥ हृत्पद्मेति ॥ २६ ॥ तासामन्नरसस्यदेहव्यापनायनाडीषुव्यापारमाह ॥ यातीति ॥ २७ ॥ हृदयमेवमुख्यस्थानंप्राणस्यैवमुख्यताअन्येतद्वृत्तिभेदास्तद्द्वारेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियादिचेष्टा शक्तिभेदैःकरोतीत्याह ॥ सएषइत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ यत्रेहाप्रतिमादियंत्रस्यनृत्यादिचेष्टाम् ॥ यांत्रिकोयंत्रसूत्रधारः ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिद्विविधसंकेतवंतौ ॥ ३१ ॥ एवंसर्वमौपो

चलत्सुतेषुपद्मेषुसमरुत्परिवर्धते ॥ वाताहतेलतापत्रजालेवहिरिवाभितः ॥ २३ ॥ वृद्धिंनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा ॥ ऊर्ध्वाधोवर्तमानासुदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ ॥ २४ ॥ प्राणापानसमानाद्यैस्ततःसहृदयानिलः ॥ संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः ॥ २५ ॥ हृत्पद्मयंत्रत्रितयेसमस्ताःप्राणशक्तयः ॥ ऊर्ध्वाधःप्रस्तृतादेहेचंद्रबिंबादिवांशवः ॥ २६ ॥ यांत्यायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच ॥ उत्पतंतिपतंत्याशुताएताःप्राणशक्तयः ॥ २७ ॥ सएषहृत्पद्मगतःप्राणइत्युच्यतेबुधैः ॥ अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने ॥ २८ ॥ काचित्स्पर्शमुपादत्तेकाचिद्वहतिनासया ॥ काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिवचांसिच ॥ २९ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके ॥ करोतिभगवान्वायुर्यंत्रेहामिवयांत्रिकः ॥ ३० ॥ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रस्तृतावनिलौमुने ॥ प्राणापानावितिख्यातौप्रकटौद्वौवरानिलौ ॥ ३१ ॥ तयोरनुसरन्नित्यंमुनेगतिमहंस्थितः ॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः ॥ ३२ ॥ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः ॥ हृदाकाशार्कशशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः ॥ ३३ ॥ शरीरपुरपालस्यमनसोरथचक्रयोः ॥ अहंकारनृपस्यास्यप्रशस्येष्टतुरंगयोः ॥ ३४ ॥

ह्वातिकमुपवर्ण्यस्वयंक्रियमाणांप्राणचिंतांदर्शयति ॥ तयोरिति ॥ तयोर्गत्यनुसरणत्वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्यागेनाधिदैविकसूत्रात्मरूपतदात्मभावधारणयाआसंगपाप्मदूषितसर्वेंद्रियव्रतपरित्यागेनतन्मात्रव्रताचरणवागादीद्रियाणांहिवचनादिस्वस्वविषयव्यसनितावतंतच्चासंगपाप्मदूषितमितिश्रमलक्षणेनमृत्युनाभग्नम् ॥ प्राणस्यतुमुखनासिकादिस्थानेषुसंचरणमेवव्रतंतच्चनविषयासंगदूषितमितिनश्रमात्मनाभज्यतइतिप्राणएवैकोव्रतभंगशून्योमृत्युनानग्रस्यते अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचिंतनात्स्वस्यजितमृत्युतेत्याशयः॥ इयंचप्राणचिंताप्राणव्रतधारणसहिताबृहदारण्यकेअथातोव्रतमीमांसेत्यादिनातस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चनेत्पाप्मामृत्युराप्नुवदितियद्विचरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यंसलोकतांजयतीत्यंतेनग्रंथेनप्रपंचितातत एवावगंतव्या ॥ तयोरुपासनीयगुणांतराण्यप्याह ॥ शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ॥ ३२ ॥ श्रमहीनयोरिति ॥ तानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमेअथेममेवनाप्नोद्योयमध्यमःप्राणइतिश्रुतेरितिभावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आशरीरंयावज्जीवमरुद्वयोरविच्छिन्नोपासनयो ॥ तथासमाक्ष्मुनिरूढात्मायपुष्करेस्समापिपयियेविति ॥ नविच्छिद्याविति द्वितदर्थ ॥ ३५ ॥ समरूपयोरिति ॥ अभ्यासा
तिशायनवहिरन्तश्चद्वादशषोडशांगुलपर्यन्तमायपरिमितसंचारयोरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ प्राणायामाभ्यासात्तयो सूक्ष्मतमत्वापादनाच्चनोक्रमणाविमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सहस्रेति ॥
अथवानात्मनः संचारेनयोमुखनासिकासंचारश्चक्षुषोनलक्ष्यनेतथाह ॥ सहस्रेति ॥ यथाकेश सहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठतीतिश्रुतेनाडीनामेषातिसूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यत्वेतदंत
रनयोगतिःसुतरांदुर्लक्ष्यत्याशय ॥ ३७ ॥ वर्णितांप्राणचिंतांवर्णयिष्यमाणप्रकारप्रशस्याचसरंसूचयन्नुपसंहरति ॥ अविरतेति ॥ हृदिद्वयाविस्थानेष्वविरतगतसंचारोययो
स्तयोमरुतो प्राणापानयोश्चरितांनानाश्रुतिपुराणोपास्तिप्रकरणेअनेकधाविहितांनिर्दोषत्वगतश्रमत्वाजमप्रतत्वसमर्थ्यानेकगुणविशिष्टांगतिमनुसृत्यवक्ष्यमाणप्रकारेणो

तयोःममानुसरत प्राणापानाभिधानयो ॥ गतिशरीरमरुतोराशरीरमरुद्वयो ॥ ३५ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयो ॥ सुषुप्तस
स्थितस्येवब्रह्मन्गच्छन्तिवासरा ॥३६॥ सहस्रविनिकृत्तांगाद्बिसतंतुलवादपि ॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापिगति सूक्ष्मतरानयो ॥ ३७॥ अ
विरतगतयोर्गतिविदित्वाहृदिमरुतोरनुसृत्यचोदितांताम् ॥ नपुनरिहहिजायतेमहात्मन्मुदितमना पुरुष प्रणष्टपाश ॥ ३८॥ ॥इ०
वा०वा०दे०मो०नि०पू०भु०प्राणविचारणंनामचतुर्विंशतितम सर्ग ॥२४॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युसकथयन्पक्षीप्
ष्टस्तुपुनर्मया॥ कीदृशीप्राणवातस्यगतिरित्येवराघव ॥१॥ ॥भुशुण्डउवाच॥ ॥जानन्नपिमुनेसर्वकिंमांपृच्छसिलीलया॥ यथा
पृष्टमहंवच्मिशृणुतत्रापिमद्वच ॥ २ ॥ प्राणोयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेप्राणोयमुपरिस्थित ॥ ३ ॥अ
पानोप्यनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोयमधःस्थित ॥ ४ ॥ जाग्रत स्वपतश्चैवप्राणायामोयमुत्तम ॥
प्रवर्त्ततेयतस्तज्ज्ञस्तत्तावद्वच्मियसेशृणु ॥ ५ ॥ बाह्योन्मुखत्वंप्राणानांयदृत्हृत्पुंजकोटरात् ॥ स्वरसेनास्तयमानांतंधीरारेचकंविदु ॥ ६ ॥
द्वादशांगुलपर्यंतंबाह्यमाक्रमतामध ॥ प्राणानामंगसंस्पर्शोयःसपूरकउच्यते ॥ ७ ॥

पास्यप्रणष्टमूल्यपाश सपुरुषस्तज्ज्ञानेनजीवन्मुक्तोभूत्वाइहसंसारेपुनर्नजायतइत्यर्थ ॥ हिरान्यप्राणाद्युपासीनामपिविनिष्कामानुष्ठितानांज्ञानद्वारामुक्तिहेतुत्वंश्रुतिपुष्पवि
द्धुमितिद्योतनाय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰चतुर्विंशतितम सर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्राणापानगतिप्रभेदपकारादिप्रकल्पनम् ॥
प्राणापानौस्वल्पस्थानंप्रसंगवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तावसरत्ववानसूचितांश्चिंतनीयप्राणगतिप्रकारभेदामयापृष्टइत्याह ॥ इत्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एक प्राणशब्दोरूढ अपरस्तुभाग
त्यर्थतप्तनिष्पन्नः सर्वप्राणायामत्वसिद्धिर्विचिंतनेवर्शयति ॥ अयमुपरिस्थितइति ॥ ३ ॥ एवमपानपदमप्येकयौगिकपूर्ववत्सर्वम् ॥ ४ ॥ एवलक्षणतोभेदम
पर्वितत्वंप्राससपूरकत्वेनेस्याह ॥ वासेतिद्वाभ्याम ॥ ५ ॥ ७ ॥ तथाहृदयान्मूर्धपर्यंतमभ्यासगत्यधमांतरेचकत्वेनचिंतनीयम् ॥ मूर्धाविबहिर्द्वादशांगुल

१ विनिभक्तोमास्त्यपिकविसाठ

एवबाह्याद्देशादपानेअतं परापतति प्रविशति योनासाग्रादिमूर्धपर्यंतोयश्चमूर्धादिहृदयपर्यंतोवायो.स्पर्शस्तंद्विविधमप्यंतःपूरकंविदुरित्यर्थः ॥८ ॥ इदानीमंत कुंभककल्पिताक ल्पितसाधारण्येनलक्षयति ॥ अपानेइति ॥ अस्तगतेप्रशांतेसति॥ ९॥बहिरपिचरेचकादीन्दर्शयितुमुपक्रमते॥ रेचकइत्यादिना॥ अपानस्योदयस्थानेनासाग्राद्बहिर्द्वादशांगुलप र्यंते ॥ १० ॥ स्वतएवभवतीतिस्वभावायेरेचकादयःप्रोक्ताः ॥ ११ ॥ अभ्युदितःअभिमुखंस्थितः ॥ तस्यत्रातस्यतत्रबाह्यप्रदेशएवबाह्यपूरकादयश्चिंतनीयाइतिशेषः ॥१२ ॥ तत्रबाह्यबाह्यंतरपानस्यैकीभावेननिश्चलप्रायांस्थितिंकुंभकत्वेनकल्पयति ॥ मृदंतरस्थेतिसार्धेन ॥ १३॥ तस्यपूर्वप्राणभावेनहृदयादारभ्यनासाग्रपर्यंताधागतिस्तांबाह्यपूरक

बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्नवर्जितः॥ योयंप्रपूरणःस्पर्शोविदुस्तमपिपूरकम्॥८॥ अपानेऽस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥ तावत्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते॥ ९ ॥ रेचकःकुंभकश्चैवपूरकश्चत्रिधास्थितः॥ अपानस्योदयस्थानेद्वादशांतादधोबहिः ॥ १०॥ स्वभावाःसर्वकालस्थाःसम्यग्यत्नविवर्जिताः॥ येप्रोक्ताःस्फारमतिभिस्ताञ्छृणुत्वंमहामते ॥ ११ ॥ द्वादशांगुलपर्यंताद्बाह्यादभ्युदितःप्रभो॥ योवातस्तस्यतत्रैवस्वभावात्पूरकादयः ॥ १२ ॥ मृदंतरस्थानिष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रसमसंमुखे ॥ १३ ॥ व्योम्निनित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः॥ बाह्योन्मुखस्यवायोर्यानासिकाग्रावधिर्गतिः ॥ १४॥ तंबाह्यपूरकंत्वाद्यंविदुर्योगविदोजनाः॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः॥१५॥यावायोस्तंविदुर्धीराअपरंबाह्यपूरकम्॥ बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्गतः॥ १६॥ तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुः॥ यत्तदंतर्मुखत्वंस्यादपानस्योदयंविना॥ १७॥ तंबाह्यरेचकंविद्याच्चिंत्यमानंविमुक्तिदम्॥ द्वादशांताद्यदुत्थायरूपपीवरतापरा ॥ १८॥ अपानस्यबहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान्कुंभकादीननारतम्॥ १९॥ प्राणापानस्वभावांस्तान्बुध्वाभूयोनजायते॥ अष्टावेतेमहाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्मृताः॥ २० ॥ स्वभावादेहवायूनांकथितामुक्तिदामया॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥ २१ ॥

त्वेनापिकल्पयेदित्याह ॥ बाह्योन्मुखस्येति ॥ १४ ॥ ततोबहिर्गतिर्बाह्यपूरकांतरतयाकल्पयति ॥ नासाग्रादिति ॥ १५ ॥ बहिरित्यादि पूर्वोक्तानुवादः ॥ १६ ॥ बाह्यरेचकद्वयकल्पनप्रकारमाह ॥ यत्तदिति ॥ उदयप्रस्पदंविना ॥ तथाचप्रस्पंदपूर्वक्षणेयदंतर्मुखत्वंप्रस्पंदोन्मुखत्वंतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वादशांताद्बाह्यद्वादशांगुलचरमभागात् ॥ नासाग्रपर्यंतमपानस्यचलनेनस्वरूपाभिव्यक्त्यापीवरता ॥ १८ ॥ १९ ॥ बुध्वाउपास्यभूयोनजायतइत्यवश्यभाविज्ञानफलेनस्तुतिः ॥ अष्टाविति ॥ यद्यपिबहिरंतश्चरेचकपूरकयो.प्रत्येकंद्वैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यांसहदशभवंतितथापिकुंभकयोःप्राधान्यादष्टकाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ २० ॥ एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपिकालेभवतीत्याह ॥ गच्छतइति ॥ २१ ॥

कतृत्वभोकृत्वाभिमानोप्यनेननश्यतीत्याशयेनाह ॥ यत्करोतीति ॥ २२ ॥ बाह्यदृष्टिपरित्यागादंतरालदर्शनोदयेनपरमपदप्राप्तिरप्यनेनसिध्यतीत्याह ॥ अभ्यग्रमिति ॥ अ
स्मिन्प्राणाधितनव्यापारेससक्तमतएवबाह्यसमर्थपरिजहत्यजन् ॥ २३ ॥ २४ ॥ भद्रतीभ्रमभ्रमायातद्वतक्षीरारावितियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्राणापानयोरनुसरणमनुसा
र्थ्यतमेतेनयाम्रबोधवतांपुंसांसशांतमलमोहेनचित्तेनअंतर्हृदयस्थेनपश्यमानात्मनि ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्राणस्याभ्युदयस्थानंविपूर्वोक्तानुवाद ॥ २९ ॥ ३० ॥ हृदयसंस्थि
ऐतेनिरोधमायांतिप्ररुत्यातिचलानिला ॥ यत्करोतियदश्नातिबुद्ध्यैवालमनुस्मरन् ॥ २२ ॥ कुंभकादीन्नरःस्वांतस्तत्रकर्तानकिंचन ॥
अभ्यग्रमस्मिन्व्यापारेबाह्यपरिजहन्मन ॥ २३ ॥ दिनै कतिपयैरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ एतदभ्यसत पुंसोबाह्येविषयवृत्तिषु ॥ २४ ॥
नयभ्रातिररतिंचेत भद्रतीवाम्रणोयथा ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्ययेस्थिता कृतबुद्धय ॥ २५ ॥ प्राप्तप्राप्तव्यमखिलैतैरखिन्नास्तएवहि ॥ तिष्ठता
गच्छतानित्यस्वपताजाग्रतातथा ॥ २६ ॥ एषावेद्येस्थतेदृष्टिस्तन्नयधनमाप्यते ॥ प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् ॥ २७ ॥ सं
शांतमलमोहेनस्वस्थेनांतरिहोप्यते ॥ सर्वारंभान्सदास्वच्छ कुर्वन्नापिबुधोजन ॥ २८ ॥ प्राणापानगतिंप्राप्यसुस्वस्थ सुखमेधते ॥ प्रा
णस्याभ्युदयोब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदिस्थितात् ॥ २९ ॥ द्वादशांगुलपर्यंतप्राणोस्तंयात्ययबहिः ॥ अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशांतान्महामुने
॥ ३० ॥ अस्तंगतिरयांभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ प्राणोयत्रसमायातिद्वादशांतेनभ पदे ॥ ३१ ॥ पदात्तस्मादपानोयस्वादेतिसमनंतरम्
यात्याकाशोन्मुख प्राणोवहत्यग्निशिखायथा ॥ ३२ ॥ हृदाकाशोन्मुखोपानोनिम्नंवहतिवारिवत् ॥ अपानश्चन्द्रमादेहमाप्याययतिबा
ह्यत ॥ ३३ ॥ प्राणःसूर्योग्निरथवापचत्यंतरिदंवपु ॥ प्राणोहिहृदयाकाशंतापयित्वाप्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥ मुखाग्रगगनपश्चात्तापयत्यु
त्तमोरवि ॥ अपानेंदुर्मुखाग्रंतुप्लावयित्वाहृदंबरम् ॥ ३५ ॥ पश्चादाप्याययत्येषनिमेषसमनंतरम् ॥ अपानशशिनोतस्याकलाप्राण
विवस्वता ॥ ३६ ॥ यत्रग्रस्तातदासावपदंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणार्कस्यतथातस्यायत्रापानसितांशुना ॥ ३७ ॥ ग्रस्तातत्पदमासाद्यन
भूयोजन्मभाग्भव ॥ प्राणएवार्कतांयातिसबाह्याभ्यंतरेंबरे ॥ ३८ ॥ आप्यायनकरींपश्चाच्छशितामधितिष्ठति ॥ प्राणएवेंदुतांत्यक्त्वा
शरीराप्यायकारिणीम् ॥ ३९ ॥
अंभोजमध्येअलग्नतिरपानस्येतिशेष ॥ प्राणोयत्रयस्मिन्नभःपदेसमायातिसमाप्यते ॥ ३० ॥ तस्मात्स्वात्पदात्अपानएतिउद्गच्छति ॥ प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वंप
पुनःशरीरोपयोगीत्याप्यायकोमुखत्वप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ वारिवदिवा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तयो सूर्यचन्द्रात्मकताबाह्येप्याशयेनाप्युपपादयति ॥ वाह्यस्याविना ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ कलाचन्द्रभाग ॥ यत्रयस्मिन्द्वादशांतस्थानेस्थित्वापसाताग्रासाय ॥ ३६ ॥ यत्रयस्मिन्द्वादशांगुलपर्यंतबाह्याकाशेचलविलेनप्रविलविषयामेनाचानेनपसानग्रस्त
परमासाद्यत्वर्थः ॥ ३७ ॥ एकस्यैवबाह्योभयविधमपिरूपयोर्द्वयोभवतीत्याह ॥ प्राणएवेत्याविना ॥ ३८ ॥ आप्यायनकार्याप्यायोक्राकम ॥ ३९ ॥

तत्रबहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेप्रसृत प्राणोयावदर्कतामौष्ण्यपरित्यज्यचंद्रताशैत्यनगत सप्राणापानयोः संध्यवस्थातत्त्वविहृद्दृहि.प्राणलयादात्मनोनिर्देहत्वनिष्क्रियत्वानमनस्त्वादधो
वास्तवस्वभावा सभावयितुशक्यत्वाद्विचार्यते ॥ तत्रबाह्यकुंभकेदेहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चंद्रसूर्यात्मकप्राणापानक्रियाप्रयुक्तायु.कालपरिच्छेदाभावाच्चादेशकालेस्वात्मनि
प्रतिष्ठितेनयोगिनानशोच्यतेइत्यर्थ ॥४०॥ एवमत कुंभकेपिहृदिप्राणापानसंधौप्रतिष्ठितस्यमनसोनिजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधावश्यभावान्नजन्मादिप्रसक्तिरित्याह ॥ हृदी
ति ॥४१॥ आत्मनोमनस आधारमधिष्ठानपरमात्मानम् ॥ अथवाहृदयस्थ.स्वात्मैवप्राणसूर्य.सएवापानात्मकचंद्रतयाउदयास्तमयनद्रश्मिभूतव्यानादिवृत्तिभेदायात्मनावि
वर्त्तेनेनतद्व्यतिरिक्त कश्चिदस्तीत्युपासनस्यात्मदर्शनेहेतुरित्याह ॥ सोदयास्तमयमिति ॥४२॥ ननुकिंहृद्यात्मसाक्षात्कारेणबाह्यनमसावहिरेवापरिच्छिन्नस्यात्मनआवृतत्वात्तत्क्ष
यायबाह्यज्योतिरेवकिंनान्विष्यतेतत्राह ॥ नेति ॥४३॥ हार्दंत्विति ॥ बाह्यध्वांतकल्पनापिहार्दध्वांतवशादेवेतितत्क्षयेतत्क्षयोर्थसिद्धइतिभाव ॥ बाह्यज्योतिषाबाह्यतमःक्षपणं

क्षणादायातिसूर्यत्वंसंशोषणकरंपदम्॥ अर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतः ॥४०॥ प्राणस्तावद्विचार्यतेऽदेशकालेनशोच्यते॥ हृदि
चंद्रार्कयोर्ज्ञात्वानित्यमस्तमयोदयम्॥४१॥आत्मनोनिजमाधारंनभूयोजायतेमनः॥सोदयास्तमयंसेंदुंसरश्मिंसगमागमम्॥४२॥
हृदयेभास्करंदेवंयःपश्यतिसपश्यति॥ नक्षीणंनापरिक्षीणंबहिर्ध्वांतयतमः॥४३॥हार्दंतुक्षपयेद्ध्वांतंयत्क्षयेसिद्धिरुत्तमा॥ बाह्येतम
सिसंक्षीणेलोकालोकःप्रजायते॥ ४४॥ हार्देतुतमसिक्षीणेस्वालोकोजायतेमुने॥ हार्दांधकारक्षयदंपरिज्ञातंविमुक्तिदम्॥ ४५॥ सो
दयास्तमयंयत्नात्प्राणार्कमवलोकयेत्॥ अपानेंदुःप्रयात्यस्तंयत्रहृत्पद्मकोटरे ॥ ४६ ॥ पदात्तस्मादुदेत्यंतःप्राणार्कोबहिरुन्मुखः॥ अ
पानेस्तंगतेप्राणःसमुदेतिहृदंबुजात् ॥ ४७॥ छायायांगलितांगायांतत्रैवाशुयथातपः ॥ प्राणेत्वस्तंगतेबाह्यादपानःप्रोदितःक्षणात्
॥४८॥ आतपेपरितानष्टेछायेवानुपदंतथा॥ प्राणजन्मावनौनष्टमपानंविद्धिसन्मते॥ ४९॥ अपानजन्मभूमौचप्राणंनष्टमवेहिहि ॥
अस्तंगतवतिप्राणेत्वपानेभ्युदयोन्मुखे॥५०॥बहिःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते॥अपानेस्तंगतेप्राणेकिंचिदभ्युदयोन्मुखे॥५१॥
अंतःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणरेचकमालंब्यअपानाद्दूरकोटिगम् ॥ ५२ ॥ स्वच्छंकुंभकमभ्यस्यनभूयःपरितप्यते ॥
अपानेरेचकाधारंप्राणपूरांतरास्थितम्॥५३॥स्वसंस्थंपूरकंदृष्ट्वानभूयोजायतेनरः॥ प्राणापानावुभावंतर्यत्रैतौविलयंगतौ॥५४॥
तदालंब्यपदंशांतमात्मानंनानुतप्यते॥ प्राणभक्षोन्मुखेपानेदेशंकालंचनिष्कलम् ॥ ५५ ॥

तुरूपादिदर्शनहेतुरेवनबहिरात्मदर्शनेहेतुरित्या
शयेनाह ॥ बाह्येइति ॥ लोक्यतइतिलोकोजगद्रूपम् ॥ ४४ ॥ ४५॥ उक्तेबाह्यात कुंभकप्रतिष्ठेप्ररोचनायप्रपचयिष्यन्भूमिकारचयति ॥ अपानेंदुरित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदयोन्मुखतैवनिरोद्धव्येत्याशयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपानादपानोदयस्थानाद्द्वादशांगुलस्थानाद्दूरकोटिगषोडशांगुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निःशे
षत्रायुरेचनात्स्वच्छम् ॥ नासाविवरेणातःप्रविशत्यपानेबाह्यरेचकाधारप्राणस्यपूरणप्राणपूरस्तदर्थमतःआस्थितप्रविष्टस्वसंस्थदेहांतर्गतपूरकंदृष्ट्वाउपास्य ॥ ५३ ॥ यत्रहार्देब्र
ह्मणि ॥ ५४ ॥ इदानीमर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतागतइत्यत्रअदेशकालेनशोच्यतेइतियदुक्तंतद्विवृण्वन्बाह्यकुंभकोक्तस्यदेशकालबाधस्यांतःकुंभकेप्यनुकर्षंदर्शयति ॥प्राण
भक्षोन्मुखइत्यादिना ॥ बहि प्राणलयाधिष्ठानचितिअतःप्राणनिर्गमापादानचितिवाबाधेनदेशका [illegible]

॥४६॥ ५१॥ दशकालेवाणापानाभ्यामदृश्वनिर्गीणावितिवरयेत्यथ ॥ नादृशावस्थाप्राणापानक्षधिश्वणेसवप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विदुनान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना ॥५८॥ रिदु पागिनश्विशेष ॥ ५९ ॥ ६ ॥ एवक्रियाभेदभिन्नप्राणापानाप्रकारमुक्त्वातन्निरुद्धयनन्तरप्राणापानायांतरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ पुष्पस्यान्तर्गन्धादिना ॥ सक्रियाणावहिनष्कापास्यानत्याह ॥ नमप्राणमिति ॥ नहिक्रियाणल्पोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचनत्परिस्वयार्धप्राणस्यान्तवधिनमित्यन्तनूपामनापाधितयविभाव ॥ ६१ ॥ आस्वादनइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउभा

विनायपदिरंनवानगृप परिशोष्यते ॥ अपानमक्षणपरेप्राणेत्वदितयानहि ॥५६॥ देशकालचसप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमनः ॥ यत्रप्राणोत्यपानेनप्राणेनापानएवच ॥५७॥ निगीर्णौवहिरतश्चदेशकालौचपश्यतौ ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ५८॥ अयत्नसिद्धात्यस्यंकुम्भकतत्पदंविदु ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुम्भकपरमंपदम् ॥ ५९ ॥ एतत्तदात्मनोरूपशुद्धंपापरमेवमित् ॥ एतत्तत्त्वदाप्तमेतत्प्राप्यनशोच्यते ॥ ६० ॥ पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जलस्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणनवाप्राणचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपांतस्थमपानक्षयकोटिगम् ॥ अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोक्तं परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६४॥ मनसोमननमत्युद्देरकावबोधनम ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसवतश्चयत् ॥ यच्चसवमयंनित्यतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनपुण्यसवपावनपावनम् ॥ नचभावनमत्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६७॥ (अपानास्तगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलङ्करहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चास्तमुपागत ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणास्तमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६९ ॥ प्राणापानाद्रवस्यानेयात्याभ्यतरमाश्रिते ॥ यंद्वयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

पास्यवाच्यइत्यादिश्लु ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसप्रयायाथ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६॥ आलोकालोकनज्योतिषोज्योति ॥ भावमनोवृत्त्यादिविकारैनमत्नूनमीममम् ॥ ...भावनत्यस्यनूनम ॥ नूनमितिनिश्चय ॥६७ ॥ नासापोपलक्षितद्वादशांगुलपर्यन्तगगनआवर्तःप्राणापानप्रवाहसंधियस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसंधौसावर्ताभवति॥६८॥ इत्यर्नावामोनयदागाधिरमपहाय यत्रव्यावेनिमूर्योस्तयत्रगच्छति यत्रेनाप्यक्रियेधर्मसण्नायसउभवण्नेहितदिनिश्चुत्यर्थमनसिकृत्वाह ॥ यत्रप्राणइति ॥६९॥ येद्वेप्राणापानाद्रवस्यानयागिभि पपतगम्यनेइतियनराधारस्तदधिष्ठानपचित्तस्तनदित्यथ ॥ ७०॥

१ अयंश्लोक काश्मीरस्थपुस्तके अधिकःदृष्ट

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नसत्प्राणापानसमाहार प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक
भावेनतद्विसर्गरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयोःपरामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्तावोधरूपचेत्यर्थ ॥ एवंप्राणोपा
स्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोःकारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलंकहीनपरमा
र्थतः ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव स्वनुभवःसएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम् ॥ पूर
कांशविसृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्तावोधंविरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥७३॥य
त्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकला
गणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥७५॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्ण
नंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्म
ले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः॥ २ ॥गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतो
पिवा॥ स्वप्नेपिनचलत्येपसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिषुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामे
नात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्पर
मात्मावलोकनात् ॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६ ॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांप
श्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना ॥८॥ यथाप्राप्तेषुकार्येषुप
रित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम् ॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनि
रूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसु
स्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायुःप्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलंमहानदीनाम् ॥ गतेःप्रवहणात्संरुध्यतेसंरुद्धोतापीत्यर्थः ॥ विरुद्धंव्युत्थापकंवि
पयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातपः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

॥५६॥ ५७॥ देशकालौप्राणापानाभ्यांसहैवनिगीर्णाविति परश्येत्यर्थः ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसंधिक्षणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विशेषोस्त्यित्याह ॥ क्षणमित्यादिना ॥ ५८ ॥ विदु योगिनइतिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एवंक्रियाभेदभिन्नप्राणचिंतामकारमुक्त्वातन्निरूढ्यनंतरंप्राणापानाद्यांतरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ पुष्पस्यांतरित्यादिना ॥ सकिंप्राणोपहितएवोपास्योनेत्याह ॥ नसप्राणमिति ॥ तर्हिकिंप्राणलयोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचतत्परिच्छेदार्थंप्राण स्यांतरवस्थितमित्युक्तेननूपासनापाधितयतिभाव ॥ ६१ ॥ आस्वादनइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम् ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउप्रा

विचायच्छिरतर्वानभूयःपरिशोष्यते ॥ अपानभक्षणपरेप्राणेव्हृदितयायहि ॥५६॥ देशकालचसंप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमन ॥ यत्रप्रा णोत्यपानेनप्राणेनापानएवच॥५७॥ निगीर्णौयहिरतश्चदेशकालौचपश्यतो॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम्॥५८॥ अय त्नमिद्ध्यात्यस्यंकुंभकंतत्पदंविदु ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुंभकःपरमपदम्॥५९॥ एतत्तदात्मनोरूपश्चद्वैपापरमैवचित्॥ एतत्तत्स दाभासमेतत्प्राप्यनशोच्यते॥ ६०॥ पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवस्थितम्॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे॥ ६१ ॥ जल स्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणंनवाप्राणंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपांतस्थमपानक्षयकोटिगम्॥ अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोच्चै परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥६४॥ मनसोमननंसत्यंबुद्धेरेकावबोधनम॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे॥ ६५॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत्॥ यच्चमवमयंनित्यंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ६६॥ आलोकालोकनपुण्यसर्वपावनपावनम्॥ नचभावनमन्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥६७॥ (अपानास्तगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलंकरहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपाग त ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ६८॥ यत्रप्राणास्तमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्म हे॥ ६९॥ प्राणापानोद्भवस्थानेयात्याभ्यतरमास्थिते॥ येद्वेयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७०॥

मस्यप्राणइत्यादिश्रुते ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसर्वपर्यायार्थ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनज्योतिषोज्योति ॥ भावैमनोबुद्ध्यादिविकारैनमतूनमीभवन् पूर्वस्वभावात्रच्यवतेनश्च ॥ नूनमितिनिश्चय ॥ ६७ ॥ नासाग्रोपलक्षितद्वादशांगुलप्रदेशगगनआवर्त प्राणापानप्रवाहसंधिर्यस्य ॥ विरुद्धमवाहद्वयसंधीसावर्तोभवति॥६८॥ इत्यर्नापासोनप्रदेशोपाधिभेदमपहाय यतश्चावेतिसूर्योस्तमयंचगच्छति तदेवाश्वकरेधर्मंसएवाद्यसउश्वएवतेनतिश्रुत्यर्थंमनसिकृत्वाह ॥ यत्रप्राणइति ॥६९॥ येद्वेप्राणापा नोद्भवस्थानेयोगिभि पदतेगम्यतेइतिपदंतदाधारस्तदधिष्ठानयच्चित्तत्स्तत्वमित्यर्थ ॥ ७० ॥

१ अयंश्लोकः काश्मीरस्थपुस्तकेऽधिकोदृष्टः

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नंसत्प्राणापानसमाहार.प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक भावेनतद्विसर्गेरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयोःपरामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्ताबोधरूपचेत्यर्थ. ॥ एवंप्राणोपास्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पंदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोःकारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलंकहीनपरमार्थत' ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव.स्वनुभव'सएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधंपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम्॥ पूरकांशविसृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधनिरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥७३॥यत्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकलागणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥७५॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्णनंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणाननसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्मले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥ स्वप्नेपिनचलत्येषसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिषुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामेनात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात्॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६ ॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांपश्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना॥८॥ यथाप्राप्तेषुकार्येषुपरित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम्॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनिरूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतव' ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसुस्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायु'प्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम ॥ गतेःप्रवहणात्तरुध्यनेसरुध्येतापीत्यर्थः ॥ विरुद्धंव्युत्थापकंविषयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातप. ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

विमृश्यपदेयतयानिश्चित्य ॥ तेनचिरंजीवामि ॥ १० ॥ समायोग संधिसमयतश्चविभातप्रभोतियावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आत्मन स्वस्यान्यस्यवाघटितमितिशेषः ॥ शुभम
स्ताधाज्जीवनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ परसर्वद्वैतबाधलक्षणत्यागम ॥ जीवितजीवनाशिर्निवेशस्तवापि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपर्म्नमाप्तम ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्यत अन्यस्य
॥ २ ॥ सर्वविवेप ॥ सर्वपरनानावस्तिवाभासतइतिसर्वपराभासम ॥ २१ ॥ आहरन् आखान ॥ २२ ॥ संसारभवसांसारमारंभकार्यम् ॥ २३ ॥ यथाकालप्रारब्धोप

भावाभावमयींचिंतामोहिलानीहिलान्विताम् ॥ विमृश्यात्मनितिष्ठामिचिरजीवाम्यनामय ॥ १० ॥ प्राणापानसमायोगसमयसमनु
स्मरन् ॥ स्वयमात्मनितुष्यामिचिरंजीवाम्यनामय ॥ ११ ॥ इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्यामिसुंदरम् ॥ इतिचिंतानमेतेनचिरंजीवाम्यना
मय ॥ १२ ॥ नस्तौमिनचनिंदामिकंचित्किंचित्कदाचन ॥ आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहंशुभमागत ॥ १३ ॥ नतुष्यतिशुभप्राप्तौनाशु
भेष्वपिखिद्यते ॥ मनोममसमंनित्यंतेनाहंशुभमागत ॥ १४ ॥ परमत्यागमालब्धसर्वमेवसदेवहि ॥ जीवितादिमयात्यक्तंतेनाहंशुभ
मागत ॥ १५ ॥ प्रशांतचापलंवीतशोकस्वस्थंसमाहितम् ॥ मनोममुनेशांततेनजीवाम्यनामय ॥ १६ ॥ कांताविलासिनीशैलवन
मर्मिहिमनत्र ॥ समंसर्वत्रपश्यामितेनजीवाम्यनामय ॥ १७ ॥ किमद्यममसंपन्नंप्रातर्वाभविताप्युन ॥ इतिचिंताज्वरोनास्तितेन
जीवाम्यनामय ॥ १८ ॥ जरामरणदुःखेपुराज्यलाभसुखेपुच ॥ नबिभेमिनवाञ्छामितेनजीवाम्यनामय ॥ १९ ॥ अयवंधुःपरश्चाय
ममायमयमन्यत ॥ इतिब्रह्मन्नजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २० ॥ सर्वसर्वपदाभासमनाद्यंतमनामयम् ॥ अहंचिदितिजानामिते
नजीवाम्यनामय ॥ २१ ॥ आहरन्विहरंस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्स्वपन् ॥ देहोहमितिनोवेद्मितेनास्मिचिरजीवित ॥ २२ ॥ इमंसांसारमा
रंभसुपुप्तपदवत्स्थित ॥ असंतमिवजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २३ ॥ यथाकालमुपायातावर्यानर्थौसमौमम ॥ हस्ताविवशरीरस्यौ
तेनजीवाम्यनामय ॥ २४ ॥ अपरिचलयाशत्यासुदृशास्निग्धमुग्धया ॥ ऋजुपश्यामिसर्वत्रतेनजीवाम्यनामय ॥ २५ ॥ आपादम
स्तकांतेस्मिन्नदेहेममताममः ॥ त्यक्ताहंकारपंकस्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २६ ॥ यत्करोमियदश्नामितत्त्यक्तातद्गतोपिमे ॥ मनोनैष्कर्म्य
मादत्तेतेनजीवाम्यनामय ॥ २७ ॥ यदायदामुनेर्किंचिद्विजानामितदातदा ॥ मतिरायातिनौद्धत्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २८ ॥

स्थापितभोगकालानुसारेणोपायातौप्राप्तौ ॥ २४ ॥ स्वरूपान्नपरिचलतीत्यपरिचलयामन स्थैर्यशक्त्या ॥ सुदृशासर्वभूतेष्वात्मौपम्यदृष्ट्या ॥ ऋजुअकुटिलम् ॥ तथाचोक्तं
भारते ॥ सर्वंजिह्मंमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणःपदम ॥ एतावाञ्ज्ञानविषयःप्रलाप किंकरिष्यतीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत्तदभिमानत्यक्ताशरीरेऽस्थितद्गतोपिमेमनोनैष्कर्म्यमकर्मणो
कृतभावनामादत्तस्वीकरोमि ॥ २७ ॥ औद्धत्यमविनीततामायाति ॥ २८ ॥

ईश·परेषामाक्रमणसमर्थोप्याकांतिपरिभवंनकरोमि ॥ एवंपरकृतेपरितापेसहनशीलत्वान्नखेदवान् ॥ २९ ॥ पश्यद्रूपेचेतनप्रायेअस्मिन्शरीरेभासमानेप्यहंचिदास्पदश्चि
न्मात्रदर्शी ॥ एवंचचिदात्मन सर्वभूतेषुसाम्यात्सर्वभूतस्थात्मासन्भूतवदस्वशरीरमिवपश्यामीत्यध्याहृत्ययोज्यम ॥ ३० ॥ सर्वदासमाहित·सन्आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृ
त्ते·अनर्हदिमस्पर्शप्रवेशनददामि ॥ ३१ ॥ बाह्यदृष्टिविषयेसुप्त सन्जगत·असत्तापश्यामिअन्तस्तुप्रबुद्ध सन्आत्मन सत्ताकरबिल्ववत्पश्यामील्यन्वय· ॥ ३२ ॥ श्लथंशिथि
लावयव क्षीणकृशाग क्षुब्धव्यापृतावयवक्षुण्णसचूर्णितावयव सर्वमतीतानागतवर्त्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदृशानववत्पश्यामि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भावाःकला
नामिववित्तादीनामुपचयाअभावास्तत्क्षयाश्चतेषुनैवाभिनिविष्टोस्मि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किंसर्वत्रजाड्यमनपोह्यैवाहंबुद्धिस्तेनेत्याह ॥ घटइति ॥ ३८ ॥ उपसहरति ॥

करोमीशोपिनाक्रांतिंपरितापेनखेदवान्॥ दरिद्रोपिनवांछामितेनजीवाम्यनामयः॥ २९॥ पश्यद्रूपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माचिदास्प
दः॥ भूतवंदमहंसाम्यात्तेनजीवाम्यनामयः॥ ३०॥ आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःसमाहितः॥ संस्पर्शंनददाम्यंतस्तेनजीवाम्यना
मयः॥ ३१॥ असत्तांजगतःसत्तामात्मनःकरबिल्ववत्॥ सुप्तःप्रबुद्धःपश्यामितेनास्मिचिरजीवितः॥ ३२॥ जीर्णंभिन्नंश्लथंक्षीणंक्षु
ब्धंक्षुण्णंक्षयंगतम्॥ पश्यामिनववत्सर्वंतेनजीवाम्यनामयः॥३३॥ सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने॥ सर्वस्यप्रियमित्रंच
तेनजीवाम्यनामयः॥ ३४॥ आपद्यचलधीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः॥ ३५॥ नाहमस्मि
नचान्योमेनाहमन्यस्यकस्यचित्॥ इतिमेभावितंचित्तंतेनजीवाम्यनामयः॥ ३६॥ अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहम्॥ अहंक्रिये
तिमेबुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः॥३७॥ घटश्चिद्विटपटश्चित्खंचिद्वनंशकटंचचित्॥ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः३८॥इत्य
हंमुनिशार्दूलत्रिलोककमलालिकः॥ भुशुंडोनामकाकोलःकथितश्चिरजीवितः॥ ३९॥ब्रह्माणवेविलुलितंत्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्य
भिभवेनविभिन्नरूपम्॥ आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि॥४०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो
क्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भुशुंडोपाख्यानेचिरजीवितहेतुकथनंनामषड्विंशःसर्गः॥ २६॥ ॥७॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एतत्ते
कथितंब्रह्मन्यथास्मियदिहास्मिच॥ त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधाष्ट्येनज्ञानपारग॥ १॥

इतीति ॥ मेरुकर्णिकावासित्वात्श्यामत्वाच्चत्रिलोककमलस्यअलिरिवअलिक· ॥ ३९ ॥ उत्पादनानिसर्गा आदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्तल्लक्षणेनाभिभवेनपरस्परप्र
तिघातेनविभिन्नानिवैचित्र्यप्राप्तानिरूपाणियस्यतत् ॥ एवरीत्यापुन·पुनरुन्नमितमालीनचाकुलपरिभ्रमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनइंद्रियाणांदृश्यजगद्व्युत्थानकालेआलोकयन्समा
धिकालेप्रकलयन्विलापयश्चचिरस्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवा०तात्पर्य०नि०पू०षड्विंशःसर्गः ॥२६॥ ॥७॥ ॥ भुशुडस्यप्रशसाद्यैर्वियासोस्तेनपूजनम् ॥ व
सिष्ठस्यनभोगत्यास्वलोकाप्तिश्चवर्ण्यते ॥१॥ यथायेनप्रकारेणअस्मिचिरजीवामि ॥ परमार्थतइहकार्यकरणसघातेयदस्मितच्चकथितमित्यर्थः ॥ धाष्ट्येनवैयात्येन ॥१॥

आत्मोदत सुवृत्तांत ॥२॥३॥ येमवतप्रपस्यतितेपोदृशोधन्या ॥ यावद्वयेतिस्वदृशोश्चिरस्थितिसार्थक्याभिप्रायम ॥४॥ विबुधानदेवानांविबुधाषभूतयोज्ञानैश्वर्यसंपदोदृष्टा ॥ ५ ॥ मोत्नायकनचिरमम्बिप्याविमहोत्सवाद्योजनःकथंचिताप्यततश्चापिसधानिधनसुलभ ॥ ६ ॥ वंशस्तवेवेणुवने ॥ वेणूनामप्यष्टसुमुक्ताकरेषुपरिगणनात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ मध्याह्नपदनमाध्याह्निककर्मलक्ष्यत ॥ सुरमंदिरसप्तर्षिलोकस्वयहम् ॥ ९ ॥ १० ॥ मौक्तिकफलक्षणेनार्घ्येणअर्घार्थजलेन ॥ ११ ॥ त्रिनेत्रमिवेत्युपमानान्नित्यशिवपूजा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अहोनुचित्रंभगवन्भवतामूपणश्रुते ॥ आत्मोदंतं प्रकथितं परविस्मयकारणम् ॥ २ ॥ धन्यास्तेयेमहात्मानम
स्त्वंतंचिरजीवनम् ॥ भवंतंपरिपस्यतिद्वितीयमिवपद्मजम् ॥ ३ ॥ यावदयदृशोधन्या स्वात्मोदंतमखंडितम् ॥ यथावत्पावनंबुद्धे सर्वंक
थितवानसि ॥ ४ ॥ भ्रांतदिक्षुसर्वासुदृष्टाविबुधभूतय ॥ भवानिवजगत्यस्मिन्नमहानवलोकित ॥५॥ कथंचित्प्राप्यतेकश्चिद्भ्रांत्वे
हहिमहाजन ॥ नत्वावानिवसत्व्यात्मासुलभोजगतिकश्चन ॥ ६ ॥ वंशस्तबेहिकस्मिंश्चिज्जायतेमौक्तिकंयथा ॥ जगत्खंडेहिकस्मिंश्चिद्व
स्तेत्वादृशस्तथा ॥ ७ ॥ मयातुसुमहत्कार्यंमनसपादितंशुभम् ॥ पुण्यदेहविमुक्तात्मायद्भवानवलोकित ॥८॥ तदस्तुतवकल्याणंप्रवि
शात्मगुहांशुभाम् ॥ मध्याह्नसमयोयन्मेव्रजामिसुरमंदिरम् ॥ ९ ॥ इत्याकर्ण्यभुशुंडोसौजग्राहोत्थायपादपान् ॥ सकल्पिताभ्याहस्ता
भ्यामुपात्तहेमपल्लवम् ॥ १० ॥ कल्पवृक्षलतापुष्पकेसरेणहिमत्विषा ॥ तत्याभ्रंमौक्तिकार्घ्येणपूरयामासपूर्णधी ॥ ११ ॥ तेनार्घ्यंपाद्य
पुष्पेणत्रिनेत्रमिवमामसौ ॥ आपादमस्तकात्तस्यापूजयामासपूर्वज ॥ १२ ॥ अनुमज्याकदर्थेनस्वर्गेंद्रालमितिब्रुवन् ॥ विष्टरादह
मुत्थायतत खगवदाप्लुत ॥ १३ ॥ व्योमियोजनमात्रंतुमदनुमप्ययागत ॥ करकरेणावष्टभ्यबलात्सरोधित खग ॥ १४ ॥ मयियाते
क्षणेनैवगगनाध्वन्यदृश्यताम् ॥ निवृत्तोसौविहंगेंद्रोवुस्त्यजासगति सताम् ॥ १५ ॥ अन्योन्यमपिकस्मिंश्चित्तरगकद्दवांबुधौ ॥ व्योम
न्यदृश्यतांयातोस्वगस्मृत्वामुनीनहम् ॥ १६ ॥ सप्तर्षिमंडलप्राप्यजाययापरिपूजित ॥ यातेरुतयुगस्यादौपुरावर्षशतद्वये ॥ १७ ॥ स
गतोहंभुशुंडेनमेरोश्शृंगद्रुमेभवम् ॥ अपरामकृतेक्षीणेत्रेतासप्रतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ मध्येत्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वंरिपुमर्दन ॥ पुनरद्याष्ट
मेवर्षतत्रैवोपरिभूभृत ॥ १९ ॥

परतापितस्यगम्यते ॥ पूर्वजश्चिरतन ॥ ११ ॥ हेस्वर्गेंद्र अनुमज्यालक्षणेनकदर्थेनश्रमेणअलमितिब्रुवन्नहमाप्लुतउड्डीन ॥ १३ ॥ सरोधितोनिवर्तित ॥ १४ ॥ १५ ॥ आ वामन्योन्यमप्यदृश्यतांयातौ ॥ मम अहस्समस्यभुशुंडस्यतस्याविच्छिन्नसरणेनोपलक्षित सप्तर्षिमंडलप्राप्यमुनीन्दृष्टामितिशेष ॥ १६ ॥ जाययाअरुंधत्या ॥ ऊ कायाभुशुंडसंगते कालमाह ॥ यातेइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ भृगून्मेरो ॥ १९ ॥

उपसहरति ॥ इतीति ॥ २० ॥ इतीति ॥ इतिइमासुमतेर्भुशुंडस्यसत्कथांय प्रविचारयिष्यतिसइहास्मिन्नेवशरीरेभवाजन्मादयस्तद्भयैर्बहुलाअतएवाकुलायेजीवास्तैरास्थि ताइतिइमाप्रसिद्धामसत्सरितमायानदीतरिष्यति ॥ प्रसभमितिपौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम् ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आख्यायिकाभिसबधोदेहानियतिवर्णनम् ॥ आपातभातिमात्रत्वदेहादेश्चात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ वर्णितायाभुशुंडाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशमव धदर्शयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १ ॥ प्राणाभ्यासोत्रप्राणस्यनिरोधउपास्तिर्वातत्पूर्विकाम् ॥ महार्णवइतिविपुल ससारोनिगीर्या व्यवसितः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणापानावलोकि

मिलितोभूद्भुशुंडोमेतथैवाजररूपवान् ॥ इतिसंकथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यचैवांतर्यद्युक्तंतत्समाचर ॥ २०॥ ॥श्री वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥इतिसुमतिभुशुंडसत्कथांयोविमलमतिःप्रविचारयिष्यतीह ॥ भवभयवहुलाकुलास्थितांसप्रसभमसत्सरितंत रिष्यतीति ॥ २१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानसमाप्तिर्नामसप्तविंशतितमःसर्गः ॥ २७॥ ॥७॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवंभुशुंडवृत्तांतःकथितस्तेमयानघ ॥ अनयाप्रज्ञयातीर्णोभुशुंडोमोहसंकटात् ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यस्वप्राणा भ्यासपूर्विकाम् ॥ भुशुंडवन्महाबाहोभवतीर्णमहार्णवः ॥ २ ॥ यथाज्ञाननयोगेनसंतताभ्यासजन्मना ॥ भुशुंडःप्राप्तवान्प्राप्यंतथासाद यतत्पदम् ॥ ३ ॥ असक्तबुद्धयःसर्वेभुशुंडवदवस्थितिम् ॥ प्राप्नुवंतिपरेतत्त्वेप्राणापानावलोकिनः ॥ ४ ॥ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञा नदृष्टयः ॥ इदानींधियमालंब्ययथेच्छसितथाकुरु ॥ ५ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥भगवन्भवताभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ॥ हार्दमुद्दाम दौरात्म्यंप्रनष्टमखिलंतमः ॥ ६ ॥ प्रबुद्धाःस्मःप्रहृष्टाःस्मःप्रविष्टाःस्मःस्वमास्पदम् ॥ स्थिताःस्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोऽन्यपराइव ॥ ७ ॥ अहोभुशुंडचरितंपरंविस्मयकारकम् ॥ भगवन्भवताप्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम् ॥ ८ ॥ भुशुंडचरितेब्रह्मन्नेतस्मिन्कथितंत्वया ॥ यच्छ रीरगृहंप्रोक्तंमांसचर्मास्थिनिर्मितम् ॥ ९ ॥ तत्केननामरचितंकुतोवातत्समुत्थितम् ॥ कथंवास्थितिमायातंकोवातत्रावतिष्ठते ॥ १० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परमार्थावबोधायदोषापाकरणायच ॥ शृणुराघवतत्त्वेनवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ ११ ॥ अस्थिस्थूणंनवद्वारंरक्तमां सावलेपनम् ॥ शरीरसदनंरामनकेनचिदिदंकृतम् ॥ १२ ॥

नःउक्तोपास्तिशीलाः ॥ ४ ॥ यथेच्छसियोगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकावाख्यातप्रतिष्ठांतथाकुरु ॥ ५ ॥ त्वायोगोपास्त्योस्त्वदुपदेशश्रवणादेवस्वस्यतत्त्वबोधःसिद्धइतिसूचयन् राम कथाप्रसंजितदेहगेहस्वरूपमेवजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ भगवन्नित्यादिना ॥ भूमिभास्वताभूमावकतीर्णेनसूर्येण ॥ उद्दामानिदौरात्म्यानिअनात्मस्वात्मत्वदर्शनानितत्प्रयुक्त दुश्चेष्टितानिचयस्मात्तथाविधहार्दतम. ॥ ६ ॥ अपराइवितीयाभवतइव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्तुर्निमित्तस्यस्थितिप्रकारस्यतदन्तःस्थस्यस्वामिनश्चप्रश्नाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रा द्यस्योत्तरमाह ॥ अस्थीनि ॥ १२ ॥

नश्वीश्वरोस्यदेहस्यनिर्माताश्रुतिपुराणाख्यायिकाप्रसिद्ध जीवस्तुस्वकर्मोपभोगायास्यनिर्मापकस्तौकथमपलप्येतेत्याह ॥ आभासमात्रमिति ॥ इत्यमेवविनैवनिर्मातारमि स्यय ।नहिजलेचन्द्राभासोनिर्मातारमपेक्षतेनापिनैमिरिककल्पितद्वितीयचन्द्रविभ्रमस्तद्वदित्यर्थ ॥ ईश्वरस्यनिर्मातृत्वतुश्रौतनमुख्यम् ॥ पुरुपनि श्वसितदृष्टांतदर्शनात् ॥ जीव स्यनिर्मापयितृत्वमपितथा अबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिर्मापणायोगाच्चेतिभाव ॥१३॥ देहस्यमिथ्यात्वतुप्रतीतिकालमात्रस्थितिकत्वाच्चन्द्रद्वित्ववदेवसिद्धमित्याह ॥ द्विचन्द्रेति॥चन्द्र द्वित्वद्विचन्द्रदर्शनस्यविधौसत्स्येवभवतिनान्यदा देहोपिद्वियस्मात्तथैव वस्तुतस्तुसदैवसएकएवेंदुरित्यन्वय ॥१४॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ देहेति ॥ परमार्थसदधिष्ठानकतयाउपचा रात्सत् ॥ १५ ॥ असत सत्त्वभांति दृष्टांतमाह ॥ स्वप्नइति ॥ मुधामिथ्यैव ॥ बुद्बुदविधौबुद्बुदप्रतीतिसत्वे ॥ इतरद्विधौशुद्धात्मदर्शनसत्वे ॥ जलमृगतृष्णिकोदकम ॥ १७ ॥

आभासमात्रमेवेदमित्थमेवावभासते॥ द्विचंद्रविभ्रमाकारसदसच्चव्यवस्थितम्॥१३॥ द्विचन्द्रदर्शनविधौचन्द्रद्वित्वसदेवहि॥ वस्तुत श्चैकएवेंदु स्थितोदेहस्तथैवहि॥१४॥ देहप्रत्ययकालेहिदेहोयसमवस्थित ॥ असन्नेवचसत्तस्मात्प्रोक्त सदसदात्मक ॥१५॥ स्वप्न स्वप्नावबोध संस्त्वन्यदासमुधैवहि॥ बुद्बुदोबुद्बुदविधौसत्योमिथ्यैवचान्यदा॥१६॥ देहोदेहविधौसत्योत्यसत्यइतरद्विधौ॥ प्रतिभास विधौतावज्जलसदसदन्यदा॥१७॥ प्रतिभासविधौदेह सन्नसश्चान्यदास्मृत ॥ आभासमात्रमेवेदमित्थंसप्रतिभासते॥१८॥ अय नामाहमित्यंतग्रहीतमननंस्थितम्॥ मासास्थिमयनिर्माणदेहोहमितिविभ्रमम्॥१९॥ त्यजसंकल्पनिर्माणदेहा मतिसहस्रश ॥ सुख तल्पगतोयेनस्वप्नदेहेनदिक्कटान्॥२०॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्कसास्थित ॥ जागरायांमनोराज्येयेनस्वर्गपुरांतरम्॥२१॥ परिभ्र मसिमेरुवासदेहस्तेक्कसास्थित ॥ स्वप्नेप्वपिचय स्वप्नजन्त्रयेनमहीतटान् ॥ २२ ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्कसास्थित ॥ मनोराज्यम नोराज्येमहद्विभवभूमिपु॥२३॥ परिभ्रमसियेनेहसदेहस्तेक्कसास्थित ॥ गतैर्हैमनोराज्येयाविचित्राजगक्रिया ॥२४॥ प्रकरोपिम हाबाहोतेदेहास्तेक्कसास्थिता ॥ विलासिन्यानुरागिण्यायेनसंकल्पकांतया॥२५॥ निर्वर्तितामिदेहेनसदेहस्तेक्कसास्थित ॥ एतेरामयया देहामनस सदसन्मया ॥२६॥

प्रतिभासविधाविति प्रसाधितार्थनिगमनत्वान्नपौनरुक्त्यम ॥ १८ ॥ आभासमात्रतामुपपाद्यतत्वभिमानत्याजयति ॥ अयमिति ॥ प्राग्गृहीतदेहाकारमननमेवसंस्कारव स्यात्पुन पुनर्देहाकारेणस्थितम ॥ १९ ॥ त्यजतिपूर्वान्वयि ॥ संकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहृत्यतेषामसत्यतांदर्शयति ॥ सुखतल्पगतइत्यादिना ॥ २० ॥ जागरायांजागरे ॥ छां दसमीत्वम ॥ २१ ॥ २२ ॥ मनोराज्यात कल्पितेमनोराज्यांतरेमहतीपुविभवभूमिपु ॥ आम्महत समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वेकृतव्ध्येमहभावश्छांदस ॥ महतामिन्द्र ादीनांविभवभूमिपु ॥ २३ ॥ गतै कल्पनाविलयमनुविलीनै ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्वर्तितसंभोगसुखंयासीतियोग्यतयाध्याहारमात्मकालोक्ति ॥ एवमविद्यापरत्वममनोराज्यदेहा अप्युदाहृताः ॥ तेपुमिथ्यात्वसांकल्पिकत्वादेर्निश्चितत्वात्वस्तुतश्चैपितथात्वसाधयति ॥ एतेइति ॥ २६ ॥

अहन्ताध्यासविषयेदेहेदर्शितोन्यायोममताध्यासगोचरेधनादावपिसमइत्याशयेनाह ॥ इदंधनमिति ॥ २७ ॥ यानुदेहादौस्वामादिधर्म्मबुद्धि साचिरानुवृत्तिमात्रान्नतुमत्य अहन्ताध्यासविषयेदेहेदर्शितोन्यायोममताध्यासगोचरेधनादावपिसमइत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥ अतएवास्यतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति ॥ २९ ॥ सम्यक्आत्ममात्रपरिशेषेणत्रष्टव्य त्वासाकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥ अतएवास्यतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति ॥ २९ ॥ सम्यक्आत्ममात्रपरिशेषेणद्रष्टव्य त्वासाकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥

सि ॥ यथाअर्कोदयेप्रबुद्धःस्वामार्थान्पश्यतितद्वत ॥ ३० ॥ काचिदनिर्वचनीयामिथ्येत्यर्थः ॥ उक्तेर्थेजगदुत्पत्तिप्रकरणेविस्तरोक्तंस्मारयति ॥ यथेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ए

तथैवतादृशाकारोदेहोयंमनसःस्मृतः ॥ इदंधनमयंदेहोदेशोयमितिविभ्रमः ॥ २७ ॥ तत्सर्वंचित्तवीर्यस्यसंकल्पस्यविजृंभितम् ॥ दीर्घं स्वप्नमिमंविद्धिदीर्घंवाचित्तविभ्रमम् ॥ २८ ॥ दीर्घंवापिमनोराज्यंसंसारंरघुनंदन ॥ प्रबोधमेष्यसियदापरमात्मेच्छयास्वया ॥ २९ ॥ द्रक्ष्यसित्वंतदास्यगिदमर्कोदयेयथा ॥ स्वप्नसंकल्पजालेनयथान्यैवजगत्स्थितिः ॥ ३० ॥ तथैवेयंहिसंकल्पकलनाकाचिदेवहि ॥ यथा पूर्वंमयोत्पत्तिःप्रोक्ताकमलजन्मनः ॥ ३१ ॥ मनसःस्वयमेवांतःसंकल्पकलनोद्भवा ॥ विचित्ररचनापितंमनस्त्वयात्तविभ्रमम् ॥ ३२ ॥ संकल्पकलनामात्रंतथेदमवभासनम् ॥ यथाकल्पितआभासोमनसोत्रजनांगनः ॥ ३३ ॥ देहादिचिनिनोदेहःस्थितोन्यस्तदेवहि ॥ प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तोवासनातिशयेनचः ॥ ३४ ॥ तथैवदृश्यतेदक्षयाकृत्यदयेनमः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंकल्पोद्यमेवचित् ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतेरामभूयतेतदिहान्यथा ॥ अयंसोहंममायंचसंसारइतिभावितं ॥ ३६ ॥ सत्योयोभाव्यतेरामभावनाद्दृढ्यमेभवः ॥ भावितंतीव्रवेगेनयदेवाशुतदेवहि ॥ ३७ ॥ सर्वंचदृश्यतेरामकांतेवात्यंतवत्क्षणा ॥ अभ्यावृत्तिरभ्यस्तायथास्वेनेपृदृश्यते ॥ ३८ ॥ तथा यंभावनाभ्यस्तःसंसारोप्यवलोक्यते ॥ यथास्वप्नावनोक्षिप्रमहर्दवभासते ॥ ३९ ॥ तथेदमन्यकालस्थमपिसंलक्ष्यतेस्थिरम् ॥ व्योम न्येवयथानापतमेसंदृश्यतेसरित् ॥ ४० ॥ धराप्यविद्यमानापिसंकल्पाद्दृश्यतेतथा ॥ दृश्यतेहृप्विरूपायथाव्योमनिपिच्छिका ॥ ४१ ॥ तथैवेयजगल्लक्ष्मीदुर्ज्ञानादवभासते ॥ दृश्यतेसमयादृत्यानयथाव्योमनिपिच्छिका ॥ ४२ ॥

द्वोपाख्यानोक्तमपिस्मर्तव्यमित्याह ॥ यथाकल्पितइति ॥ ३३ ॥ पूर्वदेहादुत्पत्तिकालेविचित्रितोयोदेहः ॥ ३४ ॥ तथाकल्पयत्येनतादृशसंस्थानसंपन्या ॥ पौरुषेणप्रयत्ने नमन प्रत्यग्मुखीकृत्यस्वात्मदर्शने अयंदेहजगदाकारसंकल्प विदेहेनन्यय ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतेयदीतिशेष ॥ नर्ताहि अन्यथाभूयते ॥ इति भावितवैवानुभूयतइति शेष ॥ ३६ ॥ तदेवहिदृश्यतेइतिपरेणान्वय ॥ ३७ ॥ अतिव्याप्तिव्याप्तियथाभ्यस्ता ॥ ३८ ॥ क्षिप्रंशीघ्रमल्पसीक्षणादिःअहर्मासगदृष्टिकार्योवभासते ॥ ३९ ॥ स्थि रशाश्वतम ॥ व्योमनिमरुभूम्याकाशे ॥ सरिन्मृगतृष्णानदी ॥ ४० ॥ धराअपिशब्दात्तदन्तरक्षत्रिलोकीच ॥ पिच्छिकावर्तमुंटिः ॥ ४१ ॥ दुर्ज्ञानात्भ्रमात् ॥ ४२ ॥

भीरुरपिस्वसकल्पेपुसमनोराज्यकल्पितइत्यिर्थ्यामादिपु ॥ सभमभयम् ॥ ४३ ॥ स्वभाव आत्मा ॥ सत्रतिवहिमुस्ववशायाम ॥ ४४ ॥ यद्भिभेतितदपिभयकिनांकिंचित्स्वा त्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थ ॥ य विभेतिसएवकिंचित्सशोध्योविवेचनीय ॥ ४५ ॥ अयभयाविलक्षणामोह अत्वयशुद्धात्मभिनदस्यते ॥ तथाचस्मृति ॥ यन्मदन्यन्नास्तिकस्मा न्नुबिभेमीति ॥ ततएवास्यभयंवीयाय कस्माद्ध्यभेष्यन् द्वितीयाद्वैभयंभवतीति ॥ केनतर्ह्युपायेनास्माशुद्ध्यतितमाह ॥ सम्यगिति ॥ स्वभावआत्मा ॥ ४६ ॥ पुनरशुद्धिभाभि शंकांवारयति ॥ नेति ॥ स्वभावत कांचनभास्यातापनयायद्दीर्ततापादिनास्वरूपाभिव्यक्तौपुनस्तापमलमिवेत्यर्थः ॥ कुतोस्यदर्शनमात्राच्छुद्धिरितिचेद्दृश्यमलस्याभासमात्रत्वा दित्याह ॥ आभासमात्रमेवेति ॥ ४७ ॥ इतिअस्मात्कुतो सम्यगालोकममेवाम्यफलनायास्त्यागोनिवृत्तिरितिविदुरितिपूर्वेणान्वय ॥ सम्यगीक्षणंतर्हिकीदृसतत्राह ॥ मरण

सम्यग्दृष्ट्याजगल्लक्ष्मीस्तयेयंनावभासते ॥ भीरुरभ्येतिनयथास्वसकल्पेपुसंभ्रमम् ॥ ४३ ॥ स्वसकल्पेहिमसारेनतयेतिभयंसुधी ॥ स्व एवहिस्वभावोयमित्यसप्रतिभासते ॥ ४४ ॥ संसारसरणिस्थित्यांकस्मात्कान्नबिभेतिकिम् ॥ सएवकिंचित्सशोध्यःशुद्ध्याविमलताग ते ॥ ४५ ॥ तस्मिन्नदृष्टेतरामोहोयंजगत स्थित ॥ सम्यगालोकमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ॥ ४६ ॥ नगृह्णातिमलंभूयस्तापान्तमि वकांचनम् ॥ आत्तासमात्रमेवेदनसत्तासज्जगन्मयम् ॥ ४७ ॥ इत्यन्यकलनात्याग सम्यगालोकनंविदु ॥ मरणजीवितंस्वर्गोज्ञानम ज्ञानमेवच ॥ ४८ ॥ चिदाभासादृतेनास्तीत्येकतासम्यगीक्षणम् ॥ त्वमहंतादिससारइतिमेनदिशोदश ॥ ४९ ॥ सर्वस्वाभासमेवेतिस म्यगालोकनंविदु ॥ सदसन्मयसंसारेयथाभूतार्थदर्शनात् ॥ ५० ॥ नास्तमेतिनचोदेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ निर्णयिसर्वभावानाम सत्त्वसत्त्वमेवच ॥ ५१ ॥ निष्कामंशांतिमभ्येतिसम्यगालोकनात्मन ॥ ननिंदतिनचस्तौतिनहृष्यतिनशोचति ॥ ५२ ॥ शीतलांसत्यता मेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ अवश्यमेवमर्तव्यंसर्वैरेवहियधुभि ॥ ५३ ॥ इतिबंधुवियोगेपुकिंव्यापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवचमयाम र्तव्यमितिनिश्चय ॥ ५४ ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौकिंमुधापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवजातेनकिंचित्सुविभवादिकम् ॥ ५५ ॥

मित्यादिना ॥ ४८ ॥ चिदाभासाच्चित्प्रकाशादृतेविनापृथङ्नास्तीत्येकताचिन्मात्रपरिशेष फलत सम्यगीक्षणमित्यर्थ ॥ त्वतास्वातिरिक्तचेतनता ॥ अहंतास्वदेहमात्रपरि च्छिन्नचेतनता ॥ आदिपदात्स्वताइताभिमानविषयआध्यात्मिक कार्यकारणकलाप संसारयत्यास्मान्लोकांतरेपुविषयेपुचभ्रमयतीतिससारोविषयकलापस्तदाधारादशवि शश्चेतिसर्वदृश्यजातयमेमत्स्वरधिन पृथङ्नसंतिकिंतुस्वाभासस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवास्तीत्यन्वय ॥ ४९ ॥ सम्यगालोकनफलमाह ॥ सदसन्मयेति ॥ सद्ब्रह्मअसतीमायात दुभयोपादानके ॥ ५० ॥ असत्त्वंबाधम् ॥ सत्त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषम ॥ ५१ ॥ निष्कामआप्तकामत्वादकामम ॥ ५२ ॥ शीतलामपरांततापभयाम् ॥ स्वस्यमुक्तावपि बंधुजनानांबंधानिवृत्तेस्तदीयमरणादिदर्शनजसतापोदुर्वारस्तत्राह ॥ अवश्यमेवेत्यादिना ॥ ५३ ॥ अज्ञानादशायांस्वमरणाशंकातापोप्यनेनोपायेनपरिहर्तुंशक्यइत्याशये नाह ॥ अवश्यमेवेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ आपद्दारिद्र्यदुर्दशाया ॥ अर्थादेवआयाताभवत्वेव ॥ बृंहतिवर्धते ॥ ५७ ॥ असदपिसदेवअसदेवनकदाचित्सत्वमापन्नमितिमायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मकेप्र
पंचेकिमन्यदस्तियत्परिदेव्यतेइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अहंअहंकारात्मानास्मि ॥५८॥ चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थ. ॥ चिदाभासश्चित्प्रकाश' ॥अंगेतिकोमलामन्त्रणे ॥
॥ ६० ॥ येनिष्टेउदर्कफलेनिमित्तभूतेयस्मिन्परितापेइतिक्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥ अनुत्तमपदेस्थितोब्रह्मवित्सर्वभावेषुनाशातावाधपरिशिष्टांपरतांब्रह्मतामेवआदत्तेस्वीक
रोतिनप्रतीतिकालिकींखरताम् ॥ यथातित्तिरीनीडनिर्माणायतृणानांमूलत खरभागान्परित्यज्यमृद्वींतृणकोटिमेवादत्तेतद्वदित्यर्थः ॥६२॥ एतदर्थंससारस्यखरभागपरिहारार्थं

प्राप्तव्यंपुरुषेणेतिहर्षस्यावसरोहिकः ॥ सर्वस्यैवहिसंसारेनरस्यव्यवहारिणः ॥ ५६ ॥ अर्थायाताभवत्यापच्छोकस्यावसरोहिकः ॥ बृंह
त्युदेतिस्फुरतिबुद्बुदौघइवार्णवे ॥ ५७ ॥ इदंहिजगतांजालंकिमत्रपरिदेवना ॥ सत्सदेवसदैवैतदसदेवासदेवहि ॥ ५८ ॥ क्रियावैचित्र्य
मात्रेतुकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ नाहमास्मिनचाभूवंभविष्यामिनसोधुना ॥ ५९ ॥ देहोयंचित्रदोषोत्थःकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ देहाच्चेदन्यएवा
हंचिदाभासस्तदंगहे ॥ ६० ॥ कौतौमेसदसद्भावौयन्निष्टंपरितप्यते ॥ इतिनिश्चयवत्स्वांतंसम्यग्ज्ञानात्मनोमुनेः ॥ ६१ ॥ नास्तमेतिनचो
देतिनशांतंपरितप्यते ॥ परतामेवनाशांतामनुत्तमपदेस्थितः ॥ ६२ ॥ आदत्तेतित्तिरीन्मृद्वींतृणकोटिमिवामलाम् ॥ एतदर्थमसत्येस्मि
न्नास्थाकार्यामनागपि ॥ ६३ ॥ सुरज्ज्वेवबलीवर्दोबध्यतेजंतुरास्थया ॥ अतस्त्वयादृढमिदमितिनिर्णीयबुद्धितः ॥ ६४ ॥ आस्थारहित
याबुद्ध्याविहर्तव्यमिहानघ ॥ कर्त्तव्यमेवकर्त्तव्यमकर्त्तव्यमुपेक्ष्यते ॥ ६५ ॥ आस्थानास्थेपरित्यज्यलीलयैवमहाधिया ॥ आभासमात्र
मेवेदयस्यचप्रतिभासते ॥ ६६ ॥ सोंऽतःशीतलतामेतिदिनांतेभुवनंयथा ॥ प्रतिभासंपरित्यज्यपदार्थपटलव्रजे ॥ ६७ ॥ आभासमात्र
सामान्यमिदमालोकयानघ ॥ आभासमात्रकंरामचित्तामर्शकलंकितम् ॥ ६८ ॥ ततस्तदपिसंत्यज्यनिराभासोभवोत्तम ॥ चिदाका
शमयोनित्यंसर्वगःसर्ववर्जितः ॥ ६९ ॥ आभासस्यपरित्यागेभवस्यैकांतनिर्मलः ॥ नाहमस्मिनमेभोगाःसत्याइत्यभिभाविते ॥ ७० ॥
नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ अहमेवहिवासर्वंचिदित्येवंविभाविते ॥ ७१ ॥ नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ दर्शनद्वयम
प्येतत्सत्यमत्यंतसिद्धिदम् ॥ ७२ ॥

म ॥६३॥ इदमपभूतब्रह्मइतिउक्तयुक्त्यानिर्णीय ॥६४॥ तर्हिकिमास्थापरित्यज्ययथेष्टाचरणकर्त्तव्यंनेत्याह ॥ कर्त्तव्यमेवेति ॥ विहितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ लीलयाअश्रमेण
॥६६॥ दिनांतेसौरतापोपरमे ॥ सर्वानुगतसन्मात्रदर्शनेउपायमाह ॥ प्रतिभासमिति ॥ विशेषाकारमित्यर्थः ॥ पदार्थानांपंचभूतानांपटलंसमूहस्तदात्मकेघटपटादिविषयव्रजे
॥६७॥ चित्तस्यआमर्शेनविशेषकल्पनेनकलंकितमभूदितिशेषः ॥६८॥ तत्सन्मात्ररूपमाभासमपिसंत्यज्यस्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्यात्यक्त्वानिराभासस्त्रिपुटीशून्य.सर्वगःपूर्ण.॥६९॥
निराभासतासिद्ध्युपायभूतंचिंतनद्वयमाह ॥ नाहमित्यादिना ॥ अभितोभाविते चिंतितेसति ॥ ७० ॥ चितिसर्वबाधचिंतनंसर्वस्यचिदात्मभावचिंतनवेतिद्वेचिंतने. ॥७१॥७२॥

ऐच्छिकसमुच्चयेप्यनयोर्नविरोध' फलतऐक्यमप्यावित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७३ ॥ रागाविवोपक्षयवत्येवर्षितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्नित्याह ॥ कुर्विस्याविना ॥ रागा
दिक्षयमेवप्रधानफल सोमि ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ परस्थितिम ॥ ७७ ॥ किंनामतु स्वफलमितिशेष ॥ शास्त्रशालिनोपिमूर्खेतिशेष ॥ ७८ ॥ तेजना ॥ ते
अरण्यप्रसिद्धाजम्बुकाः ॥ एवार्थेवैशब्द ॥ रागद्वेषक्रमसमूलमाह॥ मद्वनमिति॥ अन्यत अन्यस्मात्स्वस्यपासधनममावास्यकम् ॥ ७९॥ इतिइत्यलक्ष्यनष्टधनाविषिपयेअ
भिनिवेशात्तद्वस्यार्थंबभवंधनादिसंव्यवहारेहालक्षणारागद्वेषयोःक्रमा केजुगुप्साइत्यर्थः॥ कुत्सजुगुप्सामाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनभव

यदेकमेतयोर्नेत्सिरम्यंतद्वामसंश्रय ॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ य
त्किंचिदुदितंलोकेयत्नसस्यथवादिवि ॥ ७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात् ॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायादृशमविचेष्टितम् ॥ ७५॥
तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम् ॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीपुहरिणाइव ॥ रागोद्वे
पश्वसंपीडनविलीनोमनोविले॥७७॥यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किंनामांगनलभ्यते॥येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥
रागद्वेषमयास्तेवैजम्बुकास्तेधिगस्तुतान् ॥ मद्धनमुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोःक्रमा ॥ धना
नियवोमित्रपुनरायांतियातिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनरप्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभवाभोगा मायेयंपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स
साररचनामवासिसक्तपातयत्यलम् ॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितामितीदपरिलक्ष्यते ॥ आद्यं
तयोभवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत् ॥ ८३ ॥ क्वभातिरर्तिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितखद्रुमे ॥ एकेनकल्पितारवस्त्रीमुक्तेतादूरगोपर ॥ ८४ ॥
इतीयमगसंसाररचनातेनमाभ्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गंधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमविद्धु ॥ स्वप्न
संकल्पपुरवदसदेवेदमुत्थितम् ॥ ८६ ॥ सर्वत्रसंस्थमेवेदसुप्तमिवविश्रुतम् ॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान
निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसंभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांविततांनिद्रांघनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा
लक्ष्मीमिवावासनिधानपुरुषोत्तम ॥८९॥

स्याभोगोयस्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तामन्त्यमाह ॥ आद्यंतयोरिति ॥आद्यंतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
अस्थिरमसरात्तरभावविकारपरलम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेससारदृष्टिवंधयोग्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अन्येस्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ पितु माता ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सवमसमयावधित्व
नचिस्सद्भावाद्यसवमसम्यम ॥ निच्यनस्वभाविभावापन्नसुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमजस्तानुस्यूतम पूर्णान्वयि ॥ तथानुष्ठुभपास्त्वंएनांनिद्रात्मजेत्यत्तरा यि ॥

१ पाशापिनियतादतिकर्त्यत्पाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अद्येवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुपुमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वदृदनित्यापरोक्षमतिविततव्रह्मैवासिअत सुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमा
हितस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंश.सर्ग. ॥ २८ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्त
र ॥ कैलासेप्राक्शिवेनेत्थंस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थंसानुग्रहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारै प्रतिवोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणांतत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धंस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा ॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्धास्त्वप्रबुद्धास्मिपुनःपुनरयंमया ॥ प्रबो
द्धसेमहाबाहोपश्यात्मानमनामयम् ॥ ११ ॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामत्वंननैवासिबोधितः ॥ १२ ॥
बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव ॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतेजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः ॥ स
र्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ॥ १४ ॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुपुप्तसौम्यदृष्टिः ॥ अतिविततमिदंसुशुद्धये
त्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे ॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते ॥ १ ॥ तत्रस्थेपुचसर्वेपुतेपूपश
मशालिपु ॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २ ॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंवुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबो
धिते ॥ ३ ॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान् ॥ ४ ॥ एवमेवा
वलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंक्रुधाः ॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके ॥ ५ ॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते ॥ क्षोभितायांमनोनाभ्या
मिदंसंसारचक्रकम् ॥ ६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुपमास्थायवलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७ ॥ नाभिंसंसारचक्रस्य
चित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ॥ ८ ॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधो
पकल्पिताम् ॥ ९ ॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा ॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिःश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन ॥ १ ॥ तत्रस्थेपुस्वात्मनिविश्रांतेष्वितिविभक्तिविपरिणामेनयोज्यम् ॥ मुनेर्वचनामृतंविररामे
तिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथादृष्टितर्पितेषुसस्येपुअंवुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थ. ॥ ४ ॥ अ
र्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहमसारेपदस्थितिमाकृथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायांरागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासवैराग्यदार्ढ्य
लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एच्छिकममद्वयेप्यनयोर्नविरोध' फलतऐकरूप्यादित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७३ ॥ रागादिरोपक्षयस्यैवर्भिमत्वयसफलनाप्यस्मिन्निस्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा विक्षयमवमधानफलं सौति ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ पदमित्यतिम ॥ ७७ ॥ किनामतु स्वफलमितिशेष' ॥ शास्त्रशालिनोपिमूलेतिशेष' ॥ ७८ ॥ नेत्रना ॥ ते अरण्यप्रसिद्धामुका ॥ एवार्थेवैराग्य' ॥ रागद्वेषक्रमसमूलमाह॥ मद्धनमिति॥ अन्यत अन्यस्मादवस्यपापसाधनममादास्यकम् ॥ ७९॥ इतिइत्यलब्धनष्टधनाविषयेअ शिनिवेशाद्धद्रुरणार्थधनवधनाविसग्यवहारेहलक्षणारागद्वेषयो क्रमा केनुच्छाइत्यत ॥ कुलसुच्छालमाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ भियविषयभावेनअभियाभावेनचतय

यदेकमेतयोर्नास्तिरम्यतत्रामसंश्रय॥ द्वाभ्यामेवाथवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम्॥ य त्किंचिदुदितलोकेयत्नमस्यथवादिवि ॥७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात्॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायाद्दग्रामविचेष्टितम्॥ ७५॥ तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम्॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीपुहरिणाइव॥ रागोद्वे पश्वसर्पेद्दीनविलीनोमनोविले॥७७॥ यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किनामांगनलभ्यते॥ येहिप्रोज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥ रागद्वेषमयास्तेवैजंबुकास्तेधिगस्तुतान्॥ मद्धनभुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयो क्रमा ॥ धना नियधवोमित्रपुनरायांतियांतिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनर प्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते॥ भावाभावभवाभोगामायेयपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स सारररचनामर्वामसक्तपातयत्यलम्॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते॥ आद्य तयो सवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत्॥ ८३ ॥ कथभ्रातिरतिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितखद्रुमे॥ एकेनकल्पिताखश्रीमुक्तेताद्दूरगोपर ॥ ८४ ॥ इतीयमगमसाररचनातेनमाभ्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गंधवपुरनिर्माणविलासेनसमविद्धि ॥ स्वप्न मकल्पपुरवदसदवेदमुत्थितम्॥ ८६ ॥ सर्वत्रसस्यमेवेदसुपुप्तमिवविच्युतम्॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम्॥ ससारस्वप्नसभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांविततानिद्राघनाज्ञानमयात्मिकाम्॥ त्यजा लक्ष्मीमिवावाप्तनिधान पुरुपोत्तम ॥८९॥

स्याभोगायस्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्यैत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तायुक्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥ अस्थिरमुत्तर।त्तरभावविकारपत्तम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेसंसारइतिवधयोग्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अन्येत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विद्धि पाहा ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सवमसमवादधिष्ठा नविसद्भावाबाधसवयसस्यम ॥ विच्युतस्वमादिभावापन्नसुषुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमअसानुस्यूतम पूर्वान्वयि ॥ भवानुगुणभावास्वप्नोनिद्रास्यअस्युत्तरान्वयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ प्राज्ञाविनियतादर्जितावत्पाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अथैवप्रकटोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यंस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुपुण्यमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वइदंनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअतःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्तर ॥ कैलासेशाकृशिवेनेत्थस्त्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुग्रहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारे प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणांतत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा ॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्धास्वप्रबुद्धास्वपुनःपुनरयंमया ॥ प्रबोद्धासेमहाबाहोपश्यात्मानमनामयम् ॥ ११ ॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामत्वमनेनैवासिबोधितः ॥ १२ ॥ बोधमासादयपरंप्रबोधोद्येवराघव ॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतेजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः ॥ सर्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ॥ १४ ॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुपुण्यसौम्यदृष्टिः ॥ अतिविततमिदंसुशुद्धयेत्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे ॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते ॥ १ ॥ तत्रस्थेपुचसर्वेषुतेषूपशमशालिषु ॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २ ॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबोधिते ॥ ३ ॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान् ॥ ४ ॥ एवमेवावलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुथाः ॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके ॥ ५ ॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते ॥ क्षोभितायांमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम् ॥ ६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुषमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७ ॥ नाभिंसंसारचक्रस्यचित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ॥ ८ ॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधोपकल्पिताम् ॥ ९ ॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा ॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन ॥ १ ॥ तत्रस्थेषुस्वात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम् ॥ मुनेर्वचनामृतविररामेतिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहसंसारेपदस्थितिमाकुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायारागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ नयनै

[illegible] ॥ १९ ॥ इन्द्रमाय्वनतोम्नवैवनान्तुस्थिता ॥ नक्
[illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ इन्द्रम्भानन्नुन्वर्द्धनवनन्वानद्धवर्जिनान ॥ १३ ॥
[illegible] ॥ १८ ॥ ननयान्यिग्नांद्धचित्रमुनायथाकिल ॥
[illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] विनश्यति ॥ पालित नुम्यिगगोमामाक्तचित्रमा
[illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ यगुणाश्चियदर्द्धह्ननमकस्यदेक ॥
[illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ [illegible] यन्मिन्नाम्यामहामनं ॥ १९
[illegible] ॥ २० ॥ दीर्घमकन्यजश्चायदीर्घंदु खनदु खित ॥
[illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] भाजनम ॥ यथाचित्रमयंपुमित्वंतल्लाणेनतल्लसति ॥ २२ ॥
[illegible] ॥ २३ ॥ यथाहिर्नायेगगिनिस्तंतल्लाणेनतल्लसति ॥ य
[illegible] ॥ २४ ॥ यथानघानचजलंथ्यनेश्याणननल्लसति ॥ मरयमात्रगचिंनश्रर्त्यवचनागिनि ॥ २५ ॥ त
[illegible] ॥ [illegible] ॥ २६ ॥ मृपिनदूषितंद्धनद्दिकिंचिच्चित क्षतम् ॥ न
[illegible] ॥ २७ ॥ नयश्चर्निर्यातिथि [illegible] ॥ अमच कांपरिग्रोहिपूर्वं चक्रोपच कवत् ॥ २८ ॥
[illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] ॥ स्वमत्यारिसार्थेन ॥ २० ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ यथेति ॥ नस्यात्मम क्षनि
॥ १२ ॥ १६ ॥ १४ ॥ १८ ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ स्वचक्रविपरी
[illegible] ॥ २४ ॥

॥ २९ ॥ तत्रस्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ॥ ३० ॥ देहचक्रकंदेहपरंपराचक्रम् ॥ ३१ ॥ प्रतीतितःसन्नपिपरमार्थतःअसन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतयस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्कृतनैवोच्यतेयदेतिशेषः ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इच्छातोहिकर्तृत्वस्यात्मातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासभवतीत्याह ॥ निरीहइति ॥ ३५ ॥ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ॥ ३६ ॥ तर्हिकथराज्यसस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ ३७ ॥ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहकारस्या

यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदत्यंतमोहितः॥ अकस्मादेवरूढेनमिथ्याज्ञानेनवल्गता॥ २९॥ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ भ्रमितं चभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रपातितम्॥ ३०॥ हतंचहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ धीरतामलमालंब्यघनभ्रममिमंत्यजेत्॥ ३१॥ संकल्पेन कृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन्॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन॥ ३२॥ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः॥ असत्या मेवसत्यांचकरोत्यपिजगत्क्रियाम्॥ ३३॥ जडेनरामक्रियतेयन्नतत्कृतमुच्यते॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताकचिदेवहि॥ ३४॥ निरीहो हिजडोदेहोनात्मनोस्त्यभिवांछितम्॥ कर्त्तानकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः॥ ३५॥ यथादीपोनिवातस्थःस्वात्मन्येवावतिष्ठते॥ सा क्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ॥ ३६॥ यथादिवसकर्माणिभास्करःखस्थएवसन्॥ करोत्येवमिमांरामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७॥ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत्॥ ३८॥ कुतोप्यागत्यनिःसारःसर्वसज्जनव र्जितः॥ अहंकारःकुवेतालःप्रविष्टश्चित्तनामकः॥ ३९॥ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयःप्राप्यते फलम्॥ ४०॥ स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः॥ उन्मत्तचित्तवेतालःपरिवल्गतिलीलया॥ ४१॥ शून्यंदेहगृहंप्राप्यचित्तयक्षेण तत्कृतम्॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनियताःस्थिताः॥ ४२॥ चित्तवेतालमुद्धास्यस्वशरीरकमंदिरात्॥ संसारशून्यनगरेनबिभेतिक दाचन॥ ४३॥ चित्तभूताभिभूतेस्मिन्येशरीरगृहेरताः॥ चित्रमद्यापितेकस्माद्घटिताआत्मवत्स्थिताः॥ ४४॥ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेह सद्मनियेमृताः॥ पिशाचस्यैवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव॥ ४५॥

वर्जनात्तत्कृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥ प्रविष्टःस्यादितिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सत्यहंकारेअनर्थांतरमप्याह॥ स्वसंकल्पेत्यादिना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनंतकोटिदेहेपुनष्टेष्वद्यापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताःकस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्घटनदुःखेअनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्ननकुर्वंतितच्चित्रमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ येमृतास्तेषामितिशेषः ॥ ४५ ॥

१ स्वच्छइत्यपिपाठः.

ईर्षितापभयसक्तिरग्धेशरीरकेआस्थयाविहरन्नापुरुष पिशाचएवेतिविभक्तिविपरिणामेनानुपज्यते ॥ तथास्थाकुतोनयुक्तातमाह ॥ नत्विति ॥ ४६ ॥ नयममहंकारस्यानु
मरतांमृत्यतात्यक्तात्ततोयोगभूमिकाभ्यासादहंकारस्यअस्मृतिआत्यंतिकविस्मृतिंप्राप्य ॥ ४७ ॥ नमित्राणीति ॥ अहंकारिणाविनयवीर्लभ्यादौद्धत्यात्तस्यभावाच्चनकश्चि
त्मित्रतीतिभाव ॥ ४८ ॥ फलफलहजनवैरादिरूपमतएवमरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तस्यपरलोकेपिदुःखमेवेत्याह ॥ अहंकारेति ॥ ५१ ॥ यस्यस्वदेहपादपस्यकोटरे

अहंकारगृहयक्षगृहेदग्धशरीरके॥ विहरन्नास्थयासाधोनतुवेतत्किलस्थिरम् ॥४६ ॥ अहंकारानुचरतांत्यक्त्वाविततयाधिया॥ अहं
कारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवाश्रवलव्यताम्॥ ४७॥ अहंकारपिशाचेनग्रस्तायेनिरयैषिण ॥तेषांमोहमदांधानानमित्राणिनबांधवा ॥
॥४८॥अहंकारोपहतयाबुद्ध्यायाक्रियतेक्रिया॥विषवल्ल्याइवफलतस्या स्यान्मरणात्मकम्॥ ४९॥विवेकधैर्यहीनेनस्वाहंकारमहोत्स
व ॥मूर्खेणालयितोयेनन्नष्टमेवाशुविद्धितम्॥५०॥अहंकारपिशाचेनवराकायेवशीकृता ॥तएतेनरकाग्नीनांराघवेंधनतांगता ॥५१॥
अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिकोटरे॥स्वदेहपादपोऽधीरैरचिरेणनिपात्यते॥५२ ॥अहंकारपिशाचोस्मिन्देहेतिष्ठतुयातुवा॥त्वमेनमा
लोकयमामनसामहतांवर॥५३॥ अवधूतोत्यवज्ञातश्चैतसैवतिरस्कृत ॥अहंकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति॥५४॥ देहालयेस्फुर
त्यस्मिन्रामचित्तपिशाचके॥ अस्यानंतविलासस्यकिमिवागतमात्मन ॥ ५५॥ चित्तयक्षाभिभूतानांयापुंसांविततापद ॥ शक्यते
परिसंख्यातुनतावर्षशतैरपि॥५६॥ हाहान्तोस्मिदग्धोस्मीत्येतावेतु खत्तय ॥ अहंकारपिशाचस्यशक्तयोन्यस्यनानघ॥ ५७॥ स
र्वगोपियथाकाश सर्वधोनेहकेनचित्॥ सर्वगोपितथैवात्मानाहंकारेणसंगत ॥ ५८॥ यत्करोतियदादत्तेदेहयंत्रमिदंचलम्॥वातरज्जु
युतंरामतदहंकारचेष्टितम्॥ ५९॥

न्दविसस्यदेहपादप ॥ मनुष्येकपवनंजात्यैस्यात ॥ अधीरैरितिच्छेद ॥ ५२ ॥ मामालोकय ॥ ५३ ॥ अनवलोकनमात्रेणाकिंस्यात्तमाह ॥ अवधूतइति ॥ ५४ ॥ आत्म
नस्तवनुसरणादेवानय उपेक्षितस्तस्यिमोप्याकिंचित्करत्वस्यात ॥ देहालयेइति ॥ ५५ ॥ चित्तेतिपक्षताहंकारस्यैवसर्वतरेप्यनर्थकारितास्यानायनिर्देशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
महंविस्पातीयानुगूपनइतिनैयायिकादीनापातिवारयति ॥ सर्वगइति ॥ सव्यापनइतिर्संबंधःसन्निकर्षस्पर्श ॥ ५८ ॥ वातरज्जुःप्राणापानाख्याः ॥ ५९ ॥

यथहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मातर्हिकेनेषितंपततिप्रेषितंमन.केनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतेइत्यादि
श्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ वृक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसंस्थःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःकारणश्रुतिभिरुपचर्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपचारेमनआदीनामत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेवनिमित्तमित्याह ॥
आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककल्पितस्थूलदेहंच ॥ ६१ ॥ प्रकटाधयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥ नन्वसंबंधेमनआदेःसत्तास्फूर्त्यसिद्धिः संबंधेत्वात्मासंगत्वासिद्धिरित्याशंक्या
ह ॥चपलेति॥ चपलस्पंदनानीरयतिप्रेरयतीतिचपलस्पंदनेरास्तथाविधाभिरात्मनःप्राणस्यशक्तिभिराद्वतवशीकृतचित्ततादात्म्याध्यासलक्षणेनमौर्ख्येणाज्ञानेनदृश्यतेनवस्तुत

वृक्षोत्पत्तौयथाहेतुरकर्त्रपिकिलांबरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथेहात्माचित्तचेष्टासुकारणम् ॥ ६० ॥ आत्मसन्निधिमात्रेणस्फुरत्यात्तवपुर्म
नः ॥ दीपसन्निधिमात्रेणकुड्यरूपमिवामलम् ॥ ६१ ॥ अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः ॥ द्यावापृथिव्योरिवकःसंबंधःप्र
कटाधयोः ॥ ६२ ॥ चपलस्पंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम् ॥ चित्तमात्मेतिमौर्ख्येणदृश्यतेरघुनंदन ॥ ६३ ॥ आत्माप्रकाशरूपोहिनित्यः
सर्वगतोविभुः ॥ चित्तंशठमहंकारंविद्धिहार्दंबृहत्तमः ॥ ६४ ॥ आत्मासिवस्तुतस्त्वंहिसर्वज्ञानमनोभ्रशम् ॥ दूरेकुरुमनोमोहंकिमेतेना
भिसंगतः ॥ ६५ ॥ पिशाचोपिमनोरामशून्यदेहगृहेस्थितः ॥ भावयत्येषदुष्टात्मामौनमुत्तमसंस्पृशन् ॥ ६६ ॥ भवप्रदमकल्याणंधैर्य
सर्वस्वहारिणम् ॥ मनःपिशाचमुत्सृज्ययोसिसत्वंस्थिरोभव ॥ ६७ ॥ चित्तयक्षदृढाक्रांतंनशास्त्राणिनबांधवाः ॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंगुर
वोनचमानवम् ॥ ६८ ॥ संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः ॥ शक्नुवंतिसमुद्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा ॥ ६९ ॥ अस्मिञ्जगच्छून्यपुरेस
र्वमेवप्रदूषितम् ॥ देहगेहंप्रमत्तेनचित्तयक्षेणवल्गता ॥ ७० ॥ चित्तवेतालवलितासमस्तादेहखंडजा ॥ इयंजगदरण्यानीशून्याकस्य
नभीतये ॥ ७१ ॥ जगन्नगर्यामस्यांतुशांतचित्तपिशाचकम् ॥ देहगेहंकतिपयैःसेव्यतेसद्भिरेवयत् ॥ ७२ ॥ इहसंश्रूयतेयायादिक्सैवर
घुनंदन ॥ प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णादेहश्मशानकैः ॥ ७३ ॥ अस्यांजगदरण्यान्यांमुह्यंतंमुग्धबालवत् ॥ स्वयमाराध्यधैर्यांशमात्मनात्मा
नमुद्धरेत् ॥ ७४ ॥ जगज्जरदरण्येस्मिन्श्वरद्रुतमृगव्रजे ॥ धृतिंतृणरसैराममागच्छमृगपोतवत् ॥ ७५ ॥ अस्मिन्महीतलारण्येचरंतिमृ
गपोतकाः ॥ त्वमज्ञानगजंभुक्त्वासैंहींवृत्तिमुपाश्रय ॥ ७६ ॥

तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरितिपाठेचित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥ असंगत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेवप्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठंवंचकम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ हेउत्तममनःपिशाचआत्मानमसं
स्पृशन्नपिमौनतूष्णीमेवस्वसंस्पृष्टभावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ संशांतेति ॥ शुद्धचित्तमितियावत् ॥ मृगमृगसदृशंवत्सम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहलक्षणेखंडेपरिच्छि
न्नभागेजाता ॥ ७१ ॥ समस्तेत्युत्सर्गःक्वचिदन्यथात्वमपियतोदृष्टमित्याह ॥ जगदिति ॥ यत्यतः ॥ ७२ ॥ अतएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिंदति ॥ इहेति ॥ ७३ ॥
धैर्यांशमाराध्यदृढमवलंब्य ॥ ७४ ॥ तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृतिंकृतार्थताबुद्धिम् ॥ ७५ ॥ मृगपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरंतिचेच्चरंतुनाम ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ननु वधुजनैः समानशीलतया सर्वैवावस्थानसुखवद्दृष्टतपकोरावस्तमाह ॥ अत्यल्पेति ॥ विशेषणान्युभयपयोज्यानि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ नमक्तव्यमासक्तिकरंमेदतिशोप ॥
पतलम्ममर्मापनालक्षणापद्मीकोपनासुरारुणाराक्षसीस्वावतीत्यर्थ ॥ ८० ॥ अन्येनकर्मणा ॥ यक्षेणाहंकारेण ॥ अन्यस्यमनस ॥ अन्योजीव ॥ मौख्यस्यपक्षिकापरि
वतमानापरपरापिमाआम्नर्यरूपेस्यर्थ ॥ ८१ ॥ सेवकघनत्वादपिनात्मनिष्ठ स्वतभोगभोक्तृशरीरादिरूपांतरावकाशस्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिभि ॥ इतरस्यसद्रूपेतररूपस्य
सदिनरत्वस्यैव असदलीकादिपदैर्मसिद्धरितिभाव ॥ ८२ ॥ यथाउपलस्यघनताकाठिन्यनोपलात्पृथक्सतीतथामानससमष्टिव्यष्टिमन समूह आदिपक्षातत्कार्यस्थूलप्रपंच

अन्येनरक्तगामुग्धाजंबूद्वीपेस्वजगले ॥ विहरंतियथारामतथामाविहरानघ ॥ ७७ ॥ अत्यल्पकालशिशिरेकर्दमालेपदायिनि ॥ नमक्त
व्यंवधूरूपंमहिषणेवपल्वले ॥ ७८ ॥ भोगाभोगायहिकायांआयंस्यानुसरेत्पदम् ॥ प्रविचार्यमहार्थस्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ॥ ७९ ॥
अपविन्नस्यतुच्छस्यदुर्भगस्यदुराकृते ॥ देहस्यार्थेनमंक्तव्यचिंताचंडीसुदारुणा ॥ ८० ॥ अन्येनरचितोदेहोयक्षेणान्येनसंश्रित ॥ दु
खमन्यस्यभोक्तान्यश्चित्रेयंमौख्यचक्रिका ॥ ८१ ॥ यथैकरूपाघनताद्दृषदोस्यात्मनस्तथा ॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसंभ
वात् ॥ ८२ ॥ यथोपलस्यघनतामानसादितथात्मन ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्यसंस्थिते ॥ ८३ ॥ यथोपलस्योपलताघटस्य
घटतायथा ॥ सत्तामात्रादभिन्नैवमानसादितथात्मन ॥ ८४ ॥ अत्रेमामपरांदृष्टिंमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितापूर्वंममके
लासकंदरे ॥ ८५ ॥ संसारदुःखशांत्यर्थंदेवेनार्द्धेंदुमौलिना ॥ अस्तींदुकरसंभारभासुरश्चारगोदिव ॥ ८६ ॥ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरी
रमणमंदिरम् ॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चंद्रकलाधर ॥ ८७ ॥ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा ॥ कदाचिदवसंगंगातटेविरचिता
श्रम ॥ ८८ ॥ तपोर्थंतापसाचारेचिरायरचितस्थिति ॥ सिद्धसंघातचलितःकृतशास्त्रार्थसंग्रह ॥ ८९ ॥ पुष्पार्थस्यूतपुटिक पुस्तकव्यूह
संग्रही ॥ एवंगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके ॥ ९० ॥ तपःप्रचरतोराममममकालोत्यवर्तत ॥ अथैकदाकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

च ॥ नकुल ॥ सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक्प्रसस्यमानसादे सस्थितेरभावाविस्यथ ॥ ८३ ॥ अथघन्यायःप्रत्येकघटतन्मानसवस्थाविष्वपियोज्यइतिसदृष्टांतमेवप्रसि
द्धमित्याह ॥ यथेति ॥ ८४ ॥ अथास्मिन्नर्थेइमांवक्ष्यमाणमामसशिवपूजालक्षणांदृष्टिंशृणु ॥ ८५ ॥ तथार्थंकैलासवर्णनमुखेनकथांप्रस्तौति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ इंदुकराणां
संभार सपानद्वभासुर ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तापसैराचयनइनिमापसाचार कृच्छ्रचांद्रायणादिसस्मिन्नियतास्थितिर्यस्यतथाविध सन् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ बहुलस्यकृष्णस्य
माघपक्षस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

रात्रयेमुखेप्रदोषेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचारायुपरमात्संशांतरूपासुदिक्षुकरादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदर्नकाष्ठमौनव्रततत्रस्थितास्विव ॥ ९२ ॥ गहनेषुवने
षु ॥ ९३ ॥ तनुताईयद्बहिःप्रवणतामितियावत्॥९४॥स्मयात्विस्मयात् ॥ ९५॥ बहिर्दृष्ट्याअवलोकितमतर्विचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तपुरस्थसानुंप्रस्थदेशपश्यामिताव
त्तत्रप्राप्तइत्यर्थः ॥ ९६ ॥ सुसंयत सावधान ॥ ९७॥ सुमनाःसतुष्टमनाः ॥ पुर पुरोदेशम् ॥ ९८ ॥ सम्यक्साष्टांगप्रणम्याभिवदित.स्तुत ॥ स्वभाग्यमहोदयस्वस्मिंस्तदनुग्रह

गतेश्रावणपक्षस्यराव्यग्रेक्षयमागते॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनास्थितास्विव ॥९२॥खद्वच्छेद्यांधकारेषुकुंजेपुगहनेपुच ॥ एतस्मि
न्नंतरेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ॥ ९३॥ समाधितनुतांनीत्वास्थितोहंबाह्यमग्नदृक् ॥ अपश्यंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम्॥ ९४ ॥ शु
भ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रबिंबगणोपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात्॥ ९५॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकित
म् ॥ यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः॥ ९६ ॥ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः॥ शिष्यान्संबोध्यतत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसु
संयतः॥ ९७॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः॥ तत्रपुष्पांजलिंदत्वादूरादेवत्रिलोचनः॥ ९८॥ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवं
दितः॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याकज्ज्याशीतलयातया॥९९॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्य
साक्षिणे॥ १००॥ अर्घ्यंपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुरः॥ १०१॥ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तो
त्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया॥ २॥संपूजितासखीयुक्तागणमंडलिकातथा॥ पूजांतेपूर्णशीतांशुरस्मिशी
तलयागिरा॥ ३॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धेंदुकलाधरः॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे॥ ४॥ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंवि
दस्तेस्थिताःपदे॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्त्तते ॥५॥ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः॥ एवंवादिनिदेवेशेसर्वलो
कैककारिणि॥६॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन॥ त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर॥७॥ नकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्च
नभीतयः॥त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम्॥८॥नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेपुनः॥तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः॥९॥

दृष्टिपातवर्णयति ॥ ततइति ॥ तयास्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानंदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अभ्युपेत्यअभिमुखंसमीपेगत्वा ॥ १०१ ॥ तादृश्याशि
वपूजासदृश्यासपर्ययापूजया ॥ २ ॥३॥ तदाज्ञयातत्रसानावुपविष्टंमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशल्यपरमकाष्ठापरमात्मनिचित्तविश्रांतिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्ष
यापृच्छति ॥ ब्रह्मन्निति ॥ ४ ॥ संविदश्चित्तवृत्तयः ॥ पदेपरमात्मवस्तुनि ॥ ५ ॥ ६॥ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतियेनप्रणमंति ॥ सर्वे
पिप्रणमंत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमाइत्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइतिवत्प्राशस्त्यलाभः ॥ ९ ॥

भूतस्यपापक्षपितस्यपुण्यस्यरक्षस्थानीयस्यफलंतनोतिअनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति ॥ वर्तमानस्यैतद्देहारभ्यस्यसेचनमम्रतसेकेनेवाभिवर्धनंतनोति ॥ ११० ॥ एष्यत
श्चरिष्यमाणस्यस्वर्गबीजंतनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वासांवर्तमानानामेष्यंतीनांच ॥ १३ ॥ पूर्णाइष्टार्थैरितिशेषः ॥ १४ ॥ त्यक्ताउद्वेगाश्चिंतक्षोभहेतवोयस्मिंस्तथावि
धेदेवार्चनविधानंमूर्धानिपरमास्वय ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्णामिसकलाशिशाइत्युक्त्याववसिष्ठस्यविषयभोगाभिलाषशून्यत्वमापादितं नात्सर्वपापक्षयकरसर्वकल्याणवर्धनमितिविशेष
णाभ्यांपवसानपर्यन्तस्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधनविषयएवायंप्रश्नइतिनिश्चितवान्सर्वज्ञःपरमकारुणिकईश्वर सर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्ठायपरमपुरुषार्थसाधन
स्वरूपज्ञानमेवमदेवार्चनपरमरहस्यभूतमुपदेष्टुकामःप्रतिजानीते ॥ शृण्विति ॥ १७ ॥ प्रवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवस्वरूपमुपदेष्टुंशिष्यस्यतद्बुभुत्साजनयन्पृच्छति ॥

त्वदनुस्मरणैकांतधियोयनस्थिताजना ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ ११० ॥ तनोतिष्येष्यतोबीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ ज्ञानामृतैकफलभोधृतिज्योत्स्नानिशाकर ॥ ११ ॥ अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ १२ ॥ सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तंभूतपतेपदम् ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतंभगवंतंमहेश्वरम् ॥ १३ ॥ अवोचंप्रणतोभूत्वायत्प्रामतदिदंशृणु ॥ भगवंस्त्वय्यसान्निपूर्णामेसकलादिशः ॥ १४ ॥ किंतुपृच्छामिदेवेशसंदेहंतत्रनिर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ १५ ॥ सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो ॥ १६ ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्चनमनुत्तमम् ॥ वदामिमुच्यतेयेनकृतेनसकृदेवहि ॥ १७ ॥ कश्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेवःकःस्यादितिद्विज ॥ नदेवःपुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रिलोचन ॥ १८ ॥ नदेवःकमलोद्भूतोनदेवस्त्रिदशेश्वर ॥ नदेवःपवनोनार्कोनानलोननिशाकर ॥ १९ ॥ नब्राह्मणोनावनिपोनाहंनत्वंहिजोत्तम ॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृक् ॥ १२० ॥

कश्चिदिति ॥ महाबाहोनिरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहो इतिबाहुसापेक्षबाह्यपूजासामर्थ्यरतापोतनायसंबोधनम् ॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयोदेवाः किमेतावस्यपि
विषयेभगवान्मामनभिज्ञंसंभावयतीतिमन्यमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेषुभ्रमजाड्यमपनेतुमाह ॥ नदेवइत्यादिना ॥ १८ ॥ कमलोद्भूतोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरइन्द्र ॥ नि
शाकरपदंपवनस्कलाधीनशरीरकपर्यन्तस्यास्कोटिदेवदेहोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ पुनर्नाहंनत्वमितिमिथोव्यवसिष्ठयोस्तयद्रोरप्यंतिमस्मानुपा ॥ यदहंवसिष्ठोस्मितत्वंवसिष्ठोसी
त्यादिष्वनिपुणस्यप्रमाणस्पाणनाप्रसिद्धे कर्मण्यकारवत्रनिमाणइनिमाणस्यैवसर्वात्मकस्यमुनेश्चमाणभावेनमामदेवतात्वनिवारणाय ॥ एवमनेनदेवाश्चामुकम्पूर्वमर्शविस्तारि
मनिपुणाध्यात्मिकेपुवसुराविपुदेवराम्परांनात् त्वदेसाक्षात्कोभ्य साक्षात्स्वात्मिकसत्त्वेदापाध्यात्मिकभावानपिप्रसक्तदेवतात्वंवारयति ॥ देहरूपइति ॥ १२ ॥

आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलाचदेहादिशोभा ॥ मतिग्रहणसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम् ॥ तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेष्वपिसर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तंबोध्यम ॥ कस्तर्हिदेवस्त
माह॥अकृत्रिममिति ॥ डुकृञोड्वित्रः क्त्रिः मम्नित्यमितिमप् ॥ कृत्रिमक्रियासाध्यतद्विलक्षणपरमार्थदेवननिरतिशयप्रमोदैश्वर्यप्रकाशोदेवइत्यर्थः ॥ पुंडरीकाक्षादिमत्यता
हिचित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तात्लेपाच्चित्प्रकाशात्पृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशएवनानादृतःस्फुरन्सर्वत्रैकोदेवस्तदतिव्य
क्त्यतिशयादेवपुंडरीकाक्षादयोपिअभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देनज्वलदंगारादिवदेवाउच्यन्तइतिनश्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोपीतिभावः ॥ २१ ॥ आकारादिनादेशतोवस्तुतश्चपरि
च्छिन्नेमितेकालतःपरिच्छिन्नेतत्त्वेनकुतः ॥ अयंभावः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्वितिदशस्वर्थेषुप्रसिद्धाद्दीव्यते पचाद्यचिदेवशब्दव्यु

नदेवःकमलारूपीनापिदेवोभवेन्मतिः॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते॥१२१॥ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः॥ अकृ
त्रिममनाद्यंतंदेवनंचिच्छिवंविदुः॥ २२॥ तद्देवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत्॥ तद्देवास्तियतःसर्वंसत्तासत्तात्मरूपधृक्॥ २३॥ अज्ञा
तशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम्॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यक्रोशाध्वापरिकल्प्यते॥२४॥ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेःप्राप्यतेफलम्॥
अकृत्रिममनाद्यंतंफलमानंदआत्मनः॥ २५ ॥ अकृत्रिमफलंत्यक्त्वायःकृत्रिमफलंव्रजेत्॥ त्यक्त्वासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम्
॥ १२६ ॥ बोधःसाम्यंशमइतिपुष्पाण्यग्राणितत्रच ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूज्यविदोविदुः ॥ २७॥ शमबोधादिभिःपुष्पैर्देवआ
त्मायदर्च्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम् ॥ २८ ॥ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्त्वादेवार्चनंजनाः॥ कृत्रिमार्चासुयेसक्ताश्चिरं
क्लेशंभजंतिते॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोबालक्रीडोपमंचते॥ आत्मध्यानाद्दृतेब्रह्मन्कुर्वतेदेवपूजनम्॥ १३० ॥ आत्मैवदेवोभग
वाञ्छिवःपरमकारणम्॥ ज्ञानार्चनेनाविरतंपूजनीयःससर्वदा॥ १३१॥

त्पादनात्सकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्यस्वच्छंदक्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्तुतीनामविषयकमदस्वप्नेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वाद्दशस्वर्थेषुपृथुतिमोदावेवमुख्यावर्थौतौ
चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोनपरिच्छिन्नेषुजडेष्विति ॥ अतः अकृत्रिमंचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ यतः सर्वजगज्जीवतत्संसाररूपंतत्सत्त्वये
वसत्तात्मरूपधृक्नस्वतइतितद्देवास्तिनान्यदित्यर्थ ॥ २३ ॥ तर्हिकिंपुंडरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थएव नेत्याह ॥ अज्ञानेति ॥ कृतंविहितम् ॥ २४ ॥ आत्मनस्तत्त्वतःसा
क्षात्कारात्पूजनेनप्रसन्नादित्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्धांतोतितदर्थंकृत्रिमपूजैवकार्यातत्राह ॥ अकृत्रिमेति ॥ २६ ॥ अकृत्रिमपूजनेतर्हिकासामग्री
तामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यंसर्वत्रात्मौपम्येनदर्शनम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्व्युत्थिताःसंतःसाकारदेवपूजनंकुर्वतेतश्चेद्दृश्यतेतत्तेषांबालक्रीडोपम
कुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

त्वजीव स्वभावमरूपिमअव्ययचेतनाकाशचिदाकाशमात्मविद्धिनत्वन्य अनात्मापूज्योपतोध्यानलक्षणमात्मपूजनमेवमुख्यपूजानान्येत्यर्थ ॥ यथाहुः ॥ देहोदेवालयःप्रोक्तो जीवादेवसदाशिवः ॥ त्यजेदज्ञाननिर्माल्यंसोहंभावेनपूजयेदिति ॥ ३२ ॥ तदेवास्तियत्र सर्वसत्तासत्तात्मकत्वं मितिप्रमाणएवजगज्जीवतत्ससरणसत्तासनाथस्यानमुक्तत्वे पर्यनिजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ चेतनेति ॥ ३३ ॥ तत्रचित्सत्तायाश्चेत्यानधीनत्वतावत्सर्वचेत्यमलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमितितदधीनज्ञानस्यचेत्यस्यज्ञानांतरमिवनसत्तांतरं चिपुर्कचित्प्रपत्तिमाह ॥ चिद्व्योमेति ॥ सर्वथनिपूजाधाभ्यपि ॥ यत्स्माद्धेतो ॥ अथवापिचिद्व्योमसवथसर्गकालेपिअसमग्रश्चेत्यपारादिपरिच्छेदशून्यत्वात्प्रलयकालवत्स्व मानलक्षणायोपपत्तिदर्शनाबोध्या ॥ ३४ ॥ कथंतर्हिजगद्रूपमतिभासजयाह ॥ यदिति ॥ तस्यापरिच्छिन्नस्यादेवमोधावरणात असंभानात्मामिकवासनादिमार्गेणय त्संविस्वरनमिवयदिद्धतेनदजगदितिप्रभासाति ॥ तथाहि ॥ यदत्सर्वचक्षुःश्रोत्रेंद्रियमनआदित्वप्रकाशत्वसकलीभूतप्रकाशाभावतितस्यस्वकचनस्यत्वविरूपेअसमानात्स्वय

त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानजीवमव्ययम् ॥ स्वभावंविद्धिनत्वन्यःपूज्यःपूजात्मपूजनम् ॥ १३२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथाजगदिदंप्रभो ॥ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ चिद्व्योमेवकिलास्तीहपारावारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासम्भवच्चेत्ययत्कल्पान्तेवशिष्यते ॥ ३४ ॥ यदत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु ॥ स्वयंपरस्यदितनामतेनेदंजगदित्यलम् ॥ ३५ ॥ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगद्भातिचिदात्मकम् ॥ एवंचिद्व्योममात्रात्मजगदच्छंनभित्तिमत् ॥ ३६ ॥ अत्यंतासंभवाच्चेत्यंदृश्यंचिद्व्योममात्रकम् ॥ चित्त्वात्कचतिसर्गादौयत्तज्जगदितिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्स्वप्नपुराकारयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्व्योममात्रात्मन्यन्यतानाममकाक्वचित् ॥ ३८ ॥ चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदम्बरम् ॥ चिन्मात्रमात्माजीवश्चचिन्मात्रंभूतसंततिः ॥ १३९ ॥ चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौसववेदने ॥ किन्नस्वर्गेपुरेवापिकिंसंभवतिकथ्यताम् ॥ १४० ॥

र्सिद्धिकदाहि तथाकारेण्यस्वविनस्पंदनेनाममसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपजगदित्यलमत्यंतप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ इतिउक्तरीत्याएवंविधचिद्रूपजगच्चिदात्मकमेवसस्व प्नपुरवत्चिदिवभातिभोत्या ॥ एवमनुक्तरीत्यापरमार्थतोविमृष्टंतुजगन्नभित्तिमत्अमूर्तमच्छंचिद्व्योममात्रमेवेत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तर्हिकिंचिदेवमेत्याकारेण्यपरिणतत्वपरमतिने त्याह ॥ अत्यंतेति ॥ अपरिणामित्वाद्दृश्यत्वाच्चात्यंतासंभवाच्चेत्यमप्याकाशचित्स्वभावायदन्यथाकचतिमध्येतदेवदृश्यजगदित्यर्थ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अतएवारोपितरूपबाधे नचिन्मात्रस्वरूपदृश्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिना ॥ ३९ ॥ स्वर्गेऊर्ध्वलोकेपुरेस्वनगरेवाअपिशब्दात्पातालेपुवाचिद्व्योम्नःकिंसंभवतितत्कथ्यतांनिरूपणाकुरुष्व अपि न स्वन मनाक्षूर्निमत्तेअपिस्वप्नपातालकजोपेअलीकत्वादलीकस्यचित्ताप्यु जीवनादर्शनाच्चितोऽसंगत्वेनाचित्स्वभावयोगत्वात्प्रकारान्तरस्याप्रसिद्धेरितिभावः ॥ १४० ॥

१ मायावरणाद्भवादितिकचित्पाठः

ननुयजतिददातिजुहोतीत्यादिशब्दांनरात्कर्मभेददवचित्आकाशजगदित्यादिनामांतराद्भेदोस्त्विति चेत्तत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशार्थत्रयपरत्वेनाभि प्रेतानात्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाश्दीप्ताविति धात्वर्थानुगमेन चिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्ब्रमेरपियेगत्यर्थास्तेज्ञानार्थादित्यनुशासनाद्वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिकिपि द्वित्वादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनार्थदेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्वैतस्वप्नादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशातदेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वितीयएवशब्दोऽपिशब्दार्थे ॥ ४४ ॥ अखिलचित्तसचेत्यमपिजगत्अचेत्यसन्मात्रमेवस्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनयद्धुस्याप्रजायेयेति श्रुतिदर्शितआद्यसंकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितद्वैतवत्द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ॥ ४६॥ जगत्सामान्येउक्तन्यायघटपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स

आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपवृक्षवत्॥ १४१॥ एवंद्वैस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते॥ त दाकिलचिदाकाशमेवभातिजगत्तया॥ ४२॥ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नेभातिजगद्वपुः॥ तथेदंजाग्रदाख्येपिस्वप्नेभातितदेवनः॥ ४३॥ यथास्वप्नपुरेचित्त्वंवर्जयित्वेतरत्क्वचित्॥ नाकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः॥ ४४॥ यतोनसंभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम्॥ चित्तंसंवेत्यमप्येतदचेत्यंसज्जगत्स्थितम्॥ ४५॥ परमाकाशकलनंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम्॥ स्वप्नवद्द्विद्विचिद्व्योम्निनत्वेतद्द्वैतवत्स्थितम्॥ ४६॥ यथाचिद्व्योममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम्॥ सर्गादावेवसर्गोयंतथाचिद्व्योममात्रकम्॥ ४७॥ शुद्धसंवित्तिमात्रत्वादृतेन्यत्स्वप्न पत्तने॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये॥ ४८॥ याःकाश्चनदृशोयेयेभावाभावास्त्रिकालगाः॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचि द्व्योममात्रकम्॥ ४९॥ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः॥ यस्त्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः॥ १५०॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यजग तोन्यस्यतेमम॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत्॥ ५१॥ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिद्व्योमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित्॥ तथेहसर्गेप्रथ मैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत्॥ १५२॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनंनामएकोनत्रिंशत्तमः सर्गः॥ २९॥ ॥ ७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम्॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः॥ १॥

गोघटपटादिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ॥ १५० ॥ देहःपारमार्थिकस्वरूपम् ॥ १५१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ संकल्पनइति ॥ प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवदेवान्यद्रूपंनास्ति ॥ १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र०पू० एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चितःसर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशाप्राप्ताचित्तत्राप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथास र्वमिदंप्रभोइतियत्त्वयापृष्टतस्येदमुत्तरवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कश्चिद्देवोस्तिमहाबाहोदेवःकःस्यादितिद्विजेतिमयात्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वांप्रतिपृष्टंतदप्येतदेवे त्याह ॥ एषदेवइति ॥ १ ॥

परिच्छिन्नदेवार्चनपरिच्छिन्नफलमेतदर्चनमनुसर्वकामावसानभूमिभूमानन्दभ्रान्तिफलमितिसर्वोत्कृष्टमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ सर्गभू सर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् ॥ २ ॥ ननु बहु
वित्तव्ययायाससाध्यताशंकापरिहरति ॥ अबहिरिति ॥ अबहि साधनपतत्त्वसाध्यचेतितिपिपह ॥ ३ ॥ प्रबुद्धोविवेकीमुख्याधिकारीतियावत् ॥ अतिशयितोदेव अतिदेवस्त
दर्चने ॥ ४ ॥ मूर्त्यादिरूपदेवार्चनेतार्हिकोऽधिकारिणस्तानाह ॥ अभ्युत्पन्नेति ॥ अतएवतदनुरूपमेवकृत्रिमप्रतिमादितत्तामपीत्याह ॥ कृत्रिमेति ॥ अपात्रतिमानव्यपुरम् ॥
॥ ५ ॥ तत्रशाल्यादनालाभेकोद्रवाशनमिवेत्याह ॥ ग्रमेति ॥ ६ ॥ अर्चनकृत्यासंतोषमायातिभामुषति ॥ ७ ॥ यत कुतश्चिरत्वमप्रायविमानापसरप्रभृतिसाधनान्मिथ्याल
कमेवस्वर्गादिफलमासादयतीतिमुधेत्यस्योपपत्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ वयमादि कारणयस्यसोऽस्मदादिरसत्कल्पितमर्पंचातगत असौचक्षुरादिदृश्यमूर्त्तिरूपोदेव कश्चिदनिर्वचनी

तदेतत्पूजनंश्रेयस्तस्मात्सर्वमवाप्यते॥तदेवसर्गभूः सर्वमिदंतस्मिन्व्यवस्थितम्॥२॥अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम्॥अबहि
साधनासाध्यसुखंतस्मादवाप्यते॥३॥प्रबुद्धस्त्वमुनिश्रेष्ठतेनेदंतवकथ्यते॥नातिदेवार्चनेयोग्यःपुष्पधूपचयोमहान्॥४॥अभ्युत्पन्नधि
योयेहिबालपेलवचेतसः॥कृत्रिमार्चामयंतेषांदेवार्चनमुदाहृतम्॥५॥गमनोपायमप्रावेहिपुष्पाद्यैरर्चयंतिहि॥मिथ्यैवकल्पितैरेवमा
कारेकल्पितात्मके॥६॥स्वसंकल्परुते कृत्वाकर्मैरर्चनमादृता॥याला सतोषमायांतिपुष्पधूपलवार्चनै ॥ ७॥ स्वसंकल्पकृतैरर्थैः कृ
त्वादेवार्चनमुधा॥यत कुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमाप्नुवन्तिते॥८॥पुष्पधूपार्चनंब्रह्मन्कल्पितंबालबुद्धिषु॥यस्त्वादृग्वादृशांयोग्यमर्चन
तद्वदाम्यहम्॥ ९॥अस्मदादिस्त्वसौकश्चिद्देवोमतिमतांवर॥ देवस्त्रिभुवनाधार परमात्मैवनेतरत्॥१०॥शिवस्सर्वपदातीत सर्वसंक
ल्पनातिग ॥सर्वसंकल्पवलितोनसर्वोनचसर्वक ॥११॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्न सर्वारंभप्रकाशकृत्॥चिन्मात्रमूर्त्तिरमलोदेवइत्युच्य
तेमुने॥१२॥संवित्सर्वकलातीतासर्वभावांतरस्थिता॥सर्वसत्ताप्रदादेवीसर्वसत्तापहारिणी॥१३॥ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यंतद्देवउच्यते॥
परमात्मपराभित्यतत्सदोमित्युदाहृतम्॥१४॥महासत्तास्वभावेनसर्वत्रसमतांगतम्॥ महाचिदितिसंप्रोक्तपरमार्थइतिश्रुतम्॥१५॥

योमायायामयएवेत्यर्थ ॥ कस्तर्हिपारमार्थिकोदेवस्तमाह ॥ देवइति ॥ १० ॥ सर्वेभ्यामस्मविष्णुरुद्रादिदेवेभ्योप्यमीत सकल्पनामनोदृश्यस्तदतिग ॥ यतोवाचोनिवर्ततेअप्रा
प्यमनसासहनियते ॥ यस्तुसर्वैर्विषयभोगसकल्पैर्वलितोवेष्टितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूप सनसाधनतोपिसर्वोनफलतोपिसर्वकभोगसुखयस्मिस्तथाविध ॥ स्वस्वकर्मोपासनतार
तम्यानुसारेणवभोगसाभम्यात्स्वफलसुखलेशस्यपतनप्रसङ्गाभावादित्यर्थ ॥ ११ ॥ आत्मदेवस्तुपूजनवशाद्याफलवशाद्यावानित्यनिरतिशयपरमार्थसत्यपूर्णानंदैकस्वभावएवे
तिसएवदेवइत्युक्तियोग्यइत्याह ॥ दिक्कालेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदसतोर्भावाभावयोर्वर्तमानतदन्यकालयोर्मूर्त्तामूर्त्तयो कारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वाभ्रांत
रान्तिकसाक्षिणोर्मध्यामध्यरूपत्वाद्दिग्रामत्वाद्वामध्यम ॥ परमसूक्ष्मत्वाद्धिकरणज्योतिष्मदुक्तदृष्टआत्मैवपरावस्थावद्योतनसमाश्रितस्यामकारोयस्यतत्तथा विधकम्भोविनिप
ेनमुनिभिर्विराडादिपारमार्थ्यालक्षणपंचविलापनेनशिवभूतचतुर्थमन्यमेवआत्मानंतविबोधयन्नुराञ्जनित्यर्थ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यवहारेसर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधेतुमहासत्तात्मना ॥१६॥ तस्यैवसर्वेषांदेवतादीनामात्मत्वादपिमुख्यंदेवत्वमित्याह॥ यदित्यादिना ॥१७॥१८ ॥ तस्यैवविमर्शोसर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किंसार:सइतिशेषः ॥ १९ ॥ ससर्वःपूर्णोदेवएवाहनपरिच्छिन्नइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सएवसर्वकर्त्तासर्वभोक्ताचेत्याह ॥ सकरोतीत्यादिना ॥ २२ ॥ पुर्यामास्ते ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २३ ॥ शरीरमावसथोमहागृहंयस्यास्तथाविधायाम् गहनाद्दुर्विवेकाअन्नमया

स्थितंसर्वत्रसर्वैतुलतास्वंतर्यथारसः॥ सत्तासामान्यरूपेणमहासत्तात्मनापिच॥ १६॥ यच्चित्तत्त्वमरुंधत्यायच्चित्तत्त्वंतवानघ ॥ यच्चित्तत्त्वंचपार्वत्यायच्चित्तत्त्वंगणेषुच॥ १७॥ चित्तत्त्वंयन्ममेदंचचित्तत्त्वंयज्जगत्त्रये॥ तद्देवइतितत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः॥ १८॥ पादपाण्यादिमानन्योयोवादेवःप्रकल्प्यते॥ संविन्मात्रादृतेब्रह्मन्किंसारःकिलकथ्यताम्॥ १९॥ चिन्मात्रमेवसंसारसारःसकलसारताम्॥ गतःसदेवःसर्वोहंतस्मात्सर्वमवाप्यते॥ २०॥ नसदूरेस्थितोब्रह्मन्नदुष्प्रापःसकस्यचित्॥ संस्थितःससदादेहेसर्वत्रैवचखेतथा॥ २१॥ सकरोतिसचाश्नातिसबिभर्त्तिप्रयातिच॥ सनिःश्वसितिसंवेत्तिसोंगान्यंगानिवेत्तिच ॥ २२॥ सोस्यांविचित्रचेष्टायांप्रकाशिन्यांचतद्वशात्॥ तत्स्वरूपनिबद्धायांपुर्यामास्तेमुनीश्वर॥ २३॥ शरीरावसथायांचचलायांतत्प्रसादतः॥ सोस्यांगहनकोशायांहृद्गुहायांगुहेश्वरः॥ २४॥ मनःषष्ठेंद्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः॥ तस्यसंव्यवहारार्थंसंज्ञाचिदितिकल्पिता ॥ २५॥ सएषचिन्मयःसूक्ष्मःसर्वव्यापीनिरंजनः॥ इमंभास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच॥ २६॥ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थंजगत्क्रियाम्॥ इमांरंजयतिप्राज्ञरसेनेवमधुलताम्॥ २७॥ चारवोयेचमत्काराश्चितश्चितियथास्थितम् ॥ चमत्कुर्वंतिकिलतेतेनकेचिन्नभोभिधाः ॥ २८॥ केचिज्जीवाभिधानाश्चकेचिच्चित्ताभिधानकाः॥ केचित्कलाभिधानाश्चकेचिद्देशाभिधानकाः ॥ २९॥ केचित्क्रियाभिधानाश्चकेचिद्द्रव्याभिधानकाः॥ केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः॥ ३०॥ प्रकाशाभिधानाःकेचित्केचिच्छैलतमोभिधाः ॥ अर्केंद्राद्यभिधाःकेचित्केचिद्घस्राभिधानकाः॥ ३१॥

दिवहि कोशायस्यास्तथाविधायाम् हृद्गुद्धिःसैवगूहतीतिगुहातस्याम् आनंदमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ उपदेशसंव्यवहारार्थम॥ २५ ॥भास्यारोपेकरोतीव तदपवादेनकरोति ॥ नित्यभानस्यकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥२६ ॥ रंजयतिशोभयति ॥ मधुरसतः ॥ २७ ॥ चमत्काराआरोप्येसत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशबलेयरस्थितपूर्वकामकर्मवासनानुसारेणनियतचमत्कुर्वंत्याविर्भावयति॥ तांश्चचमत्कारानेवनामकल्पनयाव्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना॥ सर्गभेदेननभोबहुत्वोक्तिः ॥२८॥२९ ॥ भावविकाराजायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतियास्कोक्ताः॥आदिपदाद्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येणऔचित्येनचविचित्राभिधानकाः॥३०॥तानेवप्रपंचयति॥प्रकाशेति॥३१॥

चित किस्वभोगेच्छयाजगत्स्थिर्नैत्याह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तश्रीमद्गौडपादाचार्यैः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोऽयमाप्तकामस्यकास्पृहेति ॥ नचैवंसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोधः अस्यमहतोभूतस्यनि श्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यन्तरेइच्छाप्रयत्नाद्यनपेक्षनि श्वसितप्रायत्वोक्तेस्तत्रैव तबहुस्यांप्रजायेयेतिसमानतात्पर्यकश्रुत्यन्तरानुमत्यपायषाकामयतेस्युक्तेरचेतनप्रधानाविकर्तृकत्वाशंकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षेति ॥ ३२ ॥ त्रैलोक्यलक्षणानामंभोधीनांसंस्थासुताश्चिकस्थितिषुविचार्यमाणासुचिदेवशरीरस्यास्तत्स्वतद्रूपाजलजालिकाजलसमूहस्थानीयानाम्पवित्यथ ॥ ३३ ॥ तस्यामनःसकस्वरूपभोक्ताविमिपुटीप्रकाशकत्वमेवभोक्तृविषेकान्तोक्त्यमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ ईश्वरीस्वारोपितसषाभासनसमर्था

निरिच्छस्वस्वभावेनवसंतेनयथांकुर ॥ तन्यतेतद्वदेवेयजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना ॥३२॥ चिदेवासुसमग्रासुसर्वदेवैकिकैवहि ॥ त्रैलोक्यांभोधिसस्यासुशरीरजलजालिका ॥ ३३ ॥ शरीरपंकजभ्रांतमनोभ्रमरसंभृताम् ॥ आस्वादयतिसंकल्पमधुसत्तांचिदीश्वरी ॥ ३४ ॥ ससुरासुरगंधर्वसशैलार्णवकंजगत् ॥ चितिस्थिनप्रवहतिजलावर्त्तंजलयथा ॥३५॥ यथचित्तमयाचारचारुपचुरचक्रिकम् ॥ संसारचक्रंचिच्चक्रेभ्राम्यतिभ्रमभाजनम् ॥ ३६ ॥ चिच्चतुर्भुजरूपेणजघानासुरमंडलम् ॥ कालोजलदखंडेनसायुधेनयथातपम् ॥ ३७ ॥ चिद्भिन्नेन्नतयाब्रह्मन्वपशीतांशुचिद्धया ॥ गौरीकमलिनीवरूपद्मपद्मवतांगता ॥३८॥ विष्णो पद्मालितामेत्यचिद्ध्यानाधीनमानसा ॥ ब्रह्मीनलिन्या सरसींधत्तेपेतामहींस्थितिम् ॥ ३९ ॥ चितोब्रह्मन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिशः ॥ पत्राणीवतरोःईसिकेयूरादिक्रियेवच ॥४०॥ चित्समस्तसुरानीकपरिवंदितपादया ॥ त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ॥ ४१ ॥ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरदयरे ॥ पतत्युदेतिसंयातिस्वालन्येवाब्धिवारिवत् ॥ ४२ ॥ चिच्चंद्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासवितन्वती ॥ विकासयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्वतीम् ॥ ४३ ॥ चिद्रूपणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिंबितम् ॥ गृह्णात्यनुग्रहेणानस्वगर्भमिवगर्भिणी ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ एवंकर्तृत्वमपितस्याः स्वाध्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रयोजननिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरासुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्त्तते ॥ ३५ ॥ यथातीतिवधलयाविशेषणश्चित्तमय कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआचारलेनचारवश्चपुराश्चपलाश्चयष्टिजीवसंसरणचक्रिकायस्मिंस्तथाविधजीवसमष्टिससारचक्रमायाशबलेचिच्चक्रेभ्राम्यति ॥ ३६ ॥ वर्णितलक्षणचितएवसर्वकर्तृभोक्तृत्वविशिष्यवर्णयति ॥ चिदित्यादिना ॥ कालोयथातुसायुधेनेन्द्रधनुर्युक्तेनजलदखंडेनतपमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विष्णोर्नाभिपद्मेअलितांभ्रमरत्वमिवएत्यप्राप्य ॥ ब्रह्मीवास्तल्लक्षणायानलिन्याः सरसींमहासरोभूतांस्थितिमूर्त्तिम् ॥ ३९ ॥ केयूरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥ चूडामणितांचपतामितियावत् ॥ ४१ ॥ सुभासुरतांसूर्याग्निजोरूपताम् ॥ ४२ ॥ साक्षादपितस्याआकारमयानिमित्ततामाह ॥ चिच्चंद्रिकेति ॥ ४३ ॥ महतीलक्ष्मीः स्वच्छतास्वरतालक्षणाशोभायस्यामायाया ॥ ४४ ॥

चतुर्दशभुवनस्थानांभूतानाम् ॥ भूनीकरोतिसत्तांसंपादयति ॥ यथावारिश्री रसशक्ति अंबुधिर्जलसमूहरूपासतीसमुद्रत्वंसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ॥ ४५ ॥ इदानींता मेवचितलतात्वेनरूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणायाकेदारिकायाक्षेत्रमत्कौरूढाहिरण्यगर्भात्मनाअंकुरिता ॥ सत्तौघा सर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्ष णफलदायिनी ॥ ४६ ॥ संवेदनानिसविकल्पज्ञानानि ॥ चित्तेहाश्चित्तवृत्तयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जडाःशैलादयएवगुल्मकामूलप्ररोहायस्याः ॥ विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येवग्र थयस्तैर्वलिता ॥ आमूलाग्रप्रवृत्तिप्रतानैः परिवर्त्तिता वेष्टिता ॥ ४९ ॥ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टदृश्यकुसुमअनयाजन्यतइतिपरेणान्वयः ॥ सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शासह मित्युपपत्तिः ॥ ५० ॥ छायाचंद्रादिकांतिरिवाच्छंस्फुटदृश्यकुसुमम् ॥ मन्यतेअभिमानविषयीक्रियते ॥ तन्यतेविस्तार्यते ॥ ५१ ॥ तस्याश्चित.सत्सत्यंचित्चेतनम् ॥ ज

चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच ॥ भूतीकरोतिवारिश्रीःसमुद्रत्वमिवांबुधिः ॥ ४५ ॥ विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्यो मकेदारिकारूढासत्तौघफलशालिनी ॥ ४६ ॥ जीवजालरजःपुंजवासनारसरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिताचित्तेहाकलिकाकुला ॥ ४७ ॥ अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ॥ ४८ ॥ सर्वर्तुपर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥ विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्त्तिता ॥ ४९ ॥ चिल्लतेयंविकसितापेलवंसदसद्वपुः ॥ विचित्रंदृश्यकुसुमंपरामर्शासहंबहु ॥ ५० ॥ अन येहहिसर्वत्रच्छायाच्छमिवजन्यते ॥ मन्यतेतन्यतेवस्तुगीयतेक्रियतेपिच ॥ ५१ ॥ महाचितानयानित्यंभासंतेभास्करादयः ॥ देहाःस्वदं तेचमिथस्तस्मिञ्जडविभ्रमैः ॥ ५२ ॥ चिताचावर्त्तवर्त्तिन्यासिद्धान्येवप्रनृत्यति ॥ जगज्जालरजोलेखातस्मात्सा दृश्यदेहिनी ॥ ५३ ॥ चि त्सर्वंजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयंयथा ॥ ५४ ॥ चिच्चंद्रबिंबेविमलेशशवद्व्याप्यसंगमम् ॥ सर्व त्रलक्ष्यतामेतिपदार्थश्रीर्जगद्गता ॥ ५५ ॥ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावली ॥ रूपमेतिफलंचैवप्रावृट्सिक्तेवसल्लता ॥ ५६ ॥ चिच्छा ययैवसर्वस्यजाड्यंसम्युदेतिच ॥ सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमास्त्विह ॥ ५७ ॥

इत्येत्यविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दंपत्योर्देहावस्तुतोऽमंगलरूपाअपिमिथः स्वदंतेप्रीतिविषयाभवंति ॥ ५२ ॥ आवर्त्तोवात्यावर्त्तस्तद्वर्त्तिन्याचितैवसिद्धातस्तत्त्वैवदृ श्यदेहिनीदर्शनयोग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्व्यतिरिक्तेवभूत्वाप्रनृत्यति ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूताचित् ॥ दीप प्रसिद्धोवर्णाश्रयरूपवद्द्रव्य यथाप्रकटयतितद्वत् ॥ ५४ ॥ चिदधीनप्रकाशतामेवजगत.प्रपंचयति ॥ चिच्चंद्रबिंबेइत्यादिना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननुचिद्यदिरसायनमिवपदार्थपटलावलीसर्वतोव्याप्यस्फुर तितर्हितत्रजाड्यनस्यात् ॥ नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कताया.प्रसक्तिरस्तीतितत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापंचीकरणेनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्त्वात्तदंतस्तमःप्रसक्त्यभावे पितैजसभास्वरतायाभूतांतरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौतत्प्रयुक्तच्छाययाअतस्तमउदेति ॥ तथाघटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरताया अप्यध्यस्तेनाभिभवाद्बहि श्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्व्याप्त्यास्फुरणेतच्छाययाअतर्जाड्यमुदेतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

---

१ टीकानुरोधेनात्रफलदायिनीतिपाठापेक्षितइतिभाति

तथाचयथार्थीरामासाकमराश्चयदृष्टासारायाकृतिर्विषिष्यसिद्धिस्तथाविहातरत्रिव्यक्तश्रमामृषिश्चमस्कृतिपशादेवगवाश्वघटपटाद्याकृतिर्वै चिन्यसिद्धिर्नाम्यथेत्याह ॥ चि
घमात्कृतयइति ॥ त्रैलोक्यदेहास्तिस्मान्निर्गता साकारपदार्था एतेछायाआदर्शेत्यक्ताआकृतिमाकारमपिनस्पृशेयु साधकांतराभावादित्यर्थ ॥ ५८ ॥ क्रियाविहितनिषिद्धे
गुनवन्ति सैवकुलवधू ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थमनुभावयितुंव्यतिरेकमुखेनापिप्रसिद्धोदाहरणेपुसमर्थयति ॥ चिदालोकमितिद्वाभ्याम् ॥ स्फुरन्नुसचलन्नप्यामुखेन्वपिप्रकटनाएतिय
दृष्ट ॥ किंवत्तभयप्रकारकालदेशानांनिरास ॥ ६० ॥ स्वांगानिशाखा यस्य ॥ मुक्तलालि केशसमूहोलतायस्मिन् ॥ चिन्मज्जनं चिद्यामिषिना ॥ ६१ ॥ एवमपिचधी
नजन्मरस्यादिसभावत्वाजगजलाधीनसर्वभावलरगादिजलमिवचिदपरमार्थतइतिसिद्धमित्युपसंहरति ॥ वर्द्धतइति ॥ ६२॥६३॥ यद्यकाचिदेवास्तितत्तर्हितदात्मक अ
येदृष्टानिद्रामूर्छामरणपूर्वकारादृत्यांतरवअत्रनिस्फारमयीमनुपपुरनूनविकारगूनाअभानेभाविहाभाभित्तिरिवनचतनिलकथमित्यर्थ ॥६४॥ तदेवस्पष्टंपुनराह ॥ अयमिति॥

चिच्चमत्कृतयोदेहनभवेयुरिमायदि॥ त्रैलोक्यदेहास्त्यक्तेतेनस्पृशेयु किलाकृतिम्॥ ५८॥ चिदाकाशप्रकाशोऽस्मिन्संकल्पशिशुधारिणी॥ क्रियाकुलवधूर्देहगेहेस्फुरतिचंचला॥५९॥ चिदालोकविनाकस्यरसनाग्रेस्फुरन्नपि॥ कथंकदाप्रकटतामेतिदृष्टंक्ववारस ॥६०॥ शृण्वंगस्वांगशाखापिकुंतलालिलतोप्यलम्॥ चिन्मज्जनविनादेहवृक्ष क्वचराजते ॥ ६१ ॥ वर्द्धतेविलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी॥ चिदवालीतरन्नास्तिचिन्मात्रमिदमुत्थितम्॥ ६२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवांस्तदाव्यक्तं सुधांशु स्वच्छयागिरा॥ पुन पृष्टो मयारामसुधांशुस्वच्छयागिरा॥ ६३॥ यदिसर्वगतादेवचिदस्त्येकातदात्मक ॥ तदयंचावनिस्फारमयांधेवनचेतति॥ ६४॥ अयञ्चि त्यान्पुरामूत्वाचिद्दीनमप्रतिस्थित ॥इतीयंकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभवाकथम्॥ ६५॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ शृण्वेतदखिलंब्रह्मन्यदापृष्टंवदामिते॥ महानयंत्वयाप्रश्न कृतोब्रह्मविदांवर॥६६॥चिदस्तिहिशरीरेहसर्वभूतमयात्मिका॥ चलोन्मुखात्मिकैकातुनिर्विकल्पापरास्मृता॥६७॥ संकल्पमुद्गासैवात स्वयमन्येवसास्थिता॥ संकल्पितेतरवरादौ शील्यत्वंयथागता॥ ६८॥ सएवहिपुमान्कोपाद्येहान्यइवक्षणात्॥ भवत्येवंविकल्पांकाचित्स्वरूपान्यतांगता॥ ६९॥

अयेदृहादि-पुराहस्यभावात्पूर्वंजीवनदशायांचचित्स्यामूचेतनावान् ॥
तसीमत्वयइतिगत्वाजश्चाभाव ॥ भूत्वासमतिदस्यमरणादिदशायांचिद्दीन स्थितइतीयकल्पनाकथमितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्चकथमपिजाड्यायोगादिति
प्रश्नार्थ ॥ ६५ ॥ यथानष्टेमनस्येवजीवादित्वनुष्यतामितिप्रामकनमश्चात्तरममुत्येवप्रश्नांतरेवसिद्धेनष्टतेषयोरप्युत्तरंसंक्षेपतकुकामईश्वरउवाच ॥ शृण्विति ॥ अखिल
भास्तनमभोत्तरसहितंसर्वम ॥६६॥ वक्ष्यमाणोपादानमयधर्मीविषयमितिविचविर्विष्यरदेवदर्शयति ॥ चिदिति ॥ इहकिल चलायाम्यष्टिसमष्टिबुद्धौउन्मुखात्मिकाआसक्तस्व
भावा ॥ विज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृभोक्तृत्वभावेत्यर्थ ॥ पराकूटस्थचिन्निर्विकल्पा ॥ ६७ ॥ तस्याश्चलस्वभावत्वमिवभेदोप्युपाधिष्ट एवेत्याशयेनाह ॥ संकल्पेति ॥ इ
नाहमिमास्मिसारेवनाअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिर्दर्शनसंकल्पमस्त्रास्यामनेवजीवात्मनामुद्राकुर्वती ॥ आदिकर्मणिक्त कर्तरिचेतिकर्तरिक्तः॥
यथानुर्यटिचर्यासमतंकारित्वतइतरोवरउपपत्तिर्यथातथाविधावतीरी शील्यंगतासतीहितीयेनसप्मानयत् ॥ ६८ ॥ पुमान्मनुष्यःभ्रम्योरात्सतशत्रुकूरोभवतितद्वत् ॥ ६९ ॥

एवरीत्यास्वरूपात्परिच्युताचित्क्रमाज्जाड्य जडतादात्म्यभावयतीसतीकलनाया सविकल्पबुद्धे पदंविषयतांप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थ ॥७०॥ आकाशसहितानिपरमाणूनिसू क्ष्मभूतानितद्भावरूपाशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानांबीजात्मिकाचेत्यतामायोपलक्षितचिद्विषयताएतिपश्चाद्घातन्मात्रसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ॥ ७१ ॥ तथाभू तायास्तस्या पचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावंनदतोलिंगदेहेजीवभावतत्रबुध्यादिभावचदर्शयति ॥ देशेति ॥ तन्मात्रै.सूक्ष्मभूतै पचीकरणेनवलितासंव लितासतीसमद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागातानिमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागाताचक्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवोभूत्वाबुद्धिरहंकारोमन अर्थाच्चित्तचभव तीत्यर्थः॥७२॥७३॥ अत्रचिदेवअप्रबोधेनाज्ञानेनशवलरूपमासाद्यदेहजीवाकारेणसकल्पितासतीतप्रयुक्तजाड्येनअविश्वप्रबोधिनीअसर्वज्ञाभूत्वापुनःपुनर्भोगसकल्पादनारत

विकल्पकल्पिताब्रह्मंश्चित्स्वरूपपरिच्युता ॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनापदम् ॥ ७० ॥ चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुता म् ॥ शब्दबीजात्मिकांपश्चाद्घातन्मात्रगामिनी ॥७१॥ देशकालविभागांतातन्मात्रवलिताक्रमात् ॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चा दहंमनः ॥ ७२ ॥ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते ॥ चंडालोस्मीतिमननाच्चंडालत्वमिवद्विजः ॥७३॥ संकल्पिताप्रबोधेनजाड्यावि श्वप्रबोधिनी ॥ शवलंरूपमासाद्यसंकल्पाद्यात्यनारतम् ॥७४॥ अनंतसंकल्पमयीजाड्यसंकल्पपीवरा ॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयः पाषाणतामिव ॥७५॥ ततश्चित्तंमनोमोहोमायेतिविहिताभिधा ॥ जाड्यंनिपुणमाश्रित्यसंसारेजायतेमुने ॥७६॥ मोहमांद्यमुपायाता तृष्णानिगडपीडिता ॥ कामक्रोधभयोपेताभावाभावातिपातिनी ॥ ७७ ॥ त्यक्तानंतनिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी ॥ दुःखदावान लातप्ताशोकाशिवकृशाशया ॥ ७८ ॥ इयमस्मीतिभावेनशून्येनविकलीकृता ॥ देहमात्रगृहीतास्थापरंदैन्यमुपागता ॥ ७९ ॥ मग्नामो हमहापंकेजीर्णववनदंतिनी ॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका ॥८०॥ असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी ॥ तापोपतप्तहृद यारागतेजोनुरंजिता ॥ ८१ ॥ निजयूथपरिभ्रष्टामृगीवावशतांगता ॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता ॥८२॥ स्वसंकल्पोप यातासुभीतासंभ्रमदृष्टिषु ॥ पलायतेवाप्यन्यासुवेतालेष्विवबालिका ॥८३॥ उष्ट्रीवमधुरंबिंदुंवांछतेभावितंसुखम् ॥ अवांतरपरिभ्र ष्टादोपाद्दोपंपतत्यधः ॥८४॥

यातिससरति ॥ ७४ ॥ पयोजलपाषाणताकरकात्वमिवमोहजीवताभ्रममायाति ॥ ७५॥७६॥ भावोविभवः ॥ अभावोदा रिद्र्यतदनुपातिनी ॥ ७७ ॥ व्यवच्छेदेषुभार्यापुत्रादिवियोगेषुशोकादिविकारिणी ॥ शोकैरशिवैश्चकृशाशयाकृपणा ॥ ७८ ॥ इयमप्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीति भावेनभ्रमेण ॥७९॥८०॥ रागेणतेजसाक्रोधेनचानुरंजिता ॥८१॥ विभवानाभूतमात्राणावाआविर्भावेउदिताकारात्हृष्टाअभिव्यक्तावा ॥ अस्तदैन्यंतिरोभाववा ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ यथाउष्ट्रीकटकनिंबपत्रादिषुचर्व्यमाणेषुस्ववासनाभाविताबिंदुमल्पतरमधुरंरसंकांक्षतेतद्वद्दुःखबहुलेषुविषयेषुसुखकांक्षतइत्यर्थः ॥ अथवायथाउष्ट्रीविषमप्रांशुवप्र प्ररूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रस्रुतमधुबिंदुलेहनवांछयावृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुरःपादोन्नयनमात्रात्स्वदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टाप्रभ्राधोविषमदेशेपततितद्वत्पततीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

॥८५॥ नरकादिभूमिषुकष्टात्कष्टमनुप्राप्ता॥८६॥ क्रमात्मानुष्यलाभेपिबाल्याद्यनुभूतिभ्यमहारकौशलाभ्यासाद्वैदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्यांगकाव्यनाटकलर्कादभ्यासमुपागता सतीविविधस्यस्वमधस्यधनगृहक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणेयपराक्रमस्तत्पदमेवगतानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थ ॥८७॥ एवंक्रमेणवय पारप्राप्यप्राणात्ययमुपागतासतीसम तोभीतारांकते ॥ विवर्त्तनभूमौलुठनतत्परायणा ॥ ८८ ॥ संक्षेपोक्तमप्यपयति ॥ बाल्येइति ॥ विवशापराधीनासर्वेअर्थाभोगायस्या ॥ चिंतयाचित्तविषयादिचिंतयाक्षा न्तापिहितविवेका ॥ ८९ ॥ कर्मगतीरेवप्रपयति ॥ जायतइत्यादिना ॥ ९० ॥ कुलपर्वतेहिमवदादौ ॥ ९१ ॥ देवगिरौमेरौ ॥ वीरुत्गुल्मिनी ॥ ९२ ॥ नारायणादीनाम पिजीवगतिपुप्रपचन परमेश्वरहितन्वित्यमनित्यापविन स्मृमादत्याविशिवपुराणानुरोधात् ॥ नारायणादिसाक्षात्यमुक्तजीवविपयेवायोज्यम ॥ अथवाइतआरभ्यनजीवगतय

परवैपम्यमायातिसकृत्सकृदगता॥ दुःखाद्दुःखंनिपतिताविपदोविपदिस्थिता ॥८५॥ नानानर्थगणोपेताचेष्टापरवशाशया ॥ क ष्टात्कष्टमनुप्राप्तापरितापानुतापिनी॥८६॥ क्रमादाप्तश्ववैदग्ध्याद्वैदग्ध्यांगमुपागता॥ विचित्रधनिर्माणपराक्रमपदंगता ॥ ८७॥ सवत शंकतेभीताप्राणात्ययमुपागता॥ क्षीणतोयेवशफरीविवर्त्तनपरायणा ॥८८॥ बाल्येविवशसर्वांगायौवनेचिंतयावृता॥ वा र्धकेप्यतिदुःखार्त्तांन्तिताकर्मवशीकृता॥८९॥ जायतेस्वर्गनगरेनागीपातालकोटरे॥ आसुरीदैत्यविवरेनरस्रीवसुधातले॥ ९०॥ राक्ष सीरालसाधारेवानरीवनकोटरे॥ सिंहीगिरींद्रशिखरेकिन्नरीकुलपर्वते ॥ ९१ ॥ विद्याधरीदेवगिरौव्यालीचवनगर्त्तके॥ लतातरौख गीनीडेवीरुत्सानौवनेमृगी॥ ९२॥ शेतेनारायणोंभोधौध्यानीब्रह्मपुरेब्जज ॥ कांतागतोहरःशैलेस्वर्गेसुरवरोहरि ॥ ९३॥ दिनकरोति तीक्ष्णांशुर्वर्पत्ययुधरोजलम्॥ करोतिश्वसनसवित्सपर्वतमहोदधिम्॥९४॥ ऋतुचक्रंप्रवहतिसहसाकालमंडलम्॥ दिनरात्रितयोपे तितेजस्तिमिरतांक्रमात्॥ ९५॥ क्वचिद्बीजरसोल्लासात्क्वचित्पाषाणमौनिनी॥ क्वचिन्नदीरसवतीक्वचित्कुमुदविस्तृति ॥९६॥ क्वचित्फ लावलीपाके क्वचित्काष्ठानलादिभिः ॥क्वचिच्छैत्यहिमद्वारि क्वचित्खादिनर्किंचन ॥ ९७॥ क्वचिदुज्ज्वलिताकाराक्वचित्कष्टाशिलाक्व चित्॥ क्वचिन्नीलायहरिताक्वचिदभ्रिक्वचिन्मही ॥ ९८॥सवात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगत ॥ सर्वात्वादेवरूपैवखाद्प्यच्छैव सापरा॥ ९९॥ चिच्चिनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा॥ तत्तथानुभवत्यंगुस्पष्टाह्वीष्यादितांयथा॥ १००॥

प्रपञ्चेनेकिंतुचित सर्वव्यापारकस्तैवस्पष्टोष ॥ कांतयागत अर्धांगसंगत ॥ ९३ ॥ श्वसनाविर्पर्वताभ्याशिष्यापारालक्ष्यते ॥ ९४ ॥ ऋतुघटितसंवत्सरचक्रम् ॥ कालमंडल युगमर्न्वंतरादि ॥ ९५ ॥ क्वचिद्रसार्दावीआलकलवकुरतारेगूरसात्मकभोल्लासोयस्या ॥ पाषाणैमौनिनीनिश्चला ॥ ९६ ॥ तृतीयांतपदद्वयानतरमुपलक्षितेत्यध्याहार्य म ॥ शैत्येनहिममिवाचरत्हिमवारिजलंयस्या ॥ स्वआकाशआदिपदाद्वायुश्चअत्यन्ताकिंचन ॥ ९७ ॥ कष्टाकुशकंटकादिदुर्गमा ॥ ९८ ॥ सर्वशक्तित्वमायातद्योगत ॥ सर्वात्वादेवरूपाजमहूपैव ॥ सर्वनाशोत्पत्तिमाप्रपुंखप्रावच्छांवसत्वाच्चकृत ॥ परमार्थतसुखाद्प्यच्छैवसाचिविस्यर्थ ॥ ९९ ॥ चित्आत्मानस्वयेनभावनपमयाचिनोति विवर्त्तेनापपथनयतितयातभावमनुभवतीत्यर्थ ॥ १००॥

तानुभावान्पुन·प्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसग्रहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजातिग्रहणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद
य पक्षिजातिभेदा. ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिह्रलोपेदीर्घ ॥ शवरीमाया ॥२ ॥ योनिषुदेहभेदेषु ॥ ३ ॥ अवलादुर्बला ॥४॥५॥ कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावा ॥ तथा
चश्रुति· ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपाप पापेनेति ॥६॥ अनन्ययास्वातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया
अविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ॥७॥ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेतिशेष· ॥१०८॥ हेरामत्वजडगतेरविद्याया शक्ततासामर्थ्यमवलोकययद्यस्माद्धेतोर्यापूर्णब्रह्मस्वभावा
पिचित्अरघट्टस्यघटीयत्रस्यघटीषुप्रविष्टघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यतद्वत् ॥ निजस्यनिरतिशयानदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदतर्भावनसामर्थ्यस्यच

हंसीक्रौंचीबकीकाकीसारसीतुरगीवृकी॥ बकीबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीशुनी ॥ १०७ ॥ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशु
की॥ धीःश्रीर्ह्रीःप्रीतीरतिश्वशंवरीशर्वरीशशी ॥ २ ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमतियोनिषु॥ विवर्त्तमानसंसारजलावर्त्ततृणंयथा
॥ ३ ॥ बिभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्दभी॥ नानयासदृगन्यास्तिमुग्धाबालाचलाऽवला ॥ ४ ॥ एषासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्म
हामुने॥ प्राकृताचारविवशावराकीपशुधर्मिणी ॥ ५ ॥ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः॥ अनंतदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममा
श्रिता ॥ ६ ॥ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमलम् ॥ तंडुलेनेवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् ॥ ७॥ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरि
तापिनी॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका ॥ ८ ॥ जडगतेरवलोकयशक्ततांनिजपदस्मरणेनविनेहचित्॥ व्रजतिकष्टमधःपत
नाययायदरघट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०शिवपूजोपाख्यानेचेत्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशः
सर्गः॥३०॥ ॥७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात्॥चिन्स्वप्नक्षीबतामोहपतितासंभ्रमेयथा॥१॥
अमृतापिमृतास्मीतिविपर्यस्तमतिर्वधूः॥यथारोदित्यनष्टैवनष्टास्मीतितथैवचित्॥२॥अकारणंविपर्यस्तामतिभ्रांतमपिस्थिरम्॥यथा
जगत्पश्यतीदंतथाहंताभ्रमाच्चिति ॥३॥ चित्तंहिकारणंत्वस्याःसंसारानुभवेचितेः॥ नचतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात् ॥४॥

स्मरणेनविनादेहमात्रपरिच्छिन्नाहघटीमात्रपरिच्छिन्नमहभोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचममरिक्तैवसपन्नेतिमन्यमानापुन·पुन.स्वपतनायअधोधोव्रजतितत्कष्टमि
त्यर्थ ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिशत्तम·सर्ग ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्प्रदर्श्यते ॥ मन·प्राणेंद्रियद्वा
रावहिरत प्रथायया ॥ १ ॥ एववर्णितप्रकारजीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसचिनोति ॥ स्वप्नेक्षीवतामदिरामदस्तत्कृतेसमोहेपतिता ॥ १ ॥ वधूर्मुग्धा ॥
भ्रांतकुलालचक्रादियथास्थिरनिश्चलपश्यतितथाजगदपिस्थिरपश्यति ॥ ३ ॥ तच्चित्तंकिंचिद्वस्तुन ॥ कुत· ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यतमसंभवात् ॥ अचित्त्वेजगदंत·पा
तेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१ आर्षोदीर्घ.

चित्तासत्त्वादेवतच्चेत्यजगतोप्यसत्त्वसिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यथाचिताचित्तयन्नतश्चेत्यतेअसौचित् चित्ततदधीनचेत्यचर्नाकिन्नुशुद्धैवेत्यर्थः ॥ ५॥ चित्तनिषेधादेवचितिच
क्षुरादिप्रयुक्तदृश्यदर्शनस्वरूपयोरपिपृथङ्निषेधोपिसिद्धइत्याह॥ नेत्यादिना॥ दृशिमिति ॥६ ॥ चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्याभितद्विपया ॥आविपवाभ्यन्तमतिमतध्यधुद्धि
वोपृथोद्भव्याअहंकथमहंकाराहकार्याणिग्रसते ॥ ७ ॥ तत्त्वपरोक्षवस्तन्तरत्वम् ॥ आविपदान्तवाभ्यन्तमध्याप्यतत्सपधाग्रसते ॥ ८ ॥ नानाजीवभेदाअनानापमतिदेहमात्माभेदा
ध्यासाभ्यापिन ॥ अपीजन सुमेरवइव ॥ शब्दानामानिअर्थारूपाणितेषांशब्दब्रह्मी कथापिनास्ति ॥ ९ ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादय शास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधाअपितस्व
प्रदानपर्यंतमेव दृष्टेनुचितस्वमतियोग्यप्रसिद्धस्तेपिनसंभवतीत्याह ॥ नेतीति ॥ वस्त्वतिरिक्तोवस्तुताऽवस्तुतास्व्यधर्मोऽपिनस्त ॥ १० ॥ शिलायाकोशोगर्भे ॥ खेयथाप्रसि

एवंहिकारणाभावाच्चेत्यस्याभंभवादिति॥ नासौचित्तंनतश्चेत्ययन्नतश्चेत्यतेयया॥५॥नदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपतेलमिवोपले॥ नकर्तृकर्मक
रणद्रष्टृदाविवकृष्णता॥६॥ नमात्रमेयमानानिनभसीववनवांकुर ॥ नचिच्चेतनचेत्यादिनदनेखदिरोयथा॥७॥ नाहत्वंत्वत्वतत्त्वादिप
र्वतत्वमिवांबरे॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेश स्वत्वमिवकज्जले॥८॥ नानानानानचाप्यतरणाविवसुमेरव ॥नचशब्दार्थशब्दश्रीर्मंद्दोपरलताय
था॥९॥ नेतिनेतिनचैवार्कमंडलेरजनीयथा॥ नवस्तुतावस्तुतेवतुपारेतुयथोष्णता॥१०॥ नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवद्रुम ॥ शू
न्यताशून्यतानाममहतीखइवाखता॥११॥ केवलकेवलीभावस्वच्छतेवावशिष्यते॥ नचित्तात्कस्यचिद्दोषाज्ज्ञातयेतदवाप्यते॥१२॥
तत्सर्वंभावनामात्रेणानथ प्रकृत स्थित ॥ तज्ज्ञोप्यभावनामात्रेणानर्थउपशाम्यति॥१३॥ तज्ज्ञोप्यभावनामात्राद्दतेन्यत्रोपयुज्यते॥
नतृणंनचत्रैलोक्यमितिस्वायत्ततात्रया॥१४॥ स्वायत्तएवचैषोर्थोद्धु साध्योभावनास्थित ॥ यद्यन्नसाध्यतेपुंसातत्कथंकेवलभ्यते॥
॥१५॥ निर्विकल्पाद्वितीयाचिद्यासौसकलगासती॥परमैकापरासाच्छादीपिकातेजसामपि॥१६॥ सैपावभासनकरीसर्वगानित्यनि
मला॥नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरंजना॥१७॥ घटेपटेवटेकुम्भेशाकेवानरेखरे॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता॥१८॥

द्वायद्दनीशून्यताअशून्यतावकेवलकेवलीभावलक्षणास्वरूपस्वच्छैवविमर्शोअवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नातथाचित्यधीतिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
समष्टिचित्तमेवास्याश्रित सर्वानर्थहेतुर्दोष यस्मात्तत एवनिमित्ताच्चतुर्विधशरीरेषुजातयाअनयाएतत्ससारदु खमवाप्यते मचतस्मान्निरुन्धेत्तुशक्यमित्याशंक्याह ॥ नचि
त्तादिति ॥ चित्तापाच्चितोदोषभूतामूकस्यहिरण्यगर्भस्यचित्तान्निमित्ताज्जातयाएतदु खमवाप्यतइतिमर्किन्तुनेनसहायेनदेहेन्द्रियविषयास्तेषुसर्वेष्वहममेतिसत्याइतिचभावना
माभेणायप्रकृत ससारलक्षणानथ स्थितइत्यर्थ ॥१२॥ अतएवतत्त्वज्ञअभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञोपीति ॥१३॥ अतएवतृणमिवापवर्तुंशक्योपित्रैलोक्यपदा
र्थोभावनावशादेवातत्त्वविदांदु साध्य स्थितइत्याह ॥ नतृणमिति ॥ १४ ॥ नन्वतिसुलभोभावनात्याग स्वतएवकुतोनसिध्यतीतिचाह ॥ यद्यदिति ॥ तृणमात्रस्यापिकरमसा
ध्यत्वविनाशाभावदर्शनादितिभाव ॥ १५ ॥ भावनामात्रत्यागेपरमपुरुषार्थरूपापरमार्थचित्सर्वसुलभेत्याशयेनतांवर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

एषाएवंप्रभावापिसाचित्अमुनादेहादिभावनेनैवामलिनापिमलिनासंप
यथादीपःपदार्थप्रकाशनायस्वरूपस्थित्यैवप्रभवतिनतुकांचनक्रियांकरोतितद्वच्चिदपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ निर्वि
कल्पावयवविशेषव्यातिलक्षणोऽपचयेयुक्तिमाह ॥ इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्र
न्ना एवमविकल्पाढ्यापिविकल्पिनीतिसर्वत्रयोज्यम् ॥२०॥ इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्रविशेषव्यातिलक्षणोऽपचयेयुक्तिमाह ॥ निर्वि
कल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पास्पर्शिनीपरासर्वगतासूक्ष्माचित्वातेप्राणप्रधानेलिंगदेहेआवातातप्रतिबिंबमात्रेणानुगतासतीअगानिहस्तपादादीनिमर्माणिच्छद
यादिस्थानानिआदिपदाद्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदचव्याप्यसर्वगतास्वसंविदतावन्मात्रेआकृष्येवचिनोतिउपचयंनयति ॥ यथादीर्घसूक्ष्मकौशेयादितंतुस्तर्कुयंत्रादिसूचीवेष्टनेअ
तिदीर्घमपिस्वतावन्मात्रेउपसंहृत्यचदराद्याकारमुपचयनयतितद्वदित्यर्थः ॥२१॥ अतएवजाग्रतःपुरुषस्यचिद्बहीरूपाद्यालोकनैरंतर्यमनस्कारैश्चवलितासतीबोधतोबोधपक्षेभव
ति ॥ निद्रायतोगच्छतस्तुस्वमेवासनामयरूपालोकमनस्कारवलितासतीअतर्बोधतोबहिस्त्वबोधतइतिपक्षद्वयेपिभवति ॥ सुषुप्तौत्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्नकिंचिदवेदिषमित्युस्थि

साक्षिवत्तिष्ठतिसतीस्पंदतेनचकुत्रचित् ॥ दीपःप्रकाशनायेवकरोतिनपुनःक्रियाम् ॥ १९ ॥ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाढ्याविकल्पि
नी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगैवच ॥२०॥ निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोतिस्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवे
ष्टने ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारावलिताचिद्बोधतः ॥ बोधतश्चैवभवतिनिद्रांसदसतीयतः ॥ २२ ॥ सापरैवचिदत्यच्छाचिंतामाया
तिचेतनात् ॥ साधुरेवयथासाधुर्भावितेदुर्जनैषणाः ॥ २३ ॥ मलेनस्वर्णमायातिताघतांमलमार्जनात् ॥ पुनःकनकतामेतियथाचित्प
रमातथा ॥ २४ ॥ स्वारोपशांत्यास्वादर्शोयथैतिप्रतिमास्थितिम् ॥ तथासर्गमिवागम्यबोधात्स्वंयातितत्पदम् ॥ २५ ॥ अभाववेदनाद
स्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसदेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥ यदाचित्वाच्चिनोत्यंतरन्यतामसतींतदा ॥ अहंतामिवसंप्राप्य
नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥ ईषत्स्पंदादधोयातिभृगुप्रांतात्तरोःफलम् ॥ यथातथैवसंवित्तेरधःपातोमहानिव ॥२८॥ रूपादीनांतुसत्तै
पाचितएवामलैवचित् ॥ द्वित्वैकत्वेत्वबोधोत्थेबोधेनविलयंगते ॥ २९ ॥ सत्तामात्रेणचित्तस्यबोधश्चित्तेंद्रियादिषु ॥ आलोकसत्तामा
त्रेणव्यवहारःक्रियास्विव ॥ ३० ॥ तस्यपरामर्शाच्चसदसतीसत्यप्यसत्वायाअबोधपक्षएवभवतीत्यर्थः ॥२२॥ साअत्यच्छाब्रह्मचिदेवदेहाद्यालताचेतनातदनुकू
लप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिंतामायाति यथासाधुरेवदुर्जनसंगत्याचिरचित्तेभावितेसंस्कृतेसतिदुर्जनैषणाःप्राप्यअसाधुर्भवतितद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएवपुनर्ब्रह्मात्मताभाविते
चित्तेसब्रह्मैवभवतीत्याशयेनदृष्टांतमाह ॥ मलेनेति ॥२४॥ यथाशोभनआदर्शोदर्पणःस्वारोपितमलस्यमार्जनेनशांत्याप्रतिमास्थितिपुनःपुनःप्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्यांस्थितिंस्व
च्छतामेतितद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादिलक्षणसर्गमिवागम्य ॥ बाल्यपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्यस्थितातत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदयातीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभावःअसद
ज्ञानंतद्वेदनात ॥२६॥ अन्यतांभेदम् ॥ उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेरितिभावः ॥२७॥ ईषत्स्पंदाद्वृंतवियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटतस्मात् ॥ एषजीव
भाव ॥२८॥ चितएवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्वाभावादितिभावः ॥ द्वित्वैकत्वेभेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥ चित्तस्यचित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥

१ चित्पदमित्यपिपाठः

सामान्येनोक्तत्रिपुटिप्रपञ्चमुरात्रिपुटिविभज्योपपादयन्नितरप्रसंगमपकलीभावदर्शयति ॥ घातावित्यादिना ॥ चित्तनिधिर्थितापानानामूर्ध्वानवायोर्निमित्ताचक्षुःकनीनिकयो रूपवो
भवतितस्यास्थितावीनिर्लेजसीमद्रियदृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते ॥ तयाकुल्याद्वाराजलमिवबाह्यंबहिःप्रापणीययत्न करणतदुत्तितयामेघटादौतद्रूपस्यमलमानाकारस्यरूपस्यनील
पीतादेपटाद्याकारस्यघटोबोधः सत्तामयासापराचिदित्येस्यर्थः ॥२१॥ एवस्पार्शनत्रिपुटीस्पष्टयितत्वमारुतौजडौतुच्छौस्पन सत्तास्फूर्तिशून्यौ अतश्चिद्धीनसत्तास्फूर्तिवला
देवतयोःसंगःस्पर्शेन्द्रियकल्पनानिमित्तत्वात्स्पर्शउच्यते ॥ तत्पुरानन्तपुरुशीतोष्णादिस्पर्शेषुमननतत्साक्षराममनोवृत्तिस्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते ॥ तत्साक्षिचित्तत्ववच्छिन्नाविषयात
त्रिपुटीमयातुपरासाक्षिचिदित्येस्यर्थः ॥२२॥एवमार्णेन्द्रियात्मनागंधात्मनाचविभक्तस्यगंधतन्मात्रस्यनासामध्येत्रिपथमेनकत सयधोगधसंवित्संभकारात करणवृत्तीनांनिमित्त
त्वाद्रूपसंविद ॥ आसांत्रिपुटीनांमनसाहीनविविक्तयस्ययास्क्षणवेदनसापरमासाक्षिचिदित्येस्यर्थः ॥२१॥ एवंशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेन्द्रियस्यव्यानवातस्यचसंगाद्रूपस्यमनोव
वातात्कनीनिकास्पदजडौनिहृषिरुच्यते ॥ तद्वाप्यवतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ॥ ३१ ॥ त्वङ्मारुतौजडौतुच्छौतत्संगस्पर्शउच्यते ॥ मन
नंस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ॥ ३२ ॥ गंधतन्मात्रपवनसंयोगोगंधसंविद ॥ आसांतुमनसाहीनवेदनपरमेवचित् ॥ ३३ ॥ श
ब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुपुनसदृशीसंवित्परमाचिदुदाहृता ॥ ३४ ॥ क्रियोन्मुखत्वसंकल्पात्संकल्पोमननक्रमः ॥ मन
नंचित्तकालुष्यमात्माचिन्निर्मलाभवेत् ॥ ३५ ॥ चित्प्रकाशात्मिकानित्यास्वात्मन्येवावसंस्थिता ॥ इदमतजगद्वृत्तंसन्निवेशंयथाशिला
॥३६॥ अद्वितीयाद्धानेदंविकारादिविवर्जितम् ॥ नात्ममेतिनचोदेतिस्पंदतेनोनवर्धते ॥ ३७ ॥ ससंकल्पाज्जीवतामेत्यनिःसंकल्पात्मनात्म
ना ॥ चिज्जडोनोअहंभावमापतीस्वसंस्थिता ॥ ३८ ॥ एषस्त्वस्याःस्थितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरय ॥ अहंकृतेरयोबुद्धिस्ततोबुद्धेर्मनोरय
॥३९॥ मनसस्तुरयःप्राणःप्राणस्याक्षगणोरय ॥ अक्षौघस्यरयोदेहोदेहस्यस्पंदनोरय ॥ ४० ॥ स्पंदनंकर्मसंसारेजरामरणपंजरम् ॥ एवं
प्रवर्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजम् ॥ ४१ ॥ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्स्वप्नइवाततम् ॥ मनागपिनसत्यात्मन्गगनस्यांबुवत्स्थितम् ॥ ४२ ॥
सय शब्दसंवित्तयस्तास्तुमनोंशंविनाचिदात्यस्तुपुनसदृशीनिर्विकारायासाक्षिभिव्वापरमाचित ॥ एवंतासांत्रिपुटीसाक्षिचिदपिविविक्तद्रष्टव्येतिभाव ॥ ३४ ॥ एवंकर्मेन्द्रिय
प्रवृत्तिनिमित्तसंकल्पात्मकमनोवृत्तिभ्यःत्रिपुटीसाक्षितयाप्यात्मचिद्विवेचनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ॥ ३५ ॥ एवंचात्मचिद्विश्वसर्वद्वैतस्फूर्तेःसाक्षिचिन्मात्रात्मकत्वेसर्व
द्वैतस्यापेक्षाप्यसत्त्वमितिफलितमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्फाटिकशिलायांतर्गतवनगिरिनद्यादिप्रतिबिंबसन्निवेशोधत्तेजगत् ॥ ३६ ॥ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेष
णम् ॥ अधिष्ठानतयात्मनापिविकारादिविवर्जितमितिवा ॥३७॥ चिन्मात्रजगत् नोजन्मजन्मालयभावभावयतीसतीस्वयस्वरूपेस्थितामयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ इदानींचितोब
हि:संसरणेरयपरंपरांकल्पयन्नाह ॥ एषइतिद्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥ स्पंदनं कर्मेन्द्रियगणः ॥ ४० ॥ सर्वेषामपिरयानांसंसारेस्पंदनमेवकर्मसाध्यमित्यर्थः ॥ जरामरणोपल
क्षितादेहाएवपंजराणियत्रयथाविधचक्रसंसारोजालचक्रआदिमूलकारणस्येश्वरस्यविभूत्यामाययैवजातम् ॥ ४१ ॥ नाधिकसत्त्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतइति ॥ ४२ ॥

मनसस्तुरथःप्राणइतियदुक्तंतत्रवक्ष्यमाणार्थोपयुक्तविशेषवक्तुमुपपत्तिमाह ॥ रथइति ॥ कल्पनायामानसकल्पनायानिमित्तत्वादितिशेष ॥ तदेवदर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ४३ ॥ बलीसूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ॥ ४४ ॥ एवमनसोपिप्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीतिव्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशेहार्दाकाशेसंलीनेसति ॥ ४५ ॥ रूपयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवप्राणनिरोधादपिमनोनिरुध्यतइत्याह ॥ प्राणेइति ॥ ४६ ॥ अतएवतस्यनद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षेपणयत्रविशेष ॥ अन्यथाप्राणनिरोधेमनःक्षयिक्षीयतइत्यर्थ. ॥ ४९ ॥ प्राण समष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इदुश्चन्द्रस्तद्दशाभूतंमनश्च ॥ छविश्चन्द्रिकामनोवृत्तयश्च ॥ अतएवचाक्षुषादि

रथस्त्वत्रस्मृतःप्राणःकल्पनायामुनीश्वर॥ यत्रप्राणमरुत्तत्रमननंपरितिष्ठति ॥ ४३ ॥ आलोकश्रीःस्थितायत्ररूपंतत्रैवराजते॥ प्राणोवलीस्थितोयत्रतदेवपरिवेपति॥ ४४ ॥ यत्रयातिवनंवात्यातदेवपरिघूर्णते॥ मनस्याकाशसंलीनेनप्राणःपरिवेपति ॥ ४५ ॥ तेजस्यसत्तामायातेनरूपमिवराजते॥ प्राणेप्रशांतेमरुतिमनोंतर्नमनागपि ॥ ४६ ॥ वात्यायामुपशांतायांरजोनपरिकंपते ॥ यत्रप्राणोमरुद्यातिमनस्तत्रैवतिष्ठति॥ ४७ ॥ यत्रयत्रानुसरतिरथस्तत्रैवसारथिः॥ प्राणसंप्रेरितंचित्तंयातिदेशांतरेक्षणात् ॥ ४८ ॥ क्षेपणोन्मुक्तपाषाणइवतत्रान्यथाक्षयि॥ यत्रपुष्पंतत्रगंधोयत्राग्निस्तत्रसोष्णता॥ ४९ ॥ यत्रप्राणोमरुद्यातियत्रेंदुस्तत्रतच्छविः॥ संवित्तिःपवनस्पंदान्नाडीसंस्पर्शनश्वसः॥ ५० ॥ संवित्तिस्फारताचित्तंमनस्तत्प्राणकोटरे॥ सर्वत्रविद्यतेसंविच्छ्रीमस्वच्छाजडाजडे ॥ ५१ ॥ क्षुभ्यंतीवतुसाप्राणस्पंदादित्यनुभूयते॥ सत्तामात्रस्वरूपेणजडेपुसमवस्थिता॥ ५२ ॥ प्राणसंबोधितावेत्तिवेदनात्मतयाजडे॥ नानास्फारसमुल्लासैर्यःपूर्वंपरिवल्गति॥ ५३ ॥ प्राणेतीतेत्वमननःसएवाशुनवेपति॥ पुर्यष्टकेचित्परमास्वेमुनेप्रतिबिंबति ॥ ५४ ॥ आदर्शएवप्रतिमाहस्यतेनोपलादिषु॥ मनःपुर्यष्टकंविद्धिसर्वकार्यैककारणम्॥ तदेवभेदैःकथितमन्यैःस्वाशयकल्पितैः॥ ५५ ॥

संवित्तिषुप्रत्येकवायोरपिनिमित्तताप्राक्प्रयोपदर्शितेत्याशयेनाह ॥ संवित्तिरिति ॥ सर्वांगेष्वन्नरसप्रवेशार्थसर्वनाडीसंस्पर्शनश्वसपवन ॥ ५० ॥ चित्तमनोघटितलिंगशरीरात्मकेतस्मिन्प्राणकोटरेचितोबिंबप्रतिबिंबभावेनद्विगुणीकरणेनस्फारतापित्तत्तस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ संवित्तीति ॥ ५१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यंतीवेति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्यासंचलंतीवयतोलिंगेचिदनुभूयतेइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ जडेपिदेहेप्राणसंबोधितासतीसर्गादिवेदनात्मतयाआध्यासिकचित्तादात्म्यबलेनवेत्ति ॥ योदेहःपूर्वंजीवनदशायांपरिवल्गतिव्यवहरति ॥ ५३ ॥ सएवनवेपतिनकंपते ॥ भूतांतःकरणप्राणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतम् ॥ अविद्याकामकर्माढ्यंलिंगपुर्यष्टकंविदुः ॥ तस्मिन्पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥ ननुप्राणनिमित्तोमनसिचित्प्रतिबिंबउक्तइदानींतुपुर्यष्टकेसउच्यतेतत्कथनविरोधस्तत्राह ॥ मनइति ॥ अन्यैराचार्यैःस्वाशयकल्पितैःशिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५ ॥

1 पुस्तकांतरेप्राणसंबोधितोवेत्तिवेदनात्मतयाजड इतिमूलपाठस्तदनुरूपोजडोपिदेहःप्राणसंबोधितःसन्नित्यादिटीकापाठश्चोपलभ्यते

इदानींजीवतदुपाधितद्भोग्यलक्षणस्यविश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषुचिदेकरसस्माप्रमसार्धानत्वात्परमार्थतोब्रह्मैवतदित्यनुभावयन्नुपसंहरति ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धेतोस्तम
ध्रिस्येवोदेति ॥ यचयस्मात्तत्रैवस्थितवत् चकारात्तत्रैवलीयते यस्माद्धेतोमनएवदेहदृश्याविपरिवर्ततिभ्रमति ॥ छांदसपरस्मैपदम् ॥ तत्तस्माद्विश्वपरमवस्तुब्रह्मैवनाम्यदितिवि
द्धीत्यर्थ ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० एकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चिदेवस्यातिवेहाद्बियथापुर्यष्टकगता ॥ यथावेहांतरयातितत्सर्वमिहवर्ण्य
त ॥ १ ॥ परमाचिच्छक्तिरीत्यापुंसोनपुर्यष्टकंचरतीमपिष्टासतीकथंकथारीत्याकार्याणिऐहिकपारलौकिककर्माणिकरोतितच्छीला कथंचतदनुकूलचेष्टाविस्पन्दशालिनीस
तीअभिधोचलति स्नाति भुंक्ते यजते प्राप्स्यत्व क्षमियोवेवचतत्त्वस्याविशम्यादभिलापयोग्यतांउपेतितत्सर्वंकथयाभिशृण्वित्यर्थ ॥ १ ॥ देहस्पंदेचिव्यतीविवजीवचलनहेतुस्त
च्चलनेचतदुपाधिपुर्यष्टकरूपमनस्तस्यापरिणताचास्तवचिदसभावतिरोधायीमायाशक्तिर्हेतुस्तस्यामनोरूपेणपरिणतौपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहेतु ॥ मेहवारण्य
के कर्मद्वैतंसूचतु कर्मैवतत्पराशास्त्ररितिपदार्थानिपदरूपबंधहेतुत्वस्यकमस्तवमव्यवस्थापनाविस्थाशयेनाह ॥ प्राक्तनैरित्यादिना ॥ शक्तिरनादिमायारूपाप्रमसशक्ति स्वावरणश

यस्मादुदेतिकलनाकुलदृश्यजालयत्तत्रचस्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ॥ यस्मान्मनोविपरिवर्ततिदेहदृश्यासर्वंतुतत्परमवस्त्वितिविद्धिवि
श्वम् ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० मन प्राणैक्यप्रतिपादननामैकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वर
उवाच ॥ ॥ मुनेशृणुकथंकार्यकारिणीस्पंदशालिनी ॥ चरतीचतनुंपुंसामुपैतिपरमाभिधाम् ॥ १ ॥ प्राक्तनैस्तैर्निहत्यैवस्वमनोमननेहि
ते ॥ कर्मव्रातैर्विचित्रैस्तैःपरिपीवरतांगते ॥ २ ॥ मनस्तयागताशक्ति सज्जडेवागताचिते ॥ सास्फुरत्यनयाब्रह्मन्नुचिताशक्तिभूतया
॥ ३ ॥ अस्या प्रसादादिहसाचित्कलकवतीमुने ॥ जगद्गंधर्वनगरंकरोतिनकरोतिच ॥ ४ ॥ चित्तायसस्तयादेहोमूकस्तिष्ठतिकुड्यवत् ॥
तस्तत्तयाप्रस्फुरतिनभ संप्रेरिताश्मवत् ॥ ५ ॥ यथास्फुरत्यतिजडमयोयस्कांतसन्निधौ ॥ तथास्फुरतिजीवोयंसतिसर्वगतेपरे ॥ ६ ॥

स्यास्वाश्रयप्रसक्तिहस्त्येवनास्तिनप्रातीतिमती तियोग्यतानीत्याप्राक्तनैरनादिकालादारभ्यसंचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतागतैर्विचित्रैर्देहैर्बहुविधकामवासनान्वितैर्मननैस्तैमानसैरी
हिते ॥ कायवाक्कृतास्पैश्चविहितनिषिद्धकर्मव्रातैर्मिश्रैर्मनस्तयापुर्यष्टकात्मकमनोभावेनगतापरिणतासतीचिते स्वाधिष्ठानचित्सत्तान्विविचस्वस्वभावबलाज्जडेवमिश्रभा
वमापन्नानुत्पाज्ञानकर्मव्यवहारोचितासतीस्वशक्तिभूतयाअनयाज्ञानकर्मेंद्रियादिरूपयास्यासामायाशक्तिरेषदृष्टृदर्शनदृश्यादिनवविधसंसाररूपेणस्फुरतिमूलस्थितिनाम्यत्किंचि
दितिद्वयोरर्थ ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्यामायारास्ते अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्चप्रसादात्क्रमात्करोतिनकरोतिचेतिसंबंध ॥ ४ ॥ मर्हिब्रह्मचित्सन्निधानादेहएवसर्वंकरोतुकिं
चित्तादिकल्पनयातत्राह ॥ चित्तादीति ॥ आदिपदान्मनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रह ॥ ५ ॥ जीवस्यप्राणकर्मेंद्रियव्यापारपुंजस्संनिधिमात्रेणसाधारणनिमित्तमित्याह ॥ यथेति ॥ ६ ॥

१ पंचमाध्यायद्वितीयेब्राह्मणे   १ तत्तद्विचारावस्थायामेकांतस्थित्याकर्महेयाश्रयंपुन पुन कार्यकरणोपादानहेतुभूतत्तु ॥ नकेवलंभूतपुरया पितुकालेश्वरा
पम्युपगमेपुयदीमधारांसतुःकर्मदैवतत्पाशांसतुरिति   २ महा प्राणजिह्वावाक्चक्षु श्रोत्रमनोहस्तत्वचः ॥ अतिमहाअपानरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शसंज्ञा

बुद्ध्यादिप्रथायांज्ञानेंद्रियप्रयोजनेषुचप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणनिमित्तमित्याशयेनाह ॥ सर्वस्थयेति ॥ आत्मरूपयाचिच्छक्त्यैवस्फुरतिस्वपरप्रथासमर्थोभवति ॥ ननुत्वौति कत्वाद्द्रव्यस्वभावेस्थितजीवोपाधिभूतलिंगमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मणःसकाशात्कथंप्रतिबिंबमादत्तेद्रव्येद्रव्यस्यैवप्रतिबिंबननियमदर्शनादितिचेत्तत्राह ॥ मुकुरइति ॥ मुकुरेणद्रव्य स्वभावेअस्थितादपिगुणक्रियाजात्यादेःप्रतिबिंबादानदर्शनान्नद्रव्यादेवप्रतिबिंबोग्रासइतिनियमइत्यर्थः ॥७॥ यदिब्रह्मप्रतिबिंबोजीवस्तर्हिकथंतस्यअज्ञाननिद्रालस्यादिजा ड्यानुभवः नहिसूर्यप्रतिबिंबेअभास्वरतासंभवइत्याशंक्याह ॥ प्रविस्मृतेति ॥८॥ चित्तत्वंचित्तधर्मंजाड्यमालिन्यादि ॥ सुमहान्गाधिलवणहरिश्चंद्रादिरिव ॥९॥ चित्ततादा त्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादिप्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसंचलनहेतुत्वमप्यस्याःसिद्धमित्याह ॥ जडयेति ॥ वातशक्तिःप्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्यातत्समानतया ॥१०॥ कर्मात्मनाउत्कटीभ्याक्रियास्वभावत्वमापन्नेनमनसामननशक्तिमता ॥ उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यंतदीनेन ॥ यथानौकास्तंभनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेनवायुनानौकास्थाः

सर्वस्ययात्मशक्त्यैवजीवएषस्फुरत्यलम् ॥ मुकुरोबिंबमादत्तेद्रव्यात्मन्यस्थितादपि ॥ ७॥ प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयंजडतांगतः ॥ मोहाद्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिवसद्द्विजः ॥ ८॥ प्रविस्मृतस्वभावाहिचिच्चित्तत्वमुपागता ॥ मोहापहतचित्तत्वात्सुमहानिवदीनताम् ॥ ९॥ जडयावशयादेहोवातशक्तिसमानया ॥ संचाल्यतेतदनयावारीववीचिमालया ॥ १० ॥ कर्मात्मनावराकेणजीवेनमनसामुना ॥ चाल्यंतेदेहयंत्राणिपाषाणाइववायुना ॥ ११ ॥ शरीरशकटानांहिकर्षणेपरमात्मनः ॥ मनःप्राणोदयौब्रह्मन्कृतौकर्मकृतौदृढौ ॥ १२॥ चिज्जडंतूर्णीकृत्यरूपंजीवत्वमेत्यच ॥ मनोरथमुपारुह्यवहत्प्राणतुरंगमम् ॥ १३॥ क्वचिज्जातपदार्थत्वंक्वचिन्नष्टपदार्थताम् ॥ क्वचिद्बहुपदार्थत्वंक्वचिदेकपदार्थताम् ॥ १४॥ गतेवभिन्नेवास्त्येवमत्यजंतीनिजंपदम् ॥ जलतेवतरंगत्वंसैवासदसदोदिता ॥ १५॥ उपजीव्यात्मनोरूपंपरंस्फुरतिवृत्तिषु ॥ आलोकमुपजीव्येमंरूपश्रीर्दृश्यगायथा ॥ १६ ॥ परमात्मनिचित्तत्वेस्थितेसतिनिरामये ॥ जीवोजीवतिसालोकेदीपेसतिगृहंयथा ॥ १७॥ आधयोव्याधयश्चैवप्रयांत्यस्यप्रपीनताम् ॥ अपामिवतरंगत्वंवीचित्वस्येवफेनता ॥ १८॥

पाषाणाअभिमतंदेशंप्रतिचाल्यंतेतद्वत् ॥ ११ ॥ मनःप्राणोदयौमनःप्राणशक्तिकर्मकृतौभृत्यौबलीवर्दौवा ॥ १२ ॥ स्वामिव्यवहारसाधारण्यायमनसएवरथत्वकल्पनमुख्याम् ख्यप्राणानांतुतुरंगमत्वमित्याशयेनाह ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ क्वचित्जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वंबहुपदार्थत्वंच ॥ क्वचित्सुषुप्तेनष्टपदार्थतांतिरोभूतसर्वपदार्थ तांअविद्यैकपदार्थतांचगतेवेतिपरेणान्वयः ॥ १४ ॥ किंसादुग्धंदधिभावेनेवजीवजगद्भावेनपरिणामान्नष्टानेत्याह ॥ अस्तीति ॥ एवंपरिणतापिनिजपारमार्थिकवपुःस्वरूप मत्यजंतीसतीतत्त्वदृशाअसज्जापिव्यवहारदृशाप्यसत्त्वमइवचउदितार्ईषद्विकसितेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्म चिद्बलेनैवमनोरूपजीवजगत्प्रथतइत्याह ॥ उपजीव्येति ॥ १६ ॥ चिदेवतत्त्वंपारमार्थिकरूपंयस्यतथाविधे ॥ १७ ॥ एवंदेहचेष्टाहेतुताचित्तउपपादिताइदानींतस्यादेहां तरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैराग्यायचदेहनिमित्तदुःखानिप्रपंचयति ॥ आधयइत्यादिना ॥ १८ ॥

१ अत्रटीकानुरोधेन (वपुः) इतिपाठोपेक्षितइतिभाति

वैषम्यंवैरस्यंइत्यादि ॥ १९ ॥ अत्रदृष्टे ॥ यथासूर्योदीप्तेस्वप्रकाशितसर्ववदेर्मेघैस्तिरोधानम्लानिसत्वितत्वाद्विवेकस्थदद्रष्टुद्रस्याएतितद्वत् ॥ २० ॥ प्ययतीज्ञानानधिकृतयोनि प्यततर्ता ॥ स्यदूयपनोरितिनुमोमावश्छोवस ॥ यथाघनेनमविरावमित्रजाड्येनपराभूतपुरुष स्वज्ञाविनास्वांगावदलननविदतिनानुसंधत्तेतद्वत् ॥ २१ ॥ कथातर्हिप्वितोमोहो नश्यतित्याह ॥ प्राप्येति ॥ यथामदाविघनमोहरतोजंतु कालेनस्वकर्मस्मरणप्राप्यनिर्मोहोभवतितद्वत् ॥ २२ ॥ इदानींदेहत्यागप्रकारवक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यदायातस्य प्राणस्यस्वंदशक्तिः अगसविदोआनखापाद्भिगोपाधिद्वारामविष्टजीवसंविदोदर्दिलिंगस्योपसंहारेणप्रमोषनोनिमित्ताद्धस्तपादादेरनुसंधाननकरोति ॥ यथाकुष्ठोगलितानामगु ल्यादीनांस्वदैरणनकरोतितद्वत् ॥ तदाढदेस्थितमुशुब्राणास्यानेवर्णितपद्मपत्रप्राणसंचारानुकूलतयानस्फुरतिनकंपतेइतिपरेणान्वय ॥ २३ ॥ यथायत्रोभ्रस्त्रिगूभिरपराभृष्ट

आधिव्याधिशिराकीर्णशरीराम्भोजषट्पद ॥ जीवोवैषम्यमायातितरगत्वेयथापय ॥ १९ ॥ चिच्छक्तिः सर्वशक्तित्वान्नाहंचिदितिभा वनात् ॥ अत्रमेवेतिवैवश्यंसूर्यादीनेरिवांबुदे ॥ २० ॥ वैवश्याद्व्यवतीमोहात्त्यान्नविदत्यात्मसंविदम् ॥ घनजाड्यपराभूत स्वांगानिदलन यथा ॥ २१ ॥ प्राप्यचाप्यनुसंधानमस्यामोहोविनश्यति ॥ घनमोहरतोजंतु स्वकार्यस्मरणयथा ॥ २२ ॥ यदांगसंविदांवातस्पंदशक्ति प्रमोषत ॥ नकरोत्यनुसंधानकुष्ठीस्पंदेपणयथा ॥ २३ ॥ असंविस्पंदतोदेहेपद्मपत्रंहृदिस्थितम् ॥ नस्फुरत्यपरास्पंदारुपात्रंयथाव हि ॥ २४ ॥ निःस्पंदपद्मपत्रेंत प्राणाःशांतिप्रयांत्यमी ॥ तालवृंतेयथाऽस्पंदेयहिपवनशक्तय ॥ २५ ॥ प्राणशांतेतरस्पर्शेजीवोनिष्पूर्ण मूकताम् ॥ यातिशांतनभोवायोनद्दस्तव्ययथारज ॥ २६ ॥ विरजविगताधारमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदलब्ध्वाजलादितरुबी जवत् ॥ २७ ॥ इतिवैकल्यमायाते कारणौघे समतत ॥ पुर्यष्टकेशमयातेदेह पततिनिश्चल ॥ २८ ॥ चिच्चेत्यचेतनान्मोहात्स्पंदमायाति वामना ॥ तदीरितास्मरत्यंतरन्यद्हिस्मरतिस्वयम् ॥ २९ ॥ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुटपुर्यष्टकंभवेत् ॥ हृत्पद्मयन्त्रेवहनाद्गुरुपुर्यष्टकक्षयि ॥ ३० ॥ देहेपुर्यष्टकंयावदस्तितावत्सजीवति ॥ शांतेपुर्यष्टकेदेहोमृतइत्युच्यतेद्विज ॥ ३१ ॥

दाऽस्पापनस्पंदतेतद्वत् ॥ २४ ॥ शांतितेजसिविलयम् ॥ मनःप्राणेप्राणास्तेजसीतिश्रुते ॥ २५ ॥ रूपोपाधिविलयान्निरर्गलपूर्णोनामोपाधिविलयान्मूकश्चय कारणात्मात ज्ञायेयाति ॥ २६ ॥ रजोगुणप्रधानस्वाधारप्राणोपरमाद्वेवविरजविगताधारश्चमनोपिसंस्कारप्राणेनकारणात्मपदलब्ध्वातद्भावेनैवशिष्यते ॥ नहिंकिंसर्वथागतमेत्याह ॥ तिष्ठ तीति ॥ जलादिभूतमायापञ्चमपार्थिवतरुबीजवत्पुनर्देहादिभावोन्मुखतिष्ठतीत्यर्थ ॥ २७ ॥ सएवास्यावेदेहत्यागइत्याह ॥ इतीति ॥ २८ ॥ पुर्यष्टकस्यतर्हिकेनहेतुनोद्भवइ तिपृष्टव्यपस्पदात्तस्यद्भपूर्वपूर्वशोकाविभावस्मृते ॥ सापवासनास्पवाह्यासनास्पदेवस्वरूपाज्ञानकृतेचितश्चेत्याकारषेमनहेतुरितितस्योन्मुखत्वायचितश्चेत्याकारताप्रतिप त्तिलक्षणायदिमूर्ध्वनिवमथमवीरूपयमेननिरोद्धव्येत्याशयेनाह ॥ चिच्चेत्यचेतनाविति ॥ २९ ॥ वहनान्मलमाकुले निश्चलेसतीतिभावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ शांतितरस्पर्शादित्यपिपाठ

परस्परविरुद्धानांवातपित्तकफाख्यानांमलानांरागद्वेषादिवासनामलानांचसंबो वातप्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च ॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ॥ ३२ ॥ वातयंत्रेव्यज
नादौ ॥ ३३ ॥ स्वस्यसंवित्ति संकल्पस्तद्वशात् ॥ वैवश्यमरणादिदु खसहस्रम् ॥ सर्वैकान्यकियत्तर कालेद्राप्रत्ययविधानान्नित्यदेतिच्छादसम् ॥ ३४ ॥ अतएवभोगवासना
शून्येषुतत्संकल्पाभावान्नमृत्युस्तरयतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्योममरुतिव्योमवायौप्राणे ॥३७॥ एवंलीनस्यमनस पुन स्वर्गनरका
दिगोजकादृष्टप्रबोधितस्यहार्दाकाशेएवचक्षुष्टोवामूर्ध्नोवाअन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकल्पनंतत्रनतुवहि स्वर्गादयोनामान्यसती
त्याशयेनाह ॥ सुचिरेति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावोयेन ॥ यत्रतत्रेतिस्वर्गादेर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्मादेहांतरय

विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात् ॥ नप्रस्फुरतिहृत्पद्मयंत्रमभ्यंतरंयदा ॥ ३२ ॥ तदापुर्यष्टकंशांतिमुपैतिगगनेशनैः ॥ संरोधिते
वातयंत्रेयथापवनसततिः ॥ ३३ ॥ स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवैवश्यमुपगच्छति ॥ पद्मयंत्रंशरीरस्थंप्रवाहंयातिनित्यदा ॥ ३४ ॥ वासना
विमलायेषांहृदयान्नापसर्पति ॥ स्थिरैकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताश्चिरायुषः ॥ ३५ ॥ संरुद्धेपद्मयंत्रेहिप्राणेशांतिमुपागते ॥ देहःपतत्य
धैर्योयंकाष्ठलोष्टसमःक्षितौ ॥ ३६ ॥ यथैवव्योममरुतिलीनंपुर्यष्टकंभवेत् ॥ तथैवतत्रैवतदालयमेतिमनोमुने ॥ ३७ ॥ सुचिराभ्यस्तभा
वंतुवासनाखचितंमनः ॥ यत्रतत्रभ्रमत्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति ॥ ३८ ॥ शरीरंशवतामेतिमनोमारुतवर्जितम् ॥ गतंगृहजनंदूरंगृहंसंशू
न्यतामिव ॥ ३९ ॥ सर्वगाच्चिच्चेतनतोजीवीभूयमनःस्थिता ॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वासातिवाहिकदेहिनी ॥ ४० ॥ तन्मात्रपंचकंचित्संकोडी
कृत्यव्यवस्थिता ॥ स्वप्नभ्रमवदाकारंभावात्स्थूलंप्रपश्यति ॥ ४१ ॥ दृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनी ॥ आतिवाहिकदेहत्वंविस्मर
त्यविलक्षणात् ॥ ४२ ॥ असत्येवशरीरेस्मिन्कृतकृत्रिमभावना ॥ नयत्यसत्यंसत्यत्वंसत्यंचासत्यतामपि ॥ ४३ ॥ सर्वगाहिचिदंशेनजी
वीभूयाभवन्मनः ॥ मनःपुर्यष्टकरथमाक्रामतिततोजगत् ॥ ४४ ॥ पुर्यष्टकवातमयंदेहमुत्थापयत्यलम् ॥ स्वस्पंदिवेतालइवजीवतीत्यु
च्यतेतदा ॥ ४५ ॥ क्षीणेपुर्यष्टकेचित्तंयदाव्योमनिलीयते ॥ तदास्फुरतिदेहोयंमृतइत्युच्यतेपिच ॥ ४६ ॥ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्या
शक्तिमृच्छति ॥ वैवश्यात्कालवशतःपर्णजर्जरतामिव ॥ ४७ ॥

हणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदेव ॥ अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशाच्चेतनत ॥ ४० ॥ तन्मात्राणिसूक्ष्मभूतानितेषापं
चानांसंघातात्मकचित्तमातिवाहिकदेहाख्यपुर्यष्टकम् ॥ भावात्संकल्पनात् ॥ ४१ ॥ रसशालिनीअहंताशक्तिमती ॥ ४२ ॥ अस्मिन्उक्तलक्षणेस्थूलदेहे ॥ असत्यजगत्सत्य
त्वनयतिआरोपेणप्रापयति ॥ सत्यंस्वीयब्रह्मभावअसत्यतानास्तिनजानातीतिस्वप्रतीतियोग्यताम ॥ ४३ ॥ चित्तसंसरणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ अंशेनवृद्धिप्रतिबिंबिताशेन
॥ ४४ ॥ वातमयसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदाउत्थापयतितदाहृदिप्रविश्यस्पंदीस्पंदनशीलोवेतालोयस्यतथाविध शवइवजीवतीत्युच्यतेजनैरित्यर्थ. ॥ ४५ ॥ व्योमनिहार्दा
काशेब्रह्मणि ॥ स्फुरतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनःस्फुटोभवति ॥ ४६ ॥ स्वस्याजरामरब्रह्मरूपताविस्मृत्यजरठदेहगतामशक्तिस्वयंऋच्छतिप्राप्नोति ॥ ४७ ॥

तत पूर्वम्म्रियतइत्याह ॥ जीवशक्त्येति ॥ जीवस्य वधिष्याशुभकर्मशक्तिशक्त्या अपरामृष्टे अतएव बलमान्निरुद्धे सति ॥ ४८॥ पुनः पुनर्नानाशरीरग्रहणेन संसरणजरामरणानंत मेवत्याप्यमित्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ यथाजीवानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उक्तमेवोपसंहरन्नुपसंहरति ॥ सर्वगेति ॥५२॥ परितोविततेपूर्णे चिदमलनभसि प्रियतमरूपा पूर्णतन स्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपा अतएव सुखदुःखफलभोगेहास्यरोदनादिकलकलैः कोलाहलैर्मुखरा तत्तन्मयाश्चिदचिद्भूतजीवजगद्रूपा कल्पना स्फुटाभिरामा आपा तरमणीया विविधैः शरीरैर्जननमरणादिपीडयाआत्मविमोहतापनाय स्फुरतीति शास्त्रतइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० प्रक० पू० द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ यथाजीवजगद्भ्रमोद्भवकलकल्पिता ॥ विचारैवसमाप्यास्तथान्तर्वक्ष्यते ॥१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिन्श्वेतसि प्रतिनियतीतियदुक्तं यच्चदृष्टान्तयापश्चात्सभैषरससाालिनी त्यायुक्तजन्मभोगभ्राम्यनुपपत्तिंवक्तुं शक्ये ॥ चन्द्रार्धेतिद्वाभ्याम् ॥ धरतीतिधरचन्द्रार्धस्यशेखरेधरचन्द्रार्धशेखरधर ॥ अर्धशब्दस्ययोऽग्रतनभागनिष्ठत्वेनसमांशवाचित्वा भावनानपुंसकत्वाद्धनपसक मित्यस्यावृत्ते पर्वतरूप ॥ अनन्तस्यदिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्यएकरूपस्यसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्यचिल्लक्षणस्यतत्त्वस्य

जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपवनस्पन्दे। प्राणेसरोधमायातेम्रियतेमानवोमुने॥४८॥यथाजातानिजातानिचान्यान्यन्यानिकालत ॥वृ क्षात्पर्णानिशीर्यंतेशरीराणितथानृणाम्॥४९॥जायतेचम्रियतेचशरीराणिशरीरिणाम्॥पादपानांचपर्णानिकांतत्रपरिदेवना॥५०॥ चिद्व्योम्निस्फुरत्येताःदेहबुद्बुदपंक्तय ॥इतश्चान्याइतश्चान्याएतास्वास्थानधीमत ॥५१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिंश्चेतसिप्रतिनियति॥पदा यमंतरादत्तेनान्योहिमुकुराहते॥ ५२॥ चिदमलनभसिप्रियतमरूपा परिविततेतदतन्मया स्फुरंति॥ फलकलमुखरा स्फुटाभिरामाविवि धशरीरविमोहतापनाय॥५३॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० देहपातविचारोनामद्वात्रिंशत्तम सर्ग ॥ ३२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवा च॥ ॥ चंद्रार्धशेखरधरचित्तत्त्वस्यमहात्मन ॥ अनंतस्यैकरूपस्यद्वित्वंकथमुपागतम्॥ १ ॥ कथंचतन्महादेवरूपपर्यायसकुलम्॥ स्व वेद्दु खोपघातायप्रज्ञयाविनिवारितम्॥ २॥

सजातीयजीवरूपविजातीयजडजगद्रूपद्वित्वंकथमुपागतम् ॥ किंत्वतउत्परत ॥ नाद्य ॥ अविकारत्वा दनवयवत्वाच्च नापिद्वितीय द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १ ॥ यदितुनिर्निमित्तमेवतदागतमितिब्रूषे तर्हि सकोपेमानाभावादनंतकोटिभिस्तत्पर्यायैर्वर्धिते सकुलम्यान्तश्चिरा नुवस्यारूढंतत्प्रत्ययातत्स्वबोधेनैकत्वागनुक्तत्वाम्यादुर्बलतमनकथविनिवारितसत्आत्यन्तिकदु खोपघातायभवेत् ॥ निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धे ॥कथंचिदेकस्योच्छे देऽप्यन्येषामनन्तानामनादरावंधानांपरिशेषात्पुनःपुनरभ्यान्यनिर्निमित्तवधोत्पत्तदुर्वारत्वाच्च ॥ भ्रमागुक्तमत्सराशिकमायानिमित्तमिथ्याभूतमेवतदितिमकश्चिद्दोषइतियुक्तम् ॥ सा मानुकीयास्यात्तद्व्यापा ॥ आधेयविस्तृतउत्सन्नाउतपरतत्रंबाधेयेनिर्विमर्शोऽनिर्मोक्षाभावस्याविरोधापत्ते ॥ सहआयाभ्राम्यतीव्यशक्तिवस्तुतितन्मपनेतुमशक्यत्वाच्चनिर्मो क्षतादवस्थ्यात् ॥ ऐकरस्यश्रुतिविरस्यप्रसंगाच्च ॥ किंचमायायाकोऽमिथ्यात्वेअत्यन्तासत्त्वात्तस्यकार्योत्पादकत्वायोगात्तएवतत्समुत्थितोनिर्हेतुकैतोऽस्यादवार ॥ सत्यत्वेतदानेनभि वस्यपोमायानेनैमोक्षदोषानिर्मोक्षइत्युभयतस्याशारज्जु ॥ नचनिष्कर्षेतत्त्वात्सत्वानिर्विकल्पनीयापिविधाकेनचिदवस्थापयितुमशक्या ॥ तथैवविभ्रमाज्ञानोत्सवमपिनिस्याभिधार्य मान॥नद्वितीयायाद्वैतमयमपिद्वितीयावार्त्तशक्या ज्ञानस्याकारककार्यस्यास्यामनायोनात्तत्तत्परिवत्स्यवर्णानान्तदन्तस्यन्धारत्वात्त्वे पूर्णधामिवारणाविधि॥२॥

नवयजीवजगदादिद्वैतप्रमाणैरुपपादयितुंप्रवृत्ताःकिंतुमोहादनादिकालादारभ्यभ्रांत्याप्रसक्तंतदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवदितुम् तत्राध्यारोपेसर्गादीयत्कामकर्मवास नादिनिमित्तकारणानांब्रह्मविद्याद्युपादानकारणानांवियदादिक्रमस्यव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनांकल्पनंतन्नसर्वंस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायत याश्रुत्याकल्पितपरमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितयाइतरवादिकल्पनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रोतॄणांविश्वासजननायलोकदृष्टैवोपपत्तिभिःशास्त्रेषुसमर्थ्यते॥ परिचितेतुसर्वात्मके सर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनायपरमार्थदृष्टिमेवावलम्ब्यापोद्यतएवेतितस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्यतद्विरुद्धद्वित्वासंभवोद्भावनंतत्रस्वाभ्युपगतविरुद्धंसिद्धांतविरुद्धंचेतिकथनपश्य सीत्याशयेनश्रीभगवान्समाधत्ते ॥ सर्वशक्तीत्यादिना ॥ यदाब्रह्मव्यवहारदृशासर्वशक्तिपरमार्थदृशानुएकसदेवविद्यतइतिव्यवस्थितंदृष्टिद्वयमंगीकृतंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाः कलाया.सर्वशक्त्येकदेशादुद्भवोयस्यतथाविधस्तदाक्षेपोनिर्मूलएव ॥ हियस्माद्व्यवहारदृशाअध्यारोप.परमात्मदृशाऽपवाद ॥ नतावद्व्यवहारदृष्ट्या ॥ य सर्वज्ञःससर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपइतिश्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतोजीवजगद्द्वैतागमोनुपपन्नः ॥ धर्मिग्राहकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात् ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् ॥ यत्र नान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्येतुनकदाचिदपिद्वित्वतद्विरोध्येकत्वंवाप्रसक्तमितितत्रतदनुपपत्त्युद्भावननिर्मूलमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ सर्वशक्तिहितद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा ॥ तदानिर्मूलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदयः ॥ ३ ॥ सतिद्वित्वेकिलैकंस्यात्सत्ये कत्वेद्विरूपता ॥ कलेद्वेअपिचिद्रूपेचिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥ ४ ॥ एकाभावादभावोत्रएकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ॥ एकंविनानद्वितीयंनद्वितीयंवि नैकता ॥ ५ ॥ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता ॥ फलांतस्यापिबीजादेर्विकारादिहकल्पना ॥ ६ ॥ चित्त्वंचेत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरति तन्मयम् ॥ विकारादितदेवांतस्तत्सारत्वान्नभिद्यते ॥ ७ ॥

ननुनेहनानास्तिकिंचन ननुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तम् विभुचिदानंदमरूपमद्भुतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेवनिषिध्यतेनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वंकथंद्वित्वतुल्यकक्षतयानिषि ध्यतेतत्राह ॥ सतीति ॥ सतिप्रसिद्धेद्वित्वेतद्व्यावृत्तयेएकत्वकल्प्यते सतिचैकत्वेतदेवैकत्वातरसहितद्वित्वमितिकल्प्यतइतिपरस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षेएवते ॥ तच्चैकत्व लक्षणधर्मस्यापितदतिरिक्तस्यकल्पनेचिदेकरस्यव्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ॥४॥ ५ ॥ इदानींव्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहारायमिश्रणेपिसत्ताद्वैविध्यकल्पना त्परमार्थसत्तिव्यावहारिकसत्तयाजीवजगद्द्वैतविरोधइत्याह ॥ कार्येति ॥ बीजादेःपुन.फलांतस्ययथासएवायमितिप्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावेअनुगतद्रव्येविकारान्नानात्वक ल्पनातद्वदुपपत्तेरित्यर्थः॥६॥ यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थसत्ताव्यतिरिक्ताव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराद्धशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्य त्वदाक्षेपइत्याशयेनाह ॥ चित्त्वमिति ॥ अतरसएवसारःपरमार्थोयस्यतत्त्वात् ॥ एवंचमायातत्कार्याणांपृथक्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्वपक्षःअसत्वपक्षस्तृतीयविधापक्षोवाना नावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षोवाय.कश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतातथाप्यसंगाद्वयचिन्मात्रभास्पर्शीससर्वोपिचिदधीनसिद्धिकश्चिद्विक.ल्पमात्र मितिचित.कदापिबंधप्रसक्तिरेवयत्रदुर्लभातत्रानिर्मोक्षोद्भावनंदूरनिरस्तमेवेतिभावः ॥ ७ ॥

नस्मारत्वमवापपारयन ॥ विकारादीति ॥ यतोयपभावविकारलक्षणसवाश्रयपटाविलक्षणश्वविकल्पस्तत सद्वस्तुन सकाशादेवोत्थायआविभूयजलाहरणाद्यर्थक्रियाका
रणत्वादिभि सार्थकत्वात्भोगापवर्गानयाति ॥ भोगश्चविरसानंतैवेतितम्माभ्रसारतेत्यथ ॥ ८ ॥ एवजगतोविकल्पनामात्वेकेचिअन्तरगादयोप्यासद्दारिका मरुमरी
चिनादनरमा वानिभासिका वंध्यापुत्रशशशृंगादयस्तत्यतासनइत्यथातरंवैलक्षण्यविकल्पोप्यसर्स्थैवेत्याह ॥ तरगाइति ॥ यस्यतस्यचिव शशाद्नुन्निम्नोव्रीहियवादंकुरोपि
प्रभवतिसत्यसत्यपेसलिलवसिद्धास्तरंगास्तेशैलस्यमूर्ध्निकल्पितेनायेयेतरगास्ते समा सशैलोपिशशशृंगसम स्ततोसत्यस्यप्रमसत्तयासत्यकल्पनस्यच भिप्यपिसाम्यादित्यथ
॥ ९ ॥ यत्वमजगत्यबोधकृत सवपदार्थानांपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोव्यवच्छेदसत्यवस्तुबोधसत्यसाक्षात्कारएवसधत्तेस्फुटितशकलानिसधानेनैवैकतामयति ॥ तथईदृशोविप
येऽग्निदर्शनेपुनर्युपम्यासि अलसाघ्यनास्ति ॥ यत अनपगतेअज्ञानवबोधाप्याप्तिसद्भावपिअपरोक्षमममसिद्धंव्यवच्छेदादिर्बहिरुच्छेयमित्यर्थ ॥ १० ॥ तत्त्वदृशाद

विकारादिविकल्पोयंततउत्थायवस्तुषु ॥ यातिसार्थकतांनानाकार्यकारणतादिभि ॥ ८ ॥ तरंगा सलिलेयेपितोयेशैलस्यतेसमा ॥ श
शशृंगसम सोपियस्यसत्य शशांकुर ॥ ९ ॥ वस्तुबोधोत्रसंधत्तेनत्वालवाग्विकल्पने ॥ व्यवच्छेदादिदुश्छेधवचोवाप्यात्किलद्विज
॥ १० ॥ ब्रह्मण सर्वशक्तित्वतत्त्वतोनविभिद्यते ॥ तरगकणकल्लोलजलौघइववारिण ॥ ११ ॥ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरद्यथा ॥
द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्वंत्वाहत्वतयाचिते ॥ १२ ॥ देशकालविकारादि कुतोभेदश्चितस्तुय ॥ तच्चिंतितदमस्योक्तनप्रश्नोत्रतवोचित
॥ १३ ॥ देशकालक्रियासत्तानियत्याधाश्चशक्तय ॥ चिदात्मिकाएवचित सत्वात्सपतिता स्वत ॥ १४ ॥ चित्तत्त्वंचित्तचेत्यंहचिद्ब्रह्माप
भिधास्मृता ॥ यथावीच्यादिभिधाईस्थितमनुतरगकम् ॥ १५ ॥ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहांबुधे ॥ तरगितत्वमिवयत्तत्ताब्रह्मेत्य
सगिता ॥ १६ ॥ तदेतत्परमब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभि ॥ शून्यैकपरमात्मादिनामभि परिगीयते ॥ १७ ॥ एवरूपपदातीतंयद्रूपपरमात्म
न ॥ यत्तुनामाहममलविपयोनगिरांचतत् ॥ १८ ॥

शनमुक्तस्य सर्वशक्तित्वमर्व जगदाकारमायिकरूपंतस्मात्मनस्त्वतोनविभिद्यतेतत्वेननिरोभवतीत्यर्थ ॥ ११ ॥ तथाच अपागादयेस्मिस्वभावारंभणविकारोनामधेयमीणिरू
पाणीत्येवसत्यमितिमतनिर्दर्शितन्यायेनलतायैक्यदर्शनेनवीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिवतत्त्वदर्शनेजगद्भेदानामप्यमृतत्वेतत्वश्वोनिरालंबनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना ॥ १२ ॥ यो
भद एत नत्वभेचित भिदेवच द्वित्वमेवनास्तितर्पद्वित्वकथमुपागतमित्येनत्वयाअसद्योक्तम् ॥ अथअसद्विषयेतवप्रश्नानोचितइत्यर्थ ॥ १३ ॥ यतश्चितस्तस्वादेवसपतिता सप
चसत्ताकाअनर्थवात्मिकाएव ॥ १४ ॥ चिन्मयत्वतदीशाश्चतेपासमाहारात्मपमपपश्चित्ततसमेव ॥ एवंब्रह्मादिस्तावपर्यताअभिधानामपमपोपि चिदेवस्मृता ॥ अनुतरगक
अनुतरगानुगतरससामान्यंयथावीच्यादिभिधाईस्थितमतम् ॥ १५ ॥ तरंगितत्वमिवयद्विपतनंतदेवचेत्यसद्भधइत्यर्थ ॥ १६ ॥ शून्यपदेनअसद्वादसमयश्चासीदितिश्रुतिस्थमस
त्संकल्पने ॥ १७ ॥ यतस्वपरमार्थतत्त्वदेवेत्याह ॥ एवमिति ॥ रूपाणिपदानिनामानिचतत्अतीतयत अहम ॥ तुशब्दपुरोवस्यनामसाकाररूपस्याभावस्यार्थ ॥ ममगिरांवाचा
चाप्यमनसांचनविषय ॥ १८ ॥

यदिदंदृश्यतेजगत्ततत्स्याश्चितेश्चिल्लक्षणायालतायाः फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ यदिनु अन्तर्मेव जीवजगद्भाव विवेकायपृच्छसितदाशृणुसा चितमहती अविद्याउप
नयनविचित्रवर्णरंजितोपनेत्रयस्यास्तथाविधायदाभवतितदाजीवत्वेनअभिधीयतइत्यभिधानथाविधासतीद्वीद्वित्वस्वबाह्यत्वबाह्यजीवजगद्भावपश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्या
अन्यतामिव चिद्रूपास्मि ॥ २१ ॥ अकलंकेनैवरूपेणस्थितापिसकलंकवयत्पुर्यष्टकरूपकल्पितंतेनसंसारसरितंप्राप्यऔपाधिकचेतनेनैवचेततिननिष्कलंकचेतनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥
एतेनपुर्यष्टकेनएकतातादात्म्याध्यासलक्षणा जीवनाएति ॥ तन्मयश्चित्प्रचुरः सन्जीवतिप्राणना दिक्रियालभते ॥ २३ ॥ कथसर्वगापिचिदेतस्मिश्चतसिप्रतिविवर्तीत्येतदाक्षेपा
शसमाधायदृढभावनयापश्चात्तवैवरसशालिनीत्येतदाक्षेपाशसमाधानुनन्यस्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आतिवाहिकेति ॥ भावनापंचकञ्चभौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मकं ॥
भूत्वादेहलाभायव्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहसपन्नमस्मीतिवेत्ति ॥ तद्द्रव्यंव्रीहियवास्तिलमाषाइतिजायतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौइतिशब्दोभाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्ष

यदिदंदृश्यतेतस्यास्तल्लतायामहाचितेः॥ फलपल्लवपुष्पादिनाभिन्नंतन्मयंयतः॥ १९ ॥ महाविद्योपनयनाच्चिद्भवत्यभिधासती ॥ साजी
वत्वेनबाह्यत्वंतदाद्वींद्विवपश्यति॥ २०॥स्वयमन्यैवमस्मीतिभावयित्वास्वभावतः॥ अन्यतामिवसंयातिस्वविकल्पात्मिकास्वतः ॥ २१ ॥
॥ २१ ॥ अकलंकेनरूपेणरूपंयत्सकलंकवत्॥ संसारसरितंप्राप्यचेतनेनैवचेतति ॥ २२ ॥ चिद्वपुःस्वयमंतेनत्वेकतामेतिजीवताम्॥
चित्तत्वस्यावभासेनजीवोजीवतितन्मयः॥ २३॥ आतिवाहिकदेहोपिजीवतांसमुपागतः॥ भावनापंचकंभूत्वाद्रव्यमस्मीतिवेत्त्यलम्
॥ २४ ॥ तद्द्रव्यंप्राणिनाभुक्तमाशुगच्छतिवीर्यताम्॥ ततोहंप्राणवान्जातोवेत्तीत्यनुभवात्मकम्॥ २५ ॥ अहंतादिक्रमेणाशुपंचका
नुभवभ्रमात्॥ स्थावरंजंगमंसर्ववेत्तितत्तद्भवत्यलम्॥ २६ ॥ काकतालीययोगेनदृढाभ्यासक्षयेणच ॥ वासनांतरसंश्लेषात्सूक्ष्ममा
कारमुज्झति॥ २७॥ द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते॥ पुंसोवेतालसंकल्पाद्वेतालइवभासुरः॥ २८॥

णार्थः ॥ तेनस्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्यभवतीतिद्योतनायद्रव्यमस्मीतिवेत्तीतिसामान्योक्तिः ॥ २४ ॥ वीर्यतांगतस्तत्रक्षादौ
तुर्बीजभावम् ॥ ततःस्त्रियानिषेकक्रमेणाहंप्राणवान्स्थूलदेहोजातोस्मीतिवेत्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनुभवात्मकत्वमेवउक्तेनाहंतादिक्रमेणपश्चात्तासघ पंचकस्थूलदेहस्तदनुभव
भ्रमाच्चक्षुरादिद्वारावाह्यस्थावरजंगमंचवेत्तिपुनस्तद्वासनयास्वयमपितत्तद्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननुपूर्वंमशकादिदेहत्यागेतद्देहाकारवासनात्मनासूक्ष्मतयास्थितस्यपुर्यष्टकस्य
दृढाभ्यस्तमशकाकारस्यसौक्ष्म्यस्यचकथंनिवृत्तिर्हस्त्याकारस्यस्थौल्यस्यचानभ्यस्तस्यकथंलाभस्तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथाआकस्मिकेकाकतालसंबंधेकाकमरण
प्रयोजककर्मैवनिमित्तंनान्यत्तथादृढाभ्यस्तवासनाभिभवेचिरव्यवहितहस्त्यादिभाववासनोद्भवेचकर्मैवनिमित्तम् ॥ उद्भूतहस्तिवासनांतरसंश्लेषात्तुचिराभ्यस्तमपिसूक्ष्मम
शकाकारमुज्झतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ विरोधिवासनोद्भवेनपूर्ववासनोपमर्दउत्तरस्याभ्यासेनदार्ढ्यंचदृष्टांतेनाह ॥ द्वित्वेत्यादिना ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अनेकस्यजगतोपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असंकल्पात्क्षयोयस्यतथाविधम् ॥ द्विभसिद्धम ॥ ३२ ॥ किमत्यर्थेमयाशक्यं ॥ संकल्पनेमानसप्रयमेनरचनेक्लेश श्रमास्ति
नतुसंकल्पस्यविनाशने ॥ औदासीन्यमात्रेणस्वतएवतत्सिद्धेः ॥ प्रसिद्धमप्यर्थमाह ॥ संकल्पयक्षइति ॥ गंधर्वोभ्रमनस्तत्पुर्यामनोरथरचितपुर्यां स्पष्टीसंकल्पएवासभा
त्रिनरचनासमर्थत्वात्पक्षोदिष्यरिसम्प्राप्तिसिद्धोनतुतत्क्षयइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कदर्थनाक्लेशः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उर्वे सर्वगुणात्कृष्टेनंदनोद्यानेस्थितोपीतिशेषः ॥ नपरिक्षीणक्लेशो

अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नकरोमीतिसंकल्पात्पुरुषस्येवकर्तृता ॥ २९ ॥ द्वित्वसंकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्व
संविदाद्वित्वमनेकस्यापिनश्यति ॥ ३० ॥ परमात्मनयाद्वित्वंनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्त्वेनसर्वगत्वेनसर्वदा ॥ ३१ ॥ यत्स्व
संकल्परचितमसंकल्पक्षयंहितत् ॥ यथामुनेमनोराज्यंगंधर्वनगरंयथा ॥ ३२ ॥ तथासंकल्पनेक्लेशोनसंकल्पविनाशने ॥ संकल्पयक्षो
गंधर्वपुर्यां स्पष्टोनतुक्षये ॥ ३३ ॥ पुष्पसंकल्पमात्रेणयदिदद्रु खमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदर्थना ॥ ३४ ॥ यत्किंचिदपि
संकल्प्यनरोदुःखनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसंकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ॥ ३५ ॥ संकल्पव्यालनिर्मुक्तानयदातवचेतना ॥ नतदानंदनोद्या
नेत्यमुच्चैः परिराजसे ॥ ३६ ॥ स्वविवेकानिलैः कृत्वासंकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ॥ ३७ ॥ संकल्पसरित
मत्तांमणिमंत्रेणशोषय ॥ तत्रोह्यमानमात्मानंसमाश्वास्यभवामना ॥ ३८ ॥ संकल्पानिलनिर्धूतंभ्रांतपर्णतृणाशवत् ॥ भूताकाशे
चिदात्मानमवलंब्यविलोकय ॥ ३९ ॥ स्वसंकल्पनकालुष्यंविनिवार्यात्मनात्मन ॥ परंप्रसादमासाद्यपरमानंदवान्भव ॥ ४० ॥ सर्वश
क्तिमयोत्यात्मायथाभावयत्यलम् ॥ तत्तथापश्यतितदास्वसंकल्पविजृंभितम् ॥ ४१ ॥ संकल्पमात्रमेवेदंजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥ अ
संकल्पनमात्रेणक्षणात्क्वापिविलीयते ॥ ४२ ॥ संकल्पवातवलितजन्मजालकदंबकम् ॥ असंकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यतिपरेपदे ॥ ४३ ॥ तृ
ष्णाकरंजलतिकामिमांरूढिमुपागताम् ॥ संकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतींकुरु ॥ ४४ ॥ प्रतिभाससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥ यथाग
धर्वनगरंतथासंस्थितिविभ्रम ॥ ४५ ॥ प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावच्छोचतिभूमिप ॥ भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यदृढस्मृति ॥ ४६ ॥

राजसे ॥ ३६ ॥ संकल्पनाशनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ स्वविवेकेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पर्णतृणस्यश्रशा स्वप्रस्तरणमिवेतम् ॥ भूताकाशेसर्वभूतत्वाकाशे ॥ ३९ ॥ ४ ॥ य
द्वस्तुप्रमाकारमभोम्याकारेणवायथाभावयतितथापश्यति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संकल्पस्क्षणेनपुरोवायमवलितमववलितजन्मसप्तणानांजालानांजलधराणांकदंबकंअसंकल्पल
क्षणस्यपाश्वात्यानिलस्यस्पर्शात्परपदब्रह्माकाशविश्राम्यतिविलीयतइतियावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अविद्याकामसंकल्पनाशेपिपविजगद्भासेततर्हितत्प्रतिभासमात्रमितिजीव
न्मुक्तानुभवसिद्धादरचयितिपक्षपरिशिष्यमइत्याशयेनाह ॥ प्रतिभासेति ॥ ४५ ॥ यावद्भानतावदेवजगत्प्रतिभासःशोकहेतुर्नतदुत्तरकालमित्याशयेनाह ॥ प्रभुरिति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्भिः सूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरंधकाराज्ञानतत्कार्यैश्चमुक्ता ॥ १३ ॥ तस्याःपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषापरापरिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतयास बधः ॥ १४ ॥ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुमादिवत्परापरिणतियातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशचिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेवभूत्वाचेत्याशो न्मुखतात्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोव्युत्थानशून्यताभवतीत्ययपूर्वापेक्षयाफलतोपिविशेषइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्ष वस्त्वाकाशस्यकलाताभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्त्वा सकलदृश्यमात्रनकलयतीतिसकलाकला व्यावर्त्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिकाशब्दाभिला पायोग्यावक्ष्यमाणविशेषणासत्ताधत्ते ॥ १७ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्यांशस्तेनकलिताप्रथमानाम् ॥ १८ ॥ अतएवसर्वनिमित्तक

एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्ताविततकाशसुंदरी ॥ १३ ॥ घनसौषुप्तलेखावच्छिलांतःसन्निवे शवत् ॥ सैंधवांतस्थरसवद्वातांतःस्पंदशक्तिवत्॥ १४॥ कालेनयत्रतत्रैवपरांपरिणतिंयदा॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा ॥ १५ ॥ चेत्यांशोन्मुखतांनूनंत्यजत्यब्धिवचापलम्॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् ॥ १६ ॥ कालताकाशतेत्यक्त्वासकलेस कलाकला॥ नजडानाजडास्फाराधत्तेसत्तामनामिकाम्॥ १७॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम्॥ तुर्यंतुर्यांशकलितामक लंकामनामयाम्॥ १८ ॥ कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम्॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वादुतत्पराम्॥ १९॥ एषाद्वितीया पदताकथितातवसुव्रत॥ तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर ॥ २० ॥ एषाद्वैक्यवलनादनामार्थापदंगता॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थाद तीतोदेतिकेवला॥ २१ ॥ स्थैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकापरात्मना॥ तुर्यातीतादिनामत्वादपियातिपरंपदम् ॥ २२॥ सापरापरमा काष्ठाप्रधानंशिवभावतः ॥ चित्यैकानिरवच्छेदातृतीयापावनीस्थितिः॥ २३॥

सार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्यःप्रथाभ्यःस्वादुभ्यश्चानंदेभ्यश्चतत्परांतादृशोत्कर्षवतीस्पृहणीयतरांच ॥ १९ ॥ उक्तांतुर्याख्यांद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयामव तारयति ॥ एषेति ॥ पदंभूमिकाम् ॥ २० ॥ तस्यापूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअखंडवृत्तिश्चेत्यतद्यामब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवदेकीभा वान्नमयतिगोचरयतीतिनामप्राहकाशःअर्थंतेगम्यंतेइत्यर्थोंग्राह्यास्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपू र्वाभूमिकाइयत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येतिविशेषइतिभावः ॥ २१ ॥ स्थैर्येणषड्भावविकारराहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्वेनैवनिरस्तकल का ॥ याअतिशयितपरंपदपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावतःपरममंगलत्वात्सर्वेभ्योमंगलेभ्यःप्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरव च्छेदाविच्छित्तिरहिताचितिस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अकलकस्थितिमाह ॥ शुद्धेति॥ सत्यावासत्यावास्त्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्विमुक्ताव्यवहारेसमनामरूपालिकापिसर्वशून्यस्वभावासेत्यर्थ ॥ ५ ॥ उक्त नि
ष्कलकस्थितिपरिशार्थंसुषुप्तादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वपूर्णनिरुपममशिवआकाशमिवभयमविकसतीत्याकाशविकासातथाविधयास्वमायाश
क्त्याजापत्स्वमसुषुप्तिलक्षणे सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वाभिर्मार्गैः प्रवृत्तजगत्मनसैवजृंभितम् ॥ ६ ॥ अतोमनश्छेदेनैवास्यच्छेदइत्याह ॥ म
नसेति ॥ सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात् ॥७॥ एवंतत्त्वबोधेनकल्पनाभि सहमनसिच्छिन्नेप्रथमयस्यांभूमिकायांजीवन्मुक्तस्यस्थितिर्भवतितांलक्षणेनाम्नाचदर्शयति ॥ सृष्टवी
जोपमेत्यादिना ॥ इतिनामिका श्रुत्यपदवापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योश्छांदोग्येस्वपितिनामनिर्वचनेस्वअपिइतीतिविभागेपइति
पदेनव्यवहृतत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यत्रसुषुप्तावपिस्वपितिनामास्तितथापितस्वबाधेनाज्ञानलिंगादिबाधावस्योपाधेर्यस्यामविद्यायांलयस्तयोरभावादप्ययबोधक

शुद्धानिरशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभिः ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापिखम् ॥ ५॥ सर्वनिरुपमंशांतमनसैतद्विमार्गग
म्॥ प्रसेदंबृंहितंब्रह्मशक्त्याकाशविकासया ॥ ६ ॥ मनसामनसिच्छिन्नेसर्वेंद्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाज्जगज्जालेप्रच्छन्नेविल
यगते॥ ७॥ छिद्यतेशीर्णसंसारकलनाकल्पनात्मिका ॥ सृष्टबीजोपमासत्ताजीवस्यइतिनामिका॥ ८ ॥ पश्यतीनामकलितोत्सृजती
चेत्यचर्वणाम्॥ मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ॥ ९ ॥ शुद्धाचिद्भावमात्रस्याचेत्यचिद्व्यापलगता ॥ समस्तसामान्यवती
भवतीर्णभवार्णवा॥ १० ॥ अपुनर्भवसौषुप्तपदपांडित्यपीवरी॥ परमासाप्यविश्रांताविश्रांतावितते पदे ॥ ११ ॥ एतत्तेमनसिक्षीणे
प्रथमकथितपदम्॥ द्वितीयंशृणुविप्रेंद्रशक्तेरस्या सुपावनम्॥ १२॥

स्यापिशब्दस्यनियतसौख्यरूपमात्मपर्यायंकइतिशब्दएवावशिष्टस्तन्नामसपद्यतइतिभाव ॥८॥ एवसर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृश्याभावपरिशेषात्पश्यतीत्यस्यापितस्यानामांतरमित्याह ॥
पश्यतीति ॥ चेत्यस्यचित्तविषयस्यचर्वणापुनःपुनःभीत्यानुस्मरणंउत्सृजतीत्युत्सृजती ॥ ९ ॥ प्राक्केवल्यविद्वापलगतापिसापतचित्स्वभावमात्रस्यासमस्तस्यसामान्यसत्तातद्वती
तन्मात्रशेषपरिशिष्टेतियावत् ॥ भवेजीवदशायामेवतीर्णोभवार्णवोयस्याम ॥ १० ॥ सौषुप्तमितिपदस्यसुषुप्तिनिरतिशयानंदात्मकसुषुप्तस्वलाभरूपमितिच्छांदोग्यकृतव्युत्पत्त्यनु
रूपंयत्पांडित्यपंडाशास्त्रजन्यज्ञानंतांइतत्राम पंडितस्तस्यभाव पांडित्यमथवायोपियोऽवजिनोऽकामहतइतिश्रुत्युपदर्शितलक्षणविद्वदनुभवसिद्धसयोमनुष्याणांराद्धइत्यादि
नामानुपानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतशतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टविषयानंदसीकरमहार्णवायितत्वेनश्रुतिदर्शितनिरतिशयानंदरूपतानपीवरीअतिमहती ॥ अथवासौषुप्तपदस्यसौषुप्त
स्थानस्ययत्पांडित्यमिरस्तसर्वाविद्यामौलर्पविवेकघनपूर्णानंदस्वप्रकाशस्वरूपतेनपीवरी ॥ अतएवयामस्यागलक्षणयामहाद्भुतपदनामिकापिसेतिभाव ॥ ११ ॥ उत्तरस्यान
वर्गपिप्यपर्यंतिनयपनस्यानुपवहरति ॥ एतदिति ॥ शक्तेर्मिथ्याकेर्दीकाराद्या ॥ १२ ॥

ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयःपरमःपिता ॥ महादेवःपरात्मासौपूज्यसीमातईर्यते ॥१॥ भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
न्मीलनआददेस्वीचकार ॥ १ ॥ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्रिपुंड्रशरदभ्ररेखाकितत्वाच्चाकाशतलेउदितोदृशाचंद्रसूर्याग्निलक्षणनेत्राणांचयोबोधसमाधेःप्रबुद्धतांद्योतयामा
स ॥ यथासमुद्रकान्मेघसपुटकाद्वायावाभूमिसंपुटाद्वाउद्गतःअशुनाराशिरर्कोऽहर्योतयतितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कंअशुराशिरित्युत्वविषयेयत्वछादसम् ॥२॥ तत्रभगवान्स्तत्त्वबोधो
पयोगितयाउपायोपेयसारोप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथममननविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीच सत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुमीयताप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्र
प्रतीचिअनर्थबहिर्मुखत्वापादनेनसर्वानर्थमूलत्वमर्थयुष्मत्प्रत्यययोग्यमचिद्दशामाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशपवनःस्पंदतानयस्तापरजोजाड्यादिभाजकरोतितादृशमि
तित्वमर्थोपमा ॥ ३ ॥ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यहेयमुपादेयचवङ्कस्तितत्कुतोनादत्तंव्यतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ येनाश्रुतंश्रुतभवत्यमतमतमविज्ञातविज्ञातभवतीत्यादिश्रुतेरात्मद
र्शनेनैवसर्वंदृष्टव्यानातत्त्वतोदृष्टत्वाद्वैरदृष्टैर्वाभ्रमैःसमसहकिंप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविदः ॥ इहभातिविषये ॥ ४ ॥ उपात्ताइष्टार्थाः प्रहीणाअनिष्टाश्चचित्ताश्वासनहे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ततोमूहूर्त्तेनहरोगौरीकमलिनीसरः॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरंविकासंवहिराददे ॥ १ ॥ दृक्चयोद्योतयामासमुखा
काशतलोदितः॥ बोधंसमुद्रकादर्कंअंशुराशिरिवोद्गतः॥२॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥मुनेमननमाहूयस्वसत्तैवाशुनीयताम्॥ त्वमर्थं
माहरानर्थंपवनःस्पंदतामिव ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यमिहयत्किंचितदृष्टंकिंसमंभ्रमैः॥ नहिहेयमुपादेयंचेहपश्यामितद्विदः॥ ४ ॥ शांत्यशांतिमया
नेतान्विकल्पान्दलयन्नसि॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक्॥ ५ ॥ इमांदृश्यदशामाशुबाह्यबोधायवापुनः॥ समाश्रि
त्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णींस्थितेनकिम्॥ ६ ॥ इत्युक्त्वाबाह्यबोधस्त्वंमाभवेतित्रिशूलधृक्॥ प्राणेनेदंदेहगेहंपरिस्फुरतियंत्रवत्॥ ७ ॥ प्राण
हीनंपरिस्पंदंत्यक्त्वातिष्ठतिमूकवत्॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः॥ ८ ॥

तुत्वाच्छांतिमयास्तएवविपरीताविक्षेपहेतुत्वादशांतिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयत्त्वमेवधीरःअसिरसिअन्यथातुनधीरोसि ॥ अतःआस्थित्वाआस्थाविधायआत्मदृक्चाद्धी
रश्चभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कंदितचिदात्मस्वभावावस्थितिरेवमुख्यःकल्पइतिभावः ॥ ५ ॥ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तर्हितत्प्राप्त्येकंचित्कालश्रवणाद्यनुकूलांकतिपयाभेवबा
ह्यदृष्टिमवलम्ब्यनिरंतरतत्त्वप्राप्त्येयतस्वनकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वेत्याह ॥ इमामिति ॥ बाह्यबोधाय सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा
सर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतौअलेपकत्वसमर्थनायसर्वप्रपंचबाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधायतूष्णीमात्मलाभप्रयत्नविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषा
र्थइत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्याकारदर्शनानामध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजंचेतितदेवममत्याजयितुंभगवान्प्रवृत्तइतिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ त्रिशूलधृक्इति
प्रागुक्तकल्पांतरमुक्त्वात्वबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोमाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वाव्याख्येयम् ॥ त्रुटितोवापंथोत्रान्वेष्यः॥
तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायत्तेतिनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ॥ ७ ॥ देहस्यचारुनीचलनानुकूलाक्रियाशक्तिःपावनीपवन
प्रयुक्ता ॥ संवेदनीशक्तिस्तुआत्मचितिरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्यांप्रतिष्ठायांभूमिकायांस्थितिःसासर्वेभ्य शैवशास्त्रप्रसिद्धपञ्चभ्यःश्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिरादिभ्यश्चमार्गेभ्यस्तैरभ्यधिकपास्तिफलभूभ्यलोकभेदप्रतिभेभ्यश्चदूरगा अतोहे अगममापिवचसांगोचरविषयतांनसमायातिकिंतुस्वयमेवानुभूयतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ त्रिभ्योजाग्रदादिमार्गेभ्यः कल्पनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वस्याश्चातीतइतिएषरूपोदेव सनातनोनित्योनाम्ना ॥ अतोन्यदार्त्तमितिश्रुतेरितिभावः ॥ २५ ॥ तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात्एतन्मयम् ॥ उपादानातीताद्वितीयसत्यसंवेदनात्तुइदंनैवच ॥ द्विविध विकल्पातीतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ नेदमिति ॥ स्वस्यकोशउदरतद्वत् ॥ २७ ॥ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासतस्तत्रहेतुमाह ॥ अद्वैतैक्यादितिद्वाभ्याम् ॥ प्रलयादिषु द्वैतैक्याभावेपिस्वात्मनिसंक्षोभः स्यान्नेत्याह ॥ असंक्षोभादिति ॥ कुतोनसंक्षोभस्तत्राह ॥ घनचेतनयेति ॥ घनेपिसैंधवखण्डवत्स्वादिविकारस्तत्रसएवदृष्टस्तद्वत्किंनस्यात्त त्राह ॥ अविकारादिमत्वादिति ॥ आदिपदाद्विवर्त्तपरिग्रहः ॥ चिरनित्याअपिकालाकाशादयोनित्यायस्मात्तादृशतया ॥ २८ ॥ सतामसतामपिशिशुकल्पितनगशिलाको

चिरमस्याप्रतिष्ठायांसर्वाध्वाध्वगदूरगा ॥ साममाप्यगवचसांनसमायातिगोचरम् ॥ २४ ॥ त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितंमुने ॥
तिष्ठतस्मिन्पदेनित्यमितिदेवःसनातन ॥ २५ ॥ एतन्मयमिदंविश्वंमुनेतन्मयवेदनात् ॥ सत्यसंवेदनान्नेदंनचनेदंमुनीश्वर ॥ २६ ॥ नेदं
प्रवर्त्ततेकिंचिन्नेदंकिंचिन्निवर्त्तते ॥ शांतसमसमाभासप्रयंतस्वस्यकोशवत् ॥ २७ ॥ अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्घनचेतनयातया ॥ अविकारा
दिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम् ॥ २८ ॥ चिद्घनत्वाच्छिशुशिलाकोशानांजगतामपि ॥ मनागपिनभेदोस्तिसतामप्यसतामपि ॥ २९ ॥
समस्तंसुशिवंशांतमतीतंवाग्विलासत ॥ ओमित्यस्यचतन्मात्रातुर्यांसापरमागति ॥ ३० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा
नमलद्दक्पपरिणामतोस्मिन्पारेपदेसमुपशांतरवाभिधाने ॥ तूष्णीमतिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धंविश्रांतवृत्तिरथतत्रमुहूर्त्तमीश ॥ ३१ ॥
इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥

शानांजगतामपिचिद्घनत्वान्मनागपिभेदोस्तीतिसमसमाभासमितिसूक्तमितिभावः ॥ २९ ॥ उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ समस्तमिति ॥ ओमित्यस्याक्षर स्यविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेनकल्पितैश्चतुर्भिःपादैःप्रविभक्तस्यपानादविंदुशक्तिशांताख्यास्तस्याअर्धमात्रायामात्रास्तासुतुर्याशांताख्यासापरमागति ॥ तस्याहिओ मानुज्ञात्रनुज्ञा विकल्पाख्यासुस्थितिषुअविकल्पाख्यातुरीयतुरीयातापनीयश्रुतौपरमागतिप्रसिद्धेतिभावः ॥ ३० ॥ ईश शिवइतिवर्णितप्रकारेणोक्तवानुपविष्टान्सन्अ यअमनाभसितनमुनिनाचसार्धं स्फुरनपादिभिश्चसार्धंसम्यगुपशांतोरवःप्रणवार्धमात्राचरमभागोयत्रेतिप्रसिद्धस्याशांतरवाभिधानेअस्मिन्सर्वसंसारपारेतुरीयतुरीयपदेअम लापादृग्भूमानस्मिन्नविकल्पेनपरिणामतोविश्रांतावृत्तिर्यस्यतथाविधःसम्नमपसिद्धाश्रमेमुहूर्त्तंतूष्णींनिस्पंदएवातिष्ठत ॥ ममसःपरमपदविश्रांतीतदधीनसर्वेंद्रियचेष्टानांकु ठीभावादितिभावः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि पू० चतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सागोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेषांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थअटाश्चैतेतेषामा
वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्वक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम·समर्थ स्यान्नकश्चिदित्यर्थ. ॥
अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नाकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा
चाथर्वशिर श्रुति· ॥ ध्यायीतेशानंप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसंप्रसूयन्तेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानांध्याताध्याताकारणंतुध्येय·सर्वैश्वर्येणसंप
न्न·सर्वेश्वरश्चशंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातंपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायंतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्या अनंतायाःप्रस्तनायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्वसत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्याज्ञानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातिततएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्वरूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ एतमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिपु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० महादेवस्यपूज्यसीमांतत्वकथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति॥२१॥महत्यपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः॥ तथाचश्रुतिः॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मा
दुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषासत्वानाबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत·पुंसःप्रत्यक्षप्रतीद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य· ॥ २३ ॥ सन्निधा
नार्थमाङ्ज्ञानप्रकाशनार्थंचमंत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाङ्ज्ञानमंत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव.॥ आदिपदात्स्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ तत
एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणातदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंतुर
स्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजंतुषुविदितसत्अभयप्रदयत्सर्वस्मादाद्ययत्अयत्नतउपास्यतदजपदंत्व
मेवभवसिअतःकिंवासदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

तथ क्रियागम मूलमाश्रयश्च विनश्यत चिच्छक्तिस्तु न विनश्यतीत्याह ॥ विनश्यतइति ॥ ९ ॥ कुतोन विनश्यतितत्रोपपत्तिमाह ॥ मन प्राणमयेइति ॥ लिंगदेहसद्भावेइतिया वत् ॥ प्रोज्झापने निरावरणमभिव्यज्यते ॥ १० ॥ स्थूलदेहमात्रस्यतु न चिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादितिदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ सदपीत्यादिसार्धेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत एवमर्थगतापिचिन्मायाकल्पकारतत्वात्स्थूलदेहाद्यभ्यासक्रियासुस्वतत्त्वबोधेनासमर्था लिंगदेहे अनादृतत्वात्तद्वृत्तिद्वारातदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगेति ॥ भासाकारेणोच्छूना द्राघातुद्धिरन्तेनिमित्तादेहपटस्पन्दादिक्रमतिसमर्था ॥ ब्रह्माकारबोधात्तु मायाकल्कविमलास्वयमेव परमशिवपरमकल्याणैकचन्द्यात्स्यप्यवतिष्ठतइत्यर्थ ॥ १३ ॥ अतएवा भिव्यक्ताभिरेषसर्वसत्तास्फूर्तिनिमित्तत्वादीश्यतिपातनदतिप्युत्तस्यादेवइतिविद्वल्लक्षणस्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्याआभासमभिव्यक्तरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युत्कर्षविवहरिहरा

मामृतात्वादपिस्वच्छासत्त्वैवात्रकारणम् ॥ विनश्यत प्राणदेहौवियोगान्मरुदेवच ॥ ९ ॥ चिदात्मात्वादपिस्वच्छोनविनश्यतिकिं भ्रमे ॥ मन प्राणमयेदेहेचित्तत्त्वपरिजायते ॥ १० ॥ मुकुरेत्यमलाभासंप्रतिबिंबप्रवर्त्तते ॥ सदप्यग्रगतवस्तुप्रतिबिंबक्रियांविना ॥ ११ ॥ यथानास्तिमलोपेतेमुकुरेमुनिनायक ॥ तथानास्तिगतप्राणेविद्यमानेपिदेहके ॥ १२ ॥ सर्वगापिचिदुच्छूनयोधात्स्पंदादिक प्रति ॥ मायाकल्कविमलाचिदेवपरमंशिवम् ॥ १३ ॥ विदुर्देवंतदाभासंसर्वसत्तार्थदतया ॥ सहरि सशिव सोज सब्रह्मासमुरेश्वर ॥ १४ ॥ अनिलानलचन्द्रार्कवपुस्सपरमेश्वर ॥ सएषसर्वगोत्यात्माचित्त्वनिश्चेतन स्मृत ॥ १५ ॥ देवेशोदेवभृद्धातादेवदेवोदिव पति ॥ महाचित समुल्लासमुख्यतीवनकेचन ॥ १६ ॥ येनामतेजगत्येतेब्रह्मविष्णुहरादय ॥ परस्मात्परिनिर्यातास्त्रह्मविष्णुहरादय ॥ १७ ॥ कणात्मायसइववारिधेरिवविंदव ॥ तेष्विवभ्रमभूतेपुजातेष्विवपरात्पदात् ॥ १८ ॥ स्थितेपुभ्रमबीजेपुकल्पनाजालकद्रुपु ॥ सहस्र शतशाखेयमविद्यादैतिपीवरी ॥ १९ ॥

रिरेषानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजोहिरण्यगर्भ ॥ ब्रह्मापतुमुख ॥ १४ ॥ चिस्त्वनि सर्वचेतन्याकर ॥ १५ ॥ येनामकेषनमहाचित समुल्लासनि रतिशयाभिव्यक्तिशाप्यनभूतेनीवमिथ्यामोहपरवशानभवंतितेएतेजगतिब्रह्मविष्णुहरादय परमेश्वरा प्रसिद्धाइत्यर्थ ॥ १६ ॥ यस्तुपरब्रह्मदेवस्तद्दृष्ट्यागुणैक्यदेशाभिमानिन एनेघटचारिकायायमाविर्भूताविस्फुलिंगन्यायालक्ष्यतइत्याशयेनाह ॥ परस्मादिति ॥ १७ ॥ उपाध्युपहितभावाभ्याम्यांक्रमादृष्टांतौ ॥ इदंचाराशीयप्यवहारदशोत्कर्षम र्हदशानुमतादीनामप्यविभावसगारिनेटानुपहोपरेशब्रह्मांडाधिपत्यनिरोभावांताअपिव्यवहाराअविद्याकल्पमोनिरूपमवासमीत्याह ॥ तेष्विवेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ कल्ककविहायविमलस्पर्धः

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मनत्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेषांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानंत्याद्वक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम·समर्थं स्यात्नकश्चिदित्यर्थ· ॥ अथवाक्रम्यनइतिक्रम प्रयोजनम् किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिस्फूर्त्तिअत.अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसंप्रसूयन्तेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानांधाताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसंप न·सर्वेश्वरश्चशंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥अथस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातंपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायंतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥२१॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥२२॥सर्व सत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्या ज्ञानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते॥ २४॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित्॥ यांयांवस्तुदशांयातितत्तएवमुनेशिवम्॥२५॥स्व रूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम्॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम्॥ २६॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ ए तमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम्॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्य मयत्नतः॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुत्यसिदृष्टिषु॥ २८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०महादेवस्यपूज्यसीमांतत्व कथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥

णइति॥२१॥महत्त्वपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः॥ तथाचश्रुति·॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मा दुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषांसत्वानांबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तत्परिचितवत·पुंसःप्रत्यक्षमतीन्द्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य· ॥ २३ ॥ सन्निधा नार्थमाज्ञानप्रकाशनार्थंचमंत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाज्ञानमंत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव.॥ आदिपदात्स्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ तत एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणांतदालोकनानांतन्मननलक्षणानांमनसांतत्साक्षिदृशांश्चस्वरूपंस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ. ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंउर स्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजन्तुषुविदितसत्अभयप्रदंयत्सर्वस्मादाद्ययत्अयत्नतउपास्यतदजपदत्व मेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंश सर्गः॥ ३५॥

मच विश्वाद्गतत्तस्यसथाकारणपस्थिते ॥ सथास्यशाद्विशुद्धेश्वसर्वैश्वर्यपपश्यते ॥ १ ॥ यतएतमात्मानमालोक्यनभूय परिरोहतितितोहेतोदृष्टमाय ससारुजद्दावयतीतिरु
द मचार्सादृदेसथस्यजगनद्दनीश्वर स्वामीनविदुत्तनचिव ॥ तथाचश्रुति ॥ सदृष्टोमत्रयातिन ॥ भूमाअस्मिन्गोपतीस्पातेति ॥ १ ॥ चिद्धातुचित्सारम् ॥ २ ॥ क्रियाशक्त्या
पारण्म ॥ स्वसत्तयासर्वभावानांभावनसत्ताभवम् ॥ परमार्थतस्तुअकारणमभाव्यमभवात्मकच ॥ ३ ॥ चेतनौघानासमबुद्धिस्थतीनांचेतनप्रकाशक चेतनात्मनिर्जीवेप्यत
सात्मुनचननचिद्रूपं ॥ स्वचत्यभूतचत्यानांवासवेयानामपिचेतनंबुद्धिवृत्तिभ्यामिक्तताभ्यिस्याप्रथयितारं चेत्यानांपरममधिष्ठानतत्त्वभूत भूरिभावनआत्मानमेवमायया
बहुत्वनभावितवंतम ॥ ४ ॥ आलोकानांचक्षुरादीनामादित्यादीनांचालोकप्रकाशकम ॥ नचक्षुष्ज्योतिषांज्योतिरितिश्रुते ॥ अनालोक्यचक्षुरूपायप्रकाश्यम् ॥ अलोक
मलोकिकम ॥ आलोकप्रकाशम् ॥ एकमसर्वाजर्वाजभावात्मनास्थितम ॥ ५ ॥ नविपनेसतपृथिव्यमअस्सद्वाय्वाकाशपयम ॥ सत्यनव्यावहारिकणासत्येनप्रातिभासि

॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ ततश्चिद्रूपमेवैकमर्वमत्तांतरास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धदेवंरुद्रेश्वरविदु ॥ १ ॥ वीजंसमस्तवीजानांसार
मसारमस्तते ॥ कमणांपरमकर्मचिद्धातुविद्धिनिमलम् ॥ २ ॥ कारणकारणौघानामकारणमनाविलम् ॥ भावनभावनौघानामभा
व्यमभवात्मकम् ॥ ३ ॥ चेतनचेतनौघानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वचेत्यचेतनंचेत्यपरमभूरिभावनम् ॥ ४ ॥ आलोकालोकममलम
नालोक्यमलोकजम् ॥ आलोकंवीजवीजौघंचिह्नविमलविदु ॥ ५ ॥ असत्त्यसन्मयशांतंसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्तादिमत्तां
तेचिन्मात्रंविद्धिनतरत् ॥ ६ ॥ स्वयभवतिरागात्मारजकोरजनंरज ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुड्यंभवतिमहितम् ॥ ७ ॥ अस्मिंश्चिचेत
निस्फारेजगन्मरुमरीचय ॥ स्फुरिता प्रस्फुरिष्यतिप्रस्फुरतिचकोटय ॥ ८ ॥ स्वसत्तामात्रसपन्नपदमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचसं
पन्नमन्यदौष्ण्याठिवानले ॥ ९ ॥ गर्भीकृतमहामेरुपरमाणुसमविदु ॥ आच्छादितमहामेरुपरमाणुसमंविदु ॥ १० ॥ गर्भीकृतमहा
कल्पोनिमपोमावुदाहृत ॥ आक्रांतकल्पेनानेननमत्यक्तानिमेपता ॥ ११ ॥ वालाग्रकादप्यणुनाप्यानेनाखिलामही ॥ सनाब्धि
वर्मेनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अकुर्वन्नेवसंसाररचनांफलतांगत ॥ कुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन ॥ १३ ॥

केनचावस्थामपणविवर्जितम् ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताकारणाव्याकृतसत्तातयोरनेनाधेतत्साक्षियचिन्मात्रतदेवसिद्धीस्यथ ॥ ६ ॥ रजनवीजावस्थायांरागात्मा वि
षयम्भौचित्तशोभकत्वाद्रजक विपयसंबंधेरजमम ॥ तद्वियोगचित्तमालिन्यहेतुत्वाद्रज आकाशअमूर्तरूपोपिकुड्यमूर्तचिभावितजितभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्स्वतेज
सिम्वप्रकाशेस्वमत्तामात्रेणजगत्सवसपन्नमपिकिचननमपन्नवस्तुनराभावायथाअनलेज्वालांगारविस्फुलिंगप्रभाविशेषचित्स्यसपन्नमपिऔष्ण्यैकस्वभावादन्यन्नतद्वित्य
प ॥ ९ ॥ अतएवअणोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुति सथविरुद्धधर्माणांतमसमावेशादशयतीत्याशयेनाह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भीकरणगौणमितिशंकावारणायाच्छादितेत्य
पेनमधारव्यानम ॥ १ ॥ कालतोप्यस्मिन्विरुद्धमीव्यमविरुद्धमित्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ आक्रांत सर्वतोव्याप्त कल्पोद्विपरार्धांतकालोयेन ॥ अथापिमागवदीनरुत्त्यम् ॥
॥ ११ ॥ उक्तमर्थपर्थम ॥ वालाग्रेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ वलमार्गीनिर्कावस्तार

महाकायोऽम्लांडशरीरः ॥ १४ ॥ अद्यशब्दवाच्यषष्टिघटिकात्मकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्तमात्रात्मा ॥ परमार्थतस्तुनवाआद्यंमुहूर्तेनवाअद्यनापिप्रात. ॥ अद्यप्रातरादिश
ब्दानायदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणात्तदासदैवसतत्तच्छब्दयोग्यइत्यर्थ. ॥ १५ ॥ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥
भिंडिमिति ॥ १६ ॥ तथासत्यसार्थकवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तसर्वंपिंडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याह॥नतदस्तीति ॥१७॥ अयमेवप्रह्लादेनापिप्राग्दृष्टाप्रणतइति
स्मारयन्नुपसंहरति ॥ यस्मिन्निति ॥ १८ ॥ यत्रारोपादसतोपिसत्ताभवतीतियदुक्तंतत्संभावनाययथायत्रानर्थकाअपिश्लोकाःसार्थकाभवंतीतिदृष्टांतप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थ
कश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीतिउत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि
र्वाण०पू०षट्त्रिंश सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सद्योगादसतांसत्ताशिवस्यानतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्दैत्यचात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरेइत्यादिकानांसर्गां
तोदाहृतश्लोकप्रभृतीनांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीसत्यप्रायाभवतितस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्यमणेःसमुद्गकेसंपुटप्रायेमायाशबलेसर्वेश्वरेकाविमलाभासाःशक्तयोनक
चंतीतिपरेणान्वय ॥ तस्यश्लोकस्यलोकतःपरमार्थतश्चयथासत्यार्थतातथावर्ण्यते ॥ तत्रलोकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोनेनवर्ण्यते ॥ पल्लवैःकिसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्ला

द्रव्यमप्येषनिर्द्रव्योनिर्द्रव्योपिहिद्रव्यवान् ॥ अकायोपिमहाकायोमहाकायोप्यकायवान् ॥ १४ ॥ अद्याप्येषसदाप्रातःप्रातरप्यद्यतां
गतः ॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्चवासदा ॥ १५ ॥ भिंडांभिंडिंखिलेमत्तापुरुपिच्छिलिसालघम् ॥ विविच्चलित्सदालोकालासोगु
लुगुलुःशिली ॥ १६ ॥ इत्याद्यनर्थकंवाक्यंतथासत्यंसएवच ॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयंत्त्वसौ ॥ १७ ॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वं
सर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ १८ ॥ यत्रांतरालगहनेनविलासवत्याहेलाविलोलघनसर्जितयामलेन ॥ मल्लेन
पल्लवदलामलमालितानांलक्ष्मीलताविरलितावलितेवमुष्टिः ॥ १९ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०परमेश्वरवर्णनंनामषट्त्रिंशः
सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ इत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणी ॥ तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्गके ॥ १ ॥

नैर्मालितानांलतानांमल्लेनकांतेन सर्वतोलताभिरालिंगितेनेतियावत् ॥ अतएवांतरालेषुस्कंधकोटरशाखांतरालेषुगहनेनदुष्प्रवेशेनदुरारोहेणेतियावत् ॥ स्वयंचामलेनअम्ला
नेनानेनतरुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्याविलासवत्याहेलयाअवहेलनेनविलोलानितरलितानिघनानांमेघानांविद्युत्स्खलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौंदर्यातिशयविभ्र
मसर्जितानियया ॥ गर्जितयेतिपाठेसौंदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानियथेतियोज्यम् ॥ तथाविधयास्वलक्ष्म्यावृक्षांतरेषुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धालक्ष्मीलतास्वालम्ब्ये
वोपसर्पद्वल्लितासंकोचितामुष्टिरिवाऽविरलिताघनीकृतेत्यर्थ. ॥ अथवाभगवान्विष्णुरत्रवर्ण्यते ॥ पल्लवैर्दलैश्चामलयावनमालयामालितानांपुरुषाणांमध्येमल्लेनश्रेष्ठेनाम
लेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन अंतरालेजठरेचतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेनविष्णुनाजगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्देवहेलाविलोलघनगर्जितयास्वदेहलक्ष्म्या
स्वमालिंगतीलक्ष्मीलक्षणाललनापिवलितामुष्टिरिवाविरलिताअपृथक्कृतेत्यर्थ ॥ परमार्थतोप्यंतरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्रायैःसूक्ष्म
भूतैस्तत्कार्यैर्दलप्रायैःस्थूलभूतैर्भुवनमदैश्चमालितानांजगतांयालक्ष्मीलतासाहेलयालीलयानभसिविलोलानांघनानांगर्जितमिवगर्जितंयस्यास्तथाविधयामहावाक्यश्रुत्या

१ नयन्त्वसेतिक्वचित्पाठः   २ भुवनमोदैरित्यपिक्वचित्पुस्तकेपाठ. ॥ इदंपाठद्वयमपिमूलाननुगुणत्वाद्विचारणीयम्

विलसनविलासस्तद्दृस्यामममविद्याकरिण्यामद्वैनशतिमद्भुनादनायव्यलितामुद्रिरिवअविरलिताविवेकघनीकृता ॥ एवमर्थांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यसुधीभिरूह्यानि ॥ इत्यादिवानामित्यभआदिपदादनर्थकत्वेनप्रसिद्धतमानिजरद्द्रवदशावाद्विमाविद्याख्यानिगृह्यते ॥ जरद्द्रव कवलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि ॥ भब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामा राजभृत्यमायालशुनस्यकाप ॥ अस्यापिलौकिकपारमार्थिकोवार्थोभ्रमसत्तयैवकल्पयितुशक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकस्तावत् ॥ कश्चिमद्रदेशज कवलपादुकाभ्यामुपलक्षितोजरद्द्रवसादृश्याज्जरद्द्रवोवाहीक स्वयद्द्वारिस्थित सम्यग्मद्रकाणिमद्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायतिमकाचिल्लशुनविषिविस्स्यरोगयुक्तेनपुत्रेणसहलवणाकरप्रतिकेनचिद्दावरयकनकार्येणगमिष्यतीतमपुत्रजीवनकामाब्राह्मणीलवणाकरादयमागतइतिलोकेभ्यःश्रुत्वाहेराजन्वितिसबहुमानसभाष्यरुमायालवणाकरेलशुनस्यकोऽर्घ किंसमर्घलशुनमुतमहर्घमितिपृच्छतीत्यर्थ ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कवलसदृश्याअविद्ययापादुकामायेणलिंगदेहेनचचक्षुरादिद्वारिविषयभोगार्थस्थितोजरद्द्रवसदृशोजीवोवैषयिकाण्येवमद्रकाणितीपुत्रारिसगलगीतानिवहिर्मुखागायतितनमनागपितत्त्वविदक्षतेनमतादृशमुपलभ्यपुनाञ्च ससारनरकाद्वायतइतिपुत्रोब्रह्मात्मताबोधस्तत्कामाब्राह्मणीवब्राह्मणीश्रुति पृच्छति हेराजन्स्वयज्योतिस्त्वेनविराजमानस्यवैतन्येनसर्वजगद्रञ्जयश्चहेआत्मन्रुमायासर्वाविद्याकामकर्मबीजविनाशकत्वाल्लवणाकरापरपर्याये स्वस्वरूपेपरमशुद्धेअत्यतापविभ्रत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्यभोग्यस्यकोऽर्घोमौल्यविचारस्तव ॥ तस्मात्परित्यज्यबाह्यदृष्टिस्त्वात्मारामोभवेत्याशयेनकोयमात्मेतिवयमपास्महे कनरसआत्माकिंकारणप्रसवकृत स्वजातादित्यादिपृच्छतीत्यर्थ ॥ एवदशादाविमाविद्याख्येप्यप्यर्थसत्ताऊसा ॥ भिर्भिजिह्विमितिश्लोकस्यतुबालमत्ताद्यव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैरर्थकानामविमलाभासासास्मिन्परमचिन्मणौ॥ नकचंतिविचिन्वतिविचित्राणिजगतिया ॥२॥ एषाबीजकणांतस्याचित्सत्तास्ववपुर्मयम्॥ लब्ध्वात्तकालवार्यादिकरोत्यकुरमोदनम्॥ ३॥ फेनावर्तविवर्त्तांतवर्त्तिनीरसरूपिणी॥कठिनेंद्रियसंबंधकरोतिस्पंदमभ्रमाम्॥४॥ एषाकुसुमगुच्छेषुरसरूपेणसस्थिता॥ कचतिघ्राणरंध्रेषुकरोतिपरिफुल्लताम्॥५॥शिलांगस्याशिलांगाभामसतींसत्यतापदम्॥ सगाधारदशांधत्तेगिरींद्र स्थितिलीलया॥६॥पवनस्पंदकोशात्मरूपिणीवत्वगिंद्रियम्॥ससाधयत्यात्मसुतपितेवात्मतयातया॥७॥
वत्ता ॥ अनुकार्यस्यत्वव्यक्तत्वादेवनवाच्यमेति ॥ १ ॥ याबीजशक्तयोजगतिविचिन्वतिआरोपयतिता शक्तयः कानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचतिनाविभवति ॥ २ ॥ नत्वशक्तीरवयुक्त्योदाहरति ॥ एषत्यादिना ॥ बीजादिबीजकणांतस्थाएषाएश्वरीचित्सत्ताक्षेत्रेपरिष्कृतमृत्कालवार्यादिसहकारिकारणानिलब्ध्वाप्रथममंकुरकरोतिक्रमेणतंडुलीभूयसाक्षात्पुरुषभोज्यमोदनकरोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ फेनाआवर्त्ता विवर्त्ताश्चअंतर्वर्तिनोयस्याः तेष्वंतर्वर्तिनीअनुगताधाररससामान्यरूपिणीऐश्वरशक्ति कठिनशिलातलादिसंबंधेनिम्नदेशोपसर्पणलक्षणजिह्वेंद्रियसयोगेनूदूरोपसर्पणरूपस्पंदकरोति ॥ ४ ॥ रसरूपेणमकरंदसवलितगंधरूपेण ॥ नासापुटयो परिफुल्लताम् ॥ ५ ॥ शिलांगाप्रतिमानाभाम॥शिलाव्यतिरेकेणपृथगसतीम॥ व्यावहारिकसत्यतापदम् ॥ सज्यतइतिसर्ग कार्यंतदाधार शिलेतिभवविकल्पदशामविकृतैवधत्ते॥ यथाअविकृतोगिरींद्रस्तृणवृक्षलतादिकार्याणिधत्तेतद्वदित्यर्थ ॥ ६ ॥ एवपवनलक्षणोय स्पंदानासर्वक्रियाणांकोशसवात्मस्वरूपात्वगिंद्रियंस्पर्शोपग्रहणायससाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतस्वकार्येप्रवर्त्तयतितद्वत्॥ अनयारीत्यादिंद्रियांतरेष्वपिप्रवर्त्तिशक्तयोबोध्याइत्यर्थ ॥ ७ ॥

१ पिस्वत्तागुशिलांमानामितिपाठपुस्तकद्वयेउपलभ्य ॥ मूलस्यपाठेनुचिस्वसेतिविरोध्यनुपलम्भबोध्यम्

यथाप्रवृत्तिशक्त्यासंसरतितथानिवृत्तिशक्त्याअशेषस्यजगत साराणासत्तानांसपिंडएकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपायैः स्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतिनेतीतिस
र्वप्रतिषेधेननकिंचित्त्वशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्यतत्कार्यैयत्तामवधारयति ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चईश्वरश्चसदाशिवइत्युक्त
र्वपरंपरायापंचममीशानसदाशिवमभिव्याप्यनियति सर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्तिः ॥१०॥ कथंतन्नियति स्वयभवतीतिचेन्नियमेनतथाहेतुत्वादित्याह॥ साक्षिणीति॥
स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आभासेज्योतिषि ॥ ११ ॥ आकाशनगरगंधर्वपुरतत्रत्यनाट्यमंडपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्राति
स्विकप्रकारभेदप्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोकामयतबहुस्यामितिश्रुतेःप्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तातत्तोव्योमाभिव्यक्तौतत्सत्तातत्रकालात्मन सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्तासतो

अशेषसारसंपिंडमध्यात्मानंस्वसिद्धये॥ भावयित्वानकिंचित्त्वमिवखत्वंकरोत्यलम्॥ ८॥स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे॥ ध
त्तेकल्पनिमेषांकंकालाख्यममलंवपुः ॥ ९ ॥ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इदमित्थमिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम्॥ १० ॥
साक्षिणिस्फारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः॥ सत्येतस्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः॥ ११ ॥ परमाकाशनगरनाट्यमंडपभूमिषु॥ स्वश
क्तिवृत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवत्स्थिता॥ १२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः॥ साक्षिताकाच
किंतासांवृत्तंस्यात्कियदेवतत्॥ १३॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः॥सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्याना
कृतेरपि॥ १४॥ इच्छासत्ताव्योमसत्ताकालसत्तातथैवच॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत॥ १५॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृ
ताकर्तृतापिच॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः॥ १६ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शक्तयःकुतएवैताबहुत्वंकथमासुच॥
उदयश्चकथंदेवभेदाभेदश्चकीदृशः॥ १७ ॥

नियतसस्थानभूतभौतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यज्यतेतासुसर्वास्वनुगतामहासत्तेतिभावः॥ १५॥ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वाजीवसाधारणांस्तानाह ॥ ज्ञानशक्ति
रिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिवृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवांतरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपिजीवेस्तितथापिज्ञानेश्वरवत्क्रियाविनास्वविषयसाधयतीतिक्रियाशक्तिपर
वशात्त्रैवांतर्भूतेतिभावः ॥ इतिसामान्येनपरिगणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकानामिति ॥ एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥ अ
द्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्ताद्बहुत्वंचदूरेशक्त्यवांतरभेदवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तितद्वतोर्भेदोभेदश्चविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्ति
कइत्यर्थः ॥ १७ ॥

मायिकविकल्पकल्पनामयुक्तमित्येवाएवशक्तयइत्युच्यतेतेवस्तुत शिवादभिन्नाएवेतिमकश्चिद्विरोधइत्याशयनेश्वर समाधत्ते ॥ शिवस्येति ॥ अनंतरूपस्येति ॥ मायाद्वित्व रूपताऽनंतशिवगुणत शक्तिनकार्यतश्चानंतरूर्वाणातस्यामत्यवर्धयतीयनमुविहतीतिभाव ॥ मनागपिविकल्पनाभिन्नानवस्तुतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तर गाविभेदविकल्पैबहुउरुकमिवबहुरूकम ॥ १९ ॥ क्रमुमासा विकालनियतिकमेणपरिशिक्षितानटाइव ॥ २० ॥ पराभिधानापरार्धद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवांतरकल्प तरुवपत्तपा ॥ सार्ईश्वरस्यक्रियेतिकृतिर्यत्नइतिअथवाइच्छेतिकामवादिन कल्पयतुअस्माभि कलनामाषत्वात्काल कल्पनात्कल्पइति विकल्पपर्यायनामभिरेवकृताभिधे त्यर्थ ॥ २१ ॥ तस्यांकालशक्तौनियतिपदव्युत्पादयति ॥ आमहेति ॥ द्विविधोहिनियमः ॥ इदमित्थमस्यानमित्याकारनियमोधिकारनियमश्च ॥ तथाचआवृणआमहारु

श्रीईश्वरउवाच॥ ॥शिवस्यानंतरूपस्यएपाचिन्मात्रतात्मन ॥ एपाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्भिन्नामनागपि॥ १८॥ ज्ञात्वकर्तृत्वभोक्तृत्व साक्षित्वादिविभावनात्॥ शक्तयोविविधरूपधारयतिबहूदकम्॥१९॥ एवंजगतिनृत्यतिब्रह्मांडेनृत्यमडपे॥ कालेननर्त्तकेनेवक्रमेण परिशिक्षिता ॥ २०॥ यैपापरापराख्यासासैपानियतिरुच्यते॥ क्रियाधकृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा ॥ २१॥ आमहारुद्रपर्यंत मिदमित्थमितिस्थिते ॥ आवृणापद्मजस्यदंनियमान्नियति स्मृता॥२२॥ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरिमार्जिता॥एपानृत्यतिवैनृत्य जगज्जालकनाटकम्॥ २३॥ नानारसविलासाढ्यंविवर्ताभिनयान्वितम्॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्त्तघर्घरम्॥ २४॥ सर्वर्तुकुसु माकीर्णधारागोलकमंदिरम्॥ भूयोभूय पतद्व्यभूरिस्वेदजलोत्करम् ॥ २५ ॥ पयोदपल्लवालोलनीलांबरकृतभ्रमम्॥ पूर्णसप्तसुद्वस माब्धिरत्नौघवलयाकुलम्॥ २६॥ यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासितांबरम्॥ मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम्॥ २७॥ भ्रम च्छशिमणिप्रोतगंगामुक्ताफलस्रजम्॥ सहस्रादर्शसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम् ॥ २८॥ अनारतरणल्लोललोकालंकारकोमलम् ॥ भू रिभूतलपातालनभस्तलपदक्रमम्॥२९॥

द्रपर्यंतद्वितीयस्त्वावृणमापद्मजस्यैवमित्युभयथानियमनान्नियतिशब्दवाच्येत्यर्थ ॥ २२ ॥ यावत्तत्त्वबोधेमापरिमार्जितातावन्नृत्यतीत्यथ ॥ २३ ॥ तन्नृत्येनाटकलक्षणानि दर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पप्रलयलक्षणेनाट्योपरमक्षणेवृत्ताविपुलाघातघाविताअनेकेपुष्करावर्त्तोख्यामेघाएवघर्घरावाद्यभेदायस्य ॥ २४ ॥ धारावर्षधारास्तद्युक्त सर्वर्तुनिर्मितेसमाप्तिलक्षणे तीर्थपत्रचित्रवल्लीराकुलम् ॥ २६ ॥ मज्जनंवलयंसिरोधानं उन्मज्जनमुद्भवम्नाभ्यांव्यग्रपार्थिकुलाद्रिकुलाग्येवशेखराणिशिरोभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ मुक्ताफलवपवेनहारमयंलक्ष्यते ॥ २८ ॥ लोकाजनाभुवनानिवातलक्षणीरलंकारैःकोमलंमंजुलम ॥ पदेकम्पंतइतिपदक्रमानदीपादविन्यासस्यानभेदाः ॥ २९॥

मग्ना अस्तमिता उन्मग्ना उदिताश्च महत्यो भास्वरास्ताराएवधर्मकणोत्कराः स्वेदबिंदुसमूहा यत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोः स्पंदैः स्मितैरीषद्धास्यैः स्फुटं व्यक्तीकृतं नभोलक्षणं नटीमुखं यत्र ॥ ३० ॥ ब्रह्मांडपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्यो यत्र ॥ लुठंतः अस्सुरव्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकांतरव्यूहाएवध्वनतः मुक्तागुंफितदशाउत्तरीयांतरीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदुःखयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावाः स्थायिभावाअभावास्तद्भिन्नाविभावाः संचारिभावारसांतराणि शृंगारादिरसभेदाश्चयेत्र ॥ स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानांरसत्वमित्यालंकारिकसिद्धांतादितिभावः ॥ ३१ ॥ एवंनाटकंवर्णयित्वातद्द्रष्टारंविमर्शैःस्वमात्रपरिशेषपरमात्मानंदर्शयति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारैः प्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तंभरोमांचादिविकारैश्चवलितेनियतेर्नाट्याअस्मिन्संसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारेविलासेसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टाप्रभु

मग्नोन्मग्नमहानेकताराधर्मकणोत्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितस्फुटनभोमुखम् ॥ ३० ॥ कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥ लुठल्लोकांतरव्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्विकारवलितेनियतेर्विलासेसंसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदोदितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० नियतिनृत्यंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएपसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ १ ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयमः ॥ २ ॥ बहिरंतश्चसर्वात्मासदास्वात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्परिपूज्यते ॥ ३ ॥ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रोष्यस्यंतःक्रमंततः ॥ ४ ॥ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगेहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यंदेहावबोधात्मपरंयत्नात्पवित्रकम् ॥ ५ ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्थानीयः अयमस्यभूपःपरमेश्वरएकएवस्थितःसचतयानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेनपूजनम ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यविमुक्तिफलमीर्यते ॥१॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः ॥ १ ॥ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारेणपूजनेसर्वदेवपूजनमतभवतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मताभाह ॥ घटेइति ॥ २ ॥ विविधेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यंतरभेदेनक्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ शास्त्रोक्तसंस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्चपवित्रकमपिदेहगेहंयत्नात्त्याज्यम ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपंपरपवित्रकंयत्नात्परिशोध्यपाह्यमितिशेषः ॥ ५ ॥ पूजनसाधनक्रियाचध्यानमेव ॥ ६ ॥

१ विशिष्टादर्शआयचिदृदफलितम् ॥

समस्तानामाभासानांस्वपादितेजसांशुद्धिवृत्तीनांचभासनम ॥ अहंतायाः सारंशोधितमंतस्यचिव्यकाशम ॥ ७ ॥ आकाशावपिविपुलाभोगाकंधराकंठादूर्ध्वभागोयस्य ॥
अनंतोयःअधस्तनाकाशकोश सपादसरोरुहेयस्य ॥ ८ ॥ नानाविधेभुर्वरितोमलाद्विपुयसत्यावयोमहांतोलोकास्तविभुजगृहीतानिपरमायुधानियस्य ॥ ९ ॥ तद्विनेकिमसौ
हाद्दासनेत्याह ॥ तत्कारति ॥ प्रकाशरूप परमाकाशात्तमस पारग स्वयमपारोविग्रह स्वरूपंयस्य ॥ १० ॥ इत्यमप्यधस्तनाविभ्रमाभेदेनब्रह्मेंद्राविभेदाद्दुपपाद्यम् ॥ ११ ॥
भूतभियंचतुर्विधभूतशोभाम् ॥ त्रिजगद्गतसर्वपदार्थचेष्टनापरचितायमरअनवद्यइच्छाद्याः शक्तयस्तस्यशरीरगानाभ्यश्चिंतनीया ॥ १३ ॥ १२ ॥ १४ ॥ रूपभेदैरनमानोपदा

चिद्रूपसूर्यलक्षाभसमस्ताभासभासनम् ॥ अतस्यचित्प्रकाशस्वमहंतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥
अनंताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ॥ ९ ॥
तत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥ अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥
ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ॥ ११ ॥ इमांभूतश्रियतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररंजव ॥ १२ ॥
इच्छाद्याः शक्तयस्तस्यचिंतनीयाः शरीरगाः ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएषसदासताम् ॥ १३ ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगं सर्वसंश्रय ॥
घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थित ॥ १४ ॥ शिवोहरोहरिब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयम ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रहः ॥ १५ ॥ वि
वर्तितजगज्जाल कालोस्यद्वारपालक ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलम् ॥ १६ ॥ देहकोणोस्यकस्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतम् ॥
विचिंतयेन्महादेवंसहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥ सहस्रशिरसशांतसहस्रभुजभूषणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् ॥ १८ ॥
सर्वत स्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णंसर्वत्रमननान्वितम् ॥ १९ ॥ सर्वतोमननातीतसर्वत परमंशिवम् ॥ सर्व
दासर्वकर्तारंसवसंकल्पितार्थदम् ॥ २० ॥ सर्वभूतांतरावस्थंसर्वसर्वैकसाधनम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्तत ॥ २१ ॥ वि
धानमर्चनस्येदंशृणुवत्सविदांवर ॥ स्वसंविदात्मादेवोयंनोपहारेणपूज्यते ॥ २२ ॥

नामाधारोधाम्यसत्प्रेवपरिस्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायासत्तामात्मामात्रैकविग्रह ॥ १५ ॥ द्वारपालक अविशुद्धिकालेमनसोंतःप्रवेशनिरोधकोविशुद्धौतुप्रवेशानुकूलइति ॥
॥ १६ ॥ स्वांगेमायाशबलरूपेअवयवतामेकदेशताम ॥ अथवासर्वप्राणिनांश्रवणेक्षणशिर पाण्याद्यवयवास्तस्यैवेतिविश्वरूपंचिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ तथाचिंतनेप्यसंभाव्यतामस्तुतस्तस्यसर्वविस्मर्तव्येत्याह ॥ सर्वतइति ॥ २० ॥ सर्वस्यएकसाधनंसमास्फूर्तिप्रदम ॥ इतिउक्तप्रकारेण ॥ २१ ॥ उपहियतइ
त्युपहारोगंधपुष्पादिस्तेन ॥ २२ ॥

तदेवप्रपंचयति ॥ नेति ॥ २३ ॥ इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः ॥२४॥ अखण्डसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वोक्तंचिंतनमप्येतदगमितीयमेवसर्वपूजा श्य प्रधानेत्याशयेनाह ॥ एतदेवेति ॥ २५ ॥ अस्याःकालनियमोपिनास्तीतिसदैवकार्येत्याह ॥ पश्यन्निति ॥ २६ ॥ उक्तज्ञानधारात्मनाध्यानाम्रुतेन ॥ २७ ॥ परमास्वाद युक्तेनेति ॥ अयभाव. ॥ पुष्पादिविषयार्पणाहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणाकिंतुपरंपरयाल्पतरतदीयसुखाभिव्यंजनक्षुधितस्यव्रीहिमुष्ट्यर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥ इदंतुप्रतीचःस्वयमेवशोधनेननिरतिशयानंदरूपतामाविर्भाव्यतस्यनित्यनिरतिशयस्यात्यंतैकरस्येनशिवायार्पणरूपपूजनपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशदेवस्यानुरूपपूजन

नदीपेननधूपेननपुष्पविभवार्पणैः ॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः ॥ २३ ॥ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः ॥ नित्यमक्लेशलभ्येनशीतलेनाविनाशिना ॥२४॥ एकेनैवाम्रुतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते ॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता ॥ २५ ॥ यदनारतमंतस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ २६ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत् ॥ ध्यानाम्रुतेनसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम् ॥ २७ ॥ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमेहितैः ॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंयस्यसमीहितम् ॥ २८ ॥ ध्यानमर्घ्यंचपाद्यंचशुद्धसंवेदनात्मकम् ॥ ध्यानसंवेदनपुष्पसर्वंध्यानपरंविदुः ॥ २९ ॥ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो ॥ ध्यानात्प्रसादमायातिसर्वभोगसुखश्रियः ॥ ३० ॥ अयमात्मामुनेभुंक्तेदेहरूपोगृहेयथा ॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेषांस्तुत्रयोदश ॥ ३१ ॥ मूढोपिपूजयित्वेशंगोप्रदानफलंलभेत् ॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमितिप्रभुम् ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ पूजयित्वास्वमात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम् ॥ ३३ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥

समीहितनपुष्पादीत्यर्थ. ॥२८॥ अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैवसर्वोपचारसिद्धिरित्याह ॥ ध्यानमिति ॥ ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनचैतन्यंपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् ॥ एवंसर्वमुपचारसंवेदनमेवविदुः ॥ असंविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति ॥ २९ ॥ प्रसादस्वरूपाभिव्यक्तिम ॥ किंततस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामनुष्यादिहिरण्यगर्भांतानांभोगसुखश्रियः ॥ अयंप्रसन्नआत्माभुंक्तेइतिपरेणान्वय. ॥ योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् ॥ सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहेतिश्रुते ॥ ३० ॥ यथादेहरूपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुंक्तेतद्वत् ॥ तेनापिविषयसंस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् ॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामंतर्भावादितिभाव. ॥ इदानींतत्त्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितदुत्कर्षानुसारिफलोत्कर्षमाह ॥ ध्यानेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ननुघटिकार्धध्यानेअश्वमेधसहस्रफलंघटिकाध्यानेततोप्यधिकफलसाध्यम् ॥ तत्कथमेकराजसूयफलकीर्तनम् ॥ नह्यश्वमेधात्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ बृहदारण्यकेगु
ग्युप्रश्नकन्यश्वमेधयाजिनोगच्छन्तीतिद्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यान्ययंलोकस्तंसमन्तंपृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वातत परतस्तावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकाया पत्रंतावा
नेनरणाकाशस्तेष्विन्द्रःसुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्तान्वायुरात्मनिधित्वातमागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्यश्वमेधयाजिनांब्रह्मलोकस्वपरस
विद्वारायायुनासद्भिर्नि सायस्यवकमफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरितिप्रसिद्धे ॥पूर्वरामायणेइलोपाख्याने नाश्वमेधात्परोय
ज्ञःप्रियश्चैवमहात्मनइतिश्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकदशनरकर्मिणोधूमादिमार्गेणचन्द्रमसंप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिनएकस्यत्वर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकावाप्तिरितिसिद्धान्ताधि
करणाच्चाश्वमेधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेन् ॥ नैषदोषः ॥ परस्परस्याविरोधेनाबाधकत्वादेवोपपत्तेः ॥ यद्यघटिका पूजनेनाश्वमेधसहस्रफलतद्यघटि
कामात्रपूजनेतस्यद्वैगुण्यमानमेवतत्राजसूयफलंस्वाराज्यलक्षणमूर्ध्यमाणमितरेषामश्वमेधयाजिनांस्वाराज्येपर्यवस्यतीतिप्रजाभ्योराजद्वयमहाप्रयोगोत्कर्षोघटिकापूज

घटिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयलभेतस ॥ मध्याह्नपूजनादिस्यंराजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥ दिवसंपूजयित्वैवपरेधाम्निवसेन्नर ॥ एषो
मोपरमोयोगएषासापरमाक्रिया ॥ चात्यसंपूजनप्रोक्तमेतदुत्तममात्मन ॥ ३६ ॥ एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुयस्त्वाचरिष्यतिन
र क्षणमप्यखिन्न ॥ तंवदयिष्यतिसुरासुरलोकपूग प्रासाम्पदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन् ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
चात्यपूजननामाऽष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ पावनपावनानायपत्सर्वतमसांक्षय ॥ तदिदानींप्र
वक्ष्येहमत पूजनमात्मन ॥ १ ॥ गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रत स्वपतोपिच ॥ सर्वाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकात्वियम् ॥ २ ॥ नित्यमेव
शरीरस्यमिमध्यायेत्परशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्त्तारंस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३ ॥

कस्यसिद्धाति ॥ नचायमतकर्कीडिम्यन्यायाश्रयणयुक्तम् ॥ वाक्यवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ तथाचेद्दशेविषयेमहाभाष्येउक्तम् ॥ असतिस्वल्पविसंभवेबाधनंभवतिअस्तिचसंभवो
यदुभयस्यापीति ॥ नाप्यभापच्छेदाधिकरणन्यायावसरः ॥ अवक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोरिवब्रह्मलोकतत्स्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषद्योतनायतुशब्द ॥३५॥
दिवसमिति ॥ चिरकाध्यवसानोदयावस्थाभावादितिभाव ॥ ३६ ॥ उक्तांबासपूजांप्रशंसन्नुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ हेआत्मनइतिप्रेमातिशयेनप्रसिद्धसंबोधनम् ॥ एतदुक्तल
क्षणपूजनयस्तुनरःअखिन्नोविक्षेपखेदशून्य सन्क्षणमप्याचरिष्यतितंक्षमात्सर्वबंधमुक्तमतएवप्राप्तास्पदंसुरासुरलोकपूगोजगतिमामिववंदयिष्यतिअभिवादनस्तुत्यादिनापूज
यिष्यतीत्यर्थ ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शब्दादिविषयैःप्राप्तैरमप्रत्यगभासितु ॥ प्रत्यगात्मशि
वस्याप्रसंग पूजोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्वेषांतमसामज्ञानानांक्षयहेतुत्वात्क्षय ॥ १ ॥ सर्वेष्वाचारेषुव्यवहारेषुगताअनुगता ॥ २ ॥ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्त्तारंसन्निधिमात्रेणअनधि
ष्ठातारंबाधयितारंच ॥ ३ ॥

स्पृश्यस्पर्शादिविषयस्पृशंतभुंजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्त्यजंतम् ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ वाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्त्तारंस्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥
सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदंस्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥ स्वदेहलक्षणेषुलिंगेषु ॥ तथाहि ॥ पद्मासनस्थःपुरःप्रसारितपाणिर्बद्धांजलिर्देहःशिवलिंगाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएव
त्यक्तमृद्दारुशिलादिलिंगांतरआदिपदात्प्रतिमांतरंचयेन ॥ शांतेनिर्विक्षेपस्वभावेस्थितवोधलिंगम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः ॥ प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुन
रसगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान् ॥ ७ ॥ तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जतितदांतर्बहिश्चसर्वनभःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमंडलस्वभावयेद्यदिनुपरितापे
निमज्जतितदातादृशचंद्रमंडलतयाउदितस्वभावयेदित्याह ॥ आदित्येति ॥ आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसंस्थानेनभावितेपूर्णेहार्दंत्राह्यावरेभास्वरम् ॥ ८ ॥

शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ॥ ४ ॥ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥
बाह्यार्थपरिकर्त्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥ देहलिंगेषुशांतस्थंत्यक्तलिंगांतरादिकम् ॥ यथाप्राप्तार्थसंवित्त्याबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ६ ॥
प्रवाहपतितार्थस्थःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ७ ॥ आदित्यभावनाभोगभावितांबरभास्वर
म् ॥ शशांकभावनाभोगभावितेंदुतयोदितम् ॥ ८ ॥ प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतंशारीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम्
॥ ९ ॥ रसीकृत्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगमम् ॥ प्राणापानरथारूढंगूढमंतर्गुहाशयम् ॥ १० ॥ ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्त्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भो
क्तारंसर्वभोज्यानांस्मर्तारंसर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्संविदितांगौघंभावाभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचिंतयेच्छि
वम् ॥ १२ ॥ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितंरंजितंचनित्यमंगांगसंविदम् ॥ १३ ॥ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानां
तरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥

बाह्यांतरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषुतद्भासितपदार्थौघेषुचानुस्यूतायानित्यावगतरूपासंवित्तद्रूपम् ॥ वहंतंस्वाभासान्बहिर्विषयदेशेप्रापयतम् ॥ ९ ॥ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयस्तंस्वा
नंदरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्यआस्वादयंतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्वांतलक्षणौउदात्तौउत्कृष्टौतुरगमौयस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षे
त्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतीतिभगवदुक्तरीत्यासम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावनैरभावनैश्चभावितलक्षितम् ॥ आभासेभ्य सर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशे
ष्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविघातात्समासः ॥ १२ ॥ निष्कर्षेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योम्निहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अगांगसंविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपम् ॥ १३ ॥ तदेव
विवृणोति ॥ मनोमननेति ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्गेयशागमसिद्धषट्त्रिंशत्स्थानितेषामरमस्थानस्थम् ॥ कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागेउन्मन्यामनोन्मन्याश्रतवशामप्यतिगतम् ॥ शिवयोगम
सिद्धाशाउन्मन्यन्तरशामरीजसमाधिरूपानन्दनिगतम ॥ चोदयन्तमेरयतम ॥१५॥ व्यवहारविकल्पिनिनिर्बीजसमाधिमोक्षयोरविकल्पेषवाप्यलक्षरूपेवाक्यथे ॥१६॥ कला
नगैभूतनामाभि ॥ स्थूलरहात्मनापरिणते कठिनमूर्तीष ॥ १७ ॥ कलाकलनानाभ्यासविकल्पानोकल्पनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेन्दुद्र ॥ १८ ॥ पुन स्वस्वरूपविस्मर

षट्त्रिंशत्तत्त्वकोशिम्यमुन्मन्यंतठशातिगम् ॥ कुर्वतमत.शब्दार्थाश्चोदयलमन खगम् ॥ १५ ॥ विकल्पिन्यविकल्पेचद्विविधेवाक्यथेस्थि
तम् ॥ तिलतैलमिवांगपुमर्वत्ववांतरस्थितम् ॥ १६ ॥ कलाकलरूरहितकठिनचकलागणे ॥ एकदेशेसुखत्वयेसर्वदेहेचसंस्थितम्
॥१७॥ चिन्मात्रममलाज्ञामकलाकलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षहृस्ससर्वत्रस्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षतनमात्मीयमर्थित्वेनपुन
स्थितम् ॥ परायानामुपेत्याशुक्षणाद्वित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥ सहस्रपादावयव सकेशनखदतक ॥ स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमिति
भावयन् ॥ २० ॥ विचित्रा शक्तयोमत्वोनानाचारामनोहराम् ॥ उपासतेमामनिशपत्य कातमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥ मनोमेद्वारपालो
यनिवेदितजगत्रय ॥ चितयमेप्रतीहारीद्वारस्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धि क्रियाचैववरांगना ॥ ज्ञानानिचविचित्रा
णिभूषणान्यगगानिमे ॥ २३ ॥ कर्मेन्द्रियाणिद्वाराणिबुद्धीन्द्रियगणो मह ॥ अयसोहमनतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृति ॥ २४ ॥ तिष्ठामि
शरीरकालापूर्ण मवावपुरक ॥ इतिदेवीमुपाश्रित्यस्वच्छामात्मचमत्कृतिम् ॥ २५ ॥ देवत्वपरिपूर्णांतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नास्तमेति
नचोदेतिनतुष्यतिनकुप्यति ॥ २६ ॥ नवांमिनलुभ्यातिनाभिवांछतिनोज्झति ॥ सम समसमाचार समाभास समाकृति ॥ २७ ॥ सौ
म्यनामलमायात समंतात्सुदराशय ॥ आढ्हमेरण्वामावच्छिन्नमहामति ॥ २८ ॥ देवार्चनकरोत्येवदीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चि
तत्त्वचलिताद्रहादयोस्यमुदाहृत ॥ २९ ॥

णाङ्गागाविलनस्थितम् ॥ म्यानिरित्नपराणानविपत्यमेयोपेत्यआशुक्षणात्स्वसकलादेवद्वित्वमागममिवस्थितम् ॥ १९ ॥ स्वदेहसंविदआभासा परिषायिकायस्य ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ मम्माणणामरत्याश्शुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ आत्मिका आत्मवस्तत्त्वीतिविपर्यीकृताबुद्धिज्ञानशक्ति ॥ क्रियाप्राणशक्ति ॥ त्रिविधाणिरातीयाणिलौकिकानिषद्धा
यानिभवन्ति ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवीमर्श ॥ स्फीमात्मचमत्कृतिप्रत्यक्तत्त्वपरिचयम ॥ २५ ॥ तादृशपूजापरिपाकफलाम्याह ॥ नास्तमेतीत्यादिना ॥ २६ ॥ अंत सम ॥ म
हिमसबैर्जाम्यक्रमममआधारोपस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कोम्पवेश कथमारोहमर्पयतीतितयाह ॥ चिसत्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिन्मयैंद्रियकदत्तिप्रतिबिंबचिन्म परंतद्विभूतम् ॥ ३० ॥ सर्वेणार्थेनबाह्याभ्यंतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्त देहतयाप्राप्तब्राह्मणक्षत्रियादिस्वशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रियया व्यवहारेण ॥ काम्यतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांससेवनेन ॥ ३२॥ तदेवस्पष्टमा ह ॥ भक्ष्येति ॥ ३३ ॥ सबुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तद्ज्ञानतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसजितव्यमितिभाव. ॥ ३४ ॥ एवंयथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्या

यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेवचित्परम् ॥ ३० ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ म नागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूर्ववस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्तदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ॥ ३२ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥ ३३ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविला सिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुद्ध्यात्मानमर्चयेत् ॥ ३४ ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्च येत् ॥ ३५ ॥ समस्तैश्वसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिजीवितस्वप्नाद्यैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् ॥ ३६ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहप तितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ नानाकलहकल्लोलललनोल्लासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मा नमर्चयेत् ॥ ३८ ॥ सतांहृदयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥ ३९ ॥ उपेक्षयाकरुण यासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभो गेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ ईहिता नीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनत्र्यर्थानामीशमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयै तद्धिपरमार्चनमात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वदैवसमग्रासुचेष्टानिशासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ॥ ४५ ॥

नोद्वेगदत्याह ॥ आधीति ॥ ३५ ॥ जगतःस्थितेःसवधिनासमस्तानाचेष्टानांफलैरितिशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तर्हिकिंकलहादिपरेणापिभाव्यमित्याह ॥ सतामिति ॥ ३९ ॥ कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्तिःक्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यंतत्पद्धत्या ॥ ४० ॥ एवंभोगलंपटेनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोग समूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ॥ ४१ ॥ अनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाकचिदनिषिद्धानारागेणेतिगौणः ॥ ४२ ॥ अयुक्तमयात्मना त्यक्तेनयुक्तमयात्मनाआत्तेनेतिव्युत्क्रमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशभोक्तारम् ॥ ४३ ॥ इदानींमुख्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

मलिव निदृस्यासर्वशुभमयतिविदेतगृह्णीयात् ॥ ममसंवलितमायामयत्वदृस्यात्तुसर्वशुभाशुभसमिश्रमितिविद्यात् ॥ उभयथापिसाम्येनवैषम्यदर्शननिमित्तागावाद्वात्मिवात्मम यमितिवा आत्मत्वपुरमात्ममयमितिवाकुर्यात्पश्येत् ॥ ४६ ॥ उक्तरीत्यासुसमनुत्थ्वा ॥ ४७ ॥ इतिविभागभेदम् ॥ ४८ ॥ सर्वदाप्रामेनसर्वाकारविकारिणासर्वप्रकारेणसर्वरू पेणनाम्नाप्यसर्वसर्वात्मकमात्मानमर्पयेत ॥ ४९ ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यज्यसत्यात्ममावनाबुद्ध्याउभयोराश्रयणेनस्वीकारेणापि ॥ ५ ॥ भोगभूमय सुखदु स्वहेतवो विषया ॥ ५१ ॥ तुच्छाशुअरमानाविद्दृरिपुअतुच्छाशुभधपधसर्वस्वनाशारिदृरिपुपतितआपतित प्रसक्तउद्वेगोनानुगतभ्य ॥ पतितेष्वितिपाठेआपतितेपुचिरमाततेष्वनुक्तेपुभज्य

सर्वंविदेतस्तुशुभमर्वंविद्याच्छुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४६ ॥ आपातरमणीययद्यच्चापातसुदु सहम् ॥ तत्सर्वंसुसमनुत्थ्वानित्यात्माचावतचरेत् ॥ ४७ ॥ अयसोऽहमयनाहविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४८ ॥ सर्वदामवरूपेणसर्वाकारविकारिणा ॥ सर्वंसर्वप्रकारेणप्रासेनात्मानमर्पयेत् ॥ ४९ ॥ अनीहितपरित्यज्यपरित्यज्यतयेहितम् ॥ उभयाश्रयणेनापिनित्यमात्मानमर्पयेत् ॥ ५० ॥ नवांछतानत्यजतादैवप्रासा स्वभावत ॥ सरित सागरेणेव भोक्तव्याभोगभूमय ॥ ५१ ॥ उद्वेगोनानुगतव्यस्तुच्छातुच्छासुहृद्रिपु ॥ व्योम्नाचित्रपदार्थेपुपतितोत्थ्यातत्तेष्विव ॥ ५२ ॥ देशकालक्रियायोगायदुपैतिशुभाशुभम् ॥ अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५३ ॥ आत्मार्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुया ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनपरिभाविता ॥ ५४ ॥ नाम्लानकटुर्ध्योनोतिक्तानकषायाश्चकाञ्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवता किल ॥ ५५ ॥ समतामधुरारस्यारसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितचेत्यममृततत्क्षणाद्भवेत् ॥ ५६ ॥ समतामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तदायातिमाधुर्यपरमिंदोरिवच्युतम् ॥ ५७ ॥

प्रकाशितशद्बादिविषयपदार्थेपुव्योमवेतिदृष्टांतियोज्यम ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ननुविविषमदु खरागद्वेषादिविकारहेतव शुभाशुभ्रकटुतिक्तादिविषमरसाभोग्यद्रव्यश्रिय कथमविकारपदीनुशक्यादतिपदेकनसमरसमसर्वंपादविषम्यनिरासेनमधुरीकरणादित्याशयेनाह ॥ आत्मार्चनेति ॥ परिभाविताआप्लाविता सत्योनअम्लानकटुर्ध्य किंतुमधुरैकरसाप्रवतीतिपरेणान्वय ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आनंदैकरसविषत्वेनसमतादर्शनाद्गातासामविकारेणपदृणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्ति रसोवैसइतिश्रुतिदर्शितआत्मा ॥ ॥ ५६ ॥ इंदोरमृतमत्रमिव ॥ ५७ ॥

१ रम्यमितिकचित्पाठ.

ब्रह्मैक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्भूत्वालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥५८॥ उपलरूपिणास्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥ ईदृशोज्ञस्तत्त्वविदेवउपासकोमुख्योमत्पूजकइत्यर्थः ॥६०॥ नदृष्टोहृदयंलिखतीतिहृल्लेखःकामोविद्युदादिश्चयस्मिन् ॥ ज्ञस्तत्त्वविदेवशरद्व्योम ॥६१॥ आनंदामृतपरिपूर्णत्वात्सोमएवसन्निष्कलकस्त्रप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविध अस्तमितानिमानसमनोवृत्तिर्मातामेयचयत्रतथाभूतं सद्यःप्रसूतस्यशिशोर्वेदनवद्धितानंविगतविकल्पविस्तारचेतनस्य चिदाभासस्यचित्तस्यचबीजमूलभूतस्वात्मशिवप्रशांतमतियथास्यात्तथापश्यन्सन्नुत्तमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवतिष्ठसैवपरापूजेत्यर्थः ॥६२ ॥ विस्तरोक्तसंक्षिप्योपसंहरति ॥ देशेति ॥ शांतासकलाईहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मनितिष्ठ ॥ सैवमुख्याशिवपूजेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥

समताकाशवद्भूत्वायत्तुस्याल्लीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतदेवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥ पूर्णेंदुनेवपूर्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्वच्छेनचिह्नैकेनज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ ५९ ॥ अंतराकाशविशदोबहिःप्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तःसंपूर्णोज्ञउपासकः ॥ ६० ॥ स्वप्नेप्यदृष्टहृल्लेखमज्ञानाभ्रपरिक्षये ॥ शांताहंतादिमिहिकंज्ञःशरद्व्योमराजते ॥ ६१ ॥ सोमार्कमस्तमितमानसमातृमेयंसद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्धितानम् ॥ पश्यन्प्रशांतमतिचेतनचित्तबीजंजीवन्ननुत्तमपदस्थितएवतिष्ठ ॥ ६२ ॥ देशकालकरणक्रमोदितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चयशरीरनायकंतिष्ठशांतसकलेहयाधिया ॥ ६३ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०देवार्चनविधिर्नामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यथाकालंयथारंभंनकरोषिकरोषियत् ॥ चिन्मात्रस्यशिवस्यांतस्तदेवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥ तेनैवाह्लादमायातियातिप्रकटतांतथा ॥ तथास्थितेनरूपेणस्वेनैवस्वयमीश्वरः ॥ २ ॥ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले ॥ संभवंतिपृथग्रूपावह्नौवह्निकणाइव ॥ ३ ॥ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयंपरकीयंवतत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४ ॥

॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितःशिवः ॥ परिशुद्धचिदात्मैवदेवतातत्त्वमीर्यते ॥ १ ॥ आत्मविदःकृताकृतंसर्वमपिकर्मशिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथाकालमिति ॥ यथारंभयथाशक्ति ॥ १ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेनतादृशपूजनेनैवतथास्थितेनपारमार्थिकेनस्वरूपेणआह्लादंनिरतिशयानंदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभंगमायाति ॥ २ ॥ ननुस्वाभाविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतुःसाकथंपूजनस्यादितिचेत्स्वात्मव्यतिरेकेणरागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ॥३॥ राजत्वसंपत् ॥ दीनत्वदारिद्र्यम् ॥ आदिपदादशनायापिपासादयोगृह्यंते ॥ तेषांवेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेपुष्पपत्राद्यारोपणस्यैवपूजात्वप्रसिद्धेरितिभावः ॥४॥

१ पुस्तकांतरेजीवमितिमूलपाठोजीवज्जीवभूतमितिटीकापाठश्चोपलभ्यते ॥

तथाचनित्यस्यशिवस्यआत्मनःप्रतीचश्चविपरीतविलक्षणस्यजायदादिरूक्षणस्यचविश्वस्यसंवित्तिरारोपएवास्ता ॥ यथाचिपत्रादिक्रमेणत्रसघटाद्यात्मतयालंक्रियतेस्वयमात्मा तथैवजाग्रदादिक्रमणघटाद्यात्मतयैवालंक्रियतइत्यर्थः ॥५॥ एवंचैकेशिवरूपमस्यगात्मरूपंवाजगत्यत्ययवदागतमिवसर्वतत्त्वाभासरतस्थितमित्यर्थः ॥६॥ एवंविमर्शेप्रत्यगात्मैवस्वातंविस्मृतिमानिवभूत्वाजीवादिस्वस्वभावःअन्यत्वठादिजगद्रूपस्थितनान्यत्किंचिदित्यर्थः ॥७॥ एवंतस्यतादर्शेनपूज्यपूजकादित्रिपुटीसभापिभाधितासवतीत्याह ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ अत परिच्छेदरूपत्रिपुटीविभ्रम कुत असन्नेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यत्रयस्यानियताकारतायांपूज्यपूजाविभ्रम क्रम सकल्प्यतसानियताकारता

विश्वसंवित्तिरेवार्थोनित्यस्यात्मनएवच ॥ घटाद्यात्मतयाब्रह्मस्वयमात्मातथैवच ॥ ५ ॥ शिवशांतमनाभासमेकभास्वरमागतम् ॥ जगत्यत्ययवत्सर्वमात्मरूपमिदंस्थितम् ॥६॥ अहोनुचित्रमात्मैवघटाद्यन्यत्त्ववस्थितम् ॥ जीवादिस्वस्वभावोंतर्नूनंविस्मृतिमानिव ॥७॥ सर्वात्मकस्यानंतस्यशिवस्यांत फिलात्मन ॥ पूज्यपूजकपूजास्योविभ्रम प्रोदित कुत ॥ ८ ॥ नियताकारताशांतेनचसभवतीश्वरे ॥ यत्रसकल्प्यतेब्रह्मन्पूज्यपूजामय क्रम ॥ ९ ॥ पूज्यपूजाद्यवच्छिन्नोदेवोनित्यामलात्मन ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यनेश्वरत्वस्यभाजनम् ॥ ॥१०॥ त्रिजगत्स्वंतान्छान्छसंविद्रूपस्यचात्मन ॥ नेश्वरस्याकृतेब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यते ॥११॥ देशकालपरिच्छिन्नोयेपास्यात्परमेश्वर ॥ अस्माकमुपदेश्यासेनविपश्चिद्विपश्चिताम् ॥ १२ ॥ तदीयांदृष्टिमुत्सृज्यतयेमामवलंब्यच ॥ सम स्वच्छमना शांतोवीतरागोनिरामय ॥ १३ ॥ कामोपहारैरर्चितोयथाप्राप्तैरखिन्नधी ॥ आत्मानमर्चयंस्तिष्ठसुखदु खशुभाशुभे ॥ १४ ॥ अधिगतवतिसाधौचैकमेवानुरूपंत्वयितरलितजीवेजन्मदु खादिकिंचित् ॥ नलगतिपरिशून्येसर्वत स्फाटिकागेनवसदनइवांकेनिष्कलंकेकलंक ॥ १५ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० देवतातत्त्वविचारोनाम चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

परिच्छिन्नस्यानंतानसंभवति ॥ ९ ॥ नित्यामलात्मनइतिहेतुगर्भमीश्वरस्यविशेषणम् ॥ १ ॥ ईश्वरस्यआकृतेरितिव्याधिकरणेषष्ठ्यौ ॥ व्यपदेशोवाचाभिलापोपिनयुज्यते ॥ ११ ॥ इविपश्चिदितिसंबोधनम् ॥ विपश्चितोपिविपश्चितामितिवा ॥ १२ ॥ इमांमदुक्तामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलंब्यकामोपभोगैरर्चयंस्तिष्ठेतिपरेणान्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तरलित शोधनेनदेहात्पृथक्कृतोजीवोयेनतथाविधेसाधौअमानित्वादिगुणवत्यतएवानुरूपमेकमतस्त्वमुक्तपूज्यपूजकादितत्त्वविमर्शेनाधिगतवति अतएवनिरस्तमायाकलंकेपरितस्तत्कार्यप्रपंचशून्येचत्वयिजन्मदुःखादिकिंचिन्नलगति ॥ यथास्फाटिकशिलासर्वावयवकेअंकेसमीपेपरितानीतरक्तादिवस्त्वंतरशून्येनवसदनेलेपतःप्रतिबिंबतोवानेत्यादिरंजनकलंकोनलगतितद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता० निर्वाण० पू० चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ९ ॥ ॥

१ प्रकृतात्मच्छेतिकाचित्पाठः

शाखाचार्यादिसाफल्यनामभेदप्रकल्पनम् ॥ अध्यारोपक्रम पश्चादपवादःप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ यदुक्तेनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यतइत्याविनापूज्यतत्त्वमरूपकमन्यपदे श्यतस्यशिवादिशब्दैरपिकथंव्यपदेशइत्याशयेनपृच्छति ॥ शिवइति ॥ यदिशिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकक्वचिदपिधर्मतन्नस्पृशतितर्हिशिवइतिकिंनिमित्तमुच्यते ॥ एवपर ब्रह्मेत्याद्यपिकिंनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ ओतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइत्यादिव्यपदेशेषुभिनत्तीतिभेद परस्परव्यावर्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेष किंनिमि त्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ २ ॥ एतेषुनामसुसदितिनाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्नवाच्यम् तदर्थेव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेर्व्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतएवासद्व्यावृत्तत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तता कृतत्वाद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च ॥ अन्यथातत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसतःसद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्त्वेवस्यवक्तव्येतुल्यन्यायेनतत्रापिसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेववाच्यमेवतत्रतत्रा पीत्यनवस्थापातात्॥ एवंकिंचिन्नकिंचिच्छब्दयोरपिइंद्रियावेद्यत्वेनतद्देयधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैवतत्रप्रवृत्तिसंभवः ॥ नह्यव्यावृत्तव्यावर्तकधर्मशून्यवा शब्दानबोधयत्येवेतिशक्यंवक्तुम् अव्यावृत्तनिर्धर्मकादिशब्दानांबोधकत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ नहिनिर्धर्मकत्वधर्मः अव्यावृत्तव्यावृत्तेभ्योव्यावृत्तमितिवक्तुंशक्य म्॥ स्वमातावंध्येतिवद्व्याहतत्वात् ॥ एवंचशिवादिशब्दानामपिनिर्दोषनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रेनिमित्तनिरपेक्षैवप्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्स्वरूपप्रयुक्तैववाशिवेतु

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवःकिमुच्यतेदेवपरंब्रह्मकिमुच्यते॥आत्माकिमुच्यतेनाथपरमात्माकिमुच्यते॥१॥ तत्सत्किंचिन्नकिंचिच्च शून्यंविज्ञानमेवच॥इत्यादिभेदाभगवंस्त्रिलोकेशकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अनाद्यंतमनाभासंसत्किंचिदिहविद्यते॥ इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यन्नकिंचिदिवास्थितम्॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम्॥ गतंतत्क थमीशानत्वशंकेनोपगम्यते॥४॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥यामुमुक्षुरविद्यांशःकेवलोनामसात्विकः॥ सात्विकैरेवसाविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः॥५॥ अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठांक्षालयन्निहतिष्ठति॥ मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा॥६॥

त्वादिव्यावृत्तिरपीतिननामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यंतमिति ॥ अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यांस्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षस्वयंज्योति ॥ ईदृशसद्वस्तुइहस्वेमहिम्निस्वतएवविद्यतेनदेशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तयापराधीनव्यावृत्त्याचेत्यर्थ ॥ इवकारस्तत्रकिंचित्त्वादेरपिमिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥ मनो बुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्त्याबुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यबो धेकश्चिदुपायःसंभवतीतिसतोपितस्यबोधोपायासंभवात्अशक्तेनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणातद्ब्रह्मकथमुपगम्यतेअधिगम्यतेसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रमाण जन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्त्वतोभाति सएवास्यसाक्षात्कारोनवृद्धिवृत्त्यभिव्य क्तचिद्याभिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलःसात्विकोऽविद्यांशःसच्छास्त्रसद्गुरुसत्संगादिनामभिः सात्विकैरेवाविद्याभागैःसंपादितयाश्रेष्ठ याश्रवणमननिदिध्यासनसाक्षात्कारात्मवृत्तिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभूतत्वाच्छ्रेष्ठासकार्याविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कितत्समाह ॥ काकेति ॥ ततश्चिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेन भाग्यपरिपाकादुत्थितयापूर्णब्रह्माकारवृत्त्या अविद्याया क्षयनि शेषोच्छेदे आगतेसति अनावरणआत्माआत्मनैवात्मानमपश्यतिवास्तवस्वभावयास्वभावएवावनिश्चतइत्यर्थः ॥ आत्मस्वभावस्यएषउक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशेषएवनिश्चयः ॥ असद्विधाविषयत्वसाक्षात्कारोनान्यादृगित्यर्थः ॥ अथवाअविद्यास्वभावस्यैषउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृगित्यर्थः ॥ ७ ॥ अविद्यांशेनैवाविद्याक्षयेआत्मनैवात्मनैमल्यसिद्धौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ शिशुर्बालोद्वेअंगारेगृहीत्वापरस्परं निघर्षणक्रीडाप्रसक्तो अंगारयोःक्षयावक्षालितेपिहस्तेपुनःपुनस्तन्निघर्षणेनकरनैर्मल्यमाप्नोति निघर्षणोपजनितरेणुपरंपरालक्षणकार्ष्ण्येनांगारयोःक्षयेनुक्षालयन्पुनरंगाराद्वाकालिमाकरस्यतत सिद्धमेवनैमल्यसौंदर्यंतस्तएवयाप्नोतियथातथासात्विकस्तामसध्यानविद्याभाग शास्त्रार्थ स्वभागांतर सहायेयथाकथंचि

काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षयआगते ॥ प्रपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैषनिश्चयः ॥ ७ ॥ यथाकथंचिदंगारेनिघृष्यक्षालयन्छिशुः ॥ करनैर्मल्यमाप्नोतिकार्ष्ण्येंगारक्षयेयथा ॥ ८ ॥ यथाकथंचिच्छास्त्रार्थंभागंभागंविचारयेत् ॥ सात्विकस्तामसोभागोद्वयोरात्मोदयस्तया ॥ ९ ॥ पश्यत्यात्मानमात्मैवविचारयतिचात्मना ॥ आत्मैवेहास्तिनाविद्याइत्यविद्याक्षयविद् ॥ १० ॥ यावत्किंचिदिदंवस्तुनानानात्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरूपदेशाद्यानात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ ११ ॥ गुरुर्हींद्रियवृत्तात्माब्रह्मसर्वेंद्रियक्षयात् ॥ यद्वस्तुयत्क्षयेप्राप्यतत्तस्मिन्सतिनाप्यते ॥ १२ ॥ अकारणान्यपिप्राप्ताश्शंकारणतांद्विज ॥ क्रमागुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्यसिद्धये ॥ १३ ॥ क्रमेगुरूपदेशानांप्रवृत्तेशिष्यबोधत ॥ अनिर्देश्योप्यहस्तोपिस्वयमात्माप्रसीदति ॥ १४ ॥ शास्त्रार्थैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचनतोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैषस्वबोधवशतस्तत ॥ १५ ॥ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनाचात्मानबुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तैवस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणांचिरसंयोगसत्तया ॥ अहनीवजनाचारआत्मज्ञानंप्रवर्तते ॥ १७ ॥

तात्मानविचारयेद्द्वयोरपिभागयोर्नाशोनिर्मलात्मोदयश्चसिध्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुशुद्धाआत्माविद्यायनिधार्यतेतत्कुतोनबुद्धिदृश्यनात्मनइतिचेन्नबुद्धेअवश्याविचारादीस्वातंत्र्याकित्वात्मैवबुद्ध्यापुपायैर्विचाराविना विद्याबाधित्वास्वयंप्रथतइत्याह ॥ पश्यतीति ॥ १० ॥ अतएवगुरुशास्त्रादिनानाभेदानआत्मानाप्यात्मज्ञानहेतव आत्मस्वरूपस्यतज्ज्ञानस्यसाधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह ॥ यावदिति ॥ ११ ॥ तमोपपत्त्यंतरमाह ॥ गुरुरिति ॥ शब्दियैर्वृत्तपरिच्छिन्नमृगपटत्वमशास्त्र ॥ १२ ॥ तर्हिकिंगुरुशास्त्रयोर्व्यर्थमिति ॥ अकारणानीति ॥ सिद्धयविस्मृतकंठचामीकरवल्लाभाय ॥ १३ ॥ प्रसीदतिअभिव्यक्तोभवति ॥ १४ ॥ एवमावश्यकत्वेकथमकारणत्वोक्तिस्तमाह ॥ शास्त्रेति ॥ १५ ॥ प्रकाशिनीअभिव्यंजिका ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतएववोधनिरस्तसर्वामंगल परमानंदात्मात्वतएवशिवशब्दार्होनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षइत्युक्तमित्याह ॥ कर्मेति ॥ १८ ॥ इदंजगत्बाधेनास्ति आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठान तत्त्वअस्तिहिअस्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यात्सदित्र ॥ १९॥ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनार्थैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभि रधिकारिमोचनेच्छुभिर्विचित्रस्यजगत शुद्धस्यतत्त्वस्यचमननतल्लक्षणोय.शुद्धात्मनिकलंकस्तद्युक्तआत्मामनोयेषाम् ॥ २० ॥ परमार्थस्यअदूरेसनिहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्प थेतिवृद्धि ॥ मोक्षायस्त्वोपासकायेभक्तास्तेषांवोधायशास्त्रार्थस्यतत्त्वतज्ज्ञानतदुपायानारचनायसम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥ पुराणानांवेदानांसिद्धांतानांबादरायणसूत्रादीना

कर्मबुद्धींद्रियाद्यंतसुखदुःखादिसंक्षये ॥ शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः ॥ १८ ॥ यत्रेदमखिलंनास्तितद्रूपेणैवचास्तिवा ॥ तदाकाशादच्छतरमनंतंसदिवास्तिहि ॥ १९ ॥ अविश्रांततयायत्रतनुविधैर्मुमुक्षुभिः ॥ विचित्रशुद्धमननकलंककलितात्मभिः ॥ २० ॥ अदूरएवतिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे ॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच ॥ २१ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः ॥ पुराण वेदसिद्धांतसिद्धयेभावितात्मभिः ॥ २२ ॥ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका ॥ एतस्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसंज्ञेपृथगीश्वरे ॥ २३ ॥ एवमेतज्जगत्तत्त्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम् ॥ सर्वथासर्वदासर्वसर्वंयत्सुखमास्वभो ॥ २४ ॥ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता ॥ पुरातनैर्विरचितातस्यभेदोनवस्तुतः ॥ २५ ॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक ॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयांतिपरंपदम् ॥ २६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम् ॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्वक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलम् ॥ स्वच्छमाकाशमप्यस्यस्थूलंमेरुरणोरिव ॥ २८ ॥ सावेद्यमिहगच्छंतीयातिचिन्नामयो ग्यताम् ॥ अप्यवेद्यवतीनूनमुन्मन्यंतपदास्थिता ॥ २९ ॥

सिद्धयेसार्थक्याय ॥ २२ ॥ पृथक्संज्ञाकल्पिता ॥ २३ ॥ भोवसिष्ठवियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वंतत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रका रै.सर्ववस्तूनासर्वभावनिर्वाहकतत्केवलब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चित्यत्वमास्व ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्थितिरूपदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्म दादयएकैकगुणाभिमानिनोभृत्याइवसृष्ट्यादिकर्मनियताः ॥ २६ ॥ इदानींवसिष्ठ.शुद्धचितिजीवभावतत्संसरणारोपक्रमजिज्ञासु.पृच्छति ॥ अविद्यमानमिति ॥ २७ ॥ उत्त रोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंवक्तुंपरमसूक्ष्मरूपमूलदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्सौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः ॥ २८ ॥ साचिद्वेद्यगोचरस्स्कारोद्बोधाद्वेद्यकल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चिदितिक्रियानामयोग्याभवतीत्यर्थ ॥ उन्मन्यंतपदेनिर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभावेस्थितापि ॥ २९ ॥

१ आकाशमपिमध्यस्थमित्यपिपाठः

श्री

३ ॥

॥ २० ॥ इयमपीर्वापयावमाहनादेशतोकालतोगता कल्पना सपद्यतेताभ्याहृतायां सत्यइत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ ताभिर्देशकालकल्पनाभि संवलितासाअहंतास्पदगो
स्फारोद्बोधास्स्वविज्ञानासतीपवनस्यलेखिकेयाप्राणस्पंदासतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ २२ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्
बुद्ध्यादिशब्दाभ्यापिभवतीत्याह ॥ जीवेति ॥ २३ ॥ ततोवाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्याअहंतानुगम्यते नप्रदर्शितमत्यतपिहितमाटि
मालरूपया ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंतस्थयाअनावृतसाक्षिरूपयाप्रमासयास्याप्यात्मजानातीतिप्रतिप्रमावृत्तपसंपद्यते ॥ तदात्मन स्वप्रकाशतावशादेवेत्याह ॥ आत्मदृ
॥ २६ ॥ एवमन कल्पनावासदस्यसत्ताकल्पनायाहेतुरित्याह ॥ संपद्यमानाइति ॥ नाथक्ष्यमाणा ॥ २७ ॥ तेजःसत्तायाप्रकाशिनीषष्ठ सत्ता ॥ २८ ॥ रसयतीतिरसो

क्षणाद्भावितवेधत्वादहंतामनुगच्छति ॥ पुरुषत्वात्पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहंतादिरूपायादेशतोकालतागता ॥ स
पद्यतेततश्शून्यरूपिण्यसत्यएवता ॥ ३१ ॥ ताभिः संवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
॥ ३२ ॥ जीवशक्तिस्तयाभूतानिश्चयैकविलासिनी ॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यज्ञपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
क्त्यानुगम्यते ॥ प्रत्येकप्रस्फुरत्यतरप्रदर्शितरूपया ॥ ३४ ॥ मिलित्वैषगण क्षिप्रंस्मृतिंसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसंकल्प
शालिन ॥ ३५ ॥ आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनतद्विदुर्बुधा ॥ अंतस्थयावभासशक्त्याद्यरूपस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्चे
तसीमाहिशक्तय ॥ पश्चादिहबहिष्ठास्ताउदयत्यनुदिताअपि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पंदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसासत्ततया
सत्ताप्रकाशिनी ॥ ३८ ॥ रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
त्ताचपीवरी ॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वाकाकारवर्जिता ॥ ४० ॥ सर्वसत्तागणचैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
बीजादितोगतम् ॥ ४१ ॥ एतत्पुर्यष्टकंविद्धिदेहोयस्मातिवाहिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यंगसपन्नस
पन्नंनवकिंचन ॥ नज्ञाननचतद्रूपनविदाचितचेतनम् ॥ ४३ ॥

नेंद्रियतत्त्वसा ॥ २९ ॥ इमराभ्नेनरअतत्त्वर्णमयेप्रमाणासर्परेयासे ॥ पीवरीअतिमहतीभासोर्पिंडसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपवत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यसग्रस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रपरिणामेनबीजादिविज्ञानमंकुरकांडशाखापत्रादिक्रोडीकृत्यस्फुरतितद्वत् ॥ बीजादीकाविशमितिपाठेबीजतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामंकुरकांडादिपरंपराणामादि
तोनिदानतोगतम् ॥ ४१ ॥ एतदुक्तसर्वसत्ताक्रोडीकृतस्वरूपपुर्यष्टकस्थूलाविवेकमयात्मकम् ॥ अयमेवमामनात्मनाआतिवाहिकोदेह ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिन्
पयस्यतयाविभज्यैवएतगउक्तविभागवत्स्फुरतिनान्यविद्यर्थ ॥ ४२ ॥ एवमारोपक्रममपच्यापवादंदर्शयति ॥ एवमादीनि
तत्पुर्यष्टकरूपम ॥ विदातयनत्रचिदाभासेनाचितचेतनमपिन ॥ ४३ ॥

जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् ॥४४॥ कथमिदविज्ञातंतत्राह ॥ सविदिति ॥ यतोदृश्यजातंसविदैवेतिसवेदनेएकात्मक सविद पृथक्कृततुअचेतनंभासकशून्यमित्यु
भयथापिनजीवतीत्यर्थ. ॥४५॥ किंचेदज्ञातसद्वास्तवस्यादज्ञातत्वानोभयथापीत्याह ॥ सवेदनादिति॥ सवेदनादित्यस्यव्याख्यापरिज्ञानादिति ॥४६॥ अथयदिकश्चिद्ब्रूयात्स्व
तश्चिन्मात्रस्वभावमपिएतद्वस्तुबहुस्याप्रजायेयेतिसकल्पात्स्वातरेवदृश्याशनाविदतेइतितर्हिसकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेनसत्ताप्र
थमकल्पितेदेहकेसूक्ष्मदेहेएवंचिराभ्यासात्स्थूलतापश्यति ॥४७॥ स्थूलदेहमवधाचसर्वमातरकोशचतुष्टयबाह्यविषयजातचस्थूलत्वमापन्नतद्वदैवस्वकल्पनयापश्यति ॥ वा

परंपरेप्रस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत्॥ जलपीठस्यजठरेजलद्रवविलासवत्॥ ४४॥ संवित्संवेदनैकात्मपृथगेतदचेतनम् ॥ संपद्यतेप
रिज्ञातंसंकल्पनगरोपमम्॥ ४५॥ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेवगच्छति ॥ अज्ञातमेववायत्तत्कथंगच्छतिवस्तुताम्॥ ४६॥ अथै
तद्विंदतेस्वांतःसंकल्पादंशतांस्वतः॥ तन्मात्रसत्तातस्याणोरेतांपश्यतिदेहके॥ ४७॥ सर्वस्थूलत्वमापन्नंतदेवाशुप्रपश्यति ॥ तस्यतन्मा
त्ररंध्राणियथादेशंप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततःपुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ॥ काकनालीयवद्दृष्ट्वातुष्टंपुष्टंभवत्यलम्॥ ४९॥ जीवदेत
दवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकम्॥ असंतमेवगंधर्वपुरंस्वप्ननरंयथा॥ ५०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ गंधर्वनगराकारमपिस्वप्ननरोप
मम्॥ जगद्दुःखायदुःखस्यकात्रयुक्तिःपरिक्षये॥ ५१॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् ॥ अविद्य
मानेचजगन्मृगतृष्णांबुभंगवत्॥ ५२ ॥ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावासनाकुतः॥ कथंस्वप्ननरेणांगमृगतृष्णांबुपीयते ॥५३॥ स
द्रष्टरितुसाहंतेसमनोमननादिके॥ अविद्यमानेजगतियत्सत्तत्परिदृश्यते॥ ५४॥ यत्रनोवासनानैववासकोनैववास्यता॥ केवलंकेव
लीभावःसंशांतकलनभ्रमः॥ ५५॥ यस्यसत्योप्यसत्योवाशून्यएवहियक्षकः॥ विलीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥

सरूपादिदर्शनेचतस्यदेहस्यचक्षुरादिलक्षणानितन्मात्रद्वाराणियथाविषयव्यवस्थितानिप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततोहस्तपादाद्यवयवसघातेआंतरकोशेषुचपुरुषाकारैणैकत्वभाव
नात्पुरुषाकृतिपश्यति तेनचाकस्माद्व्यवहारक्षमतादृष्ट्वातुष्टपुष्टचभवति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मिथ्येतिज्ञातमपिजगद्दुःखजनयत्येवअतोदुःखचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानादन्यैवव्याच्ये
तिमन्यमानोवसिष्ठ पृच्छति ॥ गंधर्वेति ॥ ५१ ॥ वासनाक्षयपर्यंतदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएवदुःखनिवृत्त्युपायोनापाततइत्याशयेनोत्तरमाह ॥ वासनेति ॥ ५२ ॥ अत्यतास
त्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धिरित्याह ॥ अतइति ॥ ५३ ॥ द्रष्ट्रादिसहितेजगत्यविद्यमानेसतियद्दृश्यात्रसत्तदेववाशिष्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यो
व्यावहारिक.असत्य.प्रातिभासिकोवायक्षकोयस्यप्रौढस्यदृशाशून्यत्वान्नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥५८॥ कुत्तोनोपदेश्यत्वमाह ॥ जीवमिति ॥ नम्रा स्पना सपथमेताश्वाहृताया संस्पन्दस्युखेक्षा ॥ ३१ ॥ नानिर्देशकालकल्पनाभि सवलितासाअहंतास्पवगोचरस
तमसद्दापभिमानित्वादसन्मयबालय अहंभशास्तिउपदिशा सतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ एवनिश्चयसस्कारोद्बोधा
तात्पर्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेपू एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ चिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्याअहंतानुगम्यते नपदर्शितमस्यतपिहितमात्त्विक
मेवतवस्याकस्थितपश्यतिदेहकमित्यतेयोध्यारोपउक्तसम्छेपत्तिप्रसशक्त्याभ्याभजानानीनिश्चदतिप्रमाणरूपसपद्यते ॥ तथात्मन स्वप्रकाशतावलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगिति
मजीव स्वमनरोयथासूक्ष्मतमनाडीपुषिस्तृततमप्रसादपश्यतितद्वत्सपमानाइति ॥ नाचक्ष्यमाणा ॥ ३७ ॥ तेज.सत्तायाःप्रकाशिनीचक्षु सत्ता ॥ ३८ ॥ रसयतीतिरसोरस

शून्यएवहिवेतालइवेत्थंचित्तवासना ॥ उदितेयज पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहंतादिरूपायादेशतांकालतांगता ॥ स
स्यत्तधिग्घतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥ जीवं सवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥ श्रितामनुयातासाभवत्यन्नपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ३४ ॥ मिलित्वैपगण क्षिप्रस्मृतिंसमनुकुलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
मुपैतिहि ॥ १ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ परस्मात्परमेष्ठ्य ॥ अतस्ययाब्रह्मशक्त्यातद्रूपस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिन्श्वे
चिह्नस्यकार्यंस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीव पि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसांसत्तातथा
नितेनाद्यप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४ ॥ एवससर्गेकस्मिंश्चि थैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसकल्पपु ॥ ४० ॥ सर्वंसत्तागणंचैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
यययाकल्पयत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥ तत्त्वसद्रूप हिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसपन्नसं

मवेशोपिसचशक्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यप्रमाणयथाकरोतितयाअथ २ ॥
मुपुचनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्त्विकरा अतिमहतीप्रमाणपिदसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपसत्तावास्येनक्रोडीकृत्यसपद्य ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
शमभवोप्रमन्निपूर्वरामायणोक्तेनाप्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशयेबीजाद्वीआविताभितिपाठेबीजतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामकुरकांडादिपरपराणामावि
र्भागेपुप्रमापुद्गवदनुत्वमसिद्धे ॥ सउक्त सवाशिवाविपुरुष सकल्पमय ६ विदेहमयात्मकम् ॥ अयमेवपासनात्मनाआतिवाहिकोदेहः ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिरत्वरू
पःसत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भविराट् सगुणबुनस्र मारोपकममपच्यापचाददर्शयति ॥ एवमादीति ॥ सपन्नमहदशा तत्त्वदशामुनर्किचनसंपन्नम् ।
नुसद्रूपंसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

एवमुक्तरीत्यायआदिपुरुषःस्वसृष्टस्यद्रष्टासंपद्यतेसनिमेषंप्रतिनिमेषलक्ष्यकालेपिस्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति॥ अथस्वरूप।वस्मरण ...
अननमपारंचससारप्रतिनीयते ॥९॥ कल्प कल्पनासमर्थ. ॥ प्रतिभासस्यविपर्यास पराक्प्रवणतातन्मात्रेण ॥१०॥ व्योम्निसूचीछिद्राद्याकाशेपि ॥११॥ तेचसर्गभेदायावतां
जीवानांतुल्यकालतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतामिथोदर्शनादिव्यवहारसवादिन. अन्येषातच्छून्याइत्यैदवोपाख्याननन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यतइति॥ अदर्शनचकल्पितरूपा
शे अधिष्ठानांशेनुसर्वेषांनित्यापरोक्षतैवेत्याह ॥ दृष्टेनेति ॥ १२ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ सर्गाइति॥ यतःसर्गेणसर्गात्मनास्थितेनजीवेनसभाव्यमानाःसतएवसर्गाःसंभवंतिनतुतेशिवे
परमार्थस्वभावेपरमेव्योम्नि ॥ तत्रतेषांव्योमरूपत्वस्यैवपर्यवसानादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुसर्गाब्रह्मसत्तानिरपेक्षा.स्वसत्तयावादेशकालसबधवललब्धसत्त्वाभावासतुतत्राह ॥ स्व
यचेति ॥ सदसद्रूपानेकतरनियतस्वभावाः एवदेशःकालश्चसर्गैःआक्रांतः तयोरपिसर्गांतर्गतत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेनसर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थ. ॥ तर्हिसर्गएवस्वस्यकाला

द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवंस्वयंसंपद्यतेहियः॥ सनिमेषंप्रतिव्योमसमुदेत्यथनीयते॥ ९॥ निमेषएवकल्पोयोमहाकल्पपरंपराम्॥ प्रतिभासवि
पर्यासमात्रेणानुभवत्यलम्॥ १०॥ परमाणौपरमाणौव्योम्निव्योम्निक्षणेक्षणे॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंतिते॥ ११॥ दृश्यं
तेकेचिदन्योन्यंसाधर्म्याद्वासनागतेः॥ मिथःकेचिन्नदृश्यंतेदृष्टेनाथसदात्मना॥ १२॥ सर्गाःसर्गेणसर्वत्रसंभवंतिनतेशिवे॥ भवंतिपर
मेव्योम्निव्योमरूपाइतिस्वयम्॥ १३॥ स्वयंचसदसद्रूपालीयंतेस्वप्नशैलवत्॥ सर्गैर्नदेशआक्रांतोनचकालोनकर्तृता॥ १४॥ नचैते
सत्स्वरूपावानकल्प्यंनापिचक्षणः॥ नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचननश्यति॥ १५॥ सर्वंसंकल्परूपेणचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ स्वप्नप
त्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत्॥ १६॥ नदेशकालक्रमणंकरोतिचमनागपि॥ यथासंकल्पशैलेनदेशाकालाद्यनंतकम्॥ १७॥ आ
क्रांतमपिनाक्रांतंतथैवजगतासता॥ अथनाक्रांतमक्रांतमिवसंकल्पमेरुणा॥ १८॥

दिसबधरूपमन्यादृशंवासत्वकरोतुतत्राह ॥ नकर्तृतेति ॥ सर्गाणामितिविपरिणामेनानुषगः ॥ १४ ॥ तर्हिसर्गाःस्वयमेवयावत्प्रलयंसत्स्वरूपाःसतुतत्राह ॥ नचैतइति ॥ सर्गस
त्त्वयोःपर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिभगवत्सिद्धांतादितिभावः ॥ तर्हिसर्गेसत्त्वमध्यस्तमेवास्तुतत्राह ॥ नकल्प्यमिति ॥ असतःसत्त्वाध्यासाधिष्ठान
त्वासंभवादितिभावः ॥ तर्हिवैनाशिकमतवत्तत्क्षणरूपमेवसत्त्वधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्यसत्त्वस्यप्रतीतिकालपर्यंतमनवस्थितेरत्यंताप्रतीतस्यसत्त्वेअ
लीकस्यापितदापत्तेरितिभावः ॥ एतेनआद्यतक्षणसबधलक्षणौजन्मनाशावपिसर्गस्यनिरस्तावित्याशयेनाह ॥ नचेदमिति ॥ १५॥ एवंचास्मत्सिद्धांतएवशरणमित्याशयेनप्रा
गुक्तस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ १६ ॥ कथतर्हिदेशकालाक्रांतताप्रत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना ॥ १७ ॥ यथाउच्चैःस्थितेनसकल्पमेरुणानाक्रांतमेवअथापिसकल्पकालेआ
क्रांतमिवप्रतिभासनेतद्वदितिपरेणान्वयः ॥ १८ ॥

---

१ अप्यनाक्रांतमित्यपिपाठः

॥ ५७ ॥५८॥ कुतोनोपदेश्यत्वमाह ॥ जीवमिति ॥ तस्मादात्मज्ञाविवेकिनयामाधिकारिविशेषणमुपदिशातिनत्वधमाधिकारत्वादुद्भमस्तुतरधातिशालिनमार्येमुक्तमुपेक्षि तमसद्द्रव्यप्रिमानित्यादसन्मयवालय अन्नवशालिउपविगनेसकनकपववतासुवर्णीस्वमुतांस्वमदृष्टपुरुषायददातिसोपिमूर्खएवेतियावत् ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ समष्टिव्यष्टिसंसारकुमिरीशादिपूर्विका ॥ मायैवेत्युपदिश्याभशासु स्वनिलययर्यौ ॥ १॥ जीवेनस्वस्याकस्थितंपश्यतिदेहकमिस्थतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेपजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ ततइति ॥ आदिसर्गेकस्यायध्यासक्रमे ॥ उक्तानुवाद पूर्वानुसंधानार्थं ॥ १ ॥ स सजीव स्वमनरोयथास्वस्मतमनाडीपुविस्तृतममदांपश्यतितद्वत्परमसूक्ष्मेचिदाकाशेपिपश्यतीत्यर्थ ॥ २ ॥ उक्तमेवदृष्टांताशयविवृणोति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नार्कोच्छिरांत

शून्यएवहिवेतालइवेत्यंचित्तवासना ॥ उदितेयजगन्नामीतच्छांतौशांतिरक्षता ॥५७॥ अहंतायांजगतिचमृगतृष्णाजलेचय ॥ सास्यत्तंधिग्घतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥५८॥ जीवंविवेकिनमिहोपदिशतितज्ज्ञानोथालमुद्धमसन्मयमार्यमुक्तम् ॥ अन्नप्रशास्तिकिलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥५९॥ ॥इ० वा० वा० ठे० मो० नि० पू० जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादननामैकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत सजीवोभगवन्दृष्टवान्देहसंभ्रमम् ॥ आदिसर्गेनत्त संस्य कामवस्थामुपैतिहि ॥ १॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥परस्मात्परमेव्योम्निपूर्वोक्तक्रमतोवपु ॥जीव पश्यतिसपन्नसचस्वप्ननरोयथा ॥२॥ सर्वगत्वाच्चिद्घनस्यकार्यस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीवोपापिशरीरधृक् ॥ ३॥ सनातनोहमव्यक्त पुमानित्यभिधातत ॥ करोत्यात्मनितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४॥ एवंससर्गेकस्मिंश्चिव्ययमोयसदाशिव ॥ कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तोनाम्युत्पन्न पितामह ॥ ५॥ पितामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सप्तसंकल्पपुरुष सकल्पान्मूर्तिमास्थित ॥ ६॥ पुष्ट प्रथमसकल्प स्तांमनोमूर्तिमास्थित ॥ ययथायत्स्ययत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ ७॥ तत्त्वसद्रूपमखिलशून्यवेतालकोयथा ॥ भ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहंताजगद्गति ॥ ८॥

यथेशेपिसपरान्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यंप्रमाङयथाकरोतितथाअपापिसर्वैयामसिद्धमित्यर्थ ॥ ३ ॥ सएषादिसर्गेसमष्ट्युपाधिकोहिरण्यगर्भाख्य स्वात्मनिवासवमुपचनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ३ ॥ तस्यैवसात्विकराजसतामसकल्पेपुसदाशिवादिमूर्तिभावम्येनेतरकल्पकत्वनियतमित्याह ॥ एवमिति ॥ ५ ॥ आकाशप्रभवोब्रह्मतिपूर्वरामायणोक्तेनाम्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशयेनाह ॥ पितामहइति ॥ इतरोगुणाजैरवविनायकादि ॥ तेषामपितत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिभागेपुब्रह्मापुब्रह्मत्वप्रसिद्धे ॥सउक्त सदाशिवादिपुरुष सकल्पमय सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसंकल्परूप ॥६॥प्रथमसकल्पएवसूक्ष्मभूतसर्गद्वारापुष्ट सस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूप सन्यद्यद्यनप्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाव्यष्टाहारक्षममनुभवतीत्यर्थ ॥ ७ ॥ तस्मद्दृष्ट्याअसद्रूपंभ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

ततारपुप्लुवे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत
तयाक्तनजडदेवार्चनजिहासितंचेत्यर्थः ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च
नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्यातिष्ठमवर्णयत ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यंतसितस्वात्मशिवार्चनंश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि
त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे
रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसमम्बरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि
पतावुमेशोस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे
वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंस
त्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं
दोनभस्वति॥यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव
स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो
र्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च
नमात्मनः॥८॥दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो
गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पस्वक्षनाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यवहुवित्त
लाभमानादिकंचकवेःस्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतांतराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवंतत्त्वाज्ञविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च
नत्वचिंतनंतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्यु.स्थितप्रति
सधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव. ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थ. ॥८॥
साचसावधानताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामंप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यंहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

अतएवसकल्पानुसारेणेवपुरुषकीटस्थावरादिजन्मवैचित्र्यमित्याह ॥ सपद्यतइति ॥ सर्वकारक ऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थ ॥ १९॥ तस्युपोस्थावराणांयोनिरपिसपद्य
ते ॥ एवमेवअण्डजादिचतुर्विधजातय उपद्यतइत्यर्थ ॥ २ ॥ क्षणप्रतिमायाधिष्ठातु सकल्पक्षणेएव ॥ वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमाईपत्स्थूलकासेत्रसरेणूपमा सर्गा सभवतस
ति ॥ २१ ॥ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपिक्रमोवोध्यइत्याह ॥ एषएवेति ॥ तेषांरुद्रादितृणांतानाम ॥ कथतर्हिसर्गोपरमस्तत्राह ॥ अस्याइति ॥ एवभूतस्यपरमार्थ
तत्त्वस्यभावनात्साक्षात्कारात् ॥ २२ ॥ क्षणलेशमात्रमपिचिदात्मनोबहिर्मुखत्वेकल्पकोटिविस्तृतानर्थोदयइत्याह ॥ निमेषेति ॥ २३ ॥ लुठिताप्रच्युता ॥ चित स्वरूपप्रति
ष्ठैवमत्सनेत्याह ॥ सेति ॥ स्वलस्वचित्तेनदृश्यतेअनुभूयतइतिस्वरूपा ॥ २४ ॥ अभिमानरूपायथायथासर्गभौतिकगच्छतितथातथाचिदालविद्योतनरूपासपरिच्छेदाधिक्यप्र
युक्ताआत्मनस्तुच्छतात्याह ॥ अस्मिन्निति ॥ २५ ॥ सर्गतैरसत्यैर्दिग्देशकालरूपैरंशै परिच्छेदै परमाणुरूपकाल्पनाअणुतातुच्छताचात्मनइतिशेष ॥ परमाणुनेतिपाठेतु

यथोच्चैर्देशकालादितयैवजगतासता॥ संपद्यतेयथायोसौपुरुष सर्वकारक ॥१९॥ अनेनैवक्रमेणेहकीट सपद्यतेक्षणात्॥ तस्युपास्मे
वमेवेहजातयोहिचतुर्विधा ॥२०॥ रुद्रायास्तृणपर्यन्ता सपद्यतेक्षणंप्रति॥ परमाणूपमा सतितथाकेचिदणूपमा ॥२१॥ एषएवक्रम
स्तेषांसतिवासतिसर्गके॥ अस्याःससारमायायाएवंभूतार्थभावनात् ॥ २२ ॥ भेदोपशांतावभ्यासाद्भवत्युपगत शिव॥ निमेषशत
भागार्धमात्रमेवपराचिति ॥ २३ ॥ स्वरूपतश्चेल्लुठितासैषोदेत्यनवस्थिति ॥ सान्तरूपाशिलाकाशइवचित्स्वात्मनिस्थिता ॥ २४ ॥
तदनाथवभासात्मब्रह्मशब्देनगीयते॥ अस्मिन्भौतिकगतेसर्गेमहाचिद्योतनंनच ॥ २५॥ सर्गतासत्यदिग्देशकालांशपरमाणुता ॥ जी
वतामागताभूततन्मात्रवलनाक्रमात् ॥ २६॥ भवत्यगमगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम्॥ यस्मिन्नित्येततेनंतद्दृढेसर्गवतिष्ठति॥ २७॥
सदसद्ग्रथितंविश्वविश्वगेविश्वकर्मणि ॥ नतद्दूरेननिकटेनोर्ध्वेनाधोनतेनमे ॥ नपूर्वेनापनप्रातर्नसन्नासन्नमध्यमम् ॥ २८ ॥ अनु
भवकलनान्तेस्यमाताभवतिनसर्वविकल्पनेष्वसत्सु॥ फलदुरुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयातिनवारिणीववह्नि ॥ २९॥ यथा
पृष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमस्तुते॥ दिशाप्रयामोभिमतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति॥ ३०॥

परमेणाणुनालिङ्गोपाधिनाप्रत्यचिज्जीवतामागतासतीभूततन्मात्राभराभिनवेन्द्रियाविवलनाक्रमात्तेअगमगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकमाप्नवतीतिपरेणान्वय ॥ २६ ॥ अत
एवदृढसर्गेसर्गमपिविश्वसदसद्ग्रथितंतिष्ठतीत्याह ॥ यस्मिन्निति॥२७॥विषयेकेतुतस्सर्वविदकालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतदिति ॥ नेत्वदीयन मेमदीयमपन ॥ मध्यमसदसत्व
सान्तरालिकमनिषयभीयम ॥२८॥ अतएवस्वानुभवमात्रमेवतत्प्रमाणमनुलौकिकमातृमानादितप्रक्रमतइत्याह ॥ अनुभवति ॥ एवसर्वविकल्पनेष्वसत्सुअस्यस्वानुभवरूपाक
लनास्वप्रकाशचैतन्यमन्तेविनाअन्योमाताअनुभविताभवति ॥ यातुलौकिकीफलस्फुरणोप्यपहारविभवायस्यासकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवह्निरिवतस्थि
तिमोपयाति ॥ तत्समिपुटीमात्रस्यबाधारित्यर्थ ॥२९॥उपदेश्यान्तरापरिशेषदर्शयन्नीश्वर स्वोपविष्टार्थमाशिष्यापिनशिष्यमनुग्रसोपदेशमुपसंहृत्योत्तरस्याविस्याह॥यथेति ॥३०

ततारपुष्करे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत
तयाकृतजडदेवार्चनंजिज्ञासितंचेत्यर्थः ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इदंश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च
नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्त्वतस्थितिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्वात्मशिवार्चनंश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशंसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि
त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदंजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे
रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलीमयि॥ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम्॥ ३१ ॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि
पतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिज्ञासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे
वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १ ॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकंविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंस
त्यंकिमसन्मयम् ॥ २ ॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते ॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं
दोनभस्वति॥ यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव
स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपरा अपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो
र्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च
नमात्मनः॥८॥दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ९ ॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो
गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनत्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षतावाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्त
लाभमानादिकंचकवेस्यादितिभावः ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतांतराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवंस्वाभाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च
नत्वचिंतनंतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति
संधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभावः ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थः ॥८॥
साचसावधानताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यंहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

सुसङ्ख खेदहर्षविषादौ ॥ एवंप्रायाईदशानश्वराएव ॥११॥ प्रथममायांतिततोयांति ॥ स्वम्पसनासंगेनपुरुषपरिभवतिष ॥१२॥ अविचारितैरतर्किते ॥१३॥ हेनिमल ताजग
क्रियास्त्वतर्मतासांत्वमतर्नकिंचित्तुच्छमेव ॥ १४ ॥ यदिदंजगतस्तुच्छतानिष्ठसितसालेवजगदितिपश्य तथादर्शनेपितवबधाविवियोगेस्वाधयपरिखत्तनश्चनहर्षशोकप्रस
क्तिरित्याह ॥ त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिउक्तरीत्याचिद्रूपेजगस्वरूपेपाचल्ये ॥ १७ ॥ उक्तार्थनस्यपरमफाष्ठायांरामस्यापयति ॥ चिदेकताननामिति ॥ १८ ॥ स्वयसम

सुखदु खेनकर्त्तव्येधनबधूदयक्षये॥एवंप्रायाएवसर्वानित्यंससारदृष्टय ॥ ११ ॥जानास्येवगतिंचित्रांविषयाणांप्रमाथिनीम् ॥ य
थायांतिययायांतियथापरिभवतिच॥१२॥एवमेवप्रवर्तंतेप्रमाणिचधनानिच॥एवमेवावहीयतनिमित्तैरविचारितै ॥१३॥नतास्त्व
वनतासांत्वनिर्मलातजगत्क्रिया ॥इदमित्यजगत्किंचित्किमुधापरितप्यसे॥१४॥त्वमिहासिजगद्रूपचिन्मात्रविततारुते॥निजावय
वकात्तोक क्रमाहर्षशोकयो ॥१५॥तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदजगत्॥ अतस्तव कथकुत्रहेयोपादेयकल्पना॥१६॥ इतिचि
द्रूपाचल्येचिन्मयेजगदनुधौ॥तरगजालेचांभोधौक क्रमोहर्षशोकयो ॥१७॥ चिदेकताननामेत्यसौपुत्रीमागत स्थितिम्॥अद्य
प्रभृतिरामत्वतुथावस्यात्मकोभव॥१८॥सम समसमाभासोभास्वद्वपुरुदारुधी ॥तिष्ठात्माचांरतोनित्यपरिपूर्णइवार्णव ॥१९॥एत
त्वंश्रुतवान्सर्वंस्थितस्त्वंपरिपूर्णधी ॥ यदिच्छसीतरत्पृतत्पृच्छरघुनदन॥ २० ॥ यत्पृष्टप्रथमे कल्पेनदद्यपरिचोदय॥ ॥श्रीरामउवा
च॥ ॥इदानींसंशयोनष्टान्विनिवृत्तोविशेषत ॥ २१ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलजातात्दृष्टिरकृत्रिमा ॥ नमुनेस्तिमलंदृत्त्यनचेत्यनचकल्प
नम् ॥ २२ ॥तदाममाभूदज्ञानप्रशांतमधुनातुतत्॥ कलक आत्मनोस्तीतितदज्ञानवशेनया॥ २३ ॥भ्रांतिरासादिदानींसानिवृत्तात्व
त्प्रसादत ॥नजायतेनम्रियतेनचैवात्माकलकित ॥ २४ ॥सर्वंचखल्विदंब्रह्ममयमित्युदितोरम्यलम्॥ प्रश्नेभ्य सशयेभ्यश्चवांछितेभ्य
श्चसर्वत ॥२५॥शुद्धंमेनिर्मलंचेतस्त्वप्रायत्रभ्रमादिव॥सदाचारोपदेशेषुप्राप्तप्रोक्तेपुसाधुभि ॥ २६॥निराकांक्षीस्थितोरम्यत सुमे
रुकनकेष्विव ॥नतदस्त्यस्तियत्राशानतदस्तियदीप्सितम्॥ २७॥

सर्ववैषम्यनिर्मुक्तः ॥ समेनब्रह्मणासमाऐकरस्यापन्नाजगदाभासायस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रथमेकल्पेविचारारंभेवैराग्यप्रकरणेत्वयायत्पृष्टयेप्रश्नाःकृतास्तेपुअर्थात्किंचिदव
शिष्टचेदस्तितर्हितत्परिचोदयपृच्छ ॥ २१ ॥ मलमज्ञानम् ॥ द्वित्वजीवब्रह्मभेद ॥ कल्प्यतेयेनतत्कल्पनमन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सर्वंब्रह्ममयब्रह्मविवर्तोवा ॥ वांछि
तेभ्यश्चनिवृत्तमितिशेष ॥ २५ ॥ त्वत्प्रायभेआरोप्यभ्रमणभ्रमसाक्षुक्षिततत्क्षणतस्मात्सूर्यबिंबमिवशुद्धभास्वरम् ॥ साधुभि प्राप्तेभ्यउपगतेभ्य शिष्येभ्यःप्रोक्तेपुसर्वेयामाचा
राणांसाधनानामुपदेशेपुनिराकांक्षी ॥ २६ ॥ विरलभ्येआशा अनुपलभ्येदृप्सेतिभेद ॥ २७ ॥

मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥ रौरवनरकविशेषचापिनद्वेष्मि ॥ २९ ॥ कणशःपरमाणुशोविभज्यकीर्णानिविक्षिप्तानिविनाशितानीतियावत् ॥ त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसाग रस्यसस्तृति सर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य ॥ औत्प्रेक्षिकमेतत् ॥ अथवाकणश प्रस्तैर्यश.क्षीरलवैःकीर्णानिसिक्तानित्रिजगतियथातथाविधामनुवशक्षीरसागरेसस्तृतिर्व्यवहा रोयस्यतथाविधश्चिरसभ्रांतोरामलक्षणोमदराचलोबोधामृतोत्पत्त्याकूलार्थं साम्प्रतविश्रांतउपरतभ्रमोवृत्तइतिपरेणान्वय ॥ ३० ॥ इदजगत्इत्थययथादृष्टप्रकारमेवनान्यत्त त्वमस्तीतियेनमूढेनज्ञाततस्यत्वदिकुसदेहजालेनज्वलितेवअधिकसतापिनीइदवस्तुइदमवस्तुइतिकलनाअलमस्तिहेमुनीश्वरत्वमितिमदुक्तार्थस्यानुभवसवादायपश्येतिपरेणा

नतदस्तियदादेयंहेयंमध्यंचराचरे ॥ इदंहेयमुपादेयमिदंसदिदमप्यसत् ॥ २८ ॥ इतिचिंताभ्रमःशांतोनिपुणंपरमोमुने ॥ नस्वर्गमभि वांछामिद्वेष्मिवापिनरौरवम् ॥ २९ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामिमंदराद्रिरिवाभ्रमः ॥ कणशःकीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंसृतिः ॥ ३० ॥ वि श्रांतश्चिरसंभ्रांतोनिर्भ्रमोराममंदरः ॥ अवस्त्विदमिदंवस्तुपश्येतिकलनास्त्यलम् ॥ ३१ ॥ त्वदितस्यकुसंदेहजालेनज्वलिताधिकम् ॥ इदमित्थंजगदितिज्ञातंयेनमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ सयत्रयातिकार्पण्यंजगतस्तन्नलभ्यते ॥ विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात् ॥ ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णाःस्मोभवसागरात् ॥ संपदामवधिर्ज्ञातोदृष्टःसीमांतआपदाम् ॥ ३४ ॥ सर्वसारेप्यदीनाःस्मःपूर्णाःस्मः परमेश्वर ॥ ययावभेद्यामपरैर्दलिताशामतंगजम् ॥ संसारसागरेसम्यग्वीरतामागतंमनः ॥ ३५ ॥ परिगलितविकल्पतामुपेतंप्रग लितवांछमदीनसारसत्त्वम् ॥ त्रिजगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदितमंतरनुत्तमंमनोमे ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विश्रां तिवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

न्वय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सतादृशमूढपुरुषोयत्रयस्मिन्धनादिविषयेकार्पण्ययातिजगतःसवाधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरितिशेषः ॥ यतोवयविचित्राअशनायादिलक्षणा आकुलाकल्लोलाःषडूर्मयोयस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेनतीर्णाःस्मइतिपरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वसारेभूमानंदविषयेपि नित्यलब्धत्वाददीनाःस्मः ॥ अस्मन्मनःससारलक्षणेसमरेदलितःआशामतंगजोयेनतथाविधंसत्परैरभेद्यांसम्यग्वीरतांययौ ॥ ३५ ॥ पूर्णमनःस्थितिमेववर्णयन्नुपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्यदृढसत्त्वस्थैर्ययस्य ॥ त्रिजगतिप्रसिद्धानिपूर्णचंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनियानिप्रसन्नरूपाणितान्यतिक्रांतमतिप्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्ष समासश्छांदसः ॥ अंतःप्रमुदितमतएवानुत्तममेमनःस्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥

दृढासंगक्षयोपायावांछात्यागारय पुन ॥ मन क्षयांतागुरुणाज्ञानवाक्यार्थमीरिता ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतौवर्णितायामपितत्परिपाकात्प्राक्मध्युतिर्माभूदिति शिळानिस्वातस्थूणावाक्यांयसधिकीलपरंपरामिवजीवन्मुक्तलक्षणभूतांमागुक्तसाधनपरंपरामेवमतिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठःप्रागुक्तेयथाप्रामम्यवहारोपभोगादिलक्षणेशिमा र्गनेपि सर्वारंभाहिदोषेणधूमनाग्निरिवावृताइतिन्यायेनममारब्धिसापरानिष्टाविंमसक्तेरमर्जनाद्भोगस्यानर्थहेतुत्वात्तस्यापिवपुनजननायनर्थइत्याशंकांवारयन्नाह ॥ केवलेने ति ॥ केवलेनरागादिविरहितेनअतएवअसंगेनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगशून्येन ॥ १ ॥ ननुविषयाणांतुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेपुरागस्यसंकुशक्यइत्याशंक्याह । यथेति ॥ भाविक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेपुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायनियमइतिभाव ॥ २ ॥ अतएवचिरानर्थेक्षणिकसुखेप्रासंगोपिनयुक्तइत्याह ॥ वांछेति ॥ व

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ केवलेनेंद्रियै सार्द्धंवर्त्तमानार्थवर्त्तिना ॥ असंगेनमनसायत्करोपिनतत्कृतम् ॥ १ ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रय मेतुष्टयेतथा ॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान् ॥ २ ॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टयेनान्यदातथा ॥ तस्मात्क्षणसुखेसक्तिर्बालो घ्नातिनेतर ॥ ३ ॥ वांछाकालेतुष्टयेयत्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज ॥ ४ ॥ यदितत्पदमाप्नोसिकदा चित्कालपर्यंयात् ॥ तदहंभावनारूपेणमक्तव्यंत्वयापुन ॥ ५ ॥ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वभ्रेनपुन पातमर्हसि ॥ ६ ॥ यत्स्मृतानतसदृष्टेस्त्वमेरुशिर स्थिते ॥ पुनगर्भानुकारात पातालेपतनकुरु ॥ ७ ॥ दृश्यतेतेस्वभावोयमनतासत्य तामय ॥ मन्येक्षीणविकल्पोसिजातोसिहतकालिक ॥ ८ ॥ स्वभावेसंस्थितोरामइत्यावेदयतीवमे ॥ सौम्यपूर्णार्णवप्रस्यासमतानि र्मलातव ॥ ९ ॥ आशायातुनिराशत्वमभावयातुभावनम् ॥ अमनस्त्वमनोयातुतवासंगेनजीवत ॥ १० ॥ यांयांवस्तुदृशायासितस्यां तस्यामवस्थितम् ॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मवृहितविष्ठनम् ॥ ११ ॥

छापेनलाभोलक्ष्यते ॥ ३ ॥ यदापसुलाभक्रम क्षणिकोपिवांछानिरोध सुखहेतुस्तदाआत्यंतिकवांछोच्छेदोनिरतिशयानंदहेतुरित्यर्थादागतम् तथापिवांछैवानर्थइत्याशयेना ह ॥ वांछाकालेइति ॥ तुष्टिरानंद अतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवांछैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥ ननुपूर्णानंदपदमाप्नोहतस्मैमसंपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशास्तेकिमर्थस्त स्मादेतो ॥ पदीति ॥ पुन कालांतरेप्यहंभावपंकेनिमज्जनंमाभूदितितत्स्वस्थितिदार्ढ्यार्थ पुनरुपदेशइत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सत्यपिदार्ढ्येपुनर्मज्जनंकिनाशंक्यतेतत्राह ॥ यदिति ॥ यच स्माद्धेतोः ॥ गर्भोमातृकुक्षिगत पिडस्तमनुकरोतिजन्मापनर्थमितिगर्भानुकारोहंभावस्तद्रूपेणपाताले ॥ दृढीभूतज्ञानस्यापरमविषयानर्थभीगोच्छेदित्वादितिभाव ॥ ७ ॥ अन्येषामुपकारायवामयेवमुक्तज्ञानसिद्धिमितिमयासमतादिलिंगैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविद्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ नसजनमसंगस्तेमजीव

बलात्मननादिदाढ्यात् ॥ १२ ॥ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवगम्यलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतदुःखमपि ॥ १३ ॥ खचनुआ
काशवत् ॥ १४ ॥ अभव्यंदुःखायपित्रिपुट्येकीकारेणात्मतयाअनुभव ॥ तेनतस्यप्रतिकूलताशाम्यतीतिभाव ॥ १५ ॥ दुःखादौप्रातिकूल्यविकल्पनमनःकृतमितितदेववाभु
शुंडोक्तयुक्त्यानिरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति ॥१६॥१७॥ अज्ञानमेववाप्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमितितदेवज्ञानदार्ढ्येननिरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति ॥ १८ ॥ चित्तोन्मे
षनिमेषाभ्यामितियदुक्तंतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाखमाकाशवातस्यरजसाचसंगात्स्पंदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनसंपन्नंतथाचितश्चित्तलक्षणात्स्पंदा
च्चेत्यतयाइदमनर्थजालमुपस्थितमित्यर्थ ॥ १९ ॥ उक्तेर्थेअन्वयव्यतिरेकौदर्शयति ॥ दृश्येतिद्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसंबंधजाचित्रवर्णधीरिव ॥ २० ॥

अज्ञातात्मानिबद्धोसिविज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वंस्वात्मनात्मानंबोधयस्वबलादतः ॥ १२ ॥ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् ॥ अवासनत्वंतद्विद्धिसाम्यमाकाशकोमलम् ॥ १३ ॥ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभशतैरपि ॥ १४ ॥ ज्ञाताज्ञानंतथाज्ञेयंत्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभागसि ॥ १५ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ॥ १६ ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितंकुरु ॥ १७ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ १८ ॥ यथावातरजःसंगस्पंदात्खंभाववेदनम् ॥ तथाचितश्चेत्यतयास्पंदादिदमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदनेयंजगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजावर्णधीरिव ॥ २० ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदाभावेनजायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसामिवाशये ॥ २१ ॥ चित्तस्पंदोत्थितामायातदभावेविलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावेविनश्यति ॥ २२ ॥ त्यागेनवासनांशस्यबोधाद्वाप्राणरोधनात् ॥ चित्तेनिस्पंदतांयातेकुतःस्पंदस्यसंभवः ॥ २३ ॥ असंवित्स्पंदमात्रेणयातिचित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवचपरंपदम् ॥ २४ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः ॥ २५ ॥ यत्रनाभ्युदितंचित्तंतत्तत्सुखमकृत्रिमम् ॥ नस्वर्गादौसंभवतिमरौहिमगृहंयथा ॥ २६ ॥

भवतीतिभवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रलिखितपुंसामाशयेह्रदिभावनैवनजायतेतद्वत् ॥ २१ ॥ २२ ॥
स्पंदस्यकौटस्थ्यच्युतिरूपस्य ॥ २३ ॥ अर्थेचशब्दः ॥ २४ ॥ बोधाद्वाइतिमध्यमोपायमुक्तंविवृणोति ॥ दृश्येति ॥ विषयेंद्रियसंबंधेयत्सुखंप्रसिद्धंतत्परमार्थतोब्रह्मसुखमे
व ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ अतस्तस्यातःपरमावधिर्मानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षेणश्रुत्यादर्शितोयतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमन
सासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेति तदेकांततन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपयाब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयःसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्तत्सुखंब्रह्मसुखंनत्वस्वर्गादिभोगभूमौन
संभवति ॥ तत्रचित्तस्यकामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमशिशिरजलंतस्यगृहंसरः ॥ २६ ॥

नराप्यंरनुमगस्यरानुभवैकगम्यमित्यर्थ ॥२७॥ चित्तस्यांतोनाश ॥ यतोदुर्बोधाद्भ्रांतिवशादेवचित्तवेदिता चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेनतुभ्रांतिर्नश्यतीतियुक्तश्चित्तनाशइति
भाव ॥ बालकल्पितवेतालवत् ॥ तेनदुर्बोधेन॥२८॥ननुभ्रांतिनामपिव्यवहारदशायांचित्तमस्त्येवतत्कथंज्ञानेननष्ट सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्रविरोधात्तत्राह॥विद्यमानमपीति॥
॥ २९ ॥ नामता यतभ्रांत्यत्वप्रसंगस्यन्यत्वभाक् ॥ ३० ॥ भ्रांतिबीजस्यमेवचित्तस्यचित्तनाशबाधेनप्रविलीयतइत्यर्थ ॥ घटादिनाशेपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शना
न्नत नष्टस्यनाश कार्यत्वसिद्धव्येत्याह॥नाभावइति ॥ ३१ ॥ वस्तुबोधस्यावस्तुकल्पितांशमात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्यांशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चि
त्तं स्मर्यमाणत्वात्मर्थिकस्यात्मनोविवर्तइतिशेष ॥ ३२ ॥ तर्हिकिंजीवन्मुक्तचित्तस्यव्यवहारक्षमावस्थावालभ्येत नेत्याह ॥ चित्तमिति ॥ विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यंता

चित्तोपशममजस्फारमवाच्यवन्ममासुखम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ॥ २७॥ बोधाद्भवतिचित्तांतोदुर्बोधाच्चित्तवेदि
ता ॥ बालवेतालवत्तनमोहश्रीघनतांगता ॥ २८ ॥ विद्यमानमपिस्त्येतच्चित्तबोधाद्विलीयते ॥ सदप्यसदिवाभातितामहेमीकृतयथा
॥ २९ ॥ अन्यचित्तनचित्ताख्यन्नचित्तमस्त्वमुच्यते ॥ नामार्थान्यत्वभाक्चित्तं बोधात्ताघसुवर्णवत् ॥ ३० ॥ नसंभवतिचित्तत्वंतेनतत्त्ववि
लीयते ॥ भ्रमःशाम्यतिबोधेननाभावोविद्यतेमल ॥ ३१ ॥ अवस्त्वेवविकल्पात्मचित्तादिशशशृंगवत् ॥ सर्वंतदात्मनस्तस्मात्तद्विबो
धाद्विलीयते ॥ ३२ ॥ चित्तसत्त्वसमायातंकिंचित्कालंजगत्स्थितौ ॥ विद्धत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतंभवत्यत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवभूरिभुवन
भ्रमविभ्रमौघैरित्थंस्थितंममनेकतयैकमेव ॥ नवात्मसंभवतिनेतरदंगकिंचिच्चित्तादिकंघनवदीवदिसन्निवेश ॥ ३४ ॥ ॥इ०
वा०वा०द०मो०नि०पू०चित्तसत्तासूचननामचतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्रेमा
मवबोधायविस्मयोल्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु ॥ १ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलस्फुटम् ॥ युगै
रप्यजरद्रूपमस्तियिल्वफलंमहत् ॥ २ ॥ अविनाशरसाधारसुधामधुरसारवत् ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ॥ ३ ॥

नरत्वस्यानशास्त्रीकृतमारभ्यवनिवआविपालशतवाधिनानुवृत्ति विवेकैकस्याविर्भूततुर्यातीतायस्थैवतस्यवास्तवीतिभाव ॥ ३३ ॥ ततुर्यातीतब्रह्मयावन्नज्ञातंतावच्चि
त्तकारविध्यावेशणस्थितंब्रह्मात्मकत्वतिनचित्तादिकनामाकिंचिदितरद्वस्त्वनरमसीतिज्ञानमात्रेणतन्मात्रत्वमात्रपरिशेषश्चित्तादेर्युक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ यथा
न रेमनारपनरिकश्चिनवामारोपवनवाप्यादिसन्निवेशास्तभासमावेशारेवनास्तितद्वत्परमसूक्ष्मअच्छिद्रघनैकरसपनेब्रह्मण्यपिजगदसमावेशाद्वनास्तीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इ
निर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धटीकायांतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ स्वानंदरससंपूर्णत्रिजगत्कल्पनास्पदम् ॥ इहबिल्वफलत्वेनपरब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
रूपांविल्वाख्यानाख्याम ॥ १ ॥ नजीर्यतइत्यजरद्रूपमस्याबोधस्य ॥२॥ सुधेवसुधासुधापायाअतिमधुरसारवत् ॥ बालेंदोरंकुरमायात्यतिदिनमुपचीयमानानिर्मलानीयमा
कलानीयमानिवमतद्वनयनमुख्यत्पांनियामुंदरम् ॥ ३ ॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम ॥ मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ॥ ४ ॥ प्रागुक्तंसहस्रपदमसंख्यपरमितिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलम ॥ ५ ॥ हरंतिवहंति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्षपास्तत्कणानापद्धतेःपंक्तेः ॥ ६ ॥ षड्रस.षडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसुखलव.प्रसिद्धोवा ॥ ७ ॥ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनयत्पा तपतननसमेति ॥ तर्हिकिस्वस्थानएवजीर्यतिनेत्याह ॥ सदैवेति ॥ ८ ॥ जरठाश्चिरायुष. ॥ ९ ॥ १० ॥ विततमतिविस्तीर्णयत्स्थौल्यबृहत्त्वातच्छालिनः ॥ ११ ॥ समस्तेषुफ लेषुपुरुषार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्य॥अधिबीजनास्ति॥१२॥शिलायाअत.प्रदेशइवनीरंध्रोघनः॥विज्ञानघनएवेतिश्रुतेः ॥ स्यंदमानेंदुबिंबवत्स्वसंविदामृतमिवास्वाद्यनिरतिशयानंद

व्यूहमध्यमहामेरुंमंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपिवेगैरचालितम् ॥ ४ ॥ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थितेः ॥ ५॥यस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः॥हरंतिलीलांशैलाधाराजिकाकणपद्धतेः॥६॥ स्यंदमानरसापूरांस्वाद्वींरसचमत्कृतिम्॥ यस्यातिशेतेनोकश्चिदपिराघवषड्रसः॥ ७॥ नकदाचनपाकेनपातंतेनसमेतियत्॥ सदैवपक्वमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ॥८॥ब्रह्मविष्ण्विंद्ररुद्राद्याजरठाःकेचिदेवन॥ यस्योत्पत्तिंविजानंतिमूलंवाग्रंतमेवच॥९॥ अदृष्टांकुरवृक्षस्यत्वदृष्टकुसुमाकृतेः॥ अस्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ १० ॥एकपिंडघनाकारविततस्थौल्यशालिनः॥ यस्योत्पत्तिविकारादिपरिणामोनदृश्यते॥ ११ ॥ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ नमज्जानाष्ठिविततोनिर्विकारोनिरंजनः॥ १२॥ शिलांतरिवनीरंध्रःस्यंदमानेंदुबिंबवत् ॥ रसंस्वसंविदास्वाद्यंस्यंदमानइवामृतम्॥ १३॥ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककारकः॥ शैलाभोन्नतपिंडाभोमज्जाआत्मफलास्थितेः ॥ १४ ॥ तस्मात्परममज्जातुयासौस्वात्मचमत्कृतिः॥ अनंतरक्षितोनित्यमनन्यःश्रीफलंगतः ॥ १५॥स्वसंनिवेशवैचित्र्यमनन्यत्वफलतांगताम् ॥ अत्यजंत्यातयातन्व्यास्थूलयाप्यतिबालया॥ १६॥

रसंस्यंदमानः ॥ १३ ॥ कोशइति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ आत्मनोमानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितेर्मज्जासारः ॥ १४ ॥ तस्माद्धैरण्यगर्भानंदफलादपिपरमस्याव्यक्तस्यमज्जा ॥ अनंतेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैवरक्षित ॥ स्वात्मकमेवश्रीफलबिल्वगतःसचानन्यःअद्वयएवेत्यर्थः ॥ १५॥ अनन्यत्वमेवोपपादयितुचमत्कृतिपदस्वारस्यप्रकटयति ॥ स्वसनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तयास्वात्मचमत्कृत्यास्वाध्यस्तस्यान्यत्वस्यभेदजातस्यफलतापरमप्रयोजनतांगतचिदेकरसमज्जारूपपारमार्थिकस्वसनिवेशवैलक्षण्यमत्यजत्यैवइदमेदादिस्वयमुत्पाद्यभावितमितिपरेणान्वयः ॥ प्रकारांतरैरपितस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनायतन्व्येत्यादिविरुद्धविशेषणानि ॥ अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या महतोमहीयस्त्वात्स्थूलया चिरंतनत्वेपिवृद्ध्यादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥

असमोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुस्तमाह ॥ इयमिति ॥ इयमहमस्मीतिअनिदमिदन्ताध्यासएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ अध्यतागृयकृतपापारकमलमविद्यामेवभूतभुवनभेदादिरूपेणो
त्पादेत्यर्थः ॥ असद्भवदित्यनेनस्वप्रकाशचिदेकरसेमलस्यैवसंभवोनास्तिसुतरांतत्कार्यभेदस्येतिद्योत्यते ॥ १७ ॥ स्वोत्पादितैर्भूतभुवनादिभेदैस्तद्गतोत्पादनद्वाराआभिमानिकस्व
पल्लनंसाऽभवतइत्याह ॥ अहमिति ॥ अहंकलाअहंकारस्तस्या समुदयोव्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनंतरम् ॥ आकाशादूर्ध्वगुणशब्दश्चमितिप्रत्ययगुणैकदेशीयेपांतयाविधेर्वैलो
क्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभिः ॥ १८ ॥ स्वस्वरूपापरित्यागनैवस्वरूपापत्तिरेवास्यामहतीआसमकल्पितिरित्यभयावर्णितेत्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ शक्तिर्म्पसमर्थ
तातत्स्वरूपताम् ॥ १९ ॥ समेनिर्विकारेनिजेरूपेएवइयंजगदाकारादक्समसारिता ॥ २० ॥ इत्यषयिषयादिसर्वमियमेवनाप्यवस्था किंचिदितिद्रष्टव्यमित्याह ॥ इदमित्या

इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यतामलम् ॥ भेदाप्यसंभवदिदंस्वयमुत्पाद्यभावितम् ॥ १७ ॥ अहंकलासमुदयसमनंतरमेवसा ॥ वलि
ताकाशशब्दांगत्रैलोक्यपरमाणुभिः ॥ १८ ॥ इत्यनुक्रमतोयातासंविच्छक्तिस्वरूपताम् ॥ मज्जाप्राक्संनिवेशांस्वतमेवाप्यसमुज्झती
॥ १९ ॥ संविच्छक्त्यातयातत्रततस्तरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेदृगित्यसंप्रसारिता ॥ २० ॥ इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥
इयंनियतिरित्युक्ताक्रियेयस्पंदरूपिणी ॥ २१ ॥ अयंसंकल्पविस्तारस्त्वयमाशांतरभ्रमः ॥ रागद्वेषास्थितिरियंहेयोपादेयधीरियम् ॥
॥ २२ ॥ इयत्वत्तात्वियमत्तातत्तेयसंस्थितास्वयम् ॥ ब्रह्मांडोधोयमूर्ध्वस्य स्वयमंगोर्ध्वमप्यधः ॥ २३ ॥ अयंपुरःपार्श्वतोयंपश्चाद्दाराद्
वीयसी ॥ इदंभूतंवर्तमानंभविष्यत्त्विदमित्यपि ॥ २४ ॥ इदमंत स्थितानल्पकल्पनांभोरुहालयम् ॥ ब्रह्मांडमंडपापीडक्रीडामंडपमंडल
म् ॥ २५ ॥ अनंतकलनातत्त्वपरिपल्लविताहरे ॥ रुद्रनकर्णिकाचेयंलोकपद्माक्षमालिका ॥ २६ ॥ इयंकोर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ॥
दीर्घाभ्रसरणिर्भ्रांतिध्वसनेभ्य प्रभाविनी ॥ २७ ॥ इयंमेरु ककुभ्यत्रजगत्पंकजकर्णिका ॥ स्फुरद्विद्रुमधूल्लासलंपटामरषट्पदा ॥ २८ ॥
इयमुद्दामसौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी ॥ जगज्जरठवृक्षस्यरजोनरकमूलिन ॥ २९ ॥

दिना ॥ २१ ॥ आध्यात्मिकार्थाअपीयमेवेत्याह ॥ अयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिंगजेषुआत्माप्रतीत्याविविशेष्यपरमध्यासत्वयोज्य ॥ दवीयसीदूरतरा ॥ २४ ॥ अन
स्थिताअनंता कल्पनांभोरुहाणामालयाजीवायस्मिंस्तथाविधम् ॥ २५ ॥ अनंते कलनातत्त्वे रचनरहस्ये परितःपल्लविता ॥ २६ ॥ कीर्णे सर्वतोव्याप्तेमहारुद्रगणे पूरितको
टरा भ्रमसरण्याकाशपद्धती ॥ अस्मिन्महत्यर्णवेंतरिक्षेभ्रमाअधि ॥ नीलपीता शितिकंठा शर्वाइतिश्रुतेरितिभावः ॥ भ्रांताविषयलंपटा स्वर्गिणस्तेषांध्वसनेभ्य अधःपतने
भ्यानिमित्तेभ्यःप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवा ॥ नक्षत्रपातेनप्रपथेप्रभानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ २७ ॥ अथअस्यामुत्तरस्यांककुभिदिशि इहुलक्षणस्यमधुनउल्लासेभ्र
मणमकरंदलंपटा अमरलक्षणा षट्पदायस्याम् ॥ २८ ॥ रजोगुणकार्यरागादिनानरकेषु सैव्यमूलिनोमूलवतोजगज्जरठवृक्षस्यउद्दामसीमध्यास्वर्गश्रीलक्षणापुष्पमंजरीइयमे
वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वमपारापरितश्चापारपर्यंता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरसीवाइयमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ क्रिया कर्माण्येवपरितोषाहायस्याम् ॥ तरंगाइचतरलामासत्वाव लीयस्याम् ॥ सर्ग प्रजोत्पादनतल्लक्षणेआवर्त्तनाविधानेकार्येतिष्ठतीतितस्थाभूरिभूतपरपरायस्याम् ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्राण्यायु.परिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरभ्या दित्यचद्रादिभि केसरिणी ॥ व्योमैवपकजंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिवर्णितप्रकाराःसर्वैसानिजमज्जाचमत्कृतिरेव ॥ एवप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टि सकल्पसन्निवेशस्यात.कृतसस्थिति. ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बिल्वाख्यायिकासमाप्यस्वरूपेणैवचित्तवर्णयन्नुपसहरति ॥ एवेति ॥ एकत्वसंख्ययाअपिद्वैतापादकत्वान्नैकालिका

इयंचताराकिंजल्काब्रह्मार्णवतटास्थिता ॥ अपारापारपर्यंताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥ इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ सर्गावर्त्तविधानस्यभूरिभूतपरंपरा ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ॥ ३२ ॥ इमाभावविकाराढ्याजरामृतिविषूचिकाः ॥ विद्याविद्याविलासाढ्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ॥ ३३ ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमत्कृतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांतरेवैवकृतसंस्थितिः ॥ ३४ ॥ शांतास्वस्थानिराबाधासौम्याभावनयोज्झिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ ३५ ॥ एषैकिकैवविविधेवविभाव्यमानानैकात्मिकानविविधानतुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहतीचितिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० बिल्वोपाख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषाबिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ १ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथाब्रह्मांडकूष्मांडमज्जामेवादिसंस्थितिः ॥ तथाचिद्बिल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नापिविविधाकितुसैवएकत्वसैवैका ॥ वीप्सयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्यद्वैतविकल्पस्यशांत्यासमैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्थव्युत्पादितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इह शिलिमनोदृष्टपद्मिनीखडमडितम ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥ भगवन्निति द्वाभ्याम ॥ १ ॥ २ ॥ नाहंतादिमात्रचिद्बिल्वमज्जाकितुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिस्सकोचबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

चिद्बिल्वस्यमज्जेयुक्तेअतःप्रदेशस्यावयवानांरसघन परिणामविरोपइतिकस्यचिद्भ्रांतिंवारयति ॥ खष्टिरिति ॥ यथाबिल्वस्वपरमज्जायाआधारस्तथासृष्टिलक्षणमज्जायाआ
धयाया स्वाधारस्यस्वपरस्यानीयस्याम्यत्वसंभवेनरस-परिणामरूपामज्जास्यात् नतुसर्वगस्यास्यचिदात्मनःकारत्स्न्येनैकदेशेनवापरिणामित्वेविनाशोदुर्वारः ॥ नचैतन्निरवयवे
मय्यों नप्रदेश-परिणामोवासंभवतीतिनमज्जाराख्य-परिणामपरइत्यथः ॥ ४ ॥ तर्हिकिंपरइतिचेच्चिद्घनलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह ॥ चितेरिति ॥ शिलांत शिल्पिमनःक
ल्पितपद्मवनसन्निवेशवदित्यर्थः ॥५॥ दृष्टांतविवरीतुमस्याःशिलायाअप्यायिकामस्तौति ॥ अत्रेति ॥६॥७॥ मनःकल्पनानामानन्त्यादनंतानि ॥८॥ उपनिगूढानिसंश्लिष्टानि ॥ ९॥
॥ १० ॥ दृष्टवैपरीत्येनापिमन कल्पनसंभवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषुमूलानियेषाम् ॥ इतराण्यिकानिचिवमूलानिच ॥ ११ ॥ शाखा पद्ममुकुलवत्सन्निवेशिनः॥

सृष्टिश्चिद्बिल्वमज्जास्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे॥ विनाशः सर्वगस्यास्यनचैतत्संभवत्यलम्॥ ४ ॥ चितेर्मरीचबीजस्यजगदास्याचमत्कृ
ति ॥ स्थितासौपुनसौम्यांत शिलांत सन्निवेशवत्॥ ५ ॥ अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम्॥ वर्ण्यमानामयारम्यामन्यामा
ख्यायिकांशृणु॥ ६ ॥ स्निग्धास्पष्टामृदुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यमक्षुब्धाक्वचिदस्तिमहाशिला ॥ ७ ॥ तस्यामतःप्र
फुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि॥ सरस्यामिवरम्याणितान्यनंतानिसंतिवै॥८॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमिथोविघटितानिच॥ मिथश्चोपनि
गूढानिगूढानिप्रकटानिच॥ ९ ॥ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपितिर्यङ्मुखानिच॥ मिथोमिलितमूलानिमिथः प्रोतमुखान्यपि॥ १० ॥ क
र्णिकाजालमूलानिमूलांत कर्णिकानिच॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच॥ ११ ॥ तपांचनिकटेसंतिशाखा शतसहस्रशः ॥
चक्रोघाश्चमहाकारा पद्मवत्सनिवेशिनः ॥ १२॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सत्यमेतन्मयादृष्टातादृशीसामहाशिला॥ शालग्रामेहरेर्धा
म्निविद्यतेपरिवारिणी॥ १३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमेतद्विजानासिदृष्टवानसितांशिलाम्॥ योयश्चतत्रवैप्राण समस्ताहगन
तरः॥ १४॥ मयात्वियमपूर्वैवशिलेहकथितातव॥ यस्यामतर्महाकुक्षौसर्वमस्तिचनास्तिच॥ १५॥

चक्रौघास्तुविकसितपद्मवत्सन्निवेशिनइत्यथाद्गम्यते ॥ १२ ॥ स्वयतीर्थयात्रायांशालग्रामक्षेत्रेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्रामः शैवाभभगवताजगत्कल्पनासहितमस्मदृष्टां
मत्वेनोदाहृतेतिमन्यमानआह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परिवारिणीपद्मवनलांछनपरिवृता ॥ १३ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकसाधर्म्यत्वयासम्यग्बुद्धइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआह ॥ एवमेतदि
ति ॥ तांदृष्टांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासियश्चतादृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिदात्मायोयादृशस्वभाव ॥ अनंतरोनिरवकाशश्चिद्घन समःप्राणस्यापिप्राणोनिरतिशयानंदरू
पस्तमपतस्मिन्नपिविषयेदृष्टवानसीतिविजानासि ॥ १४ ॥ मयातुनत्वद्दृष्टशिलादृष्टांतत्वेनाभिप्रेताकिंत्वपूर्वाप्रसिद्धैवशिलात्वेनपरिकल्प्यबिल्वमिवोपन्यस्तेतिउपायेतात्पर्य
विषयादपिनोपेयेविसंवादइत्याशयेनाह ॥ मयात्विति ॥ १५ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानुगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यतशुद्धचिदात्मकचत्वानांकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तुतोयथावास्तवीनअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः परिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थ. ॥ सुषुप्तावस्थयाटकच्छेदाद्यागमनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थ. ॥ पुरंध्र्यासुन्दरिस्त्रियाक्षि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विद्यंतेंतर्जगद्वृंदंव्योम्नीवविपुलानिलः ॥ १७ ॥ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि ॥ ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥ १९ ॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्यतेयथा ॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका ॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिंडताम् ॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥ २३ ॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मलेखालीमरिचांतश्चमल्लतिः ॥ २४ ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौतर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ २५ ॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि ॥ अनंतत्वाच्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति ॥ २७ ॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् ॥ २८ ॥ वर्जनावर्जनेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वंतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः ॥ २८ ॥ विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वंतरमित्याह ॥ वर्जनेति ॥ २९ ॥

पुण्यफलपर्यंतस्वकार्यंबीजवत्सर्वमपिसत्त्वानुरोधवशाभावपिसर्वविधेवेत्याह ॥ बीजेत्याविना ॥ ३० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेपुभवतीविषमनिमाथउत्तरकालकादशारवा पत्रशाखादियाति ॥ ३१ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वाद्प्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यभावध्वियतिरिक्तआत्मकल्पना नदधीनाकृति ॥ नद्विद्वैतंमुकरादिषिदरोपिद्दशआत्मत्वभावंनसंभवतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ तदेवस्फुटयन्नुभकमेयोजयति ॥ चिदिति ॥ ३३ ॥ मज्जादिविभिन्नेइतिशेष ॥ ३४ ॥ एक प्रतइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदर्शने ॥ सुपुनकशिल्पिवासनामात्रम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वरकर्तृत्वीयकर्तृत्वादिजगच्चचितिश्चिदेव ॥ तथाभावाआविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिम्रगदण्यांभ्रसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्यंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्ययो त्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ ३१ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयो:क्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥ ३२ ॥ चिद्विन्नकदाचिद्द्वयमनर्भियोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथायद् ॥ ३३ ॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्त था ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरज्ञादियथानित्यसुपुनकम् ॥ ३५ ॥ नात्समेतिनचोदेतितयाहताजगद्गति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभियतेनशिलांतरात् ॥ ३६ ॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चि ति ॥ यथाशिलांतराज्ञानांस्वदास्पदभावाभवा ॥ ३७ ॥ विपर्यत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंक्वचिद्विक्रियतेनकदाचननश्यति ॥ ३८ ॥ अद्विवत्स्वबोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायथ्रयदाकारतयातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वसुपुनस्थमिवस्थित म् ॥ भूरिभावविकारास्थोयोयंजगदुरुभ्रम ॥ सुपुनमेवतद्विद्धिशिलांतःपंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुपुनपदमेवजगद्विलास सम्यक् प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्त्वसाराद्दष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो पायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामषट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ३० ॥ शिलायथातस्वदर्शनेविपर्ययंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अद्विवद्विरिक्तूत्वदविकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरु द्धमानसकल्पनाभेदवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ ३९ ॥ सुपुनस्थयथाप्रतिजीवविचित्रस्वा माथकल्पनाभेदवविरोधेनसहैतेतद्वदित्यर्थ ॥ सुपुनमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनयाब्रह्मस्वतदात्मक त्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांतःपद्मादिवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयातीत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ यमइतिकचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेवहॅवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १॥ विल्वदृष्टांतवशाद्चिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेनतत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा न्नोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसदेवेदसर्गावितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशब्दानातदर्थानातद्वासनानातत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचवेदितुरवस्था न्नयेप्येकात्मत्वात्सत्त्वेअत्यन्तासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥ देशकालक्रियादीनाम पितन्मयरूपतः ॥इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते कथम् ॥३॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा॥५॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो त्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज गद्द्व्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वाद्यंशएवप्राथम्याद्धास्तवदित्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानन्तशक्तिम त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिषुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्व्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमग्रमापतत्यजगद्भेदानांचिन्मात्ररूपत्वेशांतत्वात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्त्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत
याचिन्मात्ररूपतादर्शनेशांतत्वात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ चिल्लाभ्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेनात्वयमित्याशये
नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतश्चिद्रूपमज्ञाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्विलासादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥ १२ ॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपममनानादि
शब्दार्थासत्त्वचित्र पृथक्करणेजगदसत्त्वेवाततात्पर्यमित्याह ॥ पद्मेति ॥ १३ ॥ सदेतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यदिचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि
दात्मकतया भवतिनैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थ ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदशाअमलस्य कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति मुग्धमताविदुर्यादृ
ग्यातृभानुभा सूर्यातपएव ॥ तथसन्नवआतपादिरसज्जलादिरिवेतिसवसद्वपुर्यथाभातिएवचिरस्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसन्नासद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तपय स्पंदविलासवत्॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत्॥१०॥यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका॥
यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका॥११॥भावाभावेषुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत्॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे
वहि॥१२॥पद्मनानादिशब्दार्थस्यक्वायद्वच्छिलोदरम्॥नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम्॥१३॥नानाप्येकतयानानापद्मर्विव
शिलोदरम्॥यथातदविभागात्मतथेदंचिद्घनांतरम्॥१४॥यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा॥सन्नेवासन्निवेवचिन्नेवत्वस
दम्बपु॥१५॥यथासम्यक्पयोराशि फोटरेकलनोन्मुखम्॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतथेदंचिद्घनांतरम्॥१६॥चिच्छिलाशवपद्मौघ
स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्विसपद्मादिपदार्थैश्चिच्छिलांतरम्॥१७॥महाशिलाघनोप्येषचिद्घनम्यशिलोदरम्॥ अरश्मोनिर्द्वयो
च्छोज सशांत सनिवेशवत्॥१८॥तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम्॥स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवाद्भुत॥ ॥१९॥ब्रह्मणीद
सुषुमाभनास्त्यनाशशिलानवत्॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातथेवेदंजगत्स्थितम्॥२०॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पंदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पंदतशेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तर्हितपद्माद्वे शिलामयत्वमिवआगतशवपद्माद्वेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा
ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयत्वस्वबोधाविशेष ॥ अतएवत्वतथाकुत्स्यस्वेत्याह ॥ जगद्विति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसंपन्नमित्या
ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवनघशिस्थियमसद्द्रष्टापिरश्मादिसमाधमापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरश्मइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य
थाशरत्कालस्तपतिअमलद्भुत.सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव्य
पदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनाभद ॥१९॥ एवंपरमात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिवाउत्प्रेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सु
षमाभम ॥ यथाशिलाघनजात्मनानित्यमच्छिलात्मनामित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

चिदात्मनासत्त्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकना च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकंब्रह्मैवभवति यथाकरकाम्बुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्मांडातस्यअतश्चितार्वेर्हिरण्यगर्भातस्यापिचजगतःपरमयदब्बिवोत्त रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षरातत्त्वद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतसपचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवंक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेःस्थूलजलेइंद्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंवुयथातपः ॥ मेर्वादिस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत् ॥ यथारसाल्पिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेपुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैपारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येववर्त्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्याद्दृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांतःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

न॰ ॥ अद्वैतात्मकमेवब्रह्म अस्तु यथाब्रह्मास्त्वजगद्विविधमसत्यद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्ति ॥ यथासद्रूपतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप णीयमित्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावमभावतापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहाराविन्याशंक्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व भावस्यमननुपपन्नसन्नंनशून्यनिश्चम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावपरमशैवसिद्धि ॥ तस्यथाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस त्वोपस्यनन्नसंभवमनुपपन्नम ॥ नअर्थस्यनशब्दस्यचदुर्बोधि ॥ ३३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिचर्वितरसदृष्टांतैनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि दात्मकेनत्वमनुगतनथापाईणिरसोनुगत यथाचित्तत्वेजगदतर्लीनतथारसेबर्हीतिपश्येत्यर्थ ॥ ३४ ॥ उपमेयोपमानयोरेकमर्थरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना विधपदार्थभ्रमलक्षणी पिच्छि पूर्णाआयामनचिदेवजगद्रूपलक्षणमयूरांडस्यरस ॥ नभासमानजगन्मयूरकृपनुभ्रमयूरकृपसत्तालक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रभेद कुतोऽस्ति स्थय ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तिसोस्यानिर्मितिविवर्तिकल्पिते ॥ तस्तचि

जद्वैतद्वैतमत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोसत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितपरम् ॥ नानानानात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्दलनपश्यत्वर्हिडरसबार्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना नानात्मकंकचमयूरांडरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णांजगन्मयूरांडरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चिद्दनोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतसदद्दतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाम्युदितंकिंचित्तत्रसर्वचविद्यते ॥ तदत्राप्य गिरा स्वगसुखसारेणर्विद्यति ॥ २ ॥ तयाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध नयनदृष्टयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्पदत्यागेव्यवस्थिता ॥ ४ ॥

नानरूपनब्रह्मनिष्कम्पवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूरसदृष्टांतात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भीचिदचित्संवलितबीजशक्तिमवव्याकृतमेवतत्वलतत परशुद्धमलीनिम्यामोहोभागुविततवधिष्ठा ननिर्विशेषभूमानरूपनिष्कम्पपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअंडअंतर्मयूरवदवर्णितमतरदृताविवद्दिगादिविषयत्वविषसर्वजगद्यत्रशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टांततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदितत्तत्रैवसर्वजगदविषयाविद्यतेतदेवाद्यास्मिन्देहेपिअगि रा अगानांरसभूत प्राणःसन्मग्नरिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौप्रतिबिंबवद्विवर्तति ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तद्विवर्भूतनिरति शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थ ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तयाचेति ॥ स्वरूपत्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो नानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासक्त्याणस्वरूपविक्षेपावृतिग्रहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायसमाधानिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यंतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्ध नयनेभोऽ केरष्टीनदृर्नेद्रियत्वयेषाम् ॥ ४ ॥

नास्थितेत्यादि मूलम्—सर्वकर्मसु अनास्थिता सर्वकर्मसु व्यवहारेषु अनास्थितिर्नास्ति ...

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥ ५॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव॥
मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव॥ ६॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा॥ ७॥
तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥ यथाह्लादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥ ८॥ तथात्माह्लादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ विंबाद्
रंध्रयातस्यभित्तावपतितस्यच॥ ९॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥ १०॥ केवलानुभ
वप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥ ११॥ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नम
ध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥ १२॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंहृदिकोशशतेनच॥ १३॥ यत्रैतत्स्पंदते
दृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यन्नाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः॥ १४॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंते
चदेहकुंभाःसहस्रशः॥ १५॥

कस्यशुद्धनत.स्यस्येंदोस्तेजसश्चंद्रिकायायद्रूपंतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाह्लादरूपंतैरनुभूयतइत्यर्थः॥ ९॥ १०॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह॥ नदेह
इत्यादिना॥ ११॥ १२॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति॥ एतैर्देहादिभिः॥ शतशब्दआनन्त्यपरः॥ भूतमात्रविदेहकोशानात्हृदिवासनात्मनास्थिता
नामानन्त्यात्॥ १३॥ एवंकोशशतेनहृदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्सन्मात्रमेवात्मपदंभवेत्संभावितमित्यर्थः॥ एवंकार्यकारणविलक्षण
तत्संभावनीयमित्याह॥ यन्नेति॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेअव्यक्ताख्यकारणम्॥ तथाकल्पांतप्राकृतादिप्रलयरूपंचन॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिन्लोकेअमुत्र
परलोकेवाअनिलादिभिःशोषणदहनछेदनभेदनादिविकारैःकिंचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः॥ १४॥ ननुदेहादिविकारैस्तद
नुगतसद्रूपस्यापिविकारःकिंनस्यात्तत्राह॥ जायंतेचेति॥ १५॥

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

र्हिकरद्दारिपृथगस्तिनेत्याह ॥ नचेति ॥ १६ ॥ विष्वक्सर्वतःसुसिद्धयाप्रमाणोपपत्तिपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवव्यवहारेऽपिनिर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप स्थित्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्दृश्यराज्यप्रयोग्यव्यवहारेषुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवंजगत्कालादिसर्वजगद्ब्रह्मत्वात्मदृष्ट्याऽदृष्टवतस्तवकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिनै वमभवतीत्यर्थः ॥ यतस्त्वमनुत्तमसमविषमस्वरूपगच्छसिसर्वैवमात्मप्रानसीतिसमगएवा॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अप्रबोधात्प्रपञ्चोऽस्तिप्रबोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारम्भाभ्यांविवर्त्त स्यलक्षणतोभेदंजिज्ञासमानोरामःपृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदादारम्भपरिग्रहः ॥ वृद्धिर्नित्यनिरतिशयवृद्धिमतिविविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो द्भवःपञ्चधाअतिरोहितप्रागवस्थ १प्रतिबद्धप्रागवस्थ २प्रच्छन्नप्रागवस्थो ३अप्रच्छन्नप्रागवस्थो ४विनष्टप्रागवस्थ ५श्चेति ॥ आद्योमृदादेर्घटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयात्व्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखंडना॥ तच्चदेहादिसकलमात्मैवात्मविदांवर॥१६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥ विष्वगारममयविज्ञंज्ञातयुक्त्यासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिर्ममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ १८॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका र्यजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमगएव ॥ २०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा० दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्म्यप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥४८॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिनास्ति विकारादिब्रह्मन्ब्रह्मणिवृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत् ॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुनःप्रागवस्थानंयत्स्वरू पविपर्ययः ॥ तद्विकारादिकंतातयत्क्षीरादिषुवर्त्तते॥२॥ पयसःपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपयः ॥ शुद्धमाद्यंतमध्येषुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम् ॥३॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रमः ॥४॥

ठकाभाव ॥ तृतीयोरज्ज्वाःसर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्रांत्यएवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनप थमंतस्यैवविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरमीमांसादिपुदधित्वेनुष्यादिलक्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपर्यतेतदेवविकार मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मणिप्रागक्षुण्णकार्येनुनतथातद्धर्म्यादित्याह ॥ शुद्धमिति ॥ ३ ॥ अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयवैरारंभक मानासमवेतानांवास्तुवाम्यसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम् ॥ यथाततुर्नापटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणमतीतिवैशेषिकास्तद्भिन्नलक्षणस्वि मम ॥यथावकाशमूत्रम ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणिजगतस्तुपरिशेषाद्विवर्त्तत्वमेवसिद्धमितितल्लक्षणेनदर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम ॥ तथाचाद्यतयोःसमेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासोविव
र्त्तइतितल्लक्षणमितिभावः ॥ ५ ॥ तदसस्पर्शंदर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्येविकारासंस्पर्शःकथज्ञायतइतिचेदाद्यतयोस्तदसस्पर्शस्यभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥
यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तुप्रकाशस्वाभाव्येनसमतासर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यतासम्भाव्यइत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयंदृश्यतेविकृतिःक्षणात् ॥ संविदःसंभ्रमंविद्धिनाविकारेस्तिविक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यंनसंवित्तिस्तत्रब्रह्मणिविद्यते ॥ तद्ब्र
ह्मशब्दकथितंनिःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते ॥ मध्येयस्ययदन्यत्वंतदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वा
द्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वंकदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभाववि
काराणांनकदाचनगच्छति ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमानेसदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपायाअविद्यायाःक
आगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदंसर्वमासीदस्तिभविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ॥११॥ य
स्तुब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोःक्रमः ॥ तत्रापिनान्यताभावमुपदेष्टुंक्रमोत्यसौ ॥१२॥ त्वमहंजगदाशाश्चद्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्र
ह्ममात्रमनाद्यंतंनाविद्यास्तिमनागपि ॥१३॥ नामैवेदमविद्येतिभ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यतेयासासत्याकीदृग्नामभवेत्किल ॥१४॥
॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेत्वस्त्वनेतुत्वयेरितम् ॥ अविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ए
तावंतमबुद्धस्त्वमभूःकालंरघूद्वह ॥ कल्पिताभिःकिलैताभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयंजीवइत्यादिकलनाक्रमः ॥ अ
प्रबुद्धप्रबोधायकल्पितोवाग्विदांवरैः ॥ १७॥ अप्रबुद्धंमनोयावत्तावदेवभ्रमंविना ॥ नप्रबोधमुपायातितदाक्रोशशतैरपि ॥ १८॥

रुद्धस्वभावायाअविद्यायाःकथप्रसक्तिर्येनतत्रजगद्विवर्त्तःस्यादितिप्रबुद्धदशारामःशकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदशाअविद्यासद्भावंब्रूमःकिंत्वबुद्धव्युत्पादनायक
ल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वंपूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौक्रमःकल्पितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्याना
स्त्येनतस्तुपशमप्रकरणेयथाभातिरविद्येयतथेत्थचविचार्यतइतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमितिरामःशकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तुतवाबोधदशायात्वद्बुद्ध्यनुसारिक
ल्पनयोक्तमिदानींतुत्वप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्यविरोधइत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पूर्णानाममभावनारिपुरुपरापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरोपपुनस्त्वोपदेशोऽध्ययदस्याशयेनाह ॥ सममिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यमेतश्च
ण्विनिषेध ॥ २२ ॥ नमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीनिरेच्छिकेनव्यवहारेणनभास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोठि सवभांतिबाधावधिस्तम्भावम् ॥ एकेति ॥ त
मकाभाव्क शाकरकत्वमनुपश्यतइत्याविभुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्श्वसन्स्वपश्चअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ सेवनमिदंकरणमस्तमव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक सत्वमेव ॥ तच्छुनिभासिद्धमनाद्यतनरपदसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिषभसिद्धमयाचअविद्याप्रकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यपुक्त्यासाधतेकार्यंनतयत्नशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यदुर्मते॥ सकरो
तिसुहृद्धस्यास्याणोर्दृं खनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनविना॥२१॥
एतावंतमबुद्धस्त्वंकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥२२॥ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मसलुदृश्यमू ॥द्विती
याकल्पनानास्तियथेच्छसितयाकुरु॥२३॥असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगत्त्रयम्॥एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
मारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छन्श्वसन्स्वपन ॥२५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुचेत्॥तद्ब्रह्मावेदनशांतमवभूतस्थितमव॥२६॥ तदनाद्यतमाभासस्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥२७॥यद्ब्रह्मात्मापितुर्यश्च्याविद्याप्रकृतिश्चया॥तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुन्न्॥२८॥नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥मन्मृन्मायथयाघांतरालैवप्रकृति स्थिता॥२९॥ आवर्त्त सलिलस्येवय संवदस्त्वयमात्मन ॥प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वहि॥ ३०॥ यथैकःस्पंदपवनोनानाभिन्नोनसत्तया॥तथैकमात्मप्रकृतीनामाभिन्नेनसत्तया॥ ३१॥अथोधादेतयोर्भेदोबोधेनैववि
लीयते॥ अथोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥३२॥ चित्क्षेत्रेकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥ चित्तांकुरस्तदेतस्माद्भाविसंसा
रखण्डक॥३३॥

शागमन्ेरैवम्भिन्नात्मवमभिन्नसम्भाद्येकात्मकमित्यथ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासघासत्वमृन्मात्मतयामकृतिरित्यथ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ तेमसम्भाव
मभावनहृम्बविर्तमआत्मैवाम्निनाणुनाघमप्यम्बरित्यथ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुत्वेन ॥ ३१ ॥ सम्मयसन्भाव ॥ यानिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुर्मतत्वा
त्मरन्मारिममारवनसाटक तपपनइत्यथ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मत्वममदस्यपूरित्यविवादः

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचष्टौइतिचकाराज्जहातेरि ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्प नयाजी लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैत्सथातस्यबाधार्थग्रहणक्रम. ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयादितिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥३४॥नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तां कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभ वाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संसृतिविचारयोगोनामएकोनपं चाशःसर्गः॥४९॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृ तेनते॥१॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णपूर्णात्पूर्णप्रसूयते॥पूर्णेनापूरितंपूर्णस्थितापूर्णंचपूर्णता॥२॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्तुमर्हसि॥३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतेत्वत्संबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म. ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्ण मिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत.पूर्ण ब्रह्मैव यत पूर्णाद्धिरण्यगर्भादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणा पूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयस्तज्जनानांबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्ने पितेवको पंकर्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥

सवर्पाप्राणिनांदृ पेवायानुभवोल्लसद्दशनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदु खयोरदयनुभवाचिरानुभूतानामपिवासार्थानांदृ पेवस्तिवशनासदृ पेवपासाधानामप्यनुभवोषा प्य ॥ तमथोमचक्षुरादींद्रियाणांवासार्थान्द्दयानेनुभवशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागत्याख्यानुभवशक्तेश्चश्रोत्राभाविगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमोव्यर्थ ॥ नचांत करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेंद्रियप्रणाल्यानिर्गत्यवासघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोल्लेखापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु खानामपिबहिस्त्वयापत्तेः कालांतरेण स्वत्यनापत्तेश्च अंतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारछांछनसंस्कारांप्रगृहीत्वा त प्रविश्यनटइवतदाकारविवचयतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानभवानांतल्लांछनमिपयत्वकल्पनेश्वममयोरविशेषापत्ते सर्वभिवाना श्वासप्रसंगात् घटादेर्वासत्वानुभवानापत्तश्च ॥ इत्थचानुभवआंतरोघटादिश्चवासस्त्वनयोरसंबंधान्तकथमिरपिवासायस्यानुभवारोहणमुपपादयितुशक्यम् ॥ अतएवनैया यिकादयोनुभवस्यविषयै सहविषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबंधएवनसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन विषयव्यवस्थाऽयोगात्॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबंधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबंध स्यस्त्वनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात्॥परंपरासंबंधेनवासार्थपरोक्षानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबंधकल्पनवैयर्थ्याच्च॥एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षु स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिप्रच्छन्नदृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथमेतत्स्वैजतोर्विषयस्वनपश्यति ॥ जीवत श्चकथमर्वविषयस्त्वप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथघटादिवात्यत्वमिंद्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवत्यत पुनर्नानुभवत्यपि ॥ ६ ॥ अथ शला कोपमयोघर्गदींद्रियचो किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकथंतन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाञ्छतधापुन ॥ पृच्छामित दर्पेणकथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥

र्थोयज्ज्ञानव्यक्तिजनक सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इंद्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्माद्घ टितघटनासमर्थमायाशक्तिवलादेवांतर्वासायानुभवोवाव्यसत्यासतिर्किकणाविगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवतदूरैवचिबालावासायमनुभवतीतिस्याम् तथा सतिमृतशरीरेपिकणादीनांसर्वगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिवासार्थान्कुतोनानुभवतीतिरामशंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रविशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादींद्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांवासत्वमनुभूयांत भविष्यकथयतीतितत्राह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक थनसामर्थ्यवाअस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयादिंद्रियाणिवासार्थंतद्विनीत्वास्थापयतीतितत्राप्याह ॥ पुनरिति ॥ तदर्थस्थापनेपुन पुनस्तद्वितदनुभव स्याद्घटादेर्दयाद्बहिर्नि सारणादर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकर्तृप्रथमचक्षुरादींद्रियजातस्ववेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिंद्रियविषयसंवेश्यांतर्दविस्थायभोक्तृकनचिवशेनांतनयतिघ्राण णांपटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापींद्रियाणारज्जुवद्दृढसंश्लेषलक्षणकर्षकत्वंवाप्रसिद्ध भिन्नप्रदेशनिरवातायशलाकाद्वयवद्भिन्नदेशत्वाचित्याह॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि टयाघटादींद्रिययोर्मिथ असौत्वदुच्यमानातन्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतातमापिनेवायस्यविपरीतघटादिस्थूलप्रवेशाकर्षाकर्षसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुमत्तबोधेन च्छिन्नसंशयस्यतवकथंमायामयेसर्वानुपपत्तिशाजनःस्निग्ध्यवहारेर्दृश सशयलक्षाह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधाबहुधापुन पृच्छामि ॥ अज्ञानुपहार्थमि र्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शेचिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टृदृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभाववत्त्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वर अस्यावयवभूतेस्तुव्याप्तसर्वमिदंजगदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवंचेंद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्त्यास्वत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वप्नेचांतर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनाकिंचन॥पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते॥ ९॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त
यारूपंस्वमात्मना॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभाववत्त्यैवभावितम्॥ १०॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः॥ तस्याअवयवाज्जातामिं
द्रियादिघटादिच॥ ११॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति॥ १२॥ ॥श्रीरामउवा
च॥ ॥जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम्॥ १३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अनाद्यंतंजग
द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम्॥ शारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम्॥ १४॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः॥ सजीवःखलु
देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम्॥ १५॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिबाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपंवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसंघातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडचसंघातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतायातंसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्प
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्पुर्यष्टकमितिनामास्यत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञत्वं कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्वं तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्वं सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रहः ॥ एतदभिपातिनीआ भ्यासैनैतद्धर्मिकायासचित्स्यैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्त्वा जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकविदुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितबुद्ध्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवो पिकामक्रोधरूपविपाकाद्यनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीज स्यांकुरकांडपल्लवादिवत्सर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवाथश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः ॥ एषएवस्व भावात्मजनैःपुर्यष्टकस्मृतः ॥ १७ ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासविज्जीवइत्युक्तातद्धिपुर्यष्टकंविदुः ॥ १८ ॥ का लेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वतः ॥ भाविताकारयानंतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥ यथावासनतःसेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिश्चरादिच ॥ नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्धिशुद्धजातित्वाद्बंधबंधाद नंतरम् ॥ बुद्ध्वात्मानंसमभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुरः ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमंपद मात्मनः ॥ २४ ॥ एवंरूपश्चसुमतेजीवोयातिशरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यंतर्यथावेत्तितथाशृणु ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसम्प्र यातस्यजीवताम् ॥ मनःषष्ठेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्यसर्वदेहेभ्यःस्वेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवा त्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्सनकादितुल्यःकस्मादपिप्रयासाच्छ्रीयभवबंधादनंतरमाद्यंजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अयंचसर्वोविभागःसात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यातः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथंघटादिभासत्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यतःसमाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवंरूपइत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबत धापरिच्छेदस्थानत्वापेक्ष्योव्याप्तोपरिमाणतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यव्याप्तपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधाद्यनुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योबाह्यघटादि स्तम्योभवतितदातदागाबुद्धिःजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुरादिरूपिणाद्वारेणबाह्यघटादिपर्यंतस्वेच्छयाकारेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थः ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्घटादिनिपतनद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासंस्पर्शाद्घटादिजीवचैतन्येनसहैकत्वनाध्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयतामृच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसंबंधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवंतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥
यद्यदत्र करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोदृश्यतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहंघटमनुभवामी
तिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥
यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवंतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्हृदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपट
लादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचै
वनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनहृदिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्त्वभासमानमेवांतर्हृदिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जी
वेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥ ३०॥ जी
वेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥ ३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशु
र्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति
॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शसंबंधःप्रत्ययोद्भवः॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशग
तःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥ ३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबि
तमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्श
नात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथंगोलकसस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयः
प्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयंक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ श
ब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसंभवतीतिभावः ॥ इत्थंगंधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति ॥ इ
त्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानींरामःप्रसंगात्सर्वेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपंजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यन्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकांस्यमणिजलादियंत्रदारूणा
मौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभावि एतत्किमात्मकंतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यप्रतिबिंबस्यसत्यत्वेपिचिद्यतिबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विवादितिरिक्तरूपभातिमात्रप्रसिद्धेननिर्यंकुशक्य तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्सत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति
बिंबरूपद्वैधमिति किंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दशार्थैतस्यात्मनोभातिसिद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलप्रतिबिंबमात्रभातिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य
र्थेतुशब्दः ॥ तावन्मात्रभातिमात्रम् ॥ अतएवत्वदृष्टजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादिप्रपंचस्तरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थः ॥ वर्त्तमानंतुसदाचिज्जलमेवेत्य
र्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हेरामत्वंनित्यमसक्तमति सन्शांतात्मयाभूतसुखदु खवेत्तीतिमयासुखदु खविद्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत
थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० प्रकाशेनिर्वाण० पू० पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि
श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिस्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवंदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमयासुखदु खविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमति समतायामस्तसमस्तभवाम
यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ५ ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि
पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथयाभावयत्याशुतत्तयापरिपश्य
ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांस्त्वविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमन स्थितौ ॥ ४ ॥

त्वानिमनोदेह पुर्यष्टकमितिप्यम ॥ अबोधादेवबोधेतुमहदैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांप्रागसतांकल्पनजीवसमष्टे पद्मज
स्यैवव्यष्टेस्तथापितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवभवतोपिसर्गे पूर्वमनागतमित्यादि
वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरव्यवहारार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्य
ष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भ समष्टिपुर्यष्टकस्ययथासर्गादौव्यवहारव्यार्थसंविदुदितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय
ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्यएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्ट पुर्यष्टकात्मा सेमासिसंपद्यतेसतदारभ्ययथयाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितयातस्तत्सस्वासमयापरिपश्यती
त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआद्यमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वत्कतेवतइंद्रियाणिइंद्रियार्थाश्चमनसंपन्नातथातेतवापिव्यष्टे संपन्नमितिमयाप्रोक्तमकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वंसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरेकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानंतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषास्तवेदनंतत्
कुतोननिंद्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो
हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना
मसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिवत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम् ॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये ॥ अभावत्वा
दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥ ७॥ नवि
द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥
भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात् ॥ १० ॥
प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम् ॥
जगज्जान्विपर्यास्यत्क्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते
॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते ॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वंए
तआत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचिंत्यंकिंतुचिकित्सै
वचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्य
मानव्यवहारार्थंक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्ज्ञान्विषयास्यत्क्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः
स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत असदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय
तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाकृता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीबासार्थदर्शनोत्सुकासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसभावितोयक्षकइवसत्यःअ
सत्योवाभवतु अयतुपचतन्मात्रस्यपचीकरणात्मिकादिक्कलनासत्त्वयासत्यतयासभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तमात्मनिदेहात्मनिरध्रात्गृहद्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम्
॥ २ ॥ एभ्यपचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवान्याभांमिद्रियद्वारैपश्यति ॥ २१ ॥ तमसर्वमिद्रियमनःप्राणादिर्अंत ॥ इवपटादिवासम ॥ भावनासनाम् ॥ २२ ॥ तमवि
पर्येद्रियसयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एषस्वाभाविकस्वसंवेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहंकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता॥ज्ञानापयास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्मृतिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्यायाविचारोयजीवपुर्यष्टकादिका॥
अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृ
णु॥ १७॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी॥ १८॥ यद्ययाभावयत्याशुतत्तथानुभ
वत्यलम्॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया॥ तत्रात्मनितयारध्रान्पश्यतितथो
दितान्॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयदिहस्थंभूतपंचकम्॥ पश्यत्यनन्यदन्याभंशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्यमितिनिश्च
यवांस्त ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाभवत्यय॥ २२॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम्॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्रूर
रीकृतम्॥ २३॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत्॥ आत्मनोवेदनयत्तदेवान्यदिवास्थितम्॥ २४॥ अत्रैवनिश्चयंयत्वानि
यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यभाव्यमित्यवखंडितम्॥ २५॥ स्वभावेतरनामासौस्वसंकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्व
भावेनैवनान्यया॥ २६॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नंद्वैतमद्वयम्॥ खंडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७॥ सन्निवेशविकारादिदेश
कालादिसंभवात्॥ संभवत्यन्नतत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात्॥ २८॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अभ्यासारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयपत्वाऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकि
ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तमेक प्रवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्म
कतयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तयोभयभाव्यस्यआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनावि
वर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसंस्थपटोपूर्वतनमृदपिनाशस्ययोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्तद
र्शी मधिनिधसमिविकार सभवतितद्धर्म्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अभ्रमधुमरादी ॥ ईशेमममपि ॥ २८ ॥

अथवाखंडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमितः पत्रमितः पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदितः सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअग्रग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितादृूप्येणतिष्ठति ततआयवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू मिप्रवेशेनांकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअथांकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवस्वच्छेआकाशेस्वःस्वीयोभागःकार्यवानेवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्य

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा ॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन् ॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा ॥ सर्वात्मनात्मनिब्रह्मविद्धिद्वित्वंद्वित्वमाहरत् ॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगहंत्वद्यवारिदः ॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः ॥ ३१ ॥ इति भाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम् ॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति ॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति ॥ द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः ॥ ३४ ॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना ॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन ॥ ३५ ॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभांडगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि ॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते ॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ॥ ३७ ॥ चित्त्वजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वयम् ॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात् ॥ ३९ ॥

भूतान्तरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ साविद्यंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवत्तत्तंस्वभावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यंतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयद्यद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९ ॥

यथास्वप्नदृष्टोग्रामोवनादिसत्त्वान्यतेक्षणाद्वनादिभावयातितथादेहभूतोयंजीवोपिदेहाद्देहांतरभावयाति ॥ यतःस्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ॥ ४०॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत
इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोस्फटिककुड्यंभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरंभवतीत्यर्थः ॥४१॥ नन्वयंदेहःप्रत्यक्षमिथ्यनेदसतेवसकथंदेहांतरंभवेत्त
माह ॥ असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतांतुतद्देहस्यदाहादिदर्शनंस्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्यान्यरूपवद्देहांतरमवि
त्यर्थः ॥४२॥ तर्हिकिंपीवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकःपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअन्यत्वंदेहांतरभावंएतीतिन यतःप्रकृतमिदश
रीरमन्यावस्थासेपिनदेवमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम् ॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्याविर्भावतिरोभावंगच्छंतिअतस्तेपांस्वतोजीवतएवभवो
वासनयास्वप्नवदित्यर्थः ॥४३॥ ननुकदापिभागदृष्टेष्वादिशरीरभावेकास्यवासनातत्राह ॥वस्त्विति॥ एवंतुजगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतंविद्धि ॥ तस्यभयआवस्थायांस्वय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहादेहतयायातिदेहोयंप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदंस्वतः ॥ ४१ ॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुनः ॥ जीवः स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२ ॥ का
लेनैतादृशंरूपमिदंनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढंभ्रमत्येतेभव स्वतः ॥ ४३ ॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ४४ ॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोयं स्वाभिधानादिनेरितः ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५ ॥ अथापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा ॥ अभ्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति ॥ ४६ ॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते ॥ त्यक्त्वा कुकर्मांध
यत्नेनप्रयातिहिसुकर्मताम् ॥ ४७ ॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादयः ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालतः ॥४८ ॥

रित्यर्थः ॥ इवनुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादीस
संसारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवप्रतिभोप्ययम् ॥४४॥ तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव
द्वासनामयःस्वप्नएवकिंनस्यात्तत्राह ॥ अजाग्रदिति ॥ यः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्तइतिस्वाभिधानादिनाईरितः अजाग्रद्रूपस्यातुरीययादृष्टःपरमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविध स्वप्नए
वनविद्यतेजाग्रत्तिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्स्वच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअपूर्वअपू
र्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचिरस्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाभयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
योवामनोभ्रमयतीतिपुरुषप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ ४७ ॥ एवंजीवस्यवासनापारंपर्यमितिलक्षणोदेहादिविभ्रमोभिमतः इदानींकदातच्छांतिरितिबोधयामाह ॥
मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिःकिंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षंदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशोर्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तंमनोबुद्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्त्तपुर्यष्टकंतदास्याद्यदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्त्तएव ॥ अस्यखत्वंपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवाततामहान्गुल्मोवृक्षइवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहांतपुर्यष्टकव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥ इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता ॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥ ५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्ययशालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्वस्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नबोधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरजस्त्वेशमादिसाधनसंपत्तौवाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिकमूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचानिष्कर्षेस्त्रमसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितुंशक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ ययाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्बोधितोविद्धइवगतस्थानिरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसंहृतजगत्त्वाच्चकालानलतमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

तमस्थावरादिनिकृटावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिमाप्नुयमित्याह ॥ स्थावरायास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटस्तुनृपादिवृ स्वाभा
वादानंदाधिक्येपिनमनुष्यादिवत्प्रबोधोस्तीतितमस्वितैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यमकपएवसुषुप्तिश्चित्तममणमेवसद्भतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएववधमुक्तिस्तुर्यतैवास्य
जाग्रदितिपयवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टविम्बाभ्रमसरूपोभवति ॥ सचबोधोपुखे गुरुपप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयावान्यश्चेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेसुदीर्घस्वप्नविभ्रमती
भ्रमयपस्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेघास्तवभयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सोपुभीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वभोत्येयंहिसस्थति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्ञाग्रधातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामंकनकतामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ योधोजीव प्रबोधोयसचयुक्तिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणाजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृम्भितम् ॥ स्थाल्यत कथदवूनांयथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतयैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसोपु
मीसन्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतानहिजाताघटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्यादुभयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोबहिरंतर्यदाचिता ॥ ६८ ॥

सनानामंततोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वमेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथंस्फुटीभवतीतदाह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरगुभयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगधर्वदेवगधर्वादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्ता[illegible]पासपद्गणादिवैचित्र्येणापिसमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्वापव्याप्रमाणाद्भावलक्षणनजीवितेनएतावांस्तेन्द्रपरिमितएवाहमित्यत परिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थाबहिर्जाता
सम्पा ॥ ६७ ॥ संनुपति किमतत्रमाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतांत करणद्वारानिर्गतेनचस्यवच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहजानामीतिग्राह्यग्राहक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासप्राहकवासना
नागन्ध्येनाप्यसविभागेनसोवयाउदेतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवंहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यन्तरजगच्चिद्व्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वनोविसृष्ट अपास्तसमस्ततरंगबुद्बुदादिभेद स्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वंजगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तित निरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ९ ॥

जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वै स्वमवैध जीवस्वप्नोजगत्तत्रासत्त्यात्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्न सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वै स्वमवैध म्यैणानुभूयमान कथस्वम स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदित.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वमस्तमेवेममस्माकजाग्रदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोद्या॥नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥६९॥बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥त्रि जगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःस्वा दच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि० पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलन कोमलः॥तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥१॥नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतो त्रहि॥२॥जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीव जीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडतातातजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमो हतः॥५॥भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीव स्यजीवतः॥यद्भावयंतिचेतंतितद्देवाश्चितिसत्यवत्॥७॥

ल्प्यतइतिचेद्यष्टीनामिवसमष्टे स्वप्नातरार्प्रसिद्धेरित्याह॥नेति॥तेनास्माकजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतासाधर्म्यंवैधर्म्यानुभवेनिमित्तदर्शयति ॥ जीवस्वप्नमिति ॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासताहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभि मानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवाभिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्य त्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यस्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्ससत्त्यास्वस त्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तिल्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नैत्यपिक्वचित्पाठ.

अथमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांश्रेष्ठितिशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति सुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणप्रकृतसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थित मिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय पक्षिण ॥ १३ ॥ नमतासुभूतजातिपुमध्येशासित श्रुतिस्मृत्यादिवर्णित क्रम मरिमयेषाम् ॥ भूतपंचकरूपीस्ततस्माभपंचकलक्षणेससारेलोकपालत्वंतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदंतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥८॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्म नः॥क्षिपयिष्यतिनिर्दु खंतयाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींस्रहरि स्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम्॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम्॥स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभसी वमहानज ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयसंसारविभ्रम ॥ स्फटिकादियथाहेम्नितरंगादियथांभसि॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातय प्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्रकाद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोक पालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तै स्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याधयावदनघप्र वाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयम किंचिद्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्मा परांकया॥१७॥कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्ताथकदाचित्षोडशापिच ॥१८॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नि यमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेस्वतुर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरो मशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिस्वयुक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुरारामसुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यव हाररातानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटितवेदनास्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअघयावदेतावत्कालंस्वीयेअधि कारकर्मणिअचलवत्स्थिरचित्तमन अवस्थितम् ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तप प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्गतेद्वापरांतेइतिवा ॥ ॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्युकामिनिचदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतु नामहीतलंनीरंध्रबहुभिर्भूतौघैनि संचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविचित्राणिदेवा युक्तिभि अंशावतारावतारप्रयुक्तापुपायै क्षिपयतिहिंसनेनविरलीकु र्वंतीत्यर्थ ॥ २१ ॥ अथयजाताजगतांविनाशादिव्यवहारोप्युपोद्घातहस्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेषः॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम्॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्य ते॥ २४॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसंकीर्णेतियावत्॥ २५॥ २६॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत्॥२७॥२८॥ अंभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अं भोधिमेखलाभुवपातीतिवा॥ आतोनुपसर्गेकः॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वंद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम्॥ बभ्रुर्नकुलः॥ अहेःसर्पस्येव॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रत
चर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५॥ भूभार
परिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसा
र्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोध
र्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिहद्वंद्वोभी
मोबभ्रुरहेरिव॥ ३०॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वींतयोःसंग्रामलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः॥ ३१॥ तत्क्षयेणवि
भारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्ज्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितो
देहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान्॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति॥ ३४॥ तमर्जुना
भिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजो
नित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ्॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वं भारावतरणंकरिष्यतीतिपूर्वेणान्वयः॥ ३२॥ नरधर्माअज्ञप्रायइतियावत्॥ ३३॥ स्वजनान्बंधून्॥ ३४॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन॥ ३५॥ बोधनप्रकारमे वविस्तराद्वर्णयति॥ नजायतइत्यादिना॥ आद्यंतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तंवारयति॥ नायमिति॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा॥ ३६॥ एनमुक्तस्वभा वमात्मानंयोहतारंवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानंतत्त्वतोविजानीतः॥ अज्ञानमेवहंतृहंतव्यताभ्रांतिनिमित्तमितियावत्॥ ३७॥

मिभि.किवत्तैर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनांमतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोपंसंविद्वपुर्धर्मन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकाजनभासीतिनबंधुसंसक्तिजन्ममरणादिसंभावनामयुक्तेषु स्वतयोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ प
प्यतिइत्जेस्त्याग समस्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यमेयतद्रूपेपवशाभेवम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वबधुर्हंताहमित्यादिरूपोहंताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्भूर्मिनिर्मुक्त.अतएवशाश्वत स्वयम्प्रावदीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षात्वात्मासि अतस्त्वफ
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रसक्तिकालेअहमनुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिर्नास्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्स्वंमहतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वभरास्यैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन्॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्गं ॥५२॥ ॥ ७॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत॥ १॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २॥ येवसजायतेसविदंत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत सविदंत्यज ॥ ३॥ अनयैवप्रयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ
मित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे॥४॥स्वामांशे क्रियमाणानिगुणे कर्माणिभागश ॥अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्मनस्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शानलधैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेवबध्यापुमस्यैववधाप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भरइत्यथ ॥ २ ॥ हंतत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यमीतिसंवेदनवशादेवात्मधर्मंहतत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमथमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हर्दिआत्मनियैवस
चिद्बुद्धिवृत्तिर्देहापभिमानरूपाअभ्यादशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सोहमहं इदमेतद्देहादिसंबंधिद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंपीनिवर्त्तिस्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंतत्वादिनियुक्तोस्मि तथ्ययुक्तपपिमनष्ट बंधुनाशापितिकामर्यैर्नरकपातापायुष्मिकानर्थैर्युक्तोस्मीतिचमोस्यासुखदु खाम्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावयवरिष्टैरकल्पेमायासेसत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अर्नेदिशम्मिकविसाद:

भिभि किवर्त्तनोस्यनाशप्रकारनाशहेतूनांप्रतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषसविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक छकोजनभ्रासीतिनवपुर्संसक्तिम्मरणादिसंभावनामयुक्तं स्वतबोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥९॥ ॥ य ण्यतेहक्त्वस्यामःसमत्यागादिलक्षणम ॥ उपास्त्वेयरूपेचवशाजेवय्यवस्थिते ॥ १ ॥ तमावीत्वमंधुहताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावाधवाइत्यादिममताभिमान श्चतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्र्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्वादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक स्यापिनहंता ॥ अहहंतेत्यभिमानमलमत्यर्तत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानस्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रसक्तिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ त्तरकालेचयस्यबुद्धिलस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमाम्सर्वान्लोकान्तरतिलोकांश्चतुर्विधभूतजातयस्ताम्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वभशाश्वतैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक यसविदात्मन्॥ सविद्वपुःस्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेन रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥९॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलत्य ज॥जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥१॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ २॥ येवसजायतेसविदत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ भित सुखदुःखाभ्यामवशःपरितप्यसे॥४॥स्वाम्शे क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्ततस्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमस्यैवसत्वात्॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेवचव्यापुमस्येवबधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्तद्युक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे त्यर्थ ॥ २ ॥ हंतृत्वादिधर्मकदेहादिताहात्म्यमातिरेवरनथशारेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हेर्दिआत्मनियेवस विदुद्भिरदर्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यादरीका ॥ अयकार्यकरणसघात सहेताअहं इत्येतद्देहादिसबंधितद्व्यादिमेमम इत्येवसविदंभ्रांतिवर्तिस्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया त्मन अतावत्परिच्छिन्नकर्तृत्वेनारोपितसुखादिसाधनैर्भोगैरकपातायामुष्मिकानर्थैर्युक्तोस्मीतिचभ्रांत्यासुखदुःखाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा त्मन स्वावस्त्रांशेअकर्त्तेनारोपितसमष्टिव्यष्टिरूपविकारैर्देहेंद्रियादिभिःक्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अर्तेरित्यधिकंचिस्वात.

॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अ
विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिननत्कर्तैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अ
विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिननत्कर्तैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह
हमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्सेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसघातकृतेकार्येतदतर्गतस्याप्येकैकस्यसघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्नहासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रारुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणाय
व्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापट्येनप्रवर्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

**चक्षुःपश्यतुकर्णश्चशृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम्॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः॥ ६॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः॥ न
कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते॥ ७॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन
मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ९॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः॥ कुर्वंतोपिहरंतो
पिनचतेनिर्विषूचिकाः॥ १०॥ नकचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः॥ ११ ॥ निर्ममोनिर
हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नापिनलिप्यते ॥ १२ ॥इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम्॥ अपिक्रूरमतिश्रे
यःसुखायैवोदयायच॥ १३॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम्॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहाम्तवान्भव ॥ १४॥ मूर्खस्यापिस्व
कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते॥ १५॥**

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ कचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकंलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसयामेष्वपलायनबधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बधुवधादन्यद्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशकासत्यश
पथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्यु
द्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिकचित्पाठः

िश्वरान्यराभाविलाभप्रयुक्तपुद्गलोभमूलानिपापानिरसमूलास्तथाऽमयादितिन्यायेनकरापिवधममसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत
थसक्तिरपिनास्तीतियोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवाक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदंकर्मननेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्वि
शपब्रह्मतत्त्वज्ञानानंतरसामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्यावाकर्मकुर्वन्नतोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ ईश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबंधम
स्मनिरित्याह ॥ संन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम ॥२०॥२१ ॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्स्वपरि
ज्ञानमतरणोपायोगाद्ब्रह्मास्मतत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचमत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय ॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे ॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु ॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात् ॥ १७॥ ईश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ ईश्वर सर्वभूतात्माभवभूपितभूतल ॥ १८ ॥ सं
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
न्स्तथाब्रह्मार्पणस्यच ॥ ईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृश प्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारयत्तद्ब्रह्मपरंविदु
॥ २२ ॥ तद्धयोगविदुर्ज्ञानयोगंचकृतबुद्धय ॥ ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदु ॥ २३ ॥ अतःशून्यंबहिःशून्यंपाषाणहृदयोपमम् ॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यंनदृशःपरम ॥ २४ ॥ ततइत्यथकुल्यानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५ ॥ भावोहमितिकोप्येपप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यंशकलित कद्वैवेनप्रतिग्रह ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ तद्धयोगनराकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितज्ञानमाकुर्वन्ननुकूलधारामात्ररूपानुयोगमित्यर्थ ॥ ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतद्बाध्यस्तत्वचक्षुब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेदृ
शोपिदृश्यत्वान्निषेध किंनस्यादित्याशंक्याह ॥ नदृशःपरमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोवातस्यापिदृशःपरदृग्गतरस्यान्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशास्वभावादीषदन्यत
यादितपत्सुमत्थानप्रायजगत्प्रतिभास सगधवनगराकाशमिवशून्यतनेत्यर्थ ॥२५ ॥ संन्यासोपपणनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदारोपजीवेपुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति
नवमापद्यायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेदःसचब्रह्मणिन असंभ्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्तिः
एष·अहमितिभावःस्वाधिष्ठानादपृथग्भूतएव ॥ हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेदःसचब्रह्मणिन असंभ्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्तिः
पृथक्त्वेनचावगतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
लाहंतापहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअंभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतापहोयुक्तइत्यर्थः ॥ २८ ॥ किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसंवित्सारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवंसतितत्प्राप्त्यापहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमीहे
अपृथग्भूतएवैषपृथग्भूतइवस्थितः॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमीहे
वंतथांभोधिःकिमहंताप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनाग्रहः॥ २९ ॥
इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते ॥
समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ अबोधवशतोभेदोनाशैवेषांचिदात्मनि॥ ३२ ॥
बोधात्माकिलशब्दार्थौजगदेकंनसंशयः॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत् ॥ मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ द्विरूपेनवदेवेशपरंचापरमे
वच॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहंममतापहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
गःसिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थः
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्नियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवंद्विरूपेमयिअधिकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानंस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परप्र
याचप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्विरूपेतयक्तियोग्यमधिकारकालविभागंचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसत्रजनसाधारणसुवाधमित्यथ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमाम् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदंचसगुणभजनमयातु
ष्यचित्तशुद्धभावसमाप्याक्रयरिनुतवमामश्चिसवयवेनाईमिज्ञातम ॥ भावेक्र ॥ विज्ञानैकस्वभावममयस्यतथाविध शुद्धइतिमन्यसतत्तार्हिममईश्वरस्यआत्मानपारमा
थिक स्वरूपभूतवाधिततत्त्वार्थआत्मन स्वस्यचआत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्यारवण्डपरिपूर्णात्मानसश्रयपुरुष्यातश्चिंतोभवेस्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमावाजगदहमित्या
दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनमयसस्यएवस्वरूपेविश्रांति सेत्स्यतीत्युत्साहजननायसिद्धव
त्स्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिव्युत्थानव्यवहारदशायामपिवर्त्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सामान्यपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यंशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ परंरूपमनाद्यंतंय
न्ममैकमनामयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू
जापरोभव ॥ ३८ ॥ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव
स्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यमभ्युप
दिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविबुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस
र्वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस
भूयोभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वंसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्भूतोयस्याश्रुतस्यतत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यचेतसा
मतरालोकोयःप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामब्धि
जानांचसोयमात्मेतिभारत ॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेवव्याख्यापति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यसितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्याभावादेकत्वम
नेतसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्त्तभूतमयस्वभावोनाप्यसन्नसूक्ष्मभूतमयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या
शुनरवगमसमकालमवतज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितभूमानदात्मैकत्वमन्यपरपवस्पतीतित्तात्पर्यमित्यर्थ ॥ ४५ ॥ तस्यकेनाप्यननुभवादत्यंतपरोक्षताभसक्तोवारयति ॥ त्रैलो
क्यस्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्यानोपयसांजलानां गोर्धिकारागव्यामितपांदुग्धादीनां अब्धिजानांलवणादीनांचक्षाराविक्षुमध्वादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव
सोयमात्मैवेतिनपरोक्षत्वप्रसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७ ॥

अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थितः ॥ ४९ ॥ देहांतःस्थितिदृष्टांतेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति ॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वतःस्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुतन्तुवदंतर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थंकल्पितेइतिनवास्तवहंतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश

अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥ तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवस्थितः ॥५०॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्यथा॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्यलक्षितः॥५२॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतपदार्थनिकुरंबके॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंविदुः॥५३॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ नश्यत्स्वनविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति॥५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्ततेसर्गप्रलयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ तरंगाणांजलत्वंचपदार्थानांतथात्मता॥५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥६०॥ नानाकारविकारेषुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदेहेंद्रियविषयांशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इतिशब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्वतिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवद्व्याप्तमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६१ ॥ तत्पदतत्त्वनिर्विकल्पदेकमेव ॥ ६२ ॥ यदा निर्विकारमर्मैकन्वाजन्मादिभावविकाराणामगम्यमात्माश्रयभूतं किमन्यदस्ति ॥ नैव भुवनादि भावविकारावाकसति जगद पि किमान्यदस्ति न किंचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अत आत्मयत्नं भावयित्वा सम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानां विदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहा इति ॥ ६६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० त्रिपञ्चाशत्तम सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ सुखदुःखादिसंबन्धहेतुर्हानक्रमस्तथा ॥ यदाल म्ब्य पतञ्ज्ञानमसर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैरित्युक्तं तत्र सुखदुःखसंबन्धे का हेतुः कश्च तद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्येत्याशङ्कापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे ष्टुकामो भगवाननुशास्ति ॥ भूय एवेति ॥ प्रीयमाणाय मत्वाक्योनुकामाय उपविश्यमानार्थग्रहणेन समुत्सुकाय ॥ १ ॥ तथा द्वीविषया एव सुखदुःखरूपा इत्यभेदभ्रमवारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्यानियया लोलानि वारिणि ॥ कटकादीनिवा हेम्नि भूतान्येव परात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातं भूतानि गृहद्वस्त्रं च भारत ॥ एकमेवाखिलं विद्धि पृथक्किं न मनागपि ॥ ६३ ॥ किं तद्भावविकाराणामगम्यमस्ति जगत्त्रये ॥ क्व तेवापि जगत्किं वा किं मुधा परिमुह्यसि ॥ ६४ ॥ इति श्रुत्वा भगवत्तत्त्वं भावयित्वा सुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीह मतः समरसाशयाः ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु नि० पू० अर्जुनोपाख्याने अर्जुनोपदेशो नाम त्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ २ ॥ ते तु नैकात्मनश्चान्यैकातो दुःखं वा सुखम् ॥ अनाद्यंतनवयवे कुत पूरणखण्डने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शा इति ॥ मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि तेषां विषयसंस्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनप्रयुक्तसुखदुःखदाः ॥ अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयः ॥ शीतोष्णपदमुपलक्षणार्थम ॥ यथा शीतं ग्रीष्मे सुखमुष्णं दुःखदं तेपुनः शिशिरे विपरीते इति न नियतया सुखदुःखरूपा इत्यर्थः ॥ एवं दुःखहेतुर्न्मस्पर्शत न्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥ तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ यथाभुज्यात विरागतितिक्षे सिध्यतस्तामाह ॥ ते त्विति ॥ तेमात्रास्पर्शाश्च ते सुखदुःखे वा चकाराद् अन्यदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानन्दस्वभावात्स्वात्मनोऽन्येन अत एव बोधादित्यर्थः ॥ किंच प्रियतमधनपुत्रादितः पूर्णोऽहमिति भ्रान्त्या आभिमानिकसुखतद्वियोगात्प्रियसम्पर्कयोस्तस्माज्जातोऽहमिति दुःखसंस्पर्शोऽपि निरवयवे पूरणखण्डनासम्भवान्निवर्तेतेत्याह ॥ अनाद्यन्तेति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शाना विषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति संस्थिता उपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथंस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसह्याः स्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनए
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासंबंधआद्यक्षणसंबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सतःअभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यक्त्वाचैतयोर्जगदात्मनोः ॥
त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धिबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्चातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हंतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदंचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यदिद् स्तनदवाधोत्थमनिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अयदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विश्वगिति ॥ विश्वविश्वकूपूर्णब्रह्मैव ॥ १५ ॥ अपराधाद्यकाले ॥ १६ ॥ कारणतार्थीयावच्छेद्य ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया त्मनापमर्पणसमुहितंब्रह्म अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्मसमयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंतस्वनिश्चयेननकिंचनजागमवेष्टाविरूपभूत्वा ॥ खडवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदंयथाप्यनतंनैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिर्दुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म् ॥ तथाहंहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥ विश्वग्विश्वमजंब्रह्मननश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यंपरंविद्धिबोधं परमएषस ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते ॥ ब्रह्मावर्त्तेस्फुरस्येवब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनि
काइव ॥ ब्रह्मार्णवपरिस्पंदानात्रस्त सदसद्धर्मौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेकं सद्रूपवान्भव ॥
॥ १८ ॥ पुरुषार्थोहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणापूहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयंकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखदुःखंलाभालाभौजया
जयौ ॥ शुद्धब्रह्मैकनांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खडवातइवास्पदीप्रकृतकार्यमा
चर ॥ २१ ॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
त्मत्यसंशयम् ॥ ब्रह्मसत्यमथासत्वंब्रह्मसत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलंब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलंकर्मब्रह्मज्ञेनय
थागतम् ॥ २४ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्यत्यकर्मणिचकर्मय ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसं
गोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थः कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय ॥ २६ ॥

व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मसंपत्तिनिश्चयस्थैर्यमेवमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभावःअनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेऽव्य
र्थीभाव ॥ सर्वकामोपरमस्तद्रूपफलपरमपुरुषार्थ स्वयंभूत्वाकेवलंयथाचेष्टारूपंब्रह्मेतिभावनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य
त्यकर्मणिब्रह्मणियाविध्यनभिज्ञारूपकर्मअकर्मंयत्पश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवयस्वरूपेण कृत्स्नकृत्स्नपूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरागादीनिहेतवःप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभूः ॥ अकर्मणिप्राप्तकर्माकरणेपितेसंगआसक्तिमाभूत्योगस्थःआगुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिर्मनिर्वित्त ॥ २६ ॥

१ पुरुषार्थसक्तोगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्येउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्ते स्वतएवाकर्तृतासिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यंप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्यः ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासंगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वंकर्मरतस्यापिकर्तृतादेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसंहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयतेत द्वदचलेब्रह्मणिप्रविशंतिष्ठायस्यतसन्यासिनंसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशंत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यंतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पंचाश सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्त्वयोभ्रम ॥ मूढोजन्मादिभाग्भूत्वाप्यात्मानुनेत्यभवण्यते ॥१॥ भुज्यतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेषांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्याशनायुपारयावित्यर्थ ॥ भोगानामभावमपिचिंतातस्तोप्रवसपादनभ्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तद्धाभालाभाविप्रुखसमेनैवस्यातव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंदेहालभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजकस्त्यागनुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचित्तालावेहादिपरिग्रहनिमित्ताचित्ताविविध्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्मणियुद्धादौ ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्थातव्यसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतांदेहमाभावयत्तवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिनाश स्यान्नचात्मानश्यतिध्रुव ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस ॥ ४ ॥ आसक्तिमाद्धु कर्त्वंत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेमहात्मन ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्त्तताठतिनकश्चित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरविदु ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवास्त्विहदु खद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिन ॥ ८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ एवचेन्निजगन्नाथमृढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्वचित् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशात्मार्किंतस्यक्वविनश्यति ॥ १० ॥ इदनष्टमिदयुक्तमितिमोहभ्रमाहृते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिर्वध्याप्तीतनययथा ॥ ११ ॥

तत्रोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथाआत्मानपश्यतीत्येवप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यन्ति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिन स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्यर्थ ॥ ८ ॥ नश्वरंसतिमूढादेहापालमुख्यापश्यनुनामतथापितेषांतस्यात्मनोनाशोनास्त्येवेतिमरणादिर्नानर्थं स्यादित्यर्जुन शकते ॥ एवचेदिति ॥ इष्टमियतमवस्तुनकिंचननष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथादृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ इष्टापत्त्याशंकाम्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथर्ताहिदेहनाशपुत्रलाभादिरनर्थत्वमर्थत्वमतेपांतमाह ॥ इदमिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपुत्रमरणजन्मप्रभादनर्थादिव्यवहारदर्शनादितिभाव ॥ ११ ॥

१ तथात्वमितु स्वरदत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्स्वेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि त्यर्थः ॥ १२॥ एवयत्तत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोवधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदन्ततयोर्मध्यमांतरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म नोमरणादिपरिच्छेदद्दुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाप्राप्ता ॥ स्थितिर्नियति. ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि शिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम्॥ १६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः॥ कथंस्थि तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी वोदेहेषुतिष्ठति॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज रत्वमुपागतान् ॥ वासनावशतोयातिप्लक्षपर्णाद्रसोयथा॥ २०॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्ग धानिवाशयात्॥ २१॥ वासनावस्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पञ्चभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभाव.सएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति ॥ १९॥ पूर्व देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परप्रात्मभूतेनैवाम्भपानाद्विनाअपुष्ट अपमवासभावामूलिंगेरदृ परेणपरमात्मनाअवच्छेदप्रतिबिम्बभावाभ्यांद्विगुण्येनभमेशात्रापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ मायपाऐन्द्रजालिकपुरुपायथास्वेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमसरमाविमर्शीतिकमण्यण् ॥ २२ ॥ भ्रोमभस्तु स्पर्शनपेतियुक्तमाहिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दादिविषयग्रहणशक्ती ॥ २४ ॥ तद्वल्लोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिवाकाशेभूताकाशेयायमयमयस्मिन्यस्मिन्देहदेशकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठते भोजकादृष्टोद्भावितवासनाजनिततमाकारपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसर्वपरस्य ॥ अथवासुप्रमवदेहत्राशातद्वसत्त्वचमापरस्य ॥ यथासुप्तमोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थ ॥२८॥ मतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतमागानामपिताहशत्वमेवादिसर्गोवारम्भकमित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएपुसर्गेपुगवाश्वाद्याकारेपुभावनयापूर्वसर्गानुभववा

वासनावान्परापुरोभूत्वाभ्राम्यतियोनिपु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुपकोयथा ॥२३॥ अक्षस्वभावानखिलांछरीराद्वासनावश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गन्धमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पदतामेतिजीवेकोंतेयनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोगःशांतवातइवद्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टछेदभेदादिदोपैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥२६॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावतिष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अथदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशेत्वमप्येवपश्यमावासुप्तवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेपानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलेप्वेवविभावत ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियथादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसंविद ॥३०॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुपार्थेनजीयते ॥ यत्ननाद्यतनेनाशुल्यस्तनायतनयया ॥ ३१ ॥

सनयेवविभावतोविभावनायावशादेवतत्पकल्पितनतुभरद्वाजावादायकुलालवत्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्याभूतमस्तुस्थितिकालेतुअर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाद्वास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटिनीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयथायादृक्पटादिरूपमिथ्याभूतसत्यथापुरादृश्यतआविनाशंतदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यासत्यधिष्ठानभूतायास्तदविनाभाविसंविदोययोतत्स्वरूपस्थितिहेतुत्वात्सविदविनाभावेनतेपांसत्तायाअदर्शनाद्धतिभाव ॥३०॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमनुक्तिमतत्त्वात् ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारदृत्त्यासमूलनाशात्सफलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुपप्रयत्नजनितेनात्मब्रह्माकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादियत्नेनहसनमायतनमधर्मानुष्ठानयथासीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनवाद्ययत्नेनहसनमायतनतृणगहयथाभस्मीक्रियतेतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

ननुवहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्न प्रवलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्रावल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्रोगाभिनिवेशदार्ढ्यांत्त्वपराभवइतिभा
व. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मन सुखदुःखयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणांतरसदेहनि
रासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वंतरसंभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदुःख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम् ॥ ३२ ॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले ॥ पौ
रुषंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता ॥ ३३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः ॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः ॥ ३४ ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते ॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥
स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश
क्षीयतेवासनाकथम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति
वासना ॥ ३७ ॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि ॥ अयंसोहंजनाएतमयेतित्यजवासनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥
वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम् ॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते ॥ ३९ ॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्थितिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वमेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनासंसारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन.पृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वाविवध्यादिष्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिबिंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शंकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्यआत्यंतिकानर्थनाशस्यचकोभाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाप्रश्नार्थेयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनप्रश्नः तस्यसर्वस्य समूलवासनानाशेऽसत्त्वस्यशास्त्रपूर्वापरप्रस्थानानुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ ननुकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासविशिष्टसंसारीजीवः सर्वविधाविद्योपाधिभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य भ्युपगतस्याम् प्रत्यक्षमेवनुपरमार्थतः शुद्धमनन्तमयासावपिजीवःसर्वदेवशाश्वतः स्ववासनाविद्याविधूयस्वस्वभावेनतिष्ठतस्तस्यमुक्तिरितिसिद्धांतः प्रश्नतुनकश्चित्सदुक्तासीनोऽदोषइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ साधसमूलवासनामुक्तियावद्देहधारणजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्वैतस्यत्याप्यनुभवितुशक्यतेतिमुक्तिफलभाजिस्पष्टं कायदत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥ ॥ ४३ ॥ सत्वमोक्षानवगमनिवासनविषयगोचरपोषितत्वेनपालम्यअकल्याणज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसंक्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातेदेशकालान्यथारुतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयंकल्पितस
कल्पमात्ररूपयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्षयथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि
वासनोनूनंसबद्धःपरोपिसः ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्धः पंजरस्थोयथाखगः ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शनस्यगगनेशिखिपिच्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति
यस्यतुवासनांतः ॥ मुक्तःसएवभवतीहहिवासनैवबंधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्षः ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि०
पू० अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपंचपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत
यार्जुन ॥ अतः शीतलतामेत्यबंधुदुःखमलंत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शोकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसंकल्पोवीतरागोभवा
नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनंतस्यअप्रमेयप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐंद्रजालिकशिखिपिच्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअंतःपरिस्फुरतिजीवजगदाकारेणप्रथ तेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदांतनयप्राप्त्योत्पन्नतत्त्वज्ञानात्समूलवासनाबंधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुष्यत समूलावासनैवबंधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता० प्र० नि० पू० पंचपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ विस्तृतत्त्वजगद्रूपमनर्थिमपविस्तरा
त ॥ १ ॥ बंधुदुःखंबंधुबंधदुःखम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टव्यवहारपरंपरागतकार्यप्राप्तस्यकर्मस्यमिदयुद्धमन्यानिचावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत
त्त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ इवदेलर्थकम्

सुषुप्तादवस्थात्मनिनिःसंकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ षत्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा·स्फुरंति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
यत्नविनैवव्यावृत्तानींद्रियाणियस्यस्वदित्स्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमेकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ यथाकूर्मस्यशिर.पादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
न:प्रविशंतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथर्तहिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यंतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
यजगत्सर्वमासर्गांतमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानंतवैचित्र्येणविश्वं

इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वंतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योत्स्वदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्रं
वितानितम्॥ ९ ॥पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्सअभित्तिभित्तिरहितंत्रिजगच्चित्रंकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपितादृशात:करणवृत्तिलक्षणवर्तिका
भि:प्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृततत:पश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यंअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्सपचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासास्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमदृत्यभादादत्यशभपथ्यभमदृत्यशमपचयति ॥ व्योमइत्यादिना ॥ मामनश्चिमरचनाव्योमशून्यतमाअस्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तस्यक्षणिकस्व
मजगधयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकाया·षष्ठोभागःक्षण ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमचदेवमभ·शून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिअनानांसत्यताप्रतीतिस्त
भाह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेवतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १३ ॥ किंतर्हितत्त्वमाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थजातेयत्सत्यसकल्पत्वका
लमपपिनास्तनतन्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाद्याकृतिकस्यापि नस्याद्देवेत्यर्थ ॥ यत्तुचसताविकालक्रमेणचान्यायचस्याक्रमेणपक्वाचविकारक्रमेणवाआलोकना
र्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यदृश्याचहारिकसत्यत्वमसिद्धनत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमंडलेनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितात्तामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसबाह्याभ्यतरनभ ॥
चिरतनमनोराज्यवत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमंडलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकाराचहि
त्रिभुवनादिका ॥ नता सतिनवासित्वंकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलोभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्न प्रवृत्ति
श्चैवस्वात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुड्यकलादिविमलंनभ ॥ चित्तस्स्थयथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम्न शून्यत
मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयथाविचित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनागपिनक्षियते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्यातांविविद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरणाम्बय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिमस्यभ्रांतिमात्रत्वेनचधुवधाविक्षेशामालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहपथ्य
घातकभमतद्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेब्रह्माकाशे ॥ यतोव्योम्नश्चिदाकाशस्यचधाविप्रवृत्तिरेवनास्ति यानुभातिभासिकीप्रवृत्ति साचस्वात्मिकाब्रह्माकाशरूपैव
॥ १७ ॥ कलाचिमरचनाकौशलआदिपदात्तदैचिव्यभेदाश्चविमलंनभोब्रह्मैव यथाचित्तसस्थमनाराज्यचित्रमखिलमपचात्मकमपिशून्यत्वाच्चभ स्वरूपतयापरिदृश्यमान
मपिजगद्व्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञातचिरेचचित्रकश्चित्तंनुतमिसितिरित्युभेक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तथापिमनोरा
ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ मननामानुभवनात्ममिमनोराज्येक्षणभान्तिमोहेनपरि[illegible]

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनन्तकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स
मर्थमित्यर्थः ॥२२॥ क्षणंकल्पीकरोत्येतत्ततःअसदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्यंयदसदपिजगत्सत्कुरुतेइतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रान्तिरुत्थि
तेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितजगदज्ञानद्भिःअत्रईदृश
एवसर्गभ्रान्तैर्वज्रसारत्वादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृतेः अज्ञाततत्त्वस्यात्मनः इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मा
त्रम् ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदंतुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणं
कल्पीकरोत्येतत्तत्त्वाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रान्तिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥
यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसार
ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंह्यविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदा
स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फु
टंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा
ढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र
रचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्ययत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदा
ह ॥ सुरंजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरंजयत्यासंजयतीतिसुरंजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदंगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्ता
दिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभिःउत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघाली
लक्षणाःपत्राणिमंजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोक
स्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

इदानींचिलाकीमवरचनटीरूपांचिमपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभि ॥ चपलेनकामकेनचित्तकलक्षणेनचित्र ।स्वाधिष्ठानमाकाशएवइय. प
मानाजगत्त्रयपरस्पराणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनसोम्यपशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचके
वलस्फुरणधर्मिविषयादिभिर्बुद्धिवस्थाभरवीपरितारजिताःप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ ऐयेति ॥ नव
इमभवद्भ्रमसदृसार्कसमन्भ्रमितिपुराणोक्तईयमयप्रज्ञाःमेघावलादृढाअगलतिकायस्या ॥ घनामेघाएवकशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिर्मिनियमिताविम्यामस्तनानि
ययास्लपाविधेयत्तिनिर्वर्तिशास्त्रवस्त्रेयस्या ॥ पातालमालानिसमपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसमावयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नतामूर्नितयोय
स्या ॥३४॥ महाविद्याहुचतुष्टयनउपासमर्या ॥ सत्वगुणलक्षणकचकारताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टियस्याम् ॥ सुम्यालेवेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेय॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
न्ना॥३३॥इमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविशालनदृष्टलोका॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालच
रणोन्नतमूर्नितया॥३४॥ब्रह्मेंद्ररुद्रहरिबाहुचतुष्टयांग्रासत्वादतोन्नतकुचस्फुरदगयष्टि ॥ सुम्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥राघ्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारावकरालपुलकापविठतपक्ति ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवाद्कदयपुष्पा॥३६॥जीवान्विता गगनएवकृताविचित्राव्योमालिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदाप्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति॥३७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०अर्जु०चित्तवर्णन
नामपट्पचाश सग ॥५६॥ ॥७॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ मेरोश्चनाकस्तूपाविनानाचणपमरचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुर्जनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरयस्या ॥ ३५॥ राघ्यधकारस्यमेठमदक्षिणीकरणलक्षणयच्चपलत्वतद्धरतिअनुहरस्यपनयतिचचन्द्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पविविधपुरेचवतपक्तियस्या ॥ भुवनभे
दाचनुरशविधमनुलपरस्परविसदृशाभूतजातमवाविर्भवद्रोमांचनयस्या ॥ तपुत्रलेपुमसिद्धाभूतभुवमाप्रिलयवादाएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वात्स्फोनूणाचिराम्यसहासना
मीमध्याधायकत्वाभावारठविकरवमालापुष्पाणियस्या ॥ ३६ ॥ जीवेनव्याप्तिसमस्यास्मनाअन्विता ॥ चिमस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिचिविधमनासनाकामकर्माणि
विरचितामानितयाविधनअतएवाचिरादेवविसदृशानांचिमाणांकर्त्रीनिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएवंवर्णितरूपाप्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपस
हार ॥३७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पट्पंचाशत्तम सग ॥ ५६ ॥ ॥७॥ ॥५॥

जायतेत्रयया दृष्ट्यासयोनिर्वासनमनः ॥ सुखाद्धयात्मशेषश्चसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंवासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराङ्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय· ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु व्या·फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुम्बुनाइतियथास्वमेंद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्तृति

श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबशिलाप्लुता॥ २॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्तृतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतद्धिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन॥ ५॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांवरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाऽभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोवो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्तृतिकाननम्॥ अभ्यासाद्युदिरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयन्त्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्तृतयावासनारज्ज्वावेष्टितत्वच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना·समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेकदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ निःशेषदग्धम् ॥ १० ॥

दानीं त्रिलोकीमेवैषनटीरूपां चित्रपुत्रिकां परिकल्प्य वर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेन कार्मुकेन चित्तकलक्षणेन चित्रकमास्वाधिष्ठानब्रह्माकाशेएव हृद्यवर्ण्यमाना जगन्मयमलक्ष्यमनोहरा नटीपुत्रिका रचिता ॥ प्रतिभानचनभोम्मेषशालिनी बुद्धिरेवएकोमुख्यो रंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्य साक्षिचैतन्यस्य चंकेरिवस्फुरत्प्रभाभिर्विषयाहिभिर्बुद्धिवस्त्याभरणैः परितोरंजिताः प्रकाशिता लोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हैमेति ॥ तत्र ममभर्गं मतइस्यार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तेर्हेममयप्रख्यो मेरुर्वाचलाद्दाअंगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानि विनियमितानिय्यास्तत्तनानि मयोलपाविधेपदत्तिनिवृत्तिशास्त्रैरेवयस्याः ॥ पातालजालानि सप्तपातालानि ऊरुजानुजंघागुल्कपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसमावयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोयस्याः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मादिदेवचतुष्टयेनउपासमर्थ्याः ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यां मुनिजनाभ्यां विवेकवैराग्यकुचाभ्यां स्फुरतीअंगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुप्तालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिसैकरगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रकर्त्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवक्त्रापातालजालचरणोन्नतभूनितंबा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरियादृक्चतुष्टयोपास्त्यादृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ सुप्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृताचलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहरासिचेष्टातारा करालपुलकापविठतपंक्तिः ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरोमांचनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्वितागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिकमविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० अर्जु० चित्तवर्णनं नामषट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमेवपद्माकारपीठमासनंयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुर्जनहिमवदादिनामावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकएवउदरंयस्याः ॥ ३५ ॥ राज्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरणलक्षणंचपलत्वं तद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचयेष्टाकलक्षणाक्षिचेष्टायस्याः ॥ पंक्तिर्विपुलेवतपंक्तिर्यस्याः ॥ भुवनमेवायचतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशभूतजातमेवाविर्भावरोमांचनयस्याः ॥ मधुपूतेप्रसिद्धाभूतमुख्यमाप्रलयवादाएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वात् कदंबपुष्पाणि वैराग्यसद्वासनाविरतिभावमानितथाविधनअतएवचिरादेव लक्षणाभाविमाणाकर्मनिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपाभिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेरयुपसंहारः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यन्नाभाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
पूरयतियसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकारःपूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमतःपूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानांकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविपूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहास्थितिमतःकरणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतसंसारबंधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थम्यातेसंग्रहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांड्यंगात्संज्ञायामिति

यत्रासौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्वराकोरजस्तुच्छावासनाभागबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाद्दश्यदशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितानथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विषयविषविपूचिकामतस्त्वंनिपुणमहास्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपेत्यातितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायास्तुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणिःसूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचितःस्थितिः ॥ सुस्थिरास्याद्ययादृश्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसंगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखंडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

मिदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतात्मे ति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सन्पावनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोह सन्अपहृतिरपगतश्रुवधाविक्षेपशोभूत्वा निर्वासनात्मनिशांतात्मागलितविषएक शांतब्रह्मरूप अतएवविगतभयानिर्वाण-परमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे नि०पू सप्तपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नष्टइति ॥ त्वत्प्रबो धेनसाभिषवासनाक्षयसंभवः ॥ इहोपपादनतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वत्प्रसादात् अनुपहृतमयुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवत्तत सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयापवर्गसंदेहबीजनाशादृतवधुवधाविकल्पनासंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविषययथाभ्यवहारकर्त

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुषु॥ सुखदुःखादिपुस्वच्छपद्मपत्रमिवाम्भसि॥ ११॥ शांतात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो
गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहृतिरेकशांतिरूप ॥ १२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०
पू०अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपंचाशत्तमः सर्ग ॥५७॥ ॥९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु
त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनतव॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ इत्तयोयदिबोधेनसशांताद्धृदयेस्फुटम् ॥ तच्चित्तशांतमेवां
तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अभ्रतश्चेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत् ॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतेतत्त्व
दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगममिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरदृ
शामिव॥५॥ सर्वातीतपदत्यच्छविनाशुद्धस्ववासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

भ्यताविषयवतवचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपित्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ इत्तयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामादिस्तत्पोपरिसर्वात्मनापांतास्तर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्त्वसर्वनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयथावहारेसर्वतत्त्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्तब्रह्मचेत्यरहितभवती तिशेष ॥ ३ ॥ जागताभ्यसुरादयोऽपिमनाकेचनतत्परनविदति ॥ पन्नसमूर्ध्वदेशागतम् ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोद्धराविधक्षेपावभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तदर्शनेसमर्पणायथाघृतमभावनात्वम्यस्तानिरिष्यावासनाख्याआवरणकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरस्वभावादस्यच्छम ॥ असगत्वाच्छुद्धम॥६॥

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ अयमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभाविवैवेत्याह ॥ यत्प्राभाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतियसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारवधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातिसंग्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाव्यजगात्सज्ञायामिति

यस्यासौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगवंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितानथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विपयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिक्षुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याथयादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वं यत सर्वं य सर्वंसहारे सवतश्च य कालत्रयेपि एवसर्वानित्यमपचमयोपियोनित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावामित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपचवाह
भावादूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थ आनिवत्ततद्वस्तुपर्यामिमेव ॥ इत्थसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा
पितस्मिल्लिद्दर्शितितरस्थत्स्वत्तर्यश्चसत्तामवाप्नोपिनस्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकिंतवपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसन्मात्रस्त्वमसिअतस्तपरिच्छेदसशयोमभवेत्यर्थ ॥३ ॥ द्वि
विधहिचिदात्मनारूपविवकिभिरनुभूयत एकचित्ततद्वृत्तिमन्निविषितचेत्यार्थमयारूपचित्तनिर्मित अपरश्चचित्ततद्वृत्तितविषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसचिद्रूपम
निर्वितनित्यसिद्ध तद्वयमपिचत्येनसवेद्यमिपुटयाचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदमद्वैतवस्तुयत्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवद्यविनिर्मुक्तसविल्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्तन्तद

यस्मिन्सर्वं यत सर्वं य सर्वंसर्वतश्च य ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थ
सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा
परमाकाष्ठासादृशादृगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स
शिवशान्त साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितरात्मासचानुभवरूपक ॥ यत्रस्वदंतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज
गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतत्त्वदम्बर ॥ सभूतमरिचौघा
नापरमातीक्ष्णतातया ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि
त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग
ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयभ्रामिरत्तिकथमवापधी ॥ आद्यमध्यान्तमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिमुनिभोक्ताआनन्दोत्कर्षपरम्पराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नांमहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाम्यानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥
सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्यसम्यक्त्वम् ॥ १० ॥ सकः य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्वरूपेणविचित्रेणालौ
किकेनोपायेनसर्वैस्स्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनोभावाविकल्पाविचारविशरारवइत्युक्तमर्थस्वदृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यन्तेतद्दर्शयति ॥ अ
हमित्यादिना ॥ १२ ॥ रत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतिमत्याह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगादृयमांकथमवाप ॥ मय्यासीनास्तिहेतुरि
त्यर्थ ॥ मामेतुरावातथापितत्त्वाआदिमध्यान्तादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवममव्यतिरेकेणसतीतिविचारेणमणोमेमेयरथामसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥ १३॥

एवविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाहु ॥ भा
वाद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित ॥ अद्वैतत्रिपुलोकेषुनाद्वैनगुरुणासहेति ॥ १६ ॥१७॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदुःखम् ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर
तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व
च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥१८॥१९॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्यार्थाख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥२०॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ स्प

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ ना
स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम्॥ १५॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया॥ १६ ॥ व्य
वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच॥१७॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक्॥ अविभा
गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति॥ १८॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते॥ १९॥ नेहास्यै
वयंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः॥ २०॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ चित्स्पं
दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम्॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः॥ महाचित्तेनतेर्थांशभावायोभावनाक्षयः॥ २२ ॥ अ
सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम्॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते॥ अभाव
नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी॥ २४॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः॥ २५ ॥

स्पंदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेनवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअर्थांशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
योवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसंवित्स्पंदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पंदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासंसृति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृ
तिर्दग्धपटवन्नि साररूपिणीनबंधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पंदचिन्मात्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
ष्यतेअतश्चित्स्पंदमेवमातृमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सघनचित्पृथगस्तीत्यबोधएवसस्थति पश्यस्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वज्ञान स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामचिंतनमेवज्ञत्वस्यजी
वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगान्नभावयतितमाह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वार्धेपि ॥ कोनुमूल्येत्यादिनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥
इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवतेनभोक्तृभाव्यभोगाकारेणस्पंदतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास सम्प्ररूढ सएवज्ञत्वलक्षण
मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यानुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावद्याचेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त
स्वविमृश्यात्मनभोहममसत्क्लोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस्वयमपिलगुडैर्नभोहतितद्वत्तस्यचेष्टावचेष्टैवेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुसायद्विद्याचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

भाव्यमानप्रमेयादिस्फटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्ति न यस्पंदश्चितेर्यासंस्थितिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्बोधोहिसंस्थितिः ॥ अबोधमात्रेचिरस्पद स्फटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वज्ञावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिदभोहिकुरुन्नकिलवांछति ॥ एतदेवपरविज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तत्स्पंदैवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्यर्थंसहतिलगुडेनभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ कश्चिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्मचिदेवसर्वात्मरूपेतिपरागुक्तबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतिप्रतीतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाकथलक्षणत्वेनोक्तातत्राह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानन्दात्मतत्त्व
म ॥ तथाचकृत्रिमपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा
त्स्वपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिंनस्यात्तत्राह ॥ कश्चिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेविद्वाननुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनमात्मा
त्मावलोकेउपयोगप्रसिद्ध स्यात्तदानदपिलक्षणस्यादनुमतरस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेतत्स्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्ययाज्ञ
स्वरूपाकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनैः स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदितिभिन्नि ॥ इयंचित्यावदयोभात्मा
अज्ञानच्छन्नाभवतितावच्चेत्यकोटिस्थासमकारणबुद्ध्यादिकोटयनुपतिताशतीस्वयमपिस्वरूपिणीवभूताचेत्यवासविषयपतिस्वलेतेनविभ्रमपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअन्तःसम्यग्बोधोदयः स्यात्तदास्पंदास्पंददशाक्रमः साभिधानकः स्वनाम्नासहकापियातिबाध्यतइत्यर्थः ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसंवित्तिरज्ञानस्पंदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थः ॥यदाचित्तात्माचित स्पंदःशुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त स्यधृग्भवतितदानवधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चितनिरर्थैव्यर्थैसंवित्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वैदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥तर्त्तहि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः॥३५॥कापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥ ३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआत्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णताक्षयकारणम्॥ ४० ॥समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम्॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांतेत्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदंसर्वंजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवातेतन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेच्चिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंदइतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्ह्स्वमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेसर्वगत्वात्स्वसंविदः॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबंधः ॥ किंतर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्हः पदार्थस्तमाह ॥ यदिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हिचित संकल्पस्पंदत्यागेउपायस्तमाह ॥ संकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसंकल्पएवचेदिदमयासंकल्पितमिदंनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसंकल्पो बहिःस्पंदजननाक्षमोत्थानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसंकल्पमस्पंदंचजातमेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पंदेसंक्षीणेस्पंदमयेवातेचसंक्षीणेसतितन्मूलःसंसारो पिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पंदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्य

अनिशायस्मिन्नस्मभचायमाणाअपिमलानसर्वजगदाकारोपलभा स्वरनतम्युक्तानवास्वादस्तेनस्तुगमयथास्यात्तथाउपातउत्पथम तथाउक्तसमस्तामत्तानासत्ता।स्या।त१।५५ प्रातम्नि एवउक्तसविन्तिरूपा सकलकल्पनाकारपकायस्मिन्गलतिर्लीयतेमतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेननिषारेणावगमयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि ष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि पू० एकोनपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारै स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य त ॥ १ ॥ मायातत्प्रदत्ताविभूती प्रपञ्चयिष्यन्तगमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतप्य नेठोल्कर्षदेशविभूतिपूल्कर्षोमानुपादिहरतिष्यतिभा म ॥ १ ॥ नृपामानुपानरविभवपूर्णाइमेनितत्तीयमुनिदर्शितानवोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थैर्नैवज मनतिवरणाम्यय ॥ २ ॥ तस्मिन्नस्त्वणिश्रानदस्फूर्त्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येन तिष्ठनीतितत्स्थोमनुष्यगधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गीकसायपेतितदुत्तरगधर्वायुत्तरभूमिकोदा

यत्रोदतिप्रसन्नमनिशम्नगमवित्तिसत्तायस्मिन्नेतसकलकलनाकारपक्षागलति ॥ उयत्येतेस्वदनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनपष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वचिह्नपरमपदम् ॥ तस्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहराढय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु पान्तपाडव ॥ आकाशगमनाद्यामि क्रीडामि क्रीड्यतेचिरम ॥ २ ॥ तत्स्थैनेवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तत्राप्यागनम्रियतेतत्राप्या गनशोच्यते ॥ ३ ॥ तत्राप्यजीर्यतेनागतत्राप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग पिविभाव्यते ॥ तत्त्वनिमेषमात्रेणजन्तुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूयःपरितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि रहंकारश्चित्तचन्नक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्यमुक्तेपिवतिव लाति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

इत्याधम ॥ तस्वशानदोत्कर्षावधिभूतमज्ञानत्ववोधेनमाप्य ॥ क्रीडेतिसबोधने ॥ २ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनाद्याविभिनपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्यादिभि ॥ ४ ॥ त त्वर्बजन्तु साधारणजन्तुशरीरेपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यच्चिभावनाज्जन्तुनपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपंकिंनिर्विशेषमुतसवि शेषम् ॥ आद्येनस्पविभूतिवर्णनमसगतम ॥ द्वितीयेतथाप्यजन्तुनपरितप्यतेइत्यात्यन्तिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वलै यमस्मपगतर्यान्निर्विशेषमाभानपूर्णविम्बाभमथसत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेउतमनस्वीमनआदिसविशेषवान्सवोत्मेश्वरइत्यर्थ ॥ ६ ॥ नामप्रपञ्चबाधोत्तरपरिशिष्टनि र्विशेषमितिमातसूत्रकालिकसविशेषमितिवाविभज्यसत्तासामान्यमुक्तौकिंनुसर्वजीवभावेप्वीश्वरभावेमुक्तौषयदनुस्यूतमस्तसर्वदायमानसन्माभतदेवोक्तमेवजगतस्तत्त्वम ॥ तमनुत्तरश्रियतानकश्चि द्रा।धइत्याशयेनवसिष्ठ समाधत्ते ॥ यदिति ॥ आवर्त्तेतआपात्तमसर्गकाले ॥ विनिहन्तिसुषुप्तिप्रलययो ॥ सवित्सवेद्यवर्जितंतुरीयतायाम ॥ ७ ॥

तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविषयद्विकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिंद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ संविदिबुद्धौ ॥ संवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसंवत्सरत्वादिभेदे ॥ क्रतावित्यादिस्तत्प्रपंच ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते॥८॥ तन्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया॥रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥१०॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥११॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तैजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥१६॥ कालक्रमेकालतयाक्रतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥१८॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥१९॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच॥जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥२०॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः॥कल्लोलसीकरोर्मीणामव्याविवपयोभरः ॥२१॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि॥कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा॥२२॥ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः॥चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥२३॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः॥६०॥ दिवसः॥१६॥

र्देशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र संस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनात्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयंविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

स्वप्नसाध्यतेपुरुषस्यास्वप्नमायासमजगत् ॥ सर्वथाविरोधेनमात्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वजगत्परमात्मन स्वप्नसदृशीमातिकल्पितविभूतिस्तर्हि अस्मादादिदृशास्वप्नवन्नाभाति
रित्यवभासन अस्मदादिदृशातुनस्वप्नतुल्य किंतुदृढतरप्रत्ययस्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्व
याद्युपातनोपिचिरकालसंसारानुवृत्त्यासत्यतादाढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामःपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकमस्माकमेवप्रपंचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थि
तानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताप्रत्ययहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यथायपद्मज पूर्वमुपासकाव
स्योभूतवानत्स्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमंताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभातितथापिज्ञप्रवत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमंडलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंचसंजातयदिसर्वंमस
न्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतरप्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्गं प्रजापते ॥ आजीवप्रति
भासात्माविद्यतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चितेःसर्वजीव सर्वत्रसस्थति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्ना
भ प्रतिभासोस्ययएषसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययेकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वंयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्ने
तथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवानविद्यते ॥ ३ ॥ यावदज्ञाननतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वप्रपंचसस्थति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेनमष्ट
शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वप्नाभःपेलवःप्रपंचप्रतिभासोयःसमुपस्थितःसःअज्ञास्मदादृशतामत्ययेनैकात्माएकीभूतःसन्अति
दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतेरपि स्वकल्पितप्रपंचस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेत्तत्रोक्तकारहृष्टेनप्रतिविधानमित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथास्वप्नपुंसास्वा
प्नभोगप्रदकर्मप्रतिरुद्धत्वात्स्वप्ने विद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणापद्मजानामिदंविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्य
स्वप्नपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरयमप्रसिद्ध स्वप्नःअस्मदादिसर्वजीवजगदात्मायादृशःआपनतमयादृशपदस्येवजीवाःप्रजापतेरपितादृशाएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भवतुतादृशःकिंत
वतदाह ॥ यदिति ॥ यथातस्याप्यादौबीजमेवततप्रभ्यवत्फलात्मनापरिणमतएवस्वप्नोपतद्विपर्यः ॥ ८ ॥

...सिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपघनसत्यत्वभावननुक्तमित्यर्थ ॥
अस्त्वेवंततोपिकिंतत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमनःपुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपघनसत्यत्वभावनंतन्मिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्यस
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्वासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्य ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्धि
त्यतेत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसभवतीत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिदर्थानप्रसिद्धिकल्पक
क पूरद्रवप्रद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वप्न ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थेसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्ययितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्मेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्तविवर्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदास्त्रभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रास्तिपुलोकेपुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलंतिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमेषेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वप्रयोजकत्वद्वोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्न
बद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतिदृष्टसिद्धश्रुतिवचनसभवतीत्यर्थः ॥ नन्वत्यंतासदेवेदचेत्कथव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्या
ह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानाबहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना
॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलपितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेनुस्प
ष्टम ॥ यथाशब्दाःसर्वत्रोदाहरणार्थाः ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चिंतामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वणदीमराकिनी ॥ २१ ॥ २२ ॥ नफलतिनास्यर्थते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रलनश्यतु यथ सत्योस्तु भोगा शाश्वता सनु नियतिभज्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां बपयसत्यसकस्मानोर्धितिनाम्यपिमफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असभवा असभाविताअन्येपविचित्रारंभविभ्रमा शबरगधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादौ पश्चादशिकत्वादय कालअंत्यातिकमश कवधारयोमभयोगादिक्रियपाओंपधादिद्रव्यैरंमेमणिभि सघरणीये पिशाचमदायनुप्रवेशैश्वजातास्तेनेविचित्रारंभविभ्रमादृष्टाइत्यथ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यद्रवायक्रियासंभवोयम्यलथाविधादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसभवोप्ययमज्ञोतनाशादिर्नावीसभवतीतिसभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एवमेदानीसभवाविसर्गरूप स्वप्नविभ्रमअलयेतश्ववोधेचासंभव सनुसिद्धयेतरूपविभ्रांतयेभवतीत्यथ ॥ एवचआत्मनावर्शनेनासत्यांकिंचिदस्तिजगदात्मनावशनेतुनसत्यांकि

आकस्मिकजलंश्योम्निध्रियतेभूतगयय॥विलानमिवखेवारिलिप्युतिस्वणदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाद्रय ॥ शिलोत भाप्यतेसर्वननुर्धितामणेरिव॥ २३॥ चिंतितानिफलत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव ॥ तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव॥ २४॥ अचेतनोपिधुरतेकमयत्रपुमानिव॥एवमाद्याजयान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥ २५ ॥ दृष्टा शबरगधर्वविलासैरप्यसभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरसस घरणीयजा ॥ २६ ॥ अर्थागधर्वजनिताअनता सत्यसभवा ॥ असभव सभवोयमपिभ्राप्युपपद्यते॥ २७॥ सभवोऽसभव मम्यकूसिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नेसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमभ्नुद्धि पश्यतिस्थिरतांतया॥भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृग प्रयाति॥ मोहद्वयापातमयैकरूपजीवस्तथासंसृतिपातमूढ ॥३१॥ ॥इ वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ७॥ ॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमशृणु ॥ यद्रूत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥ नित्यंस्वप्यव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २॥

चिरत्नीनिफलितमित्याह ॥ नतदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्रगुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तयाविधास्वमोहद्वयोयाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासंसृतौपातयतीविसंसृतिपाताराणादपलास्भूढोजीव पातमयनयाएकरूपनमगयन्मध्येनिर्गमनमस्तियत्रतयाविभमोहद्वेहाविगतमयेशाश्वमयातीत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशनि॰पू॰एकषष्टितम सग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चिरप्रवासनायोगाज्ज्ञानादेहाभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथमस्मिन्नूपमाद्रुपांतरगच्छंचिमिथर्पितेयेउदाहरणभूतमितिहासपुरातनम ॥ यद्रूत्तसयम्नम् ॥ १ ॥ महान्भर्ताविद्यातिवैराग्यादिसपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वम्यसहारंवलाभवोधितयबयमननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंतदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतञ्जलिवचनात् ॥ तदभ्यासनशुद्धपूर्वमासनात्मानकम् ॥ अशु
जलनीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषातररूपं
यथाअंबुआवर्त्तनेकृतेप्राक्तनप्रवाहस्पदस्यसमसस्थानस्यचसत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपांतरेणतिष्ठतितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्रनांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥
॥ ८ ॥ दृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठेरध्ययने सत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रान्तइतिशेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीनाव्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत्॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंब्विववीचिताम्॥३॥कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः॥ किंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम्॥४॥ तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनवृत्तिताम्॥५॥ इतिसंचिंत्यचेतोस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम्॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव॥६॥ तेनचित्तनरेणाथकृतंनामात्मवांछया॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम्॥७॥ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम्॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चित्पुरवीथिषु॥८॥ तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा॥ लीलयैवदृढंदृष्टःसुष्वापघननिद्रया॥९॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिमत्॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्तेदेशांतरामिवत्॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया॥ सुष्वापांतर्व्यवहृतिर्बीजतायामिवद्रुमः॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि॥ ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलयपालिनीम्॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव॥१३॥ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तमितेहितः॥ पुरोभाविनिजाचारःस्वकार्यमिवकारणे॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम्॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम्॥ १५ ॥ सासुरस्त्रीरतिश्रांतानिद्रांगाढामुपागता॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता॥ १६॥

स्य ॥ यथाबीजतायाद्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम ॥ १२ ॥ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतासाम्राज्य ककुभा
दिशावलयानिपालयितुशीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःकृष्यासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि ॥ कारणेबीजे ॥ १४ ॥
बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा ॥१५॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयाम्मृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्य
ते ॥ अबुताअंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांस्वमदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानानृपत्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारपाहित्वात्ततिसंस्कारेस्थतिवासत्वमस्याप्यमदर्शनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता
पल्लवासक्तिवशाल्लतावभूव ॥ वनदेवीनामनेनप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला ॥ १९ ॥ सालताकश्चित्कालमत सविचयासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजातस्या
याभाव्यङ्कुराकारायाधियोरूपमिवतद्रूपयस्यासथाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारया आत्मानभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम
मधुमकरंदपपौदनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सर्वविसस्यनालगोनालसलम ॥ २४ ॥ पवव्यवसितम् ॥ जृम्भतेवर्धते ॥ २५ ॥ नेमगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

साप्यङ्गीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासाद्दृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सविल्यासुकुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुषुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिम्बाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सबभूवसरोजिन्याव्यसनीविसना
लग ॥ क्वचिदेवरतिर्ह्येतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृम्भतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसपट्पद ॥ गतोदन्तांतरंश्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरंगजःखातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घमृववल्लभोराज्ञोमहापरबलांतक ॥ सदामदयलक्ष्मीघोघूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिस्त्रिंशच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपोजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसपद्मपरोगअस्पर्शतांतरंगत सस्यसलमरूणमश्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त
द्भावनायात्मानमत्तहस्तिरूपाउदितसपश्यंददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसलादिरथेभ्योपिघनेकठोरेसंसारजीवकश्चपापरवश्यतु स्वान्यननुभवन्
॥ २८ ॥ निशाचरदस्युतराम्यपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचर सन्नसिभिर्दीर्घत्वेनिर्गतानिस्त्रिंशभ्योंगुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकासाभिश्छिन्न
सम्यस्तमृत्युमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानश्च ॥ ३० ॥

पुन पूर्ववासनये गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥
त्यर्थः ॥ अबोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविच्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३२ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस
पद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार
शतपर्यंतेरुद्र सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्राप्तोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम
सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित् अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताडरसस्थबहिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन् ॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि
नीम् ॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः ॥ ३२ ॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंस
कः ॥ ३३ ॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन् ॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह ॥ ३४ ॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती
मनाक् ॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबहिवत् ॥ ३५ ॥ सतच्चितांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः ॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार
सः ॥ ३६ ॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः ॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभा
विविभाव्यमेतत् ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टि
तमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः ॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया ॥ १ ॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थ ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचितामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र
ह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु
क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगांतविधौद्विपरा
र्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एततसुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनेहैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादित
त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० द्विषष्टितम सर्ग ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व
देहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति
यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

न भवद्रस्य ज्ञानयोगैश्वर्यादिसद्गुणोत्कर्षदर्शनात्तस्य हृदस्याहमपि रुद्रोऽहं भावनया रुद्रः स्यामिति निश्चिता बुद्धिरभूत् ॥ ननु जीवन्मुक्तस्य निर्वासनस्य हृदस्य कथं रुद्रत्वस्पृहा न
भावनाभ्यासेन देहत्यागेन पुना रुद्रशरीरधारणं च ॥ यदि तु भरतस्य मिजन्मभिरिति न्यायेन तस्य नानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणं तर्हि रुद्रोऽहमिति धारणवर्णनस्यानुपयोग
प्रसंगात् रुद्रस्य भरतपातप्राप्तस्य कर्मफलत्वायोगाच्चेति चेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायमुस्योरुद्रभावः किंतु प्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिः साधकर्मोपार्जितफलभवस्येव ॥ दे
वोभूत्वा देवानप्येतीति श्रुतेरिति भाव ॥ २ ॥ प्राप्तेतजन्मांतरे किंतु प्रारब्धशेषोपनीतयेच्छया योगिपन्मानसदेहांतरकल्पनेन पूर्वदेहत्यागमाप्तमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
॥ ३ ॥ गणकोटिपु गरिष्ठया श्रेष्ठया गाणपत्यपदप्रतियावत् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौ जगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपि ज्ञानैश्वर्यादिना प्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ रु
द्र इति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैश्च प्रसिद्धरुद्रेण कृतया साम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेव तिस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आश्चर्यस्मरणद्योतको निपात ॥ अहं प्रथमभाक्तनपार

तथबुद्धिरभूत्तस्य रुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेप्रागित्येवहिर्धिपिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव
नतांगच्छन्कुसुमस्रधकयया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तेजे शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
मज्ञानविलासिकतयातया ॥ स्वमशेषचरत्तांतमपश्यद्व्यक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते
स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयततविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिषुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा
तचिद्योहचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्स
र्गेभिक्षुरक्षुभितोभित ॥ ९ ॥ तेनावयवबंधनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारभ्येतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे
नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसान्वभूद्भिक्षुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

माधिकस्थिस्माधिरेव ततो मायया चित्ततां गत्वा स्वांशमायेयेन समसंकल्पवशितां गतस्त्या शरीरमात्रात्स्वनमित्यर्थ ॥ तादृशसंकल्पादेवाशु सर्वसंपन्न सर्वेश्वरोसर्वज्ञो जगदारोगम
नादिविभावनाश्च जात इत्यर्थ ॥ ८ ॥ ततो यदृच्छया स्वप्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहविराडाभासात्मनानुप्रवेशोभूत्स्थूले स्त्रम्मार्ग सूक्ष्मे च तैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाभ्यासेन तद्व्रतवासनावैषि
र्क्येपि भिन्नपदे वर्जित सन्नहंभावोभूत्वा हि स्थित इत्यर्थ ॥ स च जीव अनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गे वैराग्यसमाधिपाटवादक्षुभितोविषयैरक्षुभितो भिक्षु परिव्राड
भवत् ॥ ९ ॥ आसनप्राणायामप्रत्याहारैरम्येवासनस्तुनीरंधरेणाहयपहेणवा चित्तनिरोधाभ्यासपाटवेन पूर्वदेहादेरात्यसिकविस्मरणं तस्युप्रपदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेन भिक्षुणाव
द्धया आसनस्थैर्येण स्थूलदेहावयवानां हस्तपादादीनां लिंगदेहावयवानां प्राणेंद्रियादीनां च बंधेन निरोधेन बहिर्वैषयिकविषयेभ्य स्यपराधीन मानसपूजादिलीलारम्येति भावत अ
विलुलिताकाराआरभ्य नतरां सन्नभ्यासवशाच्चाभ्यंचलीनत्त विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपरेणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible]

जतिशुप्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरंपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवासनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तंप्रपंचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्चेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु देहेषुबभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥ सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥ सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥ मृगीसावतचित्तस्थावभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा पश्यत्सावमर्दैनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥ संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बभ्री म्यहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिद्भवसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः ॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥ भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनच्छेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्दैनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसादीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥ इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमांवर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्संसारेवर्षसहस्राणिच तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागतःसएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासकर्मोरुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रापसाधनाभ्यासोभ्यायाम्याविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी तिशेष ॥ २८ ॥ तस्यशुभोपिभावनाभ्यासस्तुन्यायुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्त्वाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेव प्राक्तनसंस्काराद्उदविप्यनितद्धलादेवायपुरुष अशुभवासनांत्यक्ष्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ हातुरुन्वासनाजालं जिहासत पुंसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेननतविनोद्भवतीत्यथ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्य सत्याशयेनाह ॥ यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेसतोपास्त्याविषयत्वोपिघजाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितत्किंवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात्॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यातुरूपमभीक्षते
॥३०॥ यत्नेहाभ्यस्यतेजसयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर
॥३३॥ भावनाक्षेस्यमाणेपानकिंचिदिहशिष्यते॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत्॥ असंवेदनमात्रंकमार्जनायालमस्तुन ॥३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी॥ वर्त्ततेचेद्दिनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥३६॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम्॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गप्र
जगामह॥ यत्रास्तिसुविहारस्य सुमःशवइवस्थित ॥३८॥

वस्तुभावप्राप्तव्याविषयप्रमाणमप्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नाच्छेदएवास्यात्यंतिकानर्थयोनातिरालिकरत्वाद्विभामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तातदितताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतिसच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थ सकथतद्विरुणासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्स्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेद साध्योस्तिमित्यो च्छिन्नतारसतइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्तुसंवरनतस्वज्ञानबाधितस्यसंवेदनेपिबाधितान्धेविभयजननसामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्यस्तुतलीलाहेतुत्वाद्वेस्या द ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपैवजगदाकारभावमालालनीकौतुककेदुरेवपरंसत्तिमानिताशिकसमयावर्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदनुभावन प्यनर्थसामर्थ्यप्यनीस्यथ ॥ ३६ ॥ तत्स्मात्कौतुकाय... [illegible] ॥ ३७ ॥

तत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोजागरणेनास्मिदादि (विषय ...)
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ ...विचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रान्तशरीराणातत्प्रपचानाचनिरनुवृत्तिबाधप्रसगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पातमनुवृत्तिसभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्माडातरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम विषयमडलातर्गतदेशम तत्त्वगृहम

बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधाद्विस्मयाहोपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुमंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुसंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तस्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचितंचतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुसंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमयैवान्वितंपद्मकोशसुप्तमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघद्
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तस्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तद्गृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतजीवटचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानास्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसस्तुतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभि सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवित्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसत ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोप्यायादृयोविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्बुद्धयपुरुषार्थसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेवप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्दूरात्मावपुरुष अशुभवासनाहास्यामिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानमव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुर्दुर्वासनाजालं जिहासत पुंसएवप्राक्तनसद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसस्पृहमप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्गमतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसहसैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेवतोपास्त्याविषयतोपिप्रजायत्स्वमकालसत्यतानुभवयोग्यत्वेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्ह्यक्षाव्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविग्रह ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते
॥३०॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवांकुर
॥३३॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानकिंचिदिहदृश्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
र्णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्दिनोढायकिंचित्सानकरिष्यति
॥३६॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतत्सर्गंप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमनाश्चवइवास्थित ॥३८॥

वस्तुगोचरत्वप्रमाणादिविषयत्वप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभावनोच्छेदएवास्यास्यतिक्रान्तयअयोनांतरालिकत्वत्वाद्विश्रामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ नानाविधतांशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसंकटइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेद्येत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेद साध्योस्तिनिस्पोच्छिन्नत्वादसत्त्वस्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथयामास्त्वसदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसमेदनेपिबाधितमहेश्वरभयजनमासामर्थ्येनानपत्यभावाद्वस्तुतल्लीलाहेतुत्वाच्चेस्याह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसंसारस्वरूपयानगराकारभावमालाश्रमीकौतुककेशुरेवपरंद्रनिधातिभासिकसत्तयावर्त्तते चेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रमप्यनर्थसामग्रीप्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्सर्गास्वकौतुकवशादेवोव्यापकत्वात्सम्यगालोकस्वरूपप्रकाशदानेनतेभ्यऽराधिभ्योविविक्तमात्मानमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ अतएवांभिक्षांजागरणेनास्मदादिरूपम्

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवांभिक्षांजागरणेनास्मदादिरूपम् । ...
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रनोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूर्लोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुमंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्यावहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेवहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेवहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणमहोयस्यतथाविधतज्जीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवर्ताया श्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

पनसा आतिवाहिकशरीरेणव ॥ अर्थातरालेभ्रमानांसबाधनमाभमानानांसुसंजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ ममहंसरूपोईहांचित्तपरिणतिम ॥ रुद्रचित्तचेतनांशंरपचित्तचेतनव स्वाज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाद्वात्तमम ॥ तेसर्वेवेहारुद्राण्णांशतम् ॥ ५६ ॥ तदाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसमंधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनश्वरस्वयमंतर्यामि तयास्थितम॥५८॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्रा अधिभूम्यामित्यादिश्रुतिमसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शनेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पिनशतजगतांमध्यएतस्यांमोचय निअनुभूयमानतयासंस्थितजगत्एकादशभ्यामरुद्रसंसारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुत्वमससारा सर्वोपिसर्वे कुतोनानुभूयतेतमाह ॥ योयदति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्यपाय स सार अभित समुदेति ॥ तयनेनुसंसारेष ॥ ६ ॥ मनसाप्रबुद्धास्तत्त्वविदस्तुनैकोऽपि सहमिलन्तीतिसर्वपश्यन्तीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेषहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अयतेराजससारजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिषु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरेजुश्वरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसंविद्भिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्राणांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वंसंसारसंधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिराममहातिहि ॥ एतदेकादशंविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥ मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्योन्यसमिलत्यलम् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामियश्चिन्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातोः सर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यवत्स्थिता ॥ ६३ ॥ यथदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाथितंयद्वुध्यतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभवसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभंजिकाश्लेशैलश्वभ्रगतंतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजगत्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिबिम्बलाभएवसर्वैस्तद्रीयकल्पितरूपात्मकजीवैर्मिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोर्विस्तारस्यप्रकाण ॥ ६३ ॥ उक्तअपोहते तत्त्ववरनिमसत्यत्वादपनीयतेतत्तथामभोवदवचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ भगसद्दृपचित सर्वमसत्यमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वप्रपंचाविशेषविभागास्तयुक्तानिपचभूतानियथा सर्वमानुभवसितथासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्त्वमपिसर्वत्रविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसर्वमतत्वेतभपसवकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयारक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्त भेषाटकस्छेदेनशिल्पिभिःसत्ताकारपतिमानुकूलस्य भेदो अमकपुरुषहस्तिनुरगाद्याकारपरिच्छन्नसतितस्यपुरुषादिभिर्विभक्तपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सर्वाकारप्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिन्ब्रजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ तथापिटंकस्य सकल परिच्छेदहेतुर्किञ्चनतमाह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेऽविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता पादनमन्यथाज्ञाननवेषजमविनिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेप्रमाणियजगदाकारमचैतन्यजाड्यमपरकारणनिर्निमित्तमेवेतिनभइवशून्यत्वेनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अयदशाभ्रशतानामिमाय पाठोदृश्यतेसटाकास्यप्रतीकानतुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यबंधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयासः ॥ यच्चसुखतूर्ष्णींभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांतादार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंतःपश्चादारोप्यमाणाःकार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसपन्नत्रिजगदित्यतिकम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥६८॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
बोधनाद्बोधौयथेच्छसितथाकुरु ॥६९॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्ष्णींभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥७०॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरत् ॥७१॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेषुसरत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥७५॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥ ॥६४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसाराराुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥२॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ॥३॥

नजडम ॥ एतद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितोपायैरपोहउपसहर ॥ तथोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितंभवति ॥ प्रशांतवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिवःपरमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसंवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥७५॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥६३॥ ॥ तेस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाष्टनवतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाःसंतिनवेतिसंदेहात्तद्वृत्तांतरा
म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किंसपन्नस्वप्नशरीरवद्बाधउतायेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थः ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरसंसाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिसंसारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसानतः प्रारब्धक्षये भोजकाविपालेरोनसह ॥ जगद्यतिभाससयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्यपर्यंतव्यानदर्शनयत्ला
क्षिचैतन्यमभूतमध्यमांतरालिकजीवदाविससारप्रत्येकमापयौसमसार्क्षोवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसखावकालेनेस्वस्वससारेएवस्थितान्इतिग
म्यते ॥ ८ ॥ भाम्बगुरा पूर्वार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अरोअधिष्ठानचिदंशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यतांविवेकेनत्यस ॥ तत्रसदसत्तमलितसोक
स्मिकार्येयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तितत्वमधिष्ठानतुयत सदात्मततोऽस्तेमेतितस्तत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितप्राकम्बिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदशाये
गणामसुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रे समंदृष्ट्वपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमामाधभविष्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्ब्रह्मोसिदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथंसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरयद्वत्गत्यात्मादिक्विना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाचदशया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातथसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु
त्रादितथाविषमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्यमन आदिपवाद्धस्तुराविपादमहराविकालसद्विवेकोपवेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितथाप्यसद्गुप
स्मो स्वमांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकोशेअज्ञानेयथायथाआलोकयतितोअकादृष्टोद्बोधितवासनाजि पर्यालोचयतितथात
थाचितअविक्षतसमग्रतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सवस्यसमर्सकल्पावैर्गुणपदनिर्दिष्टकउपायसमाह ॥ सकल्पेति ॥ आप्येनेतावताभिप्रेतविशेष ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकवैराग्येसेव्यथ ॥ तत्रैश्वराणांविनाप्यभ्यासतत्पदयोगविज्ञानदृष्टयोविशेषरूपा ॥ ...

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतु चित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राप्तुशक्ययतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्यत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्ष· ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथाप्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वलब्धम ॥ अस्यापितथास्थिते· ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगत्त्वपृथक्पृथकृततोन्योन्यनपश्यति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता·ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥१७॥दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥अग्रस्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥१९॥तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥२०॥प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक्॥२१॥पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥अप्रबुद्धाःप्रजायंतेजावाजीवांतबोधिनः॥२२॥तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह॥इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥२३॥इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमेववा॥२४॥देवत्वंमानुषत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥२५॥सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तता॥अनंतश्चांतयुक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥२६॥सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥यदिच्छतितदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥२७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थायामयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुंसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालवाकर्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव·परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त·अतोस्यैककार्यमात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थ.॥२६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनाप्रविकास सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिंस्रोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ· ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ बद्धादित्वाडीपूशक्तियष्टयोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकथटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयेतद्विपरार्धावसानेप्रारब्धक्षयेभोजकादिपार्थैःसह ॥ जगत्यतिभासक्षयतोवा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्ययस्तस्यानदर्शनपत्ता क्षिचेतन्यमभूत्तम्मध्यमांतरालिकजीवदादिससारत्रत्येकमाययौलमसाक्षीवजागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यन्तीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ मामधुरा·पृष्टार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न·स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानचिदशएष अध्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तमसदसत्तस्यलितसाक्षिकार्यपत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितरेवनास्तितत्वमधिष्ठानतुयत सर्वात्मतोस्येवेतितत्त्वत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्यस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशायेगणामत्पुरमृपणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समंदेहक्षपयित्वायकालत ॥ ७॥ रुद्रलोकसमामाधभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचित्प्रोम्नि दृश्यतेतारकाकारकारिण ॥८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतांत्वशेत्यजसकल्पसत्यताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविधतेतत्रसर्वकालंतदात्मकम्॥ ११ ॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वन्नगत्यात्मादिकविना॥१२॥नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्यते॥सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथयाप्यदशाप्यते॥१४॥परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥१५॥

॥ १० ॥ सर्वकालपत्स्वदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपुत्रादिनप्रविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमम·आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वमोपितत्प्रजापस्तुपस्या स्वमांतरवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितःकोशाकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि·पर्यालोचयतितथातथाचित्अविक्षतसमपदद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वमसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतार्किकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांदशांरप्रविशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशैवसेत्यथ ॥ तथेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्वतएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षावलेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वमेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखककचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबंधमोक्षतत्त्वंसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाशोहमित्यभिमानएवातोबंध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडक
म्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥
परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥ परमा
त्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥ ७॥ परिपश्य
तिजीवोंतर्मायथाजर्जरीकृतः॥ कश्चित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाशोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥
अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९ ॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपत
त्यलम्॥ १० ॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदेवजगत्स्थितौ॥ ११ ॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानु
भूयते।एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः ॥ १२ ॥ कचिदस्तिनवास्यंतरालोक्यकथयाशुमे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अ
द्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वाममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटंनिपततितच्चनिजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वा उच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुंप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्म द्बोधायकल्पयित्वोक्तउतकचिदस्तीतिसंदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्योगेनआलोक्यत्वद्बोधाय यद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्कचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयनफलमच्छिकोमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनमपषयति ॥ स्वयंसपादितैरित्यादिना ॥ नत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुपहानमहकाकापाधिकारक
क्रियाक्रमैः ॥ इहस्वगृहेअन्यत्रयथेच्छं ततमपनानादेहादिकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिपुवायोगिनोयुगपत्प्रारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ एतदेव
विधयागिनावरिमम ॥ सर्वेषांघोरादीनांतभतमसन्निधानेनभयद शास्त्राअभवत् ॥ तद्भगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कंडेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
जायतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्यवभूलोकेपशुषेयादुपहारपदणार्थयामि ॥३०॥ अस्मिन्रामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपन्नःपुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतिनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुगृह्णन्पुनर्यदुकुलेमानुष्यंयातितथषकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
मार्थक सहस्रनयनि ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रमनुन्यकालमयमुक्तेइतिशेष ॥ समदृष्टांतोनिमेषइविति ॥ यथानिर्भीराजर्षिविदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनेत्रेषुवस

स्वयंसंपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमैः ॥ योगिन्यायोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकशः ॥ कार्त्तवी
र्योगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत् ॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्वर्थयातितिष्ठत्यायोगिन्यायोगिनीगणे ॥ ३० ॥
शक्र स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायसुविंका ॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥ ३१ ॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैवजनार्दन ॥ ३२ ॥ अंशावतारलीलाभि कुरुतेजागर्तीस्थितिं ॥ एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत् ॥ ३३ ॥
एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरंततः ॥ गणता
मावसंतत्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यप्रफुल्लनवकल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतथाशिवप
त्तनेषुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥ ३६ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु षष्टितम सर्ग ॥ ६४
॥स्वप्नशतरुद्रीयसमाप्तम् ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्यद्दृशेयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥ भूतत्रयममेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति ॥ १ ॥

भूयमर्पाचिमपणानिकरानितहन् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामरुतेपिणोप्ययमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ नत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानद्वलादि
त्यर्थ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तेषामपितत्रास्वपदेसर्वभुवनेपुषमद्दृदेहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपदभवदित्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेषुबहुरत्नस्तबकेषुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकंनथानानाविधेषुजगत्सुभुवनेषुतथाशिवेषुकैलासवैकुंठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुचविहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरैर्मौलि
षुधियंतेसवचषष्ठ्यम्यतदृत्यमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचंद्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सतोरेजुर्बभु ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०ता०नि०पू चतु षष्टितम
सर्ग ॥ ६४ ॥ ॥ २ ॥ ॥ भिक्षुन्यायायाथर्वैतुजीवेषुसमउच्यते ॥ रामायाम्येष्यत्राभिक्षो सभोस्थानवपण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपदृष्टः स्था
पालनर्थितिन एषभिक्षुस्तंभमस्वंभूतभावकजाग्रतस्वप्नलक्षणत्रयममेवफलावस्थायांपृथक्स्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुषुप्तस्त्वमपश्यतिनाप्युमाभमप्यम्यवस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

दकृशब्दाद्वागुरिमतेनहलंताद्वापिदीर्घेदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहंकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तम ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयंद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिनद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ द्दा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिप्रतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्यैर्लीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेषानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंताःसभवंतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थंपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैः स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपाग्यमप्याङ्कराधकोटिहिमोबाधभेरमत्यध्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसलपुष्ट ॥ मत्यघासवस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कायता।१८।।५न्द्व ॥ १६ ॥
सत्तनेनपूर्वेपुभीवेन ॥ १७ ॥ अहव्यापारमाह्निकनिजधर्मसपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रचिंतयंत अभ्यस्यंत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पृष्टायमतरणेच्छोत्कण्ठनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खचरभूचरभूतसघोराभिमतिथासमातर्जनेमस्तनस्वस्वकायपरपरेजातेसतिदशरथसभामामत्यतथापूर्वेपूर्वेवपुन
आख्यानलोकरचनेनव्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० पचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेषोऽस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवंकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजुःपात्योऽस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥१५॥नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरान्॥१६॥सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा॥क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मुःखेचरभूचरा ॥१७॥स्वास्पदेषुययाशा
स्त्रमहव्यापारमादृता ॥सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥१८॥चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्युःकल्पमिवापिच॥१९॥प्रातःपुनःप्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघे ॥आस्थानलोकरचनेनतथैवतस्थाव
न्योन्यमंबदनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विद्योत्तरविस्मयवर्णननामपचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥५॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतानृपनायका ॥१॥सरामलक्ष्म
णासैवतथैवाथसभायशो॥सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी॥२॥अनवेक्ष्यवचःप्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चि
रम्॥४॥ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्तादृग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसप्तविपुलाकुलशैलसपर्वताम् ॥५॥यावत्कुनश्चिदप्येवभिक्षुर्लब्धोन
तादृश ॥कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते॥६॥ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥उत्तराशांतरंयातोवेलावानिवार्णव
म्॥७॥जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसंश्रय ॥८॥

अभ्यस्तस्यायमनर्भिक्षोर्दर्शनमुष्यत ॥ तादृशानांतथान्येषामर्थानांभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ सतोऽथपार्श्वतोनायका सामतादयश्चविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पर्यतापद्मवर्नीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअप्रतीक्ष्यमपउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयंप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यपेक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावत्तलब्धस्तावदहंचिरंभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायादिशाअंतरदेशंयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोऽस्तितत्रजनपदेविहारास्थोजनसमयोमञ्जुनामयोगीशोऽस्ति ॥ ८ ॥

१ पृथ्वीम्

दृकूशब्दाद्गुरिमनेनहलेतात्दापिदीर्घेदृशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्याभिक्षोः ॥ सर्वत्तावद्दहकव स्यायचरमसाक्षात्कारशमुम् ॥ तत्कृत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्व्यंगितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अथास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥ तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यमइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामास्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिप्रतिसभिक्षुकः॥ अथैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥ ११॥ रात्रयोध्यानतिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्स्याक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥ अथत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्वसदृशक्रमः॥ १६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः॥ १८॥ नारदनामुनाभाव्यं पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥ १९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम्॥ २१॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिद्दीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेषानिवितताम्हतामपिमोहिनी॥ २४॥

सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥ १६ ॥ एवम्ब्रह्मा ण्डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनन्ताःसम्भवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थंपुनःप्रपञ्चयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव भिक्षुसदृशसमाचारैः स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥ एवविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्षणनिरवयवकालालनिदहामानसघटापिनास्ति वहाविषेष्टालक्षणकमप्यभूरनिरस्तत्वाद्येनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्यातिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह ॥
प्रति ॥ अनंताजीवटाविसर्गाकृतपल्लासामलसम्यगुपलभ्यक ॥ २५॥ २६॥ भातरंबुजमिवविकसितम् ॥ तस्यक्षेपमरादीनांनानाफलहाजलकल्लोलाश्चपश्येतियोज्यम् ॥
अर्चीर्जि सहृयनमान सार्धिमहानर्मिर्वक्रिकणादिवशुद्धात्सयेवमात्मैवेवमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूपप्रतिभासस्वतउदितस्त
स्यतस्यान्तर्जीवस्वह्रांतरप्यपिचविचित्र सगरतउदितइत्यनवस्थैवमायादशेत्यर्थ ॥ तेप्रायमिकस्वदा स्वप्नेपिचतत्तगतजगत्स्वशामिथ स्वस्वम्यव्यवहारदशानमिथ्यासत्याए
य ॥ किंस्वतानत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मिन्भिक्षसंकल्पेपरमात्मनिनादास्म्येनस्फुरतिसति ॥ येनस्वतत्त्वबोधेनतद्बाधत्यागस्तुनांकिंचित्सस्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोत्थमप्रतिपत्तिर्विजृंभते ॥ कंचविंशत्यहोरात्राअनंताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलभ्मोलमहोर्मीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्राम्रविवांबुजम् ॥ जातसंवेदनादेवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ समा
रजालमखिलसांविवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमेवमुदित प्रतिभासुस्वह स्वह्रांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयमनुवर्तंतेपिमि
थानमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० श्री० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेपू० जीवटो० भिक्षुसंस्थितिकथनना
मषट्पञ्चितम सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतंभिक्षुंगत्वासंबोधयत्वमी ॥ नरामत्प्रहिताशीघ्रमानयंतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्थितिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतमर्गलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुर्दिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पञ्चितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधीमुक्तस्यदेहनाशोपवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्याभिमदन्येपायधामोक्ष
प्रबोधन ॥ १ ॥ संबोधयंतुसमाधेर्व्युत्थापयंतु अमीमत्प्रहितामत्याप्रेषितानरामभिणोभवदाज्ञयाआनयंतु ॥ १ ॥ अर्थिवतस्यसवत्तुंनियतेरपनिश्चयप्रदर्शमयुक्तविस्मृतस्यस्पेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापष्टमकान्तरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ समहित्वदीयसत्यसंकल्पेनपजीवयतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्देहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकस्यःप्रवर्ततेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यंतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञानिरंतरालमासिभित्तहृत्यैर्गुप्तत्वादपित्वम्मभिभिस्तप्रबोधनकर्तुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गेहेति ॥ मासस्यपर्यंतेपरस्मिन्नेवर्गलानिष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहविदृक्षवोभृत्याबहिद्वारांतराले तिष्ठति ॥ बलाभिक्षाज्ञाबलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविपर्ययेनष्टम्तम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवासनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥६॥ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥७॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥८॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरद्ववपरांभंगिमिवांभसः॥१२॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥१३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥१४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥१५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकश्चिद्भाजनतांगतः॥१६॥

एवसंसारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वाद्यसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्वस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घंविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥१५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रतत्तावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यकश्चित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिवितामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालान्निर्इदामानसचेष्टापिनास्ति देहाविचेष्टालक्षणकर्मपदूरनिरस्तत्वात्तेवनास्ति किंतर्हि प्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेवकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरितेस्पष्टमित्याह ॥
कति ॥ अनताजीवटादिसर्गाश्रयस्तासामलसम्यगुपलंभश्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रातरंबुजमिवविकसितम् ॥ तत्रक्षेत्रमरादीनानामाकलहामलकच्छालाश्चपश्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्षि सद्दृचतमान सर्चिर्महानप्रिर्वह्निकणादिवशुद्धान्तवेदनादेवेदमशुद्धिमजगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूपप्रतिभासस्वयउदितस्त
स्यतस्यांतर्जीवस्वप्नांतरप्यपिचविचित्र सगस्वयउदितस्तस्यनवस्यैवमायाद्दशोस्यर्थ ॥ तेषांयमिकस्वप्ना स्वयंनेविस्तनवतगतअगत्स्वप्नामिथ स्वस्वप्न्यवहारदशामिथ्यासत्याए
व ॥ किंस्वतानेत्याह ॥ सर्वालनीति ॥ सर्वालम्ब्यस्मिन्वित्तसत्तकरसेपरमात्मानिनानारम्भेनस्फुरतिसर्जति ॥ तेनस्वन स्वस्वाधेमतद्वानस्यामतुनर्किंचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकर्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कथं विंशत्यहोरात्राअनतारूतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोभोमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवेदमित्थंविकसितंस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादेवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ ससा
रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमेवमुदितं प्रतिभासुखंड स्वप्नांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयंननुचर्तपिमि
थोनमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्थितिकथननाम
मषट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनाथकतभिक्षुर्गत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामव्यहिता शीघ्रंचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षो संदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्थतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहमासपर्यंतंयलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुर्दिदृक्षव ॥ ४ ॥

सीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू षट्पष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशाभवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्मातिवक्ष्येपांवधामोक्ष
मबोधत ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमव्यहितामयाप्रेषितानरामभिणोजपदाश्रयाआनयतु ॥ १ ॥ अपिवतस्यसचतुर्नियतोरेपनिश्चयइतिमद्रुक्तविस्मृत्यतस्यदेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद माणापटजकाम्भरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्ववीयसत्यसकल्पेनमजीवतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सस्यवतदेहभोग्य
मारब्धशेषमसकम्प्रभवत्तेनाप्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यंतमहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआत्मीयैरंतरालवासिभिस्तपूस्यैर्गुप्तत्वादपित्तस्मिन्भिन्निस्तस्यबोधनकमुमस
क्यमित्याह ॥ तद्गेहमिति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेयलान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुर्देहदिदृक्षयाभृत्यार्पाद्वारीमरालेतिष्ठति ॥ बलान्निष्कासितार्गलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासनिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुंपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसमक्षमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविपर्ययेनदष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुसएवसंसारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥६॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥ १०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमपब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतिश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तमस्त्वमविचित्रमुक्तशालिनीजीवचित्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालस्याऊर्ध्वंब्रह्मलोकस्याकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्रमाणकस्मनयातद धीनस्वरूपिणीभूत्वातदुपरमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यपरा स्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेप अभ्याससदृशैरप्यधिष्ठानस्याम्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यपदवीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेत्युपा ध्याकारमात्रिमायापराधात्किपरमात्माब्रह्मनपरमात्मासकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदि परायणमाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुरुतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यत्रचविलुठतिगत्वासभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्यवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसास्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ ति ॥ विभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभक ॥ २१ ॥ स्पंदिस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वंशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना स्त्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोदेतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवन्मात्रंमन्वानोमनइतिताम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शिनाजगद्दृश्याव्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृश्यासमूलोपाधिबाधेनद्वाप्यमि तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादन्यतभिन्नमुखस्यस्थितावप्यथाभ्रांतिसंभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति ष्ठतिमिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मन्यतिरिक्तमन्यमभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य भ्यासेनमस्पदीकृतभेदबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवशुद्धाविलीयतेसाबुद्धिरप्यल्पपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विद्वब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमाधात्कथंकुलालकाटिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वदशातद्दर्शनादि त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेसत्याज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययप्रपंचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैववस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.शांतजानीत ॥ नानातीत ॥ ... ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपात्तच्छान्तिरेवै
काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेत्तद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥
नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्श
नम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवास्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्प
श्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनं
वपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतवि
ग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमा
श्वसयथासुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताचायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णैत्वे
कमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घ
नस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सत्कल्पादिस्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्त्वदात्मनाचसन्नभवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैक
रस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः
संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांतःसम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ॥ ३५ ॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पं
दौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदःसनर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमे
स्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

ननमस्वमविचित्रसुरुतशालिनीजीवचिन्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाध पातालत्वाऊर्ध्वब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवभाणकस्पनयातद धानस्परूपिणीभूत्वातद्वारणजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणीअन्यथबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वयमस्यमां त्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेय अभ्यासस्हरस्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यस्फुटीकरोति ॥ चित्तेति ॥ प्रत्यगात्मापिसेस्युपा ध्याकारभोग्निमायापराधात्किपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोरेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदि परात्याणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाद्वैतान किंतुक्षभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षु ॥

पातालब्रह्मलोकं वाचित्तस्फुरुतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥१७॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिर्बिंबादिवाद्वैता
॥१९॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्रूपैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥२०॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ भिन्नत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभ्रक ॥२१॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वतःसंज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेप्रौघृतयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयैवासितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वंशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोरितिभेदप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवन्पश्यन्मनानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥१९॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्रूस्याप्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुन परमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमि तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादन्यतभिन्नमुखस्यस्थितमावन्यथाभातिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याजयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति ष्ठतीतिनतत्त्वभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यमभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य भ्यासेनअस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवमूर्छाविलीयतेसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवततविद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥२२॥ साधमाभासकथकुलालकादिवुभेदजगद्विलीयतइतिचेदयान्तचित्स्पदमाभत्वाविस्पाह ॥ चित्स्पदएवेति ॥२३॥ कल्पितमपितिकथज्ञातमितिचेतस्वरूपातदर्शनादि त्याह ॥ नेति ॥२४॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवं वस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एक[illegible] ॥ हेरामत्वं [illegible] यथोक्तैवंवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येति ॥ तस्मादेवंत्वममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकतावेक्षणात्तुबोधः पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयत्कंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवंत्वममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातन्छांतिरेवैकाजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः त्यर्थः ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेत्तद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजाग्रत्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकृतम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताचाद्योविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेस्वैकमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन्भवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणंसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ॥ ३५ ॥ हेरामत्वंअब्धिनाम्ना आनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्पः अकल्पनाविकल्पोवेतियावांश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदः सन्सर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा० पू० सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुपदोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणं चोपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनं तत्रापि तुर्यातीतप्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितां चित्तस्य स्वाभाविकमवस्थानुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनां मौनसंयम काष्ठमिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषु मौनेषु दर्शितपक्षमर्थो भवतीति मौनेशः ॥ २ ॥ द्विविधा इति ॥ त्वद्दिवितानां भयाणां काष्ठतपस्विनां तारतम्यभेदानामनात्मत्वतया एककोटित्वमेवेतिभाव ॥ ३ ॥ नमनचक्रटयत्रि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतत्त्वशून्यायां शुष्कायां तदनुभवरसशून्यायां कृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोऽप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादवान् ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थं व्युत्पाद्य प्रत्ययार्थं व्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमायमेवं विभज्य चतुष्प्रकारमौनमुनय आहुरित्याह ॥ ७ ॥ तेषां प्रत्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवं विभागपर्यालोचने मनोमौनमपि पञ्चमम् पपिसम्भवति तथापि तत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ सुषुप्तमौनवान्भूत्वा त्यक्त्वा चित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्य तत्पदं ॥ १ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्यहम् ॥ सुषुप्तमौनं मौनेश ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ द्विविध प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायां शुष्कायां क्रियायां यद्धनिश्चय ॥ हठाज्जितेन्द्रियग्रामो मुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मात्मनि स्थित ॥ लोकोपमोऽपि वसोऽन्तर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एतयोर्यो भवेद्भावः शान्तयोर्मुनिनाथयो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मा मौनशब्देन सस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तं मौनं मौनविदो जना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठं सौषुप्तमेव च ॥ ७ ॥ वाङ्मौनं वचसां रोधो बलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसञ्ज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनं पञ्चमं च तन्मृतौ काष्ठतापसे ॥ भावे सुषुप्तमौनाख्ये जीवन्मुक्तोऽनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिषु मौनविशेषेषु विषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायां सा तु यास्येव मुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनं मौनमित्येतत्त्रितयं त्वमन किल ॥ मलिनं जीवबन्धाय तत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मत्सस्मरणं वापि हस्तवाक्यमपमस्परशनं ॥ अपश्यन्नेव पश्यन्हि काष्ठमौनी तु तिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयं स्मृतम् ॥ भवति मौनिनस्तत्र न तज्ज्ञास्तस्य लीलया ॥ १३ ॥

पश्चमं नाम सुषुप्तसारे वस्तु भवति नाम्येवमिति दर्शनपरिमणितमित्यर्थ ॥ स्थर्येष ॥ भावे आत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयश्च अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु धीयन इति मुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपि त्रिषु मौनेषु मौनत्वसिद्धं तथापि तानि मलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेति जीवस्य बन्धायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हि तत्रस्य काष्ठतापस समाधिरूपमिष्टमिति राह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणान्तरस्मराऽहंभावस्य सस्मरणमनुसन्धानमस्पर्शनं बहिरपि दृश्यरूपमपश्यन्वाक्यपनाम भयपर्वं चास्पर्शं ज्ञानाद्वतमात्मानमपश्यन्नेव सुषुप्ता विधनित्यात्मदृग्विलोपाभावात्प्रत्यक्ष्याम्मिनसाक्षिभावव्योतिपापस्यपस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकाले तेषां मौनत्रयमप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्तनामयोर्मौनिनो भवति तज्ज्ञास्तु चित्तबाधान्मतस्थनिरोधव्युत्थानादिलीलया तत्र भवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातस्यलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छशक्तमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्टणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्टणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नाद्यतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुद्ध्वा ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकंसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रभाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनमनघापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितां चित्तस्य स्वाभाविकमवस्त्वनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मिवमौनंकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेपुमौनेषुद्दशिपसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ स्वदितानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थतयाएककोटिनैवेतिभा
व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयन्ति ॥ अभाविताद्यामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम् ॥ ४ ॥ व्यवहारे
एतरतपस्विलोकोपमोप्यन्तर्निरतिशयानंदास्वादनम् ॥ ५ ॥ मध्यस्थंप्रस्तावप्रत्ययार्थंप्रस्तावयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तथापंभेदाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषांपस्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम् ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपञ्चममपिपद्मप्रभृतिभावनिमकाष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यहम्॥ सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविधःप्रोच्यतेरामंमुनिर्मुनिवरैरिह॥ एकःकाष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ॥ ३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चयः ॥ हठाज्जितेन्द्रियग्रामोमुनिःस्यात्काष्ठतापसः ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थितः ॥ लोकोपमोपिह्यमौनंतयंसमुक्तमुनिः स्मृतः ॥ ५ ॥ एतयोर्योभवेद्भावश्चांतयोर्मुनिनाथयोः ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृतः ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तंमौनंमौनविदोजनाः ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७ ॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रहः ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनंपञ्चमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषयःकाष्ठतापसः ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधीः ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धंतत्रमनःकिल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्थःकाष्ठतापसः ॥ ११ ॥ अस्मृत्स्मरणंवापिदृश्यवाक्प्रयमस्पृशन् ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्स्यात्काष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया ॥ १३ ॥

पत्रमतौमूर्च्छासुषुप्त्यादेरवस्थाभवतितान्यपेक्षितत्वमपरिनिर्णितमित्यर्थः ॥ तयोश्च ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय-अधिकृत ॥ तुर्यावतुर्यो ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धंतथापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हिकथंकाष्ठतापस स
माधौकथंतिष्ठतीत्याह ॥ अस्मृतिति ॥ हठात्मनोनिग्रहणात्स्मरणोऽनुभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यवाक्प्रपञ्चवाङ्मयनामप्रपञ्चंचास्पृशन्ध्यानादवस्थाला
नमपश्यन्नेवसुषुप्तमाविवनिस्यात्स्मृतिस्मिलोपाभावात्पश्यन्नप्यासीनस्मिन्नाधयोतिवापस्यतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेतेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रयाक्त
नात्वयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्मनस्तन्निरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राकनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थंतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तत्त्वज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽव्यक्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्स्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशो ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यंतमसतैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकंसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अमासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपियसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

अविद्याबाधात्तुर्यं तद्बाधकस्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम् ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधि...
अविद्याबाधात्तुर्यं तदाधकस्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधि
स्वप्नस्थेपितत्त्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकेति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेब्रह्मन्ब्रह्मभूतस्यसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणव्यवहरन्सदेहोपिउतवात्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभव
नीतिनभाभवमूयस्तस्यैवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवानभदत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हेरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचवियतइतीहकिलयथसिद्धमत्रांतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाप्रबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥२८॥ सौषुप्तेकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यातीतसमाधिर्वाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्थएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्भोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवियतइतीहकिलांतराभन्नस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनयज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशांतत्वमायातरुद्राणामुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानामिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्रशतोज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नाकांतरनुभूयमान स्वमलवाभवुरघ्याज्ञोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिकास्थिति ॥ योगाख्याणस्यविलयोमतेस्तुनिरूप्यते ॥ १ ॥ प्राप्यताप्रब्रह्मसहारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजग्मुर्मिरजुष्वरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्राप्रयातिपुनेपुवेषुमारब्धशेषमुक्तमततिपाम् सभभुक्तापिरभोगाभ्याप्यरुद्रपुरेतत ॥ गणतामापसनस्तेस्यास्यतिसपरिच्छेदाह
स्युक्तनमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेषरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशमत्वकुतआगतम् किगणीसहपरिगणनाउनतद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ मथमयमकल्पमेवापलभ्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
वभागुर्वाषवतत्त्वम्माविमस्तावतस्तपाज्ञानमेषततसम्मयारुद्रशतसख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवति ॥ ननुगणाइतिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाः तेत
कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषांकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वानुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे
त्यादिनाभिक्षुस्वप्रकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्षादीनांबोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत
द्दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावाःसत्यसंकल्पाः ॥ रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क
थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावाययथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त
थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम
उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म
हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥
गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेषुनिमज्जंतिवस्तुषु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते· रसोभूमानंदस्तआसमंतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदृणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसंविन्सार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थ. ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि
तेषांसर्वत्राभिमतार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादय.किमर्थंमानुषयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनामस्यकल्पयंतिशुभमेवकुतोनकल्प
यंतीत्याशयेनराम.पृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्किकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थ. ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा
एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषांविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा
मग्र्यापितेषांदुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वान्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरआ
तिपसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखंप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानांमध्यपञ्चम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतेअपरा—
अविद्यावाधानुवृत्तत्वाधर्मवृत्तीनामपिबाधानुयामीतम ॥ १८ ॥ सोपुंसकति ॥ समाधानसमाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवन्ति ॥ १९ ॥ देहमननमलभूतइसाधोजायतिसमताञ्चि
स्वमस्थपितद्यविविषयायणभवतीत्याह ॥ सोपुंसकति ॥ समाधानसमाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवन्ति ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभय
पणम्यवहरन्सदेहोपितनथात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभय
मानिनभाभवमूयमस्यैवास्तिनान्यस्यत्यथ ॥ अथवानभवत्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवनएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामप्रतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्यापनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रापविलापनेनोवत्वभववासनमेकनुयद्रूपमास्व ॥ सर्वेषचिपतदूतीहकिलयथ्यसिद्धतत्अंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाद्यथोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सोपुंसैकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्ननोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवि
यतइतीहकिलांतराभ्रस्तिष्ठचिद्गगनकोशफलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनय
त्नोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत शतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम् ॥ सर्वंमुद्देशतो
ज्ञाततत उक्त नतन्मया ॥ २ ॥

नाप्यनरनुभूयमान स्वमलदानगुरुत्वाहोजीवन्मुक्तत्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तं नामस्थिर्कास्थिति ॥ योगाध्यायस्यविस्त्योमतेस्तुतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतान्महसहाकद्रतासर्वएवते ॥ समाजगमुर्विरजुम्भरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेचरुद्राश्यातपुतेपुनरहपुमारब्धशेषभुक्तवतेतियाम् तमभुक्ताचिरभोगान्माप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामाचस्ततस्तेस्थास्यतिसपरिस्फुटाद्
स्युक्तनघटच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमंकेवरुद्रमूर्तिरितिसंदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणैसहपरिगणनायुततद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात ॥ एषार्थेनुराम ॥ यमगणास्तयोकाऽस्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यर्थ ॥ १ ॥ तमप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तःप्रागुक्तंततचस्मात्विस्तारतस्तयाज्ञातंमेवततस्तन्मयारुद्रशतसंस्थानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ १ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोः समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सत्यतेबाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतत्त्वसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतस्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयोः करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकेनापायफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासस्तृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसस्तृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाद्याः सर्वाः कल्पनाबाध्यन्तइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ ककुतइत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम्॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम्॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम्॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम्॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानांविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनिताद्दशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिः संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संस्तृतिरित्यपिपाठः

हृदांअकस्मायादुर्भूताम ॥ यद्दअासग ॥ ११ ॥ एवकमामानुप्याद्दिजम्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्दितिशेष ॥ आत्मीयत्वषणाश्ममोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ह्रामिज्ञालाम्बिपिणानियम्रानीतिविपयस्तथाविधनकषिवित्यथ ॥ १२ ॥ नहिकयहरस्यप्रसिद्धहरस्वरिमवेपक्रियानियमोहरेर्नतिथरिश्रवेपादिनियमोभवदादीनापत्राह्मणोत्तमचपानियम काकतालीयन्यायतरघटनादित्याशक्याह ॥ अम्यार्दानामिति ॥ आनयस्तत्तजात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्वरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्यवस्थापिकेत्यथ ॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्यादिक्रियार्यान्नियता सगाराषभिव्यक्ता किनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशात पृथकुऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

फाकतालीयवद्धाथ्रियांकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकंचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एवकमाग्निनयनएवकर्माम्बुजाद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानियनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमन्नविपयक्कचित् ॥ १३ ॥ अम्यादीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनातथाकर्महिजातीनांचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभूतिफलाथ्रया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयमौनमतोमया ॥ नोक्तवपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वादप्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिपरश्रेय साकथप्राप्यतंश्रृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ सस्यंयैवावबुद्धायेतरम्ता सास्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणापनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगिन ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषांशातपदमरुप्रिमम् ॥ तत्केचित्सस्ययाप्राप्ता कंचिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यंचयोगंचय पश्यतिसपश्यति ॥ यत्सांख्यैप्राप्यतेस्थानपरयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिपरमपदम् ॥ २२ ॥

शार्धापास्याभाविस्पश्वरागादिवशास्त्वयकल्पितादनिषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवपश्नसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपृथक्कम्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाचतुर्विधमौनास्पलतवनोक्तच्क्रणिवितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्रावस्यप्राप्तिपरमयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसाख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सम्ययाविवकविचारप्रयुक्तराजयागन ॥ १८ ॥ कमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्रागर्पितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहन:अनंतपदेहन ॥ २० ॥ फलतएनवेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्राणमनोरत्याऽत्यपार्प्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदननइत्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संस्तेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ कृकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय· ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभावः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानांविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्राताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठसाध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारीस्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढां अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्विशेष ॥ आत्मीयस्त्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतत्वम्यत् ॥ ब्रा सिद्धात्मान्विधिणोनियम्नातीतिमिथ्यस्तथाविधेनकचिदित्यर्थ ॥ १२ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरघरिग्रहेपक्रियानियमोहरेवतिग्वरिमवेपादिनियमोगणदादीनांचब्राह्मणोत्त मयगामियम काकतालीयन्यायेतदघटनादित्याशङ्क्याह ॥ अम्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्वरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ ॥ १४ ॥ अग्न्यादीनुपचानाम्यादिक्रियार्थान्वियता सगावार्थाभिव्यक्ता किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशात पृथक्पृथे हिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफला

काकतालीयवद्रूढांक्रियांकुर्वंतितेसदा॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकचिदपिग्रहं ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा॥ एवकमात्रिनयनएवंकर्मायुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्त्रिनानियनोपादेयनहेयता॥ नचात्मीयनचपरकर्मनःविपयकचित्॥ १३॥ अम्यादीनांयथोष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम्॥ हरादीनांतथाकर्महिजातीनांचजातय.॥ १४॥ सर्गप्ररूढिमायातेसकेतवशत पृथक्॥ अनुभूतिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम्॥ १५॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यमौनमतोमया॥ नोक्तवपरमौनसदेहस्यरघूद्वह॥ १६ ॥ स्वादप्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम्॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना॥ सत्यैवावबुद्धायेतेस्वता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगिन ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम्॥ तत्केचित्सत्यया प्राप्ता कचिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिसपश्यति॥ यत्सांख्यैप्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरमपदम् ॥२२॥

शास्त्रांयास्त्वात्माविस्मयकरामाविवशास्तयकल्पिताइतिवैषम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमश्नसमाधायप्रस्तुतेपूर्वानेपूर्वकथ्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धास्वतुर्य धर्मीनासरतपनोभत्नकृष्णितिपरेणात्मय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सत्ययाविवेकविचारप्रयुक्तयासयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणायामहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्यम ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अमनैवदेहेन ॥ २० ॥ फलतएनदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥२१॥ ननुभिन्नरूपयास्तयो कुतएकफलतत्राह ॥ यत्रेति ॥ प्राणमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वाद्यत्रवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतदस्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोः समुच्चययोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात् करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहंतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षानाःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ ककुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेत्वनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववद्विधायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःकममाहंकसंततिः॥ उपदेस्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरश्रेष्ठं साध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकारःपेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ कचित्संसृतिरित्यपिपाठः

नहिताभूतमापावद्दिर्मीतांतरपाधि सहापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामाघात्मकानिमानिमादशवासनावस्मनाविशिष्टमार्गैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति प्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएनमुंचति ॥ देहांतरेषतदीयहादम्योमाकाशगतवायुभिश्वस श्लेषयांति ॥ यथाकुसुममधस्लिष्टेपुष्पितविशल्यद्रुतिनेनसश्लेषयातीनियषानिष्पीडनाविदु स्वायभवतितद्वत् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमात्मनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्या ह ॥ मनइति ॥ यथाधांपुर्षदःअंभोधीमप्रोवासमनैरस्यमानोपिनशाम्यतिननस्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वम्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

वासनासात्मकान्येवविदितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्धि प्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुंचंतिदेहक म् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषयांतिद्रुःस्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्य इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ वर्णांतरेणैवविनावर्णागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानाद्वासनीभावस्व नाशंप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणास्पंदचनादत्तततशांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा द्वियोग प्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतंदेहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र तदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्नेतरामपर्यंत सप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प भ्रमाकृते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृतस्यसंस्पंदेशांते शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतेशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस र्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वंचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्येन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रहेतुंतत्वबाधावित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नदपिज्ञानसवासनंसर्वबाधितात्मात्मतत्त्वमेवसपद्यतेतच्चतत्वविचारएवरज्जुयोरभेदाद्विगतवासनमपदज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवसिद्धमाह ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्वतदभ्यसनमववाधावर्जनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणात्क्रमणेमस्तत्वकमोयमशरीरस्थैववापश्येवाविनानाशात्मभक क्रमस्तमाह ॥ प्राणइ ति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्यवायुभिस्तनात्तभावम ॥ नमयासाकारो ॥ ४२ ॥ यथाथाद्दशकर्मोपार्जितवासनामयसुरनरपश्वादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार व्यवहारमनुभवति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्तांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७ ॥ शांतबाधितद्वैतवासनम ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९ ॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्यःशिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भावःसावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारपुटासनीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिर्गैर्मनसोवासाकारक्षयेसतिधारणादित्रिभिर्भ्रहेकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभावःसिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः ॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय ॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात् ॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥५३॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुध्वायुक्तियुतंधिया॥ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम् ॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम् ॥ ५६ ॥ मुहूर्त्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे ॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम् ॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेतोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्रैवनशून्यता हियस्मात्तदभावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धितत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

मेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थंस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरमलप्रभावविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ श्चिदिति ॥ अज्ञदशाअसभावनाच्छून्योपम इदशानुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभगउक्तविधिविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या मनोआपत्तत्वमसुप्रमलक्षण्यानिभ्रांतिमद्रूजदर्शनपरानियस्यतथाविधस्वयचाविद्याक्षयाद्विगलदाधिमदेद्यपटममतिभासमावशिष्टमनइहर्जीवन्मुक्तस्यमस्यापासत्वमिति ध्यते ॥ तथावासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनससारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागततामपुन कलंककलनामलिनतामपदनै त्यवित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰ एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ वे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलितावियंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्ध ससारबीजतन्नददात्यतरपुन ॥ ५९ ॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्थःशांतवासन ॥ परशून्योपमसघोज्योति पश्यतिशाम्यति ॥ ६० ॥ वेगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहइकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदंकनकतामिवतामुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥ इ॰वा॰ वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविश्रांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते ॥ अस देवमनागेवतद्विचारान्नलीयते ॥ २ ॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान् ॥ ३ ॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यावेतालोविपुलाकृति ॥ सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्य ॥ यद्वृत्त्युपहारेणनित्यवृत्ततयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहंतिसतोहिन्यायदर्शका ॥ ६ ॥ सकालेनाटवींगेहाजगामनगरांतरम ॥ न्याययुक्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापससूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥ ८ ॥

ऽराजसवारकथाराक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तंचिसशांतौचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन पम्नोयश्चकार्यकारणाविषयोरतोनाशःसमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थाऽसंभावनाहेतुंमपपन्नेराचष्ममसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवेत्युक्तायस्यस मनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गजाद्यधयोग्यम्याजमेव्यनाहरान् ॥ ४ ॥ संक्षिप्योक्तंविस्तारयितुमुपक्रमतेआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्य येकिरातराज्यकर्कटीवराअक्तेनयदृच्छ्यमनवत्त्युपहारेणनित्यतृमनयामिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेनतनमध्यमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ मिषर्यामिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायघोरात्रिचर्यायचरतस्त्वर्थविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्व्याघ्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेद् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रमुलंघ्यसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ संभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्टः ॥ तात्पर्यंतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपंनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अंतरतस्तथातदंतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलांतरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यंते ॥ अतिमहत्त्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यंतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्व्याघ्यंमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम्॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छच्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकांतरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतःफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमंडलमंडलस्थजनान्उपसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दसः ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तंवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्रत्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामंशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यवराणिवस्त्राण्याकाशश्चयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तथाहीकस्यचित्पुरस्थांगिनोब्रह्माण्डप्रसरेणवदतिप्रथमप्रश्नस्योत्तरंचकुमभिज्ञमतत्राभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वन्कविस्कल्पनाचमत्काररसंआदर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्वयामयाचाधितंब्रह्माण्डमहद्दस्याक्षजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणीपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदब्रह्माण्ड १ ईदृशब्रह्माण्डसहस्रगभाणिपञ्चीकृतमहाभूतानि
२ तद्वधामधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाविस्तारितम्माभाणि ७ तद्गर्भहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भाभूतमायाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाड
सगत्तगस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तरालानस्तएष ११ अनन्तकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येताश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचिद्वेदहिब्रह्माण्डमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥२॥तादृशानांसहस्राणिफलानिय
त्रसतिहि॥अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लक्ष्योवि
पुलाकृति ॥४॥तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥५॥तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यथ॥तादृगस्तिथृदृश्शृङ्गमत्युच्चैर्भरिताकृति॥६॥तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसत्यथ ॥तादृशोस्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥७॥तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिपृथुद्वीपमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥
तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥९॥तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनडंबरम्॥१०॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥तादृगस्तिमहद्ब्रह्माण्डचत्रमंबरपीठवत्॥११॥तादृशानांसहस्राणियत्राण्डानिकरंडका ॥तादृशो
स्तिगतस्पंदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥तादृक्सागरलक्षाणितरंगायत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥
तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥
प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमद्दलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

त्फलशास्त्वादिचतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ फलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनात्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु
लतमत्वात्सर्वतःभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रदनदीसर्वाधिभूतानाधिभूतप्रचण्डप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ यथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव
प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएतत्सर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्तांचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल
वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने
अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचात्रलेखाः
उल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वशांतप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥
इहावशिष्टप्रश्नानांपंचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञाऽभ्युपगदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नंराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडाख्यसरेणवः ॥
मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभावितागयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥
विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगद्दहल्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलो
क्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०
मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कालस
त्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमां
गइवामोदस्तदद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्वौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्मा
काशःउततोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेषुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्तादित्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाश
क्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणा
न्वय ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभे
दस्यतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थितंतद्वत्परमार्थसत्त्वैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मस्वमात्मगच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदाख्येइति ॥ शांतमशांतमस्तस्वमदोषमखगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्रब्रह्मशांतत्वबृंहणम ॥ २ ॥ र
भास्तंभोयथापत्रमात्रमितिचतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रंभास्तंभइति ॥ अत अतःब्रह्मापिविवर्तिविवर्तनशील अपिशब्दात्स्वमातरकारणेषुपरिणामशीलश्च अत सोणुस्ततोप्यतर
मंतस्थ ॥ ४ ॥ विवर्तजगद्दृश्यादिनिमित्तोपि तत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुनःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तानुसत्तायांपयवस्यतितंतु
सत्ताकापाससत्तायांसाचक्षेत्रफलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजसत्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातस्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायपरमार्थतस्तंभ
वस्तुतस्तदनुभवरूपचिन्मात्रपर्यवस्यतीत्यमलव्यामलजगदाकारणतत्तस्तिन्मात्रमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तस्याणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवंसोक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रित्यत्राहास्यापितद्रूपस्याअनिपरिच्छिन्नत्वात्सरमाणमायाद्विभ्रमादाकाराभूर्मीयत्यादिप्रश्नापिदत्तोत्तर सदत्तद्दत्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ सेभ्राविपरतमश्नो

जगदाख्यंमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजत् ॥ रूपंत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
नंतरंतस्तथदाहिविन्वब्रह्मविवर्त्यपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदतासिविंगीयते ॥ शून्यमध्यपदेशांतनतत्किंचिच्च किंचन ॥५॥ यायां
विभाव्यतेसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रंभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलंततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥
अनंतत्वादसावेवधामामवाढिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
पराणुरप्यलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमप्यद्दिमाधोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
कपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

त्वादेवतात्पर्यम्यकमणगस्सनतयांमूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रस्ताद्यविपक्षकमतीतत्वादणुतरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेद्यत्वादरूपवन्नि स्वरूप
स्यामब्रह्मादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनादौन्द्रियप्रभासमानपरमाणववदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरिमिपञ्चमप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
सुगादिकरणापासत्वात् ॥ एवपरोणुःपूरकत्वात्सकलोव्याममहागिरि ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्त्तामूर्त्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनेत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ सप्तशि
ष्टांतनिर्विदकानरूपमजाजमवर्षास्यश्यकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयपायापृथवीअंतरेवसमाद्दिमेरुस्यादिभूतिपुद्दावाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्जाव
यतिद्रविडमिवाषद्वीत्यथ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनमौढ्यादिवेतालपरिभवन्निषोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनाना
त्वकोशस्थानांकल्पितपकटनतस्मात्स्वविज्ञानरूपभवादर्शावेतालपाटपर्टीटरलपनीयमनास्कंदनीयमेवअक्षोभकृत्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयत्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा
स्वस्थ ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयसंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रनस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमित्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभातिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीयते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततन्यतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त अतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषाकष्टसाध्यमपिकार्ययस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानोविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्रामममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कार्यावेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतमनसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्यानंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणासगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनतस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपामपुरानपारयति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्पयशीलस्यकथ्यधनप्राप्तिस्तमाह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मत प्राप्ततृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्यात्तृणो
पादानाप्रसिद्धम्चिंतामणिपरेनकामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथावज्रमेधनमणि अध.अधोभागेअयसायन्त्यतेबध्यतेइत्ययोयमवज्रसारदृढतरश्चांतरपरिभ्रमत्यास्वकांत्या
उज्ज्वलतीप्रकाशमानायमचक्रनेमियस्मिन्कर्मण्यितपयाभवतितथाभिस्त्वास्वप्रोतगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरयोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनतत्त्वटितचतदेशास्करनेनस्वप्रता
पनोज्वलतिरथनेम्यक्लिष्टानिषमदलानियस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथाराज्ञाप्रोतंनियसअध.पादवेशोनिगडाययोभिर्बध्यतेइत्ययोयमकृत्वाअभिनत्भिन्नेषगुणपूर्णचका
रेस्यर्थ ॥ वज्रमारमपीतिपाठेपितद्रूपकेण्यायमेवतात्पर्याय ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत.परिभ्रमणास्वयम्भ्रांतोपिनृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोथ्यवस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिच्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयश्चसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदृश्री भ्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरत्तृणांनैशंद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
फिरन्नग्निकणासारमग्नित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७॥ मृदुशीतलसंस्पर्शोयस्समाह्लादयन्नन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांतृतीयःपूरितोगुण
॥ ९॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासि
न ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेयांधवालोकयधुना ॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२॥ यौवनेवर्त्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम्॥१३॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कादभूत्॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्ध्रीमराविव ॥ १४॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मननिशातमोम्यवहारैर्म्यपहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयपयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम.अतिप्रभताच तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
राकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेउद्भून सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा.अपाण्यपासतीतिअरिणस्तणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञाप्रसन्नचविद्वत्तेषांसन्निधौ ॥
इंदुमणिश्चंद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगाधाराद्दस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तनु.अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविभवतर्त्तिनामर्थिनामहाम्
सार्थ.सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूयोविस्ताब्रह्मशक्तनिर्दग्धस्यायपातालवासिन अधोगतिप्राप्तायांधवा.सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपद्धत्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्तपसस्सकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्तपसेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योत
नायमराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामाराद्रि. ॥ बहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां
कुर्वतांकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थ. ॥ १६ ॥ नत्तत्वामिसाधनकृत्नकर्मविपृचिकेवाशुद्धिदु खफलमेवेत्यर्थ. ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरसत्तनःसका
शादेकांतमत्यंतभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिपुनत्फलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यारण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन
नायुपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्य समाधिस्तदात्मना अनादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविभागेनसंयम्यप्रत्यक्तत्वस्यावबोधेनसर्वदु.खानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय
॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमन.पर्यालोच्यापातत्तानिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमान.स्वगुरवे

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥
तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंशुकृतमन्येशेषंकर्मविषूचिका ॥ १७ ॥
पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मृदबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचिन्त्रितलंगुरुम् ॥ एकां
तसंस्तंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं
खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥
चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यंतिग्रंथयोभि
तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद
यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरांकिंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं
तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति
चेतोहृदंवरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयत्तत्स्फुटाभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिभ्योतिमत
रत्किंचिदात्मानेत्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशस्तराव भासहेतुर्विक्षेपांशश्चत्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः
सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआयासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिःस्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथकेनोपा
येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्प्राबल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्यागनायप्रथ
मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभाव ॥
नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपु कानिचिदवयुत्पानुवाक्याख्याभ्यांप्रपञ्चयति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मनइ
ति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमवाप्रभगवद्भक्तिनगुणचरितश्रवणकीर्त्तनादिभिर्भवद्भिर्मेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने
नाथस्यपरमात्मतत्त्वस्यदर्शनस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहङ्कारलक्षणसाधनमूलं अहङ्कारेसतिअमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादि
त्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममभवद्वेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थि
तस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यंमांजनानवद्धमन्यंते शपयन्नोपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्चि
असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विवि
क्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंतदतोन्यथा ॥ ३० ॥
रागद्वेषक्षयाकारसमाख्याधिक्षेपजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिंश्चिरा
रूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभाव
नाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यत्नेणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंरु
ति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणाविगतभी सत्य
क्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदि
भवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥
तावत्तत्त्वज्ञाभिमानादिनाकृतअहंपूर्वदेवनियमणालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेनतभग्नतावदहंकृति स्फुटाअस्पष्टविकसितासत्यनीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ तर्हि
॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकत्वेनप्रपञ्चयति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनंतानिच्छन्नचामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविध सन्नूनमत्यंतमकिंचन सन्समग्रांश्रियमरिपु
त्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्सन्मांगुरुमपिकलपूर्ण सम्यगदृष्ट्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्गुरुशुश्रूषणेन यावदायुस्तपोवनयोर्वातागुरुरीश्वरइत्यादिशा
स्त्रप्रामाण्यप्रसङ्गाशरीररक्षणसपर्योपरिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगुणैरुच्चैर्भूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टब्रह्मैवासिनतेसंसारसंभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य
प्रकाशेनि०पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ सर्वस्वत्यागेनसमस्तत्यागोराज्ञोवर्ण्यते ॥ भैक्ष्यचर्यामपि कच्छेले त्रितलेनसमस्थितिं ॥ १ ॥ मनसिआ
हितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्मव्ययेमतथाविध सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्पर्यंतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमांतेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रत्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनद्यंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःस्वदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितान्क्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिच्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन्॥ ३॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन्॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः॥ ४॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम्॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात्॥६॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात्॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान्॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठेकदाचित्कालयोगतः॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम्॥ ९॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान्॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत॥ १०॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम्॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया॥ ११॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते॥ १२॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः॥ १३॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम्॥ १४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥ १५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम्॥ १६॥
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम्॥ १७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम्॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥ १५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥ १६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नविद्यतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥ १९

स्वारंभकस्यप्रारब्धकर्मणः यावत्सत्त्वयावदायुः धारणीयं इति निश्चित्य तस्थौ ॥ २० ॥ सौ मुनी निजेन पूर्वसमाचरणक्रमेण जातसुखमसौ त्यक्तदुःखमपि अभिननन्दतु ॥ यतस्तौ सम्यग्विसमत्वात् निश्चिन्तौ निःस्पृहौ एकरसीभूतौ सन्तौ स्वतः स्वतत्त्वभावादुपशमिनौ परमशान्तिमतौ ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
पुनर्भगीरथस्य राज्यस्वामित्वं दर्शयितुं आराध्य ब्रह्मरुद्रादीन् गङ्गायाः अवतारणम् ॥ १ ॥ कोसलमण्डलाद्भगीरथास्पदमण्डलानन्तरे ॥ अपत्यहीनं ॥ आमिषं क्षुद्रमत्स्या इव ॥ १ ॥ नष्टा दुःशास्यक्रमपालनमर्यादा यस्य तथाविधा सती पालनसमर्थया गुणलक्ष्म्या संयुक्तं नृपमन्विष्यन्ति स्म ॥ २ ॥ सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोऽयमिति परिज्ञाय यत्र भिक्षा याचमानः सं नृपतिं विष्यमहीपतिं चक्रुः ॥ ३ ॥ स्फटिकगजं आशिष्य आरोह ॥ ४ ॥ नीरन्ध्रतां पूर्णताम् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेव काले दैवात्कोसलराज्यहारिणोऽपि मरणाद्ये व्या

स्वकर्मणैव देहोऽयं यावत्सत्त्वमनिच्छया ॥ धारणीय इति स्वेन कर्मणैवाथ तस्थतुः ॥ २० ॥ अभिननन्दतुरागतमुत्तमौ निजसमाचरणक्रमजमुनी ॥ सुखमसौख्यमथाप्सितवर्जितौ समसमेति समौ शमिनौ स्वतः ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्र० पू० भगीरथनिर्वाणनाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अथैकदा पुरे श्रेष्ठे कस्मिंश्चिन्मण्डलान्तरे ॥ अनपत्यं नृपं मृत्युरहन्मत्स्य इवामिषम् ॥ १ ॥ तत्र प्रकृतयः खिन्ना नष्टदेशक्रमा नृपम् ॥ अन्विष्यन्ति स्म संयुक्तं गुणलक्ष्म्या विशालया ॥ २ ॥ तं भगीरथमासाद्य स्थिरं भिक्षाचरं मुनिम् ॥ परिज्ञाय समानीय सैन्ये चक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथः क्षणेनैव प्राप पीवा पुनः सरः ॥ वलितं सेनया गुर्व्या स्फटिक्याशिश्रियेऽगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथो जगन्नाथो जयतीति जनारवैः ॥ नीरन्ध्रतामुपाजग्मुर्गिरीन्द्राणां महागुहाः ॥ ५ ॥ तत्र तं पालयन्तं तद्राज्यं राजानमाहृताः ॥ आजग्मुः प्राक्प्रकृतयः प्राहुरित्थं नृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतय ऊचुः ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपो यस्त्वया मे पुरस्कृतः ॥ मृत्युना विनिगीर्णोऽसौ मत्स्येनेवामिषं महत् ॥ ७ ॥ तत्तत्पालयितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानां त्यागो धानां च नोचितः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति संप्रार्थितो राजा तदङ्गीकृत्य तद्वचः ॥ सप्तसागरचिह्नाया स बभूव भुवः पतिः ॥ ९ ॥ स मं शान्तमना मौनी वीतरागो विमत्सरः ॥ प्राप्तकार्यैककरणः सतिरोहितविस्मयः ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानां सागराकारकारिणाम् ॥ पितामहानां गङ्गां शुश्रुवे तारणक्षमाम् ॥ ११ ॥ तदा किल स्वर्गनदी वहति स्म न भूतले ॥ पितॄणां भूतविस्म्यो भुक्तेन गङ्गाजलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

स्याऽभिषिक्तस्य तपा भगीरथमागस्य प्रार्थयामासुरित्याह ॥ मथेति ॥ भगीरथस्य सर्वप्राक्तनामपि पुरोहितादिप्रकृतयः ॥ ६ ॥ राज्यत्यजनात्त्वयाऽयं सीमान्तवासी अपि राज्यदानेन पुरस्कृतः असी ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्धतास्तथा त्वं तद्राज्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनी मितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेन बाधितो विस्मयो महत्यपि कौतुके आश्चर्ये यतो बुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥ अश्वान्वेषणाय भूमिं खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलानाम् ॥ कपिलक्रोधाग्निना पातालतले नष्टानां भस्मीभूतानां स्वपितामहानां गङ्गाप्रवाहेन जलाञ्जलिदानेन तारणक्षमतां पूर्वजनपरम्परातः शुश्रुवे श्रुतवान् ॥ ११ ॥ तदानीं भूतले गङ्गा स्थिता नास्ति अतः जलाञ्जलिः कृतो न तत्तदित्याशयेनाह ॥ तदेति ॥ तेन भगीरथेनैव अप्यपितॄणां यमाजलाञ्जलिभूता सञ्जाता विस्म्या स्यान्निपस्यतया विधेः भूरित्यर्थः ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते'शशिविभृतः
शिवस्यागसगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्ग्राभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावह्वीपुण्यसत
तिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पट्स
प्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्य
कार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यम
लतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिववहुपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभं
गिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेवभू
व ह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामपट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःख
गम्॥शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्ध्वान्पदम् ॥ एतन्मे
कथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतां
गतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवा
च॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरि
शः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वाक्संनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीच
यः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंसृतौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९॥

याधृनास् ॥ १ ॥ इदविभवजातपरित्यज्य ॥ मनःखगक्रोडीकृत्यहृदिनिरुध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवस
न्निवेशेनभविष्यतः ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनांसत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः
॥ ६ ॥ ईदृशीमुक्तंप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसच्छिन्नःपुन
स्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सस्तौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथाव्यावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ करुणाकुरुव...

॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकार्याणाम ॥ विद्याशोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासौसुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानापरेपाम पिविनयशिक्षा देशूनोबाल्यामावविताबका ॥ १५ ॥ सर्वेवेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानलन्चूप्य ॥ वणवीव्यसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वयाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता माडलिकएवासीदसोस्वयाहुवीर्येणैवसम्राट्भूपम्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपर्या ॥ महाह्निकाविदस्यूनामभायाप्रजानाधनबद्धतइतिमिगतजेतश्यराघुधन्ना

भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंश्टणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसप्तमेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जयद्वीपेप्र सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमांछिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्योदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥ शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्त्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्त्तासकलकार्याणांहर्त्तापूर्ववपुर्भुव ॥ पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासकलसंपदाम् ॥ १५ ॥ भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्पृशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥ कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपर्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा ॥ १८ ॥ सधीमान्मंत्रिणि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजप्रमाणेपुस्फुरत्सुशशिर श्मिपु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलदलकपाग्के ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥ गायत्सुगहनेपूर्वेमिथुनेष्वलिनामिव ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां तांप्रतिपभूपास्यवसच्चेत समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ क्षीबकुसुमसंभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदंचक्रेसवसंतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

धाराकम ॥ १८ ॥ सर्वेधुगच्छत्सुयौवमेपाप्तेसतीतियावत् ॥ अथास्यमेन कांतामतिसमुत्सुकमभूदितिपथमेनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखातच्छूलणेअंतःपुरांतरेमंजरीजालदोला सुअलिनांमिथुनेपुगायत्स्विति व्यवहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांतःपुरतस्यामपीक्ष्यनननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमयिद्धा कद ल्योगुल्मभेदालपाकच्छप्रायेपुतलेपुपल्लवेपुचलासिनिलास्यशीलेइतिरीत्यमांयोपपादकयायाविशेषणम ॥ ससवित्युक्तत्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्कृशलायामनुरक्तमि तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरासवे क्षीबमत्तसमूसवसतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनमथके ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपंचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्यायेनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वबल्लय पुष्पितलतागृहात्मनाद्वदीभूतावल्लयस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानांचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसमन्मनांस ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी त्वदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचक्रेता ॥ मन्येइत्यवितर्कैः॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनींमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंदवल्लयभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातमाकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ त्वद्दिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यांत्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदिवांयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

[illegible]गुणशीलकुलादिसंपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनांसमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र[illegible]रूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा[illegible]र्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मंत्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा[illegible] ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचंदनागुरुरक्षाणापंक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेवरिवंठीवर्वै क्ष्टेपुसभेपुसतरमणीयवर्पव स्थिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्पसपल्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा घकोविदीमाहतरीअतएवसर्वगुणसाम्यात्नुरागेभ्यतारूप्यरजमा जीवैक्यमिवसपन्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादेहद्वयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरूपम् ॥ विमारिशिल्पवैदग्ध्यमपितत्तच्छिल्पकुशलानामुखादाप्तस अभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथावासोवद्बुवास्त्रार्थविज्ञमपचर्यमिमिराज्ञनियतकालादेवमिथापद्मकातितद्वत् ॥ सा चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यामाप्येतिशेष ॥ इहकाविममिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागती ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसी ॥ ४८ ॥ भूमल

जगलेपुजनांतेपुजंयूजयीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोधुंरवरैर्घुंभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्त्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमवतौदधतुर्भिन्नतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्राणपिमुखाद्बभौ ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थपंडिता ॥ नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतयभूवायकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यविलसत्कलौ ॥ ४७ ॥ मिथोहृदयसस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ॥ ४९ ॥ कायार्थंबभुवंप्रासौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाद्वसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावाल्लोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्वसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकौद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसत्वरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमदधारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवबहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेषुबहुषुवर्षेष्वावृत्तिशालिषु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्यौभूमाववतीर्णौ शिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहमत्येकथापृष्टसदेहपरलोकरा रहस्यसमनुल्यकालतुल्यविषयषविज्ञातवकुशीलयपोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुद्विजाभिज्ञादीनांचानुवृत्ति प्रियहितविनयादाचारलसरी ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशा कगम्यधमरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिशृंगारादिनवरसलक्षणामिरसायनानियपयोस्तौ ॥ ५१ ॥ प्रमोदस्यहस्यप्रमांडावयवस्यसत्यलोकस्यकुहरेषुगभीरक्षरस्सुराजहंसयोयुग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिश्रणाच्चूडालायाविवेकोद्यज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहस्तप्रेम ॥ मिथुनतरुणीपुसद्वयम ॥ १ ॥ अथपरिनिस्तारुण्येगलितिसतितपुग्म इतिनिर्णीयअध्यात्मसमतरावविचारयामासतिदशंयेएकादशेपसंबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपंचयति ॥ तरंगेत्यादिना ॥ तरंगनिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणंदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश
निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुंबीलतेवदीर्घतांगतावर्धतइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्निति र्जीवनंदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्या
ध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकांताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तंदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यर
सशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्मंमिथुनंइतिविचार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्याविभेषजंनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्ग
लत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमि
वासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषी
वाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ वलादरतिरायाता
वैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मं
तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ सं
शाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रै
वातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥
श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाध
वलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्व वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोना
हमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्माद्भिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणंययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोय
योस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम् ॥ अस्मिन्कार्यकारणसंघातेअहंचेतनधातुःकिस्या
म ॥ १६ ॥ अयंसंसारलक्षणोमोहोभ्रमःकस्यागतः यस्यहिभ्रांतिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ केंथवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरि
ज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुंशक्य ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहंगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवंव्याख्यानेपुंवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसपहृणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः २ कथंकेर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपि एवं शरीरावयवात्मक एव ॥ यद्यप्यत्र पश्चेति सूक्ष्मेन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मलिंगदेहावयवा एव न स्थूलदेहावयवा इति बादरायणेन सिद्धांतितं तथापि ते पदिदावयव त्वेनैव पामरमनुष्याणामवयवदेहरूपकल्पनावयवत्वजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनश्चापि जडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यत्वयायस्या इन्द्रियवत् सिद्धमि त्याह ॥ प्रेर्यत इत्यादिना ॥ २० ॥ सदसत्ताआत्मस्वभावेति निश्चय ॥ क्षेपणैरज्जुपथि ॥ २१ ॥ खातेन पथ्यानरालिकनिर्झरेशेन ॥ सा बुद्धिर्मासनेप्रेर्यते ॥ २१ ॥ जी वेनमायावच्छिन्नचिदाभासेन जन्यते अभ्यस्यते ॥ तथा च यक्ष इव तत्स्याप्यसत्वाज्जडत्वमित्यर्थ ॥ मातालापाणोपाधि ॥ २३ ॥ अंतरन्येन स्वांतर्यामिबिंबचैतन्येनप रिपूर्णो जीवति ॥ चेत्याहुस्य साक्षिभावेन विषयप्रकाशनेन कलंकिना दूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेन चिरंतनेन ॥ २५ ॥ चेत्योल्लेखकलंकिनेति सोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मात्पश्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चे

वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते

नेवसरिन्नूनसाहंकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च

चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलंकिना ॥ २४ ॥ जी

वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्रय ॥ असत्य

जडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व

रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिसं

चिंत्यचूडालाकेनैपाचिच्चतनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामाससचिरायेत्यबुध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्तादात्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपि जडमिवसंपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलमब्धिसमुद्रस्तद्गतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झति मुंचति ॥ अतएव सत्तांशे चिद्रूपमिवलब्धापट संघट संपिति सत्ताघटपटादिचिदाकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमृदादौलये घटोनास्ति पटोनास्तीति सत्ताकारमप्युज्झती अभावताम प्याप्यत इति भाव ॥ चित्समाधौ चैतन्यैकाभ्यस रूपमसद्रूपया यदैवमासनोपनीतं स्वत आभाति तदेव क्षणात् स्वपूर्णस्वरूपमसदुज्झत्क्षणात् स्वयमेव भवतीति परेणान्वय ॥ २७ ॥ एव मुक्तरीत्या परमात्मतश्चिद्रूपमपि अविद्यावरणादध्यासपरंपरया जडशून्यमसत्कल्पसंपन्नं जगद्रूपमुत्थापनात्तत्स्वभावेन चैतन्येनैव तत्तदाकारवृत्त्यभ्यासात् मूलाविद्यावरणभग द्वारा प्रबोध्यत इति परेणान्वय ॥ २८ ॥ तर्हि मूलाविद्यावरणभंगेनैवात्मज्ञ चित्केनोपायेनस्वयं स्वप्रविद्याप्रबोधयतीत्याशंक्य निर्विचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ इत्यप्रणं मानप्रकारेणाप्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

1 शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुः
खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थः ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअतःपरिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वि
तीयस्यनेमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकारःस्वरूपंयस्याः ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममंगलत्वादशस्व
भावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे
षुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याःसकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानतःसिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्तेःप्रागेवस्वतःसिद्ध
त्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्वैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महा
चिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥
सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥
तयैपाचेत्यतेचिच्छ्रीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते
॥ ३६ ॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७ ॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शु
द्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८ ॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि
॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥
महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदंजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धंतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंस्व
पातरम् ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यतःसाहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयंजगत्सत्ताच्व्यावहारिकेषुप्रा
तिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अ
तएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानाम
लंकारजातानांविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदमिथ्यात्व
पर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनु
धदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थः ॥ अनुदेतीतिनजस्तिछंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवंहेतिक्वचित्पाठ.

तनुरूपमलनादि तन्मयीत्यादि ... रूपेण रूपवान् सस्तरंगादिस्व्यमेवान्यथायातस्तदात्मव्यतिरिक्तं नाणुमात्रमपि किंचिदस्ति एवंवि
अस्त्येवाकलतलमाह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्वमेवचिद्रूपआत्मैव चिसकमितजलरूपेणरूपवान् ... नाहंभावचिन्मात्रमेवाततं विस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४२॥
व्यामसवाइजगदानविशेषभेदं सप्रपंचोनपरमार्थतः पूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अच्छेद्यइति ॥ ४४ ॥ आसे आसस्तोरिति सलोप ॥ अ
मरणंदेहवियोगोनाशोभ्यसद्धतिमेद ॥ सदसद्गती स्वर्गनरकौ ॥ ४१ ॥ तत्रप्रस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिदर्शयति ॥ आहोइति ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारात्तत्साधनव्यापाराः अफ
सच्छस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम् ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम् ॥ ... ॥ अथवापुरुत्वमतिमायाकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म
लादिकानिष्फलसाधनाव्यथावेदाथ्यइदमाकाशमेवनान्यम् ॥ ४६ ॥ पुरुषकलादिपुरुषजातिसत्कममयीतन्निर्मिता ॥ ...

ननाश ... ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वे
श सम्भवत्यस्यचिन्मात्रनभस क्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वे
ता ॥ ४४ ॥ निर्वाभिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाबाधमम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुरुत्वकर्ममयीसेनासर्वन्
न्मात्रकथया ॥ ४७॥ द्रष्टदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदंद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कइवभ्रमसमोह कथक
स्यकुतःक्व वा ॥ स्वमनतमनायासमुपशांतास्मिसस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखमहाचितिसंस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वनिरालयकेवलंस
स्थिलपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्भूयायास्थितमिदंपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदबरलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ दिनानुदिनमित्येपास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमंतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तनुरूपचलनादि तन्मयीत्यपुरावाल निर्मितरचना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंचवचनुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसाधनप्रतिषेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपप्राप्येतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणान्निर्गतागतभयज्वरगतकष्टचामीकरवत्प्रासस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनंवाआभाति योयतद्भोक्ताचेतति तदुभयभासमानात्मा
भिन्नयद्रूपतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंचतादृशान्यत्सदादिजगत्स्वभावमस्यकिंकरणेनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥इत्थमिति॥
परमप्रबोधादात्मतिरोभावनिवृत्तिप्रापणमात्मसंशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अपूर्वमीमतीदृष्टाप्रष्ट्याधर्मर्णीजना ॥ चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवंविचारणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासादिनक्रमेणा
परोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनंदिनक्रमेण ॥ नित्यमंतर्मुखतया प्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितायमिष्टिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णदिहादांतरान्मनसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविद्वुपिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनिःशेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थ ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवर्ताविभ्वेतिकथंचिद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंक्वेतेयत्रनथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसेतृणोदकसमालोकतुल्यातपचंद्रिकोपभोगशैलाग्रेप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतिनद्वत्साविसमालोकजाग्रदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजाग्रदाद्यसर्वधाम्नात्वंप्रावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलास्थितेत्यर्थ. ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीतनयाजगामाव्यपदंस्थताम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्ज्ञागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रेसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३॥ अभोगरूपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोद्दामरसंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥तैरेवबालकदलीतृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥१७॥तथातेनैवतेनवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियांङीपूछादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम् ॥ शांतशमादिगुणवत् ॥ प्रशांतमुपरतचापलम् ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

---

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मयानोरसायनादिमयाग आयोगोमधाविसिद्धिर्युक्तयोराअयोगहठयोगोपायास्ताभ्यइतिमत ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नद्दष्टा स्वतात्मानपूर्णाद्वितीयब्रह्मात्मलाभश्वेतिगूढोक्त्याप्रथममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानचिदंतेआकिंचिमअशेषा किंचिन्ना मद्रूपाकारापस्मिन्यथाविधब्रह्मात्मत्वंतरवबाधेनआगतानतुमयरसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिद्वस्तुनुच्छयत्तत्तस्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाका रजापात्वमावस्थाद्वयनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुप्तमरूपंकिलुदरमवस्थाप्रथमपिस्वरूपामुगीयस्वधाममागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासनाविनाकिंचित्कि चिदाकारहृदयदादिहिरण्यगर्भांतरदभावनारूततावस्थासिद्धानागता नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपंकिंत्विदसर्वत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यर्थ ॥ अथवा

किंत्वयापीतमभृतप्राप्तसाधान्यमेववा॥ अमृत्युमेवसप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९॥ राज्यंचिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २०॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥नाकिंचित्किंचिदाकारमिदत्यक्त्वाहमागता॥ नकिंचि त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २१ ॥इदसर्वंपरित्यज्यसवमन्यन्मयाश्रितम्॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ ॥ २२॥ यत्किंचिदन्नकिंचिच्चतज्ज्ञानामियथास्थितम्॥ यथोदययथानाशतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २३॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै रिवसुदूरगैः॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २४॥ एकैवाकाशसकाशेकेवलेहृदयेरमे॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री मतीस्थिता॥ २५॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २६॥ जगतांप्रभुरेवास्मि नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २७॥ इदचाहमिदनाहसत्याचाहनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि च्चतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २८॥ नसुखप्राययेनार्थनानर्थेनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २९॥

अहमिदलिंगदेहपरिच्छिन्नंनानाकारंत्यक्त्वायन्नकिंचित्किंचिदल्पात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारचप्रसन्नतयागतामामघतीतिनहेतुनेत्यर्थः॥२१॥ उक्तमेवार्थभंग्यन्तरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतम् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनचिदंतेसम्मूर्तस्यदमूर्तंचप्रपंच रूपयद्यत्स्यसत्यच ॥ तनेतिपागवत् ॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिभंग्यन्तरेणवर्णयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदय सगस्तमनतिकम्येतियथोदयस्यादिदृशादस्यमा नकिंचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमाननकिंचिदप्रशमितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितज्ञानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मल क्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुदेहस्थितम्प्यहपूर्णात्मन्यवस्थितामिमतुभूषणसम्मानादिशारीरमानसभोगेषुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इददेहादिचाप्यतदुपभो म्यवधिष्ठानदृष्ट्याआरोपितदृशानुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामानिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभिः तनु कृशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगति अहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्तमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहि ततुनाकिंचिन्निष्प्रपचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितमःसर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजमात्रंनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनाकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो क्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एव मात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रंमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रू पःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरि त्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनै वैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनप श्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

संबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसंबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥ ४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भो गाभोगेइति ॥ स्वयंसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथंसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्तंतदप्यसंबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिहावेदीन्महतीमितरिरित्याविभूतेरिति भाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवत्वचारस्तद्विषयेदिच्छावभूव ॥ ता
दृशाधारणापवस्यादिति भाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकैकदेति ॥ अर्यादास्य शिखिध्वजस्य बहिर्मृगयायात्रालकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वायोगो
गात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्त्वधारसिद्धनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम् ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिमयोक्तक्रियाप्रसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिप
ति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदंस्थावरजंगमच जगत्सर्वंस्पंदच्युतक्रियया निष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पंदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तदिमसति क्रियानाम स्पंदस्यकथंनि
ष्पत्ति विनक्रियाऽनुत्पन्नस्यात् आपेक्षासाम्यपोऽनवस्थाया द्वितीयेव्याघात अविराम फलानवस्थाचेतिकथंक्रियानामोत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिमह

तस्माच्चूडालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रि
याम् ॥ मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनबुद्धवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्व्यापा
रपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथागतत्राथतादृगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोबहुतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यवत्सा
यानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगान
नादृत्यसमागम्यचनिर्जनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासंचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्री
रामउवाच ॥ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पंदविलासस्यघना
भ्यासस्यमेवद ॥ गगनगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंलीलयाथवा ॥ कथंससाधयत्येतद्य
थातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव ॥ १९ ॥

ऽत्यर्थ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतद्गगनगमनादिसिद्धिज्ञानकस्यस्पंदविलासस्यफलतद्वदेत्यर्थ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंआत्मज्ञोलीलया
वाएतत्सिद्धिज्ञानकथंकेनप्रकारेणससाधयतितद्वदेत्यर्थ ॥ १८ ॥ अत्रेदमात्माश्रयानवस्थाविकोद्योयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुकि
यासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रयत्नानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामपेक्ष्यते ॥ तथाहिफलस्यसाध्यत्वात्कारकाणांसाधनताव्यपदेशशक्यते ॥ तथाचसाध्यसा
धनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्याअक्रियकृदस्यथाकारणमितिविचारस्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरप्रश्नसमाधानानुकूल
तोल्युत्पत्त्यासाधारणंक्रियासाध्यंविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपे
क्ष्यतदुभयाभावेऽपि क्रमोपचारादेनोपेक्षणीयमनर्थं तृणादिलोकव्यवहारदर्शनादिभिर्गिसाध्यम् ॥ १९ ॥

तेषुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एनयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम्॥ तद्विरुद्धंसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवहेयत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषसृनीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोग त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थंलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानंश्रावयति ॥ शृण्वित्यादि वैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपश्यतेइत्याशयेनाह ॥ ना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायांचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषांदेशादीनांचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभायो गमन्नजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धम नादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवे दंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविराग स्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५॥ मध्येचतु र्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ त त्रास्तांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा॥ २७॥ रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैपोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेवांदौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेवकिंततस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्वदमेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्हिविस्तृतो त्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेनतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तथापिसवि स्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनि वाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनंतासांसिद्धीनात्वादृशदृष्ट्यातुच्छत्वेतिद्योतनार्थम् ॥ २९ ॥

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

तद्दिमथ्यभाष्यय अपन्त इतिरामस्य विषादो माभूदिति पस्तुतस्यानर्घ्योपयोग्यानुषंगिकत्वगमादिसिद्धिसाधर्म्यवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रमभावयति ॥ तस्मा
दिति ॥ ३० ॥ तथार्दायमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थादितरा साधनार्थाभ्यासनास्त्वकास्थानकानि सिद्धाद्यासनानि आदिपदात्समका
यशिरोग्रीवनानिश्चलत्वनासाग्रप्रेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममभ्युपस्यप्रपञ्चयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा
वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुम्भकेचभृशमभ्यस्तेपुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसम्पत्तेर्लौकिकस्यपुंस प्रभोर्भृत्याइवस
खिला प्राणाविधेयतास्वाधीनतायान्तीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानास्वाधीनत्वेतत्सम्बद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिद्ध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धित्विध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्त्वखिलास्त्यक्त्वासाध्या
र्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचास्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजना
संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥
त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणा प्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवस
पद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्या सर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमण्डलिताकारामर्मस्थानेसमाश्रिता ॥ आन्त्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीश
ताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्तसदृशीसलिलावर्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुण्डलावर्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृ
गतक्खगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषुस्थिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्त्वाप्रधानयितुसर्वदेहमध्यगनाडीसमतिसमूहरास्तत्प्रधानभूताडीशताश्रितामूलाधारादारभ्यआब्रह्मरन्ध्रंसमस्तचक्रेष्वनुप्रविश्यनिर्गतामूलाधारेसाध
पिप्पलपत्रवत्नात सुप्तकुण्डलीनिरास्तिगर्भोस्तुपुस्थानार्थावर्णयति ॥ परिमण्डलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशाखाभि परिवेष्टितत्वात्परिमण्डलिताकाराअतएवभाषायामपिना
डीभिर्वेष्टमानामवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वोत्तमकुण्डलिनीसंस्थानानुरूप्येणवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादण्डस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तम्भीमूलपरिवसन
रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनितु ॐकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा
र्धमिवयास्तस्यस्थानंलक्ष्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमात्राभ्येतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयमनमनुष्यपश्वादिकेनुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोग कायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकारे
खास्फुटितेनेंदुनातुल्यवद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्भियोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधा
रेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिष्वनुस्यूतामनोवृ
त्तिभिरतश्चचलावहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदु
र्लक्षेणनर्त्तवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागतिशब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्तिसैवप्राणसगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदा
नूभजतेइति ॥ तथाचोक्तमंत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानाशब्दब्रह्मेतिर्यद्विदु ॥ तत्साप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्यु
क्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णानप्रकटकरणैःप्राणसगात्प्रसूते ॥ तापश्यंतीप्रथममुदितामध्यमाबुद्धिसंस्थावाचवक्त्रेकरणविशदावैखरीचप्रपद्येइति ॥ ४१ ॥

शीतार्तसुप्तभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला ॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली ॥ ३९ ॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला ॥ अना
रतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ॥ ४० ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥
साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी ॥
संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः
॥ ४४ ॥ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी ॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥ ४५ ॥ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः ॥
यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात् ॥ ४६ ॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअ
पानचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवत्त्याकुंडलिनीपदंया
तितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियाख्यशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदुस्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथा
यादृशभोजकादृष्टदृष्टसामर्थ्यवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्त्तितत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्श
नमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्य
बाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्वृत्तिप्रथाउदेति
तथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रमूलाधारस्थायाः कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाभ्योदारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पतत्युत्पतति ॥ विलीयतेसंकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पततेविलीयतेचतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानात्मनाअधःप्रवेशोन्मुखतया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामान्यसाधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थेष्यञ्जिक्षिपि नित्यमिति ॥ यस्थाने ... हलस्तद्धितस्येतियलोपः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारेमार्गमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्याःस्यस्वांशादुद्भव कथंकिमर्थंचेतिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आक ल्पादितिकालतः ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेनभावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतद्देशकाल कृतपरिच्छेदाभावोपितघातभूतएवतिपृथगुपादानव्ययमः यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानतद्विदेशकृतपरिच्छेदाभावेपिसत्समानमितिभितयानुभावब्याजेनदर्शयन्निराका यमानिर्विषयायाश्चितायाआकारघटादिप्रोचरतयाश्चाभिव्यक्त्यर्थंतदासविशुद्धेस्पतभूततन्मात्रबीजभूरिस्युकार्यविस्तरात्सिर्मरिप्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमन्ता सयज्ञानाब्योद्धदयकोशगा ॥ उत्पततेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥
सासवसविदायीर्जत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सविस्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुड
लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट. ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंचित्सविद्धियतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद
भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगाप्यातप सौरोभित्त्यादौवेविजृम्भते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंकचित्स्पष्ट
विद्गुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टंतत्तत्सद्भावैर्विजृम्भितम् ॥ ५२ ॥ एतद्रूप क्रमेणाद्यशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वचयथोदेतिभृश
सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानघ ॥ ५४ ॥

पेक्षैवचितोविशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ ननुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसविस्सर्वत्रभासेतेत्याशंक्योपाधिवशादेवतस्याः स्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतेपुञ्जीभवच्छत्पतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रवशाद्वहलीभूतामलसूर्यकपद्वद्धिचांचल्यात्प्रचलीभवतीत्यर्थः ॥ तथोपाधिस्तवबहलीभावेनस्फुटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगेति ॥ ५१ ॥ तथाप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्यासाक्ष्येनाभिभवात्तम धारिस्थरीत्यमिवमष्टमदर्शनमतम ॥ देवमनुष्यादिलिंगमनुस्पष्टमभिव्यक्तम् ॥ वृक्षादिलिंगेपूच्छन्नतांचहि सचेतनविषकास्मतांगतदृष्टम ॥ चिदंशाद्यनसत्तांशेतारतम्यमि त्याह ॥ तदिति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धं सर्वैर्वैरपलिंगैस्तत्स्वर्वंविजृम्भितमनभिभूतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासगसमाप्तेर्निरूपयिषु मतिजानीत ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेयात्मगुरुस्यावरादिदेहेयथायदृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताभ्यासप्रपञ्चनायसर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वमप चतउभयरूपमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोपवत्सम विभुसूक्ष्मत्व ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानाक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततस्तन्मात्रपंचकप्राणमनोबुद्धिज्ञाने
द्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतंलिंगशरीरप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वंस्वसंविदमतभूतानिजन्मादिविकारा आदिपदाजाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्रयस्मिंस्तथाविधंद्वि
त्वजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपग्रहव्यत्ययः ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगानिपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलव
रूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदार्देवस्थावरदेहपरि
ग्रहः ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्मांडत्वतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम् ॥ तत्राधिष्ठानचैत
न्यसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहशालिन्यांदेवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंद्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम् अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ॥ ५७ ॥ कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पदमात्रंजगदिति स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडसंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभिधा ॥ ६० ॥ यथास्तब्धःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरथैतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिमद्विधिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्वभाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयोः समष्टान्याजडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौलिंगस्यात संवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धे
त्यर्थः ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथादिवाविलीनोघृतसमुद्रःसायंशिशिरपवनसंपर्कहिलानदेकमाहर्नाभावात्स्तब्धोनिश्चलःस्थितः
समुद्रप्रदेशेवीचिरिवचलः ईषद्घनमंदशेईषच्चलः अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवपंचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपपंचकेपुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्या
न्विताचस्थितेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यथाक्वचिद्घनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥ इतइति ॥ नोइतिकाकुः ॥ किमब्धिरि
तिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथत्रायजडाजडविकल्पोऽप्यस्तपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि
त्याशयेनाह ॥ पंचकहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशात्ईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदंचैतन्याभ्यांजीव
श्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंद शैलादिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरानुवासानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाःस्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननस्य स्यात्तदाभाव स्वभाव सकथविरुद्धविकल्पात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्ष स्वोभावस्तनन्यापेक्ष यदिस्वीयोभाव स्वभावस्तथाप्यसौस्वभावसापेक्षोननरसापेक्ष
इति कथपरसापेक्षस्यविकल्पस्यस्वरूपनिमित्तत्वास्याविनिय पर्यनुयुज्यतनोहित्ययास्वभावविहायवाच पर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचिज्जडाविशस्वरूपा ॥ स्वापुनरुक्तार्थे
स्यादेव्यात्तत्पत्यर्थेनन्यजाद्य विरुद्धगमयत ॥ एवशीतोष्णादिधमपराहिमाग्न्यादिधर्मिपराश्चाकमतोपिइतिएवमकारैस्सर्वमपरिहृश्यतइत्यर्थः ॥ स्वभावादितिल्यब्लोप
फलविपर्ययो ॥ ६४ ॥ अथतावाम पर्यनुयोज्यात्तस्यावासनाकल्पितविकल्पस्यपकार्थानुवादित्वननत्पराधीनत्वात् किंतुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन
विकारित्वात्मलनापचकानास्थितपएवपर्यनुयोजनयोग्यादित्याह ॥ गृहीतेति ॥ नानिरविकल्पनविरोधमाभोच्छेशादितिभाव ॥ ६५ ॥ अथवानतासामप्यपराध पूर्व
पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमारित्वात् अतआद्यतविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यतापुसाचिरसमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेपनतुविपर्यस्ताविक्षिप्तवासनाएवपर्यनु

वाच पर्यनुयोक्तव्या स्वभावाद्रघुनंदन॥शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्येतिपरिहृश्यते ॥६४॥ गृहीतवासनांशानांपुंसांभावविकारिणा
म्॥स्थितय पचशानांहियोज्या पर्यनुयोजने॥६५॥वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनंतुमितश्च्युता ॥ पुंसाप्राज्ञेनशक्यंतेसुखपर्यनुयोजि
तुम्॥६६॥अशुभंवाशुभंवापितेनपर्यनुयोज्यते॥प्रबुद्धवासनंचान्यत्पचकसुसवासनम्॥६७॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलमनुभूय
त॥तत्रतत्प्रयुंजीतनाकाशमुष्टिभि क्षिपेत्॥६८॥तृणाग्रनिष्ठामेवाद्या पचकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजंग
मा ॥६९॥प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥७०॥ सवासनाविला केचिद्यथेतेतिर्य
गादय ॥प्रक्षिप्तवासना केचिद्यथैतेमोक्षगामिन ॥७१॥ अथस्वास्वेवसवित्सुमनोबुद्ध्यादिका कृता ॥ हस्तपादादिसयुक्ते संज्ञा प
चकराशिभि ॥७२॥

पाजिनुशक्यतेनस्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुंसामशुभेतिपकृस्थावराविभावेशुभेदेवादिभावेचाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपचकंतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्धे
तुःपर्यनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तफलेनसफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव
वासनाक्षयपूर्णात्मलाभाभ्यामाद्या स्थावरादयोपितृणाग्रस्यनिष्ठानिष्ठानुच्छ्रायेपनितृणाग्रनिष्ठा सर्वपर्यंतविवेकनिष्ठाहेवादिभोगस्थानिदेहाअपिकीटाद्याइमनुष्यान्ता स्थ
पनइत्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपचकेपुस्थावराविशेषविभ्रमित्युदाहरत्यवसायपमि ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेना
स्वच्छतचित्तसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेवदेवनरादिपचकराशिराकाशभूमिगमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादा
दिलक्षणितकर्मेन्द्रियसयत्तैरैवनरादिपचकराशिभि स्वासुस्वासुसवित्स्वेवनरादियोग्यव्यवहारोचितामनोबुद्ध्यहंकाराणिचसपचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शादिकाअंतर्बाह्यकरणरू
पाःसंज्ञा संकेता कृता अतएवताःप्रतिप्राणिविचित्रत्वभावादृश्यंतइतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यंतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावशमस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यसंसारभोगवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वंयदुक्तं

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकराशयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमानितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगुल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानिफलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायांतिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यविवेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगताराम पंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीतरेमुहुः॥ ८२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चू०पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥ ८०॥ ॥ ७॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियावत् ॥ चपलानाकर्मेंद्रियाणांक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्तस्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्णाह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्रत्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्रमत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कुंडलिन्याः प्रसंगतो रोगोद्भवशमक्रमः ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायाशेषमिह वर्ण्यते ॥ १ ॥ यदा प्राणानिलो याति हृदि कुंडलिनीपदम् तदा स विदुरेत्यतभूततम्मात्रबीजभूरिति बुद्धि
शक्तिप्रवरत्वापपादनेभूततम्मात्रबीजभूरित्यंशस्यस्फुटीकरणाय स्थूलसूक्ष्मपंचकविचारसंगमयन् खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तप्रस्तुतकुंडलिन्याः प्राणापुद्गल
प्रकारमवरायत्रि ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्य पंचकस्यांतरे मूलाधारे तस्यां प्राग्वर्णितायां कुंडलिन्यां मे तस्य लिंगात्मकपंचकस्य बीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपंचकरू
पं स्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सा प्राणरूपेणांतः स्फुरिता कुंडलिनी मारुतधर्मेण स्वधर्मेण च स्पंदस्पर्शसंवित्तिमिश्ररूपकल्पनाभूत्वा कलाचिज्जीवो मनः सकल्पो बुद्धिरहंकारः पुर्यष्टक
लिंगमित्यादिनामानि कलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभत इत्याह ॥ सांतरिति त्रिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तमस्य देहके प्रधानवृत्तितत्स्थानभेदैर्विभज्य दर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एतत्पंचकबीजं तु कुंडलिन्यां तदंतरे ॥ प्राणमारुतरूपेण तस्याः स्फुरति सर्वदा ॥ १ ॥ सांतः कुंडलिनी स्पंदस्पर्शसं
वित्कलामला ॥ कलोक्ता कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतां याता मननाच्च मनः स्थिता ॥ सकल्पाच्चैव सकल्पा
बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता ॥ ३ ॥ अहंकारात्मतां याता सैषा पुर्यष्टकाभिधा ॥ स्थिता कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा ॥ ४ ॥ अपानतामुपाग
त्य सततं प्रवहत्यधः ॥ समाना नाभिमध्यस्था उदानास्योपरि स्थिता ॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैव मध्ये सौम्यैव सर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपैव
पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ॥ ६ ॥ सर्वयत्नमधो याति यदि यत्नान्न धार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥ ७ ॥ समस्तैवोर्ध्वमा
याति यदि युक्त्या न धार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥ ८ ॥ सर्वयात्मनि तिष्ठंत्वेस्यचोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्जतोर्हि
यतेव्याधिरतर्मारुतरोधत ॥ ९ ॥ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभव ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभव ॥ १० ॥ ॥
श्रीराम उवाच ॥ ॥ किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे ॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपानगमनायैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापि स्वयं सौम्या निश्चलैव ॥ तदवष्टंभत्वादेव पुष्टा बलवत्यप्यूर्ध्ववृ
त्त्युदानरूपेव सर्वा स्वस्थैव तिष्ठति न लिंगं बहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एषमधोवृत्तेरपि सा विष्टंभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदि सामान्यवृत्त्या न धार्यते तर्हि सा जीवसंविद्रूपा
नरस्यासर्वयत्नप्रयासात्तथा आकृष्यमाणा अधोमार्गेण बहिर्याति ॥ किमतस्तत्राह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएव प्राणापानगतिनिरोधा
भ्यासेन सर्वमिसमानस्य तदवृत्तिजयेसर्वव्याधिप्रशमः मृत्युंजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनि देहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तु सामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा
पिकाया समानवृत्तेर्यथैव कफपित्तादुपचयादिधुयमव्यापारस्तथैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणादव्यरोगाणां महारोगाणां च संभव इत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा
द्विनाशोयपातांकविनाशा ॥ एवं किमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषांनिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि
युगपदुत्पन्नाद्बाह्यनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखांतरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि
ग्रहस्तंविनातदभावादित्यर्थः ॥ स्वदितिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदंप्राप्तमिदंनप्राप्तमितिचिंतायाइतिशेषः ॥
भयशोकनिमित्तप्राप्तैतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदाः ॥ १६ ॥ इदानींशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि
ज्जायेतेकदाचित्समयमेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्चआधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य
मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ स्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ
दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु
रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी
णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्तते ॥ नद्याः
प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र
मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंश्रृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार
एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या
धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तु ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्याः ॥ दुर्देशाःश्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव
नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि
त्यमस्वास्थ्यंतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्यःपेलव
सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहारःक्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्प्रभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम् ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ
धिर्व्याधिः भूयोभूयस्तालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

मादष्णदीत्सर्वेषांनटवीरुधामिमसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारम्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधय सुचिकित्स्याइत्याशये नाह ॥ अनाधिजादिति ॥ अन्यैरक्षुपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ लोलार्कादितीर्थेषुस्नानम मन्त्राऔपधानीत्याद्युपाया सत्कृभ्यस्त्रजनादधिगमाव्यौपधानि चिकित्साशास्त्राणिषत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारमस्यचिकित्सोपायश्चराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीपधादिनरयाममपुण्यादिरूपयेति स्वसभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतद्गुन्मप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थदृष्टांतेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अपपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृणनदीघतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मैं ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौपधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथप्रभवेद्व्याधि कथचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिकुपितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमागममा गमनुधावति ॥ प्रस्तमागमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्ण त्वयांतिकाश्चिच्चरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नप्राणसचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिस्रोतोदेशसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमश्टणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ शार्दीतिकेपितथैवआधिक्षुतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनसुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहतितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमविपमम् ॥ विसस्थितिकफपित्ताविपूर्णतामयुक्तविपमसस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोविक्षुब्धीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्य प्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरगुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएषसेतद्भुतमन्नसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवै पम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसहरति ॥ एवमिति ॥ अन्नाभावाभावाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानि हरीतक्य ॥ फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामात्रिकभावनावशतो नाडीपुव्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आर्धाति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप तंजले:सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि तथातादृशीभैरवीसिद्धातीत्यर्थ ॥ ४५ ॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥ यदेत्यादिना ॥ यदापूरकेणपूर्णदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रियया साधुसेवया ॥ मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेव्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स त्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्व यि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनींमंतरामोदस्येवमं जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदेतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥ ४५ ॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राण मारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धाल तोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्यो मगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंभ्रमंचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसहकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥ नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतांगतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥ ४७ ॥ तदानाडीद्वारानीरंध्रनिरवकाशयथास्यात्त थापवनेनापूर्णलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्रातत्व्याप्तमांतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमम्बिवउत्ऊर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा स्याकाशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजलेःसूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबधसंयमाल्लघुतू लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति ॥ तद्भाष्यच यत्रकायस्तत्राकाशंकायस्यतेनसंबधःप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधंलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित संबंधोलघुर्भूत्वापादाभ्यांजलेविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

इदानीं सिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदा रेचकेन प्रयोगेणाभ्यासारूढा कुण्डलिनी शक्तिर्ब्रह्मनाडीं सुषुम्नां तदन्तःप्राणप्रवाहेण शीर्षकपालद्वयसंधिलक्षणस्य कपाटस्य बहिर्द्वादशाङ्गुलमितमूर्धनि पादशान्ताख्यस्थाने मुहूर्तमात्रं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगानां सिद्धानां दर्शनं भवतीति परेणान्वयः ॥ तथा च भगवत्पतञ्जलेः सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्भाष्यं च ॥ शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र स्थस्य सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिन्द्रियाणामिति भावलक्षणषष्ठीघानादरे इति षष्ठी ॥ यदा स्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानां सतामस्य पिसत्संनिकर्षे सिद्धा मानत्वमप्रोचरत्वदुर्लभत्वानयनोत्सुकमण चाक्षुषप्रभासंनिकर्ष विनापाशाजानाणधारणमार्पणसिद्धानां दर्शनं कथं भवेत्तच्च कीदृशमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ नयकथं भवेदित्यंशमिष्टापत्त्यासिद्धं परिहरति ॥ नकेचनेति ॥ न मत्स्वतो न मत्स्वतो वायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा ॥ बहिरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेन प्रयोगेण नाड्यन्तरनिरोधिना ॥ मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दर्शनं कीदृशं ब्रह्मन्नयनाद्युगणं विना ॥ अदिव्यानामिन्द्रियाणां तत्त्वमेव कथं भवेत् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ न केचन महाबाहो भूचरेण नभस्वत ॥ अदिव्येनाश्रिताज्ञानैर्दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रिये ॥ ५३ ॥ विज्ञानादृश्यसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव ॥ दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वार्थदा अपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥ केवलं तु विशेषोयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता ॥ ५५ ॥ मुखाद्बहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तित ॥ प्राणे चिरस्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वटस्य भावस्य कथं ब्रह्मन्नचलसंस्थिति ॥ वक्तार सानुकंपा हि दुष्प्रश्नेपि न खेदिन ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तिया तु स्वभावस्य यथा स्फुरति चात्मन ॥ सर्गादिपु तथैवासौ स्थितिं यातीति निश्चय ॥ ५८ ॥

सिद्धा अभिवाञ्छति मलिन पुरुषेन्द्रियैर्विध्यन्तेपायान्तरेण मानदृश्यन्ते इति सत्यमेवमन्ययोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केन तर्हि दृश्यन्त इत्याह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञाना योगाभ्यासससंस्कृतमनस ॥ ५४ ॥ कीदृशमिति प्रश्नोत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरार्थता सर्वादवरदानफलप्राप्त्यादिव्यवहारक्षमार्थता स्वप्नापेक्षया विशेष इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इदानीं परकायप्रवेशो येनोपायेन सिध्यति तमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशान्तिद्वादशाङ्गुलिपरिमितप्रति ॥ ५६ ॥ विशेषोयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थतेति यदुक्तं तत्र स्वभाव एव हेतुर्वाच्य सर्वस्य जगतो मायामयत्वादनियतस्थितित्वात्तु शास्त्रे पटस्य पटनादृष्टेस्वाविनाप्युत्पादितन स्वभावस्यैकस्यनियतस्थिति कथमिति राम पृच्छति ॥ घदेति ॥ ५७ ॥ स्वस्वस्वस्येश्वरस्य सर्गादिकाले सकल्पप्रयुक्तायत्तु स्वभावनियतिरपि यावत्सर्गकालमेव न प्रलयेऽस्तीति न सर्वं नियतिभङ्गवाद विरोध इत्याशयेन पामुक्तमेव स्मारयन् वसिष्ठस्तदुत्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि कालभेदेनैवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियतताद्दृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंव्रीह्यादिफलम् ॥ ५९ ॥ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थितसर्वमेवेदंब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथतर्हिवह्नेरूर्ध्वंज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिःकेनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेषः ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यंस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिंनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदोद्वैधीभावः ॥ द्वयोःप्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयोःसघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मांसमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यजठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथःश्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमांसादिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ्रःस्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिकचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेव्यंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवापिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जायतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलखांभःस्थैरिववैतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मीर्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्नतिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोहृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वंशक्तिपद्मादिवास्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

ष्टरूपलक्षितमधोभस्त्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयोःकृष्यमाणंवेतसकुंजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुतत्किंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्राभागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसंघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभ्यासगप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवंजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवहुलग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्तनशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिविषयास्वादानांविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्मादिपद्मान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येनवातेनतरुपत्रवृंदव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

मासम्यामयद्रविशालस्फुरतितमप्रसवभावादेववायवोमटमत्काधपापाणादिमद्गुपर्णतृणादिचकमलयतीचकालेनजरयंतितद्वतम्योन्यपिप्राणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ करणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तहृत्पद्मनाडीजप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारभस्त्रेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतःप्रविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसान्मेदस्तस्मादस्थ्यस्थ्नोमज्जामज्ज्ञःशुक्रमितिविविधकार्येणान्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथाप्रसवेतरोरतःप्रवि टभौमरसस्यपल्लवाभजर्यपुष्पाणिफलानीत्यादिरुतिमद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तथसमस्तविधानुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धयेपरस्परसपर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहस्येति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७० ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपवनेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तन्नवायव ॥ बलवन्म्रदुर्यत्किंचित्कृशाकवलयनितत् ॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्मादितरलायते ॥ हृदयन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहस्याजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसघर्षाद्वनवेणुवत् ॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा ॥७१॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ हृत्पद्मेहेमभ्र मरोयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानंचिंतितसम्प्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्यवस्तुनित्यमिहेक्ष्यते ॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपंकजसद्धात्रीहृत्सर कोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वंचतदस्याग्नेर्दुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीषोमौइहदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकाम्यमिधविद्धु ॥ शीतात्मकतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिर्वर्त्ततदेवैवविभज्यते ॥ ७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूर्यमग्निविदुर्बुधा ॥ अस ज्जाड्यतमोविद्याप्राहुसोममनीषिण ॥ ७८ ॥

रामर्दत्सवेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवचिद्रूपेणाधिष्यमानध्यवहितविप्रकृष्टसवपदार्थदर्शनसिद्धिंजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पंकजसदृशेराध्ययद्धृत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप जलसशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमिहशलक्षणेनविभज्यतेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिवृत्तमितितदेवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आविपदाद्वासायमयाच ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहवहिश्चप्रत्यक्षेणाप्यादित्यादेर्वाप्त्यधीनोद्गमोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाष्वात्मनःसोमादुदेती
त्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषःस्पष्टः ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीयेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छादसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेतुप
रस्परमुपजीवतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा
तभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥श्रीरामउवाच॥ ॥वह्निर्वाष्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर॥ ७९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीयेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत्॥
स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत्॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः॥ केवलैकोपलंभाद्यास्थितिर्दिवस
रात्रिवत्॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ॥ ८३॥ एकस्माद्यद्वितीयस्यसं
भवोंकुरबीजवत्॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः॥ ८४ ॥ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ
विनाशपरिणामजः॥ ८५ ॥ सद्रूपपरिणामस्यम्रृद्घटक्रमसंस्थितेः॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणाम
स्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम् ॥ ८७॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः
॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायाकारणसत्वेम्रृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेनतेम्रृग्यन्तेइत्यनुप
योगोक्तिः ॥ तदुक्तन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यद
शायांकारणासत्वेदिवारात्रिनोपलभामहेइत्यनुपलब्धिःप्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यकुर्वन्कारणमुच्यते नत्कर्तृत्वंपकारस्यतदभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यविनस्याभानमात्रेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् राधेरपिदिनस्य सत्त्वनास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिमूल्क ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्नघटादिजननेआस्थासंभवति नत्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दिताम्मृत्पिडा मघटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिडोनस्यस्येमतिकिंसद्रूपेणपरिणमत नचपिंडघटव्यतिरिक्ताउभयानुगतामृन्नामकाचित्समुपलभ्यतेयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनक्षुनस्यन्नष्ट बाअंकुरंजनयत् ॥ नाच ॥ कुशलादीतिप्रसंगात् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ नद्वासमाणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुंसमर्थमितिकाभावोयुक्ति ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितः तिनकस्माच्चित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशावाकिंतुस्वभावतएवउत्पद्यतेविनश्यतिचतथपौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पाइत्यादिदुर्युक्तिभाविन स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवनिरसनीयाइत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिनाचतेषामित्यन्वयनीया ॥ अनास्थादियुक्ति युक्तिरकर्तृत्वादिर्बुद्धिजनयतिचतयोरेवकार्यकारणभावस्त्वानुभवसिद्धइतिकथंतत्सामान्यापलाप ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभवबलस्तवपरबोधयितुमप्ययुक्त्युपन्या

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयावहिष्कार्यां स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमेवरघुनंदन ॥
अस्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजंतुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभोगायांप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम्
॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निःसोमकारणम् ॥९१॥ समांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाड
व ॥पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कःपीत्वानिशानाथमामावास्यपुनःपुन ॥उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारसः॥९३॥

सः स्वानुभवविरुद्धप्रलापइति ॥ एवराभिरपिचरमभावविकारात्मनाअभावपरिणामेनदिनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्यापिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलापार्हं तदेवस्थितनिनक्षुनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्यात्मन्यनुभवदर्शनादे कारणनावस्थाभेदपुंजिपलइतितमद्भ्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादिप्रमाणकामतिर्गीरवमस्तास्वप्रलपतोपूर्वोअवज्ञयैवबहिष्कार्यादित्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धेः मानमपसंदेहवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरित्याह ॥ अस्यभावइति ॥ ८९ ॥ वहिरग्नेः सद्रूपपरिणामेनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ स्पष्टम ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ असौअग्निर्यदाउपशमयति ॥ यदाचाग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमप्येकयोदाहरति ॥ समेत्यादिना ॥ वाडवोवडवानल पयाश्समुद्रपातेनस्वनिषतत्समांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वमपयोमात्र ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेनपूर्वपक्षस्य ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थ ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

१ अग्नीनष्टतयाशैत्याद्वायुतामेवयातियद्विदितिपुस्तकांतरेपाठ ॥ मूलस्यपाठोयुक्तोऽभावमित्यध्याहारलब्धयोग्यम् ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतर्याष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभ।भपथ...
स्मिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतःसन्नभ्रत्रह्याभसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयत्...
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्ययद्वायुरितिश्रुतेरितिभावः॥ सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअथस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चंद्रंप्राप्यतद्भावप्रान कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः॥ धूमादिमार्गश्चंद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः॥ अथयत्रेमेप्रातरिष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणेतिमा
सास्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपंचाग्निविद्यायाम॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतंपिबंतिरात्रावप्यूष्मरूपेणातेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः॥ १४॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम्॥
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम्॥ १५॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेत्यग्निताम्॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
म्॥ १६॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः॥ १७॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा॥ १८॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते॥ १९॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि॥ १००॥

येनाह॥ जलमपीति॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात्॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः॥ १५॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामितापयस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह॥ नाशात्मकतयेति॥ १६॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुंशक्येत्याशयेनाह॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम्॥ १७॥ १८॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपंयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्वैलक्षण्यंतत्त्वाभिज्ञैरपिभूगपाहिकयानलभ्यतइत्याह॥ तमइति॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्तंतम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम्॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम्॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छांदसः॥ १९॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह॥ संधिरिति॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप·अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम्॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतो·शून्यता॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम्॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदंप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधा
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः॥ १००॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वव्यवहाराइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मक
कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्यामयमग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तमइवांतश्चरमवृत्त्याचिदादित्योदयादज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ व्यवस्योदयोयस्मात्तद्व्योदयंतम ॥ ४ ॥ निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति
तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्तद्गुणत्वविवाषप्राग्रुणांतरवत्तस्मिनसतीभूतास्तत्सत्याअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रऽन्नेपवद्विलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरत्सौरप्रभाभरभ्वद
धर्मचंद्रिकात्वेनसत्यमर्थंवस्तुतयासन्निवभूतास्तत्सत्याअसत्यवद्भवतिवास्तीसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलमाह ॥
सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्ट सूर्यप्रभारूपोग्निःसोमजलमयचंद्रबिंबप्रकटयतिस्फुरत्प्रकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरयावदायुःप्रभामहभावाविभावयाक

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजगत्स्थिति ॥ जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलसूर्यंचिद्रूपविद्धिराघव ॥ जडात्मकतमोरूपविद्धिसोमशरीरकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनस्येद्व्योदयम् ॥ व्योमसूर्येयदिदृष्टेयथाकृष्णानिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भवेत् ॥ निशीथेविलसत्यन्नेयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यांचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिंदुश्चिद्देहस्यैकरूपमर्कजम् ॥ ६ ॥ चिन्निक्रियात्वनामासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनैवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चैत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसत्ति ॥ निश्चैत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसद्भास्यावेवंकुड्यप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसंपृक्तौदेहदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृतिरपानःशीतलःशशी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेळनेतादात्म्याध्यासादेकजडरूपप्रभामंडलमिंदुर्भ
वति चिदात्मसंविन्मयमप्युपोद्घेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यैकरूपभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपिचित्स्यादेहधर्मत्वप्रमइत्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसकोचयतीतिनामउपा
धिसंपृक्त्या ॥ ७ ॥ अज्ञानादेतादात्म्यचितश्चैत्योपाध्युन्मुखत्वप्रयानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुड्यसौरप्रकाशवदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपे
णवान्यवहारविषयतादिमौदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसंवलितावस्थैकस्थिति रूपसिद्धांतमाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्याआमरावि
र्भावक्षसिन्चतिशायिनिभात्यतिकेसिद्धेअग्न्येकवलास्थितिर्भवति जाड्येतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वंप्रमुकप्रकृतोपयोगायसारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलत्राणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मक म् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या ॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसंविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडा कारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्ततथानृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवंब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकंकिंततः कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअग्न्या त्मासूर्य.सोमस्यशीता.पचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकांध्रुवाख्यांचिद्रूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण. सोमोजायते तथाहृदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकांकलांपरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरति ताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसंधिकालःपूर्णमासीहृदित्वमावास्या अंतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्के प्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदंतरालेसंक्रांतयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यंतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः॥प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि॥१२॥चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा॥
जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः॥१३॥संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी॥अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामि
ह॥१४॥यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी॥मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव॥१५॥नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोहृदंब
रे॥नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव॥१६॥उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम्॥यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव
॥१७॥शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ॥तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः॥१८॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवंस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमंत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणग्रस्ताध्रुवा ख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभि पूर्यमाणाक्षणंप्राप्यापूर्णमासीचंद्रइववितस्तिमात्रंस्यात्तत्रभुशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धप द स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रहृदंबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ग्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रांतःकुं भकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअंतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिंबप्रतिबिंबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७ ॥ यथावसंत ग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसंक्रांतिः शरद्धेमंतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयोःसंधौविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसंक्रां तिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसंक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसंक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपू र्वोक्तधारणाविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसंक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतयाधिकारिमस्तपेपरायपति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसवत्सरंवेत्सयति ॥ प्राणापानयोर्विशनाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्दक्षयनम् ॥ म
हिप्रसिद्धेसवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासायथानुभूतस्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयविवेत्सितत्तर्हिअमयोगिकथासुशोभसे ॥ परमनुपविष्टावम्यदभ्युपेतोभ्यासगांतरेप्रवृत्त
मुमरोभसेइतितदेकमवणताविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यश्चयोगिन ॥ परकायाभिगोगाश्चपर्यंतरहस्युक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमास्मकत्वंदेहादेपरिज्ञायधारणाभ्याभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमरूपाग्निसक्त
मारिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रकारान्नफुमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तमात्मावणुत्वभावयेदेहस्यविलापनापनाम्नुपरिदेशोज्वलतोजाठरानलस्यह्र
त्पद्मनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वारामविस्यहृदयाकाशाद्दलस्यकर्णिकायाधरमालनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वंकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्यमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखसतिजाठरानलमस्तुत्यभूपते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसम्यक्कालतथाविषुवतोयदिदेहवाते॥अतद्बहिस्समिववेत्सियथानुभूतस्तच्छोभसेत्वनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰चु॰अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृत्पद्मचक्रकोशोर्ध्वंप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥ हेमभ्रमरवत्साध्यविपुल्लवद्वांबुदे ॥ २ ॥ सप्रवर्धनसंवित्त्यावात्यचेवाशुवर्धते ॥ सविद्युपतयानूनमक्वधातिचोदयम् ॥ ३ ॥ स
ध्याभ्रप्रयमाकाशोवह्निमभ्यागत क्षणात् ॥ गालयत्यखिलसांगदेहहिमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहोयुत्त्यागलयेत्पदादपि ॥ बा
ह्यएवानलस्पर्शास्वांतेवस्तुविशेषत ॥ ५ ॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा ॥ ६ ॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुंडलिनीवह्नेधूमलेखेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विद्युल्लस्यसाध्यभ्रतिविशेषणपीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम् ॥ २ ॥ सज्ञानलकण प्रवर्धनस्यसवि
त्त्यासंविदभ्याप्ययथाज्वलितियावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सचसंवर्धितानाग्निवद्दहतिकिंतुसविद्युपतयाअक्वधुरयप्रकाशातिशयमयाति ॥ ३ ॥ सध्यायामभ्रूपेअपेक्षाकाशे
मयममृदितोयोर्ध्वभ्रदाभ्र ॥ गालयतिगलितंकरोति ॥ सांगहृत्पादाद्यगसहितंदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागमकाठिन्यचतदुपादानजलभागेऽपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपवात्मा
शापपर्यंतमपिविलयेद्वीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्याचस्तुविशेषतअग्निस्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्वौष्ण्यबलाद्वत्वोपसहारयु
क्त्याजलमपिमलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहद्वासं सम्यक्त्वातिमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्मेअवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवमाप्यचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसहृत क्वापिलीयते ॥ यदाप्राणअग्निरुद्धायतिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६ ॥ तस्यांनाकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्सस्कारशाव्यातिमात्रि
कदेहाकाशेवतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितलिंगशरीरेअहंकृतिर्यथानथाविधा अंतःस्फुरन्चिद्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
थाविधासतीसूक्ष्मतमेविसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेनतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वंक्षौप्रागुपसत्हृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातंत्री
चर्मरज्जुविभर्तीतितत्रीभारोभस्त्राहृपश्चर्मविशेषः कूपेक्षिप्तोंवुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसत्हृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भे
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादिच ॥ १३ ॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्नै
लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानाद्दित्येनलक्ष्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तथास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पत्वाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसत्हृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणंतवक्तुपरमप्रकृतंश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवाम्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्हीत्यित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतेतिद्वयारर्थइत्यपेक्षनमितिभाति

अभ्यासानसिद्धावपिरहार्याजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनामिभासिकदेहकल्पनसिध्यतीत्याह ॥ अभ्येति ॥ २४ ॥ विमूढाविपकीटादय ॥ अमृततामसृत
वराहारताम ॥ अमृतपयाम्यादि विपमिश्रितमिवमिति दृढभात्याविपताम ॥ २५ ॥ इतिर्हिदृशातदुदाहरणमुहुरशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतामसाकाशताम्
॥ २७ ॥ सैवास्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयेनोपहरति ॥ अणिमादीति ॥ अभ्यांपरकायप्रवेशस्यभोगभूमिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तभावीपूर्वदेहपरित्यागोपा
यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्निःसार्यपरदेहेयावद्योज्यतेतावदयदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथाघ्राणपवनसंक्रान्तपुष्पामोदःपवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥
विरतस्पदउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्जडइति ॥ परोपादेहेजीवेममतावासितस्पदंभोक्तुमयस्तुजीवोविनिविशते ॥ यथाआसेचकःपुरुषःकरस्थकुम्भोदकेनयमेवमरुस्थलांशाकासेक्तुमि

अन्येचविदितात्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया ॥ २४ ॥ दृढभावानुसंधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विप
नयत्यमृततामसृतंविपतामपि ॥ २५ ॥ एवंयथायदेवेहभाव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु ॥ २६ ॥ सत्यभाव
नदृष्टार्थदेहोदेहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७ ॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतासाधु
नारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु ॥ २८ ॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुंडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव ॥ २९ ॥ त्यज्य
तेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत् ॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादर ॥ ३० ॥ स्थावरजंगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुतत्स्प
दसम्यग्जावोंतर्विनिविशते ॥ ३१ ॥ इतिसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितंचेत्तद्वपुःपुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायद्यत्तातविरोचते ॥ ३२ ॥ देहादयस्त
थार्थयान्स्यात्सर्वात्माखिलानथ ॥ संविदाजगदापूर्यसंपूर्णस्थीयतेयवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोपमीशो यद्यद्यथासम
भिवाछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदंविदुरनावरणत्वमेव ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षवा० वा दे० मो० पुनि० पू०
पृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

त्व्यतमबीसवनितद्दरत्रापियथाभिमतयेच्छयाआवरदित्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनस्ववपुःस्थितंचेत्पुनस्तत्र
विश्यतेनोचेदन्यद्वायद्यत्पर्वाधद्विराचनतत्तत्तात्कालमविश्यतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्वांतःकरणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यविहारश्च भ्यस्य
पनद्विनीयार्थेनयमा ॥ स्थावरजंगमसर्वदेहादिप्रतिबिंबापार्थाः सत्प्रतिबिंबजीवास्तथार्थोद्दिष्टोपाधिसत्वाद्विगुणास्तदवच्छिन्नचित्सूक्ष्मणार्थ्यवाश्चेत्यखिलानपिव्याप्यसत्यात्स्वा
त्मसंविदासंपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसंहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसंपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोपस्वतत्त्वज्ञा
त्वायद्यथासमभिवांछतितत्तदचिरेणतथैवप्राप्नोति ॥ एवंसतितत्त्वविदोनाम्यसिद्धौवहुमन्यमेफिलनावरणत्वमेवनिरतिशयानंदसम्यक्पदंविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशनि० पू० द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवाविष्कुर्वन्प्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यस्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्षणमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युताप्रारम्भाउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावन्तिभुवनरन्ध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञानयासम्भाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसंबन्धश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९ ॥ यथावेदाध्ययनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत् ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येषासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासान्नृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती॥१॥ जगामाकाशमार्गेणविवेशांबुधिकोटरम्॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला॥ २॥ क्षणमप्यगताभर्त्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया॥ सर्वेष्वासराज्येषुलक्ष्मीरिवजगत्सुच॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले॥ ४ ॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवालमनलंजलम्॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा॥ ५॥ मेरोरुपरिश्रृंगाणिलोकपालपुराणिच॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारयथासुखम्॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा॥ ७॥ यत्नेनतंचभर्त्तारमात्मज्ञानान्तंप्रति॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदताम्॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम्॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रियमात्मनः॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम्॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यत्नेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम्॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवराघव॥ १३॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव॥१४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति रामःशङ्कते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोनत्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानबलाज्जनयितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्मवर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नचिंनैवविचारज्ञानजन्यतेकिंतुताभ्याविचारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

वेदानन्तरविमुखकारणतेनिषकृपसिष्ठ किराटोपाख्यानमाह ॥ अस्यैतस्यादिना ॥ किराट खेटवणि
स्थूलार्थमीनिरथनम्यायेनशिष्यवृद्धेअत्यकृपणतामसनापारनद्वारागुरूपदेशाद्वेदानकारणतेनिषकृपसिष्ठ
क् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयकृपणतास्वभावात् ॥ दुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोपयोगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेभवताअ
ननकपर्दकैर्नाकाकिणीत्वातद्विकयाचत्वार कपर्दका.स्यस्ततोष्टौतत शतंतत सहस्रंततोलक्षसहस्रेचेतिचेतसाकलयञ्चितयन्नसन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमस्यारब्धोदवोपोगोमूढजन
हासवरानादिर्विधरसर्वजनधम्महाफलोभवतीतिसूचयन्नाह ॥ जनेति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रामाअखिलाजगद्वृत्तय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वेदारिद्र्यापनयोयस्यतादृश
तयास्थित ॥ २२ ॥ जगत्समूल्यमयस्यतथाविधतदमम ॥ २३॥ तथागुरूपदेशाकमात्म्यपष्ठात्मपरोक्षभावममन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तदाह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतकृपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिप
तितागच्छतोविंध्यजंगले॥ एकावराटिकारामतृणजालकसंवृते॥ १७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वतृणतुषादिकम्॥ कपर्दकार्थमभि
तोदुधावदिवसत्रयम्॥ १८॥ कपर्दिका स्युर्भवताचत्वारोष्टौचकाकिलत ॥तत शतसहस्रंचसहस्रंचेतिचेतसा॥ १९॥ कलयन्जंगलेदी
नोरात्रिंदिवमविद्रुत ॥ जनहाससहस्राणिवुबुधेनपरंतुस ॥ २० ॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात्॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्ध
श्चिंतामणिर्महान्॥ २१॥ तंप्राप्यतुष्टहृदयःसमागम्यगृहंसुखम्॥ प्राप्ताखिलजगद्वृत्तिशांतसर्वतयास्थित ॥ २२॥ एवंयथाकिराटेन
कपर्दान्वेषणेनतत्॥ रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात्॥ २४॥ ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादींद्रियसंविद ॥ तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥ २५॥ गुरूपदेशंचविनानात्मत
त्त्वागमोभवेत्॥ केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना॥ २६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्थस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
वकपर्दक ॥ २७॥ पश्यराघवमायेयंमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम्॥ २८॥ अन्यत्करोतिपुरुष फलम
न्यदेवप्राप्नोतियत्त्रिपुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०भू०किराटोपाख्यानंनामत्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ब्रह्मति ॥ श्रुतादिरात्मश्रवणतच्छाब्दबोधादि इंद्रियप्रयोज्या संविदस्विसतत्तय ॥ गुरूपदेशाच्चशाब्दसत्तयएवजन्यते नासामर्थ्येअत्यसत्त्वच्छअभायोवरमचसौनित्यापरो
क्षम्ब्रह्मस्फुरणतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताप्रसत्वप्राक्षेभयमयुक्तमेवनोपदेशास्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति
॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनामकारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशात्मलाभस्यकारण
लभ्यत्वात्मनिभारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयेनश्रय सिध्यतीतिनयमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिषुजगत्सुयस्मादेतोरेवमवलोक्यतेप्यूयनेयतस्मादात्मलाभानंतर
भवस्यप्रारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ०वा रा नि पू० त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैस्सामतादिभिरुपनीतासुरलादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादचिद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकातादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ २ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यते ॥ हृक्रोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियचभोक्तुंखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना ॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥ १ ॥ दुःखाग्निदीपितमना
मनागपिविभूतिषु ॥ नास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥ २ ॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेषुगुहासुच ॥ आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध
तोयथा ॥ ३ ॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः ॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः ॥ ४ ॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव
शांतधीः ॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः ॥ ५ ॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम् ॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य
श्चमानद ॥ ६ ॥ चचारचतपःकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम् ॥ परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच ॥ ७ ॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग
पिलब्धवान् ॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा ॥ ८ ॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना ॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा
रव्याधिभेषजम् ॥ ९ ॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम् ॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्विन्नयाधिया ॥ १० ॥ अथैकदैकांतग
तांजूडालामंकमागताम् ॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः ॥ ११ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव
भूमयः ॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम् ॥ १२ ॥ नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः ॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन
निवासिनम् ॥ १३ ॥ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः ॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम् ॥ १४ ॥ स्तबकस्तनधारिण्यो
रक्तपल्लवपाणयः ॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्राम्बुदांशुकाः ॥ १५ ॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः ॥ आसेव्यकांचनशि
लानितंबतटशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः ॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः ॥ १७ ॥

मुख्ययार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिनयाचितालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि
॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यंति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतूनूदर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्राये
णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५ ॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकाचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरि
न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितभ्याविर्जाणानिरसानिफलभाजनानिमाप्ति ॥ पुष्पैरापूर्यंतइतिपुष्पापूरालताएववाहूयस्यानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाय.स्यवस्तरमभ्रमायोयाशीतग्रामया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्नगमनविषयेसम्भ्रमणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यवार्ताजिज्ञासमानाभावजनींकामासक्तिमेववयोनुरूपतावर्ण
ननानुमन्यमानवस्तूणाविचालनव्यायनविचालयतीचूडालोवाच ॥ मामस्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामहेवसावेतियावत ॥ अलवोद्वयोश्वेतिवद्धवचनम् ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपीयतधार्यतेपाम्रुलतासुतदीयशिरोमतपुष्पैर्मितयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्भीनत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राष्ट्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वभावोद्दामसौगंध्याविर्तार्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदतांयाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥ रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकांतेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनधवलेष्वसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सन्भ्रमणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
कृतंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवनंनमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालंनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरंध्रस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणंभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिस्वकार्येभ्यःप्रभुस्त्याःपरस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाशिमितस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिस्वङ्गिदुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समर्यानवनावासेयोपित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्य सोढुंशक्तालिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्यातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्न्यौयातेभर्तरिस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
तांराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अयोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलंययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सत्कृत्यवितर्तरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नार्थंभवननिष्क्रांतंचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एनःपापम् ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवंविधाललितोप्यविचलवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनप्रदेशाद्भुवनविगाहःप्रवेशस्तस्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराभ्योपि ॥ यथाकाननेजाताउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थ ॥ शक्ता
लिमितिपाठशक्तानांवलवतांपक्षिणामालिःपंक्तिर्भितिम्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालंनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

घृताव्योमापगास्वसखीगगायेनतथाविधंशर्वैसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्याधेतिश्लिषःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण
बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयाकिनपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेषासमभ्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस
वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धंरतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघेघर्मोपतापभोजकं.पापैस्तन्निमित्तै
स्तीक्ष्णकरैश्चद्यातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु
ट्टिमसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्यर्यौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुप्ता

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याव्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथ
योः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेच्छया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्ली
नवधूकार्धचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामंडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितर्तदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥
यथाराहोर्मुखचंद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धचलमर्धभागोयस्यतथाविधमंशुक
प्रावरणवस्त्रयस्मिंस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकांतिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिंस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्र
हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उग्राभीषणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥
घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वित्यपिपाठ.

रटतिसशब्दप्रवहतिप्रणालद्वारा सलिला नियाम्यस्त
ममस्विनीरामिम ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अस्पतदूरस्थाजनताजनसमूहा जनपदादितियावत् ॥ पुराणिविषयस्मात् ॥ ५२ ॥ शाद्वलैर्हरितसुणवल्लरी स्यामे ॥ मरुशारूक्षम् ॥५५॥
यावियाभिर्वापीभिवलितावलयसरा एत्ना पादपायस्मिन् ॥ पूर्वभूताभूतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विधिधातानगतिस्वस्टप्राणिकमध्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसचयम ॥ फलमूलकुशका
उटज पर्णशालातद्रूपमालयम ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ उक्तमनूपोपसहरति ॥ इतीति ॥ मालवेशा शिखिध्वजः तिवर्णितप्रकारेणमदरोपांतकच्छेविरचितउटजेअत
द्यदीनामप्युपलक्षणमतत् ॥ ततस्तुनीयेइत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ॥ १० ॥ पुनःप्रातः पुराण्युर्वीमंडलानिगिरीन्न
शानावदस्सतापातेनत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥
दी ॥ अवाद्धल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्नप्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेपालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैः फलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभिः सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काले सविद्युद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मस्तृणवेणवंदंडफलभोजनभाजन
म् ॥ अर्घपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायथूर्सीचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्वावस्तुयोग्यंतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीवक्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वंजपंप्रातः प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयंद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनंततः ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदंबिसादि च ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकोनि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतिहृदि
विवेकराज्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्गः ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसित्तेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थितः अन्यच्चरदिवसंयद्भुक्तदिवसान्निनाय ॥ प्रागनुभूतनवनृपतिविलासान्नसस्मार ॥ नस्फुलस्तत्राह ॥ कथेति ॥ विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य कवाहरिद्वमपिहरतिवोछा
जननेनवशीकर्तुंशक्नुवंतिनकिंचिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
रात्र्यामुद्धपराद्धाम्यवणपर्यवसानम् ॥ प्राप्यपर्यवसानकालेबाधमवापवण्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूद्यवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ प्रागसुप्तेवेतिराजवियोग
भीत्याहरात्रापत्यपरिशान्निद्रापादनेतियोजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसितनखारकर्तनादिजलेनसिक्ता ॥ [illegible] ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्तैवप्रकृतानांप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि
तिभावः ॥ ७ ॥ वातरंध्रवातायननेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात
म् ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतेविभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानंदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
नप्रसन्नानविमलाबभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥
ज्यंप्रभुस्त्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध
सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंशार्चौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति
मालोक्यास्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः
स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्दृष्ट्वाहृष्टापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य
गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतेरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः
शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु
स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालावाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेपुबहुषुवर्षेपुजरसावृते ॥ शिखिध्वजे
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेपुवर्षेषुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या
त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा
द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम
त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानांपाकमालक्ष्यतत्त्वावत्कालंतयापालितंप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु
वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवतद्भवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वृतेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ वृतेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

नियतस्तथाविधाम्भाश्वानुस्पर्श
रमा.कतिप्यनुरक्ता ॥ परामृष्टानीवा शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धान्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमन्दारमालाहरिचन्दनकस्तूर्यादिसौगन्ध्यानि ॥ २७॥ अवरस्यआंतरतामतवर्त्तिनोगताससीत्यर्थ ॥ २८ ॥ स्वप्नभ्रमघेनअवियुक्ता यामाप्तरस्त ॥ चन्द्रविवलक्षणस्यामृतोभाधेमहार्णविपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम ॥ २७॥ अपश्येद्ववयो विपनाप्यलोकयन् ॥ आत्मनामनसैवावाच ॥ किमुवाचनदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममनन उत्कण्ठिवैर्केर्योभ्यमानमपिइतिउत्कण्ठते ॥ ३१ ॥ अपश्यैवदवयो विपनाप्यलोकयत् ॥ भर्तारमिति ॥ ३१ ॥ दृष्टा नीजाताअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्नजह ॥ मुधाप्यर्थमवतोऽवितसक्तिस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानायशोपदतिशेष ॥ फलतमाह ॥

नदनोद्याननिलयारक्ता सिद्धाभिसारिका ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिण ॥ २६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमा रुतान् ॥ चन्द्रबिंबामृताम्भोधिमहावीचिपरंपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामथशांतरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छंतीमंघलग्नाश्व विधुत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वजन्नासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमया तिममाप्युत्कंठितमन ॥ फदाम्यंगेवस्कंधतत्रणपत्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कंठतेमन ॥ मंजरीजालवलितास्त रुवद्य्व स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमग्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमे ष्यामिममापीतिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्वमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्वमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ इचित्तान्ननु धेवां त किंत्वताहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साप्यामनिर्मलासाधोफतेयातावितेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कंठसेमखे ॥ ३५ ॥ तिष्ठो त्कठाभिवलितर्किसमुत्कंठितेनमे ॥ किंत्वथोत्कंठसेवाभेभर्त्तायातोजराभवेत ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्वभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनो राज्यादभोगेभ्यामन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनष्टगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्येभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तफोत्कंठाभवतोत्कंठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेषयिष्याम्यहप तिम् ॥ प्रसृष्टफलनभतु समारुत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरहमत्याह ॥ किमिति ॥ वामहर्ताशरीरस्यवालिंगनाप्यर्थसमुत्कण्ठसेसतेभर्त्ताजरायातस्तच्चिरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थेभ स्यमन भ्रमूलनानिमूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानवगतासतीनपृथगवशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतिरत आसक्त अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनराश्यप्रवणनान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध स तथापिहेचित्तकांतमोत्कंठाअहयोगेनच इयमाप्यापायनभर्तुमतिमुद्बोध्यतस्यसहिष्टत्यपारम्यशेयभोमोत्कंठयापुनर्पतिभवनासहश्लेषयिष्यामिनत्वयोत्कठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रसृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्तातिस्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थचिंतितंयस्यतथाविध संपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशंसत्याह ॥ समयेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥
वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानालूनानाचस्पंदेनवेद्यावनुमेयौगमागमौयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे
वअत्रमंदरोटजेकृशागत्वादिलक्षणंददर्शेतिपरेणसंबंध ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ भृंगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांग्रथयंतम् ॥ जटाभिर
कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनक्षुदिक्षुण्णामभिहतामिमांदशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम् ॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम् ॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्तासमचिंति
तः ॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम् ॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व
तान् ॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम् ॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम् ॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा
गमा ॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः
॥ ४६ ॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा ॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि
स्पृहम् ॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला
पीवरस्तनी ॥४९॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा ॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम् ॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद
शामौर्ख्यप्रसादतः ॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः ॥५१॥ क्षुदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम् ॥ तदवश्यमिहाद्यै
वनाथंविदितवेद्यताम् ॥ ५२ ॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा ॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य
गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम् ॥ बालेयंममकांतेतिमद्वक्तंनकरोत्यलम् ॥ ५४ ॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात् ॥ भर्ताकषा
यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः ॥ ५५ ॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः ॥ ५६ ॥ ईषद्ध्या
नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत् ॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी ॥५७॥ भर्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी ॥ ददर्शद्विजपु
त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः ॥ ५८ ॥

नुदजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति
परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदंरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण
पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथंबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वंपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

मूर्तिमास्थितमपश्यद्वल्कनकमिवगौरावयिवंमस्यच्छायम्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ व्यामःप्रकोष्ठाम्यांविवर्धाद्विगुणावद्विर्दैर्घ्येन अतएवकिंचकृशः । इहसमा-॥८॥-५॥५॥
जिना ममपा अतएवानर्निर्देश्या दूमावलग्रगा मणाक्षसूत्रणाक्षमालया स्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ श्रमस्थश्रगमलग्नमायद्वपुस्तथाविधमचलपर्वत मिवस्थितम ॥६३॥
॥६४॥ मरुहेमतटीपतनमस्यामभापयाद्दोलक्ष्यते ॥ तमर्कोनश्रर्जितमित-पूर्णेंदुमिवपंचलम् ॥६५॥६६॥पर्णनिर्मितविष्टरमासनम ॥ करोत्करेकरतले॥६७॥कुमुदखंडस्य

वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम् ॥
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ व्यामप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिंचकुमारेणचस्थित
म् ॥६१॥ कुतलव्याममृधानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडले ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिवो
न्तितम् ॥ शिखासप्रोतमंदारश्रृंगस्येंदुमिवाचलम ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकभूषिताली
कसुंदरम ॥ ६४ ॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ ६५ ॥ देवपुत्रागमधियासपरि
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
रोत्करे ॥ ६७ ॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८ ॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
विष्टरे ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
र्घ्यमिदपाद्यपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाग्रथितामालागृह्यतांप्रमस्तुते ॥ ७० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमालां
पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिशायैददौदेव्यैयथाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
त्वत्त पूजायथाप्रापामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीभविष्यसि ॥ ७३ ॥
शांतेनमनसादारमाराद्वुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्संभृतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधाराम्ममंसौम्यशांतव्रतमिदतव ॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम् ॥ ७५ ॥

पल्लवेप्रालेयंहिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥ यद्यस्मात्त्वामद्यास्मिंदिवसेदृष्टवान
स्मि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अखिलयथोक्तमनतिकम्यतिपथाखिलम ॥ पदायानतिक्रमेणायथार्थेअव्ययीभाव ॥ ७१ ॥ नतथान्यत प्राप्तेत्यनुपज्यते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतदिलक्षणेनमनुमाश्चिरजीविनाभवतीतिभाव ॥ ७३ ॥ आराद्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थतप सद्गुनयानुसंचितवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामक्रोधनानांयतिवनस्थानांवनभुक्तमिवमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतप्रधाननिर्वाह्यमित्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयो.प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतिश्चाम्रतेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ श्रंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणापत्रदल मिवपेलवसुकुमारंतेअगम् ॥८०॥ इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम् ॥ षिजूबधनेकर्मणिक्त. ॥ अगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ दे वार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेनुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्म

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचं द्राह्लादितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवैवतस्यादृष्टा नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम्॥ श्रृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९॥निष्कलंकेंदुसं काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेम्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥८०॥देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसं गेनतत्प्रयातुकृतार्थताम्॥८१॥जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया॥देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्क स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात्॥ एतन्मेसंशयंछिधिविमलेंदुसमानन॥८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेश्रृणुवक्ष्यामि यथापृष्टमखंडितम्॥कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥पुण्यलक्ष्म्यामु खेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥८५॥सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी॥८६॥ मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे॥८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीछीलाकलकलारवम्॥ किमेतदित्यसौ किंचिज्जातप्रायकुतूहलः॥८८॥हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया॥८९॥ क्रीडंतं त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥९०॥

द्वत्पूजाग्रहणादनंतरमितिशेष. ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम्॥ ८४॥ पुण्यलक्ष्म्या कांतेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य॥ अनेननारदोगौरागइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम्॥ संभावनाप्राचुर्यार्थं.प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्यायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात्॥८८॥ निर्यातंजलान्निर्गतम्॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया॥८९॥९०॥

अम्यार्म्यपरिवष्टिनवेष्टितसपदिनमितियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यपआपूरनिर्भरःप्रवाहातिशयस्तादृशेनआभोगेनकांतिसस्थानेनभासुरेऽरुभिः स्वात्मकस्यकाममदिरस्यस्त
भसंचयकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ९१ ॥ स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबपरेणसर्वतोव्याप्तांव्योमविलासिनीमापगांमवाकिनींदिक्लावण्यरसप्रवाहेणतर्जयतम्यगभा
वयतमिवेत्यपक्षा ॥ ९२ ॥ मनोभुवःकामस्यअमरोद्यानेनवनवनेक्रीडायारथचक्रभूमीनितयतटलक्षणे सेतुभिर्निरोधाद्युत्पथेअर्पितगगांयुयेन ॥ ९३ ॥ यत स्वच्छत्वात्स्यो
म्याद्रतोमत अत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वप्रदृष्टसर्वांगसन्सनतःपाणिपादन्तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्गगत सकाशाद्युत्थितविश्वरूपमिवस्थित
मित्यथ ॥ ९४ ॥ विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वविश्वरूपभीभिनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवताकालास्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति
स्वयमेवदर्शितम् ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना ॥ वर्षाणिप्रभवाद्य षष्टिसंवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेष्टितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयया ॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ९१ ॥ कुर्वंतमुरुभिः काममदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ
तचैत्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥ ९२ ॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा
र्पितगंगांबुनितयतटसेतुभि ॥ सर्वप्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ ९४ ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो
र्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर
ज्जलस्वगभोतात्सभाख्यैकालवाहकात् ॥ स्तनस्तबककंदर्पुस्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ ९७ ॥ उद्धृत्योद्धृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालककेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ ९८ ॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिणि ॥ दुष्प्रापेऽमृतसंधानांविकसत्कनकांबुजे ॥ ९९ ॥
पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरेतोयोन्म्रष्टमलेसुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमहृत्स्यमासानांपक्षाणांचशास्वात्वमर्थाद्युक्तमेव ॥ ९५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणाऋतवोलताजालानिअवांतरशास्वासमूहायस्य ॥ गगनमव्यक्ताकारस्तल्लक्षणेकाननेनव
नजातात् ॥ ९६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलसर्गैर्वैभोगाभामात् ॥ समाप्त्यव्ययएकमालवाहकमालपालकयोरभेदादाबालपस्यतथाविधात्कालक
ल्पतरोविष्णोरद्भुतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनागणमेवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनलक्षणस्तबकेषुअंभोजमुकुलेषुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
नालादुद्धृत्योद्धृत्यास्फालनात्संपूर्णदलिताम्बुजभोजमुकुलपल्लवानियेनेतिपरेणान्वय ॥ ९७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाश्चूर्णकुंतला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका
आदिपदाद्भालटिकास्वचितमगरुलेखैर्नीलमणयश्चमधुव्रताभ्रमरायस्मिन् ॥ ९८ ॥ पुन कीदृशललनागणतदाह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंचयकारिणि सुरैर्दै
त्यैस्तत्परापहरणायपदर्शनप्रयत्नात्प्रमापदोविघातायगुप्ते एकांतभूतमेरोर्गुहांतरेएकस्मिन्पद्मेतत्कमलापूरमिवस्थितम् ॥ तद्गुणद्वितययुक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ दुष्प्रापे
इति ॥ अम्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्य तत्समादर्शनायानि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रभत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः ॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनदृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृंतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसंबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितंबिसंमृणालमिवधागलन्सारभूतोरसःशुक्रंयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २॥ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३ ॥ प्रत्यग्र
पादपश्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्यंदीशशांकइववामुनिः॥ ४॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिदुपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥
देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्या
दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोयत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं
धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥११५॥

दुःखवर्धनइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरंजनारंजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुनतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणे स्फटिकस्यात रागेणताबास्यानुरजनेन॥आविपयासक्षयुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरीअतिशयेनसक्तानामपिशुभाशुभीकुंकुमनील्यादिवर्णोपटस्येमरा
मेपरजमयाआरिपताच्छुस्यशुक्लाविनाचयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ इदानींस्फटिकादपिमस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्थेति ॥ स्फटिक पुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
भावेनताल्कालिकीरजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुनामपिनैतीत्यथ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञोपातेइमियदुक्तनद्विरणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरजितरजनम् ॥ धी अज्ञस्ये
नियेप ॥ १७ ॥ तत्कुलस्तमाह ॥ गतपीति ॥ यदस्माद्धतोऽपरितापिनाभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विपयरजर्ननजहाति ॥ मथाचशुद्धोविषयरजनवासनोपचयएवबधस्तत्क्षयए
वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुमराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्सन्निहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिन सुखदु खयक्षेनक्रमेण
ज्ञायेतेतद्देतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमादौसुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभाशुभैरागादिनाक्रांततरोमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरजनांस्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेपमात्रेणघनरजितमेतिधी ॥ १७ ॥ गतेपिवस्तुनिदृढबुद्धिर्यापरितापिता ॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरजनम् ॥ १८ ॥
नजहातियथामूढस्तथाविपयरजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥ १९ ॥ भावनातानवमोक्षोबधोहिदृढभावना ॥ शि
खिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकथंदु खसुखंचवा ॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो ॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्धर्यवचनंतव ॥ २१ ॥ श्रोतुर्लोभिनगच्छामिमयूराभ्ररवेष्विव ॥ ॥ चूडालावाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्वयलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ दृढताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनींगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहे
स्थितिगता ॥ प्राणावपूरिवानाडीजीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रपुष्टात्मारसोद्रुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसचारेदु खबो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहस्थितिगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येषाधीरताश्चनदु खिन ॥ १२६ ॥

यलब्ध्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नस्वतस्तामभिव्यक्ताद्बालाइयदृढ्नाबुद्धिस्याआत्मसुखसविदृढे क्षोभात्क्षोभमायातासतीमान्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखमभवप्राणवि
धारकत्वात्कुंडलिनीमतमीवभोक्तारपतिस्वत प्रत्यगात्मतस्तारेपामिपिस्फुलिंगवदुल्लसतिआविभवति॥ एतस्यैवानवस्याप्यानिभूतानिमाधामुपजीवतीतिमुनेरितिभाव ॥ २३ ॥
तस्यस्यभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानामभनमागभेदमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्तद्विषयसस्पर्शोनतदेकापथयाहात्मासन्निनिपूर्वधान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वाराशर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराद्रुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथक्स्यतनैकरूपाइत्यर्थ ॥ क्रमएत
न्मानतमाह ॥ सुखनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतापस्फुरतिनतुदु खिनोदु खानुभवेप्रवृत्तस्य ॥ सहिअस्वस्थतरलतरसमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपित्ताघ्माविसतापकरसपूर्णसरलश्चमानीमार्गोनुमीयतेइत्यथ ॥ २६ ॥

१ अमटीकानरोधामवाहात्मेतिपाठोपेक्षि इतिभाति

येहीति॥ अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धाःकुवेषस्यनीचस्यतुतद्विपरीताइत्याह॥ तदास्यस्रक्चंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्वात्मसुखमभिव्य ज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवांतरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनंतावत्कालंमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्त्वादि एवचायंजीवोयावत्कालंतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयंतरलताशून्योभवतितावदस्यनदुःखप्रसक्तिः ॥ सुखेति ॥ दुःखग्रहणदृष्टांतार्थंदुःखस्यैवविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तद तिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह ॥

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः ॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन् ॥ २७ ॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै ॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम् ॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे ॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥ २९ ॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्वेधाव्यवस्थितिः ॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः ॥ १३० ॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत् ॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः ॥ ३१ ॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदागसुखादिना ॥ ३२ ॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ ३३ ॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४ ॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत् ॥दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात् ॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति ॥ ३८॥

थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रैस्पंदःसएवजीवस्यबंधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्यांबंधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ सुखदुःखेत्यादिना ॥ १३० ॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत् ॥ ३१ ॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति ॥ अमेतिसबोधने ॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम् ॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तत्राह ॥ शुद्धेनेत्यादिना ॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्यःस्वात्मातद्बोधेन ॥ ३३ ॥ सौम्यतांविश्रांतिम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्क्षये ॥ ३७ ॥ सर्वंजगत्एवंचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात् ॥ अद्वित्वमैक्यंतद्विभावनात् ॥ आकाशंशून्यम् ॥ ३८॥

अनेनप्रसिस्यविभागनेनहेतुनापृथक्काशून्यस्यतथशून्यस्यथा ॥ कथतसस्यक्षोभविषमआगतत्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इदग्निधेनकल्पितनैवआपजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्व जीवात्ममाहसंसरिष्याम्येवस्ततस्वबोधादक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिस्वकल्पनयैवबधमोक्षमार्गौकल्पितासएवानुवस्यतइत्यर्थ ॥ ३९ ॥ प्रश्नःस्पष्ट ॥४०॥ जीवितदर्शना प्रागवासनोद्वाधेनक्षुब्ध सन् ॥ ४१ ॥ कथक्षोभयतितदाह ॥ संविदांशेशमात्रेणेति ॥ यदत्तिस्वभावानांपाप्मादीनामधिष्ठान्याजीवससिव अकुरितरागादिसस्यनुरोधएवाभ्य नुग्राह्यपाभाव्ज्ञातदशमात्रेणेत्यथ ॥ मेरोस्थ्यायंत संचारिणोष्यानवातस्यस्पंदेनमेरुणेनसर्वांगसस्थितोमेरोर्नर्गत सारोमज्जासारश्वआशुभक्तृष्टसौगन्ध्यमिषानुगतरज ससूक्ष्मा शत्यजति ॥ यथास्थिन्नृतपत्रफलादिकस्वान्तर्गतमलाशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थ ॥ ४२ ॥ नन्तुस्यक्तरज सर्वांगेभ्यश्वलितसन्नाडीद्वारा अधोमूलाधारस्थानंयाति ॥ यथावर्षत सेमघन अलनअपतीनिगत पुरोघातत्तस्मान्निमिसादेकीभूयघनमयश्चादिपदान्मेघावस्यभूत्वावर्षणोन्मुखसदधोऽसन्निहितदर्शयानितद्वदित्यर्थ ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलक्षोभविभ्रम ॥ जीवेनेदम्विधेनैवयथाप्रथमसर्गत ॥ ३९ ॥ स्वयसविदितोमार्गस्तेनैवाधापिगच्छति ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिषु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्यवतद्वीयष्यवनकयम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ जीव क्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदांशांशमात्रेणसेनामिवमहीपति ॥ वातस्पंदेनमेरोंतर्मज्जासारश्चसस्थित ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगध्यरजःपत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वधोयातिगर्जोदिवघनादिवे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं बहिःस्वत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाप्राज्ञोसिवेत्सिपूर्वापरस्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आयसर्गेययासस्फुरितब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतयैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्धारिवुदुदो त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुन्नूनतत्स्वभावविदुर्बुधा ॥ १४६ ॥

स्त स्वभावत ॥ देवादेरपिदृष्टोययस्यादैवस्वभावतइतिप्रयोजनपत्स्वभावसाम्राज्य कश्चिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाप्राज्ञोसम्यक्प्रज्ञ आत्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसस्थितिचतत्कार्यादिकीदृशान्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञातस्तत्राह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्मप्रमात्तनप्राणिकर्मानुसारेण यादृग्यादृग्धर्मकंयत्पदार्थात्मनास्वात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआचलयतादृग्धर्मकत्वनियति.स्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आयसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सामतिकघटादिस्वभावे विस्मयदृष्टसामर्थ्यविचित्र्यादपिसभाव्येत सर्गादौतुतच्चित्रूपमासन्नात्काकागमनक्षणेदैवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिवचादृष्टमाप्रयुक्तमितिबोधनायापसर्गा नुधावनमित्याशयेदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासावतदिषयाविशिष्टार्थेष्वपिविषयास्समासानुनीयेइवार्थेच्छप्रत्यय ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभावेविस्मये यदृष्टमर्थापत्तिनिरूपयितुशक्येत्याशयेनदृष्टांतान्तरमाह ॥ वारिबुदेति ॥ मायामात्रस्यापकस्मिकोपादाभोत्तिरित्याशयेनदृष्टांतान्तरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात् प्ररूढेअस्मिन्जगति विविधविकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमंति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतया भूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदेहास्तुभूयोजन्मनेभवंति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥६॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्विजसमागम ॥ तदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादाः ॥१॥ वासनानाश्नासज्ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्शनमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसंक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघनास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥६॥

॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाश्नासमानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥ अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ॥ ३॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्समासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ कृतंवीर्यमायेणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्रया ॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलसद्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः ॥ १० ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः ॥ ११ ॥ तत्रमासाद्ग्रतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥ अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इंदुंमासइवापूर्णकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः ॥ १३ ॥

न्याधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबंधस्तंभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबंधिनाअग्निनागलितस्येंदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकांचनरूप्यादीनारसानांशुभवीर्याणामनुरंजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्क्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुंभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसंकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभक्तेनविधिनास्रष्टाअरश्वण्यश्चार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरस्नेहोत्सुकमुनिमंदंअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीतिमुनिमंदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइंदोरनुज.प्रतिबिंबेंदुरिववद्वधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्माद्दृष्टपरिच्छिन्नात् भोधे क्षीरोदवारक्षयवर्जितात् परइदुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्जातकमाद्युपनयनांतैः संस्कारैः संपन्ने तस्मिन् शुभे ॥ १६ ॥ विद्यानामशेषाणि वाङ्मयानि विद्यास्थानानि येन तथाविधम् ॥ १७ ॥ रत्नादर्शस्फटिकाचले ॥ सद्योदितः पूर्ण इति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानाय अभिमरणवादिनं सादयित्वा परीक्षितवान् स्त्रीसर्वविद्यास्थानवत्त्वं तथाविधमीश्वरकेन्यवेशायेत् ॥ २ ॥ ज्ञानानां पारपरमावधिभूतत्वं ज्ञानं तमभिव्यक्तिं चकार ॥ २१ ॥ हे साधो सकुंभ अयत्नस्फुरस्योऽहम् ॥ मनुष्याणां परिचलतस्त्वभर्तु समक्षधर्मं हयवितम्याचूडालस्याकथमिरमयतमुच्यते शतमश्वानृतं हन्ति सहस्रमनृतवाक्ते आत्मानमस्वजनहति पुरुषः पुरुषाष्टेन इति हि पूर्वरामायणेऽपि रामवचनम् ॥ योऽन्यथासतमात्मानमन्यथा प्रतिपादयेत् किंतेनन कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेति महाभारते भरतमतिशकुंतला वचनं चैव कुप्यतेतिवचन ॥ भैयदोष ॥ उपवेश्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भाद्विनिर्ययौ ॥ इंदु सूक्ष्माद्विर्याभोधेरपरःक्षयवर्जित ॥ १४॥ दिनै कतिपयैरेववटुर्हिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयांगमोदयःशुक्लपक्षेशशीयथा॥१५॥सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥ आंदाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत्॥१६॥
दिनै कतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम्॥चकारेनमुनिवर प्रतिबिंबमिवात्मन ॥१७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्ना
दौप्रतिबिंबेनसद्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथेनपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतकुंभनामानंचकारकमलोद्भव ॥२१॥साधोसोहमथकुंभ पौत्रोहंपद्मजन्मन ॥पुत्रोहंनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥२२॥
निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममातासरस्व
ती॥ब्रह्मलोकेममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥२४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले॥ रज स्पृशंतिनांगानिम्लानिंनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवा
स्त्वामहंपुर ॥इहतेनागतोस्म्यगसर्वंकथितवानिति॥ २७॥

मात्मज्ञस्य विद्यामरोचनाय स्यतत्वाक्यस्य तात्पर्यविषयार्थाबाधेनासत्यत्वाभावात् परञ्च यदाहुर्मीरकामयत स्तेनैनं मनोऽष्टनवादिनीवाक् पाषाण उच्यते इत्यादिवैदिकार्यभावबाध्य यथामाप्याप्ये ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यमापन्नो अहममुरभवं सूर्यश्चेत्यादि वामदेवोक्तिवत्सोऽहमथकुंभ इत्यायुक्तिर्नाप्यतान्यथाऽऽत्मवचनादोष ॥ कर्मणा मनसा वाचा सदा मसुर्हितपरोऽनित्य वचनात् न तु विद्याविश्वासभनेन परमहितस्यास्य तथा च स्वस्य वचनात्वाभावाविति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षान्मातुराभावात् पितुर्माताऽवयव एवास्य मातामातृपदस्या शयमाह ॥ मातृष्वसेति पीत्रोमहत्वगदनिरोध ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्य दिव्यमहिमानं दर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयि धरां पतति भूलोके संचरति सति मे पादो महीतलेन पतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टंयथानुभूतंमयावर्णितम् ॥ पादा
र्ध्वतिइत्यादेशश्छादसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसत्तरसकथननिर्मातिकुर्वत्येवयतस्तेसुभगैः सद्भिः सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वययदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअहं
तद्वक्तुंदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशंसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम् ॥ शिष्यत्वमुपदे
श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरंपरालक्षणेसंसारे ॥ संभृतैःसंचितैर्देवायुगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावसिन्मंदराचलेसंप्रेषितइतिमन्येसं
भावयामि ॥ वृहद्वातैःपुरोवातैः ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यंभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः
॥ २८ ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम॥स्नातुंसभाकृतनमस्करणा
जगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२९॥ ॥दि०॥१८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंना
मषडशीतितमःसर्गः॥८६॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान्॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ
वृहद्वातैरिवांबुदः॥१॥अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः॥ २॥नकेचनतथाभावा
श्चेतःशीतलयंतिमे॥राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः॥३॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते॥ मुक्तरागादिमननंतत्कस्य
नसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी
॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतवर्णितंमया॥त्वमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यव
सानेयंभवतोवनवासिता॥सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेव
यथास्थितम्॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे॥ जानतोपिहिमामार्यक
थयाम्येवतेमनाक्॥ ९॥शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनः
पुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु॥११॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि
कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहंननिरर्गलसुखावहंसाधारणंचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशंसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व
त्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्याःसाकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवासस्यसाध्यंप्रयोजनंचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुंनोजा
नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्संक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीतः ॥१०॥ भवतःजायेते ॥ तप्येसंतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥ ११ ॥ अथम कृतेनयमे ॥ [illegible]
मवमामरेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अरवहिनोनियतकालासच्छिन्नाम् ॥ विद्याचाविद्याचयस्तद्वेदोभयसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइत्यादिश्रुतेरमृतअमृतत्वहेतु
रितिविश्रांतयपरिगृहीतमपिकर्मसमर्चितमुपासनमविश्रांत्यजननादिपमिवस्थितंतत्कस्यहेतोस्तद्वदेतिभाव ॥ १४ ॥ कर्मसमुच्चितोपासनामुक्तिरितिराम्रो भ्रमोयामन्ननिवा
यननावरयषुपरिष्टमप्यात्मनस्त्वनयनिपरस्यत भ्रमनिवारणायस्वस्यपितामहोपदिष्टक्रममाश्रयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकंमुक्तिकारणंतद्ब्रूहीत्यर्थ ॥ १५॥
मनिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गादिभोगविनोदायमहत्तापितस्यफलगुत्वादपरूपायतयाअनर्थानुपार्जनेनायु कालापनोदनायैवमृत्याउदिताउक्तत्यथ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुर्वन्नेवहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमा ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ १६ ॥ अनएवेयमुमिविद्याचाविद्याचेतिश्रुतिश्च ज्ञानानधिकारिविषया ॥ तमम

अमन्नपिदिगंतेपुचरन्नपिपरंतप ॥ नासादयामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोह्यपूर्णोप्यसत्सगति ॥
शुष्याम्यनवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसंपादयन्नपि ॥ दु खाद्वन्द्वामिवु खौघमन्तमेविपस्थि
तम् ॥ १४ ॥ ॥ बृहालोवाच ॥ ॥ पितामहमहपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
ज्ञानंहिपरमंश्रेय कैवल्यंतेनवेत्यलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया ॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥
यस्यनास्त्यपरपट्टस्यलकिंत्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसक्ष
यात् ॥ १८ ॥ सवाहिवासनाभावेप्रर्यात्यफलतांक्रिया ॥ अशुभा फलवंत्यापिसेकाभावेलताइव ॥ १९ ॥ कल्पतरेयथायातिविलयपूर्व
मारुतम ॥ तथैववासनानाशेनाशमतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥ नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफल
तिनोतथा ॥ २१ ॥ सयत्नवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा ॥ सदु खवासनोमूढोदु ख्पश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चै
र्नददातिफलंक्रिया ॥ शुभाशुभावातज्ञस्य फुल्लाशरलतायथा ॥ २३ ॥

स्वनरएवत्वा ॥ विकटुभटाभ्यारस्तिरमृतत्वचापक्षिकमभिप्रेतमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥ पौषस्याप्यपत्यत्वात्सुधत्युक्ति ॥ १७ ॥ ननुज्ञानिनोपिस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वा
णादृश्यतेतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ प्रारब्धानोरागादिविहितनिषिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्मत्वभोकृत्ववासनानाशोभ्रद्वारामोवासभवती
तिभाव ॥ मामशब्द कात्स्न्यपर ॥ १८ ॥ किमशुभाअपिक्रियाअर्थव ॥ अमित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योपीति ॥ यथारम्भफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलतापायाभवतितथानारम्भफलानरवर्गातिकिंवाच्यम ॥ नरवोयथरसतेमृणानातमकाशयेतिन्यायादितिभाव ॥ १९ ॥ कल्पतरेपीप्यशरदादी ॥ पूर्वमार्गसमुलिगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलताफलस्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदु खभोगयोम्योहमितिवासनैवधानसदुन्नवबीजंपक्षभो
निफलवाछपक्षवासनात्वदित्याशयनाह ॥ सयत्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यायावामनाषाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान् ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदडकमडल्वाद्यल्पमपिममताद्विषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभावनात्॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ॥ २५॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम्॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविवर्जितम्॥ २६॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते॥ २७॥ ॥ चूडालोवाच॥ ॥ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः॥ २८॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोवृसी ॥ इत्यनर्थविलासेस्मिन्रमसेकिंमहीपते॥ २९॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि॥३०॥कथंबंधःकथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन्॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे॥३१॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया॥ जीवितंक्षिपयन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः॥ ३२॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनैवसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत्॥३४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रतिबोधितः॥अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह॥३५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया॥मौर्ख्यादार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने॥ ३६॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम्॥३७॥गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु॥ ३८॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते॥ भवामिनिर्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुभे॥ ३९॥

कथमिति ॥ ससारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरंचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखण्डैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावारःपरमानदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंवित्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥ सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अत्रष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुनागुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयदतियस्त्वयापरमज्ञाननारकमुक्तत्वमेषांज्ञानानांमध्येकतरम्भवेत् ॥ किमीदशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ मद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर
श्रद्धानेपुकृतोप्युपदेश स्याप्योरपेक्षाकरुतवयौंनिपश्येतिपथमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिइदत्वस्पृष्टज्ञानयथायादृशतद्वाभिषक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
स्ययापृष्टस्यपकुर्वाच ॥ अक्षयविरब्धसुस्सम्भिकर्षो ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजनेस्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चिन शिष्टैर्भुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुमिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणमुद्धायथाआदत्से ॥ ४४ ॥ शुभंस्वहितमित्येवज्ञात्वयम् कर्णसुखावहगीत
गाममिवप्रीत्याशृणु ॥ ४५ ॥ अथादौदेहाद्यभिमानस्याजनायच स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतवच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सन्त्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह
राजपैतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्याणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवकुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच
स्तमसीवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुतं ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम
॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितमेवत्वंगृहाणैतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरयुज्या
शुभमित्येवश्रावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थितंवचोमम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशनथोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनचबुद्ध ॥ भव
भयसुतरमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्व
जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्थाननित्यविरुद्धयो
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाम्बुनो ॥ १ ॥ कलावानत्रकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसंकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
अनतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध
श्चिंतामणि किंवानसिध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञाप्रयुक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतथामन्दमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसव एवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई
दृशकथाक्रमकथयामिशृण्वित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मौग्ध्याच्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा
चिरात् ॥ काचकश्चिन्मणिप्राप्याजपाहतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्या सपदश्चस्थानमाधारभूत ॥ यथाअब्धिर्व
डवानलस्यअम्बुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदंनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतत्राह ॥ अनतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवतापार्थनाम्वेषणादिभोचरेपमै ससाध्ये
चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽपेस्थित ॥ दृष्टोद्योगफलावश्यंभावनियम
दर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ मन्नामिति ॥ आश्रित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपि भ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्रापपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता
मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाथातेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नाय
मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्यत्यक्षोनभवेत ॥ तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य
ममस्पर्शतोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशंकायाबीजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोनैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥६॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा
गितिसंतासेसुदीनइवपामरः ॥ ७॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम
णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिध्यति ॥ यत्ने
नजीवितांतेनसिध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिहिचंद्रत्वमिवभ्रमात्
॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अद्यैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं
तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै
कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत
त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं
शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः
क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः
सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोत्यज्ञोम्वदंहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पुण्यवशात्कूणितेनभातिसकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त
त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्ययदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वीत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु
रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस.प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छंति ॥ असहति
असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायदंडयत्यपराधिनम् ॥
बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदंड्यनेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैरतएववंचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

प१ ॥ भ्रियधनधान्यादिसंपदम ॥ २३ ॥ एमदेशापहमध्यादीन ॰भमाख्जहाविस्याह ॥ दरादिति ॥ ...
दम् ॥ १५ ॥ पाआपनुकमलाग्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौख्यस्यैवयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौख्यमेवदु स्वदेनुष्ठुपराकाष्ठस्युपसंहरति ॥ दु
खानीति ॥ मौख्यविजयेनयानिदु खानिशखिद्धानिता निसर्वस्वनाशादेरापदः सकाशान्नापिमरयामरणेनभवतिमौख्यपगमेतस्यविदामापदां विसहदंभेभ्योपिदु खादर्शनात्

अष्टौपशुद्विपमिवरज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ चंद्रौद्वौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽमृतविषम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्माप्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृत ॥ किंतद्देशगतप्रायंकिनाममममधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वाययाकामंसुखतिष्ठामिसंपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ क
ज्जलाद्रेरिवनिभामौख्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दुःखानिमौख्यविभवेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौख्यमेकंकृष्णजनस्यवपुषामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰ नि॰ पू॰ चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
नंनामअष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपररम्यवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनबुद्धं सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्दयाबुद्ध्याविंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विषमौढी
घौंतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाश्रित ॥ मुनींद्रेणेवविंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेववावलि ॥ ४ ॥ नियंत्रोयंत्रणामापशतकुशार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवाग्नौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपके
दूरादपश्यतिसवारण ॥ अथ समुद्गकयास्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

इमपर्यंकशयानस्यापिसतिमौख्यैदु खसहस्रदर्शनात ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौख्यमेवैकतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥
इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेंद्रस्ययत्नाच्छित्त्वापिबंधनम ॥ अनिघ्नतोरिपुंप्राप्तस्वातपातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृणित्याह ॥ अथेमि ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमाज्ञास्तीतया ॥ सुप्यतिष्ठ्येतियलोप ॥ चिरस्याज्ञापरि
पालनाच्छुद्धयाभक्त्याअनुपद्रुत्याविंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिषीज्वालेइवविषमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणागस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणानियंत्रणाम् ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वात्यनमेअपूर्वेहरशराग्नौसमानत्रिपुरयाव्यथामतिताम ॥ ५ ॥ समुद्गकेजालसंपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्यात्मनास्वेनप्राक्तनोन्नतरूपेणस्वयं

॥

किंकिणीनामिवक्राणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्या अर्गलं कवाटविष्कंभम् ॥ असुरो बलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्य ततस्तस्य हस्तिनो मूर्ध्नि पपात ॥ यथा बलियज्ञे पदत्रयमितां भुवं प्रतिगृह्य प्रथमेन पदेन भुवं द्वितीयेन स्वर्गमतिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्यै मेरोः सकाशाद्बलेर्मूर्ध्नि पपात तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम ॥ १२ ॥ इति कलयन् चिंतयन् सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहं शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थो देहो धीश्च यस्य तथाविधः सन् ॥ १६ ॥ भेदं शिरःपादादि भंगम्

खेदान्निगडनिर्भेदे यत्नवान्स मतंगजः ॥ चकार किंकिणीक्वाणं मुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यां यततस्ताभ्यां मुहूर्तद्वितयेन सः ॥ बभंज शृंखलाजालं स्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तं तस्य निगडच्छेदमपश्यद्दूरतो रिपुः ॥ बलेः स्वर्गावदलनं हरिर्मेरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्य विच्छिन्नपाशस्य मूर्ध्नि तालतरो रिपुः ॥ पपात क्रमतः स्वर्गं हरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ स पतन्पादपद्माभ्यामप्राप्य करिणः शिरः ॥ पपातोर्व्यां फलं पक्वं वाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तं पुरः पतितं दृष्ट्वा महेभः करुणां ययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाः संतः संति तिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितं दलयामीति किं नाम मम पौरुषम् ॥ वारणोपीति कलयन्न जघान स तं रिपुम् ॥ १३ ॥ केवलं निगडव्यूहं विदार्याभिजगाम ह ॥ विततं सेतुमुत्सार्य विपुलौघ इवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्य मातंगो भंक्त्वा जालं जगाम ह ॥ विदार्य मेघसंघातं नभसीव दिवाकरः ॥ १५ ॥ गते गजे समुत्तस्थौ हस्तिपः स्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैव समं तस्य व्यथा दूरतरं गता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्स तथा पतितोपि सन् ॥ न भेदमाप दुर्भेदा मन्ये देहा दुरात्मनाम् ॥ १७ ॥ वर्धते प्रावृषीवाभ्रं कुकार्येष्वसतां बलम् ॥ आसीदधिकमुत्साही स च चंक्रमणे तदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगो गते भो दुःखमाययौ ॥ आगत्यापगतेर्तार्धे निधान इव वर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेष गजं यत्नाद्गुल्मकांतरितं वने ॥ पयोदपिंडितं भोकुरा ढुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रं कस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतं तं तरुतले समरादिव निर्गतम् ॥ २१ ॥ अथ यत्रास्थितो नागस्तत्र तद्बंधनक्षमम् ॥ परया राजसामग्र्या गजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ स खातवलयं चक्रे हस्तिपः काननेभितः ॥ सर्वदिक्कं विधिर्भूमौ समुद्रवलयं यथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्य गवद्वाललतौघेन स तं शठः ॥ शून्यतां तंतुजालेन शरत्काल इवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैः कतिपयैरेव वारणो विहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितः खाते शुष्काब्धाविव पर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकृतौ कूपे पाताल तलभीषणे ॥ खाते शुष्काब्ध्यधोभागे गजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणे पद्भ्यां चलने ॥ १८ ॥ न सिद्धे अंगे स्वप्रयुक्तोपायो यस्य ॥ अत एव गतेभः ॥ १९ ॥ पयोदैः पिंडितश्छन्नम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्र सन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्तजनानां भूमा बाहुल्यं यस्यां तथाविधया राजप्रयुक्तया खातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिः स्रष्टा ॥ २३ ॥ शठो वंचकः ॥ शून्यता पिधायकतंतुजालप्रायेण शुभ्राभ्रपटलेन शरत्कालोंबरमिव तं खातमुपरि वाललताजालेनास्थगयत् आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौ वलयाकारे तस्मिन्कूपे खाते शुष्काब्ध्यधोभागे व्रजन्नपि स गजः इति अनया रीत्या गजरत्नसमुद्गके भूयो दृढं बद्धः सन्नपि तिष्ठतीति परेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१८॥ यथइनिष्पन्नतत्सद्दाखातनिर्बधनेंदु खनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवमुक्तिमामागामिकालोमदानामेवशाप्यायपु॰ प्रयनेंदु खयाजसमाजननराप्यावत्याह॥ना॰ भाव
न्ति ॥१९॥ यावत्सबदु खनिरशानमज्ञानंनोच्छिन्नमावद्ययमसदृर्गं कृतापिदु खापरामोप्ययएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलमध
स्तच्चिरवृत्तिर्दिनीयालतस्वज्ञानाद्वेनिरर्शयन्नुपसहरति॥ मौर्व्यमिति ॥ हेमहालमूनयद्ध सर्वार्थधशून्य स्वयमद्ददतिचेतसियन्मौर्व्यंतदेवपरबंधनमतस्तत्तद्धिमुक्त्यैआध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मनाआत्मबंधमभूतमिजगदात्मनःस्वकाशावबोधयाजन्मयस्यतथाविधसमस्तमात्ममयविद्धि॥ तथाचेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषा
दात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेनमौर्व्येस्थितस्यपुसआलैयसहस्रासर्वबधाविद्युःस्वबीजानांभूमिभराहक्षेत्रभवतीत्यर्थ ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰ना॰ नि॰पू॰
एकोननवतितम सर्गः ॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचतुभाख्यानतात्पर्यमिहविस्तरात् ॥ विवृणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोद्दंयच्चस्तेनहस्तिपकेनस ॥ तिष्ठत्यद्यापिदु खेनभूसद्मनियथाबलि ॥ २७ ॥ अहनिष्पत्पुरेवासौयद्यग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नाल
प्स्यत्ततोदु खंगज खातनिबधनम् ॥ २८ ॥ मौर्व्यादागामिनकालंवर्त्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदु खयातिविंध्यगजोयथा
॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिश्रृखनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्योपिपुनर्बद्धोमौर्व्यंकृपनबाधते ॥ ३० ॥ मौर्व्यंहिबधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धानयद्धइतिचेतसितद्विमुक्त्यै॥ आत्मोदयत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौर्व्येस्थितस्यसहसानन्नुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰
नि॰ पू॰ चू॰ पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ मणिसाधकविंध्येभब
धनायमरात्मज ॥ सूचितयत्कथाजालपुनर्मप्रकटीकुरु ॥१॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्याद्बुद्धेश्चित्तभित्तिपु ॥ श्रृणुस्व
यंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते ॥२॥ योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानत्वपडित ॥ रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते ॥३॥ तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविर्मरुतटप्विव ॥ तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वद्दपदिवाभासि ॥४॥ विद्धिचिंतामणिसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम् ॥ तमतंसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥ सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनघ ॥ सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत् ॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधासस्साध्यतस्तव ॥ खर्वीकृतजगद्भूतिर्विद्यास्वात्मोदयस्तथा ॥७॥ सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम् ॥ ब्रह्मणेवज
गत्सगव्यापारस्वनिशागमे ॥८॥ स्वदेशस्यातिदूरस्यमागतोसिममाश्रमम् ॥ भुवौतमिवविश्रांत्यैवैनतेय सकच्छप ॥ ९ ॥

कथामालस्वपरिमसमसिपुत्त्वामबोधनोपायदृसिसूचितमप्रकटीकुरु ॥१॥ कृत्वरूपनलक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिपुचित्राकथामेयोन्मीलितरेखामाभेणकर्तविभव्या
प्याबणवैचित्र्यमोन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तथाहावस्तिकश्चितपूमामृथीमानिस्याविनोक्तामणिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकलाशास्त्राकुशलस्त्याघुक्त
लक्षणमर्लात्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कास्तौचिंतामणिर्यत्साधनेऽभवज्जलमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ मस्याचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यन्तिकीपूर्णका
मता॥६॥ खर्वीकृतातुच्छीकृताईश्वगर्भपदादानमव्यसिद्धाभूतिरैश्वर्यपरपरायेनतथाविधोविद्यालक्षण स्वात्मोदयोनिरतिशयानदाभ्युदयोयस्मात्तयाविधश्चसर्वपरित्याग ॥
भार्येतयास ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ... त्रिभमा ॥८॥ क ... प ... क ... भ्रमा ... ॥

अहंमतिषग्त्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वनएवत्वदिसाक्षा
अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ त्वनुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
त्स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचितयासकल्प
ल्पैरावृतइतिनपूर्णतामामइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवधामेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्यजचि
ग्रहणेचिरवृद्धिगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिहणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ मामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चित्तैवेतिद्वाभ्याम ॥ १५ ॥ १६ ॥

मनोमात्रेत्वदस्यकेजगदायातिपूर्णताम् ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्यात्कुतस्तस्यचितामप्यावृणोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चितैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथंभवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचितागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखंनकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुःखेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्रास्थैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यतमध्यविषमादुःखायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सृज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमारभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरदुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधेस्साधोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पुज्यस्यानिमंत्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥ तत कोसौकाचखण्डोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खेयाग्रमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेवबद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनंतासवासनातप क्रियाकृतासाचत्था ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअंतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय प्रवर्त्ततेसशठ अमि
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मनवासमजानतांप्रागननुभूतवतांसुकुमाराणांवनवासम रनात्वधिकदु खमन्य ॥२५॥ खटिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरितसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यमि
ति ॥ अगदृपमननमपाद्न्यवत्सर्वपरित्यागपर्यन्तकथयासमानसम्यक्प्रकटितस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तांतिकमेवमनुसरीत्यात्वस्वयमेवविचार्यतत्त्वतोबुध्वासर्वत्या
गतपावायरवचिन्तामणिवरमलनिर्दोषंवेत्सिनरेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतापरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०नवतितम
स्सर्ग ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविन्ध्येभवत्तान्तवार्तांतिकमुदीयत ॥ कुंभेनराज्ञश्चरितबोधांतस्त्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि
द्विगुणाएवतेचिंताशीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलंनुद्धवानसि ॥ नल
ब्धवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥ इत्येतदगमणियत्नकथासमानसम्यक्प्रयाप्रकथिततवपद्मनेत्र॥ तद्बोध्यमेवमम
लस्वयमेवबुध्वायद्वेत्सितत्परिणतिनयचित्तकोशे॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चु०चिंतामणिसाधकवृत्तांत
विवरणंनामनवतितमःसर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये॥ शृणुविंध्येभवृत्तांत
विवृतिस्मयकारिणीम्॥ १ ॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान्॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २ ॥ यश्चा
सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थित॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदु खदम्॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदु खादु खभयाश्रयम्॥ हस्तीह
स्तिपकेनेवराजन्नौस्यंणनीयसे॥४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहि
लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा॥ कालेनक्षीयतेलोहतृष्णातुपरिवर्धते॥६॥ यथेहप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान
क्रीडार्थयद्भेककम्॥ ७॥ यद्वनजगज गम्रो शृंखलाजालबंधनम्॥ तत्तत्याजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुक
रंभवशृंखलाबंधभेदनम्॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९ ॥ यदिभपातयत्युच्चैर्यंधइस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतित
द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछिद्यवृक्षेपिशाचवत्॥ ११ ॥ यदावि
वेकापुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानछिन्नेवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥ स्मयतस्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौविराग्यविवे
कात्याविस्मय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदु खादु खभयाश्रयनीयस ॥ ४ ॥ सवज्रोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प
रितोयन्त्रितोबद्धइत्यपि॥ भवानृपाशाभिव्याप्येस्यापरमात्वत ॥ राज्यपालनकालेतदित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेचूरादपश्यतीत्यनेनसूचिततदर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥
इहरहस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवादोयम ॥७॥ स्ताभ्यांयमतत्ताभ्यामित्युक्तेतात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९ ॥ सपतन्यादपभ्याम्यामभाप्यकरिण शिर पपातोम्यामि
तिपद्भ्यास्त्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेहति ॥ पतितयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमित्यजहरीकृतमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानींमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतद्देवतथागतपतितमज्ञानयद्यघातयिष्यस्तत्तदैवक्षयगतस्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ खखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥ यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामग्र्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्काराजसामग्रींस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअब ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअन्तरगैश्वर्यभूता ॥ चित्तैवस्वविवेकान्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग जेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्वाललतौघेनसतशठदत्यस्यतात्पर्यंस्फुटयति ॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षान्त्यादिगुणै सा धुजनसमागमैश्चईषदावृतम्॥२०॥इतिभूयादृढबद्धस्तेनहस्तिपकेनस.॥निपत्यद्यापिदु खेनभूसद्मनियथाबलिरित्युपसंहारस्यतात्पर्यंवर्णयन्नुपसंहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥ पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥ यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति तंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥ यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्वज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥१८॥ त्वं गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घवनेऽगजोपिसन्॥ अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥ यत्खातवलयोवाललताभिरवगुंठितः॥ आवृतं तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥ इत्यद्यापितपःखातेदुःखेस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपबद्धोयथाबलिः॥२१॥ ग जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोपि॥२२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰ मो॰नि॰पू॰चू॰हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥ध॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥३॥

कमनुक्तंचापिस्वीकृत्याह ॥गजइति॥ त्वगज॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपतपसिनिर्बंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थंत्वदीयउदंतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोपितत्कुरुमाविलंबस्वेत्यर्थः॥२२॥ ॥इतिश्रीवा॰ता॰नि॰पू॰एकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥ध॥ ॥इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप.॥ त्यक्त्वावनादिवस्तूनिस्वसर्वंभाडमदीदहत्॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तंतत्रतदानींमममनस्त्यागोपाय केनोपदिष्टोयोमयापेक्षितइतिराजशंकां वितर्कयतीचूडालोवाच॥यदुक्तमिति॥१॥ तस्याअतत्त्वविस्त्वान्नतवादिनीत्वादिशंकावारयति॥ साहीति॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या विशेषतः परबुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेववृङ्मस्यास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह॥ अथचेदिति॥३॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्ध सर्वपरित्याग साधोरसाध्यत्वात्तव स्वर्वीकृतजगद्विविधात्वात्लोरयस्तथेमिल्यर्थैमोक्तम् नचममयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व
त्यागानिपुर्णास्त्वदितिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेषिताहमतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावाद्रसौनमतिपन्नस्तवयनवनाश्रम
कुटाकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषपविनि शपत्याजितेकर्थचिद्विवकप्राप्त्याहंकारार्थपरित्यज्यपूर्णोभविष्यतीतिमन्यमानाशनैस्तद्बुद्धिविचारमवतारयंतीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा
च॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधिसर्वधनत्यागेसर्वत्याग सिद्धान् नचराज्यादयस्तस्वसर्वधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकल्पयत्स्तत्त्वामितोमन्यतेनत्वात्लेतिभावश्चभा
वान्मसर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ यदहंकारेतादात्म्यारोपाद्वालाराज्यादिस्वामितोमतिपन्नस्तुष्येनतर्हितस्यागादेवराज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यत्यक्तंगृहत्यक्तंदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यंगसर्वत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वंनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ राज्यचेन्ममनोसर्वंतत्सर्ववनमेवमे ॥ शैलवृक्षादिगु
ल्माढ्यतदप्येतत्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषांतरमात्रेणवशीवीरःशि
खिध्वज ॥ ८ ॥ ममत्वंवनास्थांतांत्यक्त सुदृढनिश्चय ॥ प्रावृट्घापस्तटगतांरजोलेखामिवात्मना ॥ ९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥
सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना ॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम ॥ १० ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम् ॥ इत्यादितवनोसर्वंसर्वत्याग कथंतव ॥ ११ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम् ॥ १२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वस्वाश्रमोमम ॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाद्युत्यजाम्यहम्
॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुम्भवाक्यप्रबोधित ॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज ॥ १४ ॥ ममत्वमाजा
श्रमास्थांतांसविदाशुहृदयाद्ददि ॥ स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥ १५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सवृक्षोटजवापीकाद्धास
नास्वाश्रमादपि ॥ परित्यक्तामयानूनसर्वत्याग स्थितोमम ॥ १६ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ वृक्षोवापीस्थलगुल्ममुटजव्रततीवृति ॥ इतिकिं
चिन्नतेसर्वंसर्वत्याग कुतस्तव ॥ १७ ॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम् ॥ १८ ॥

शयनादात्मवेति॥६॥उक्ताशयमप्रतिपद्यमान पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीतवेदानींराज्यादिसंबधोनास्तीतिनत्यागार्हता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतस्त्यागमतरणतयस
त्यागसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥राज्यमिति॥एवमग्रेपिराद्धस्तात्पर्यंभेदव्यमकदस॥७॥८॥प्रावृड्घोषपमिवाहर्गजोलेखापांसुगजिमिव ॥ ९॥वा
सनाममतापरित्यक्तातनममत्याग स्थित सपम्न ॥१ ॥कुम्भाशय पूर्ववत् ॥११॥१२॥त्यागाद्गुनाविषनोसर्वमित्यस्तुमामतयापितवाश्रमतदभावात्कथंसर्वत्याग सिद्धइतिमामा
इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार ॥१३॥१४॥ आश्रमेआस्थाममतापममार्जं ॥१५॥१६॥ कुम्भाशयोराजाशयश्चप्राग्वत् ॥१७॥१८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीरः ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ दक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्तः ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्यः स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने
आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभूः समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोवृष्टिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैः किरणैः संचारवान्सक्रांतोर्कौ
यथासूर्यकांतशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्तुः पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व
लेर्मित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वंसिकामन्वंतरसंधिप्रलयस्तत्रयथारविः स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुशृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ
दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम् ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादितत्तावत्संत्यजाम्यहम् ॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
इत्युक्त्वासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माशृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतत्क्रियाःसस्मितःस्वय
म्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै
क्षत॥ २२ ॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥ एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा
लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौन्यस्याविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा
मेरुशृंगेयथारविः॥ २५॥ एतावंतमयाकालंत्वत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां
नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व
लनेक्षिपेत्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराल़ींपवनोमलाम्॥ मयानस्त्वंगणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९ ॥ अ
योधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्दृ
स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहाद्विति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावत्कालत्वत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायांसत्यामांनोप
करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थः ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रांत.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया
साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेषुवित्तनभ्रांतम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्ताराऌीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला
स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनमत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्विति शेषः ॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र
विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनत्वचर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहिसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

नृपइत्यफ।नृत्यम।यम।कुप्यकराम्या।मर्यामहा।विमिपूवम।म्वय ॥ यथामलयवात अपलानगुधेराकुप्यरवमङ्गीत्यजनितइत् ॥ इवार्ना।कमडलुत्यक्तकाम फलन्नताप्याप
मापयरासन्न ॥ महावत्तनत्यादिना ॥ सुवुवत्तनयनुत्तेनसुचारिभेणायभपतासता ॥ शवृमत्ययानोयभनच्छम्व॥२ ॥प्रतिष्ठतमस्युपकरणनकृतम् ॥ सौवदादिपवाम्यपियथास
भवम्लपमया।स्यानि॥२३॥ यनैवेति ॥ अनेनसकमदलु पूर्वकसाविच्छ्रोपियाच्छुयार्थवङ्किदाहेनसशोप्यस्वयगृहीत स्थित सपुनवाहेनसशोप्यान्यसैश्रोमियायवत्तइतिग
म्यर ॥२४॥२५॥ यदुपकरणसाधुमतिपत्त्यर्हंभवत्तदग्रयेमहनया पिदानव्यदानननतिपापमितिनियमादित्यर्थ ॥ मृसीधस्यत्तस्यानुचितदोषमाह ॥ मृत्वस्येवति ॥ यथामृत
स्वम गिरधामन्निहतोगुमवच्छमेपापपतमितथात्वमपिसदास्वमच्छन्ने अधोदेशोपतसि॥२६॥ अतोहमृसिकेमूर्त्वमनेरिवतेभवदाहसतापगतिरुचिता अतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु

मृपोग्नावधुधेर्वातोदववह्नाविवाचलात् ॥ महावृत्तेनभवतात्वयावारिधृतमम ॥ ३२ ॥ साधोक्रमंडलोसम्यङ्नतेप्रतिकृतकृतम् ॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच ॥ ३३ ॥ साधुत्वस्यचसर्वस्यत्वमेवपरमास्पदम् ॥ येनैववह्निनादेहंसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥ ३४ ॥ तेनैवगच्छदेहेनिग्रपंथानस्त्वंतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाग्नौप्रियायैवकमंडलुमदात्तदा ॥ ३५ ॥ अग्रयेमहतेवापिदातव्यंसाधुयद्भवे
त् ॥ मृत्स्येवमतिगुप्तनित्यमेवपतस्यध ॥ ३६ ॥ उचितातेगति सैवबृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायबृसिकामग्नावेवसन्हदिकाम्
॥ ३७ ॥ शुश्रयमासनार्थवैचितिततत्याजभासुरे ॥ यत्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यंकिलतत्सदा ॥ ३८ ॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमग्नाविदंसर्वंभांडजातंत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥ एकवारंदहत्यग्निर्दात्यंभवतितुष्टये ॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम् ॥ नखेदस्तत्रकर्तव्योनान्वयोग्यंबिभर्तिक ॥ ४० ॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनाद्यंसर्वंजुहावबनवासविलासयोग्य
म् ॥ तद्भांडजालमनलेसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चू० सर्व
त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामगिहिकामगुप्तमादृर्शाभासुरे अग्नावेवतत्याजेतिपरणान्वय ॥२७॥ किमर्थंसर्वंतत्याजनराह ॥ शुश्रयमिति ॥ चितिशुश्रयार्थंचितिमग्रचितम्येआसनार्थम ॥ चिम्रात्यर्थचित्यर्थ ॥
कृभवस्याह ॥ यदित्यादि ॥ हसाधोयस्याम्यभांडमानमचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलंबितम्यमित्यथ ॥२८॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विषमनित्तिभीर्देवपा
देयसंपदयोग्यउपकरणातरपिविस्तर क्रियतेइमिलाकेयस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ २९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिचे
न्ममतुष्टयसत्यागसतोपायभवतीत्यथ ॥ ननुस्वकृतभमक्तनसवत्यागविषयेतयास्वोनकत्तव्योयतोलोकेपि अयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप
करणमयोग्यमेवमितधारणयोग्यमितिभाव ॥४०॥ राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सर्वभोजनभाजनमाद्यप्रधानयस्यतथाविधमत्सर्वंवनवासविलासयोग्यभांडजालसमग्र
मपरवअनलमध्येजुहाव ॥ यथाकालोग्निकल्पांततेजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥ इ० वासिष्ठम ता० मकाशेनिर्वाण० पू द्विनवतितम सग ॥९२॥

द्रव्योपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥ पिठरशरावकुशकाष्ठसंचयादियत्किंचिद्भवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकादपि ॥ ३ ॥ पूर्वदृष्टापश्चान्नष्टा अदर्शनप्रमार्जनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिद्भव त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचबभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो जनाद्यपितृष्टवत्॥ ३ ॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य क्त्वामंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव ॥५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कैंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः ॥७॥ संपन्नः केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥१०॥दिगं बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज न्शिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा यास्यशोकताम्॥१३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥१४॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥१५॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥ करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ सांकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्तःसपहृक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिंनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रांत्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कनिरपराधम् ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकस्वमत्वम् ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेषः ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यदर्शयति॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होस्त्य ॥ २१ ॥ ननुसुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुतःशरीरनापराधित्वमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवान्सरुर्वायुकृतेआलसर्वफलादिपातेस्तिनतद्विभाग्यात्माअपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यतःस्फुरन्वातएवफलानांशिरःपल्लवानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धतद्वदेहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ हियस्मात्सर्वस्यागःपुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विषमोहःसाधएवसप

कुंभउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वनिरागस्कमहावटे॥त्यजस्यज्ञोहिदपभ कुपितोहंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोप्ययम्॥ नकश्चनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैषमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सञ्चाल्यतेपरेणैवतरंगेणेव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतसंस्थितंमत्ततस्करः ॥ २१ ॥ सुखदुःखादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मनःफलवानात्मस्यदेवक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वातःफलशिरःपुष्पपातनकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धंकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणक्लितामरसेक्षण॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविषमोहिसः ॥ २४ ॥ मृगोकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्त्यागिताभवेत्॥ २५ ॥ येनायंक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादपः ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वंदेहादिभूपते॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥केनायंचाल्यतेदेहः किंबीजंजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तंसर्वंभवतिसुंदर॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच॥ नचोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्यागःकृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्वंसर्वगतंसर्वहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतंचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तंविद्धिजगज्जालंचित्तंसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

पतत्यथः ॥ २४ ॥ तस्यदेहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेत्चसिद्धोसित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नमलमज्ञानाविनानाशितमपितस्माद्देहबालकादेवकर्म्म कर्मबीजभूमावरोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम् ॥ सर्वविषयेषुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ मकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वंवाच त्याज्यत्यपुनोम्ययत्सर्वत्वयोच्यतेतत्किमित्यर्थः ॥ ३१ ॥चित्प्राधान्येनजीवनामकक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकंचित्तलिंगम् ॥ ३२ ॥ नरम्यवहर्त्तृपुरुषम् ॥ ३३ ॥

---

१ एकस्मिन्नित्यपिक्वचित्पाठः. २ भवेत्यक्तसर्वदेहादिभूवरेत्यपिक्वचित्पाठः

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्मादय अधर्मोवाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदुःखमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि
णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानइति ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्मा शमदमादयोलक्ष्यतेतेषा
चतन्नतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशांतचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहिःस्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेन भवतीत्यर्थ.
॥ ४० ॥ तदेवांतःशांतमहदहंकारःप्राणःप्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपंकिंनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं
भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्माद्यधर्मोवाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं
विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा
यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं
चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा
व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या
गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते
परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंस्तृतःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥
चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स
र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृह्णासिवैनृप
॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरंपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व
त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव
सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृह्णासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व
त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

यपिसर्वत्यक्तासर्वसर्वधृ यतामापन्नस्तयापितेनस्यक्त जगदाश्रयांतरालाभासमवाप्स्यया
मनुसर्वत्यजतासमयूप्यतेमायक्रबिनातत्कयसर्वस्वायमलभ्यस्यात्तमाह ॥ धनेति ॥ यपिसर्वत्यक्तासर्वसर्वस्व यतामापन्नस्तयापितेनस्यक्त
ममग्रहारसत्तास्फूर्तीलभतइत्यिवएमम्यवहृदशाम्रिकालस्यसवलभ्येनुप्यतइतिभाव ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसवबाधारव्यवहृयदशाआत्यंतिकस्तइक्षयान्निर्वाणदीप
दृष्टांतसजगतस्वरूपम्यानिर्पेवससम्यवहारमकाशनाम्यवहारदशासलेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिवा
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत क पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणपर
मपुरुषार्थोपित्वयानेतरदित्यर्थ ॥ ५४ ॥ तत्यस्यक्तसवमपत्यशून्यत्वेपिसर्वसविशेषतत्माभोस्त्ववेतिनआग्रमसक्तिरित्याह ॥सर्वस्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचंद्रनक्षत्रादीनाम

अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वसमुज्झित
येनसर्वंपरित्यक्तंतस्मिञ्छून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वसमुज्झित
म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥ ५१ ॥ स्थितसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥ ५२
॥ समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरान्नृप ॥ सर्व
त्यागतएवांगतयानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्मा आश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेददिवौकसाम्
॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणनिर्मल
द्युते ॥ सर्वंत्यजसिचयस्माद्वृद्धिस्थैर्यंबृहत्तमम् ॥ ५७ ॥ सर्वत्याग परानंदाद्धु खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा
चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यंभोतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र
सादकम् ॥ यच्छून्यकिलशांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशाद्वेवहृतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव
त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वासर्वपरित्यागशा
त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

मपुरुषार्थोपित्वयानेतरदित्यर्थ ॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेईदृशस्यास्वादनेकृते
यथाम्बसमोदासीनस्यखस्यव्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलाद्युति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तथाविधस्यमहत्त्वस्यतात्कुलसभा
इ ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यतिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८॥ सर्वत्यागेविभवहानिंवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातप्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअनुप्रयायथावामीविशतितथात्मयानदीष्वप्यायात्येवसर्वमित्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्यत्यागम्नंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये
परमार्दशून्यस्यस्थलंपरमार्दादितिष्ठतीतिविरुद्धमसिद्धमित्यर्थ ॥ ६० ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेघेवघासत्तावर्तिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशाम्मेरुवत्स्थिर्तयवाततापुण्ये
द्वापरकालेधेरमागावलविनापुण्यतमेनलयाविगताशंकम्योमवास्थेयमितिकिमाच्यमितिद्योतनायवतेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवैद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्यते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्तत्वाभावादस्यत्यागंतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुंभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्रव्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः ॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम् ॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि ॥ ८ ॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुःखदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभवतितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंस्थितिक्षयः ॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः ॥ ११ ॥

द्रूपेषुममवासनास्तिमदकेष्वस्यचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलामिति ॥ सुंदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिससर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिरणादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जंतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवंजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रंवहतिप्रवर्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवससंतेरपिक्षयःसएवचित्तस्यसंत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्तनमित्यर्थः ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उक्तमर्थं विमृश्यानुवादनानुमोदमान शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहिम्याधि ॥ महिम्याधे शतशोपिममताप्यमनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतु चिकि
त्समोच्छेदेनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिविवेस्यथ ॥ १२ ॥ अहमज्ञातात्माबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिव निरावरणविक्षेपद्र
ष्टृरूपस्यतथाविधात्मव ॥ १३ ॥ सम्भवत्यस्मिन्निति संभव क्षेत्रम ॥ १४ ॥ अहमर्थोदयज्ञातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयमचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
वीजालगननिर्देश। बीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मन पदनीडमायाशबलक्षेत्रम् ॥ यतस्तत्सर्वमप्येवमायामयपपघस्यक्षेत्रम
मथेतसापितत्क्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्मात्प्रथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्मा चिदाभासम्यात्मत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतन्मननाच्चमनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ चित्तत्यागादहंमन्ये चित्तनाशं सुसिद्धये॥ अभाव शतशोध्याधे कथमस्यानुभूयते॥ १२॥ ॥ कुंभउवाच॥
अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥ उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव ॥१३॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ चेतस किंमुनेमूलको
कुर कोस्यसंभव ॥ काश्शाखा केचवास्कंधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥१४॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ अहमर्थोदयोयोयंसच्चित्तावेदनात्मक॥
एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजमहामते॥ १५॥ परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत्॥ एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृति ॥१६॥
निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता॥ १७॥ सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि
धा॥ जीवोमिथ्योपलम्भात्माशून्यात्माह्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तंभ कायोयमेतस्यशाखास्थिरसरजित ॥ देशांतरंकुरोद्देशोकालस्पदो
स्यवासना॥ १९॥ शाखाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तता ॥ इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥२०॥ विटपोघामहांतो
स्यशुभाशुभफलाकुला ॥ ईदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुक्षस्यप्रतिक्षणम्॥ २१॥ शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकापंमरकुरु॥ ॥ शिखिध्वज
उवाच॥ ॥ चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम्॥ २२॥ कथंकरोमिमूलस्यनिःशेषकषणंमुने॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ वासनावि
विधा शाखा फलस्वदोदिनान्विता ॥२३॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सचिका
शून्यात्माअतएवोपलोपमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमस्सचोपलभ्यात्माप्साक्षीत्यथ ॥ १८ ॥ स्तंभोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तंभदेशाद्देशांत
रेअपरेशोस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोदरोंकुरारंभोपिकोपितवर्संतादिकालइवतत्सुभोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रदस्याप्यकरपल्लवापाकारणस्पंदतेयोरस.सोस्यवासनैवे
त्यथ ॥१९॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितद्वात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहां
तोविटपीघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमुच्छेदनलक्षणशाखाविलवनंकुर्वन्सगादितीयास्मदर्शनलक्षणेमूलकापंभरयमात्तिशयकु
र्वित्यर्थ ॥ तमप्रशाखालवनेमूलकापंचोपायराजापृच्छति ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत शाखालवमापाद्यकुंभआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिभू
लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासंपादनेयत्नप्रसाधित
स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसंगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखंडस्यकरजवनस्यअलंनिरवशेषमूलदाहकुर्विंतिपूर्वेणान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तद्दाहस्य
प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलांतरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहंभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहंस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारांतरूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्ध्यैव
बाह्यार्थदेहाद्यहंकारांताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मनस्तापरिचयाज्जडेष्वहंकारेपुनःपुनरात्मताभातिनंनिवर्ततएवंनिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्येतल्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्राप्तकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥
चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्यगोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम्॥
॥ २६ ॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकापपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धेमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्येवमचित्तता॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥ अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोनलोदहनाख्येस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥ कुंभउवा
च॥ ॥ राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तद्रुमबीजस्यदहनंदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ मुनेम
यास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम्॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वा
न्नचदेहादिनमांसास्थ्यसृगादिच॥ ३१ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनत्वनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२ ॥
कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि ॥ जडत्वसद्रूपतयातनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरंपदं॥ विद्य
तेनान्यदन्यत्वान्नभसोवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिषड्भि ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यांतरर्गतवनमंडलादिभिश्चमंडितंजगन्नाहमिति
संक्षिप्योक्ति ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहंकारेजडत्वनास्तीतिशंकाविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्वरूपेण सिद्धम
शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहंत्वविवर्त्तइतिशेष ॥ जडनुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड
त्वहेतुनातदहंत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्माद्यादेरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वतःसतश्चतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा
द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्माद्यादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानांनिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानांशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥
नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनपारीत्याअहत्वलक्षणस्यमलस्यमाजनआनन्नपिअतःमत्यगेकरसयतस्साक्षिचिनम्यतन्नजामामि ॥ ३५ ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचितन्यपरिमायपिम्यम्कभउ
धाच ॥ एतामदिति ॥ एतावन्माभकमहङ्कारपर्यंतदृश्यवत्वम् ॥ ३६॥ अज्ञावभोक्तृत्वाविनामसिद्धांतरांतरकोशपरपराबधीयमानैवेकरसेचिन्माथेसनिअनानवाजरूपाम्बमा
धा शब्दादिविषया स्वरंत ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्यारूढेनइष्टानिष्टविभागननिर्णीयत ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवरूपस्यमेममदेहादिसंघातगणअहमितितादात्म्याभिमा
मलक्षणमलरूपइदसकारणमकारणवेतिअहनवेचिपत्सवमज्ञानघनमेमीत्यथ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासस्येनअसतामिथ्याभूतेनवाथेनमलेनहेतुनाससारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
स्सत्यमिथ्यतिवानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो इभावश्चास्ममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मत्वत्यक्तुनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
नममनिर्बुद्धिरेवतस्यागोपायप्रसिद्धप्राकपैवचनादिपुदर्शित सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तम्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनमामपैति अतस्तम्भू

जानन्नपीतिभगवन्नहन्त्वमलमार्जनम्॥ अतयज्ज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकङ्दयदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्दमेनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुषावर ॥ यन्नभा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम्॥ सकारणंवाहमितियत्पदघनवेद्म्यहम्॥ ३८॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम्॥ ३९॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हन्॥ स्थितोसियेनससारीसतावाप्ययवासता॥ ४०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावश्चमेमलम्॥ तच्चत्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम्॥ ४१॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वत्रसंभवेत्॥ अन्यत्त्वसदिचद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावाद्भवांकुर ॥इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना॥ ४३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनंविद्धिकारणम्॥तद्यथोपशमयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनदु खायायमहंस्थित ॥ चेत्यो
पशमनंब्रूहिमुनेतदुपशांतये॥ ४५॥

छतदुच्छेदोपायचवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकू
टस्यत्वाकारमतानसभवस्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यासैक्यपर्यवसितेतिरहस्यतदुक्त्यनुसा
रमेवबोधयिष्यन्कुम्भोलोकप्रसिद्धनुरूपमहंकारणत्वस्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम्॥ अन्यत्तुकारणविभेभजातकार्यंद्विचद्राभमसदेव यतएतत्सम्य
गूदृष्टचेन्नविद्यतइत्यथ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणाम्बनआदिलक्षणोभवांकुर कार्यजायतेइतिएवमेवअहंभावस्यापिकारणस्वबुद्ध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतदाहताभिमानायोगात्तद्वेदनमवतत्कारणमितिनिश्चित्यप्रत्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहेतुनाअयदेहादिरहंभावेनस्थित सन्दुःखायसपन्नाऽश्वस्यदेहादिरेवचितस्तद्वेदनाभावेपिदेहादिस्फूर्तिप्रसक्त्यस्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायंब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितस्त्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरंत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी
त्यर्थः ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थंस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि
तियत्त्वाभिप्रेतंतद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वजःपृष्टस्त्वाभिप्रेतंस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥
शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच ॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम् ॥ ४६ ॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचेतनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद ॥ ४७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्तेहदेहादिःकारणंमुने ॥ ४८ ॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया ॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया ॥ ४९ ॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहंयथा ॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते ॥ अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम् ॥ असद्रूपंकथंतस्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः ॥ ५२ ॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान् ॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने ॥ ५३ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते ॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः ॥ ५४ ॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनकदाचन ॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्व्यर्थंकवजायते ॥ ५५ ॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपमम् ॥ ५६ ॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम् ॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते ॥ ५७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥असतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम् ॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते ॥ ५८ ॥

ष्टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्त्वंनावगच्छामि अतस्तदसत्त्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥ ५० ॥
एवंपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्त्वंप्रतिजानीते ॥ विद्यतइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतर्हितेनतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं
स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनंकिंनिष्ठंकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यास
त्त्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेपुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यस
त्त्वम् तानिचास्यनसंतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८ ॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिसानुमानागमोस्त्यनुगतसस्थानसाम्य लिंगाविनापितास्यकार्यनिर्धांत अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्त्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भ ॥ सहिसूक्ष्म सूत्रलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता महादिसमष्टिव्यष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंनस्यादित्यर्थ ॥ पूर्वेषांप्रजासृजांमनुमरीचिकश्यपादीनांपूर्वस्यसर्वकार्येभ्यःपूर्वस्यब्रह्मणोप्युत्पत्तौ ॥ ६५ ॥ तस्यापिकार णपूर्वत्वमित्यसत्त्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यइत्यादिना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोवे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्त्विपजरम्॥अविद्यमानमेवेदंविद्धिसंभवतोनृप॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज न्पितानामनविद्यते॥असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥६१॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥संभवत्यंगजगतिनयो जेनविनांकुर ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥दृष्टंत्वमरुभूम्यंबुवंध्यापुत्रदशासमम्॥६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितृणांच जगत्त्रये॥आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥का रणाभावतोनित्यंयदाभावोनकस्यचित्॥६६॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्यःसद्दृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम्॥६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य यत स्थिति ॥ घनातद्यनिरस्तैवमार्जयिष्याम्यथेतरत्॥६९॥

दानांभवभ्योद्भवस्वविश्वाधिकोस्त्रामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भंपश्यतजायमानसनोदेवःशुभयास्मृत्यासंयुनक्त्वित्यादिमंत्रवर्णेषुतदुत्पादकोनायमानतकपादृश्यतस्यनीश्वरत्त त्कारणमसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहारणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वरःपरमात्मा तथापितेममाययास्वात्मनिभेदकल्पनयाममाम्नाय याम्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते नस्कुनस्तत्वसत्यस्यचिदंशस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वान्परिशेषान्मायांशएवजडस्तत्कारणंवाच्यस्तस्य चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यनित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गादिक्रियाकारितापिप्रतिभासोपिमिथ्याइत्याशय स्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्थमनुक्त्वायुक्त्यातवपितामहादेः स्वशरीरांतस्यैतस्यकार्यपरंपरासंबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकप्रत्ययतोघनासत्यत्वेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निरस्तैव ॥ अथइतरच्चनिभासमात्रावशिष्टांशमपित्वत्साक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसंगृह्योपसंहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्व्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायंदेवदेवः...
तितदात्माच्चिदात्मकतयाआलम्ब्यैवक्वचनिनान्यदणुमात्रमपिसंपादयतिसंपद्यतेवा॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभिः इतिएवपर्यालोचनेइदंसमस्तंद्वैतशान्तंब्रह्मैवेत्यर्थः॥ ७०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुर्नवतितमःसर्गः
॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ घनतातानवेनाद्याविद्योपशमनक्रमः॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रान्तिश्चोपवर्ण्यते॥१॥ मृगतृष्णाम्बुवद्भ्रान्तिरूपएवावभासतइतियदुक्तंतत्रमृगतृष्णादेःस्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्यादर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टान्तइतिराजाशङ्कते॥ आब्रह्मेति॥ तत्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदुःखकारणंचायंकथमित्य
न्वयः॥१॥ सत्यसंकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यंदुःखकारणत्वंचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादेःप्रसिद्धमेवकिंवाच्यंजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह॥ एवमिति॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवंत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यंदुःखादिकारणत्वंचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्यदाभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चनत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म॥ ६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥ ७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥ ८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥ ९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियाद्यात्मनाआततम्॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थः॥ २॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगतःसूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह॥ अज्ञानमिति॥ अज्ञाननाशंविनाजग
त्संस्थानबाधोनास्तीत्याह॥ नेति॥ ३॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनवासनाधीवृत्तितानवंकारणमित्याह॥ तनुत्वमिति॥ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यन्तिकसर्गोपश
मसंपत्तौकारणमित्याह॥ सर्गेति॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति॥ ४॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानांविनाशःप्रसिद्धइत्याह॥ तानवमिति॥ य
स्यदेहादेः॥ प्रशमोनाशः॥ ५॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमेणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह॥ अनेनेति॥ मृगतृष्णां
बुवद्भ्रान्तिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह॥ भ्रमाकारोदयमिति॥ ६॥ शंकोत्तरमुपसंहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह॥ एषेति॥ ७॥ तस्यफल
दर्शयति॥ अयमिति॥ ८॥ अतएवजगतोभ्रान्तिरेवस्वरूपंनान्यदित्याह॥ कारणेति॥ ९॥

अतएवमिथ्याप्रदिदृष्टस्य अर्थक्रियया निरस्तरूपतामेवापद्यत इत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हि पितामहस्य निर्विशेषब्रह्मविकृतो न कारणं न परिणामित्वेन तस्यानित्यता
पत्तेः कर्मिकस्य परिणामानुवृत्तिबलादेव जातित्वस्य नित्यत्वोपपत्तेरिति राजा शंकते ॥ स्पष्टमिति ॥ ११ ॥ कुंभ श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्र
ह्मापूर्वमनपरमितिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्य च निषेधान्नेह नानास्ति किंचनेति श्रुत्या द्वैतमात्रनिषेधात् असंगोऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतेश्चासंगस्याघटनात्
कूटस्थस्य परिणामायोगाच्च सर्वमपवाधितं ततः आत्मा शुद्धब्रह्म न कार्यं नापि कारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकांतरासिद्धस्तत्प्रयुक्तत्वात् अन्यलक्षणकर्तृत्वस्य दूरनिरस्तमित्याह ॥
अकर्त्रिति ॥ यथा अन्यकर्तुरसिद्धौ ममयोः अकर्मकत्वं तथा प्यस्यकुलं भेति योतनायाकर्मिति ॥ अकारणमिति निमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्म प्रकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितं तु न कदाचन विद्यते ॥ मृगतृष्णांभसा केन घटका परिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ स्रष्टुराद्यस्य परमब्र
ह्मकस्मान्न कारणम् ॥ अनन्तमजमव्यक्तमजरं शांतमच्युतम् ॥ ११ ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतो ब्रह्म कार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अ
द्वैतेनातिगतात्मानं च कार्यं न कारणम् ॥ १२ ॥ अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृकथं भवेत् ॥ १३ ॥ अ
कारणत्वात्कार्यत्वरहितं तज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतं तदाद्यमुपलंभनम् ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं यच्छिवं शांतमव्ययम् ॥ तत्क
थं कस्य केनैव कर्तृ भोक्तृ कदा भवेत् ॥ १५ ॥ अतो नेदं कृतं किंचिज्जगदादि न विद्यते ॥ न कर्तासि न भोक्तासि सर्वं शांतमजं शिवम् ॥ १६ ॥
कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वं भ्रमाद्धि स्थितिविद्जगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्च नास्त्येतत्सर्गं हि त्यन विद्य
ते ॥ यदा न कस्यचित्कार्यं कारणस्य जगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावसंसिद्धिस्तत्सिद्धौ कस्य वेदनम् ॥ एवं तु वेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्य कार
णम् ॥ १९ ॥ अतः शुद्धो विमुक्तोऽसि कैवोक्तिर्बंधमोक्षयोः ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ बुद्धोऽस्मि भगवन्युक्तियुक्तमुक्तं त्वयोत्तमम् ॥ २० ॥
कारणाभावतः कर्तृ नेदं ब्रह्मेति वेद्म्यहम् ॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नान्तभित्त्यादितद्बीजनातोऽहंतादि किंचन ॥
एवं स्थिते विशुद्धोऽस्मि विबुद्धोऽस्मि शिवोऽस्मि वा ॥ २२ ॥

यत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितमेवेति हेतो कार्यकारणात्मक जगत् तत्पन्नमिति नियविशेष भावयसि तर्हि तज्जगदद्वैतैक्यलक्षणेन वस्तुकृतपरिच्छेदेन आद्यन्तलक्षणैर्देशकाल
कृतपरिच्छेदैश्च रहितं सदाद्यमुपलंभनं चिदेकरसं ब्रह्मैव सत्पन्नमित्यपि संभावय ॥ तदा कि जगन्नाम कार्यकारणतावेतिभावः ॥ १४ ॥ इत्थमेव तस्य जीवभावमापि प्रसजितेक
तृत्वभोक्तृत्वे अपि निरसनीये इत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भिः किंपक्षैः प्रकारकर्मकरणकालाभावमप्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अत इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥
उपक्रांतमनुभापयामित्युपस्मारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रकृतमुपनिगमयति ॥ एवं त्विति ॥ १९ ॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्य परिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उ
पदिष्टार्थस्वानुभवेनानुमोदमानो राजा युक्तमुक्तं त्वया पदिष्टमित्यनुवदति ॥ बुद्धोऽस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृक्नास्ति पदार्थदृष्टि ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमंतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शातनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघैः सहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवनिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्यान्नवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्त्यंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः॥पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत्॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः॥ ९५॥ ॥९६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत्॥ १॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम्॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः॥ २ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः॥ कार्यनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते॥३॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोंगसांप्रतम्॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान्॥ विनिर्गतोरराजासौमहामोहसमुद्रकात्॥ ५॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यहतिएवरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खंडाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहंकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभं नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्सदैवानायाससुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि-कर्मधारयः ॥

प्युत्थानकालपि दृश्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यत्वबोधस्यचिरपरिपक्वकुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तथात प्रकटीभूत आत्मास्वरूप मस्यतथाविधेअविचारतदर्शितयाद्रष्टुम् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोयःप्रतीतिःअस्ययोयोबोधस्थकुत कस्मान्निमित्तालम्बनादित्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥ द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रहारयन्वक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥ मागुपदिष्टमास्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाज्जातरससमूराजसेवोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुद्वयार्थेनाशय ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमाध्याससामग्रीदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥ ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्तत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदकोदितमत्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमन्तात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतिनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्मप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारांतंकल्पांतेतन्निनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनघ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नज्ञनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदंगतत्परंसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणोःपार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परंस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकिंचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमेभवबेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यत ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम णीयइत्यतइदंतेनिस्फुटयति ॥ इदंशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ इदंतोमायाशबलपदेअधिष्ठानयाकमकगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसत्प्राणिकर्मानुसारियदध्यासेनविश्वात्मकचनतदेव स्व वासुदेवस्त स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाध्यासंविद्धि ॥ तद्विषयत्वेनजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाध्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या सस्येति ॥ आद्यअसर्गाध्यासद्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्पंदयनिरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंद शून्यत्व खत्वोपमतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वमपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठंचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यंयस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतंब्रह्मतेनिवरिष्ठंश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनेन्द्वैतमद्वैतंतदित्यर्थः ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह ॥ ईदृशमिति ॥२३॥ एकांतचित्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कांतनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्व्यावर्त्याभावादेकत्वसंख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसंख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तिदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांतंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताबशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्बीनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥२६॥ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वंचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम् ॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथंकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्र
भाचिन्मात्रदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथंकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतंसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयंसत्द्वैतमसत् ॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थः ॥२८॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतद्रात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥ तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

१ अस्सदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्पूपानबालविदरपस्यासतामवपरमलीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिचककुम्भबोधसमावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तस्मात प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
पस्यतथापिभअविचारतइतियावत् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोऽथःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालम्बनाच्चेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आपविकारसाधयोरयोग ॥
द्विर्यासस्वनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुम्भस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वनप्रष्टारचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशसति ॥ साध्विति ॥
मायुपरिष्टमालतस्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठइवार्थेवाशब्द ॥ अथनत्त्वबोधानतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाऽभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराप्यसस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गमलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयाऽस्तनरससाक्षात्कारधियायुक्तसवकोविलमस्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमन्तात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवप्रसन्नस्सस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतिनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ प्रदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारास्तंकल्पांतेनहिनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
प्रत्यविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदकोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नष्टनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृशंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशातत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिदंवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंभगवद्वेधस ॥ तदहंवेदनंविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभः ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्मनजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्सभवोपस्यतथाविधस्यवधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहाभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविषयत्वमजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ क्षभ्या
सपक्षवाधिष्ठानसत्तैवकार्यकारणोभयसत्वनिवारणयो सर्वेनप्रतीतेरानेनवाधस्यसत्कीटस्यस्यचमानुपपत्तिरित्यभिप्रत्याभ्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वसदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आप सवगाभ्यासद्वितीयफलारास्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वस्पंदनिरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंद शून्यत्वखत्वोपमतियोगिसापेक्षत्वादभ्यासदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वमपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
लस्यांतरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठंचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यंयस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्वलेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतनदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकांतचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कांतनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्वितद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्याभावादेकत्वसंख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसंख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तेदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांतंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्द्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्मम्च्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्वीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यसर्वप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाचिन्नदृङ्माचस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थ ॥३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

नवसत्त्वेक॥ मेयराकायकारणतानाशितराअद्वयत्वाद्नराकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणि मानाभावनिर्विकल्प्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलाद्देशकालतिथ्यात्म्या
दिसकारणम परस्यदेशाकालानिर्वाजगत्कारणमितियद्युक्तमत्तदुपपन्नम् ॥ सर्वैवभ्योत्पत्तियोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य
पर्याप्त्तमत्कार्यत्वात्कार्ण भूमेर्वायोरादिनामिति परिणामस्यसकारणत्वम् ॥ब्रह्मण कारण प्रसिद्धं सहकारिकारणाभावाद्विश्वस्याकारण
प्रत्यभिर्निर्देशप्यमदभिमेनम ॥ अथनिष्कारणत्वात्तद्वस्तुसमावनायामनुपपत्तिदृश्यम् तथात्वेनिमसतुसत्त्वेनबाधेन स्वतः परिच्छिन्नमितिसत्युबोधमित्याशयेनक
भजनमाह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ३३ ॥ यदिसर्वदूनबाधकारणं हितमजगदनीत्युक्तेकोभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवप्राग्जगतिप्रतीताजग

परेऽस्तिदेशकालांतेतथाजगत्कारणम्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरंगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥ परेजगदहंतादिना
कारणमवंप्यहम्॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वतोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥ इदंजगदहंतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दार्थ
रहितजगदस्तिशिवात्मकम्॥३४॥ व्योम्न्येवनिर्मितंशांतंव्योमसूक्ष्मतरेणच॥ यथानभसिशून्यत्वंतथेदंजगदीश्वरे॥३५॥ सदृशस्व
स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित्॥ एवंरूपंजगदिदंसम्यग्ज्ञातंशिवंभवेत्॥३६॥ सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविषमप्यमृतायते॥ असम्यग्ज्ञात
मशिवंजगद्दुःखमनंतरम्॥३७॥ विषयुक्तामृतमपिभुक्तंविषरसायते॥ ईदृशश्चयथावृत्तियद्वेदेपचिदीश्वर॥३८॥ तत्तथैवाशुभव
तिताद्रूप्यतयाशिव॥ यथाज्वालाभ्रमाज्ज्वालाविचित्राकारविभ्रमे॥३९॥ तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि॥ यत्परंचित्स्वरूपेण
स्थितमात्मनिमयरम्॥४०॥तत्तेनदेहदेत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥ केवलपरमेवेत्थंपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहंतादिभ्रमाए
वेतिनाचित॥ यद्वस्तुविद्यमानंस्यादसत्तत्रविराजते॥४२॥ प्रेक्षितंयच्चुनास्त्येवप्रेक्षाभ्रमेणतत्रकिम्॥ सन्निवेशंविनासत्तायथा
इमौनविद्यते॥४३॥

सत्तामात्रसाजगदाभासत्वात्तन्मायइत्यर्थः॥ ३४॥ यथाम्योकेवव्योमोपिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितगंधर्वनगरमिथ्यात्वाच्चित्यशांतव्योमसत्तयैवास्ति यथाशून्ये
चिन्मात्रेशिवेदिष्वरूपत्वात्तत्तथैवभासितयाईश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वस्वरूपेणचितर्ध्यकरसेनसदृशाविद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम्॥अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे
यथावस्थितानस्वरूपत्वात्विज्ञानसन्निधिप्रतिभवम ॥ ३६ ॥ नन्वशिवकथंशिवभवेत्तत्राह ॥ सम्यगिति ॥ ३७ ॥ ईदृशी विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥ ३८ ॥ यथाज्वाला
निर्विकल्पभावेपधर्मेकर्तृकारित्वेनविविधाभातास्यनन्यरूपेणैवतिष्ठति ॥ ३९ ॥ यच्चिरस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमबोधसत्तैनियापबोधेननिमित्तेन॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ वाधकाज्जगदिवरातिदृश्यादिसत्करतत्वास्यामवकाशएवेत्याह ॥ अतइति ॥ इतिप्रदर्शनंदृष्यादृश्योविश्वासात्परमनुगतिप्रश्नोचित ॥ ४२ ॥
परिभ्रमभासस्वर्णादिकथनंप्रभासाद्यनुसूत्रमिमश्रापिनकायइत्याह ॥ प्रेक्षितमिति ॥ तादृशभ्रमेणयांनिर्विषयतेकथमितिभावस्यपरकारस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष· ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येत्तर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय·पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां
तर्यांम्यमृनइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वंतीतिवैदिकसिद्धांतस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब
लेश्वरेणैवमाययैवमिथ मामध्यात्मनामेलनायसंप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिंडेमायिकमेवतत्तत्कार्यंचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुंसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे
नप्रेरितानिपरस्परसंभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यंकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआत्मचिन्मा
त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्यामंपारमार्थिकात्मनाचम
त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमद·पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते॥ ४४॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम्॥ य
न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम्॥४५॥चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत्॥चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते॥४६॥
नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत्॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे॥ ४७॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंभ
पुः॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात्॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरंतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण·कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरंति ॥ स्थितिकालेचयदवांतरकार्यजातमैहिकामुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥४७॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवंति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव· ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहंप्रत्यगात्मरूपा
चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानंतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयंभुव·सम्राट्संसारविराड्भावेनससरण
रूपंभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदंजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितद्दर्शनभ्रांतिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्याशांतस्वभावेन शब्दार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तमतएवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशोयोनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकवस्तुनिजचमत्करणमायात
स्वलोकरूपसन्जगत्प्रसररूपतयाजगदिवभूत्वास्थितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्र॰ नि॰ पू॰ षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ पूर्वप्राका
रणदृश्यंनजातमितिमार्जितम् ॥ विभाव्यतप्रयत्नेनदृश्यवेदनतावित ॥ १ ॥ इत्यर्थसिद्धांतितमश्लोकोक्तसमुद्रतरंगदृष्टांतस्तद्वत्तरवैषम्यवदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित
इदानीमर्थसिद्धांतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांतस्वयंतरवैषम्यवत्तथैवोपपादनीयमितिवक्तुंकुंभोनुवदति ॥ हेमेति ॥ १॥२ ॥ अस्तुदृश्यासत्त्वंतदसत्त्वेशुद्धचितस्तद्वेदनस्वरूप
मापद्येति कथमितिराजापृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोपिसंसारालोकस्यतद्व्यस्तगंधर्वनगराविप्रकाशस्वरूपतापत्तीतिप्रसक्तवित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार
मिति ॥ विस्तायतइतिविस्तारस्तदधिष्ठानसम्यक्स्वमेवतस्यस्वाभ्यस्तस्यसंवेदनसवित्प्रथेवमिष्टमिति ॥ अतएवतदभ्यस्तगुणतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतिविवजगद्भुर्व्यपदिश्यत
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदृश्याबाह्यार्थवदवगम्यतइतिमन्यत ॥ शीतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोबाह्यार्थं पृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत
त्त्वम्॥५२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितमः सर्गः॥९६॥ ॥५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥
हेम्न्यस्तिटंकाकालांतेइत्थंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचिद्विविलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितंब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥
शुद्धानुभवमात्रंतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु
नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गंवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारंतदनायततत्संविद्विवतिष्ठति॥ ४॥ तत्त
द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनचात्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व
सलिलस्यैवचिदचित्त्वमकारणम् ॥६॥ स्वात्मनीशमनंतद्यथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्वभावयो ॥७॥

पचभूतमयःपरमार्थभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तुशून्यमेवसाध्यतरपासमाहकज्ञानेनसदस्त्याप्रयतेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति तन्मताव्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥५॥
तत्कुतस्तत्राह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेपामपिलोककल्पना सत्यचिरनापामुपपद्यतेनासत्यामितिनतस्याःशून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणतिर्वाकेनचित्कश्चिद्वक्तुंशक्यतइतिसै
वसारइत्यर्थ ॥ यथाचिदेवसारस्तथाउच्यतेउपपाद्यतश्रृणुदृष्टांत यथाद्रवत्वंसलिलस्यरसस्तद्वत्सर्ववस्तूनांचित्स्वसार ॥ यदिचैतन्यमात्रमवस्तुनस्यात्तर्हिसाधकाभावात्सर्व
जगदस्तिनास्तीतिव्यपदेशानर्हंकस्यादितिविभाव्यतामितिभाव ॥ एवरसभूतायाश्चित अपिचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुंशक्यम ॥ ६ ॥ त्वयावातस्याजगदप्यपताकथ
मुपपादनीयमित्यत्तमाह ॥ स्वात्मनीति ॥ सच्चिद्रूपस्वात्मनिजगदाकारेणप्रथनेपरमार्थचिन्मात्ररूपेणचापनर्इशत्वमायथासमर्थमतस्तद्यथासाविषयनिरविषयायथास्थितम
धमर्नात्याप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदिनस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थंतर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्त्वमात्रस्यस्वभावोहिस्वच्छ
भाव अस्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभाव सयदिस्वविरोधिनःसत्त्वस्यव्यवच्छेदंकुर्याच्चकुर्याद्वा द्वेधापिस्वयंनसिध्यतीतिसत्त्वतद्विरुद्धभावयो प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावात्स्वच्छभा
याअसत्त्वात्सर्वसद्वस्तुनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यन्तापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि
द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हिस्वकारण
कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥
खपुष्पवज्जगदाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव
विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो
नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥कार्यंस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते॥१०॥चिन्मा
त्रकाद्दतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं
नकारणाभावात्पदार्थेतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः ॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते ॥ १३ ॥
उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः ॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४ ॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ उपलं
भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥
असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥१७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥
उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥
नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्द्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए
वजगतोजाड्येसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेस्वभाववादिन्यदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे
वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखण्डचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवाकिव्यथाकिमर्थंपीडेत्यर्थः ॥ न
नुयदिसर्वचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलम्भस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भिन्नतार्जीवब्रह्मभरभिरचिन्नश्चितादृश्यवेदनतारूपभेदश्चनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सधपाश्चाभानकदापिजापत्रार्थानामसिद्धेस्तद्भावनापयुक्तमहमिति जीवरूपमपिना
स्पोरेनिश्चयमार्भवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ नादृशात्मैवसत्यज्ञानमनतब्रह्म नित्यविज्ञानमानदब्रह्म ब्रह्मैवेदविश्वमिदवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनावेसतदनुभवादि
त्यय ॥ नाहंनचिननरनुभवालिका अरवराकारस्थित्ति सर्वेषा चित्वासत्वपरिशिष्यतेत्याशक्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचिंतनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिनादिहत्तिरपिस्वेद्ध
साधनवाध्यरइतिनब्रह्मातिरिक्तपरिशेषमसक्तिरित्यर्थ ॥२०॥ उक्तमर्थफलेनोपसंहरति॥ तेनसिनिनसर्वबैमयाधनत्वब्रह्मैवास्ति नद्द्वद्धशेपमनेकमेकमेवसपन्नसर्वजगज्ञासच्छू
न्यमव नचनिभासरूपाचिदपिपयास्थितमविच्छन्नमेवेतिनिरामयतत्त्वमावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥
चित्तनाम्नानिरोधस्यदर्ढाकारायविस्तरात् ॥ चेत्यासत्त्वादचित्तत्वक्षयोऽत्रैवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेक्षणिरूपावेरिवसत्येषचित्तेचित्तस्तबन्ध्यस्यवाभयादृश्यतेनासति ॥ तथ

इतिचित्तमहंरूपनास्त्यतोनचभिन्नता ॥ निर्वासनःशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्याप्यचलोपम ॥
सयथाच्छुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तंनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥
चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामक्वचिद्यते ॥ २० ॥ तेनास्तिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामय
मसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनव
तितम सर्ग ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्तन
निपुणमया ॥ १ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥ चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यद्यदचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

हिचित्तमतोनास्त्वित्तिकवाध्यनतोहिदीपनाशदपुनरीष्यमामम ॥ किचसचित्ताएवसचेतनाश्चचित्तास्तचेतनालोकप्रसिद्धास्तथदिजीवन्मुक्तानरचित्तास्तर्हिमृतवादिवदचेत
ना प्रपद्येरन् ॥ नचतथादृश्यत ॥ किचसर्वचित्तनिरतिशयानदलक्षणपरमपुरुषार्थं शास्त्रफलमनुभविनुशक्यनास्ति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामसभवति ॥ किं
चब्रह्माकारचित्तमथचित्तबाधतअन्यद्वा ॥ नाद्य ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ महिशासरहन्यपि स्वात्मानमपधुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ नह्यन्यस्यजगतस्तद्वाधकत्वायोगा
त् ॥ चित्तस्यचित्तरस्यच निबाधकत्वाप्रसिद्ध सुदोपसुदन्यायानवतारात् ॥ ब्रह्मणस्तनादेसवसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर सर्वानुभवपराहृतश्चे
त्यापाथाकानिरासनबोधदाढ्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तांयायुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यातदुपयुक्तामदीयसर्वाशङ्कानिवारणसमर्थांचयुक्तिं
ब्रहीत्यथ ॥ निपुणदृढम ॥ १ ॥ तत्रसर्वदोषपरिहारेणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिमुक्तुकुम्भश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्मणासत्यत्वमतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक
चिद्देशेकिचित्स्वल्पमपिचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा चित्तादिबाधोन्यःस्यात ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वंतत्कार्यंतत्त्वधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकिंत्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसंगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्तेःस्वाभाविकत्वेनानपाया त ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपित्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलय प्राकृतलयस्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयचेदचित्तवज्ञातीतिनिर्देश कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते ॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः ॥ ३ ॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम् ॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम् ॥ ४ ॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत् ॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः ॥ ५ ॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः ॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात् ॥ ६ ॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते ॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत् ॥ ७ ॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत् ॥ भाषितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते ॥ ८ ॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः ॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम् ॥ ९ ॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते ॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम् ॥ १० ॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना ॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः ॥ ११ ॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि ॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम् ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्स्वार्थत्वेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतंचित्तादिकुत सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोहिवासनामाभमिति श्लोकंव्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिद्योतनार्थम् ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति भाव ॥ १३ ॥ यदिदंकथनीतिश्लोकमपिपरमार्थदृशाताफलवर्णनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशापिव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेपि दादर्शोयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्यव्यम ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्मेतस्यासाक्षिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥ १६॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नर्तर्हिअमदनादिनित्यमेवास्तिकमस्यान्नभाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्माविविक्रियारहितत्वघाकीदृस्थबालोकशास्त्रावनतोवा स्यानुभवतोपिवानोपपद्यतइमिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धामहाप्रलयास्योप्युक्तक्रमेणाप्रलयोनाति

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥ १३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥
स्फारवेदनमेवेदंकचत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइयत्कचकचायते ॥ चिदादर्शनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया
॥ १५॥ अहंत्वंजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नदृशाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाद्यतोना
स्त्येववासना॥ अतस्तदात्मकंचित्तंकीदृशंक्वकुतःकथम् ॥ १७॥ अप्रबुद्धस्वगतचित्तदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न
मेवनो॥ १८॥ नोत्पन्नंकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥ १९॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्यं
वाप्युपपद्यते॥ साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभिः ॥ युज्यतेचनिराकर्तुंन
महाप्रलयादय ॥ २१ ॥ शास्त्रानुभववेदापसिद्धांतेऽन्ययोपिवा॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२ ॥ लोक शास्त्राणिवे
दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥ असन्मोऽत्यतिमूढःससज्जनैर्नसंश्रयेत्॥२३॥ नचसप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघःक्वचित्॥ कारणंभवितुंश
क्तसाकारस्यनिराकृति॥ २४॥ इत्यमालक्ष्यमाणंतत्तदेवसततमुने॥ नघनार्थक्रियाकारिभवेत्सत्यमिदंजगत्॥ २५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदन्यायेषूपपन्नेविदितैर्विहिफायतैवस्याविल्याह ॥ लोकइति ॥ अ समञ्जकेवललोकमाशान्वयेभ्यश्चार्वाकेभ्योप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिसूत्रवन्नब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतामित्याह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यास्तुमु तलब्रह्मतदेवमारम्भवादिभ्यश्चत्यादिवादरायणाभ्यायेनजगतोब्रह्मतात्त्विकस्वभावतायामेवनास्त्ययमितिभागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्मभावतयामालक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेसूत्रता मघनमार्थक्रियासमर्थमवस्थेवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनसूत्रदर्शितपक्षविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्यमिति॥इत्यमप्रसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

दार्नीसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादिद्वन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यंपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतात्सार्वविभक्तिकस्तसिः॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टिश्रुतीनामर्थः॥ तदेवस्वरूपक्षणांतरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम्॥ २७॥२८॥ अतःशास्त्रीयबोधात्॥ २९॥ एवंज्ञातसर्वजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजंयथास्थितसद्ब्रह्मैव॥ इदमन्नदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्त्वान्नानाअनानापिचन॥ अतोयथास्थितंव्य

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तस्ययत्समम्॥ स्वतएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात्॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि॥ २८॥ अतोवेदमतःसर्वंकचिन्नजगदादिधीः॥ क्वचित्तादिक्वचित्तादिक्वद्वैतैक्यादिकल्पना॥ २९॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथास्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाव बोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थितोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान्॥ १॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः॥ २॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम्॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रयम्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारककुतःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः॥ ३०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग.॥ ९८॥ ॥७॥ ॥म बुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति॥ १॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजस्याज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्शयति॥ नष्टइत्यादिना॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते॥ १॥ २॥ ३॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति॥ ४॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच॥ जगदेवेत्यादि॥ अंबरससारोगंधर्वनगरव्यवहारः॥ किंरूतान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि॥ ५॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ॥ ६॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः॥ अथवापंचम्यलुक्छांदसः   २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दार्थात्मशब्दार्थस्वरूपं पुनर्भोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिद्यमत्कृतिनामकयदात्मरूपनभसेवेकपकषायतेस्वपाकषम्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानमसिअवाड्मुखीत्र्येंद्रनीलक टाहाकारसन्निवेशद्दष्टेर्विवेकदृशाशांतीतथाप्रसौरालोकक्यनमस्सपतथैवेत्यथ ॥ ९॥ यथासमस्त्यहंकारात्मास्वयभू सकल्पमात्रतयास्वयंप्यस्यहकारोपि ॥ एतौसमष्टिव्य ष्टिबधसम्भ्राक्षमेत्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥ १०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥ कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सद्भावपर्यायेणसतांबधमोक्षसकल्पा नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनतदेवसद्ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यपकथ्यमइत्यर्थ ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥ आपदोबध ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदशांतमित्यमस्तियथास्थितम् ॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दाथात्मनभोमयम ॥ ७ ॥ इदमाद्यतरहितसर्वंससारनामकम् ॥ चि द्यमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते ॥ ८ ॥ सन्निवेशदृश शांतौतदस्तिकनकयथा ॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मेदविद्यतेतथा ॥ ९ ॥ यथा स्वयभू सकल्प स्वयनामतयैवहि ॥ एतौस्ववेदनायत्तौबधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥ १० ॥ अहमित्येवसकल्पोबधायातिविनाशिने ॥ नाह मित्यवसकल्पोमोक्षायविमलात्मने ॥ ११ ॥ यद्बधमोक्षसकल्पशब्दार्थानांसदासताम् ॥ स्वरूपवेदनतत्सत्केवलत्वचकथ्यते ॥ १२ ॥ अनहंवेदनसिद्धिरहवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान् ॥ १३ ॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना ॥ सक ल्प क्षीयतेसिद्ध्यैस्वयमेवासदात्मक ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे ॥ कारणाभावत कार्यपदार्थोपिनविद्यते ॥ १५ ॥ पदार्थाभावससिद्धौवेदननोपपद्यत ॥ कारणाभावतोनित्यमहभावस्यनोदय ॥ १६ ॥ अहभावानुदयत ससार कस्यकीदृश ॥ ससारा भावत सर्वपरमेवावशिष्यते ॥ १७ ॥ यदिदंभासतेतत्सत्परमेवात्मनिस्थितम् ॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते ॥ १८ ॥ तेननिस्तिमि तसर्वशिलाकीर्णमिवाचलम ॥ विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ १९ ॥

द्धबोधस्यसकल्पक्षयात्सिद्ध्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासभवात्कार्यपदार्थाभावस्तदभावनिश्चयात्सकल्पक्षय सकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया ज्जीवभावादिससारक्षयस्ततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्येइतित्रिभि ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ मागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थिततत्स्वबो धेनघनापूर्वकिन्तुपरेस्वभावेस्थितपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल दृढम् ॥ तमवपब्रह्मगस्थिततद्ब्रह्मविरश्मिमयमर्त्तोवाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिकथंस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्हिचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
वस्पदतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआंतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा
णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगतप्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशंविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे
शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशंब्रह्मास्तीतिसंभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग
तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसाःकोर्थ असदाभासाभवनीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवंतितथाबहून्यपिव
स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेनिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति ॥ हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनपेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥ २०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ
ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥ २१॥ रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥ २२॥ यथा
स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥ २३॥ नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥ रूपा
लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंनादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥ २५॥ सर्गएव
परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥ २६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥ सर्गशब्दार्थसंसि
द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥ सम्यग्दर्शन
संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥ यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥ २९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥ यथा
स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥ ३०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः
सर्गः॥ ९९॥ ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्महाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥ कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्यवबुध्यहम्॥ १ ॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृंहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लौकिकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृंह
धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्हिशब्देवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृंहधात्व
र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनैवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवेदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनससिद्धौ
यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितंयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग
दज्ञानेनसंशांतसर्वात्मकवेदनौघसंपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपंसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैकैवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवत्सत्त्वंजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टंब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैकैवसत्तातर्हितयासत्त
याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिंनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणंदुर्निरूपं सत्यस्यतुसत्यंब्रह्मैवकारणंसंभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सस्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवसमसत्ताकजगतःकारणंभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारंचतस्मात्कार्यंकुतोभवे
दनतसमसत्ताकस्यादित्यर्थ ॥२॥ अस्तुतर्हितमस्थिमायाशबलमेवजगतःकारणमितिचेत्तत्राह ॥ नेहेति ॥ इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणंतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद
र्शनमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्परमार्थदृष्ट्यातुसममिदंजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तंवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद
ष्ट्यात्वविद्यनकथंचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनचवादस्यप्रसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तथबीजाभावेऽपितदेवबीजांकिनस्या
त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥ कुसुमत्वबीजादिहेतुत्वाभावदभिधेयमाणसिद्धमप्रतिपन्नदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिब्रह्मणोप्रमाणमेवतत्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि
रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्माविकारकमाधविरोधिब्रह्मविषयत्वेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथंवक्तुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥कुंभउवाच॥ ॥यत्रकारणतानास्यकार्यंतत्रोपपद्यते ॥ यत्रकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच
कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्सद
शताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यक्वैवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वेहेतुमत
प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणेनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणंनास्तिजगच्छ
ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसद्यत्स्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयंतदेवजगदाचितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतंयदेक
तन्नभायते ॥ तेनैवायंजगद्ब्रह्मसच्छांतंबुध्यतेवपुः ॥ ९ ॥ अन्ययैवचयोभावश्चेतसःपृथिवीपते ॥ सएवनाशःकथितःस्वानुभूतश्चपंडि
ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावंतद्विद्धिनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयतःकस्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो
दयात्मना ॥ संकल्पःक्षीयतेसिद्धोस्वयमेवासदात्मकः ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभावयदिविश्वंहिकथ्यते ॥ विद्यमानंकथंतस्याज्ञानुता
मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हत्वावृत्तिप्रियोवृत्तेःशुद्धोस्मीतिश्रुतागिरा ॥ कथंसविप्रोभवतिविप्रत्वंत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विदत्तधातुरत्युच्चैर्ह
तोस्मीतिविरौतिय ॥ सृतिमेवागतविद्धिजीवनंतस्यसभ्रम ॥ १५ ॥

एवस्वरूपमुद्राकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाहमितिनिश्चयदृशातद्विधारयस्वनान्यादृशम् ॥ अन्यदृशाचसदेवजगद्रूपेणाचितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमयमेवजगद्ब्रह्मभावेन
संपद्यत अतस्ताकारमेनोन्मास्याचप्रसजमवाकारणेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ नाशोमनसःस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदस्फुटमाह ॥ चित्तेति ॥ संक्षणमात्रमपिस्वरूप
विस्मरणरूपानाशःकस्यकालविस्तरचित्तशब्दमाप्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तच्चचित्तमसंकल्पसपर्यवसिततत्त्वज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा
पिविश्वकथंनिर्मलनंइतिचन्मिथ्यात्वाश्रयतिविशालिपरमात्मन्यकीभवतिनचस्वतंत्रतयावसितइतिविश्वमितितस्यामभिवचनमभिप्रेत्याह ॥ नाशेवेति ॥ यः स्वाभिमानेनापेक्षविश
तिनविद्यमानंकथंस्यादित्यर्थ ॥ १३ ॥ प्रबलोकवत्तत्रमाणयति ॥ हत्वेतिद्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ सन्निपातेनविकलाकुपिताधातवोयस्यतथाविधःप्रमत्तश्चिद्धिनमत्युरितियावत् ॥ १५ ॥

१ मज्जनिमित्तपाठेपिमतिरित्येवार्थः

२ पर्यवसितत्वज्ञानेनेत्यपिक्वचित्पाठः

चित्तायस्तीत्यनुभवस्यनहिंकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हितत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति

तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक ॥ १६ ॥
भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १८ ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्धृदिरूढाप्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्धृदिरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतयावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनाचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वंपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसकृत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचकचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमस्तम् ॥ २७ ॥ कथमस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्ष्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्त्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

मिथिरजर्पदर्जन्मरद्धिविपरिणामानिरस्यंते॥ संदेकरूपमित्यननाम्येविकारा ॥ सकृद्विलसस्सकृत्यभासम ॥ कटाममाणेमस्वस्वरूपपरिचयस्तवाप्यालीलायस्यतथाविधसन्
सम्माभतयाउदितम ॥ आपसर्मम्पवहारेभ्यःआक्षिप्तमुपवस्तुतवेवास्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
ज्ञानवार्योनराज्ञोऽयवर्ण्यतेस्तत्कल्पना ॥ जीवन्मुक्तावपित्तस्यस्थितिस्तत्स्वस्यपेयति ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायनवभावप्राप ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्णप्रतिमाविरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानायोगिनांशोभनतत्स्वभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभवोनिरतिशयानन्दलक्षणाभूमिका ॥ सवस्यहैरण्यगर्भानन्दानस्यविषयानन्दजा

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलाख्यलीलसकृदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०भू०शिखिध्वजपरमावबोधननामशततम सर्ग ॥१००॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्सदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत्॥१॥बभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुंभरूपिणी॥३॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुद्धेविततनिर्मले॥सुतल्पेनिर्विकल्पानांसुखविश्रांतवानसि॥४॥कच्चिदत प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्व
याोज्झिता॥कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टदृष्टव्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका॥महतीपद
वीदृष्टासवस्योर्ध्वस्थितामया॥६॥सतांविदितवेद्यानामहोयतमहात्मनाम्॥अपूर्वेकाम्रतमय सग सारफलप्रद ॥७॥जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहाम्रतम्॥तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितंस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यमम्रतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वंमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमयातेत्यक्तभोगैषणेस्थिते॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यातिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥ यथासितांशुकेशुद्धेपिंदव कुंकुमांभस ॥११॥ कषायाणामनंतानांसमतानांशरीरके ॥ स्ववास
नास्वरूपाणामयपाकस्त्वयोदित॥१२॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलंत्यध ॥१३॥

तस्योर्ध्वमुत्कर्षकाष्ठायांस्थिता ॥ ६ ॥ यतेनेतिद्वर्ये ॥ अपूर्वमनादौसंसारेकदाप्यननुभूतयेकाम्रअनिरतिशयानन्दस्तन्मधुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ तेनमहाम्रतस्वरूपभूतेनैवमयाअनायासेनाज्ञानान्धस्यधतरपवत्समासंगात्स्वयमेवानायासेनासादितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वंचित्तकषायपाकाभावान्नासादि
तमिदानींतुतपाकात्प्राकासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचाम्मनसश्चभोगलक्षणकषायाणांपाकेनिवृत्तेसति ॥ यथावस्तति ॥
कषायपंक्ति कर्माभिज्ञानतुपरमाश्रति ॥ कषायेकर्मभिःपक्वनतोज्ञानमवाप्यतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहाल्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकषायाःपापानिच ॥ १२ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणाववारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांत्वदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फलसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ त्वदयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपतावुद्धा ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्बक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यैवतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ तावच्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ त्वदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ त्वदियावन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्यौलयोदृष्टेस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभगवन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमानमनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावासनाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुनर्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगतःपदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनांतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्थंकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणैःस्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविलक्षणहार्दतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्वाश्चलाजानबीजादिशब्दवाच्यानाप्यकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितानिरावरणसत्वंनमनःशब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥३१॥३२॥ तथापिसत्त्वस्यकारेमपावमामध्यवहार भेत्स्यमीत्याशयेनाह ॥ सत्त्ववानसीति ॥ ३३॥ ३४ ॥ त्वयाप्राक्किर्कीर्तितोयोमहात्याग सतस्वरूपचित्तयत्तसमुज्झितमयमे वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ चित्तत्यागेतपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानितत्फलेष्वपिचित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या स्तयाधियाअतएवपरमबोधवत्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तपआदिफलेतुनज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यचतो मनस्समरूपसमताया सकाशाद्वामन्तयत्ज्ञानफलंमोक्षसुखक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ममआगतञ्चस्पर्धेमथदूषेतिमयद् ॥ ३७ ॥ नससत्येअनिस्येचसत्यस्यशाश्वतस्य भानर्मायसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तज्ज्ञानफलसनत्सत्यम् वसनीतिवस्तुशाश्वतच तत्स्वर्गादिकिंचिन्नतुसत्यंभगुरत्व ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरुपारूढत्माकां

मूढंचित्तचित्तमाहु प्रबुद्धसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्वस्यास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥ भूय प्रजायतेचित्तसत्वभूयोनजायते ॥
अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥३२॥सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान् ॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमद्येतिवेद्म्यहम्
॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नद्यैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्ध मसम
स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वंयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम
बोधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रद्ध खक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७ ॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु
स्वर्गादिभगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानंद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धे
क्रियाकांड शुभोभवेत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिसपरित्यजेत् ॥ चूडालादिसमामगाद्वेज्ञात्वसुखेनते ॥ ४० ॥ तत्किमद्य
मनयेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये ॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याधकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तपूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितमत्तमानवेदाभिमतवेदनप्रामदर्शनतत्समवादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुच्छत्वप्रायासलभ्यत्वस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतनतत्त्वविदामित्याशयेना ह ॥ स्वर्गइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानंदस्तुच्छसुखम् ॥ किञ्चपेद्गतिसमास ॥ अधर्मनीयधर्मकीर्तनादस्यापराधसहस्रनाश्यत्वात्स्वदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्याद्वज्ञाना मुक्तस्वतुच्छत्वमौविपरिपहइत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ मधतुज्ञानमात्रदुर्लभमभूत्तथापित्वयैवतपःक्लेशेनिमग्नइत्याह ॥ चूडालेति ॥ ४० ॥ आश्रमोवानप्र स्थाश्रम ॥ आदिपदात्तदाम्यवपलतुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणिच॥ तदभिमानतत्साधनचिंतादिविकल्पविक्षेपांशाद्दहसप्राप्यस्यमधकत्वात्कल्पोपिकुत्सि तस्यकर्मण तदधिनिकृच्छ्रचांद्रायणादितपःक्लेशमयेअमर्थेत्वमपर्यंतकिमर्थंनिमग्न ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसःकथमनर्थत्वंतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअंतभाग फलक्षयावस्थाचदुःखरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
गावस्थायामेवसुखस्यकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्संप्रतितत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वेतपोरूपावि
कल्पाशायस्मिन्विकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमंतितत्फलेनैवफलवंतोपिचभवंति ॥ ४२ ॥ तत्त्वज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवतेनतपसः
साफल्यमितिभाव ॥ ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्तत्रएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योमेति ॥ ४३ ॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
वसर्वमपिब्रह्मसमुद्रविदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयंनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टान्तरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमेइष्टंप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः ॥ यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥ ४२ ॥ तपोरूपाविकल्पाशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोस्वच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः ॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः ॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मविदवः ॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यंतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापदभासुरान् ॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७ ॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्वंसत्त्वेननाशेननास्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः ॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नैहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये ॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदीसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

तेतथैवस्वयंदयितएवकथंनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणांस्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तुतेषांतत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादयोग्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्रविप्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
नरस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्त्वेनैवप्राप्तःअसदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवप्राप्तश्चित्तचाचल्यंविनेत्याह ॥
सत्वमिति ॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्गतप्रावरणतयाराजनइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतांनीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मणैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

जिज्ञासया स्वरास्वरयोरैक्यानयनकथमितिराज पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयोः स्वरूपेणैक्यं विरोधप्यधिष्ठानमाक्षिचिन्मात्ररूपेणनतद्विरोधइतित्वाशयमवटनेनकु
भउत्तमाह ॥ एकमिति ॥ वा इदरपतस्यात्मनाविपतन ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनन्तम्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिःपर्दीतम् ॥ अगत्यामघणे ॥ ५५ ॥ स्पदास्पदयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पदइति ॥ सर्गेयत्सवस्वनचित्स्पदस्य ॥ तर्हिमिथ्यादिरूपपरिस्पदपरद्वितीयशब्दस्पदसमम ॥ मृषार्थेसमशब्दोमिथ्यात्वद्योतनार्थ ॥ नामपरिस्पदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
स्पदनपरिकथंस्पदास्पदैक्यमाह ॥ चितइति ॥ सतमक्षाद्यालंबचित स्पदोऽस्पदश्चैकरूपतयाभासिमश्चेतसभदत्वमात्मरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सर्गस्तदाक

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविशोयात स्पन्दास्पन्दाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुंभउवाच॥
एकवस्तुजगत्सर्वचिन्मात्रवारिवांबुधि ॥तदवस्पंदतेधीभिःशुद्धवारीववीचिभिः ॥५४॥ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्वमित्यादिनामकम्॥
यद्भातंतदिदंमूढा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥चित्स्पदएवसर्वस्वसर्गेतस्माद्विसस्वति ॥परिस्पदोहिविध्यादिशब्दस्पदसमपरम्॥५६॥
चित सएवचतत्स्पदस्तथास्पदश्चभावित ॥एकरूपतयानामतत्रेदममलंशिवम् ॥५७॥सर्गश्चित्स्पदमात्रात्मासम्यग्दृष्टोविलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दृष्टानांरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥५८॥सस्पदाचित्तदभिधानि स्पंदात्वियमातता॥तुर्यातीतपदारूढावाचावक्तुंनपार्यते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कसतताभ्यासयोगत ॥कालेनामलतांयातेचेतसींदाविबोदिता॥६०॥एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम्॥क
थ्यतस्वानुभूतंपुस्ययत्स्वरूपमात्मना॥६१॥प्राप्तोसिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥नोरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
मायोगवलुर्वीतशोक ॥६२॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषु०निर्वाणप्रकरणेपू०चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥५॥ ॥५॥

नष्टइतिमाह ॥ सगइति ॥ यत स असम्यग्दृष्टीनांभास्याउदति ॥ ५८ ॥ तदभिधासगाभिधा ॥ निस्पंदानुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातयोदिताभवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथावस्तुविनिमिरदोपक्षयणामलतायातेनित्यसिद्धैवपर्यक्जाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यदिवाचावक्तुंनपार्यतेर्तर्हिकथत्वयामादृशेषुकथ्यतेतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तपैत्वपावपेपुस्वानुभूतिभिरपस्वयंकथ्यतेत्वायत्रद्वयस्यथ ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्राप्तोस्येषतममद्वपसास्थैर्यमात्रकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भदकवहादिरूपाणाम
भावादवद्वतंद्दपुनिर्भेद अतएवमहाचिदात्माजातस्त्वपोधाद्याशुभूतोसितमएवपीतशोकस्तमकोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०मोक्षप्रकाशेनिर्वाण पू०एकोत्तरशततम सग ॥ १०१ ॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णब्रह्मतत्त्वं तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्यांश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्धासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसितथातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमंतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्याग्राह्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वमादिप्रतिभानगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवान्ब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच ॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ १॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्वाचमुनिनायक॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि ॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेशेननकिंचिदभिवांछता ॥ त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः॥ प्रणामायददात्येषतावदंतर्धिमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते ॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्मयमाययौ ॥ तमेवाचिंतयच्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥८॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरोदयम् ॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः ॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयुक्तिमत् ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रमचक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखमासेचकेवलम् ॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्कीर्णोमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्रसंशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७९ ॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंमन ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाल्लिट्कसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥१६॥ सराजातत्रसमावौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रांतमतिर्भूत्वाअचिरेणसएवसशांतभयःसन्चिरंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०द्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वाच्चदेहेणपुनरागम ॥ यमाद्युत्थापनराजस्यचालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति
शप ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपृष्ठ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रीणांशरीरसरूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ नृपकर्मराजकार्यंप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥
कुंभानारदपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अयराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिंकिमर्थंकरोतिनकरोत्वित्या

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥ एवंशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत
मत्तारकुंभवपुणतेनसा ॥ प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिंव्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम् ॥ विदग्धमुग्धमा
काररूणजग्राहसुंदरम् ॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांतःपुरक्षणात् ॥ दृश्यायभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच ॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ
पुनरथरमत्यसा ॥ यत्रैवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ ॥५॥ तथातत्रैवतंभूपमपश्यद्वनभूमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण
मिवद्रुमम् ॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि ॥ स्थित स्वस्थ सम शांतइत्युवाचपुनःपुन ॥ ७॥ तदेनंतावदेतस्माद्बोधया
मिपरात्पदात् ॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै ॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेपराज्येनविपिनेनवा ॥ममेवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमौ
समौ ॥ ९ ॥ तस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छति ॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावद्बोधयाम्यहम् ॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद
चकारसा ॥ भूयोभूय घोरंप्रेवनेचरभयप्रदम ॥ ११ ॥ नचचालशिलेवाद्रौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूयःकृतेनापितदासातव्यचाल
यत् ॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानप्रबुबुधेनृप ॥ तदासचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग
वानयम् ॥ तदेनंहिंकयायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम् ॥ १४ ॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम् ॥ विदेहंमोक्षमासाद्यतिष्ठत्वेपय
यासुखम् ॥ १५ ॥ अहमप्यगनादेहमिमंत्यक्त्वापरंपदम् ॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंसमम् ॥ १६ ॥

शय ॥ ८ ॥ विपिनेभोग्यकमक्षयपर्यंतविपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमवसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशःप्राज्ञस्याकृत परिणामसप्तमभू
मिकापस्थितिनर्दतपारपाकनगच्छतिइदानीमनवेक्षस्यामे ॥ तथाचजीवन्मुक्तिसुखानुभवायमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ चकारेति ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोश्चर्ये ॥ तथाचतस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसंभावनावृथैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥
अयवेति ॥ विदेहमितु ॥ १५ ॥ समसहैवगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयद्हृदवरे महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्दब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमयबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्एवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्यापिबाधान्मुक्तोभवतितत्तर्हहमपिस ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेननवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवनमितिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुध्यत अस्यहृदिसत्वशेषोस्त्येवेत्यवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदहंमहीपतेः॥ यद्य स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैपभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्समम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेननयेनच ॥ पति मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥ विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥ चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसच्चितः॥ द्वित्वैक त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रा मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेननयेनचेतियदुक्ततत्रनयशब्दार्थजिज्ञासूरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंगमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिंगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानांसर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा द्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसंमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यंभावेलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तेदृष्टादिविकारसंगिनुकायपिविकारानिवर्तनइत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेननिर्वासनचित्तेनवर्जित अप्रतिबंधनेनत्यक्त ॥ तथाचचित्तेनाहृतयापरिग्रहएवदेहस्याविकारहेतुरितिभाव ॥ १ ॥ देहजरावलिरादिरोगोदेहस्य ॥ ३१ ॥ कियत्कालजीवन्मुक्तेःसत्त्वमुपलभ्यतइतिचेत्तत्राह ॥ शोपक्षयेणतत्प्रशमपर्यंतमित्याह ॥ सत्त्वस्येति ॥ सवगानिभाविकस्यस्यभाविप्रयम् ॥ कालावारक प्रारब्धक्षयकालात् ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्यापिक्षयेणमृतोदेहोविलीयतइत्याह ॥ देहेइति ॥ सोचित्तमित्यसमरणाभिप्रायम ॥ नापसत्त्वमिति ॥ चलनेनमरणेन ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजदेहेतुभविर्नास्तिग्लानितयादर्शनीत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तेप्रशममायातेकायोयं सत्त्ववर्जितः ॥ याधतेनापरस्येवतस्यभावविकारम् ॥३०॥ वीच्यादिनियमोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा
नदस्तंतोपि ममायामन्यसततं ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलंभोस्तिनतस्योपशमादृते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२ ॥
देहयस्मिंस्तुनोचित्तनापिसत्त्वंचविद्यते ॥ सतापेहिमवद्ग्रामपचत्वेनविलीयते ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसांजित ॥ स
त्वांशेनचसंयुक्तोनेनग्लानिमाजनम् ॥३४॥ ततथाभूतमालोक्यभर्तुर्देहंवरांगना ॥ अनुज्झितवर्तोदेहंचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥
चित्तत्त्वसवगशुद्धमविम्याबोधयाम्यहम् ॥ भविष्यद्बोधनकातमयतत्रादिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नबोधयामियद्येनंचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥
किमेकेवावतिष्ठेहमित्येवंबोधयाम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचिंत्यमुहालादेहकरणपंजरम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमापतवर्जिते ॥३८॥
ततसाचेतनासत्त्वस्यासत्त्ववत नृपं ॥ स्वविवेशपुनर्देहस्तनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुत्रारुतिरथोत्थायनिविघ्नाकुसुमस्थले ॥ सा
मगानुप्रवृत्तासाभ्रमरीध्वनि स्वना ॥४०॥ तसामसनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसंतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दृश
विकासपामासतांतत्राकइवाज्जिनीम् ॥ गृहीतसत्त्वसंपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥ ४२ ॥

समसमाधावचलमनुसंधत्त ॥ तनयत्यादिना ॥ स्वदेहमनुज्झितवतीसती ॥ ३५ ॥ चित्तत्वप्रागुक्तलक्षणंसत्त्वंदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतमतस्त्वभावेसंस्थितासतीचिरकालभविष्यद्बोधनकालेमर्पूनेबसबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरेणसत्त्वमेवबुध्यतांकिंबोधनत्वरयातत्राह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियंकाइनभर्तृवसमाधावस्यानुरक्ता स्युस्त्विनाचरचित्तमकांक्ष्यमस्थानुशकार्मानिभाव ॥ ३७ ॥ स्वदेहंसंत्यज्यतद्देहमविश्यतदीयेहार्दमलजक्षणेचित्सत्त्वेस्थितिमापेत्यर्थ ॥ ३८ ॥ तथानिर्विकल्पसमाधिनाक्षीणकल्मषरूपांभूतायाश्चेतनायाःस्वीयचिदाभासमलितसूक्ष्म पृथग्भवनानुकूलस्पंदम ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चित्प्रतिबिंबाभासस्त्वचितारा राजबुद्धि शिखिध्वजाहभावसंस्कारोद्भवेनमानसापाददेहभावम्यासाद्बुबुधे ॥ ४१ ॥ नौसमाधिनिमीलिताम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदसः ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्संचितपुण्यानामम्लानतागम्य ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिताःपुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणंनचेदिहागमनेद्वितीयंकिंकारणंभवेत्संजातंतन्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वय्येवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरन्दिनियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोबतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवो दाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अ स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सका शादानंदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वय्येवेहसमास्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पु रःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुरासश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥ रोचतेतनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहा नदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगताराज न्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमास्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतो स्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्विरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थि तोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

म्तननतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययदेवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगव शादेवममागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तमाह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तर्हिइहमत्स न्निधौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखलाभस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिराद्बहुकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मयामनामनिरिशप ॥ मपामसत्यनिषासममन स्वस्यात्मनएवपरत्वमाश्रितम ॥ ६० ॥ यदित्वसम्यत्किचनंनषास्तिनर्हित्वकीदृशोषशिष्टस्तमाह ॥ नि सस्तेतिरिति ॥ स्पष्ट
म ॥ ६१ ॥ ॥ "निर्माणाखिदम तात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰पू भ्यधिकशततम सग ॥ १०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभस्यरमनोरात्रासभोगेच्छामषण्यते ॥ स्वगापदशात्पूर्या
नविपण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसंवदनाभिनिरोप ॥ १ ॥ सरसानिस्निग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिषय
स्मिन् नरनभानरापिनि फलमूलादिनाअपनरक्षकप मसिद्धऐंदनस्तेपनेइयतिषारोप ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ घनेमहारण्ये ॥ काननवीथिपुअषातरषनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तमत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसर्वमेस्वस्यैवास्तिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्तुतिर्विगतमोहभयोविरागोनित्यो
दित ममममाशयसवसौम्य ॥ सवात्मक सकलसेकलनाविमुक्तआकाशकोशविशदसममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षवा॰
या॰द॰मा॰नि॰पृ॰चू॰कुंभपुनरागमननामभ्यधिकशततम सर्ग ॥ १०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवंचवेत्तारौमुहूर्तंत्रितयवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
रेवनेचैवविहृतौनष्टनेवने ॥ २ ॥ तनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिपु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुंभ
उवाचान्महनयावोगिराविति ॥ तदामितित्नृपोमत्वातावुत्तौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजगलानितटानिच ॥ सरासिगुल्मजा
टानिश्रृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशाञ्जपाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मजुघोषान्गिरीन्कुजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ सममे
वनमदेहौसमवंतौस्थितावुत्तौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौगंसतौतस्यतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ समंतसेच
मित चसमभुदायमृवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेपुमदारगहनेपुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदगेहमिदनेतिविकल्प
पलनामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविधुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्व
स्मानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्राबरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

निभरव ॥ मनदिनाटकमपिनकमपासइत्यनिषन्नतासुच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येषकुंभस्याप्यर्थसिद्धाभ पृनास्यपस्तुभयकतृकचरितसमानकर्तृकतामाश्रित्यमत्वे
निष्कामन्त्यनिरेश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तौसमुदितौसतौचित्तस्यापिसममेवस्थितौशसतौपरस्परानुभवकथयन्तौ ॥ ७ ॥ स्निग्धजलार्द्रशीतलप्रदेशोषेतिपाचम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
भनिश्चनस्थितिरक्षणमाह ॥ इदमिति ॥ विकल्पकस्मात्तयामनानजहार ॥ १० ॥ प्रियाप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ भावानामत्यधिकचितसाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अज्ञधर्मेणरागेणनवंचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवाग्रहोनिर्बंधस्तदात्मिकायाश्चित्त सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकस्यप्रहायनिवर्तितव्यमेवअत्रनुनत्वमक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामर्थ्येसत्वेपियास्वभर्तारंनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तुपभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंवयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेनांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनार्यंभूपतिर्भर्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांतेद्यनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्तामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयस्वामिवप्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहजनप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्वउदारार्थभोगंसमुज्झता किंकिमधिकफलंकृतंभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानंदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंपर्यंतमीक्षितव्यम् ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कांतामनोहरा नंदनवृक्ष.कल्पतरुस्तज्जांमंजरीम् ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमयसहम् ॥ १८ ॥ घनमानेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेवमयत्तमनरयनपुंसकलिंगपविशेषसंबधे
पिननिवर्तते ॥ तथाचावाद्धमहाभाष्येरावयधानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुधमितृतुमघनियम क्रियतेपचपचनस्वाभक्ष्याइतीति ॥ हिमकालेभमोहिम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर
याम्यदेशावधि ॥ अम्बंमघम ॥ ३० ॥ स्वपूर्वालाकृपम् ॥ आययौभाप ॥ ३१ ॥ स्फुरल्लताकमतएवमंजरितसंजातमंजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकम्पवक्षोप
मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथावृक्षात्फलपुष्पशापततितद्वत् ॥ ३४ ॥ तभतदृसन्निधौमुखंश्यामपुनिचकार ॥ श्यामायौवनमध्यस्थापूर्वाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतव्यंत्वयाशीघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेथवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमंहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंतददर्शाऽऽदर्शनंतदा ॥ उन्निद्रोद्भयायांयहीधीमत्वीतिर्हिकुस्यजा ॥३०॥
शिखिध्वजदृगामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्तेववारिश्रीमुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरल्लताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥ मधुमासमहालक्ष्मीलसद्धनमिवद्रुमम् ॥३३॥
राजकार्याणिसर्वाणितद्वसपायसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥ तत्रकोलद्युतिमुखचकाराखिन्नमानसा ॥
इदुसनाहारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्ट्वातादृशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ बभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमलेसुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुतस्त्वत्यजसरम्रमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७ ॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविषादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिस्वस्था पद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुम्भआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयेसये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यस ॥ मलम्लानिर्लिंगेमेत्यर्थ ॥ सरभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकण्ठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा
इवविपादजास्थितिनाश्रयतीतियदुक्तमयकायविशेषविषयम्कुम्भउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानमयुक्तसमचित्तनानांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरस्तेरेवज्ञानिनोलक्षणमितित
च्छून्याश्मनस्तथिदोनसमचित्तत्वपिप्रारब्धकर्मप्रयत्नकर्मेंद्रियचेष्टोज्झमायापराधेनेत्याशय ॥ ४ ॥

१ म्लानपूर्णात्मपिकपिलाठ

अतत्त्वज्ञेषुतुनतथेत्याह ॥ येहीति॥ बालतयासमचित्तत्वाभावेनैवहठाद्गृहीताभ्यस्ततत्तत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यःपलायंतेच्यवंतेअज्ञानस्वभावादेवेतिवैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥
आरब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदे
वन्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तननदोषायेतिभावः ॥४२ ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशाद
दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ विजानतातत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैःसर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यन
तुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धींद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व

येत्यतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥
योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितिः
॥ ४३ ॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताश
याः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ४५ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम्
॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखद
शाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ४८ ॥ इत्थंसुखेपुनदुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः ॥ अ
ज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपा
दनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥
लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्त्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्त्तुंनश
क्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥
प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थंसुखेषुस्थातव्य
दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमितिजीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयथादृशललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवाभूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविला
सएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वा
निरुध्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेजीवकदेवत्वंदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगकथंलब्धवानसिइत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजडस्पमिति विशेषणनपुंसकत्वमागतं ॥ इदृशोप्यपुरोमुक्तदृष्टि समुपथामानवमायातिनद्दस॥३॥पृच्छनात्सुहृदानिमित्तेन ॥ स्वच्छभार्यमुपगतेनेनिसुहृदोपिविशेष
णम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिधासहतिशेष ॥ ६ ॥ षहामिषपहाप्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितन्प्रवाहेणीषषहामियावदभिमतदेशमित्यर्थ ॥ ७ ॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनंतरते
नमत्वापउसमानाभानरवनवल्मनाएकमगत अहत्वन्यनवत्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रश्लषमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिर्धौतंक्षालितमगञ्च

॥ पुत्रउवाच ॥ ॥ शृणुकायमिदंचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेषसर्गेयद्वृत्तमद्यमे ॥ २ ॥ सुहृद्यावेदितदुःखपरमायाति
तानवम् ॥ घनजडस्पणमपिमुक्तदृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुहृदापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल
यथा ॥ ४ ॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लंघ्यसंप्राप्तश्वाग्निविष्टपम् ॥ ५ ॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथा
क्रमम् ॥ स्थित्वोत्थायतयोत्थानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्तास्वर्गसंप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहये सार्धवहाम्यनिलव
त्मनि ॥७॥ अथैकत्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥८॥ अथाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांम
ध्यवर्त्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहद्दुर्वाससंजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूषितम् ॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांग
चंदनम् ॥ १० ॥ स्थितास्तुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले ॥ वेगेनाभिसरततातपोलक्ष्मीमिवप्रियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु
क्तंचवहतामया ॥ मुनेनालाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकयासम ॥१२॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांता
हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोषाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात् ॥ १४ ॥ विच्छा
मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितामुनि ॥ इत्युद्वेगमना साधोसंप्राप्तोहनभस्तलात् ॥ १५ ॥ एतत्तेकथितंसर्वसपन्नोस्मिनिशांगना ॥ अतिवा
ह्यदिनांतेपुत्रोत्वमेतन्मयाख्यम् ॥१६॥ योषित्स्तनवतीरात्रौवरण्यंकिंमयापितु ॥ संस्तौभवितव्यानामहोनुविषमागति ॥१७॥

स्तनघनरागापस्पतम् ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीररुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगांमगांअभिसर्प्यावदनकालात्य
पामाभूदितिवेगनाभिसरतम् ॥ आपयामिमिपाठनुपातपोलक्ष्मीलक्षणांप्रियांभार्यांवसुधातलेआपगामापतामभिमुखीकृत्यसरतमिवेस्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्रा
भिसारिकयात्यसमादृश्यसइतिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जअराद्वृद्धाद्विजाद्दुर्वाससः ॥ १४ ॥ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥ १५ ॥
रूपमतिमात्रयापपितुराख्यम ॥ १६ ॥ पितुःअपइतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषतागृध्रामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पष्टयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अ
ध्ययनेनव्रसनीतिव्रतफलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंसर्वत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यति
तेनासगच्छिन्माद्यात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मन.कार्याणामवश्यसंपाद्या
नाप्रारब्धफलानाविषयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतत्तर्हिअन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यध्ययद्देवाद्यूनामामिषतांगतः॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना॥ १८॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह॥ गुरुदेव
द्विजातीनांलज्जापरवशात्मना ॥ १९ ॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातू
ष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह ॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयंदे
होमत्तोन्योनुभविष्यति॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलि
प्यते॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच॥ २३ ॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित् ॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्हो
पिखिद्यसे॥ २४ ॥ तदन्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान्॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्य
तिष्ठाखिन्नोयथास्थितम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसु
हृदौखेदिनौमिथः॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ २७॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव ॥ व्यवहारभरैःसार्धप
द्माःसंकोचमाययुः॥ २८ ॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धपांथस्त्रीहृदयानिच ॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान्॥ २९ ॥ तारकारत्न
जालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ॥ खंहसद्दिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम्॥ ३० ॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमात्रंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानंतरम
॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पांथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्वविरहवियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्त्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजा
लैर्व्रततिमत्स्यानपिरत्नान्यपिसंचिन्वंतितद्वद्दिव्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांययावित्यर्थः
॥ २९ ॥ उन्मादंचक्राह्वानाभ्रमद्भ्रमराणांचपेटकंदंदंकर्वद्विकासिकुमुदाकरहसद्दिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मधयौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वा वदित्वा ॥ त्वार्येणिषु ॥ क्रियाइवलक्षणवपु अभ्याहरन्आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरसगद्गदमितियावत् ॥ ३३ ॥ नेपुरइतिशेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तार
कामालाइन्यपमानविरापणाउपमेया शिरोरुहाअपिमुक्तादिमालासहिताइमिगम्यते ॥ ३५ ॥ अवराणिवस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानिविविधानिदेहादेवजायंतेइत्युत्तरया

पयावुन्नाटचकाक्रभ्रमद्भ्रमरपेटकम् ॥ सुदर्दोतावयोत्थायसंध्यामुपनिशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातयाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थितौ ॥ तत कुम्भ शनैस्त्लक्षणमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्थप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि ॥ ३३ ॥ लज्जयैवचतेराजन्मन्येक्षीलंव्रजाम्यहम् ॥ पश्येमेपरिवर्धंतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइव ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंयानिसपद्यतेंबराणिमे ॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपस्सस्त्रियाइवशनै शनै ॥ भूषणान्युत्तरमानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृक्षपुष्पवत् ॥ पश्यायंस्वयमेवायचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्धिपट्टांशुकोजातोनीहारोभ्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानिममसानद ॥ ३९ ॥ हाधिकष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिकष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यतनितंबजघनेत्विमे ॥ विपिनेकुम्भइत्युक्तातूर्ष्णीसिन्नोनभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विषण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाचशिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेगतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभाविन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपतंतिदशास्तास्तासुधियदिहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचेतस्यधियांत्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीक्षीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिकेनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनीत्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

न्वय ॥ ३७ ॥ स्वागभ्य शाखाभ्य ॥ ३८ ॥ पट्टांशुक पातवस्त्र ॥ एवमाच्छादितप्रदेशोप्यपिलिंगविनिमय सपन्नइतिशेषमित्याशयेनाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थित
सिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्ताकुम्भविपिनेतूर्ष्णीवभूवइत्यन्वय ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियानरस्यपिदशाइहमात्रकेआपतंतिचेत्तर्हि ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तम
पिवासनात्मनायांतिमदेहमात्रकमित्यर्थ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ ज्ञानमिकपिसाद

राजाकुम्भविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य ॥ भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावेअग्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलोपः ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कथंकथकथंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोगबलेनगमागमः कांतयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छविजहारेतिपुनरप्याकाक्षयान्वयः ॥ ५० ॥

एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणताम् ॥ अथप्रभातेतत्स्त्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनिशि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा ॥ साकंप्रियेणसुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी॥५०॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्वलाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः॥ १०५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा॥ इदंप्रोवाचभर्तारंकुंभरूपधरासती॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना ॥ २॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिसर्वदा ॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह ॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥५ ॥ क्रमप्रवृत्तमास्त्रष्टेःसुखंसाध्यंमनोरमम् ॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ॥६॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु ॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितम्॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥८॥ समतांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम् ॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर॥ ९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम् ॥ राकेयंश्रावणस्यास्त्यद्यःसर्वंगणितंमया॥ १०॥

॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०पचोत्तरशततम.सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥ तयोर्गुहायांसौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्तुंसफलीकर्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव ॥ ५ ॥ आस्रष्टेःसृष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअव्ययावत्क्रमप्रवृत्तसुखमनायासमेवसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्यन्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥६॥७॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥८॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ ह्यःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १०॥

अन्यपाविवाह ॥ द्यावेगोधपविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकबरलक्षणेमंदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवाचितनरनारीगणस्यानीयतयाकल्पलताविसर्पत्तिदर्शयति ॥ पुष्प
भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहाव्स्वमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसमूतेसानौसमेशुभेक्षमिरस्तिशेष ॥ समालभनवेषताभिमबमाविपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥
॥ १७ ॥ अपरजजिरद्दतिवचनात्पूर्वमप्यसिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजनकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मगलदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थाविनरपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावयोदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले ॥ जन्यत्रोनौमहाबाहोद्वयोरेवभविष्यति ॥ ११ ॥ महेंद्राद्रिशिरःशृंगसानावधमनोरमे ॥ रत्नदीप
प्रकाशाढ्येमणिकबरमंदिरे ॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते ॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिध्यो
मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह ॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णीतागतलोचन ॥ १४ ॥ उत्तिष्ठात्मविवाहार्थंकुर्व काननकोटरात् ॥ राजश्चंद
नपुष्पादिसंभाररत्नसयुतम् ॥ १५ ॥ इत्युक्ताकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता ॥ कुसुमावचयचक्रेतयारत्नादिसंचयम् ॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त्त
मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे ॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवैराशयः कृता ॥ १७ ॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेजिरे ॥ सौभाग्यस्येव
पात्रेनकोशा कालेनसंभृता ॥ १८ ॥ तथाजन्यत्रसंभारकृत्वाकांचनकंदरे ॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुंमंदाकिनींनदीम् ॥ १९ ॥ तत्रैनंस्ना
पयामासमहाराजमहादरात् ॥ गजकुंभोपमस्कंधकुंभोमंगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भविष्यदयितारूपांभविष्यद्दयितांगनाम् ॥ चूडालां
स्नापयामासकुंभरूपधरांप्रियाम् ॥ २१ ॥ पूजयामासतु स्नातौतत्रदेवपितॄन्मुनीन् ॥ यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ ॥ २२ ॥
नित्यहानरसावर्मौध्यवस्थायांजगत्स्थिते ॥ चक्रातेभोजनंभव्यंतावन्योन्यसमीहितम् ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि
तौ ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यत्रस्थानमाययतु क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावताथकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयो ॥ प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिंद्रागित्येवा
विशद्रवि ॥ २५ ॥ अपसंध्याक्रमेरक्तकृतजप्याघमर्षणे ॥ विवाहदर्शनायेवताराजालेखमागते ॥ २६ ॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी ॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ ॥ २७ ॥

क्रियाफलानिच्छोस्तयोःकथंपूजामर्दसित्तमाह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिबलकल्पितामावेभोजनम ॥ २३ ॥ फलानिक
ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यत्रस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शास्त्रोक्तक्रमात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ संध्याक्रमेसंध्यावंदनविधौ ॥ २६ ॥ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥ २७ ॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुंकुमैःकाश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ मा
ल्यैः कटादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय
॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अपस्येगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषीद्धर्क्षयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥
चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ त
थाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुलैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्त
नभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यंकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥
इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवसन्निधौ ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्यगहनस्थितम् ॥ उद
यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥
इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्र
मेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥
इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कन
काब्जमिवोह्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥
एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्ध
स्यगंगाप्रवाहस्यआभाशोभाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञा
पितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

काञ्चनापलतल्पकपर्यंकेनिविष्टउपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेअर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकांतारतिरिव ॥ ४६ ॥ मयोहितेत्यनेनपूर्वलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्षौम्यगपत ॥ ४७ ॥ तत्तेमगसमयासहतिशेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशपद्मकोश अनुरागसदृशाअंकुराश्चद्वयिस्या ॥ आपचैवलहृतानामितिभागुरिमतेनटापू ॥ लोलानि नीलोत्पलानीक्षणानिचयस्या ॥ आमोदैःशुभ्रभ्रमराकारायस्यातथाविधापद्मिनीवसात्वस्थितेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इवानीतांकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञींमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ काञ्चनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूषणै ॥ वस्त्रैर्विलेपनै पुष्पैरुचिरस्थानकार्पितै ॥ ४५ ॥ सायसौभूषितातन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवकामिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञींभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेमृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्याथ ह्यलक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याशम्भुनासार्धतत्तेभवतुमंगलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरद्वंद्वालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभ्रभृंगाकारास्थितापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदातांगीज्योत्स्नाप्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुत्तिष्ठवरारोहेवेदींवैवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरै स्तबकोपमै ॥ चतुर्दिक्कचतुर्भिश्चनालिकेरमहाफलै ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णैःप्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभि ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालदक्षिणस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ नियोन्यदंपतीकांतौतयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपावकायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविववनेशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दीप्तातस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायहानसर्वंस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिणत्रयंकृत्वालाजांस्त्यक्त्वाथवह्नये ॥ ५९ ॥

मरीतत्यादीनिपूर्णेंदुप्रियायामदनिकायाअसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकुर्वितिशेष ॥ तमवेषाम् ॥ कांडप्रतिमतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकितेधिष्ठिते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रकल्पितैस्तथवेषामलंचकतुरितिशेष ॥ तस्यावेद्यामध्यैवैवाहिकज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालदक्षिणावर्तशिखत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनमनियोज्यप्रदक्षिणंकृत्वातस्याग्रेपल्लवविष्टरेविविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥ शिवौमंगलस्वरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमालदानेनैकैकस्यापरस्यांचददतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ समार्पितत्यामध्यस्थशिखिध्वजइत्यन्वय

२ लाजानानीतिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्त्मेरे.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाथःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरान्सं
चारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रद्रष्टुमभितःकरान्स्वकिरणान्प्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्तकप्रतीक्षमाणावितिशेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहा
विविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुभा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकिल्यतुसिगुणश्लादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितै
रम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैकैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमैःकुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेंदुबिंबप्रतिमैःपुष्पैःपरितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतल्यजतुःक्रमात् ॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ ॥ ६० ॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे ॥ एत
स्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागेनभस्तलात् ॥ ६१ ॥ शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः ॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः ॥ ६२ ॥
लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे ॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥ ६३ ॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्तकम् ॥ अ
थोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम् ॥ ६४ ॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुमांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम् ॥ ६५ ॥
परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपंकजराशिभिः ॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः ॥ ६६ ॥ उच्चैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः ॥
दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम् ॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम्
॥ ६८ ॥ सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले ॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा
॥ ६९ ॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसार
जनीजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम् ॥ ६८ ॥ चिरात्राज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुंसद्वंद्वंपुष्पराशौ
तस्मिंस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टांतः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यसुभगैर्गंधमा
ल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्वचित्पाठः

नानागिरिविहारादिव्यापार्यप्रदर्शनम् ॥ अथशक्तिपरीक्षार्थंस्वर्गाङ्गनाविपर्यति ॥ १ ॥ रंगणरजकद्रुम्येण ॥ १ ॥ देवसदृशभोगावप्यत्वादेवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यारा मौ ॥ श्लिष्टौयुक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समावय समर्पयंता ॥ ६ ॥ प्रियेनिर्गमनतवमिस्वनगरगत्वेतिशेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कक्कियस्कियत्कालंस्यनुस्तमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ पूजितौमरालौ ॥ ९ ॥ इत्तलभ्याम्पुदितानिउग्रानिक्षुत्पारोगजरापहारितादमोघानिफलकुसुमकिसलयादीनियेपातथाविधैर्मंदारैर्वनमालितेसजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथसूर्यास्यरंगेणरजितेभुवनोदरे॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मंदनीकुंभतांययौ॥१॥एवमहेंद्रदयांतावुभौकुंभशि
खिध्वजौ॥स्वयंविवाहितौविप्रौसपन्नौदेवदंपती॥२॥ विलेसतुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिषु॥प्रपक्कफलभारासुपुष्पपल्लविनीपुच॥३॥
दिवाप्रीततरौमित्रैर्यामिन्यामिष्टदंपती॥ प्रभादीपाविवश्लिष्टौनवियुक्तौबभूवतु ॥४॥रेमातेवनकुंजेषुगुहासुचमहीभृताम्॥ तमा
लजालखंडेषुमंदारगहनेषुच॥५॥सत्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेषुच॥ गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेषुच॥६॥ दिनैस्त्रिभिस्त्रिभि
गत्वानिद्रांगतवतिप्रिये॥ चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वभ्यापयौपुन ॥ ७ ॥ तौविवासुहृदौमित्रैदंपतीकुंभभूमिपौ॥ नानाकुसुमसं
वीतौतस्यतुमुदितौमिथ ॥८॥ मासमेकमहेंद्राद्रौरम्येसरलसकुले॥ रत्नकुंभेगुहागेहेपूजितौसुरकिंनरै ॥९॥ इत्तलभ्योदितामोघम
दारवनमालिते॥एवंशुक्तिमत पत्तेपक्षकल्पलतागृहे॥१०॥ मासद्वयपक्षवतोगिरेर्दक्षिणदिक्तटे॥ पारिजातवनेदेवपुष्पस्तबकमंडपे
॥११॥ जंबूखंडतलेमेरो पादेजंबूनदीतटे॥ जांबूनदमयेमासजंबूफलरसासवै ॥१२॥ दशोत्तरकुरूणांचमंडलेदिवसानितौ ॥ को
सलेषूत्तरस्येषुसर्गांविंशतिवासरान्॥१३॥एवमन्येषुदेशेषुविचित्रेषुमहीभृताम् ॥ स्थितवंतौमहाभागौसुहृदौनिशिदंपती॥ १४ ॥
ततोयातेषुमासेषुशनै कतिपयेषुसा॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥सुरूपभोगभारेणपरीक्षेहंशिखिध्वजम् ॥ मा
कदाचनचेतोस्यभोगेषुरतिमेष्यति॥ १६॥

मत-पवनविशेषस्यपृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवजोम्येपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वेजंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षःप्रसिद्धस्तस्यतलेजंबूनदस्यतटेतस्यतु
रितिसर्वमानुषग ॥ जंबूफलानागजप्रमाणानांरसलक्षणैरासवैःपेयैस्तरसौर्मिष्यजरामयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनादितिपुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरू
णांमंडलरादिवसानिनीतस्यतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम ॥ परीक्षयाद्दढीकृतानासक्तिरयकदाचिदपिभोगेषुर
तिमाएष्यप्रतिनिष्पत्स्येपसस्मय ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्चसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमरूक्षणाकदर्थनाश्रमः किंकिमर्थंकृतायथायत्कारणप्रयोजनेनत
त्प्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोयेषांयासांचदेवाश्चतदंगनागणाश्चदेवांगनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू
न्यस्यमेकथंस्वर्गेआगमनंतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धांतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाज्ञानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानस्वदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ ॥ आगतंदर्शयामाससमुराप्सरसंहरिम् ॥ १७ ॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ यथावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः ॥ १८ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना ॥ देवराजयथा तन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ ॥ इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात् ॥ त्वदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ २० ॥ उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः ॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच ॥ गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम् ॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः ॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम् ॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंविहरतात्वया ॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्त्रयम् ॥ २५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वंस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक ॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित् ॥ २६ ॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम् ॥ २७ ॥ नियतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम् ॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ शक्रउवाच ॥ ॥ साधोविदितवेद्यानांपरिपूर्णधियांसमम् ॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम् ॥ २९ ॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम् ॥ स्वर्गेणसमंसुखमाचरतीत्यणतवा ॥ सर्वदेशं ॥ तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमावैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वादपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गंस्वर्गकंगंतुंनजानामिनसंभावयामि ॥ तथाचासंभाव्यविषयेआज्ञापनंतवैवानुचितंनतुममतदकरणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियांभोगोपसेवनभोगानुपसेवनंचसमम् ॥ तथापिभोगोपसेवनंसज्जनैःप्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तंमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशे एव पुनः प्रोक्तवत्यपि स्वर्गं गन्तुमनिच्छया त्वयि तूष्णीं स्थिते सति एवं एवंविधो निरपेक्षस्त्वयि तिष्ठति इत किं नापयामि अस्य पश्चादागमनप्रयोजनस्य मम पयानमेव युक्तमिति हरिरि
देवेशे प्रोक्तवत्यपि स्वर्गगमनं निरिच्छया ... ॥ २० ॥ अहमद्यैव न स्वर्गमागच्छामि किंतु पुनाराज्ये प्रतिष्ठित कालेन मागमिष्यत्वदरिनिबर्हणाद्विप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्थोक्त्या शिखिध्व
ज स्वेच्छया प्राकथत् ॥ १० ॥ अहमद्यैव न स्वर्गमागच्छामि किंतु पुनाराज्ये प्रतिष्ठित कालेन मागमिष्यत्वदरिनिबर्हणाद्विप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्थोक्त्या शिखिध्व
अथ रतिसमनिष्कुम्भेरास्याभिप्रेतपुनाराज्यप्राप्तिलक्षणकल्याणमस्त्विति कुम्भप्रतिवदन्नन्तर्धिमन्तर्धानमाययौ हरि ॥ २१ ॥ इन्द्रे अन्तर्धिमागते तेन मिदशेशेन युक्त त्रिदिवैरीयं वे वदद्दसमपि
क्षणाद्दस्यमभूत् ॥ यथा वारिनिधौ वाते प्रशान्ते सति स्फुरन्तिष्व्याकुलानि मकरफेनफणीन्द्रलवानि यस्मिंस्तथाविध कल्लोलराशिरप्यदृश्यो भवति तद्वदित्यर्थ ॥ २२ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशनि० पू० सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इन्द्रक्रोधपरीक्षार्थीं विगसगन्धमायया ॥ राज्ञ्या मदनपतेरागेनिजरूपप्रपाश्रय

देवेशे प्रोक्तवत्येवं तूष्णीमेव स्थिते नृपे ॥ किमितो नापयास्येप त्वमिति प्रोक्तवान्हरि ॥ ३० ॥ नाहमद्यैव कालेन वदतीति शिखिध्वजे ॥
कल्याणं ते सुकुम्भेति वदन्नन्तर्धिमाययौ ॥ २१ ॥ तद्देववृन्दमखिलं त्रिदशेशयुक्तं तत्क्षणादलमदृश्यमभूदितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिव वा
रिनिधौ प्रशांतवाते स्फुरन्मकरफेनफणीन्द्रवृन्दम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शक्रगमननाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः
॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ तां मायां शममानीय चूडाला समचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छया नायं क्रियते व
सुधाधिप ॥ १ ॥ शांत समसमाभोग एवं शक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलं च कृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूय एव प्रपंचेन विमृशाम्येव
सादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेन केनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इति संचिंत्य सा रात्राविंदावभ्युदिते वने ॥ गृहीतमगनारूपकांता मदनिका सती
॥ ४ ॥ वाते वहति फुल्लाढ्ये मधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेणास्ते तीरस्थे शिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकल्लतागेहं नीरंध्रे पुष्पगुच्छके ॥
शुद्धांतं वनदेवीनां प्रविवेश मदान्विता ॥ ६ ॥ तत्र सकल्पिते पुष्पशयने माल्यमालिता ॥ कंठे सकल्पितं कांतं विगमादाय सा स्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तामिन्द्रागमनरूपां मायां शममानीय उपसहृत्य ॥ क्रियते परीक्षियते ॥ १ ॥ सर्वाविक्रियाशून्यत्वात्समेन आकारादिना समः आभोगो मुखादिविभववयवस्थितिर्यस्य ॥ अ
सरंभमसाध्वसमहेलं च व्यावहारिकमर्घपाद्यादिना पूजनमुचितोक्त्यादिचकृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थे एवकार ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेन बुद्धिहारिणा बुद्धिक्षोभकेण ॥ ३ ॥
गृहीतमदनारूपमिति पदया कंठसकल्पितकांतमिति चतुर्थेऽन्वय ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्यपुष्पिततरुलतासपन्ने वाते मलयानिले वहति सति नीरंध्रे पुष्पगुच्छकैरुपलक्षितवनदेवीनां शुद्धां
तसतानकल्लतागेहं प्रविवेशेति परेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र माल्यैर्मालिता अलंकृता सती मायया सकल्पितमनुरूपं युवानं मदनारूपमदनानामिधानुसारेणमन्मथादिप्यसनपोषणा
पाकृतिरूपपस्पतथाविधमत एव स्वमभुजाभ्यां किंचित्त्वजात्कांतमनोहरतर्मालिगविटकंठेऽपहीतमादाय सस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञानदृस्यपिपाठ

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुंतलैस्वकुंतलैश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धंलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्यापरिवर्त्तनेननिक्षेपेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥९॥ आकुंचनाद्विगुणाकारेबालाबाहूलक्षणे उपधानकेउपबर्हेसंसक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वंद्वम् ॥ ११ ॥ अंगानांलग्नसंश्लेषस्तच्छलेन अर्पयतआसजयत् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम् ॥१३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः ॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः ॥ शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारबालाबाहूपधानके ॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथुनंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम् ॥ अंगलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम् ॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोषसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिगौयथास्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५ ॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलंवपुः ॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७ ॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननना ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह ॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ २१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेतत्तदेवंविजानता ॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु ॥ २३ ॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्भीतौतौभतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम् ॥ अहंविघ्नंमाकरवमित्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपंचमुपेक्ष्यउपसहृत्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचितसर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभोअविसभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादितरैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशंकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिमार्थितमिशेप ॥२५॥ अबलापत्याऊढातत्पारमन्यारस्तातम्यमलहीना॥कुमारीअनूढाथातरुणीएकांतेजारमाप्यरते रोधनप्रतिषधनकरोस्येष ॥ अयची स्वभावदत्यथ ॥ परिखिगमपरित्वलआरेणतुंदयात्सपम्चरतिषिमनस्वेअगेषेहेमनःप्राणादीनांविनिवेशितम् ॥ भावेक्त ॥स्थैर्यंनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतप्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ स्त्रीणांहिपुवशीकारसमर्पसौंदर्यालाभएवैक पुसामसमागमेहतुनाम्य ॥ यदिस्त्रिय पुवशीकारसमर्थासुंदरतायाता भामाएकांतेषपुसांपुरोऽभवतितदातासामसगमेन कश्चिदद्य ॥ नन्वग्निसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुमम्पु शास्त्रीय परपुरुषसगमनिपेधोअनापद्यावलक्षणआक्रद स्वपातिव्रत्यभगश्चविवेकदृशापर्यालोच्यमानाजारासगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥ कामोत्थष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि ॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुंदरतांयाता पुर पुसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वंक्षमावतोहिसाधव ॥ २८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनबालेंतर्विद्यतेखहुवद्रुम ॥ केवलसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम्॥ २९॥ सुखत्वेनवनांतेषुपूर्ववत्सुस्वमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतास्मिञ्छिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यभगवानयमागत ॥ वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥ मन्येमहर्धय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुंभरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसचिंत्यचूडालाचूडालावपुरक्षता॥ दर्शयामासत त्राशुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतवसा॥ यभावस्यपुरोयुक्तानिगतवसमुद्गकात्॥ ३७॥

तब किंनस्पृसमाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितास्त्रेनजारसगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीत्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८ ॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यानिच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यसत्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्वद्दृष्टा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२ ॥ तेहदुप्रार्थिताभो गा-सिद्धयश्च ॥ ३३ ॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूता शांतिक्षमाधैर्यसमाधिरूपाअनिंदितामहर्धयएकमेनपर्याप्तिमाप्नुवतिआश्रयतीतियावत् ॥ ३४ ॥ तमेवगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतमेनमतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६ ॥ युक्तायोगधारणायतीसमुद्गकात्सपुटकाग्निर्गतेव ॥ ३७ ॥

प्रणयेभर्तृचित्तानुरंजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमृद्धामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो पद्मि नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राक्सीतात्वेनभूमितलंप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसंपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्टवान्नृपोध्यानाद्बुद्धा सर्वमुविस्मितः ॥ तुष्टःप्रशस्यचूडालामालिंग्यात्रानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदंवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालंकिमर्थंवाइहमत्संनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा खल्वमिहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्धापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत ॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्त्तंध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वृत्तंमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणंजानात्येवतथाप्यस्याश्वेपां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्नः ॥२॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्याःकलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

१ आराज्येत्यपिपाठ.

॥ १२ ॥ पुलकोभ्वलतामतीबाहूविसायप्रसायआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगछिन्नावयवम् ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्तपरस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोवाचामगोचर परमानदरूप शृंगाररसोबभूवसवासुकिजिह्वाभिरपिवक्तुनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचंद्रसूर्यबिंबावामिवमिलत्तनूपंकेभाभ्रमदाकृतामिव ॥ १५॥ शैलीएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीइवश्लिष्टौमिलितौचिरमासताम् ॥१६॥ आनदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यजकलिमादर्शनाच्छून्यहृदयोपमौ ॥ १७॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनयथास्यात्तथाआसताम् ॥ प्रणयपेशलयथास्यात्तथाकांताप्रतिउवाचे

सर्वमालोक्यभूपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥
गलदगघनस्नेहमुच्चाष्पस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिस्तत्रभावोबभूवय ॥
॥ १४ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्थाविवपकेनकृताविवमिलत्तनू॥ १५॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ता
चिरप्रियौ ॥ मुहूर्त्तेनगलद्धर्मजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथयतामीपन्निन्यतुस्तौशनै प्रियौ ॥ अमृतापूर्णहृदयौसशून्यहृदयो
पमौ ॥ १७॥ उन्मुक्तभुजमात्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानदक्षणस्थित्वातूर्ष्णीप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकर
प्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कात स्वकुलयोपिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्चरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वग्या
त्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्ससारकुहरादहम् ॥ २१॥ उत्तारितोययाबुध्द्या
साहिकेनोपमीयते ॥ अरुधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री काति क्षमा
मैत्रीकरुणाद्यास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्साकारकांतास्तुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्यु
पकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनतगहनादपि ॥ २५॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमत्रादि
तथानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽस्यममाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्टक्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥२०॥ भर्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥२१॥ ययाभवक्लेशमुक्त्या ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धीश्रीरित्यादयोयावक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतास्तुधीप्रभृतयः प्रसिद्धास्तास्वपित्वमप्रथमाश्रेष्ठासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ त्वयार्यात्मन केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशःप्रत्युपकारोदुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थस्याधिरतिशयोकिंभवसागर्या ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽधुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणांसौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वांनिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तृणांकुलयोषितः ॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम् ॥ २७ ॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः ॥ २८ ॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम् ॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९ ॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः ॥ मन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना ॥ ३० ॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः ॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुणरत्नसमुद्रिके ॥ ३२ ॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः ॥ ३३ ॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि ॥ ३४ ॥ भूयोभूयोभृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम् ॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः ॥ ३५ ॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम् ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः ॥ ३६ ॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥बुध्यसेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो ॥ ३७ ॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि ॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम् ॥ ३८ ॥ अंतर्हससितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः ॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः ॥ ३९ ॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्वताः ॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे ॥ ४० ॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सुमनःपूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ॥

त्यन्वय. ॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयत्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवंतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सन्स्त्वंतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तंप्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहंकिंचित्तुच्छंसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्वदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथंकीदृशंकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभिः पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलांगनालोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरंतुनायंटीकाकारसंमतइतिभाति

मदमन्दगात्मनुनात्मन सातमोऽस्यविवरूस्यत स्वरूपनस्यपायस्यपस्यात प्रकाशकनपास्थिमातमस्यतस्यान अहमपिउपपरमसमीपभूतमत्यगात्मतया आस्थित ।नथाचे
सा तन्वपदावपांसिनवैवाहस्वयामीमित्यानुभवैनेवममापिस्थितिसातम्यत्यथ ॥ तामेवपपप्यदर्शयति ॥ निरीहइत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूपपरमार्थसारस्वरूप अनहमि
रहाभिअहमेवमन्यमात्ययवदुकारात्तावलनायाहसएवाहभूत्यास्थितइत्यथ ॥अहपत्यक्षमपचाचिर्त्तैकपत्सम्यधिष्ठितस्तानिरतिशयानन्ददशामुपयातोस्मिपांमयपनसहसंर
सिद्धिपदव्वरसाहाहहारयामहामभावाअपिनयतिपधतिननिरोधिनुशकुर्वति ॥ तस्यहनवशाभनाभूत्याद्दशते आत्मासेपांसभपर्ताभिमुते ॥ अहमस्यात्मनोहापनापटना

त्यमवयस्ययस्यांतमत्तस्याहमुपास्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभ स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥४२॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम
हम्स्थित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३॥ प्रतिपधतिसहसानयाहरिहरादय ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व
स्वआस्थित ॥ ४४॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणाखिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमास्मिनचेतरत् ॥ ४५॥ नस्थूलोस्मि
नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुंदरि ॥ तेजोयथाप्रयातेनभित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवैसम ॥ शांतो
स्मिमात्मनतास्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥ ४७॥ परिनिवाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्तोस्मिनेतरत्
॥ ४८॥तरगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात्॥ ४९ ॥ पुनर्मलंनगृह्णामिशतध्मातसुव
र्णवत ॥ शांत स्वस्थाम्द्दुयत्तोवीतरागोनिराशधी ॥५०॥सर्वातीत सर्वगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥एवस्थिते
महानत्वप्राणेशद्दष्यप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानीमभीप्साहिराघवंतेमहामते॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥प्रतिपधनजानामिनजाना
म्यभिवाछितम्॥ ५२॥ यदाचरमितन्नित्यव दापिहृयितत्तथा॥ यथामतंतेसकलंतथास्त्वविकलप्रिये॥५३॥नकिंचिदनुसधातुजा
नाम्यपरतुदर ॥यदवापिचिज्ञानासितंदवकुरुसुंदरि॥५४॥

प्रभाव ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्थरथकायवग ॥ इतरन्नकारणम् ॥ ४५॥ सत्यमबाधितवस्तु ॥ तेजोभिवारसूपाविमवलाद्दहि यथातेनभित्तावपतितेनचनभोमाभ्रमिसारि
कारकारानारापन ॥ ४६ ॥ जगत सर्वैवपम्यनिरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशयानिमनस्क ॥ ४७॥ हेपतिव्रते ॥ सतीव्रतेश्च निपाठसतीनोव्रतमिपव्रतयस्याइतिम्पुसस्या
पभिदवइत्यापि ॥ अथवासस्यात्मस्वरूपनिष्ठाटक्षणव्रतसदृशात्मुन्यशीलाभत्तास्मीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारध्मातमग्नीशोधितयस्सुवर्णतद्वत् ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा
पायन्नापुन ॥ निराशाभिवासनाधीयस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदनरापनइभिप्रतिपिप्यतइतिप्रतिपध ॥ कल्पणिघमू ॥ ननजानामि ॥ ५२ ॥ कदाचितम्मुख्यामकाले ॥ यत
माधकम ॥ ५३ ॥ अपरवाप्रापनिवानर्देशोरासीम्यपूर्णतातुदर ॥ जामासिपत्मम्यनयत्रिशोप ॥ ५४ ॥

आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
धारयिष्यामित्स्वदिसमतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
ज्यभोगाद्यपेक्षणम ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयान्वेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न
ह्यज्ञानामिवतत्त्वविदोन्तःकरणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणांविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥ निष्क्रियासगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववि
त्कोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थः ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छादसः ॥ तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगान्तेमध्येतदन्तरालेचवयं

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन
मौर्ख्यंक्षयमुपान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यस्मा
णानैषणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन
सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी
दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यातिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥
मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामानन्तुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सन्तु
पामत्तवास्तव्यान्नृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसदह्लयासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥
मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य
मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायुःशेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥
तस्मादाद्यतमध्येप्वित्यस्यार्थांतरमपिसभावयस्तज्जिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥
तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कांतानामतःपुरस्त्रीणांललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्ताःहृष्टावास्तव्याःपुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी
विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइन्द्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिंमानुषैरितिराजाह ॥
एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥७० ॥७१ ॥ यथास्थानयथास्थितम ॥ ७२ ॥ चिरदंपत्यो प्राचीनजायापत्यो ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायसंध्याम ॥ सायसंध्यासभास्करामिमुखे
दिनाचारता ॥ परस्परसिनसभागायसोत्कठापिनिवासनत्यानुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयप्रणयवाक्यविलासगर्भंयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममत्तोगेपुवाछानापिविभूतिपु॥स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यनापिचक्रिया॥यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्थचेष्टिता॥६९॥इदसुखमिदनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठामी
ह्ययासुखम्॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्र
वेत्॥७१॥सुखदुःखदशाचिंतात्यक्त्वाविगतमत्सरम्॥यथास्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन
तयोर्द्वयो ॥कातयाश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ॥ ७३ ॥ अथोत्थायदिनाचारयथाप्राप्तसमर्निर्वितौ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतु
कार्यकोविदौ॥७४॥स्वर्गसिद्धिमनादृत्यतस्थतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतेस्ते प्रणयचेष्टिते ॥साप्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्वि
मुक्तयो ॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमया स्वयममाशसतोःप्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥उत्कठताप्रणयिनोर्धियमानयतीदीर्घामुहू
र्त्तवदसौरजनीजगाम ॥ ७६ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततः समुदितेसूर्यवितमस्यंबरेस्थिते॥समुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥ १ ॥ विकसत्यरुणापातेचक्षु
र्पावाम्बुजाकरे॥ आचारंष्विवलोकेपुप्रस्ततेष्वकरश्मिपु॥२॥ दंपतीतौसमुत्थायकृतसंध्याक्रमौस्थितौ॥ पद्मासनेमृदुस्निग्धेकांतौका
ञ्चनकंदरे॥३॥ अथोत्थायात्रचूडालारत्नकुंभपुर स्थितम्॥ कातासकल्पयामासपूर्णमसाब्धिवारिभि ॥ ४॥ तेनमंगलकुंभेनतपूर्वा
भिमुखंस्थितम्॥भार्याभर्तारमेकातेस्वराज्येऽभिषिषेचसा ॥ ५॥

सता कथयतोस्तयोःप्रियमुत्कठतांसोत्कठतामानयतीप्रापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्तवत्आगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥इ०वासि०ता०म०नि०पू०नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९॥
सदसत्स्वर्गस्येनमप्रेनस्वपुरगर्ती ॥ तौएत्त्वाहुचिरराज्यविमुक्ताविविषण्णेते ॥ १ ॥ समुद्गकात्सम्पुटतेजगत्प्रकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जना
नामध्याचारेष्वभ्युदितावंबुजाकरविकसन्निर्गते ॥ २ ॥ ३ ॥ समाब्धिवारिभिःपूर्णपुर स्थितरत्नकुंभराज्याभिषेकायसकल्पयामास ॥ ४ ॥ नराजानम् ॥ ५॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांततेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनतिजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप
दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धात्तवसत्यसकल्पात्संभवम ॥ भूषणालंकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंबद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे ॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी ॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो ॥ अष्टा
नांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः ॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥ अ
थप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम् ॥ अद्यदेवीपदेराज्ञींत्वांकरोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा ॥ अभि
षिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम् ॥ १० ॥ प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम् ॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम् ॥
पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम् ॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥ १४ ॥
तत्रगंधद्विपवरेरूढतपार्थिवमंडले ॥ रक्षितेतदृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती ॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरथ
संबाधंकर्षन्नतिबलोबलम् ॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यासेनयासततोवनात् ॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभीमया ॥ १७ ॥ त
स्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः ॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीग्रामान्सजंगलान् ॥ १८ ॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचय
म् ॥ प्रागल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमाहृताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताश
याः ॥ २० ॥ एकतांसंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना ॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः ॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैराकृष्टःपौरयोषिता
म् ॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंध
द्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भीमयाभूत्यया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्रात्मनआत्मनःस्वस्यप्राङ्गृहान्निर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहदृष्टंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त
त्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजाजलीनांपुष्पाजलीनांचव्रातैः ॥ परंपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥(८॥ दुस्थानमपर्ककलासमिबोच्छिन्नस्थितम ॥२२॥ नैशीर्लोकराज्यमपिद्धैरधिरूढात्मनरांस्वधीमाच्छन्नपामराद्विभिर्दपयोर्म्यैर्मंगलैः संयुतम् ॥२३॥ अंतःपुरेस्वानिस्वामि
८ वमाधिभोगादीनि ॥१५॥ देहधारणाद्विरतोविदेहकैवल्यसुखेमनिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ वक्तव्यस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामामुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वामया
चूडालयासहआरमय्यभासमात्मर्क्रीडयित्वापि ॥२८॥ भुक्तेभुभोगेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिपर्धितप्रकारेणबोधेनकामलक्षण
मत्युर्जितारणशिशिरनृपलक्षितवर्षसहस्राणिअपूर्वापएकराज्यमायएकराज्यपकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूघताराभायकर्तव्यमपोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसंबाधमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावचलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यायगृहंतेजे सयुतस्वपमंगलैः॥सम्य
क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंप्रशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेनृप ॥२५॥
दशवर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात् ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपक ॥ अपुनर्ज
न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राज्यतयारमय्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८॥ विगत
भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तःप्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धि ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्योयजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य
चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसकलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालपरमसुतपदप्राप्तवान्सत्वशेष ॥ एवरामागतं
त्वमरतमनुसरन्कायजातंविशोकस्थितोत्तिष्ठस्वपर्वाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
चू० शिखिध्वजनिर्वाणनामदशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११०॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना
शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयाबुध्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २॥

मुक्त्वेति ॥ शिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसकलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअन्तमपरपरंपदसत्त्वसम्प्राप्तवान्शेषभूतः ॥ हेरामत्वमपिआ
गतमारभ्यगामरतकायमानमनुसरन्विशोकसमाधीनित ॥ अथवात्वपमप्रमआगमोक्षादानलक्ष्मीरनुसरन्मुक्तिमुत्थितस्तिष्ठ तथसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोस्तीत्य
र्थ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राघवाराजेवशिखिध्वजसर्वंतस्याजितःकथ ॥ अतेइका
ग्रत्यागात्पूर्णोमुक्तिमित्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्नसिपदेनिरर्थकंखेदोऽभविष्यसि ॥ १ ॥ दृष्ट्याअवष्टभ्यपरमार्थनयादृष्टमवलम्बितत्पूर्णनिरवयवेन ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यामतनापिव्यवहारः

भोगमोक्षमयस्तत्प्रचुर· ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्तवांस्तथात्वमपिबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावा
त्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञःसर्वविद्यास्थानेषुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथावि
धेनजंतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवा
न् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्स
मासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः
॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ
कथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरा
त् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य
जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु
त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयः
सकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदिता
म् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्तंवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेत
स्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेंद्वर्कतारेणशरद्व्योमसमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्या
जांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टस्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायरोषंत्याजयितुमागतंपितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम
॥ १५ ॥ गतेंद्विति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योमेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्धमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यतःप्राग्योज्यम् ॥ कथंचशरद्व्योमसमोभवत्तत्राह ॥
तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शररदारीतुकर्सिद्दिमितेपुरासएवकूयमानमनाएषपुनर्भयेनकालिश्चित्वाननांतरेतमेवपितरंगुरुमागतमाप ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलताखु ॥ आदिपदात्कर्मंडलुकृत्स्यजिनायपि ॥२ ॥२१॥ अग्निपपअग्निष्टवान् ॥२२॥ यदानवेदनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यत्वान्वेषणविशारदत्वायाःआकृष्चित्तस्यानेषणनादितिभाव ॥ पितरंधियायर्यौचिंतितवानितिया मन् ॥२३॥ ननुमिपुरवाह्यवस्तूनामिवदेहेंद्रियविषयत्यागादेवचित्तत्याग सेत्स्यतितमाह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थवदेहादिकिंचित्तस्यकमाभिस्तस्याविस्य निर्णयादनागस्क चित्तनिलयनापराधशून्यदहादिस्पर्शकिस्यकामित्यागास्यनोचितइत्यर्थ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तमिव सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजना ॥२८॥ हेमयांस्त्रि

उवासैकोदिगतेपुरांतशून्यवपु श्वसन् ॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरंगुरुम् ॥१८॥ कृतपूजात्त्मौभक्त्यासमालिंगितपुत्रकम् ॥ अ
पृच्छत्सपचाभूय खेदगद्गदयागिरा ॥ १९ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ तातसर्वपरित्यक्तकथांवेणुलतापि ॥ तथापिनास्तिविश्रांति स्वपदे
किंकरोम्यहम् ॥ २० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे ॥ चित्तत्यागविदु सर्वत्यागंसवविदोजना
॥ २१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वावाक्पति पुत्रपुष्पुवेतरसानभ ॥ अन्वियेपकचश्चित्तपरित्यक्तुमखिन्नधी ॥ २२ ॥ चिंतयन्न
प्यसौचित्तनयदावेदकानने ॥ तदाचिंतयामासधियेवपितरंययौ ॥ २३ ॥ पदार्थंवद्देहादिनचित्तमितिकथ्यते ॥ तदेतत्किंकवाष्यर्थी
निरागस्कत्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥ पितु सकाशंगच्छामिज्ञातुचित्तमहारिपुम् ॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वर ॥ २५ ॥ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंचिंत्यसकचउत्थगामत्रिविष्टपम् ॥ वाक्पतिंप्राप्यसप्रेहवचंदेप्रणनामच ॥ २६ ॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्त
भगवन्वद ॥ स्वरूपंब्रूहिचित्तस्ययेनतत्संत्यजाम्यहम् ॥ २७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तनिजमहंकारविदुश्चित्तविदोजना ॥ अत
यायमहंताबोजतोस्तच्चित्तमुच्यते ॥ २८ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अयंविशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते ॥ गुरोगीर्वाणवदस्यकथमेत
द्ददंतिमे ॥ २९ ॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेपकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर ॥ ३० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥
॥ अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात् ॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि ॥ ३१ ॥ यथैतदेवतनयतथाशृणुवदामिते ॥ अ
ज्ञानमात्रसंसिद्धंवस्तुज्ञानेननश्यति ॥ ३२ ॥

शन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवदस्यगुरो हेमहामतेबृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथमेतन्मेवद ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्यागेआत्मत्यागापत्त्यानैरात्म्या
पत्तेरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोपासंभवत्यदेयत्वाबलादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यतत्त्वाज्ञानपरिचयेतत्त्यागोदुष्कर परिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदल
नादपिसुकरइत्याशयेनबृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानशुक्तौरजतवत्परिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रप्रसिद्धमहंकारादिवस्तु तत्त्वज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥

१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वय ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकिं विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमानताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तदसत्वेजगत्यथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ अविद्येतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहंकार क कुतोनिमित्तात्कथंदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइ त्याह ॥ केति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचय ॥ ३८ ॥ अयंदेहादि सपित्रादिनोजातोहम ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतदद्मापक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ तर्ह्यहंकस्तत्राह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतस्तत्पारार्थ्यादद्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थांतरंसदृष्टांतदर्शयन्मकु

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवस्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥३७॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वाप्सुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥३८॥ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४०॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्तेः॥ ४१॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसंस्थितानांफलानांकुसुमानांदलानांपर्णानांचकारणीभूत सारभूतश्चतरोरंतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थितोविमलतरोनंतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्तेरखंडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यनवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमादीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतांसारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनंतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा० पू० एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखंडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्तंतथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

नपात्वनविभिन्न ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्याउपेक्षणमेवतस्यागोनत्वस्वनिषसफयमसापेक्षइतिभाव ॥ २ ॥ यमेनतदनिवारणेकथमरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असभवतीति ॥ शमतननप्रसमासहमभी ॥ ननुकामकमवासनारूपबीजवलाम्मरणजन्मभोकुतोनस्यातांतमाह ॥ नभइति ॥ अहंकारक्षेत्रेसत्येवतानिबीजानिमरोहंतिनतुत
दापहर्तामिभाव ॥ ४ ॥ अहंकारबाधितेऽवशिष्ट कीदृशोहमभाह ॥ निरशमिति ॥ ५ ॥ इदृशोहंकथमहंभावभावितोभूवनथाह ॥ यथेति ॥ तथाअहंभावभावितोप्यम्य
इवाभातइत्यर्थ ॥ ६ ॥ तत्रकाहेतुस्तमाह ॥ अबोधेनति ॥ तन्निरासेपिहेतुमाह ॥ बोधेनति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शन एकत्वमतिःकारणदर्शनं तेद्वित्वैकत्वेउभयानुस्यू

निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कथोयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहंकारमसद्बिद्धिमैनमाश्रममात्यज॥
असत शशशृंगस्यकिलत्यागग्रहौकुत ॥ ३ ॥ असंभवत्यहंकारेफलेमरणजन्मनी॥ नभःक्षेत्रेतथाप्युप्तकेनसगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निर
शशांतमकलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मचिन्मात्रत्वमनोमयम् ॥५॥ यथाभ्रसत्तरगादियथाहेम्नोंगदादिच ॥ तद्वा
तदिवाभामतथाहंभावभावित ॥ ६ ॥ अबोधेनजगत्सर्वमायामयमिवास्थितम ॥ बोधेनसकलब्रह्मरूपमप्पघतेनघ ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्व
मतीत्यकाशेपस्य सुखितोभव ॥ माद्दु खितोभवव्यर्थंत्वमिथ्यापुरुषोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता ॥ शरदामि
हिर्वाशुबोधेनायातितानवम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ परमामागतोस्म्यतृप्तिंज्ञानाद्भगवतेनते ॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे
वचातप ॥ १० ॥ अघतनेवसिक्तोहमतगंच्छामिशीततामू ॥ उपर्यपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥ नत्वसिमनुगच्छामिव
चांसिवदतस्तव ॥ ऐंदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ त्वमोपिभूयपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर ॥ कोनामत्वमोप्यग्रस्तन
पियत्यमृतासवम् ॥ १३ ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम् ॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे ॥ १४ ॥

तसम्मात्मपरिशम्पनत्वतिष्ठित सुखितोभवेत्यर्थ ॥ अतइशनितुवक्ष्यमाणपुरुषस्येवदु खमाभिसम्बधुपीरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोवर्षप्रतिबधस्त
द्भयनाद्भ्रांतभ्रातर्घोऽिवादामतवस्यासारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हैरण्यगर्भसंपदतानामतुलसंपदामुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ नचउक्ती
नामास्वारननमिशाप ॥ १२ ॥ ज्ञातम्यतत्त्वस्यसम्यगनुभवाभृतोपि ॥ अमृतरूपमासवपेयम ॥ १३ ॥ एवमराासपोम्मुखीकृतगुरुरुपति माद्दु खितोभवव्यर्थंत्वमिथ्यापुरुषो
यथेतिवाक्यसूचितमिथ्यापुरुषाख्यानकौतुकात्राम पृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यनमिथ्यापुरुषणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृततदवेत्यर्थ ॥ १४ ॥

तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
तत्त्वदृशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ सवृत ॥ १६ ॥ एकांतेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ यच्चान्यत्सपश्यतितत्तस्यैवभ्रात्या
ह ॥ केशोंड्रकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ खस्याहमुपजीवकः खमेउपजीव्य अत खमेवाहईदृशचखमात्मरक्षा
भासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंड्रकमिव
व्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवास्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टत्वंहाकयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ स्वस्यइष्टवस्तुखतत्स्वयकस्मिंश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेषः ॥ २१ ॥ ऋत्वतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपांसुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्फटनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासक्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ कुसूलधान्यावपनम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ ३४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनकुम्भवेशेनकूपकुम्भाद्युपाधिना घगगनंमुहुर्यातत्तद्भंगेगृह्णन्स्थितस्तद्गतागतिसंगमूढस्तत्तदभिमानात्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषुघनतराद्दुःखांतरादपिघनदुःखजातमायातितेतोयातिनिर्गच्छतिचेत्यर्थः ॥३५॥ इतिनिर्वाणवासिष्ठ०तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोऽस्फुटमीयते ॥ तथैवाख्यायिकायाश्चतात्पर्यंसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥ उत्तानार्थस्याप्यस्तवेष्टाप्रायस्यप्रश्नावसरस्सप्तममन्यमानोमिथ्यापुरुषाख्यायिकाया अन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तंपृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानरप्रसंगेनत्वयायोमायापुरुषःकथितः अयंकिमभिप्रेतस्तस्तव्योमरक्षणंचकिमभिप्रेत्योच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ यथाभूतंयथास्थितम् ॥२ ॥ शून्यांबरमायाकाशस्तद्रुस्थितम् ॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकालः कवलितप्रजः ॥ जीर्णपर्णंयथावातस्ततःशोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतुःशालशोकार्तेखरक्षार्थंचकारह ॥ कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपरं स्थितः ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥३३॥ एवंगृहघटःशालकुम्भकुण्डकुसूलकैः ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थितः सविवशोगगनगुहायांगृह्णन्गृहेणगहनेनकिलात्मबुद्ध्या ॥ दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढः ॥ ३५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन किंमायापुरुषःप्रभो ॥ कथितोयत्त्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥ मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥ २ ॥ मायायंत्रमयः प्रोक्तोयःपुमान्रघुनंदन ॥ एनंत्वंतमहंकारंविद्धिशून्यांबरोत्थितम् ॥ ३ ॥ यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अतः स्थितस्तुदुर्लक्ष्यब्रह्मव्योम्नोथशब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दर्ढिम्यात्सगगनेकल्पयत्यात्मतांगतः ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयततेततः ॥ ६ ॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगतः ॥ ७ ॥

सर्गादावचेत्याक ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानान्मायाकाशात्पुरुषस्थितस्तस्थितश्चनेत्याह ॥ अतइति ॥ नतन्निरधिष्ठानंकिंत्वसदधिष्ठानंतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यब्रह्मयस्यतथाविधम् ॥ नन्वदार्ढ्यात्कथमहंकारादिजगदुत्थितंतत्रदृष्टांतमाह ॥ व्योम्न शब्दवदिति ॥ अहंकारोलिंगात्मासचमायामिवस्वाभिप्रेस्यतत्रदृष्टांतांतरमाह ॥ स्पंदइवेति ॥ ५ ॥ अनात्मैवघटस्याआत्मतांगतःसन्स्वकारणेगगनेदार्ढ्यात्कल्पनास्वहमिदंममेदमिष्टमिदमनिष्टमित्यादिकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायततते ॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थंपरतः पूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहंकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योम्नितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद
निमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैः क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्त
च्चिंतनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामित्वभावत्वात्प्रकृतिः संकल्पनात्संकल्पः संकलितार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पना
त्कलाचेत्यपिविश्रुतैःप्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यते ॥ अन्यैःकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुति
स्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतांगतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्तंतदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः ॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया ॥ ८ ॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वा
रक्षितआत्मेतियातितद्व्योम्निभावनम् ॥ ९ ॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव ॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ ॥ १० ॥
जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि ॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः ॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः ॥
सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते ॥ १२ ॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः
॥ १३ ॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया ॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव ॥ १४ ॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मः
शिवःशुभः ॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा ॥ १५ ॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये ॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशं
कया ॥ १६ ॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम् ॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः ॥ १७ ॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्य
णोरणुः ॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति ॥ १८ ॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन ॥ जगद्विवर्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते
॥ १९ ॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव ॥ २० ॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शेनिश्चितम् ॥ नह्यच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआका
शःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायुःकथंसंपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेजःकथंसंपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथंतद्विरुद्ध
शैत्याप्यायनस्वभाववारिसंपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावंकथंतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चिततत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदुःखान्य
नुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य
क्षयस्यनिवासस्यसंक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

र्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारस्याजयमुपरिशिष्टचिन्मात्रस्थैर्योपदेशेनोपसंहरति॥सर्वापदामिति ॥ अस्वातंत्र्यापादकत्वादस्वतंत्रम् ॥ आसन्नोनरकादिपातोयस्मात्तथाविध
मविवेकविरोधि अनार्यंनियमहंकृतिपदं सकलमभिमतव्यवहारेंद्रियविषयलक्षणकलासहितंबोधान्मूलोच्छेदेनविमुच्यशेषेनिष्कृष्टचिन्मात्रमनुबद्धपदंदृढस्थितंश्रेयःसर्वोत्तम
नामयासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विभिन्नंव्यस्तवसद्रूपेदृष्टांतैरिहभूरिशः ॥
असद्रूपनिरासेनसद्रूपेस्थैर्यमीर्यते ॥ १ ॥ अयमसर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वाद्विकल्पस्यसुपरिनिमत्तकरोनिरासइतिव्युत्पादयितुंप्रथमंपरब्रह्मणिमनःकल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतंत्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमज्ञम् ॥ बोधादहंकृतिपदंसकलंविमुच्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥
॥२१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰मिथ्यापुरुषोपाख्याननामत्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
परस्माद्ब्रह्मणःपूर्वंमनःप्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितत्स्थमेवास्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदोमहोर्मिरिवसागरे ॥
रश्मिजालमिवादित्येमनोब्रह्मणिराघव ॥ २॥ तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतरामजगद्रज्जुभुजंगवत्
॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदंत्वेतत्तस्यान्यदिवभास्वत ॥४॥ कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥
केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकंहितत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविता ॥ आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्पः सउच्यते ॥ ६ ॥
सलिलव्यतिरेकेणतरंगोयेनभावित॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्यनवारिधी ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगोयेनभाव्यते ॥ अंबुसामा
न्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते ॥८॥ कनकाव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यति
रेकेणज्वालालीयेनभाविता ॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलतिज्वालाधीरेवतिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वंसर्गादिकालेप्रथमसर्वंकल्पनात्मपूर्वंसमनस्तमपरब्रह्मण्यपृथक्सत्तयास्थितमेवसत्कल्पनांतरनिमित्ततयाआभ्यासस्थितिंगतमित्यर्थः ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया
स्थितौदृष्टांतानाह ॥ पुष्पकोशइति ॥ २ ॥ तस्यमेवेत्यशदृष्टांतिविशदीकुर्वस्थितिंगतमित्यर्थंविवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्याप्रमतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वजगत्कल्प
नामूलतयास्थितिंगतम् ॥ ३ ॥ तयाचजगत्सम्भावयन्मयाभावनेअन्यत्सम्भावतयाविभावनेतुसद्रूपप्रलीनेतिदृष्टांतैरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदरश्मिजालंय
आदित्यव्यतिरेकेणभावयतितस्यसतआस्वतआदित्यादन्यदिवस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ नतस्येति ॥ कनकंकयबुद्धं केयूरेणैवावरोधादितिभावः ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि
विकल्पोरश्मिभेदविकल्पशून्यः ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यांपुरुषोपिसविकल्पोनिर्विकल्पश्चभवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ गलतिनोदयति ॥ १० ॥

ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरंजितातदाकारतापन्ने
कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तथैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचकरोतीत्याह ॥ ११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तयाग्राह्यग्राहकद्विविधविकल्परहि
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्तिः ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनकुटिलतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआतरप्रत्यग्र
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३ ॥ दृष्टांतेउपपादितविकल्पत्यागप्रकारंदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
स्तुपर ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसंकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वयः ॥ कोटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसंकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम् ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितदवयुत्यप्रपंचयति ॥

पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयेनभा
ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः॥११॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुषुम
व्यते॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते॥१२॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
ज्जति॥१३॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे॥ संवेद्यनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव॥ १४॥ संकल्पनामिकाम्॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः॥१५॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम्॥ मनोभवतिविश्वात्मा
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम्॥१६॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत्॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात्॥ १७॥ कोटत्वमब्ज
जत्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम्॥१८॥संकल्पतांहितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम्॥ तनोतितस्यां
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम्॥ १९॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम्॥ २०॥ जंतोर्य
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम्॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते॥ २१॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतस्यविलीयते॥ परमार्थेन
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन॥ २२॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम्॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हपरिस्फुरन्॥ २३॥ यथांबुधिर्व
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्वणुचित्स्पंदनादृते॥२४॥

रः ॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदंब्राह्मम् ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताम्प्रयातियथाअंबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिग्रहस्फुरन्अंबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसः स्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारंकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवजगद्रूपंकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वंसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मबृंहिताकारविवर्त्तविजृंभिताकारतद्बाधविजृंभिताकारवा ॥ असत्यत्वगावमुक्तमतीविषयमवसाययति ॥ पदार्थैत्याविना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वेपञ्चपिशम्वाप्त न्चिरानमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएपबधदस्याविकाविफलाभिमानासकलांश्चिताभसससर्वयत्नेननिरस्यवागादिसर्वेंद्रियजयान्मौनीवशीविगतमानमदश्चसन्स्वोचितराज्या दिकार्यमुपभ्रनहंकृतिमहासैवभूत्वातिष्ठस्यप ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महाकर्माविशब्दानाम्प्यारूयापि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्वेदमतस्त्यजन ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ २५ ॥ नापूर्वंविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव भावयन् ॥ यद्यत्करोपितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मप्रबृंहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्मवित्सारमये स्थिते ॥ २७ ॥ सविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ सवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ २८ ॥ इदमन्यदिदंवान्यदि तिमिथ्याग्रहः कुतः ॥ सम्भवादखिलाकारेष्वेकस्याएवसंविदः ॥ सर्वेयमपिनास्त्येवबधमोक्षावत कथम् ॥ २९ ॥ मोक्षोयमेषखलुबधइ तिप्रनत्यचितानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम् ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥ इ त्यार्षवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महा कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ सर्वा शंकाःपरित्यज्यधैर्यमालम्ब्यशाश्वतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ किमुच्यतेमहाकर्त्ता महात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतद्व्रतत्रयरामपुराचन्द्रार्धमौलिना ॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदभ्रसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ ४ ॥ तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥ भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ ५ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञपरमेश्वर ॥ यदहपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे ॥ ६ ॥ संसाररचनानाथतरंगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां तिवर्जित ॥ ७ ॥ कमतर्निश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम् ॥ ८ ॥

रिहशमुना ॥ लक्षणान्यपिजीवन्मुक्तानांवर्ण्यतेभृंगिणोऽधिमे ॥ १ ॥ सर्वाःपुण्यपापादिशंकाःपरित्यज्यधैर्यंनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणप्राप्तोमहाकर्त्तोच्य नइतिमिथ्यपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रश्नत्रयमिन्युच्यतेफलकालत्वमानित्याविकमिवैवलक्षणत्रयसंपद्यते ॥ असौभृंगीशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तनुविज्ञानवान्मवात्मज्ञान ॥ यद्यपिगाप्यपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्यतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्यायभोमासक्यामोपमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ नरगमरलानश्चरीम् ॥ ज्ञातेपि तत्त्वेभ्रामामक्याविश्रांतिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुसरम्यम् ॥ तिष्ठामितिशयम् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वाःशंकाःपरित्यज्येत्यशंविवृणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्त्रात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमोल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र
भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यंजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टेयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन
करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेगःफलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्संपन्नेष्वश्वमेधकलंजभक्षणादिकार्येषुधार्मिकोऽह
करोति ॥ १२ ॥ पापोऽहमितिवाकुशंकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति ॥ १६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवृत्तस्थ

ईश्वरउवाच॥ ॥सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥भृंगीशउवाच॥
किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते॥किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो॥ १०॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥धर्माधर्मौमहाभागशं
काविरहिताशयः ॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले ॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहा
कर्त्तासउच्यते॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते ॥१३॥ शुभाशुभेषुकार्येषुधर्मा
धर्मैःकुशंकया॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाक
र्त्तासउच्यते॥ १५ ॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसं
सक्तमनामुनिः॥ कार्यानुरूपवृत्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते॥ १७॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्ता
सउच्यते॥ १८ ॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै ॥ शुभाशुभंस्याचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९ ॥ जन्मस्थितिविनाशेषुसोद
यास्तमयेषुच॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तास
उच्यते॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहा
रमखिन्नधीः॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते॥ २३ ॥

त्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाच्चरंस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम
भावयाति ॥१८॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशांतः ॥ नह्यस्यचंद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥१९॥
जन्मादिषुषट्सुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य॥२०॥महाभोक्तुर्लक्षणान्याह ॥ नकिंचिदित्यादिना॥
प्रकृतप्रस्तुतप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासंगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम
शनायाद्यतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अवापत्र्यपारिक्रियायां ॥ भावाभावैर्विलोभ्यमै ॥ भगाविक्षेपालयै ॥ नोत्क्रामतिनविक्षिपति ॥ २४ ॥ रम्यमहद्रम्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्याम्योरम्यस्वणद्रष्ट्या
रम्यसधर्मभाव ॥ २५ ॥ समनुल्यस्यभोगायसमुपगच्छति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयामानोपयामा ॥ चकार प्रागुक्तगुणकबयसमुच्चयार्थ ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम
व्यञ्जन ॥ २८ ॥ विरसरनिविघातम ॥ २९ ॥ रसदपकारस्यकरापरिष्कृतस्यभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यमाकुमरास्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकल्पितविकल्पनम ॥ ३१ ॥
अपरमद्रष्टकाद्रष्टानकराच्छादनादि ॥ परउत्कृष्टदिव्याम्याच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरनिशयानन्दपूर्णाद्वयात्मधियामिथ्येतिसत्यक्त मितिशः ॥ ३३ ॥
सुखेदुःखे क्रियायोगेभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते ॥ २४ ॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेव च ॥
रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २५ ॥ महांतिसुखदुःखानियथ पयांसीवसागर ॥ समसमुपगच्छातिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २६ ॥
अहिंसाममतानुरिश्वर्यंयथादिवाशव ॥ नोपयस्मात्तपयातामहाभोक्तासउच्यते ॥ २७ ॥ कट्वम्ललवणतिक्तमच्छष्टच्छमुत्तमम् ॥ अ
धमयोऽत्तिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते ॥ २८ ॥ सरसनीरसचैवसुरतविरततया ॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते ॥ २९ ॥ क्षा
रखद्दभ्रकारंचशुभंवाप्यशुभंतया ॥ समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३० ॥ इदंभोज्यमभोज्यंचेत्येवत्यक्ताविकल्पितम् ॥ गता
भिलापयाभुंक्ते महाभोक्तासउच्यते ॥ ३१ ॥ आपदंसंपदंमोहमानंदमपरंपरम् ॥ योभुक्तेसमयाबुध्यामहाभोक्तासउच्यते ॥ ३२ ॥ धर्मा
धर्मौसुखंदुःखंतयामरणजन्मनी ॥ धियायेनेतिसंत्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३३ ॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धि
यायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३४ ॥ देहस्यमनसोदुःखैरिंद्रियाणामनः स्थिते ॥ नुनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३५ ॥
नमेदेहोनजन्मापियुक्तायुक्तनकर्मणी ॥ इतिनिश्चयवानंतमहात्यागीसउच्यते ॥ ३६ ॥ येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितम् ॥ सर्वमंत
परित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७ ॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते ॥ सायेनसुष्ठुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३८ ॥ इत्युक्तंदे
वदेवेनभृंगीशायपुरानघ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वर ॥ ३९ ॥ नित्योदितविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिं
चित् ॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४० ॥ यथाईहाचाकान कायचेष्टा ॥ धियाविपर्ययवाधादेवपरित
स्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तानसत्त्वं सहयेनमिथ्यात्वबुध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५ ॥ युक्तायुक्तेविहितनिषिद्धेदृष्टानिष्टाचरणरूपेषा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मंचशारीरम ॥
मनोमननमानसम ॥ ईहितमाहरिकेहितम ॥ ३७ ॥ सुष्ठुसम्यग्दर्शनेनबाधात्सत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसंहरति ॥ इतीति ॥ ३९ ॥ यथाभावनयामहाकर्तामहाभोक्तामहात्या
गीभावनायाश्चभवर्जनोभावनारामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देहात्मत्वेदेहादिप्रपंचोपादानावस्थाबाधस्यनिरासनेननिरंजनतामुपेत सपूर्णशिष्ट नित्योदितविमलात्मरू
पब्रह्मैवास्तिकिंचित्तरतस्यनाकलनमात्रसत्यमावय ॥ एवमहाभावनयानिर्वाणात्मत्वयाकलनामलज्याशांतावस्थायोयस्यतयाविध सन्निर्वाणमेहि प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हेअगइहमसारेयत्किचिद्गातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्द्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप
ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यन्न कश्चित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणंचस
देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदैकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसंभावनायोगादितिभावः ॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवांतर्दृढ
निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअंतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैषितदाब
हिष्ठसमस्तकार्यजातंकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ६ ॥

अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्क्वचित्किं
चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं
कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० ब्रतन्त्र
यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम
नि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्त्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपंत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद
योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय
श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि
याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद
यस्त्वंतद्दृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्य
स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन
स्यमनसोलिंगलक्षणम ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षार्थपरेणबलादपिसंपादिताइत्य
र्थ. ॥ सितशुद्धशुभंच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविषादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपंचयन्लक्षणांतराण्यप्याह॥
वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिसत्वप्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यंतेयथाप्राक्कुंभस्यदुर्वासःशापश्र
वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदुःखादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध
प्राबल्येनदुःखनाल्लिंगमालिन्याभासयो.कदाचिद्दृश्येप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वात्तयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ नेराधिपस्टाविपाति ॥ निघृर्म निर्नीतम् ॥ ९ ॥ भावैर्विभवैरभाविरास्थाविरुद्धोविषमोपि ॥ सर्वांगस्थितादिकाराणाम् ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वादर्शयन्
स्तदप्रयत्नमविरसुपसहरति ॥ युक्त्यालोकनेति ॥ युक्तिलक्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाघत्यक्षणयायुक्त्याआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमिता
आपदाश्चस्मिन्नात्मनितथाविधेपरमात्मवस्तुनियोनप्रवर्ततेतधिगस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रवर्तनीत कि मथममुपायइत्यपेक्षायांविवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेअंगदु
खरत्नाकरंदुःखभूतजननमरणोपलक्षितसंसारसागरमुत्तितीर्षोरुत्तरितुमिच्छो पुरुषस्यमत्वारेनिरतिशयानंदात्मनिचिरमुचितांविश्रांतिमामुमहेश इदअभवाकिपरमात्मन स्वप
किंभोग्यस्याद्भोगकैस्तुच्छैर्भोगैश्च किंस्यादितिनिरंतराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽन्तिमलउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसेव्यमप्रतिरोधिच ॥ निभृतघोर्जितंस्वच्छंवहतीत्यंमहद्वपु ॥ ९ ॥ भावाभावविरुद्धोपिविचित्रापिमहानपि ॥ नान
टायनखेदायसतांसंसृतिविभ्रम ॥१०॥ युक्त्यालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तधिगस्तुनराधमम् ॥११॥
विश्रांतिमामुमुचितांचिरमंगदुःखरत्नाकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथंजगदिदंचपरंचकिंस्यात्किंभोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥१२॥ ॥इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०नि०पू०गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥११६॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु ॥१॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपाल स्वरा
ज्यपरिपालयन् ॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत् ॥ २ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थिते ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम् ॥३॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥ अथेकदापप्रच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम् ॥४॥ पूजितंस्वसभासंस्थंभग
वंतंप्रजापतिम् ॥ ॥इक्ष्वाकुरुवाच ॥ ॥मायोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे ॥५॥ भवत्प्रसादएवायंभवंतंप्रष्टुमंजसा ॥ कुत स
र्गोयमायात स्वरूपंचास्यकीदृशम् ॥६॥ कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते ॥ अहंकथमविषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥७॥ विमु
च्येयघनात्स्नेहाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥मनुरुवाच ॥ ॥अहोनुचिरकालेनविवेकसुविकासिनि ॥८॥ वितथानर्थविच्छेत्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥९॥

वा०तात्पर्यप्र०नि०पू०षोडशोत्तरशततमःसर्ग ॥११६॥ ॥ १ ॥ ॥ कोहंकथंजगदितिविचारेणभ्रमनिरसनम् ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तोपिविवेकःसंप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषायथा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःआगुक्तपदविश्रांतस्तथाविचारंशृण्वित्यर्थ ॥१॥२॥ इतिस्वयंसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥३॥ नविवेदविवेकेनवेद ॥ब्रह्मलोकादागतं
मनुंस्वपितरम् ॥ ४ ॥ तमप्रथममनुप्रार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मायेति ॥ ५ ॥ प्रष्टुमाशंसयति ॥ कृतइत्यादिना ॥ ६ ॥ सत्यस्ययापरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यभोक्तुः स्वाभि
मतस्य ॥ कदाकेनरचितमितिभ्रमस्याविर्भावःकथ्यते ॥ अनेनश्रुत्यादिप्रमाणमूलमुपदेशपरंपरासंप्रदायागतमेवतत्त्वयाबोध्यनतुतर्केणकिंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम् ॥ ७ ॥ विमुच्येयेति
विकल्पसंकरिपकर्षी ॥ ८ ॥ तमतत्त्वापरप्रश्नोचितात्स्वरूपंचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथाचमिथ्याजगत असत्स्वरूपमतस्त्वेतिभाव ॥ ९॥

ननुसाख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्राद्यंप्रत्याह ॥ यस्त्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवससर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगद्वस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा॰स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनतत्
द्रूपताम् ॥ भूतताम्पृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १० ॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥ १५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्माद‍ृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्त्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधःसन्नभयब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ कुतःसर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायांतत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्त्वस्थयानिरहंममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममताहंद्दियाविपुकथहृष्टम्यमिदृष्टांतिनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपक्षासादिनापीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआत्मम
प-शुद्धात्मरस्यातन्मयमधुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमपियथतयाविधयचिन्मात्रतद्रूपोगगनादप्यणु सूक्ष्म ॥ ससारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ अहजगतो
नबहिर्भावसंगमियवेशनस्फुरण-गुरुपदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदाद्याकारताहेमएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तन्मूलमायारूपेदृत्य
थ ॥ ११ ॥ आत्मन:कालापवागस्तद्रूपपितुकालस्यजगन्नुपसंहारस्यानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिभाणि

पथिका पथिदृष्टंतिरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवेतेद्रष्टव्या:स्वेंद्रियादय ॥५॥ एतेपुनादर:कार्यं सतानेवावधीरणम् ॥ पदार्थ
माद्यताविश्रांतिपुत्वेतेयथासुखम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांत:करणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ७॥ दे
होहमितियाबुद्धि साससारनिबंधनी ॥नकदाचिदियबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥८॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानससारबंधनी ॥ ९ ॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतयात्मासर्ववस्तुषु ॥ १० ॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिता ॥ ११ ॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकाममहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिका ॥ १२ ॥ तथाप्यप्राप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥ १३ ॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौदृश्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ १४ ॥ कूपकोटरसंसुप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजन ॥ १५ ॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहनष्टोस्मीतिवपु
र्व्यय ॥ १६ ॥ यथावारिपरिस्पदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्रूपपरिबृंहति ॥ १७ ॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्थ सुखीराज्यमिदंप्रशाधि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि०
पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

निकायासरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वमगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्याहमस्यकालवारिधेर्य:पातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्भासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलभ्येप्यात्म
न्यप्राप्ततापत्त्याशोकहस्याह ॥ कूपकोटरेति ॥ १५ ॥ वपुष्यये देहनाशे ॥ १६ ॥ परितोबृंहतिकार्यपरंपरयावर्धते ॥ १७ ॥ हेपुमत्वसंकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनिसंस्याप्यस
मूलसमस्तसंसारोपशमेप्रारब्धभोगोपयोगितत्प्रतिभासावशेषाद्युपशांतकल्प समूलव्यवहारायवहृद्दियाविस्पंदेपितस्याभासमात्रत्वादसत्यत्वप्रसंगेवेहव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीनिष्क
इराज्यप्रशाधिपालय ॥ शाधि शासेरस्याभीपूर्त्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धि ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० अष्टादशोत्तरशततम सर्ग: ॥ ११८ ॥

स्पंदेप्यसंस्पदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पदंतिष्ठ
वर्ण्यतेपुरुषस्यात्रस्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यांसत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥१॥ स्पंदेप्यसंस्पदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पदंतिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासालिंगैरुपलक्ष्यमनुराह॥सर्गात्मभिरिति॥ विभुरयंपरमात्माप्रसवधर्मिण्याअविद्याशक्त्याअविदुषःप्रतिसर्गात्मके स्पंदे क्रीडते विदुषः प्रतितुतत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्यासमूलसर्गंसंहृत्यबाधितत्वात्कूटस्थाद्वयेआत्मनिसदैवतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रसर्गाद्यवृत्तस्यसर्गशक्त्युदयइववैराग्यान्निवृत्तस्यसंहारशक्त्युदयोपिस्वरसतएव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्रज्ञातात्मनिजीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मनाविभाव्यमानेतद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पनेदृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिषःप्रभाज्वालाप्रभेदाययाकल्पितास्तथाजगद्वैचित्र्यतद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यंकल्पितमित्यन्वयः ॥ तन्मायोग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्वप्रकाश

मनुरुवाच॥ ॥सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम्॥ संहारात्मकशक्त्यायसंहृत्यात्मनितिष्ठति॥१॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदे त्यावध्यतेयया॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया॥ २॥ चंद्रार्कवह्नितमोरत्नादीनांयथार्चिषः॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झरा णांयथाकणाः॥ ३ ॥ तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम्॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातद्विवस्थितम्॥ ४॥ अहोनुचित्रामायेयं तातविश्वविमोहिनी॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति॥ ५॥ चिदादर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्॥ यस्तिष्ठत्युपशांतच्छंस ब्रह्मकवचःसुखी॥ ६॥ अहमर्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत्॥ ७॥ इदंरम्यमिदंनेतिबीजंत दुःखसंततेः॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः॥८॥ राजन्नभावनामात्रेणरम्यारम्यविभागिता॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वनैवां तांविलूयताम्॥ ९॥ अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभोः॥ १०॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापिजगतः स्फुटदर्शनंचाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहोइति ॥ सर्वेष्वंगेष्ववयवशायेषुबाह्याध्यात्मिकभावेषुप्रोतमतर्वं
हिश्वव्यापमप्यात्मानयद्यस्मान्नपश्यति ॥ ५॥ कयातर्हिभावनयाआत्मानदृष्ट्वासुखीस्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेनगरादिरिवब्रह्मणिजगत्प्रतिभासिक
नवास्तवमितिभावयन्नित्यर्थः ॥ मोहशरैरभेद्यब्रह्मैवकवचंयस्यसः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतिवैषम्यकल्पनमितिशेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेनसर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
त्रेणरम्यारम्ययोःपदार्थयोर्विभाविताप्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतुःसमदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेनविलूयताछिद्यताम् ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेनबाह्यार्थभावनतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननंचविलूयपरमाकाशादप्यधिकतानवंसौक्ष्म्यंसमेत्यतद्बलेनशोकहेत्वलेपेविशोकएवतिष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥

ध्रुपमत्यग्रयमविवक विलासवान्स्समाधिनागलितभासकल्नाभास ... त्मनाआरतभुवनाभोग ...
यस्यतथाविपलद्विभागबहिस्फुरत्सरर्वहस्ताएव्योऽअएवनिरलससारामय पंचमपद भूमिकासुचिरायस्थित्यातिसममभूमिकायामात्यतिकविक्षेपवैपम्यशमेनसमम्भ्रिकापु
यस्यतथाविपलद्विभागबहिस्फुरत ... आभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्पुर्भवेत्यर्थ ॥ अयवाचतुर्भि पदैश्चतुर्थ्याश्चसोभूमिकाक्रमेणव
गत्वास्थित शुपआत्यनिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्पुर्भवेत्यर्थ ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥
मुमुक्षुभूमिकालिखामुच्यमानस्यनूत्तरा ॥ भक्तस्यपरस्तिस्रोभूमिका समदर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यनानत्रमितियोगभूमिकाभ्यासफलमुक्तातदुपायभूताभूमिकाभेदान्वर्ण
पति ॥ शास्त्रत्यादिना ॥ तथाचसाधनचतुष्टयसपादनसहितगरुसनीध्यादिमहायकप्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कर्षाउत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएवाभवोध्या ॥ १ ॥ विचार

गलितभुवनाभोगाभूत्वाविभागबहिस्फुरनोगलितफलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधिगतपरानदस्पदश्चिरायनिरामय शा
ममममितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्पु ॥ ११ ॥ ॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰इक्ष्वाकुमनुसवादेएकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैपोक्तायोगस्यैवचयो
गिन ॥ १ ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसविन्मयानदरूपाभ
वतिपचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसवेदनरूपाचपष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनदैकघनाकारासुप्तसदृश
स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांतायमुक्तिरेवहकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीतातुर्यावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविपय स्यान्नजीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयत्वत्रजाग्रदित्येवसस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असवेदनरूपायपष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥

मामननम् ॥ असमस्याद्वितीयात्मनाभावनानिदिध्यासनम् ॥ विलापनीतत्वसाक्षात्कारेणाज्ञानाविप्रपचस्यबाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदनतत्वाभ्यासाऽविषयाघ्रसते ॥ २ ॥
शुद्धसविन्मयसमाधिपरिपाकात्प्रथमप्रबुद्धआनदरूपा ॥ तादशादृष्टातेनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्ध पुरुपोबाह्यशब्दादीनाक
णपत्यप्यस्वापसुखासक्तोनप्रतिवचनादिव्यवहारमिच्छतितद्वदुत्थानकालेऽप्यस्यांभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ स्वसवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाप्रज्ञाकारानुभवव
जितरूपा ॥ तदाह ॥ आनदेति ॥ ४ ॥ अथपरासाक्षात्तिरपिक्षीयतेयदाविस्फुरतप्रतीयपूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यतेतथाजीवत स्थिति सप्तमीभूमिकासैवप्रशमसमसितस्व
च्छभोगतियायुक्तत्यथ ॥ आद्यभूमिकात्रयस्यवक्ष्यमाणरीत्याकारात्पष्ठीतुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवनाजीवनमात्रविशेषोनान्यइत्यभेदएवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमीभूमिरेवतुर्यातीताऽप्यपरिप्रौढासतीविदेहमुक्ति सपद्यतेसाचजीवतायोगिनाविषयोनस्यादित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्ध्या

तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्ध्या ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एकक:एकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्वम्बरे अति ॥ १६ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक:क्षयीमर प्रकाशेभानीयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखंडमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ जीवन्मु णादिदु खभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुति. ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥

अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित

तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित

म्॥मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया॥१०॥यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः॥सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान्॥११॥

नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम्॥आत्मारामोनरस्तिष्ठन्मुक्तत्वमुदाहृतम्॥१२॥व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैकक:॥

अहंनकिंचिद्विदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशो

चति॥ १४॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः॥शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति॥ १५॥तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागाम

रेषुच॥यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति॥ १६॥तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइव

क्षयी॥ १७॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः॥ १८॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसु

खदुःखयोः॥तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम्॥ १९॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्क

र्मक्रियतेनघ॥ २०॥तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति॥देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते॥ २१॥ एकःकर्ताचभोक्ताचकइ

वांगोपपद्यते॥भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः॥ २२॥शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः॥ क्रियमाणाकृताकर्मतू

लश्रीर्देहशाल्मलेः॥ २३॥ज्ञानानिलसमुद्धूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति॥सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति॥ २४॥

ज्ञानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशंक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अवि नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानांतद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषाम लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैककर्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥ देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मैवज्ञानकलापि कालेननश्येदित्याशंक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ यथासरस्सुजलधिपुसमुद्रपुचाच्छंतोयमेकमवस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुपुतत्तद्भेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वमस्तुसम्भावत्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत हे अ गभरितलममनस्त्वबाधेनसशांतश्चानितसकलमयुक्भूरिविषियकलापपरिशिष्टसत्तांशमात्रमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि पू० विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापरूप्यतेजीवोयथाचोक्रूप्यमुच्यते ॥ अमतेभावनेसम्यग्विज्ञप्यमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरतिश यानंदस्वभावस्यकिंपत्कालभज्ञानाज्जीवात्यातमाह ॥ यावदिति ॥ साकिंसत्यानेत्याह ॥ अविवेकेनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयात्क्षयबाधम ॥ २ ॥ भोगाशैवस्वर्गनरकादी कपर्तामितात्यजेत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगचिंताख्रूपायोपटकटरज्ज्वांभाघटीभवपटवद्भ्रमोमाभूदित्यर्थ ॥ ३ ॥ अस्याविषये सद्दष्ट्यधनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एषाज्ञानकलात्वत सरूज्जातादिनेदिने ॥ वृद्धिमेतिथलादेवसुदेत्रव्युमशालिवन ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुपुविश्वरूपआत्मासर रसुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्तांशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुम० सप्तभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी वास्यातावदात्मन ॥ अविवेकेनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयातास्यमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तयाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाराररघट्टस्यचिंतारज्ज्वाघटीभव ॥ ३ ॥ इदममाहमस्येति व्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवतेअधस्तायांत्यध शठा ॥ ४ ॥ अस्याहमेषमेसांयमहमेवतुयै किल ॥ मोहोबुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलम्ब्याविलयितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्पपश्यहे ॥ ६ ॥ यदैवचितारूपततयु त्रमखंडितम् ॥ तदेवतीर्णसंसारपरमेश्वरतागत ॥ ७ ॥ महेंद्रविष्णुवरुणाद्यधक्तुंसमुद्यता ॥ तदहचिद्वपु सर्वकरोमीत्येवभावयेत् ॥ ८ ॥ यंपुयंपुयदायद्दर्शनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यचिद्विलासात्मनकुश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णमृत्योरचेतस ॥ यो भवेत्परमानंदःकेनासाबुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपभुवनभावचन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ तस्यानूपतम्मूलतादात्म्याध्यासमपित्याजयतस्फलसर्वोत्कर्षमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितसवतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपश्य ॥ ६ ॥ ततपूर्ण ॥ ७ ॥ ननुजगत्कर्तृतापस्यनास्तिकथपरमेश्वरतामतआह ॥ महेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सका क्रियासत्यचिद्विलासुकथमात्मन कर्तृतांभावयेदितिचेन्नायंदोष आत्मसत्त्वैवसर्वकल्पनानांसत्यत्वसभवादित्याशयेनाह ॥ येप्विति ॥ दर्शनेषुशास्त्रेषु ॥ ९ ॥ ननुससारतरणेनकोलाभस्तत्राह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशाम दर्शमिरवलाभइत्यथ ॥ १० ॥ यदिब्रह्मसतत्त्वाजगदशून्यतर्हिद्वैतापत्ति यदिमेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यतर्हिसर्वंकर्तृत्वाल्लक्षणेश्वरताव्याघात तथायदिजगदचिद्रूपमेवत र्हिचिनापिभानाद्मसर्वविरतत्कार्यान्तेजससद्रूपानुविद्धमेवहिभासकत्नेप्रत्याभास्यतेननीरूप यदिनुचिन्मूर्वेधायमस्यचितिविकारतापुपेयतेतर्हिचित्तत्त्वविकारतापत्तिः एवमना त्मरूपत्वेपिअमतोऽसृतेनात्ममात्रंवधाभावाजनत्वाल्लूल्यूर्व्यत्वाज्ञ आत्मरूपत्वेनुज्ञानेनबाधस्यादिदोषानभिर्वचनीयमाक्षरेनेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हिनच्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनःस्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम ॥ भावनाअनादिविस्मृतस्वरूपप्रतिसधा
नंचरमसाक्षात्कारस्तत्त्वदनुप्रवेशात्तन्नाशोसाक्षात्काराभिवायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु
क्तःकथतिष्ठतितदाह ॥ प्रशांतेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थितेः ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनिःशेषवि
कल्पविप्लवःसमःसुखंतिष्ठतीतियोयोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपञ्चयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राड्मानुषानंदपरा
र्धंप्राप्तोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुतदानंदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदांतविषयानंदमाकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ १२ ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥
मनुरुवाच ॥ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रण
योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ २ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव
नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि
राश्रयः ॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ॥ ५ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम्
॥ ६ ॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥
संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ९ ॥

नात् ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्संन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयंत्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बद्धहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिवासनासंघादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानंदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानंदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद
क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रंजनरूपांतरापत्तिम् ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक
र्तनैश्छेदनैःपूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यन्प्रतिबिंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्रःअप्रशसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे
णविशेषणान्वयः ॥ सयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजनेविभेति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमत्त्वमोनारोहतिनांतर्भवति ॥ तस्मात्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ व्यवहारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअस्मे माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमदुराशयःशुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्यावेहाविबाधेनचपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यमार्गितवनास्ती त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमाबाल्यजनुर्वर्त्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसंप्राप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहंभ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वः कामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतां श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नेति ॥ क्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या भजनेनयत्परमपदंज्ञानद्वाराआसाद्यतेतत्तीर्थादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ब्रह्मपदमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ०वा०ता नि०पू०द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशयः ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यदुराशयः ॥ १० ॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा चनवाराजन्वर्त्तमानेपिवाक्षणे ॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशयः ॥ अहंभ्रांतिर्हियंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः ॥ १२ ॥ सपूजनीयःसस्तुत्योनमस्कार्यःसयत्नतः ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्वविभूतिविभवैषिणा ॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परम पवित्रम् ॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग्र्यम् ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मगृ हययौ ॥ इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् ॥ १५ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधनं नामद्वाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तस्यकस्मिंश्चिदेवांशेभवत्यतिशयेनधीः ॥ नित्यतृप्तःप्रशांतात्मा सआत्मन्येवतिष्ठति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैर्यंत्रसिद्धैश्चभूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

तस्याकाम्याम्यसिद्धेभ्यःखेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्वचनीयपूर्णत्वादिशेषोभाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यअणिमादिसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंवर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्याप्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष इत्याशयनानंतरमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्यपरमात्मतत्त्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्यर्थेएवकारः ॥ तस्यसांसारिकस्मिन्नंशेकस्मिं श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेवस्थितइतिसर्वात्मत्वख्यातेःमानानांखेचरादिसिद्धीनांतेनप्राप्त त्वात्तत्रतस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मंत्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दार्थविषयपूर्वकारणयस्येतिव्युत्पत्त्यात्मस्वविद्यामनित्यनिरतिशयानंदएवमुख्यः ॥ आकाशगमनादिसिद्धि मात्रतु नसिद्धादिति कृतत्वपमनोत्पादितमितिमपूर्वेतिनापूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

यथपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवृद्धैर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिनतेष्वपूर्वतेत्याह ॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी
नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनत्वेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्यःकोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ
त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसंशांतिनचिरंतनभ्रमेणनिर्व
तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व
मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामात्मरागेणबद्धता ॥ रूपान्य
वस्थास्तुर्यचतुर्गव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानंदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः ॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः ॥ सर्वत्रा
स्यापरित्यागान्नीरागममलंमनः ॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति ॥ ५ ॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र
मनिर्वृतस्य ॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम् ॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा
देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश
नैर्विप्रोदुरीहया ॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः ॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै ॥ आद्यविस्पंदजातानितानि
निष्कारणानिवै ॥ २ ॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच ॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः ॥ ३ ॥

स्योपपत्तयेब्राह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रःशूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्त्वंसात्त्विकब्रा
ह्मणधर्मंशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमंगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यातत्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा
धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तॄणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि
अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाप्नघटादिःस्वोत्पत्तौदंडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति
पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व
रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापत्त्यनंतरंदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेपूर्वतरंगकृतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षानद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

नदृश्यत्वमाह ॥ कार्यकारणभावइति ॥ तथाचोक्तं वार्तिके ॥ वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात ॥ वियत्संपूर्णतोत्पत्तौकुम्भस्यैवदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्तेषांकर्मणां निवृत्त्युपायमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपंसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपंचकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिंविनापुण्यपापेसंकल्पयति करोतिवा ॥ तथाचोक्तंभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नह्यनध्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चित्क्रियतेइति ॥ देहाध्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥ संकल्पस्यात्मनिसमर्पितथाविधत्वंपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभागवासनाद्विसंतानानबंधस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पत्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति ग्राहकस्यग्राह्यअनुकूलतापतिकूलतापनुसंधानाज्ञानापाराननुकूलप्रवृत्तिसंकल्पाभवंति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमस्यागेनतत्साक्षिण्यैकात्म्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावायमीदृशोजन्मकर्मणो ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवा परात्पदात् ॥ ४ ॥ पश्चात्तेपास्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयो ॥
आत्मज्ञानात्समुत्पन्नं संकल्पं कर्मकारणम् ॥ ५ ॥ संकल्पित्वंहिबंधस्यकारणंतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनि संकल्पित्वंतदभ्यासपरोभव
॥ ६ ॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशांपरिहरञ्छनैः ॥ ७ ॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमा
भव ॥ भावनामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव ॥ ८ ॥ अजस्रंयमेवार्थपतत्यक्षगणोनघ ॥ बध्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते
॥ ९ ॥ किंचिद्यद्रोचतेतुभ्यंतद्बद्धोसिभवस्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्तेतन्मुक्तोसिभवस्थितौ ॥ १० ॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावर
जंगमात् ॥ तृणादेर्देवकायांतान्माकिंचित्तवरोचताम् ॥ ११ ॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ नकर्तासिनभोक्तासितत्रमु
क्तमतिः गमी ॥ १२ ॥ सतोतीतनशोचतिभविष्यंचिंतयतिनो ॥ वर्तमानंचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ १३ ॥ मनसिग्रथितांभावास्तृ
ष्णामोहमदादय ॥ मनसैवमनोरामञ्छेदनीयविजानता ॥ १४ ॥

मुक्तएवान्वितपरन्निभाव ॥ ७ ॥ अनुभवार्थंकठाक्याह ॥ माभवेति ॥ यच्छिष्टसाक्षिस्वरूपतन्मयस्तदेकरस ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुग्राह्येनुकूलरागाऽवर्जनीयइतिवराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययो स्वरूपंविभिन्नपर्यायलक्षयार्थंबंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥ १० ॥ अणकपायांचींतूष्मश्रागादत्लकपावधीरया हिरण्यगर्भलत्कायांतात्तद्भोग्यविषयरूपान्पदार्थनिचयान्निधारितांकिंचिदपितवनरोचताम् ॥ ११ ॥ नन्वेवंपरवैराग्येणभोक्तृत्वाबंधभयपरिभावनान्मानभोजनादिक्रियाणांदुःसहत्वात्तत्स्तनोबंध स्यादेवेत्याशंक्याह ॥ यदिति ॥ तपतामुक्रियासुमुक्तमति कूटस्थात्मनिविष्टमति ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ नैव किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदिति ॥ १२ ॥ दृष्टाविषयानिष्टभावनादियुक्तस्याकेनबंधप्रसक्तिरिताशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपाय सच मनसैवनान्यनेत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

१ अहाविर्यादित्यपिपाठः.

मनःसंवलितोजीवस्तत्रकि
यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजये आत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयन्तीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ विश्व
यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥
स्यरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वप्नयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा
समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसंकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम ॥ विशेषेणतत्सकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहंभावोजाग्रत्स्वप्नयोर्विक्षेपः अनहंभाव सुषुप्तौतन्मूल

क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः ॥ वार
विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा ॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वंभ्रमस्यशांतये ॥ १५ ॥ ... ॥ पाणि
यंत्यस्रमस्रेणविषंप्रतिविषेणच ॥ १६ ॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच ॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज ॥ १७ ॥
पादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति ॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम् ॥ १८ ॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत् ॥
चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंशमातिवाहिकम् ॥ १९ ॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम् ॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतत्तीयंविश्वरूपकम्
॥ २० ॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव ॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव ॥ २१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थि
तंत्रिष्वप्यलक्षितम् ॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक ॥ २२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा ॥
यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते ॥ २३ ॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते
॥ २४ ॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात् ॥ सुषुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥ २५ ॥ शांतंसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि
तमिदंजगत् ॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम् ॥ २६ ॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे ॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव
स्थोपतिष्ठते ॥ २७ ॥ अथमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना ॥ प्रबुद्धोपियथाबोधमुपैषिविबुधोपम ॥ २८ ॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम
हामौनंव्यवस्थितम् ॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः ॥ २९ ॥

मावरणतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य
स्या. ॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्याजाग्रदादिसंकरवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुरीयजोधदा
दिद्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथंस्यात्तत्राह ॥ शांतमिति ॥ विलीनंज्ञानबाधितम ॥ २६ ॥ जलविलीनसैंधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७ ॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथंचित्त.वि
शरारुस्यादित्यसंभावनांमृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महामौनंज्ञानबाधितवागादिचेष्टम् ॥ इदंवक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ २९ ॥

१ जाग्रद्भावादीत्यपिक्वचित्पाठः

वाप्यभिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चान्मार्गेउपगतालुब्धकइतिपूर्वान्वयि ॥ किंपमच्छतदाह ॥ मुनेरित्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिभ्रममात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते
ष्वितिशेष ॥ ३२ ॥ अहंकारमयमभिमानप्रचुरम् ॥ चिरंसदैव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अवस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिवाप्यत्वात्तुर्यंतराजाग्रद्दादिदशास्थूलादिदशा चनास्ति ॥ ३५ ॥
गुणमयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायाबाधेचित्तस्यक्षतत्वादर्पितद्रुपाधेयावस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि
गुणत्रयाभ्येनमिथाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाद्धनीभावाधिक्याच्च आपम्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्याघूसम् ॥ ३७ ॥ गुण
त्रयात्मकमायाच्छन्दविनिर्मुक्तं ॥ मननचित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायअसमनिशीक्ष्यमिवसत्वांशएवानुवर्ततिनरजस्तमोशलेशइत्याह ॥ यच्चेति ॥ रजसाक्षोभ्यमाणत्वाच्च

पश्चादुपगतोबाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमर्दीयबाणेनविद्धोमृगइहागत ॥ ३० ॥ कम्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी
लाब्वयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहंकारोव्यवहारेपु क्षम ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणिकरोतिहिसखमन ॥ ३२ ॥
अहंकारमयतन्मेनूनप्रगलितचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यनविद्यते ॥ इतितस्य
वच श्रुत्वामुनिनाथस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्यंतरादशा ॥ ३५ ॥
निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यत्रयरूपहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरंशांतचमूढचआत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
घोरजाग्रन्मयचित्तशांतस्वप्नमयस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढसुषुप्तावस्थत्रिभिर्हीनमृतभवेत् ॥ यच्चचित्तमृतंतत्रसत्वमेकस्थितसमम् ॥
तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसंकल्पविलासमुक्ततुर्येपदेतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदेवमुक्ता प्रशां
ताश्चमुनयोमहात ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सिद्धांताध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्लमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशोचित्तेनिमग्न्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाप्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अनन्तरमपितादृशचित्तसंपाद्यतुर्येपदेविश्रां
तस्थित्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतिवादिनां
यथाविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेर्स्थैर्यंसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अविद्ययासहजीवस्यावस्थात्रयप्रपंचस्यमाययाऐश्वरस्यविपदाविप्रपंचस्यवेत्तिसर्वस्यद्वैतजातस्यापह्नवआत्मान
माधिष्ठत्यप्रवृत्तानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धतयातत्सिद्धौप्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां
तसर्वोपद्रवरहितमिदनित्यापरोक्षप्रकाशाद्वैनकम्पनइत्यकममचागादुमशक्यमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचप्रविदाचार्यैरप्युक्त
म् ॥ यत्परमेपरमसाक्षिमर्थधामामितिचब्सिद्धुनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधाकल्पना प्रवृत्ताइत्या
ह ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातद्दृश्यजातंपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
र्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥
अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयंचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञातसर्वेषांभुवनत्रयवस्तूनांसारोयेन अतएवश्रीम
त्स्वतःसर्वतःप्रकाशेनशोभमानयद्रसायनंनिरतिशयसुखमस्तचतन्मयः ॥ अतएवचआसमंतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्पःपरंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ निर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥ केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥ आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥ अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एतादृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एतावतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकांप्रतियोगिनः ॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे
नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ उच्यतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अंतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मांतरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसु
षुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्या
सक्रमंचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवंति ॥ वीप्सायामभेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यक
त्वात्तदकरणछांदसम् ॥ १ ॥

पृष्टभूमिकाभ्यासकैमकथयिष्यन्वसिष्ठस्तदधिकारिणंप्रवर्तिनिवृत्ताधिकारिभ्यांद्वैतरत्यपिनुतीविभज्यतयोर्लक्षणभेदांश्चप्रतिजानीते ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्य पुरु
ष ॥२॥ तमादौरागादिदोषैर्विपरीतबुद्धःप्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ तत्प्रसिद्धविषयशून्यत्वेनप्रसिद्धंनिर्वाणंकियन्नाम ॥ नभोगरागिणांबहुमतमित्यर्थ ॥ उच्चावचभो
गप्रपञ्चासक्तिरेवमपरम् ॥ यथाहु ॥ अपिवृन्दावनेशून्येशृगालत्वंसमीछति ननुनिर्विषयमोक्षंकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवंप्रकारेणनिश्चित्यकर्तव्यस्यनित्यनैमित्तिककां
म्यकर्मजातस्यय कर्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षयिष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकंवर्णयितुंतदारंभमाह ॥ चलेति ॥ यथायाद्गणकोटिभि मथ्यमानैर्वडवानलकथनादिभिश्चात्यन्तचल
पूर्वापराणवद्वयपारेविहरतांकूर्मग्रीवाणामन्तरपितरंगचलनादिप्रयुक्तभयेअटित्येषांप्रवेशःपुनर्निर्गमश्चासंभव्येयास्तद्वदस्थ्येयानांमृत्युमुखप्रवेशपुनर्निर्गमनलक्षणा
नांजन्मनामंतेकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थ ॥ अथवाक्षाराणवस्थमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकशःकदाच्छिद्रेप्रविश्यनिर्गतापिक्षाराणवरसमेवास्वादयतीतमेवबहुमन्यमा
नाअमृतघनक्षीराब्धिरसंजानाति अनेकधानेतुबहुलयो क्षारक्षीरार्णवयोर्मिश्रणावसरेतद्रूपयाद्वारलक्षणच्छिद्रेग्रीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनीभू
त्वातद्रासक्ताजायतेतद्वज्जीवोपिप्राग्विषयरसानेवबहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामंतेगाम्यादयादध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थ ॥ अथवाअम्नोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविधःपुमान ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयो शृणुलक्षणमेतयो ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाण
परमस्त्विरवमे ॥ इतिकर्तव्यकताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामंतेविवेकी
जायतेपुमान् ॥ ४ ॥ असारायतसंसारव्यवस्थालममेतया ॥ किंकर्मभिःपर्युषितैर्दिनांतेरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तर्किस्या
द्विश्रमणंपरम् ॥ इतिनिश्चयवान्योंत सनिवृत्तइतिस्मृत ॥ ६ ॥

येदेवासुरैः समुद्रमथनेक्रियमाणेयथामथाचलाधारस्यकूर्मभगवतःसमस्तभुवनाधारावरत्वात्तदबहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेकमथ्यमनमन्तमुत्पद्यतेइत्यास्वादने
मपरांक्षार्थप्रवृत्तापग्रीवाअनेकधामनःप्रवेशबहिर्निर्गमनजन्मनामंतेअंतर्बहिर्ग्रीवांधैवप्रथममन्तमुत्पन्नतंविवेचयास्वाद्यक्षीरान्नविवेकिनीजायतेतद्वदयंमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेन
वाँहमननिदिध्यासनाभ्यामतत्प्रसादात्तत्त्वविवेकामृतरसं पुमाननेकजन्माभ्यासवशादंतेअंतरेवबहिःश्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानंदमास्वादयतीत्यर्थ ॥ अं
यथाचलयोरर्णवयोर्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्त्तितीरविवरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशेसतियथापुरतोनिर्गमनेपश्चान्निवर्तनेसर्वथैवच्छिद्रावस्थानेवानकापिविश्रांतिस्त
थाभावेनभवसागरपरित्यज्यप्रवर्तितमनिर्विविक्षोर्जीवस्यनकापिविश्रांति ॥ यथाहि ॥ भाक्तेनेजन्मनिजरामरणादिदुःखपरंपराभाविनित्याल्याविदुःखसततिर्मध्यवर्तिनिया
तनारहगर्भवासयामहदुःखमिति ॥ इत्यदुःखमयानामनेकेषांजन्मनामंतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेत्या
दिना ॥ विविधाविषद्धाव्यवस्थितिर्यस्याअसाराविश्रांतिसुखहीना ॥ पर्युषितर्भुक्तपरिणामे ॥ ५ ॥ क्रियाप्रयुक्तेरतिशयैरत्यस्याभिषिक्तसंस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमि
त्यर्थ ॥ इतिविचारयनरवस्थपारनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

१ इदमधिकमर्थान्तरमाह्यमीरस्यपुस्तकपुस्तकान्तरणोपलभ्यम्
२ मधुविषपरिणामैरित्यपिकचित्पाठः

उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा
तस्यप्रथमभूमिकामारोहक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागवैरस्यम ॥ परेषा
दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयानुमोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ उचितानिस
स्वस्यचमनस.अनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ सज्जनान्शांतिदांतिज्ञानविज्ञानसपन्ना
न्प्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ तदेति ॥ भूमिकावा
न् ॥ १२ ॥ यत.कुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराब्धितराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रि
यासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९॥ मनो
नुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप
न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु
तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि
चारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपं
डितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मयथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोवच
कइत्यर्थ. ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सनत्रिकिकरोति
तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारै प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य
याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पडितान्गुरून्श्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥
तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र
विभागज्ञ.शिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्य.सन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६॥

---

१ कर्मणामितिपष्ठीबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोग्रथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणा
यामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणाप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठ.कल्प्यतेतर्हिसर्वंसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपा
दकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

यद्विलोकमर्यादानुदारणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेषामतनिवृत्ततादर्शिता ॥ १० ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यंप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु
सज्जनाभिमतमात्मरहस्यमेवासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवंद्वितीयभूमिकांजितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसंगेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रवि
शति ॥ १९ ॥ यथावदितिश्लोकद्वययथायोगपूर्वभूमिकाद्वयानुसार ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपवाहुल्येनसमाप्यभ्यासानिवाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ मयपि
समसारव्युत्थानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्यनसूक्तिविभज्यव्याचष्ट ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ यद्विरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्यंभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेव
नात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसर्गाभिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ तत पतत्यसौकांत पुष्पशय्यामि
वामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमै ॥ २० ॥ संसारनिंदकैस्तद्वद्वै
राग्यकरणक्रमै ॥शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनका
लनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जंतोर्यथावदेवेयंवस्तुदृष्टि प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयांभू
मिकांप्राप्यबुधोनुभवतिस्वयम् ॥ द्विप्रकारमसंसंगतस्यभेदमिमंश्रृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोयमसंसंग सामान्य श्रेष्ठएवच ॥ नाहंकर्तानभो
क्ताचनबाध्योनचबाधक ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेषुसामान्यासंगनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखंवाय
दिवादु खंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगा संपद परमापद ॥ २७ ॥ वियोगायैवसंयोगाआधयोव्याधयोधिय ॥ कालश्च
कलनायुक्त सर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयेतिभावानांयद्भावनमांतरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनस सामान्योसावसंगम ॥ २९ ॥

मान्यपूर्वभूमिकासाधारण ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्तापेक्ष्युदासीन ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योबाधकश्चेत्यसंग ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेषुदृश्येष्वस
जनमनभिष्वंग ॥ सामान्यासंगमेवदर्शयन्नुपपादयति ॥ प्राक्कर्मेतिसार्धमिति ॥ सुखमप्राप्यप्राप्यविषादु खमप्राप्यमाप्यसर्वप्राक्कर्मनिर्मितकर्मत्वानभ्युपपक्षे ईश्वरत्वात
भ्युपपक्षेत्वीश्वराधीनमेव ॥ वाशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनाय ॥ २६ ॥ पक्षद्वयपिप्रमाणत्वात्प्यात्मनस्तेष कर्तृत्वानुशासनिकीकर्तृताकेवलकाचिदपीत्यर्थ ॥ असंस
र्गोपयुक्तमन्यामन्यमास्थाहेतूनभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यमनास्थापिस्त्रबाधाविसाहाय्येनवाक्यार्थज्ञानात्सत्त्वस्येवासंसंगहत्वापनामस्येत्याह ॥
वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र
मावृत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासंभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्वितिविश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि
वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकिंत्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानींक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि
विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव
स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालंबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमभ्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥३०॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ क
रामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वा
दूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थे
नापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषा
मोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफ
लत्यसंसंगात्तृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका
॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरंकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम् ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम् ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनि
ष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालाग्रेसंलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकंटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृ
तीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसंचयैश्चदैवादंकुरिताचेत्तैवसत्संगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षि
ताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायात्सन्मानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतै
स्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरंकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअ
म्लानाअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

विचारेणोदयमभिर्ह्लाद्धनयेत्॥४०॥ एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त
एवाशु॥स्याःसाधनचतुष्टयमध्ये वैराग्यलक्षणेनशान्त्यादिलक्षणेनचायेनेमांशेनप्रथममङ्कुरितोल्लसतितमेवांशविचारेणोदयमभिर्ह्लाद्धनयेत्॥ मूढस्येत्यादिनारामपृच्छति ॥ मू
ढभूमिकाभ्यासयमवसाधयिप्यतीत्याह ॥ एषेति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसंहरति ॥ श्रेष्ठेति ॥ ४२ ॥ मत्संगादन्तरालेमृतेपुरुषयथाराम पृच्छति ॥ मू
ढस्येति ॥ आभिजात्याद्यधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यचोपायांतरेणमाक्षोस्तिवानवेतिप्रथमप्रश्नार्थ ॥ ४३ ॥ आद्यभू
मिकामप्यप्राप्तस्यतनोरयाभावादेकद्वित्र्यादिरूढदशायांमृतस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोल्लसत्यपाविचारेणोदयंनयेत्॥ तमेवानुदिनयत्नात्रूपीवलइवांकुरम्॥४०॥ एषाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभू ॥ द्विती
यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्तत ॥४१॥ श्रेष्ठासंसगताद्येषावतीयाभूमिकात्र्यहि॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलन पुमान्॥४२॥
श्रीरामउवाच॥ ॥मूढस्यासत्कुलोत्थस्याप्रवृत्तस्याधमस्यच॥ अप्राप्तयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत्॥४३॥ एकामथद्वितीयांवाऽ
तीयांचेतरांचवा॥आरूढस्यमृतस्याथकीदृशीभगवन्गति ॥४४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥मूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता॥या
वज्जन्मांतरशतंकाकतालीययोगत ॥४५॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि॥ वैराग्यभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदय ॥४६॥
ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रह ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिण ॥४७॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥
तत सुरविमानेषुलोकपालपुरेषुच॥४८॥ मेरूपवनकुंजेषुरमतेरमणीसख ॥तत सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते॥४९॥ भोगजालेप
रिक्षीणजायंतेयोगिनोभुवि॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम्॥५०॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिता ॥ तत्रप्राग्भाव
नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधा ॥स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरभूमिकाक्रमम्॥५१॥

त त्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्यवाचनाभ्युदेतीतिपरेणान्वय ॥ ४५॥४६॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरम
तइत्यथाद्रष्टव्ये ॥ दुष्कृतवचनंप्रासंगिकानुवाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुषंगिकंतु स्वभोगाभिप्रायवा ॥ स्व
र्गिणामपिशारीरमानसादिदु खसहस्रसत्त्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वय ॥ योगिनइतिजात्याद्यध्यायांचद्वचनम॥ ५० ॥ यो
गमवति ॥ पूर्वाभ्यासनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताइति ॥ परिपतंत्यारोहंति ॥ ५१ ॥

१ इतआरभ्यसमग्रइत्यंतसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेऽन्य पाठउपलभ्यतेसचमूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोविचारप्रथमाभ्भू ॥
॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगत ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललि
खितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजनव्यावृत्तांप्रथमलक्षयति ॥ कर्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वंनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारंवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्यचित्तशुद्धत्वात्प्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारंलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वंप्रथमभूमिकायांशुभेच्छायामंकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायांश्रवणादिप्रवृत्त्याविकासितम् ॥ तृतीयभूमिकायांचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानांनिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानांकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोदेवलोकादिभोगोविशुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनास्मरणेनाध पातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यां दृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसंभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखंडाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थींभूमिकामितागता सन्तःसर्वंजगत्सममानंदैकरसंपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकसत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्यते ॥ पञ्चम्यांभूमिकायांसुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तंतत्साम्यंदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूत सुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापिप्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखंडस्यकेवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्वभावंप्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ लीङर्थफलव्यापाराशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापारांशप्रतिकर्मत्वान्मृदुंपचतीतिक्रियाविशेषणेष्विवात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापारांशमात्रप्रविलीयतइतितिङतप्रकृत्योच्यतेउदपेषंपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सत्ताचित्सामान्यशेष ॥ सुषुप्तमितिपदर्गीाणनामपत्याताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुषुप्तस्थानएकीभूत प्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्धात
स्यासुषुप्तपदनामतेत्याशयेनाह ॥ सुषुप्तेति ॥ आनन्दमयासानन्दभुगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्यानन्दास्वादनसाम्याद्वपितन्नामतेत्याशयेनाह ॥ अतमुखतयेति ॥ ६४ ॥ विषासन
अस्वताच्चिन्त्सत्ताप्युत्थानवासन सन्नित्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुषुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणान्याह ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥ द्वैतवदैक्यस्यापिसम्यांतरस्याबत्तकस
स्यात्तदुभयवर्जित ॥ तथात्वनिरूढदयपथिसर्वसंदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यन्तेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धशे
षात्पिनिर्वाणामुक्त ॥ यथाचित्रदीप अनुपक्षीणापिनज्वलतीतिनिर्वाणःजाग्रत्जगतस्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनाद्यनानन्दस्वभावेनत्वन्तर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्याद्वि

मतावशेषएवास्तेपञ्चमीं भूमिकागत ॥ पंचमीं भूमिकामेत्यसुषुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ग
लितद्वैतनिर्भासमुदितोंत प्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥ सुषुप्तघनएवास्तेपञ्चमीं भूमिकामित ॥ अंतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥ ६४ ॥
परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यां क्रमात्क्रमतिभूमि
काम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृति ॥ ६६ ॥ केवलक्षीणमननमास्तेद्वैतैक्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथिःशांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभाव
न ॥ ६७ ॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुंभइवांबरे ॥ ६८ ॥ अंत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुंभ
इवार्णवे ॥ किंचिदेवंपसंपन्नस्त्वथवैषनकिंचन ॥ ६९ ॥ षष्ठ्यां भूम्यामसौस्थित्वासप्तमीं भूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्ततातुक्तासप्तमीयो
गभूमिका ॥ ७० ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्त्वाकेश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ केश्चित्प्रकृतिपुंभा
वविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥ ७२ ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रो
क्तामयातवरघूद्वह ॥ ७३ ॥

तत्त्वस्यससारदशायामाकदाप्यप्रसिद्धत्वेनकिंचिदपूर्वेणपरमाश्रयरूपेणसपन्न ॥ बालवदस्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिसीमा वेत्तीयमु
क्तेरितिसप्तमीसापरिसीमाविषय स्यान्नजीवतामितिभागुक्तेत्यर्थ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ नचजीवत सप्तमीभूमिकेयनास्तीतियोगिमानसा
नुभवनम्पनापितदपानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्वितितस्याःसर्वभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरग्रन्थसनीयत्वोक्तिविरो
धाच्च ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्तइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदांतिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुंसोर्भाव अविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययो
गिभि ॥ अन्यैर्जैमिनिमतानुसारिभिरीश्वरबुद्धाईदादिभि स्वर्गोवासुदेवोसदेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवसुखमित्याद्यादिरूपमनुसारिविकल्पितैर्नानाभेदैरन्यथान्यथाभाविते
त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामगम्यंतर्हिकथमुपदिश्यतेतत्राह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाभ्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशना भ्याशासनशस्त्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिंततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थः ॥७६॥ सायावन्नविजिता तावत्तदाक्रातासुक्षुद्रसासारिकसपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टुमपिकोनामसुभटः समर्थोयोद्धेत्यर्थः ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥७७॥७८॥ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥ विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानीन्द्रियाण्येवोग्रा कोपनाःकलभाः शावकायस्याः ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृंहितसाधनयस्याः ॥७९॥ प्रख्यातौदंतौ दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्युक्तमदंदर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम् ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसंचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्ताम्दुमंथरचारिणी॥ ७४॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी॥ सा चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी॥ ७५॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा॥ ७६॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चतारणभूमयः॥ ७७॥ कथंनिहन्यतेचैषा क्वचैषारमतेचिरम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी॥ ७८॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासका रिणी॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी॥ ७९॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥८०॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ॥८१॥ इच्छानागीनिहंत्येषारूपणान्जीवसंच यान्॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा॥८२॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः॥ धैर्यनाम्नावराग्रेणप्रसृतामवहे लया॥८३॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत्॥ यावद्धास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते॥८४॥ तावदुग्राकुसंसारमहावि षविषूचिका॥ एतावानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः॥८५॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥ प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेवि मलाकृतौ॥८६॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः॥८७॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोवृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथंनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभावितेतृष्णाभवतिकिंत्विदमित्यलब्धतयादृष्टेइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ संसारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णाता वदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्षः कथंवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुषापराध मलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसंश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसंपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथना नुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असंवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवांकुरःसंवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितेनाप्यसंवेदनशस्त्रेणैवच्छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुरिताव्याप्ता ॥ दीनताभोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमुत्पादयति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ सुषुप्तअसंवेदनस्वसंवेदनतदनुकू
लाभिरोधयत्नःप्रत्याहारयत्नश्चचित्तस्यान्तस्तूष्णींनिर्व्यापारतयाआसनम् ॥ ८९ ॥ तथाभ्यासकालेसावधानतारूपपरिपाककालेत्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिव
स्वतएववशपदतइत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ तामनर्थकारिणीमिच्छामत्सींप्रत्याहारलक्षणेनबडिशेनाकृष्यनियच्छतवशीकुरुतसर्वान्प्रत्युपदेशोक्तिः ॥ ९० ॥ ननुमाकल्पना
स्त्यागाद्वमुक्तिरितिवदुःशास्त्रयात्कमिदानीमिच्छात्यागाद्विमुक्तिकथमुच्यतेतत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगश्चित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलाभिलाषस्थैर्यमितिकल्पनमाहुरि
त्यर्थ ॥ भावनस्मरणम् ॥ ९१ ॥ संकल्पएवसर्वानर्थमूलमितिप्राक्तनार्थानामप्ययमेवाभिप्रायइत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथंतर्हिस्मृतिसंकल्पपदयोःपर्यायतातत्राह ॥
तयति ॥ ९२ ॥ संकल्पअननुभूतमपिभाव्यतइतिविशेषात्पर्यायत्वेपिभूमिकाभेदस्तुमिदेयत्नेनकश्चिद्विशेषइत्यजेदोषविवक्षितइत्याशयेनाह ॥ अनुभूतामिति ॥ ९३ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी ॥ असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवाङ्कुरावली ॥ ८८ ॥ इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम् ॥
स्वसंवेदनयत्नस्तुतूष्णीमेवांतरासनम् ॥ ८९ ॥ अवधानविनिर्मुक्तसुमंशवशतंयया ॥ तांप्रत्याहारबडिशेनेच्छामत्सींनियच्छत ॥ ९० ॥
इदमेस्त्वितिसंवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः ॥ अयंस्याभावनयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते ॥ ९१ ॥ स्मरणंविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः ॥
तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते ॥ ९२ ॥ अनुभूतानानुभूतांस्मृतिंविस्मृत्यकाष्ठवत् ॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यगूढस्तिष्ठमहामते ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरंश्रेयः सकिमंतर्नभाव्यते ॥ ९४ ॥ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम् ॥
परमैश्वर्यसाम्राज्यमपिरामतृणायते ॥ ९५ ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापांथस्यपादयोः ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्यदेहकर्मसु ॥ ९६ ॥
बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनंपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता ॥ ९७ ॥

नींपरमकारुणिकोवसिष्ठ सर्वजनानांविषयसंकल्पत्यागविनामोक्षोनसिध्यतीतित्यागएवावश्यकार्यइतिसमग्रशास्त्रोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापिदृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबा
हुरिति ॥ विरौमिउच्चैः स्वरेणपुनःपुनराक्रोशामि ॥ एवंक्रियमाणमप्याक्रोशंबधिरइवसर्वोपिजनोनशृणोति ॥ शृण्वत्स्वपिचश्रवणफलादर्शनादुक्तिः ॥ अ
सदुत्तेरकिमर्थंनभाव्यतइत्यर्थः ... क्रियतेनेनहिमंदमध्यमाधिकारिणांसम्यक्अनमंतरेणार्थसिद्धिरित्यर्थ ॥ ९४ ॥ तूष्णींसर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुंसा
तत्तादृशंपरमंपदंप्राप्यतेकिलतिश्रौतप्रसिद्धौ ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुः परमांगतिमिति ॥ परमैहैरण्यगर्भंतमपिसाम्रा
ज्यसुखंपरमभूमानंदंतृणवत्तुच्छतामापद्यतइत्यर्थ ॥ ९५ ॥ ननुसर्वथासंकल्पत्यागेदेहस्थितिसिद्धेऽप्यवहारलोपेकथंजीवनंतत्राह ॥ गम्येति ॥ यथागंतव्येस्वगृहादिदेशएवै
कनिष्ठाअविच्छिन्नाचित्तवृत्तिधारायस्यतथाविधस्यपांथस्यपादयोर्विगतसंकल्पएवप्रतिक्षणस्पंदोअयत्नेनतथायोगिनोपिविनैवसंकल्पंपूर्वाभ्यासर्जावनादृष्टवशादेवानिविघ्न
स्तकर्मसुस्पंदोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्या अहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी
कयादृष्ट्या असकल्पनमवेत्ताआह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थंचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी
वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तविद्याद्दु:खसयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्ये
च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ यथास्थितस्वरूपावाप्तौयथास्थितस्थितेरेवो
चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपचनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शित:सर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वच निष्कृष्य
करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततम:सर्ग: ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रान्तिर्भ
रद्वाजोत्सुकोक्त्य. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयस्योपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतावत्पर्यंतंश्रीवसिष्ठरामसवादश्रावयित्वारामविश्रान्तिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानंदपूर्णात्मनिविश्रां

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८ ॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम् ॥
योगस्थ:कुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९ ॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो
॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृत: ॥ भावयञ्छ्रदंत:स्वंकार्यंकर्मसमाचर
॥ १०१ ॥ अहंममेतिसंविदन्नदु:खतोविमुच्यते ॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर ॥ १०२ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततम:सर्ग: ॥ १२६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसा
रंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्य: ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्ण:पूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥
सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीन:शुद्धबोधस्वभाव: ॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहा
णामधीश: ॥ २ ॥

तूष्णींभूतंगुरुंश्रीवाल्मीकिंदृष्ट्वायापिस्वयंतत्रविश्रान्त्यलाभादग्रेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाज:पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणांकुलाग्र्यो:सौश्रीराम.वरमुनि
नाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभि:प्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणचिरंतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारंनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासु:किंचिदपृच्छत् ॥ अथवाएतावतैवोपदेशेनशां
तसर्वसंदेहमोह:स्वयसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेष: ॥ १ ॥ ननुसमानेप्रथश्रवणेत्वयास्वस
देहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितंकुतोनावधार्यतेइतितुनाशक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभाव:
सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुप्रवृत्त: अहं
त्वनाद्यज्ञएवमुमुक्षुरल्पतरसाधनसपन्नइतिमहदंतरमितिभाव: ॥ २ ॥

एवंपृष्टो वाल्मीकि प्रश्नद्वितीयप्रकारेणि कथाशेषेण समर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपात अखण्डाकारस्यान्यजन्यचित्तवृत्तौ नित्यनिरतिशयानन्दात्मतत्त्वा
विभावस्तद्वशात् यथासपदाहाटनलक्षणान्मेषणप्रकारमत्तचिह्न कुण्डलिन्या सुषुम्नामार्गेण षट्चक्राणि भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेन शिवशक्तिसंयोगलक्षणो योगशास्त्रप्रसिद्धो वा ॥
यस्तु प्रसिद्धो गुरोः शिष्यानुग्रहाभिशयेन स्वदेहस्पर्शात् शिष्यदेहप्रविश्य तदीयनाडीपरिशोधनद्वारा तत्कुण्डलिन्या समचक्रपुरस्सारणेन सद्य मुक्तसमाधारापरोक्षप्रदर्शनरूप
प शक्तिपात मनहृदि विक्षिप्त ॥ श्रीरामस्य स्वयमीश्वरस्य साक्षात्पाव स्वत सिद्धत्वयान्तरनपेक्षणात्तेन लोकोपकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्ध स्वस्वरूपे जागरितो विकसित अथ ॥ ४ ॥
विभाग उक्तानुक्तार्थविवेचनम ॥ आदिपदाद्वाक्यार्थपर्यालोचनमादयसते ॥ तद्याभि परिपाटीभिर्मनोबुद्ध्याद्रियादिभ्यापारैर्विवर्जित ॥ आनन्दामृतेन पूर्णोऽस्य अप्राणादस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वा वसिष्ठस्य वाक्यं वेदान्तसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानो राम कमललोचन ॥ ३ ॥ शक्तिपातवशो
न्मेषप्रकटामलचिह्न ॥ मुहूर्तमासीद्दुद्बुद्धश्चैतन्यानन्दसागर ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जित ॥ आनन्दामृतपूर्णोऽसौ रोम
स्फटिकोऽगक ॥ ५ ॥ महासामान्यरूपत्वाच्चिद्व्यापकतयास्थित ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथ ॥ ६ ॥ नकिंचिद्वेत्ति संपन्न शिवे
परिणत पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाज उवाच ॥ ॥ अहो खलु महाश्चर्यं राम प्राप्तो महत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशी प्राप्तिरस्माकं मुनिनायक ॥
मूढा लब्धाश्च किंचिज्ज्ञा मादृशा कल्मपापिन ॥ ८ ॥ क्व च ब्रह्मादिभि प्राप्यं दुर्लभं रामसंस्थिति ॥ अहो मुनीश्वर गुरो कथं विश्राम्य
ते मया ॥ दुष्पारस्य भवाम्भोधेर्लीयते तद्वदाशु मे ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितो वसिष्ठवाक्यानुगत
निरूपितम् ॥ धिया विचार्यानुपरान्तशङ्को मयापि तादृक्कथनीयमत्र ते ॥ १० ॥ अविद्याया प्रपञ्चोऽयं नास्ति सत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचय
ति विबुधा विवदत्यविवेकिन ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र प्रत्यक्चित्स्वरूपत्वसंपत्ते ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतया पूर्ण स्थित ॥ स एवास्य निरतिशयानन्दाविर्भाव इत्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्ट
गुणानामष्टसंख्यानामणिमादिऐश्वर्याणां तृणप्राया मनोरथा लिप्सा यस्य ॥ ६ ॥ शिवपदे निरतिशयानन्दवस्तुनि परिणत एकरसभूत संपन्न ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणो रामस्य प्रश्न
व्यादप्रस्तवातिमृषवण्यमदमध्यमाधिकारिणां चित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेष मध्यस्य पर्यवसितमन्दस्य प्रविलापनाविमननोपायाश्च वक्तुमवतारहेतून् भरद्वाजीत्सुक्यादीन् आरटनेम
य भगवान्वाल्मीकिर्वर्णयति ॥ भरद्वाज उवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्य भवाम्भोधेर्मोहवारिदुर्निशाप ॥ ९ ॥ एवं पृष्टो वाल्मीकि श्रुतपर्याचितनावर्तनमेव प्रथममावृत्ति
रसकृदुपदेशादिभिस्यार्थसिद्धमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्त्वदनुभवानुकूलमवस्थाप्य विवेचनादिकथनीयकथ्यते श्रोष्यित्यर्थ ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेवम
पचस्यासत्त्वविवेकिना सामान्यबुद्धिमनादृश्यमित्याह ॥ अविद्याया इत्यादिना ॥ ननु मर्वस्याविद्याकार्यत्वचेत् किमर्थं वादिनो विवादं समाह ॥ विवेचनीति ॥ ११ ॥

रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ विशदोविशुद्धचि
मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवाद्वैतहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
द्रैवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधःमध्येपिचित्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसारःस
त्तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्रंप्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्जा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्ति
ता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थास्मिन्मनीपि
णाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंब
संविदः ॥ १७ ॥ तावद्गूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदं
सखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौल
यम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ वहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यातुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
गदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावानसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तः
स्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

यन्निपतितउपरितुर्यदशायातुतिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्बुस्तरंगविक्षे
पप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्त्वेनमध्येप्यसत्त्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्त
मिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानिर्यातु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवान्शिष्यस्यमज्जननि
वारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजंदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिर्भाति
वासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्धेतवोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशे
षः ॥ तस्यावर्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पार्दोवब्रतेंद्रविविपरिणामनानुबध्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतदनन्तरसन्निहित अनर्थपातालेमृत्युमुखेप्रवेशः केनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥ परितृसमुद्रमज्जननवारयकसानदसमुद्रेमज्जेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ संसारस्त्विधतिसंचरामस्यतत्त्वबोधाद्वतोममतुनगतइतिशोकहेतुमोहमारयति ॥ कस्त्विधतीति ॥ अतद्रिताविवेकात्समापत ॥ २६ ॥ यदापक्षमेव्यक्तप्रतिपादयति ॥ इदसर्वयदयमात्मेत्यादिवेदान्तइत्यर्थः ॥ २७ ॥ येषामज्ञानमस्तितांभ्यात्मप्रतिप्रसणोजगदाकारविव र्त ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिन्मोह कथदृश्यतेतमाह ॥ तस्येति ॥ विडंबनमात्रचेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येषांतुनतथा तेषामवि द्याच्छादितात्मनांजलेपुस्थलबुद्धिवदनात्मस्वात्मतापत्तिरित्याह ॥ तचेति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसंशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसंशयस्तथाकल्पितभेदेष्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनतर ॥ततश्चानर्थपातालप्रवेश केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलात्मतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज सिर्किंहतग्रहसाराब्धिर्वाचिपु ॥ २५ ॥ कस्त्विधतिगत कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतद्रित ॥ २६ ॥ तत्त्वमेष यदात्मेतिजगदेतद्यचक्षते ॥ ततोन्य कस्तवातीतोयस्तातविषय शुचाम् ॥ २७ ॥ यालाभ्रातिविवर्त्तोयब्रह्मणस्सकलजगत् ॥ अविवर्त्तितमानंदमास्थिताकृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनश्शोचत्यकस्माद्यप्रहृष्यति ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब नम् ॥ २९ ॥ तद्यसत्स्यमिदतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुमशय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमय जगत् ॥ स्थितपदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्संभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावावस्या नानामयोपरम् ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितापोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

स्वपिसंशयोममदस्यथ ॥ ३० ॥ यदापरमाण्वादिमयजगदादिरीत्यापिविवेकेपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगदादेर्दूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो नष्ट ॥ तन्मात्रपरिहारलात्मत्वेननन्वारोप्यात्मनाशाभावादित्यर्थ ॥ ३१ ॥ म्रियमाणशंकिशोकप्रसक्ति समियोगविसंसदाननस्यत्वेन यद्यसत्त्वहिनस्थितएवेस्युक्तयथापितन्ना शासिद्धनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सस्थानानांमायिकसन्निवेशविशेषाणाम् ॥ ३२ ॥ ननुयदिमायिकमेवदेहादिसस्थानंतर्हिईश्वरोदुरासित्कोपदर्शितमायावदु दासीनंतदस्यभासतांशोकमोहदुःखापनयसहस्रदानेत्यस्यकोहेतुस्तमाह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिकोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेक पुरासंचित पुण्यपापप्रवृत्तिलक्षणउत्साह पूरणपमनुपुण्यपापाख्यजन्महेतुरस्ति तस्मादेवायमायिकोदेहादिसद्योगायविपत्तोविषयस्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्रवणतोप्युपदिष्ट पापत्यागस्तदृशोरोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुग्रहायसंभरित सम्यगृत आभोगोबंधनाभार्धनारीश्वरादिविशेषोयेनतम ॥ ३३ ॥

अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्के ॥ प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
॥ २४ ॥ सत्वचित्तप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेष ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुंत्रिलोचननीलकंठं
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षितमसःपरस्तादिति ॥ २५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुद्दामस्यतमसइमांप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिंजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसाथमस्यसेंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ २६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्यतेनात्मदर्शने
ननवप्राक्कमोद्भवाबुद्धिरूपारजनीराचिरंविभातुप्रभातप्रायावगच्छतु ॥ २७ ॥ ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेःकिमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ २८ ॥ नन्वाभिजा
त्यसदाचारतपःकर्माद्यद्यतनपुरुषप्रयत्नानांप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्साधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षेत्यतआह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनंतत्वा
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यस्तुदिकृत्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्विहायेतिभाव. ॥ २९ ॥ तर्हीश्वरो

दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम् ॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥ साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति ॥
निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाद्ध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव ॥ ३७ ॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा ॥
महेशानुग्रहादेवप्राप्तव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम् ॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्ववैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी ॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमोहिता ॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिंनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थ. ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृताशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरु क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलक्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ ययस्याःसकाशादियसर्वासामपीद्वंद्वपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरद्वाजसामर्थ्यप्रामोमाह अयोसाहस्वयुक्तोनसमालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नमहाराजस्यसामग्रीसंपन्नस्यइत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्त्वोराजापुरुषादिमहापदिनिमग्नापिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपूर्णापरिपा लयतीत्यर्थः अल्पमपिकायमासामापणकमुत्सहते ॥ परिक्षते धनादिक्षीणतदुपायाभावपरित्यक्तदुस्तरणेहनुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी एनत्वण्पसामर्थ्यांसत्त्वोमनबोधप्रयत्निष्यत्यवेत्यनुमायसात्त्वाह पुण्यसामर्थ्यजनेप्रथमप्रवर्तेत्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विपदूनपुण्य बंधनमोचकमाह ॥ द्विपद्भूतेनेति ॥ सनिरोगपण्यबंधकभवस्तद्भावनुसुद्भूतमोक्षोपयुक्तमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमाद्यमृताप्यायितांतर्यामि

भरद्वाजमहत्यविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥
अल्पमप्यंजनंशोकात्यल्पमपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोधःपुण्यपराधीनःप्रयत्नबहुजन्मभिः ॥ अनुमीयतधीरपुर्जीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४ ॥
द्विपद्भूतेनयनेवकर्मणायधइहग ॥ तुद्भूतेनतनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेगःपुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव
भूतानांदवानलमनेचयत ॥ ४६ ॥ मग्नसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव ॥ नेप्स्यसेयदिसंसारचक्रावर्तभ्रमंशमम ॥ ४७ ॥ तावदेतद्धिक
स्तात्यमिदयावद्ग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिस्कल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकावलव्यत ॥ निर्वाहयतुसंव
त्वांप्रज्ञायरिसगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुनविगण्यतेगणनासुगरायसाम् ॥ येतरंगस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो
लामहारात्रमिदंजगत् ॥ क्रीडतेपद्धिक्षेत्रे मरवकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सृतेसंहरतिक्षिप्रंपुनःसृजतिहंतिच ॥ जगतिबहुपर्यायःका
लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रहःकश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जंतुष्वभ्यवहार्येषुप्राकाम्यकालभोगिनः ॥ ५३ ॥

विपदापदांनिमग्नतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असत्यपरिनिपूतकालोभविक्षिप्त ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरंवैराग्यप्रादुर्भावेयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेदति ॥ ब्रह्मण प्रणयीभववणायुष्मा धिप्रवण्पासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्द्विपद्ग ब्रह्मयणपिना ॥ उल्लोलअलेपयसिअब्धिःप्रतिकूलःकूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेनुपयसिकेवलपयएवयथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक रणांविवपदाष्टविधायक ॥ एवशाकधर्मांयावधिमकरत्यद्धाटमनावपथापटिर्वकमनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगशुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष णांदोलाम ॥ इदमनर्थावजातम ॥ षडूर्मिभेदापनृभेदात्कामार्यरिषड्भेदाद्यापट्ट्धिमेलेर्लोलायमै क्रीडतेकालेन ॥ क्रीडतेरकमकाद्धनुमणिविगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तृ कमवलकपणिल ॥ महिकीडार्कीनुकर्कास्पतेपुपराधसयागवियोगेपुसदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडार्कानुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेसर्वप्राणिशरीरादिवस्कात्म शनत्वापपर्यापनत्वंतनतरवरणाकम्पनदतिनिश्चियतमाहतापिमानत्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ पहोदर्शनम ॥ नकश्चिसद्विषयाविशेषभगअक भगपक्षीपनमविदइत्यथ ॥ कालकृत्स्नस्यभागिनःसर्वस्यप्राकम्यवलाकाम्याभ्यवहारोभक्षणंतत्कालभूतपुजंतुपुभक्ष्ये ॥ ५३ ॥

स्वयमिति ॥ विप
द्दृष्टस्यकालस्यगोचरा अनुभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप
त्तौचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेषः ॥ मनस्वीविवेकी
॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम् ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन
त्वात्परममगलमितिभावः ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्विप्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिडी

स्वयंनृत्यसिकिंभीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥ स्वयंनृत्यसिकिंभीतोविपत्तौविकलेंद्रि
यः ॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय ॥ चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥५७॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत् ॥५८॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
त्परोरिपुः ॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना ॥ ६० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि ॥ ६१ ॥ संस्तुतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः ॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये ॥ ६२ ॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥ तदोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तथैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपंचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलितंतत्रतत्रोक्तंपिंडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः
पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रंथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिंडीकृतनिष्कृष्टंश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यद्वात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रंथवि
शेषणम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमंगलार्थंनमस्यति ॥ संस्तुतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुंप्रतिजानीते ॥
कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माण्डूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्मप्रतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्ध्याप्राक्प्रख्यातमिदा
नींकथंनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेदृशसामर्थ्यप्राप्तौ मोहजयोत्साहएवयुक्तोनत्वतरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्स्वपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नतुमहाराजस्यत्वसर्वसामर्थ्यसम्पन्नस्यतवेत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नोपिधनशून्यादिसामग्रीसम्पन्नत्वाद्न्येषामनोरथदूरमपिपृथ्वीपरिपा लनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमाज्ञामात्रेणकर्तुमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षतिरूपायामापदितदुत्तरणेहेतुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी कृत्यपुण्यसामर्थ्यासत्वोममबोधोभविष्यत्येवेत्यनुमायसोत्साहः पुण्यसामर्थ्यार्जनेप्रयतमप्रयतेत्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विपदूपपुण्य कथमर्जनीयतमाह ॥ द्विपद्धेनेति ॥ सतिरागपुण्यबंधकमभावतद्भावतुमुक्तमतमोक्षोपयुक्तमसतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमाद्यमृताप्यायितानोधि

हेभरद्वाजमोहत्वंविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥
अल्पसत्वोजन शोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोध पुण्यपराधीन प्रयतेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्यत ॥ ४४ ॥
द्विपद्धेतेनयेनैवकर्मणायंधइद्दश ॥ सुद्धृतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेगपुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव
भूतानादवानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥ सर्वसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव ॥ नेष्यसेयदिमसारचक्रावर्त्तभ्रम शमम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्विक
ल्पोत्थमिदयावद्विग्रह ॥ प्रतिकूलाब्धिकल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अथकिमधकरणस्त्वयाशोकावलंव्यते ॥ निर्वाहयतुसैव
त्वांप्रज्ञायपरिभंगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरीयसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो
लामहोरात्रमिदंजगत् ॥ क्रीड्यतेपद्विधे प्रेंखे मखेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सृजतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहतिच ॥ जगतिबहुपर्यायै का
लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येषुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

विधतापशान्तिर्भवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयदितिभूतकालोनविवक्षित ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरवैराग्यदार्ढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेति ॥ ब्रह्मणःप्रणयीश्रवणाद्युपा यैब्रह्मण्यासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्विग्रहोऽभ्यवणयिता ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूलःकूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथेत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवेकदृष्टिपिधायक ॥ एवशोकोधत्वायाविवेकरद्स्यराटनगावयज्ञायपरिरेकैवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःशुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशाल्क्ष णांदोलाम ॥ इदजगत्जीवजातम् ॥ षड्भिर्भेदापड्गुभेदात्कामाद्यरिषड्भेदाद्वापड्विधे प्रेंखेदोलायंत्रे क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकाद्धेतुमण्णिचिगतिबुद्धीत्याद्विनाकर्तु कमत्वकमणिल ॥ महिक्रीडाकौतुककल्पितेषुपदार्थसयोगवियोगेषुखेदोयुक्त इत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादे सर्वप्राणिशरीरादिवत्काला शनत्वाद्यवर्जीयम्मतनतदवरयशोकश्यमेवमिनिश्चित्यतमाइतायभिमानस्यागेमशोकप्रसक्तिरित्याशयमाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोदर्शनम् ॥ नकश्चित्तद्विषयोविशेषधर्मनक श्चनधर्मोवनप्रसिद्धइत्यर्थ ॥ कालठक्षणस्यभोगिन सर्पस्यप्राक्रम्यबलात्कम्याभ्यवहारोभक्षणतत्कर्मभूतेषुजंतुषुमध्ये ॥ ५३ ॥

दिश श्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्ध्येकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेषः ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानांत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि संतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ एवदेहेंद्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकंविवृत्यविरा जिप्रथमस्थितत्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभि प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतद्दुदा हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोत्पत्त्येसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्त्यावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्नहविर्दृष्ट्याविनासर्वपोषकश्चेतस्मात्यज्ञस्तुष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवाानदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवातरमातरबाह्यंप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रविलापनयुक्त्याभरद्वाजस्तायता ॥ वर्ण्य तेज्ञानिकर्तव्यरामम्प्रत्यापनक्रमः ॥ १ ॥ तमसांगसाक्षात्कारांतप्रपञ्चप्रविलापनप्रकारशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्यतीतिश्रुतितात्पर्यवर्णनमुखेनैवप्रकुमारभते ॥ शांतइत्यादिना ॥ तमोपरतपदविषयविभागेनव्याचष्टे ॥ निषिद्धादिति ॥ तमसमाहितपदार्थक्रियाप्रासमाप्टांगयोगवर्णयस्तितिक्षुपदमर्थाघाचष्टे ॥ भद्रासनइत्यादिना ॥ उच्चारयेद्दीर्घजपेत् ॥ शुद्धजापास्यामोक्षरीत्याशुद्धतममा ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्माद्यस्माद्यस्यस्यसंभवोजन्मभवतितत्तज्ज्ञात्वाश्रुत्यादिनास्वत्वा तपुतपुभूतपूर्वेपुप्रविलापयत्राधारभ्रमयुक्तक्रीत्यातत्प्रतिरेकेणनास्तीतिस्मरेदित्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमाध्यात्मिकदेहेंद्रियादिभावस्यकार्यतत्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्माधका

स्वेयविचार्यस्वयमेवचेतसातव्याप्यतेयेननशोचतेपुन ॥ सत्संगसच्छास्त्रविवेकत पुनर्वैराग्ययुक्तेनविभाव्यमेतत् ॥ ६५ ॥ ॥ इ० वा०
वा०दे०मो०नि०पू० भरद्वाजानुशासननामसप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
शांतोदांतश्चोपरतोनिषिद्धात्काम्यकर्मण ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वित ॥ १ ॥ भद्रासनेसमासीनोजितचित्तेंद्रियक्रिय ॥
ओमित्युच्चारयत्तावन्मनोयावत्प्रसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामंतत कुर्यात्त करणशुद्धये ॥ इंद्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यःशनैःशनै ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनोबुद्धिसंचज्ञानांचसंभव ॥ यस्माद्भवतितज्ज्ञात्वातेषुपश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजिप्रथमस्थित्वातत्रात्मनितत परम् ॥
अव्याकृतस्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादिपार्थिवंभागंपृथिव्यांप्रविलापयेत् ॥ आप्यंरक्तादिकंचाप्सुतैजसंतेजसिक्षि
पेत् ॥ ६ ॥ वायव्यंचमहावायौनाभसंनभसिक्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषुविन्यस्यचेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥ ७ ॥

रार्थोविराडहमस्मीतिभावनयाप्रथमविराजिस्थित्वातत परतत्कारणेउकारार्थेसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनिहिरण्यगर्भेविराजंप्रविलाप्यस्थित्वाततस्तत्कारणेत्रिगुणेमायोपहितेमकारार्थेअव्याकृतेस्थितस्सन्तत पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षितेसाव्याकृतसाधिष्ठानअर्धमात्रालक्षितेशुद्धेब्रह्मणिअव्याकृतमपिविलाप्यस्थितोभवेदित्यर्थ ॥ ५ ॥ देहेंद्रियादिषुयस्ययस्मात्संभवस्तत्तत्प्रविलापनयुक्तंतद्विशिष्यपुनर्विवृणोति ॥ मांसादीत्यादिना ॥ क्षिपेत्तत्सम्भावनयातेनप्रविलापयेत् ॥ ६ ॥ नाभसंशारीराकाशम् ॥ एवमाणादींद्रियाण्यप्यात्मयोनिषुस्वारंभकेषुदेवतोपाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषुनिक्षिप्यविलाप्य ॥ ७ ॥

दिशं श्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि
क्षिपेदितिशेप ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु
द्राच्युतेपुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि
सतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकंविवृत्यविरा
जिप्रथमस्थित्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभिःप्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥ दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे
त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये
त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ
ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा
हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो
द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य
सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोऽस्त्यप्यसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ
पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्तयज्ञस्तुष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु
तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्यामंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपंचक्रोशप्रदक्षिणेपंच
विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै
कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समावरयमविलाप्य ॥ समस्तस्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिकारणे महदाकाशे हिरण्यगर्भाकाशे ॥ १७ ॥ किंतल्लिंगशरीरं तदाह ॥ वासनादिति ॥ १८ ॥ लिंगं लिंगशरीरम् ॥ एवं स्थूलो-
पाधिप्रविलापनेनाध्वस्तप्रपञ्चोऽहमात्मनाभिमानस्यागात्ततो बहिर्भूतः सन्सूक्ष्मभूतात्मकलिंगसमष्टिदेहे अहमात्माधिष्ठाता हिरण्यगर्भ एवास्मीति चिंतयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
ननु चतुर्मुखः पद्मसंभवो वेदलोकहिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धः अथ नु भूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मा न चतुर्मुख इति कथं हिरण्यगर्भस्तत्राह ॥ चतुर्मुख इति ॥ भूतसूक्ष्मे अभिमानितया व्यवस्थि-
तोऽयमेव प्रपञ्चेऽस्मादप्रविलापनात्पूर्वं ब्रह्माविश्वभोगार्थं पद्मोद्भवदेहं कल्पयित्वा चतुर्मुख आसीदित्यर्थः ॥ इदृशहिरण्यगर्भात्मभावनानंतरं यत्कर्तव्यं तदाह ॥ लिंगमिति ॥ अ-
पञ्चीकृतभूतेभ्यो पि सूक्ष्मउपाध्याकारेणाव्याकृते मायांशे उपहितचिदाकारेणाव्यक्तेच ॥ जडांशस्य जडे चिदाभासांशस्य चितिप्रविलापनमिति सूचनाय द्विधा कृत्वोक्तिः ॥२०॥

अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् ॥ नभश्च महदाकाशे समस्तोत्पत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वा तस्मिन् क्षणं योगी लिंगमात्रश-
रीरयुक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्च कर्माविद्ये तथैव च ॥ १८ ॥ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगं विदुर्बुधाः ॥ ततो घौंडाद्बहिर्यातस्तत्रात्मास्मीति चिं-
तयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोऽग्रके चायं भूतसूक्ष्मव्यवस्थितः ॥ लिंगमव्याकृते सूक्ष्मे न्यस्याव्यक्ते च बुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तं य-
स्मिन्संतिष्ठते जगत् ॥ तामाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरे प्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतसः ॥ तत्र सर्वं लयं गत्वाति-
ष्ठत्यव्यक्तरूपिणः ॥ २२ ॥ निःसंधा निरास्वादा संभवति ततः पुनः ॥ तत्स्वरूपाहितिष्ठति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोम्यात्सृता-
स्त्वपि प्रातिलोम्येन सद्धति ॥ अतः स्थानत्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरीतिक्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनया एकस्यैवाव्यपदेशभेद इत्याशयेनाह ॥ नामेति ॥ प्रकृतिः सांख्या ॥ मायां वेदांतिनः ॥ २१ ॥
अपरे बौद्धाः सत्तिरूपामविद्याम् ॥ नचतस्मिन्नव्याकृते प्रलयकाले सर्वे पदार्थाः लयं प्राप्य भावविकारगत्या अनभिव्यक्तरूपिणस्सतस्तत्सत्तयैव तिष्ठंति ॥ २२ ॥ कथं तिष्ठंति तत्रा-
ह ॥ निःसंधा इति ॥ परस्परसंसर्गशून्याभिव्यक्तिभोग्यतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थः ॥ कुतः ॥ प्रलयानंतरसर्गकालेनतत अव्याकृतादेव प्रकृतिभूताच्च ॥ २३ ॥ आनुलोम्यादाका-
शादिक्रमात् ॥ प्रातिलोम्येन सृष्टिविपरीतक्रमेण पश्चात्स्थिताः परमकारणे इत्येतद्विरणोति ॥ अत इति ॥ स्थानत्रयं विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मस्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजा-
ग्रदादिअवस्थात्रयं तत्प्रपञ्चं बहिःप्रज्ञमंतःप्रज्ञं प्रज्ञानघनमितिश्रुत्युपवर्णितविराड्विकारतदधिष्ठानपरिशिष्टचिन्मात्रैकरसमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम-
चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शांतमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते इति श्रुत्युपवर्णितं तत्स्वमात्मानमेवाखण्डाकारं ध्यायेत् ॥ २४ ॥

ध्यानेद्धयाचरमसाक्षात्कारवृत्त्याध्यानकर्तृकरणरूपंलिंगमपिमूलाज्ञानबाधेनप्रविलाप्यघटभंगेघटाकाशोमहाकाशमिवपरंनिरतिशयानंदंब्रह्मविशेत्सैवास्यलिंगनिगडमु
क्त्याकृतार्थतेत्यर्थः॥ ननुनातःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौलिंगबाधोनदृश्यतेतत्कथंतन्निवृत्तिरितिचेत्स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्धः॥ स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयति॥ भूतेंद्रियेति॥ २५॥ नन्वज्ञानंकथंप्रतिष्ठातत्राह॥ लिंगमिति॥ शुद्धेब्रह्मण्यज्ञानावरणेनाव्याकृतेहिसतिसूक्ष्मभूतद्वारालिंगमुत्पद्यतेनाज्ञानविनेतितदेवलि
गस्यमूलप्रतिष्ठेतितन्निवृत्तौलिंगनिगडभंगसिद्धिरितिभावः॥ एववाल्मीकिनाप्रणवार्थप्रपंचनोपायेनप्रतिबोधितःप्रबुद्धोभरद्वाजःस्वानुभवंगुर्वनुभवसंवादेनपरीक्षणायप्रकट
यन्नुवाच॥ इदानीमित्यादिना॥ २६॥२७॥ चिदहंतुचिच्छक्तिमान्॥ कीदृशादभेदात्परमात्मास्मितत्राह॥ घटाभावेइति॥ घटभंगेसतीत्यर्थः॥ यथाएकस्यैवघटस्यघट
कलशनामभेदकल्पनात्तदुपहितेआकाशेचघटाकाशःकलशाकाशइतिव्यपदेशभेदकल्पनात्तद्वदेकस्यैवाज्ञानस्यजगन्नामभेदकल्पनात्तदुपहितेचमयिजीवईश्वरोदेवोनरकुंज

ध्यायेत्तत्राप्रयेलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत्॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः॥ २५॥ अज्ञानंचप्रतिष्ठाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति॥
भरद्वाजउवाच॥ ॥इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोहंसर्वथायतः॥ २६॥ चिदंशत्वात्प्रविष्टोहंचैतन्यानंदसागरे॥ अभेदात्परमात्मास्मिस
र्वोपाधिविवर्जितः॥ २७॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिदचिच्छक्तिमानहम्॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा॥ २८॥ तमाहुः
श्रुतयोब्रह्मएवमेवैक्यमादरात्॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत्॥ २९॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः॥ यथातृ
णादिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत्॥ ३०॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत्॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंधवोयथा॥ ३१॥ ना
मरूपाद्विनिर्मुक्तःप्रविश्यैतिसमुद्रताम्॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम्॥ ३२॥ अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः॥ तथा
हंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति॥ ३३॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेपरमकारणे॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम्॥ ३४॥

रइत्यादिव्यपदेशभेदकल्पनाचासीत् तत्रैकेनघटभंगेनयथाउभयनिवृत्त्याशुद्धाकाशलक्षणैक्यंतद्वदेकस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यासर्वनामादिभेदनिवृत्त्याचिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ एवमैक्यमभिप्रेत्यतत्रब्रह्मभूमायत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्एकात्मप्रत्ययसारंशिवंशांतमद्वैतंच
तुर्थंमन्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादयोबह्व्यःश्रुतयआहुरित्यर्थः ॥ एवंयथाजलेजलंक्षिप्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादिश्रुतिभिरी
दृशमेवैक्यंदर्शितमित्याशयेनोदाहरति॥ यथेति॥ समानत्वमैक्यम्॥ २९॥ एवमचेतनप्रपंचस्यापिचितिविलापनेनतद्भावापत्तौदृष्टांतमाह॥ यथेति॥ ३०॥ न्यस्तंप्रवि
लापितम्॥ ३१॥ ३२॥ उपाधिनाशेउपहितजीवविनाशशंकापिमेगतेत्याशयेनाह॥ अविनष्टाइति॥ चेतनेचिदेकरसेसतिब्रह्मणि॥ ३३॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यं
निरंजनमित्यादिश्रुत्यापिस्वानुभवंसंवादयति॥ नित्यमित्यादिना॥ ३४॥

॥ ३४ ॥ सत्यसंकल्पसंकल्पमात्रेणासतोपिजगतःसत्तासंपादनसमर्थसद्रूपम् ॥ ३६ ॥ सत्वादित्रिमायागुणैर्वर्जितम् ॥ ३७ ॥ अभ्यासकालेपिस्वयाअर्थ्यैवध्यानमसमु
पदिष्टमित्याशयेनाह ॥ प्रविष्टमित्यादिना ॥ स्वकर्मकृत्स्नपणगुरुशुश्रूषादिपर स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कथमप्रतिपद्यतेतमाह ॥ नमत्तइति ॥ ४० ॥ प्रतिप
त्तिप्रकार्यमाह ॥ इत्यात्मेति ॥ एवंभरद्वाजोक्तमनुभवनिशाम्यसंतुष्टोवाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्यायास्यअतिवहिनःप्रपत्यमुकुःमत्यक्परपदमित्यादिश्रुतिसिद्धसंन्यासमवस्य
कर्त्तव्यतयोपदिशति ॥ सर्वेइति ॥ ४१ ॥ संसारचक्रावर्तेपुनर्मतीतिभ्रमस्त्यंयदिशामयिमोतिस्तुर्गार्हस्थ्येनेप्यसेनमामोपितीदृकर्माण्यपिसंन्यस्यब्रह्मणप्रणयीब्रह्मण्येवनिधि
क्षेपमास्वेत्यर्थः ॥ अथसस्योन्मत्तवमेतीतिश्रुतेरनन्यव्यापारतयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वाश्रमार्यान्तिरानिसंभवादित्यर्थः ॥ सर्वसमयत्यागमितियावत् ॥ ४२ ॥ नवि
ष्ठनेनचिरस्थास्यति ॥ तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्येइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यकर्मकसम्पन्नवेतिप्रथमःप्रश्नः यदाकर्तव्यतयाप्रवृत्तिरूपनि

निष्कलंनिष्क्रियंशुद्धंतद्ब्रह्मास्मिपरंपरम् ॥ हेयोपादेयनिर्मुक्तसत्यरूपंनिरिंद्रियम् ॥ ३५ ॥ केवलंसत्यसंकल्पंशुद्धंब्रह्मास्म्यहंपरम् ॥ पुण्य
पापविनिर्मुक्तंकारणंजगतःपरम् ॥ ३६ ॥ अद्वितीयंपरंज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययम् ॥ एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम् ॥ ३७ ॥
प्रविष्टःसकलंब्रह्मसदाध्यायेत्स्वकर्मकृत् ॥ एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्त्ववै ॥ ३८ ॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते ॥ प्रका
शेसर्वदुःखानांहानिःस्यात्सुखमात्मनि ॥ ३९ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते ॥ नमत्तोस्त्यपरःकश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः ॥ ४० ॥
अहमेकःपरंब्रह्मइत्यात्मातःप्रकाशते ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ सर्वेसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव ॥ ४१ ॥ नेप्यसेयदिसंसार
चक्रावर्तभ्रमःशमम् ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ त्वयोक्तंसर्वमेवेदंज्ञानंबुद्धंमयागुरो ॥ ४२ ॥ बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलयते ॥
इदानींज्ञातुमिच्छामिज्ञानिनःकर्मकीदृशम् ॥ ४३ ॥

त्यंनैमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेवयथापूर्वंकर्तव्यमथवाकायेनाभ्यानिवृत्तस्वस्वाश्रमोचितकर्ममात्रकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाद्बोध्य ॥ ननुसर्वसं
न्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासस्योक्तत्वाद्भरद्वाजस्यप्रश्नोपिप्रश्नानुपपन्नो सत्यम् तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंस
मादित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवकर्तव्यतयानिबद्धानांविहितानांनित्यानामग्निहोत्रादीनांदीक्षाकालेत्यक्तानामपिदीक्षापगमेपुनःपरिग्रहवत् स्यक्तैरपिहितत्वेय एतमेवप्रव्राजि
नोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजंति इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेनत्यक्तानांज्ञानसिद्ध्यानिमित्तापगमेपुनःपरिग्रहोप्यायसिद्धः ॥ नचविद्वत्संन्यासविधानात्पुनरपरिग्रहः ॥ म
स्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाद्द्रष्टस्यायाप्यमेध्येतस्यज्ञानोदयेनजनकादिपुरुषविशेषाणामिवसंन्यासांतरविधानपरस्यवाक्यस्यविविदिषासंन्यासपरिपालनवि
धानार्थकेरित्याशयेनप्रश्नस्यानुपपन्नोबोध्यः ॥ ४३ ॥

एवंपृष्टोवाल्मीकिस्त्वयाप्रथमंकाम्यनिषिद्धकर्मणाज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणांचत्यागेनज्ञानित्वंशास्त्राभ्यासेनसंपादनीय तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो
त्तरत्वस्वयमेवज्ञास्यसितत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेणतत्तत्कर्मोपरमस्यतदातदैवत्वयानुभवितुशक्यत्वाज्ज्ञानिनाचप्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेनतत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त
मेवेतिनियतुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेवसंसारभ्रमनिवर्त्तकज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्ध्वाच्चादृशै
र्मुमुक्षुभिर्यस्मिन्कर्मणिकृतेसतिश्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्चनभवतितदेवकर्तव्यं काम्यनिषिद्धचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनचकर्मनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥
विविदिषासन्यासपरिपालनतुविधिनात्यक्तस्यपुनर्विधिविनापरिग्रहासंभवादारूढोनैष्ठिकधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुनः प्रायश्चित्तनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्र

कर्तव्यंचनवाप्रभो ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४ ॥ काम्यंकर्मनिषि
द्धंचनकर्तव्यंविशेषतः॥ यदाब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्त्यक्त्वामनोगुणान् ॥ ४५ ॥ संशांतकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगःप्रभुः॥ देहेंद्रियमनो
बुद्धेःपरस्तस्माच्चयःपरः॥ ४६ ॥ सोहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते॥ कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ४७॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानींविप्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ ४८॥ यदापश्यत्यभेदेनतदाजीवोविमुच्यते ॥ जाग्रत्स्व
प्रसुषुप्ताख्यंहित्वास्थानत्रयंयदा॥ ४९॥ विशेत्तुरीयमानंदंतदाजीवोविमुच्यते ॥ जीवस्यचतुरीयाख्यास्थितिर्यापरमात्मनि॥ ५० ॥
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचित्सुखात्मिका॥ योगस्यसेयंवानिष्ठासुखंसंवेदनंमहत्॥५१॥ मनस्यस्तंगतेपुंसांतदन्यन्नोपलभ्यते॥
प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ॥५२॥

वणात्पुनःपरिग्रहेप्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्चसेत्स्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वंत्वस्यसर्वमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धासंगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्त्याभावे
वस्यान्नान्यथेत्याह ॥ यदेत्यादिना ॥ ४५ ॥ देहादिकोशचतुष्टयात्परआनंदमयकोशात्मातस्मात्परस्तदधिष्ठानब्रह्म ॥ ४६ ॥ आदिपदात्कर्ताकार्यंकरणंभोक्ताभोग्यंभोगो
ज्ञाताज्ञानंज्ञेयमितितिस्रोपित्रिपुट्यःपरिगृह्यन्ते ॥ तत्प्रयोजकैःसर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यांसुखदुःखाभ्यांचविनिर्मुक्तोयदाभविष्यसितदानीम् ॥ ४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजसवासनाकर्माज्ञानम्॥ निद्रातदवस्थाविशेषः॥ सेयंतुर्याख्याजीवस्यस्थितिर्योगस्यनिदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मु
ख्याधिकारिणोविचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः ॥ ५१ ॥ तस्मिंश्चिद्विश्रांतस्यतवद्वैतदर्शनप्रसक्तिरेवनास्तिदूरेकर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याश
येनाह ॥ प्रशांतेति ॥ ५२ ॥

मामृतमीश्वरमुपास्यतयसारनेनवसिष्ठोक्तज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशात्सर्वसंशयोच्छेदेनविश्रांतिर्भविष्यतीत्युप सहरति ॥ मज्जत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तमशास्त्राचार्योपदेशस्तानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थाचिंतनारवृत्तिलक्षण-परामर्श शब्दघोषणावृत्तिलक्षणोभ्यासश्चाव श्यकायइत्याह ॥ परामर्शेनेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यागेनैक्यम ॥ स्वात्मनाशोधितप्रतीक्षा ॥ आत्मनिमग्नाणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महामनाअपरिच्छिन्नब्रह्माकार चित्तारामः ॥ ५९ ॥ अनुपदृष्टिमायायुक्तनशागुरुशक्तिपातनतयाशिष्यस्यब्रह्मीकरणात्स्वस्यगुरुत्वशिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणतस्तस्माद्यएवदर्शितमसम्यमित्यर्थ

मज्जमज्जसिर्किदनघत्वाराब्धिवीचिषु ॥ भजसभरिताभोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ५३ ॥ इतिनिर्वाणितसर्वंवसिष्ठस्योपदेशनम् ॥ अनेनज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणपुत्रक ॥५४॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यमिनिश्चितम् ॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यायबोधनात् ॥५५॥ अभ्यासात्स्वसिद्धि स्यादितिवेदानुशासनम् ॥ तस्मात्त्वसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरमन ॥५६॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥राम प्राप्तपरंयोगस्वात्मनात्मनिहंमुने ॥ कथंवसिष्ठदेवेनव्यवहारपर कृत ॥५७॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थयतेयथा ॥ तथैवव्यवहारोपिव्युत्थानेमत्तविष्यति ॥५८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥यदापरिणत साधु स्वस्वरूपेमहामना ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठमपिसत्तमम् ॥५९॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहानसि ॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणादवदर्शितम् ॥६०॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ॥ जनयेद्य समावेशशांभवंसहिदेशिक ॥६१॥ रामेप्ययविशुद्धात्मविरक्त स्वात्मनैवहि ॥ विश्रांतिमानाकांक्षांचमवादाप्रापवान्पदम् ॥६२॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपक्वचेत्कथंयुध्यातिपक्ववत् ॥६३॥ ज्ञानप्रत्यक्षमेवंद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावपियतोयोग्यौसर्वषामीदृशामपि ॥६४॥

॥ ६० ॥ ननुमयास्वशरीरात्प्रकाराभइहमनिरस्यकुंडलिनीसंचारादिकनकृतमेवतत्कथत्वयाशक्तिपातोकृतस्तत्राह ॥ दर्शनादिति ॥ सत्यसंकल्पात्वाद्दर्शास्पर्शादस्यापिसच्छिष्यस्यकुंडलिन्याषट्चक्रभेदनब्रह्मरंध्रस्थितपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्चशक्तिपात सिद्ध्यतीतिभाव ॥ देशिकोगुरु ॥६१॥ तथरामस्यसच्छिष्यतांदर्शयति ॥ रामइति ॥ ६२ ॥ मलमयरोवशास्त्रप्रसिद्धमाणवादिकामकर्मवासनालक्षणमा ॥ कथंयुध्यातिशिष्यदृष्टिशेष ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुरास्यदृष्टकर्दमवस्याह ॥ ज्ञानमिति ॥ यतउभौगुरुशिष्यौयायोग्यावतसर्वेषांपुरुषाणामीदृशांकिवन्त्यलक्षणानामपिभाजनस्तामित्यर्थ ॥ ६४ ॥

ममकार्यंनिर्विघ्नयज्ञसिद्धित्वस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक

इत्यवसितप्रशस्यप्रस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिपुकपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइतियावत् ॥ ६५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धित्वस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक

र्तुमर्हसीतिपूर्वेणत्वथामाकृथाइत्युत्तरचवासवध ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसपादयामोत्रयम् ॥६७॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥

सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशापमोक्षचकरिष्यतीत्यनुषंग. ॥६८॥ निश्चयोवाग्निश्चय ॥ गतिपरलोकमार्गम् ॥६९॥ राज्यविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वाद्देवा

भयोनिस्पृहश्च ॥ दंडकारण्यवासिनोमुनीन्राक्षसवधेनभयादुद्धरिष्यतीतिपरेणान्वय. ॥७०॥ विविधानितीर्थानिप्राणिनश्चउद्धरिष्यतिपावयिष्यतीत्यर्थ. ॥ सीताहरणप्रयुक्त

यद्दौर्गत्यशोकमोहादिविडंबनतच्छलेनरावणादीनावधादपिसर्वेपाखीसंगिनाभुविशोच्यतामस्वास्थ्यचदर्शयिष्यतीतिपरेणान्वयः ॥७१॥ अथदेवरदानेनयुद्धेमृतस्यवानरक्षा

देःपरावृत्तिपरावर्त्तनपुनःसंजीवनंदर्शयिष्यति ॥७२॥ अग्निप्रवेशेनसीतायाविशुद्धिमन्विच्छन्सन्पालन.स्वस्यलोकानुमतिशिष्टजनमाननीयचरित्रतांदर्शयिष्यति॥ततोराज्येभिषि

इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्तुमर्हसि॥ पदेपरिणतस्त्वंहिकार्याविशावयंयतः॥६५॥ स्मरन्कार्यंममविघ्नोयदुद्दिश्याहमागतः॥ प्रार्थि

तश्चातिकृष्टेनराजादशरथःस्वयम्॥ ६६ ॥ तद्वथामाकृथाःसर्वंशुद्धेनमनसामुने॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥६७॥सिद्धा

श्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनम्॥ करिष्यतिततोहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम्॥६८॥परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः॥ रामस्य

जामदग्न्यस्यकर्तानष्टांगतिंध्रुवम्॥६९॥पितृपैतामहंराज्यंविगतोभयनिस्पृहः॥ वनवासच्छलेनेहदंडकारण्यवासिनः॥७०॥उद्धरिष्य

तितीर्थानिप्राणिनोविविधानिहि॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेनभुविशोच्यताम्॥७१॥ दर्शयिष्यतिसर्वेषांरावणादिवधादपि॥ स्त्रीसंगि

नामथास्वास्थ्यंवानरादेःपरावृतिम्॥ ७२ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छँल्लोकानुमतिमात्मनः॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिक्रियाकांडपरायणः

॥७३॥ भविष्यतिगतिंद्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयौ॥यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोबोधितस्तुयैः॥७४॥सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिंप्रदास्य

ति॥इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यममापिहि॥७५॥अनेनरामचंद्रेणपुरुषेणमहात्मना॥नमोस्मैजितमेवैतकोप्येवंचिरमेधताम्॥७६॥

क्त.स्वयंजीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिसन्कर्माधिकृतजनानांकर्मानुष्ठानेनैवगतिद्रष्टुदर्शयितुक्रियाकांडपरायणोभविष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणांब्रह्म

लोकादिगतिंदर्शयितुज्ञानकर्मसमुच्चयौचकरिष्यतीतिशेष. ॥ ज्ञानमत्रोपासनम ॥ नकेवलकर्ममार्गप्रवर्तनेनवर्त्तमानजनमात्रोपकारीकिंतूत्तरकालमपिस्मरणकीर्त्तनस्वचरि

त्रप्रबोधनादिनास्वानुगतानांभक्तानांजीवन्मुक्तिसुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थासुगतानांभक्त्याअनुगतानाम ॥ ७५ ॥ अनेनमहात्मनारामचंद्रेणइतिवर्णितप्रका

रेणत्रैलोक्यस्यममापिहितकार्यमितिपूर्वत्रान्वय ॥ इदानींश्रीविश्वामित्र सामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेजनाःएतेयूयमस्मैरामायनमस्कुरुत ॥ तन्नम

स्कारमात्रेणभवद्भिःसर्वजेतव्यजितमेवनसाधनांतरमपेक्षणीयमित्यर्थ. ॥ युष्माकंमध्येकोपिपुरुषधौरेयएवंश्रीरामइवजीवन्मुक्तश्चिरनिर्विकल्पसमाधिविश्रांतिभाक्. ॥ सु

खमेधतांवर्धताम ॥ ७६ ॥

॥७७॥ दूराच्छ्रुतामृताउत्तरचरितरूपारामकथायैस्तथाविधा-सन्तोरामांघ्रिपद्यरजसामादरेणनमस्कारेणेतियावत् ॥ सदारामस्मरणेचआस्थिताआस्थावन्तोबभूवुरितिशेष ॥ वसिष्ठांमैथिलीपत कथयामृतपानसन्तुतोपनस्रमोबभूव ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहर्षयश्चनसन्तुतुपु ॥ भूयःश्रोतुमुत्कंठिता-सर्वेबभूवुरित्यर्थ ॥ अतएवतेतस्यगुणाम्परोक्तामा कर्णयन्तस्तयमृतवाम्याम्मनिशुश्रुवन् ॥ लब्धस्वभावश्छोरस ॥ ७९ ॥ भूहिमोबुजनमतिम्यक्तवद ॥ अयरामाजम्मनःप्राक्कोऽभूत् किंवाबुधोरेष अथवामनुष्यइत्यज्ञज माभिप्रायानुसारीप्रश्न ॥ ८० ॥ विश्वामित्रोप्यज्ञजनानुसारेणोत्तरमाह ॥ अत्रैवेति ॥ हजनत्वमत्रास्मिन्रामएवसाक्षाद्भगवान्बाप्तुदेवइतिविश्वासकुरु सपुराणपर पुरुष ॥

॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इतिश्रुत्वाषतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्चवरयोगींद्रावसिष्ठप्रमुखा पुन ॥७७॥ रामांघ्रिपद्यर जसामादरस्मरणस्थिता ॥ दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥७८॥ नसतुतोपभगवान्वसिष्ठोन्येमहर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेस्त स्यबुधश्चाकर्णयन्श्रुतम् ॥७९॥ विश्वामित्रमुनिंप्राहवसिष्ठोभगवानृपि ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ मुनिविश्वामित्रमुनेरामोराजीव लोचन ॥ कोयमभूद्बुध किंवामनुष्योवायराघव ॥८०॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥अत्रैवकुरुविश्वासमयसपुरुष पर ॥ विश्वा थमथिताम्भोधिर्गीरागमगोचर ॥८१॥ परिपूर्णपरानद सम श्रीवत्सलांछन ॥ सर्वेषांप्राणिनांराम प्रदातास्तुप्रसादित ॥८२॥अय निहतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान् ॥ विश्वादिर्विश्वजनकोधातात्तामहासख ॥८३॥अयव्युत्क्रांतनि सारम्हुससारधूर्त्तके ॥आन दसिंधुर्विततोर्वीतरागैर्विगाह्यते॥८४॥ क्वचिन्मुक्तइवात्मस्य क्वचित्तुर्यपदाभिध ॥क्वचित्प्रणीतप्रकृति क्वचित्तस्य पुमानयम्॥८५॥ अयंत्रयीमयोदेवस्त्रैगुण्यगहनातिग ॥जयत्यगैरयपङ्क्तिर्वेदात्मापुरुषाद्भुत ॥८६॥ अयंचतुर्बाहुरयंविश्वस्रष्टाचतुर्मुख ॥ अयमेवम हादेव संहर्त्ताचत्रिलोचन ॥८७॥

सक ॥ विश्वार्थमथितोऽम्भोधि-क्षीरार्णवोयेनस ॥ गभीराणांगूढार्थानामागमानामुपनिषदांमगोचरोनाम्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ प्रदातासर्वपुरुषार्थानामितिशेष ॥ सुप्रसन्नःप्रसादित ॥ ८२ ॥ असत्सभाक्कार्यंनेकीर्तिमइत्येसत्सकामिथ्यार्थास्तान् ॥ ८३ ॥ व्युत्क्रांतानिविचारबाधितानि साराण्यस्यसंसारा कार्यकारण्यचधार्यैस्तथाविधे धूर्तकर्मगहनेकर्मांतरागैयतिभिरानंदसिंधुर्विमासमभिस्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवज्ञानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियतामायांतर्बद्धश्चतिधर्मधार्थास्थितइत्याह ॥ क्वचिदिति ॥ ८५ ॥ त्रयीमयोवेदशरीर ॥ अंगै शिक्षाकल्पादिभि ॥ वेदानामात्मापारमार्थिकस्वरूपभूत ॥ ८६ ॥ चतुर्बाहु पालकोविष्णु ॥ ८७ ॥

---

१ अयमयामश्छोरस पृथारारावि।

योगान्मायाशक्तिसंबधात् ॥ मोहनिद्रानाक्रांतत्वात्सदाजागरूक ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यभावीविजयउन्नतेप्राप्यते तेजसायथाप्रकाशोभास्वररूपंउन्नतेधि
यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउन्नतेप्राप्यते तद्वदयंसुपर्णेनगरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायंप्रतियोद्धेतिचित्यश्चिंतनार्हःसपन्नः ॥ ९० ॥ विष्णुदेहेनामु
नाशून्यंस्वर्गंहास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया ॥ एवंशेषमूर्तिरयंपातालाल्लक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥ तथाचपातालस्या
पिशोच्यतेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुंनिरूपयितुंद्रष्टुंच ॥ ९३॥ वंशेऽवतारेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिक्रादिनियमान्नेट्लिटिमसोमादेशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जागरूकःसदामहान्॥ बिभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान्॥ ८८ ॥ विजयोविक्रमेणेवप्रकाशइवतेजसा॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुन्नते॥८९॥ अयंदशरथोधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान्॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना॥९०॥
हास्वर्गममुनाशून्यंहापातालादिहागतः॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोयमर्णवांतःशयःपुमान्॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मायमव्ययः॥ ९२ ॥ निगृहीतेंद्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपंरूपयितुंक्षमाः॥ ९३॥
रघोरघोच्छेदकरोभगवानितिशुश्रुमः॥वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु॥९४॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्वामित्रोमहामुनिः॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत॥ ९५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावल्लोकपरामर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम्
॥ ९७ ॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्यविनश्वरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुखीभव॥ ९८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥
इत्युक्तोपियदारामःकिंचिन्नोचेलयंगतः॥ तदासुषुम्नयासोपिविवेशत्हृदयंशनैः॥ ९९॥

वश्छांदसः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोयावन्ननिरूढोननिष्पन्नः ॥ नभवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकंचित्कालमनुभूय
देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिंभजेत्यर्थः ॥ ९८ ॥ यदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यंगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनकिं
चिदूचेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसंकल्पेनप्रविश्यतदीयसुषुम्नानाड्याशनैर्हृदयपुंडरीकंविवेश प्रविश्यतदीयंविलीनजीवोपाधिलिंगंघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुर
मिवबहिराचकर्षेतियावत् ॥ ९९ ॥

तस्यबहिराकर्षणेनशविभावकमेणतमविराभासाभिव्यक्त्यासक्तक्षेमप्रकाशवासार्थदर्शनादिकमाह ॥ शक्तीति ॥ प्रथमप्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौततःप्राणादि भाविनेपुनतोमनसआविर्भावितस्मिन्प्रसक्तिश्चिदाभासभावेनानुप्रवेशलक्करोतीतिशक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरण अतएवतत्प्रकाशात्मकस्तदुपाधिकोजीवःप्राणद्वारासर्वनाडी रन्ध्रप्यनुप्रविश्यसुपुप्ताभ्यांविस्फारितानिसर्वाणिज्ञानकर्मेन्द्रियलक्षणानिकरणानियेनतथाविध सदृशनैर्नेत्रप्रोन्मीलनवत्स्फुटानुपुष्ट्यासवसिष्ठमुख्यान्विद्वुपोद्दृष्ट्वास्वयकृतस्त्व त्वान्निर्मुक्तसर्वैपणःअतएवकृत्यस्यावश्यकस्याकृत्यस्यपरस्यप्रकारस्यविचारणयागुणदोषविचारतयाआविपरात्तमयुक्तज्ञानोपादानादिरस्त्याचरहित सर्वान्दृश मामेतांकिवस्पतीतिसर्वान्प्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनन्तरमितिभागुक्तरामरामममहावाहोइत्यादिवसिष्ठवचनपुनस्तेनैवश्राविनमुत्सादरगुरुवाक्यमनुष्ठेयमितिनिपिघ्यमा

शक्तिप्राणमन प्रसक्तिकरणोजीवःप्रकाशात्मकोनाडीरध्रसुपुप्तसर्वकरणःप्रोन्मील्यनेत्रेशनै ॥ दृष्ट्वोल्रुपवसिष्ठमुख्यविद्धुपोनिर्मुक्त
सर्वैपण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वान्प्रतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनगुरुवाक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वाप्रोवाचभगवा
न्रामचन्द्र समाहित ॥ १०१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ नविधेर्ननिपेधस्यत्वत्प्रसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यतुकरणीयहिसवदा
॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेपुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधि प्रोक्तोनिपेधस्तद्विपर्यय ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा
त्मन ॥ गिरसाधार्यसर्वात्मासवान्प्राहघृणानिधि ॥ १०४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सर्वंशृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्म
ज्ञानात्परनास्तिगुरोरपिचतद्दिद ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाद्वसकल
संवादनद्दृढीकृतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचन्द्रनमोस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोयथयागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी
किरुवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वागता सर्वेरामसस्तवनेरता ॥ रामचन्द्रस्यशिरसिपौष्पीवृष्टि पपातह ॥ १०८ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचन्द्रक
थानकम् ॥ अननक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

नवाभ्यादिपायनामपिश्रुत्वाभगवान्सवत्र स्वावतारप्रयोजनमइतियावत् ॥ मदभ्युपगमेमसमाहित सप्रेमावधेत्यर्थ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ विधिरवश्यानुष्ठेयोर्थ ॥ तद्विपर्यय लङ्घतिक्रमणतुनिषेध ॥ अवश्यत्याज्यइत्यर्थ ॥ १०३ ॥ तदानीश्रीरामःपरमपुरुषार्थदानरूपस्यगुरुकृतोपकारस्यनिष्कृतिमपश्यन्स्वशिरसितच्चरणधारणव्याजेनस्वगु रवेसमर्प्यसमजनम्पसर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यगुरुमाहात्म्यंचस्वयमत्यक्षमनुभूतविश्वासवाक्यायोपदिष्टवानित्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥ तद्विदआत्मविदइतिगुरुविशेषणम् ॥ तदात्मनस्वगुरूपदेशाद्ब्रुक्तीतितद्धिद शिष्यस्यगुरोःपरनास्तीतिभाव ॥ १०५ ॥ स्थितिनिश्चयण ॥ सवादेनएतद्भुपलक्षणेनतद्भुक्तिसवादेनच ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ रामचन्द्र स्यजीवन्मुक्तिविश्रान्तिपर्यंतसवादकथाप्रसङ्गमनसजीवनमगृतमितियावत् ॥ १०९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणयारत्नमालयाविचित्राभूषिताइतिउक्तरूपारघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यामयातुभ्यंप्रोदिताप्रोक्तानिखिलानांकविकु
लानांयोगिनांचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिनासेवितासतीमुक्तिमार्गंप्रागुक्तभूमिकाक्रमदद्दात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसंवादप्रकारम् ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा॥निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मु
क्तिमार्गंददाति॥ ११० ॥ यइमंशृणुयान्नित्यंविधिरामवसिष्ठयोः॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति॥ १११ ॥ ॥ इत्यार्षे
वासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांबालकांडेमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेरामव्युत्थानंना
मअष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोपिपुरुषःश्रवणादेवसर्वैर्दोषैर्मुच्यतेशांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेणब्रह्मगच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थः ॥१११॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेअष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामच
द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धंसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥